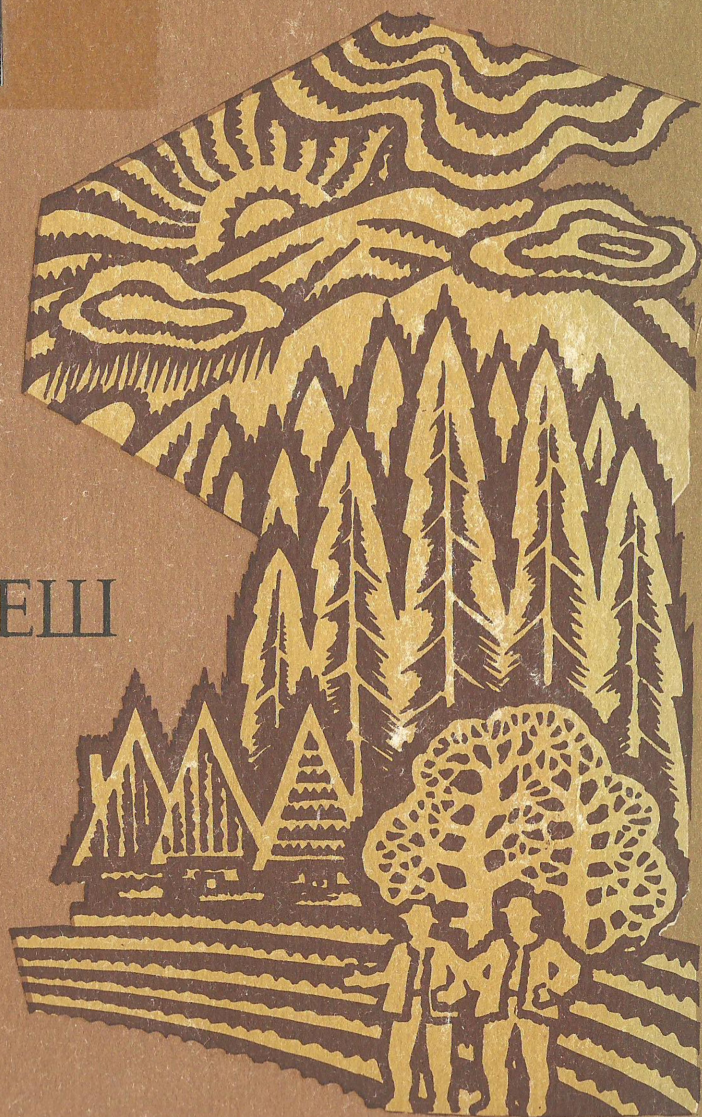

ВЕРХОВИНЦІ

821(477)'06

М-45

ЮРІЙ
МЕЙГЕШ

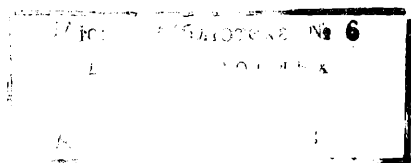
КАМ'ЯНИЙ ІДОЛ

ВЕРХОВИНЦІ

РОМАН

ЮРІЙ
МЕЙГЕШ

КАМ'ЯНИЙ ІДОЛ

РОМАН

Романы известного украинского советского писателя Юрия Мейгеша воскрешают бурные события в закарпатском селе накануне Великой Отечественной войны и в первые послевоенные годы. Нелегкие испытания пришлось пройти главному герою дилогии Ильку Семенюку. Бедняцкие массы во главе с коммунистами вступают в борьбу с кулаками, попами и другими угнетателями, которые, чувствуя свою обреченность, изо всех сил противодействуют новому.

ВЕРХОВИНЦІ

*Ой зелена Верховина,
Ой дана-дана,
А зеленій Верховині
Доленька не дана.*

*Ой не мала вна доленьки,
Та буде ї мати,—
Візьму в руки карабіна,
Піду воювати.*

.

*Закувала зозулиця,
Сіла на калину.
Сто раз буду умирати
За ту Верховину.*

(Народна пісня)

ЧАСТИНА ПЕРША

Весняна відлига принесла в гори смерть — торішній недорід скошував голодних. В темних проваллях розливалася музика дзвонів, і жалюгідні процесії тяглися на кладовища. Розсипаючи схилами прощальні заробітчанські пісні, від'їжджали в різні кінці республіки юрби зголоднілих людей. До одвічного страху перед зубастим верховинським голодом домішувалася й нова тривога, що сунула в гори з світів,— десь там, далеко від цього маленького, забутого краю, розжеврювалася війна, загрожувала світовою пожежею. Важким брунатним полум'ям палахкотіла вона в Іспанії, Абіссинії, в Китаї.

В сиву березневу негбду прилетіла в гори страшна вістка: гітлерівська Німеччина загарбала Австрію. Коричневі пазури кліщами обхопили маленьку Чехословацьку республіку.

— Тепер, мабуть, і почнеться,— насторожились верховинці.

Ліниво, проціджуючи крізь грязюку і тумани спотворені чеканням дні, проходила запізніла гірська весна. Під червоними прапорами нескінченним потоком демонстрантів («Відстоїмо республіку! Смерть фашистам! Хай живе єдиний демократичний фронт!») прошумів Верховиною холодний травень. І, нарешті, після дощів, ранкових заморозків, що випекли незміцніле жито, настали погожі дні, але й вони не принесли спокою.

Співучі гірські струмочки, досхочу нагулявшись, принишкли й обмілили; крізь мерехтливий холодно-синій кришталь води повистромлювали лоби чорні валуни, обліплені зеленою тванню.

Запарували на схилах блискучі скиби сіруватого підзолу. Весною і життям запахла земля.

І тут раптом покликали до війська запасників одного з років.

— Нехай йому чорт!.. Хоч би вже запалили, чи що.

— Тьху-тьху, чиряк тобі на язык! — хрестилися баби.

В чеканні й постійній напрузі життя стало нестерпним. В селах поширювалися дивовижні чутки. Повитуха і знахарка баба Гафія клялася, що бачила під хрестом якусь жінку в довгій голубій тіарі (ну, звичайно, богородицю); базака і брехун дід Глухар хвалився, що в русальну п'ятницю, в самий полудень, зустрів на межі пропасника і той погрожував: «Усіх видушу, бо світ тепер мій!» Сімдесятилітня бабуся (правда, достеменно ніхто не знав, у якому це селі) народила дитину з гадючою голівкою і довгим, як у кішки, хвостом...

Скрізь творилося щось незвичне. Під загрозою, що нависла над республікою, життя заметалося, як стрижений кінь у баговинні. В Ярках на храмове свято уніати закидали православного попа тухлими яйцями, а його карету скинули в рів і обмазали гноєм. В Лісках жандарми стріляли в комуністів, що зібралися на свої збори за селом, і смертельно поранили одного чоловіка; але на суді винуватими чомусь виявилися комуністи, і всіх закрили в тюрму. В Лазах біля церкви зав'язалася сварка між просвітянами* та фенциківцями**, яка закінчилася тим, що двох молодиків відвезли в лікарню. Один з них по дорозі помер. А біля Іршави з чистого неба полив кривавий дощ, і поля в одну мить стали червоними.

Страшне і спотворене ішло на Верховину літо тридцять восьмого року.

1

На перевалі ліс розступився, і навколо простерлася високогірна лука, поцяткована лобастими валунами. Обрій розкинувся на всі боки мережаними схилами потемнілих горбів; праворуч, в задимленій надвечір'ям далечині, його замикали голочі верхів'я полонин, а ліворуч — до Угорської низовини — він повільно спадав униз і губився безслідно. А ген над Тисою прямо в небо вистромлювався з туманів, наче виростав з них, самотній горб, оздоблений на вершині шербатими зубами зруйнованої фортеці.

Гірнянський вчитель Ілько Семенюк, засапавшись на крутому підйомі, спер на валун зіпсований велосипед і сів на траву відпочити. Тут знову наздогнав його кульгавий бохтер*** Гриць Мочарнюк, що відстав був на підйомі. Старий теж сів над ривчаком; незручно відкинув скрипливий протез і заходився набивати свою

* П р о с в і т я н и — бурж. націоналісти т. зв. українського напрямку; агентура фашистської Німеччини. Їх ще називали «самостійниками», «волошинцями».

Між просвітяно-волошино-самостійницьким і фенцико-бродіївським угрупованням велася боротьба в питанні мови.

** Ф е н ц и к і в ц і — бурж. націоналісти т. зв. «русского» напрямку; агентура хортистів. Керівники піп Фенцик і авантюрист Бродій.

*** Б о х т е р — розсильний при сільській управі. (Прим. автора).

череп'яну люльку. Викресав вогню і квапливо запахкав; на тоненькій поморщеній шиї застрибав гострий кадик.

— Господи, які гори! — сказав крізь свистячу задишку, обгортаючись хмарою диму.— Загнала нас нечиста сила, як ту череду, в ці нетрі та й кинула на поталу. Га, виздихаємо всі, вимучать нас... Бо нема тепер на Верховині тих опришків, щоб заступилися за бідняка. Ге-гей, а колись-то Довбуш гуляв по наших горах. Нема, нема тепер таких легенів...

Вечірня тиша, запарена сивина сутінків самі наvertsали думку до легенди. Заспокоєння і втіху знаходив у ній скривджений горянин. Реальне життя верховинця, обгрижене нестатками, замучене голодом, ставало ніби надійнішим, коли спліталося з вигадкою фантазії. А старі люди, що втратили вже надію на порятунок, лише в тому й знаходили втіху, що хвасталися давнішньою героїкою Верховини. Вони охоче вигрібали з пам'яті запорошені давниною сказання про опришків та сміливих людей і не від того були, щоб присоромити молодих: «Люди були тоді на нашій Верховині, не те, що теперішні».

Ілько сидів поруч з Грицем, завзято смикав пальцями траву і не чув того, що оповідав старий. Думка була про своє. Змарнував день, витратив гроші та й жодних результатів. Зрештою, хіба він не догадувався, що даремною буде його спроба захистити нещасного Данила Біланюка? Адже на що міг сподіватися, коли супроти нього стоїть Козар, котрому належить півсела землі, водяний млин, десяток гектарів лісу... Про це здогадувався Ілько й ранком, коли вирушав до міста, але він не хотів вірити, бо боліло серце за Данила.

— Га, таке воно... Нема того, хто за бідняка постояв би,— гомонів Гриць, попихкуючи люлькою.— Ні в світі того супокою нема, ні між людьми... Вариться, вариться...— Присунувся ближче, легенько торкнув Ілька за плече і спитав:— Га, пане вчителю, а скажіть, що воно твориться?.. Недобрим у світі пахне. Знову той німець... Чи не урветься воно, міркую я собі, як у тоту війну в Росії? — Його очі застрибали запобігливо, насторожено.

— Не знаю,— буркнув Ілько.

— Га, воно так,— зітхнув Гриць.— Наперед ніхто не знає. А війна, гей-гей... Мало ще тих сиріт та калік...— Підтягнув полатану штанину і плеснув долонею по дерев'янці, яку собі завоював у сімнадцятому році на італійському фронті.— Австрияків уже нема — з'їв Гітлер. Добирається до чехів, а потім — до нас... Цілий світ запалить, як у чотирнадцятому. Га? — Знову боязко торкнув за лікоть учителя і спитав пошепки, наче мова мала піти про щось недозволене:— А що там, не чути? — показав рукою кудись вбік, на схід.— Вдарять розбійника по руках? Тобто наші, руські... Га?

— Не знаю, Грицю,— підвищив голос Ілько.— І що ви вчепилися, як той реп'ях у баранячий хвіст? Помовчали б хоч хвилину. Язик вам розпухне.

Така відповідь спантеличила лагідно-довірливого балакучого діда. Він скаржливо позіхнув у долоню і, щоб відомстити Їлькові за грубість, погрозив:

— Урветься! За всіма панами смерть прийде з косою, бо так уже розперезалися, що дихати бідному чоловікові нічим... Он тєсть ваш, отой Козар, що витворює з нещасним Біланюком, га? А ви собі мовчите, хоч могли би заступитися... Зять ви йому, тому кровопивцеві, свій... Слівце, друге: мовляв, зглянься ти, няню, над бідняком.

Добитий словами Гриця, Їлько безпорадно схопився. Підняв велосипед і заквапився в долину.

— Ну, що ж... Свій,— кинув крізь сціплені зуби. А про себе: «Підмовив чорт з Козарями породичатись!»

Гриць винувато зашктутильгав слідом, але сказати щось вже не наважувався, лише мовчки сопів давно погаслою люлькою. Так оглядався по горах, наче оце вперше побачив їх, й міркував собі, що має з ними зробити. Біля голої скелі в груди якої пташиними пазурами вчепився кущ терну, старий навіть зупинився й запитав себе: «І як тримається на тому камені?.. Воно й життя наше так — на камені...»

А вечір уже туго пов'язав на гори, наче на стару вдову, синю хустину, висіяв на гладенькій ораниці неба мідяні зерна. На безлісих плях — ближче до неба — там ще, мабуть, тільки вечоріло, а в проваллях, куди сонце спускалося лише в обід, щоб напитися з поточин студеної води,— вже повна ніч. Задумано гули бори, завмираючою луною билися між проваллями удари сокир. Десь в далечині на лісосіках раз у раз зривалося погірському протяжне: «Аго-о-ов!» Йому десятки разів луною обзивалося «ов-ов-ов»; нечистою силою стрибало воно з верха на верх, аж поки знесилювалось у долинах.

Гриць насторожено витягнув шию, почав вслухатись.

— У лісорубів якась новина,— сказав з помітною тривогою.— Може, знову когось вбило...

Їлько не відповів. Високий, широченний в плечах, ступав він попереду, гримотів по каменюках велосипедом і в душі сварився: «Не розумієш ти, діду, а з колючками мені в душу лізеш. Свій... Ну, що ж, заліз в одну упряжку з чортом...»

На останньому перевалі біля села їх наздогнав гурт лісорубів. Гриць кинувся до них:

— Га, що там у вас, люди добрі? Вбило?

— Не вбило,— обізвався з темряви.— Страйк об'явили наші лісоруби.

— Га-а-а...— стривожився Гриць.— Нема того спокою на землі, ой, нема спокою... А ви, люди, біди собі на голови накликаєте з вашим страйком. Несила нам з панами тягатися.

стежками спускалися з гір лісоруби, то на одному, то на другому горбі спалахували вогники цигарок, дзвіночками обзивалися зіпнуті дугою довгі пили.

В селі панувало небувале пожвавлення. Видно, новина вже встигла долетіти сюди, і вигнала вона людей з хат.

2

Не спали, хоч було пізно. Данило засвітив гасничок, сів біля столу і спілв на колінах натруджені жилаві руки. Поглянув на Їлька й зрозумів, що той не приніс нічого втішного. Для чогось сказав:

— А лісоруби почали страйк... Гризанина скрізь...

З натугою випростався і збентежено почав оглядатися по хаті. Страшна бідність зібралася в цих чотирьох стінах, виплетених з товстого гілля й обмащених глиною. В кутку біля дверей чорніла бляшана грубка, підперта березовими кілками, встромленими в землю. Під стіною — одиноке ліжко; на ньому лежала хвора Їляна, а поруч неї сидів чорноокий підліток з шапкою розкуйовдженого волосся. Під другою стіною довга дубова лавиця, яка на ніч служила ліжком для господаря, та засік з відламаним віком.

— Отак воно,— знову обізвався Данило. Його голос прозвучав, як з порожньої бочки.— Видряпувався я нагору, спинався на ноги... Радів, коли оцю червеницю * прибрав до рук. Всю надію в неї вклав. Аж кров з-під нігтів капала, так дряпався вгору, щоб світу побачити. А потім зірвався, як циганський візок, і — вниз, вниз...

— Не треба втрачати надію,— спробував заспокоїти Їлько.

Данило блідо посміхнувся, самими лише устами, і голосно видавив з грудей повітря; воно вирвалося з присвистом, як з дірявого ковальського міха.

— Надія... Яка там надія!— мовив глухо і весь здригнувся, ніби йому влили за комір холодної води.

Дебелий, з великими, як лопати, жилавими руками, згорбившись, сидів він перед Їльком і якимось безпорадно ворушив пальцями, ніби щось намацував. Його змарніле обличчя було землянисто-сірим, а чорна, з пилінками сивини, гостра стерня небритого підборіддя робила його страшним. Глибоко посажені під опуклим надбрів'ям очі дивилися на Їлька так проймаюче, що той відвернувся.

— Вниз, вниз, як циганський візок,— знову протягнув густим голосом, і повна відчаю гримаса кинула на щоки ще густіші зморшки. Раптом схопився, стиснув зуби так, що аж скреготнуло; схопив стіл і підняв його над головою. Мить потримав, потім обережно, мов яйце, опустив на місце і змахнув рукою.— Цим не допоможеш...— Оглянув стіл збоку, погладив долонею нерівну дошку і додав: — То моє.

* Червениця — червона неродюча земля.

Заклав за спиною руки і перевальцем, якось по-старечому, почав ходити по хаті, дивно сіпаючи плечима. Увесь був сповнений скарги і нарікань, але ділитися своїм горем він не вмів.

— Сьогодні в місті я розмовляв з деякими знайомими,— все-таки вирішив Їлько розповісти про наслідки поїздки.— Нічого не обіцяють, радять і не починати судову тяганину. Гроші треба, ось що... Багато грошей.

Данило ходив по хаті, не повертав до вчителя голови, наче його те зовсім не стосувалося, лише кроки, що стали тихішими, виказували його цікавість.

— А ти думав, я цього не знав? — спитав в'яло.— Не розумію, чого було до них ходити? Не просив я допомоги.

— Даниле,— посварив Їлько.— Не звір я, щоб душа не боліла за близьку людину. Хочу я тобі допомогти...

— Не треба,— зупинився навпроти вчителя, широко розставив ноги.— Мені допомогла баба-повитуха прийти на світ, а більше допомоги не прошу.

— Ти надто впертий і самовпевнений.

Данило мовчав.

— Гордість у тебе...

— Не гордість. Я ще за себе чоловік — маю руки, ноги... Ї не краду, щоб хвостом перед кимось метляти.

— А я б тобі радив кинути все і піти десь на роботу. Люди і в лісі щось замозлять.

— З мене досить на чужих робити.

На ліжку підвелася Їляна — худа, великоока жінка, що дрібним ростом скидалася на дівчину-підлітка.

— Ї я йому тото кажу: ідімо з цього проклятого горба, бо долі тут не будемо мати,— голос її тонкий, безпомічний, як у цвіркуна.

— Перестань, Їляно,— м'яко зупинив її Данило.

— Ї все він такий,— затужила жінка і опустила на долівку худючі ноги.

— А я нікуди не піду,— вовкувато пробубонів хлопчина.

— Добре думаєш, Юрику, нікуди! — повеселішав Данило. Взяв сина на руки, рвучко пригладив непокірне волосся. Потім поклав його біля матері, накрив ковдрою.— Спи, синку, тобі ще рано в пекло лізти.

А Їляна, підтримана вчителем, настирливо благала:

— Ідімо, чоловіче, молю тебе. Страшно мені тут, з хати боюся вийти.

— Куди? — підвищив голос Данило.— Хіба на той світ. У нас звідси лише одна дорога,— і додав твердо, з гнівом: — Ні-ку-ди! Хоч би вся республіка викорчувувала мене — не скорюся. То лише я знаю ціну Чортовому горбу.

Забувши про Їлька, вийшов надвір і подався понад глибоченним Чортовим яром. Вітер розвихрював на голові волосся, розвівав незапхнуту під пояс сорочку. Ноги м'яко вгрузали в

розпушений, зволожений росою ґрунт. З-за гір, крізь розметані блискучі хмари, показався повний місяць, посріблив річку, розвішав срібну пряжу на дві нивки. Данило зупинився на верхній межі. Мрійлива, змішана з болем усмішка лягла на його широке, добре обличчя. Отак дев'ять років тому, коли вперше господарем вийшов на Чортового горба, стояв він на цій межі і в місячну весняну ніч дивився на схил, змережаний ярами, засіяний валунами та колячником. В уяві бачив тоді свою хатину, хлівець, рівні нивки в зелені кукурудзи, вівса та картоплиння. Скільки тої сили він виніс сюди, щоб сіяти! І так, рік за роком, відвойовував від мертвого пустиря родючість, розширював нивки, вкидав у них зерно, облите солоним потом. І лише минулої осені остаточно прибрав до рук весь належний йому пустир.

Дев'ять років... В них, по суті, було вкладено все його життя.

Блискучі хмаринки з срібним облямуванням сунули на захід, тремтів-переливався зоряний купол гаптованого неба. Пугукала за яром в дуплявому буці сова, зловісно, протяжно і страшно. Буркотливо озивався за горами далекий ґрім.

Біланюкова хатина стояла на горбі за селом самотньо, як сирота. Праворуч від освоєних обніжків руділа, наче порите віспою обличчя, гола червениця, з другого боку обніжки впиралися в глибокий яр, що починався під лісом і перетинав усю вибоїсту місцевість аж до Бистої. Казали старі люди, ніби в давнину під лісом стояла хатина, і в ній жили два брати. За землю вони сварилися, рівчак межею викопали через увесь схил, тут, на межі, вони й порубалися сокирами; і, мовляв, з того часу нечиста сила заволоділа всім горбом. Рівчак тепер перетворився на глибочечний яр, прозваний Чортовим.

Хоч Василь Козар не був забобонним, зате й він якось недооцінював Чортів горб і мало до нього прикладав руки. Дехто навіть дивувався, коли жадібний газда так легко відпустив клаптик з одвічного пустиря своєму батракові Данилові Біланюку. «Будеш мати, хлопче, гроші, заплатиш», — сказав тоді газда. Все було зроблено дуже просто: без свідків, без підписання угоди — наче мова йшла не про землю, за яку брат перерізував братові горло, а всього-на-всього за якогось миршавого собаку. Отак несподівано батрак пустив непевний хліборобський корінь біля Чортового яру.

Дивувалися тоді селяни з Данила, мало хто вірив, що буде він там жити. Забобонні жінки навіть перестали з ним вітатися. А Данило й уваги не звертав. Чого він, дужий, мав тоді боятися? Хоч і з самим чортом і то позмагався б силою! І був він найщасливішою людиною на світі — адже так несподівано прилинуло щастя. Звісно, три тисячі крон — не мала сума. Але ж... земля. Вродить — будуть гроші, все буде.

За рік виплів з гілля халупу, купив вівцю. Змучений роботою, але щасливий, вечорами спускався в село і сідав десь

з газдами покурити, порадитись про господарські справи. Люди нишком глузували з Данилової поважності: «Ти б, хлопче, на вечорниці пішов. Чи то й женитися не думаєш?» Данило невміло відбивався: «Котра дівка за такого голяка піде?» — «Но, ти вже не криви душею, хлопче. Землю маєш, хату... Тобі хоч і до Левкової приймачки, і то двері навстіж відкриті».

Данило сопів, обливався потом, але в душі зростала гордість. Крадькома думав: «Може, й справді». Тим більше, що з названою донькою колишнього торговця худобою Левка він зустрічався не раз, і дівчина, здавалося, розмовляла з ним привітно. Правда, раніше Данило не приймав це близько до серця — куди йому, голякові, думати про газдівську дівку.

Якось у неділю після довгих вагань Данило, нарешті, вирішив заглянути до Левка. «А що мені? — підбадьорював себе дорогою. — Пес має право гавкати на кожного. З хати чей не вигонить, а якщо й так — корона мені з голови не впаде». Зустрів його паралітичний Левко, що пересувався тільки на костурах, здивовано:

— За чим ти, хлопче, прийшов?

— А лише так собі... Заглянув на світло...

— Ага... То сиди.

Данило вечіркував не довго. Був червоний, як печений рак, і не знав, про що говорити. В душі навіть сварив себе за необдуманість. Коли попрощався, Анця провела його за хату і сказала:

— Ти не творися на няня, приходи.

І з того часу вони зустрічалися в саду за хатою. Це крадене щастя продовжувалося майже рік, аж поки Анцю силоміць видали за Козаревого Андрія. Данило з горя не знаходив собі місця, погрожував Левкові, що пустить йому в стріху червоного півня; потім потроху забулося, зажила на серці рана.

Але час був Данилові й про одруження подумати, бо без жінки й хата ніби чужа, та й на газдівстві вдвох до чогось легше доробитися. Довго оббивав він пороги до газдівських відданиць. Згодом привів собі молодичку десь з гір. Придане вона принесла у вузлику, а Данило притягнув на мотузку худеньке ягня. Баби говорили про Іляну різне: ніби викрав її Данило у шатрових циганів, дехто навіть казав, що вона відьма. А Данилові було байдуже. Він став справжнім господарем: є земля, хата, жінка, а решта — в двох парах роботящих рук.

Та не утеплена молода жінка Данилової хати. Хворувала вона, а після родів і зовсім злягла. Довелося на двох руках тримати і газдівство, і молоду жінку з дитиною... Минали роки, а про розрахунок з Козарем годі було й думати. Виплатив за перше літо тисячу крон, та на тому й стало, ледве на проценти стягався. І щоразу навесні, коли засівав у неродючу червеницю зерно, висівав він і власні сподівання, а як показувалися сходи — надія в'янула.

Нарешті, Козар нагадав про борг: «Недобре, Даниле, лади

гроші. Но-но, я чесно чекав за дев'ять років, а далі не буду. Принеси до неділі п'ять тисяч, бо в суд подам». Виявилось, що в Козаря є свідки, котрі на власні вуха чули угоду і готові перед судом на євангелії заприсягнути.

Принести до неділі гроші... До того ж не три, а п'ять тисяч крон... І який час вибрав! Саме між хлібами, коли ціла Верховина насилу переставляє ослаблі від голоду ноги.

3

На село вже спустився вечір. Вулицею пройшла ріденька череда сірошерстих корів, пострибали рівчаками вередливі кози, і за ними в повітрі довго пахла знята курява. З річки неслося довгим відлунням сплескування праників — якісь жінки під ніч вийшли прати білизну.

У вечірню каламуть з розчинених дверей корчми пливли п'яні голоси, спів та лайки.

В приміщенні, засміченому огризками оселедців, було задушно, під стелею прядивом колихався дим, виїдав очі. Пахло горілкою, цибулею та пліснявою. Стіни корчми були потріскані, вапно сірими латками повідколювалося; все вкрите слідами мух. Підлога з великими пробоїнами вгиналася під постолами, дудніла, як порожня бочка. Під стіною стояв довгий неприкритий стіл, в іншому кутку — другий.

— Налий, налий півдецю! — гукали п'яні чоловіки, стукали кулаками й заводили:

Дай, корчмарю, паленочки *,
Дай, неборе, меду,
Єдну маю коровицю
І ту ти приведу.

В кутку, притулившись вузькими плечами до стіни, сидів Козар, схрестивши перед собою на столі руки. Видно, в цьому місці він не частий гість і почував себе незручно — морщився, наче йому чобіт муляв ногу. Його всі величали «куме Василю», але вимовляли це звичне верховинське звертання з якоюсь обережністю, чи то з шанною, чи то боязко. Навпроти Козаря розлігся на стіл ліктями Данило, щось тому тихо говорив, болісно кривлячи губи, видно, пересилуючи себе.

— Не можу, не можу, — коротко кидав газда і відвертався з таким виразом, наче від співбесідника чимось тхнуло, а як нехотя зустрічалися поглядами, мимоволі боязко горбився і пояснював: — Демократія, що поробиш... Кожен чоловік має своє право — не заперечиш... Но-но, твоє я не хочу, а своє візьму.

Діловито брав у руки чарку, що робила вже не перше коло навкруги столу. Випивав спокійно, мов воду, і не тягнувся руками за хлібом та часником.

* Паленка — горілка.

— Но-но, ти собі, Даниле, як знаєш. На своє я маю право, то мені й закон засвідчить. І не лишу я свого, бо й ти би таким був. То зовсім демократично й справедливо.

Маленький сутулий селянин Юрко Корнела з опуклими очима гримав у стіл кулаком і кричав сп'яна:

— Брехня, куме Василю! — його тонкий, наче повищерблюваний серп, голос різав густий гомін.— Ти мені, куме, про демократію не толкуй, бо я знаю. Що то за демократія, коли в тебе і воли, і корови, і землі на півсела, а в мене шкіра на сухих кістках. Ми не демократи, а де мож — красти.

Ходила кругом чарка, топила людські почуття в гіркій отруті. В засиджених мухами стінах старенької корчми борсалось верховинське життя, видавлювало безладні звуки:

Горі селом, долі селом —
Корчми не минаю.
Гой, корчмарю, дай на віру,
Бо грошей не маю.

Розрізнені голоси впліталися в пісню, об'єднувалися в такій силі, що лампа лякливо блимала червоним язиком.

Напив би-м ся, кумцю, румцю,
Тої паленочки,
Якби мене прив'язали
У корчмі до бочки.

Білий, наче витесаний з вапна, корчмар з цапиною смолястою борідкою послужливо вертівся перед газдами. Нема грошей — тото не біда, гроші нікуди не втечуть. Він дасть і в борг, а ви собі, чесні газдове, не творіться, пийте.

Данило підпер долонями підборіддя. Тепер він мовчав, як кам'яний. Байдуже випивав, коли на нього приходила черга, тихо клав на стіл чарку, долонею обтирав уста.

Козар зрозумів, що Данило більше не замовить. Сягнув у кишеню і, кинувши на стіл гроші, строго звернувся до корчмаря:

— Дай ще півлітру.

Як і годиться тому, хто частує, налив першим собі, потім підсунув Данилові:

— Випий.

— Чуже не п'ю.

— Но-но, гордість тебе заїдає.— Маленьке іржаве обличчя почервоніло, вкрилося жирним потом.— А для гордості й фундамент треба мати.

— Я теж чоловік.

— Но-но, а хто заперечує?

— Ви мені скажіть одне...

— Я своє сказав: половину до неділі, а решту — восени.

Данило обважніло, наче піднімав на спині гору, встав і виїшов. Як сліпий, подався серединою вулиці, нікого не помічаючи. Пройшла Анця, неголосно привіталася, але він не почув її.

З церкви туманом розливалася в ніч гугнява молитва бабів, жалібно мерехтіли свічки. Данило злодійкувато прокрався попід липами і ввійшов усередину. Перед вівтарем з'юрмилися чорними галками баби, кинули химерні тіні на позолоту стін. Бетонова підлога холодком обпекла босі ноги, і Данило завагався. Потім пройшов у темний куток під стіну і став перед іконою. Його ніхто не помітив, але й він нікого не бачив; у вухах гриміли п'яні голоси, перед очима роздвоювалося віспляве довгоносе обличчя.

Коли вийшов з церкви, біля попових воріт зупинилася бричка. Данила наче щось підштовхнуло. Рішуче, підбадьорюючи себе словами «Чорт не спить, а може...», вийшов з темряви і став біля коней.

— Добрий вечір, пане Ловоші.

— Ти, Даниле? Чого не спиш?

Замолоду Данило працював у Ловоші конюхом і, видно, не забув його пан — упізнав. Це підбадьорило. Підійшов ближче, зняв капелюх і, мнучи його в руках, відповів:

— Не спиться, пане Ловоші... З хати мене Козар виганяє. Треба гроші, а в мене їх тепер чортма...

— Ага, дожив,— загеротав Ловоші. Відвернувся, кинув візникові «рушай», та враз величезною ручищею взяв Данила за плече: — Хочеш заробити? Іди до мене, гроші дам.

— Та, пане Ловоші, чи я колись відмовлявся?..

— Чуєш, збери людей,— перебив його Ловоші.— Сто, двісті... Скільки зможеш.

— Пане Ловоші...— зовсім розгубився Данило. Від несподіваного щастя зникла навіть його гордість.

— Скільки тобі грошей? Дві з половиною тисячі?..— Не чекаючи згоди, добув з сумки гроші, відлічив задаток — тисячу крон.— Бери, решту — після роботи. Чуєш, завербуй людей. Не зможеш у Гірському — іди на присілки. Домовся з Рябим.

Поки Данило отямився і зрозумів, що трапилося, бричка Ловоші м'яко заторохтіла дорогою і зупинилася перед жандармською станцією.

4

Повернувшись вночі від Данила, Ілько сказав жінці:

— Катерино, поговори з своїм няньом. Я про Данила Біланюкового.

— І в тебе язик...

Ілько тихо вилаявся і попросив їсти.

— Там вечерю не давали, де був? Я не готувала,— і пішла спати.

На неприбраному столі бенкетували мухи, билися в очі; було душно і непривітно. Повечеряв сухим хлібом із салом, випив кухоль води.

На другий день подався з вудочкою на Бистру. За ворітьми зустрів тестя, що поспішав у поле. Низенький, коричневий, з вісплявим обличчям — було таке, наче його вилили з іржавого чавуну; очі скидалися на чорні квасолини, посаджені під руді, як подум'я, брови. На голові засмалений бриль, схожий на маленький дзвін. Для Ілька це була чужа людина, яку в душі ненавидів, називав злодієм, але зовні намагався зберігати до тестя роблену повагу.

— Слухайте...— хотів сказати «няню», але не міг вимовити цього слова.— Слухайте, я хочу з вами поговорити.

— Но-но, кажи...

— Я про Данила. Губите ви чоловіка.

— А ти що хотів? Но-но... Роздай жебракам, а сам — торбу на плечі? Заплати за нього, коли жалієш. Мені всякі гроші до душі. На своє я горбом змагався, задурно розкидати не буду,— відвернувся і пішов.

Ілько почервонів і сказав тихо:

— Звір.

Цілий день просидів над Бистрою. Закидав вудочку і забував про неї. Риба не клювала, але це не турбувало. Сонце пекло нестерпно, а небо заволокло сивою імлою. В траві сюрчали коники, на камінні вигрівалися ящірки. Під берегом, звиваючись та борознячи водну гладінь дрібною хвилею, проплив вуж.

Біля четвертої години несподівано над селом пронеслася блаженська туча з воркітливими громами, і знову з-поза хмар виглянуло сонце. Природа, чиста, омита і велична, сміялася до сонця щасливим сміхом викупаної дитини.

Ілько, вимочений до останньої нитки, змотав вудочку і пішов схилом понад село. Вибрався на скелясту кручу. Внизу на гострому камінні біліли кості — мабуть, якась тварина зірвалася зимою з скелі й розбилася. Далі безладно розбрелися над річкою, як череда в спеку, хатинки і поховалися в затінках. Ціле село боязко прилягло в зелені, наче притиснулося до землі, щоб його не вгледіло лихе око. Лише залізнодаха церква гордо випнула з-поміж липових крон готичну вежу — мов дивовижна рука підняла на страх людям чорний хрест. А навколо — гори; високою зеленою стіною облягли село з усіх боків, затиснули його в котловину, що скидалася на величезну напівзасипану могилу.

Дорогою з лісосіки спустилася в село бричка пана Ловоші і зупинилася на майдані біля церкви; хутко почала обростати строкатою юрбою. Огрядний чоловік у солом'яному брилі піднявся на сидінні і почав розмахувати руками — щось промовляв до селян. Кілька хвилин його слухали принишкло, та раптом зірвалися окремі голоси, почався галас. Юрба заворушилася, заколихалася і почала рідшати — невеликими купками люди розпливалися з майдану. З-за тину, де причаїлася дівора, в товстого полетіли грудки глини. Він обтер хусткою лоба та потилицю, і бричка, різко рвонувши з місця, помчала селом. За нею довгим

хвостом побігла дівтора і галасувала на всю вулицю, як горобці на посівах конопель.

Ілька прикро вразила ця картина, і він посварив: «Культура, двадцятье століття». Але це була та пекуча тема, про яку годі було думати без образи, і, щоб не псувати собі настрої, відмахнувся від неї. Почав спускатися в долину. Біля позеленілої від давності хатини на перелазі сидів Скрипаків Олекса.

— Що там, на майдані, Олексо? — поцікавився вчитель.

— А що б...— весело блимнув сірими очима юнак і в усмішці оголив білі зуби.— Буржуй приїздив, Ловоші... Залякував лісорубів. Ого, не на тих натрапив! Голий розбою не боїться. Пролетарі за своє постоять...

Відповідь образила Ілька і більше не питав. «Буржуй... пролетаріат...» І звідки це взялося в юнака? Обережно спускався стрімкою стежечкою на дорогу і настирливо запитував: «Звідки, звідки?» Одже в школі цього не вчили,— ні про класи, ні про революцію, ні про соціалізм... І все-таки воно прищеплювалось молоді, як тільки виходила за стіни школи. Це не один Олекса, ні, не один...

Вдома кинув на стіл дві рибини, нанизані на лозову гілку, і по-селянському обтер об штани долоні.

— Тьху, дивитись гидко,— закричала Катерина і згребла рибу на підлогу.

Ілько поморщився, але відповів рівно:

— Дивись на стіни,— і, мов нічого не трапилося, взявся чистити рибу.

Катерина виглядала зовсім дівчиною, хоч було їй понад двадцять п'ять: стан гнучкий, стрункий, обличчя свіжє, наче налите соками яблуко, а губи повні, червоні. Крім темних циганських очей і злегка засмаглої шкіри обличчя, в ній нічого не було козарівського — грубувато-дикого; навіть характером не пішла в похмуру, відлюдкувату породу. Видно, неспроста говорили в селі, ніби її справжнім батьком був якийсь чеський турист. Між гірнянською інтелігенцією Катерина користувалася шанною і любов'ю. Вона мала чудовий голос, вміла вести себе невимушено вільно і самовпевнено. Юнаки в її присутності губилися, закохувалися з першого погляду. Молодий модний поет Бородчак, що влітку приїздив до отця Олександра «подихати сільською романтикою», присвятив Катерині цілий віршів, в яких називав її «божественю прекрасних мрій душі молодої». Попова Юдітка по-дружньому називала Катерину милою циганочкою, а молодий лікар Ловоші — названий син яблунницького багача, на одному гулянні охрестив її «милою Кармен», і з того часу для всіх вона стала Кармен. Одруження Катерини з Ільком Семенюком всі (а тим більше — вона сама) вважали страшною помилкою, співчували їй і радили розірвати шлюб. Словом, у своєму колі вона була милою, надзвичайно вродливою і нещасною Кармен, з якої гірко насміялася доля.

Унікаючи неприємної розмови з дружиною, Їлько пішов у світлицю, зняв з клинка гітару і безцільно перебирив по струнах. Розпорошені звуки непомітно зібралися в чіткий лад, в кімнаті розлилася задумлива мелодія «Верховино, світку ти наш...». Під мелодію пісні перед уявою пливли страшні картини життя, обдерті, заїдені блохами та вошами діти, похоронні процесії, напіврозвалені хатинки...

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило...

Думка снувалася болюча, тужна. Скрізь вона була тою прекрасною Верховиною, тим дивним острівцем чудової природи, повз який майже непомітною пройшла світова цивілізація, де наукові досягнення двадцятого століття потонули в первісному хаосі, де упирі, чорти та відьми існували наяву.

Катерина ногою штовхнула двері:

— Господи, який ведмідь! В замазаних штанях розвалився на дивані і гадки не має про якусь культуру. Живи з таким, топчи свою молодість.

— Здається, я тебе не тримаю.

— Не тримаєш?.. От побачимо, от побачимо...

Чи й справді зважилась на останнє, чи лише для того, аби налякати, кинулася до шафи і стала мстиво зривати з плечиків свої шати.

— А якщо не прийме і цього разу? — вкусив Їлько, знаючи, куди зібралася і ким погрожує.

Може, чекала, що зупинить, попросить, як щоразу в подібних випадках, але Їлько не сказав більше нічого, холодно й рішуче зважившись у душі: треба цьому покласти край. Аж здивувався з своєї відваги, якої йому досі завжди бракувало, і щоразу він мусив пасувати перед жінчиною погрозою. І то вже скільки разів! Бо не день і не місяць тому дало тріщину їхнє сімейне життя.

Роман Катерини з лікарем Ловоші тягнувся вже кілька літ. Почалося з того, що якимось гірнянська інтелігенція вийшла в ліс пекти картоплю, і Катерина потрапила в компанію випадково — без Їлька. Після ситого обіду і декількох склянок вина всі розбрелися по лісу збирати квіти. Ловоші пішов разом з Катериною. Відбившись від інших, довго бродили удвох. Зривали квіти, тут же кидали їх і шукали кращих, хоч усі вони були однаково красиві чи негарні, бо то не мало для щасливих людей ніякого значення — не про квіти була в них думка. Катерині було дуже приємно — од випитого вина в голові злегка туманилося, а від молодості аж світ увесь ніжився біля неї.

— Ох боже, як гарно,— проказувала від щастя.— Тільки я геть стомилася.

— Давайте, я вас понесу,— радів нагоді лікар.

Катерина слабо пручалася, а в душі просила: «Неси, неси

хоч і на край світу». Посідали в папороть, і Ловоші ніби ненароком торкнувся губами її щоки. Катерина загорілася і зовсім обм'якла. Він тоді почав цілувати її жадібно в обличчя, в шию, в груди, а вона шепотіла:

— Ради бога, що ви робите? Лишіть!

— Я вас люблю, мила Кармен...

— Ради бога, що ви робите зі мною?

Поверталися додому ввечері стомлені і близькі одне одному. З того часу Катерина почала жити для Ловоші. Зустрічалися майже щодня. Сп'янена коханням, вона не знала ні сорому, ні страху. А Ілько, заклопотаний своїми громадськими справами, яких мав завжди по саме горло, довго нічого не помічав, аж поки не загомоніло село. Він тоді без жалю побив дружину, погрозив задушити, якщо й далі робитиме такий сором. А на другий вечір Катерину вдома не застав, повернулася аж на третій день, змарніла, заплакана, і сказала в розпачі:

— Убий мене, чуєш! Я не маю для кого жити.

Згодом якось ніби схаменулася, а з якогось часу все почалося ізнову.

Ілько страшенно мучився, і, мабуть, оця несподівана холоднокривність була результатом цілковитого душевного виснаження. Та і її вистачило не на довго. Тільки Катерина вийшла, залишивши після себе тонкий запах дорогих парфумів, як у душі озвалися давня образа й розпач.

Іще ні на що не зважившись, почав одягатись. Потім став посеред хати. Думаючи, що має зробити. Так нічого й не надумавши, вийшов з хати. Сердито гримнув дверима, замкнув їх рішуче, наче повертав не ключ у замку, а зривав запобіжник з гранати, що мала тут же покласти всьому кінець.

Поквапливо вибрався на кручу, а далі вузькою долиною Шумливого, що хлюпотів у чорній алеї вільшника, вийшов на лісову дорогу. Голова аж розпадалася, у вухах бухкала кров. Щоб підбадьорити себе, погрозив: «Досить!»

Уже за повної ночі добрався до Яблунецького лісу. На припущенні порубі хтось обережно нишпорив поміж стосами кругляків, під ногами хрустів сушняк. Іноді обочиною, обганяючи Ілька, просувалися якісь люди в напрямку Яблуніці, боязко змигували вогники цигарок. Якийсь чоловік вийшов перед Ілька і спитав:

— Ти, Олексю?

Переконавшись, що йшов не той, кого чекав, відступився і мовив загадково:

— Не спиться, ага...

— Хто? — спитав інший голос.

— Якийсь з них. Видно, щось планують.

Потім високо на горі пролунав протяжний свист, а з протилежного схилу обізався другий.

Чоловік з двадцять спускалися лісовою просікою. Де стежка втискалася у вузьке провалля, там люди витягалися в довгий ряд, потім знову збивалися в розсипану юрбу. Були невиспані, протяжно позіхали. У всіх за спинами — зігнуті в дугу пили, в руках сокири і торби з харчами. Одяг змочений росою.

Тільки-тільки займався світанок. У лісі по-ранішньому холоднувато, вошко і тихо. В кронах столітніх буків самотньо обзивалися птахи. Зів'ялим букетом низько над лісами дотлівала зірниця. Повітря міцно пахло гнилим листям та грибами.

Данило йшов попереду, зосереджений, обличчя змарніле — від безсоння. Голова була важка, як колода. Пекли тривожні здогадки. В розмові з Рябим Масяком зрозумів, що вствяв у якусь чорну справу, і це не дало спокою. Всю ніч силкувався розгадати прихований зміст погрозливих слів Рябого: «Не думай, що Ловоші задурно тисячі розкидає, го-го!»

Люди знехотя, як буває після безсонної ночі, перемовлялися і курили.

Маленький заробітчанин Пискір з розкаряченими ногами у великих, як човни, гумових постолах часто зупинявся і, беручись за груди, задихаючись, кашляв і відпльовувався і знову наздоганяв товаришів і гомонів:

— А воно що чоловікові треба?.. Робота — всьому пан. Виспишся в теплі, наїсися досхочу, а потім запрягайся та й на цілий день. Головне, щоб платили. А то я минулого літа — бже мій! — півсвіта обколесив. Не повірите. Ноги всі в мозолях і душа струпом взялася. Василина моя чекає, що принесу якусь крону... Де там... Отакий повернувся, як цей палець: шкіра та кістки...

— За ким бог служить, той і роботу знайде. До прикладу, мій кум Боженок третій місяць десь у тунелях на Словаччині робить. Файні гроші бере.

— До війни готуються пани, укріплення будують, — знову забіг вперед маленький. — То, думаєте, в Словаччині тунелі для поїздів?.. Брехня. Всі гори прошивають тунелями. Поїзди... Ого...

— Вариться.

— Запалить світ, тото й буде. Нема супокою між людьми.

— І не буде, і не буде, — чомусь радіючи, ствердив малий. Його сльозаві очі забігали метушливо. — Від бога то все йде.

— Від бога, — кинув хтось басовито з гірким глузуванням. — Бог тут ні до чого. Фашисти, он хто.

— На те вони й фашисти, щоб біду на світі плодити, як той лигавий пес блохи... Гей, люди, чим воно тхне! Тут чоловіка жура з'їдає за куснем хліба, а ще й смерть... Мало того лиха на наші голови, що з голоду пухнемо?

— Щось чувати, ніби держава дасть біднякам по низьких цінах кукурузу.

— Чекай, псе, поки кінь здожне. Аграрії* тобі наобіцяють — порожні жмені стискай.

Край неба лиснів золотою загравою, голоснішим ставав в темній зелені лісу спів птаства, дощем дріботіла з листя роса. Проваллями над струмками знімалися молочні випари; сиві вологі хмаринки пливли схилами до верхів.

На гнилому, вкритому ситняком Ямищі приєднався до гурту з двома десятками лісківських заробітчани Рябий, як вороняче яйце, Кирило Масяк, котрого по-вуличному звали просто Рябим. Позаду інших плентався миршавий столяр-самоучка Петро Хашівник, якого Рябий взяв собі в помічники.

— До Ловоші? — поцікавився Рябий, ніби нічого й не знав, і по-змовницькому підморгнув Данилові.

— А воно що чоловікові? — відповів за всіх маленький Пискір. — Вовка ноги годуєть. Хоч би й до чорта на вила, аби платили.

— Правильно, — засміявся Рябий. Наблизився до Данила і сказав: — Тримайся, неборе.

— Ти на що натякаєш?

— Побачиш.

Ліс рідшав, нарешті відступився перед березовим молодняком і обгорілими чагарниками; далі розляглися схилами обморожені сади, що ховали в синьо-зелену запону село. В Яблуниці задзвонили на ранок.

З чагарників назустріч заробітчаним вийшов гурт лісорубів; між ними грудастий, жиливий Молоток та Зеленьяк — непоказний назовні худорлявий чоловік з краплинками рудих веснянок на кирпатому носі. Він весело привітався:

— Доброго ранку трудовому люду!

— Дай, боже, — недружно обізвалися заробітчани.

— А куди це так спозарання? — поцікавився Зеленьяк. — Лісківські, бачу, вовчанські... Це хто вам спати не давав, товариші? Данило чи Рябий?

— Біда, чоловіче добрий, біда сон проганяє, — заквапився маленький Пискір. — Ляже вона біля тебе та почне припікати — сон не візьме. А йдемо ми до Ловоші... Каже он Данило, лісорубів панові не вистачає.

Заробітчани обступили прибулих, дехто кинув на землю торбину і сів на камені закурювати. Синій димок закружляв над натовпом.

Майий з розкаряченими ногами теж зручно вмовстився на пеньку, добув з кишені окраєць хліба, поспішно почав жувати, наче говорив: «Поки ви собі балакаєте, а я щось встигну».

— Кажете, до Ловоші? — перепитав Зеленьяк і насмішкувато зморщив ніс. — А вам не казав Данило, чому в Ловоші не вистачає робітників?

* Аграрії — члени правлячої буржуазної партії (аграрної).

— Страйкуємо ми! — гукнув Молоток.

Юрба, що стояла принишкло, раптом загула, захвилювалася:

— А-а-а, от воно що...

Люди повставали, підходили ближче й витягали шиї. Малий розштовхав юрбу, вхопив Зеленька за рукав і, давлячись сухим хлібом та розбризкуючи крихіття, погрозилово спитав:

— А нам що? З голоду здихати? Ти чуєш, мені однаково. Василина чекає, що я принесу якусь крону...

— Правильно, — підтримало кілька голосів.

— Страйкуйте собі на здоров'я, — поглумився Рябий і гукнув до людей: — Не затримуйтеся!

Відділився від натовпу, за ним рушило ще з десять чоловік. Данило здвигнув плечем, поправив торбину і собі зачовгав униз, втягуючи голову в плечі. На нього напали важка лінь і неусвідомлений страх. Перше, що завершило в голові, — це гроші, дві з половиною тисячі.

— Треба йти, — сказав комусь в'яло, що ступав поруч.

— Люди, ви послухайте, не розходьтесь, — Молоток став на камінь, щоб всі його бачили.

— Нам яке діло? — кричав знизу Рябий. — Розтовстіли, то й страйкуйте собі. Ми з вами не рівня. Люди, не стійте, бо Ловоші найме інших, — його білі, наче вкриті пліснявою вії, неприродно застрибали, а брунатні плити вилиць залила кров. Відкликав Хашівника, мотаючи кулаками, щось пояснив. Той кинув під куц торбину і пострибав довгими ногами в Яблунцю.

Данило зупинився. Під ним провалювалася земля. Гроші... Дві тисячі п'ятсот крон. Машинально, нервово ворушилися коряві пальці, стискали гаряче деревко сокири. Над гострим верхом показало золоте чоло обмите сонце, міжгір'ям потекли світлі латки, на хатах за садами зайнялися спітнілі вікна, сліпуче заблистіла оцинована баня церкви. До Данила, наче з-під землі, долітали слова Молотка:

— Нелегко нам, товариші, не від ситості залишили роботу. Правади ми хочемо та справедливості. Мозоль нашої руки не безцінний, золотом він капає в кишеню буржуя. Ото ми й вимагаємо: плати, бо діти та жінки дома з голоду пухнуть. А Ловоші вперся... І тепер хоче вашими руками, отакими ж мозолястими, як і наші... Он, подивіться — мозоль... Чи підніметься у вас рука проти свого брата?

З Яблунці на схил посунули люди. Натовп зростав. Ті, що відкололися були від юрби, знову, вагаючись, презираючись, повернулися і слухали Зеленька, що змінив на камені розчервоного Молотка. Він говорив енергійно, вдало ув'язуючи слова в рівну стрічку. Якась дивна сила була в цій слабкій з вигляду людині, в упевнених рухах великих — зовсім не по дрібній постаті — рук.

— Я, товариші, не проти, ідіть наймайтеся, — туго в'язав слова Зеленьк. — Знаємо, не з добра піднялися вночі. Я розумію,

я знаю, товариші, що таке голод і що таке дитячий рот, коли вимовляє: «Мамо, хліба». Нема страшнішого. Але ми повинні зрозуміти, що таке боротьба. Ми не повинні піднімати руку проти свого брата. Сьогодні Ловоші робить все можливе, щоб ви взяли нас за горло, а завтра за гроші він постарається купити інші руки, щоб задушити ними вас. Ану, спитайте Рябого або Данила, скільки їм заплатив Ловоші, щоб вас завербували?

Данило схилив голову і гарячково колупав пальцем босої ноги землю. Важко сопів. Гроші... Обривалася остання надія. Рукавом обтер з обличчя краплистий піт, судорожно зібгав капелюх в залізному кулаку. Клекіт юрби падав на нього каменюками, знесилював. Десь отам, за лісом, парували на Чортовому горбі дві нивки, шуміли житнім стеблом... Їх треба вдержати, їх треба вдержати! Їхня доля вирішувалася саме тут, саме в цю хвилину, і треба було щось зробити! Переборовши зціпеніння, раптом рвонувся і, як сліпий, пішов на юрбу. Під ним хиталася земля, людські постаті роздвоювалися, зливалися в строкату живу стіну. Хтось заступив Данилові дорогу, але він відсунув його олов'яною рукою з такою силою, що той лише глухо застогнав, вдарившись у стовбур спиною. Юрба розступилася, залякла, і Данило пройшов утвореною доріжкою до Зеленька. Затуманеними, напіввидющими очима зміряв його з ніг до голови, потім схопив за груди і так потрусив, що в того злетів капелюх.

— Ти що? Убиваєш? — застогнав крізь зціплені зуби і кинув Зеленька на землю.— Убивай, убивай!

Юрба загула, заколисалася. Рябий гукнув:

— Бий комуністського агента!

Малий Пискір опинився перед Данилом, плюнув йому хлібною кашею в обличчя і сховався за спинами людей. Чиїсь коричневі руки ззаду обвили Данилові шию, почали пригинати до землі. Знявся страшний крик.

— Люди, схаменіться!

— Бий!

— Скільки грошей взяв за наші душі?

— Це не вихід, брате, не в ті двері стукаєш,— доводив Іван.— Освіта потрібна, але не з неї починай.

— Чому ви всі такі вперті? — озлився Їлько.— Не освіта? А що? Революція?

— Нехай не революція. Почнемо з малого: земля. Питаю я тебе, може без неї селянин?

— Ну? — хмурився Їлько.— Звісно, не може...

— Добре, що визнаєш. А тепер скажи, хто дасть селянинові землю? Освіта, культура?

— Так.

— Брехня,— почервонів старший брат.— Вирвати її треба від поміщиків. Силою! Тільки що згадував ти про Данила. Га? Миром хотів чоловік...

— Його Козар обдував.

— Того і є — обдував. Корнелу теж? Всіх обмануть! — стукав черствим пальцем у стіл і проколював брата темними очима.— Розумій, кожного, хто впреться тільки у власний обніжок... При буржуазних порядках той обніжок придавить селянина, як віко на труні. Треба в корінь сягати, як зробили на Великій Україні! — схопився, обійшов навколо столу і знову сів. Співчутливо, з-під брів глянув на Ілька.

— Слухай, Іване,— затрусився Ілько.— Кричати кожен уміє, дражнити... на це ви мастаки. А користь?

— Кричати? Цебто ми, комуністи? — В Івана над очима зібралися горошинки. Різко відвернувся і почав скручувати цигарку.

— Що ви зробили, де сліди роботи? — пішов у наступ Ілько.— Збори, агітація, страйки... Дурниці! Треба інше, чуєш, інше. Якщо ти справді хочеш добра Верховині, чому називаєш мою ідею маренням? Адже це єдиний вихід. Народне підприємство... Ні, ти не хочеш зрозуміти.

Залишивши Катерину, Ілько, майже не усвідомлюючи, що робить, подався через гори в Яблуницю. Розбудив брата під ранок. Той зустрів його здивовано, але вже через хвилину зрозумів, у чому справа, і сказав співчутливо:

— Докотився до кінця... Це добре, може, порозумнієш. Заходь.

Засвітив гасничок, і брати розговорилися. З того часу, як Ілько оженився, вони зустрічалися рідко, а щирої розмови між ними не було щонайменше років вісім. Іван був старшим від Ілька на дванадцять років. Рослий, кріпкий, як дуб, він тримався з молодшим братом холоднувато і твердо, зате в душі тяжко переносив його невдачі і всіляко намагався допомогти.

— Пропадеш ти, чортів сину,— сказав Іван, усаджуючи брата за стіл.— Хотів бути розумним, та от маєш, сів у калюжу. Сором на цілу околицю.

Зате, зрозумівши, що Ількові й без того важко, скоро звернув розмову на інше. В тиші маленької батьківської хати, під мирне сопіння чотирьох дітей та Іванової дружини Полані брати згадували минуле. Кожен розумів, що робиться це навмисне, щоб не торкнутися болючого. Ілько обводив вивчаючим поглядом до болю знайому кімнату і несподівано перебивав Івана набіглими теплими спогадами з далекого дитинства, від чого обидва стримано сміялися, поглядаючи на ліжка: мовляв, не пускаємо сміх на волю, щоб не розбудити дітей.

— Гех, не вернути,— замріяно протягнув Ілько.— Скарідною була молодість, але... душа, здається, на місці була. Принаймні брат брата міг розуміти.

Іван потарабанив пальцями по столу і загадково погумкав. Брати зрозуміли, що після цих слів мала початися справжня розмова, але кожен вчасно втримався. Ілько позіхнув, сховав у долоні обличчя і задумався. Згадав дитинство, повне нестатків і злиднів. Мати померла так давно, що ледве її пам'ятав.

Скоро після того, працюючи бокорашем на Тісі, втопився батько. Господарем в хаті залишився Іван. Був він працьовитий та тягучий, як кінь: і з господарством встигав впоратися скоріше й краще за інших, і найнятися чи то на лісосіках, чи десь на будівництві дороги. Їлько виростав задуманим. В нього рано з'явилася жадоба до книжок, за що Іван сердився і не раз безжалісно бив його, погрожував прогнати світ за очі. Але якось під кінець літа, повернувшись з лісу із скалченою рукою, Іван посадив брата біля себе, показав руку, обмотану ганчір'ям, крізь яке сочилася кров, і сказав: «Бачиш? Сьогодні руку, а завтра, може, отак голову розчавить. Освіченим людям жити легше. Іди, брате, вчися». Так несподівано здійснилася мрія Їлька. Восени почав вчитися в горожанській * школі, потім в учительській семінарії, а влітку в час канікул разом з старшим братом ходив на заробітки.

В міру того, як Їлько виростав, в міру того, як він поступово надавався впливу вчителів та попів, ідеями яких було пронизане все виховання, між ним та Іваном почало зростати відчуження. На цей час Іван уже був комуністом і, як людина запального характеру, не міг втримуватись, коли Їлько починав викладати перед ним свої плутані міркування про верховинське життя. «Брехня, попівщина,— кричав старший брат.— Знай, далі вчитися не будеш. Ні гелера ** не дам!» Зате коли гнів вщухав, він розчулювався й казав: «Шкода мені тебе, брате... Думав я, вивчишся, будеш людиною, допоможеш Верховині... А тебе попом зробили. Та йди ти до чорта, й без тебе попів досить на наших головах».

Але вершиною відчуження братів стало одруження Їлька з дочкою гірнянського газди Козаря, що славився на цілу околицю своєю зажерливістю та бездушністю. На запрошення прийти на весілля Іван відповів: «Від сьогодні ти мені не брат!» Хоч згодом і пожалкував за різкість і посварив себе за крутий характер, зате між братами залягла якась невидима межа, яку жоден з них не міг переступити. При нечастих випадкових зустрічах вони намагалися розмовляти як брати, але досить було кинути якесь необережне слово, щоб навколо нього розгорілася гаряча суперечка, яка кінчалася справжньою сваркою. Так вийшло і сьогодні, коли Їлько виклав перед братом свою думку про будівництво акціонерних селянських підприємств. Іван раптом спалахнув і почав кричати.

Надворі світало. Коротка літня ніч хутко танула, шибки маленького віконця посиніли. Прокинулася Поланя. На ходу шепочучи молитви, затопила в печі, поставила на триніжок горщик для токану. Висока, м'якотіла, вона рухалася легко і вправно. Розбудила дітей і тоді строго звернулася до чоловіка:

* Горожанська школа — неповна середня школа.

** Гелер — дрібна монета.

— Перестань ти сваритися. Прийшов брат, а він — кулаки показує.

— Бра-а-ат,— схопився Іван і став перед жінкою.— Ото і є, що брат. Не можеш ти розуміти. Ось послухай його... Попівщина. Чуєш, що говорить? Національна українська промисловість, свої капіталісти...— Рішуче ступив до Їлька, міцно взяв за плече і потрусив:— Ти розумієш, що говориш? Хто тобі дасть гроші, на які кошти думаєш заводити пилораму? Народне підприємство...— Він вимушено розсміявся і впав грудьми на стіл, тягнучи до брата руки:— Вихід не там, не туди стукаєш! Ти не обманюй селянина обіцянками. Скажи йому правду. Скажи йому ту святу правду, що буржуї і українські, і малярські, і чеські п'ють з нього кров. Тоді я повірю, що до мене прийшов брат, і я його обцілюю.

— Ти мене не хочеш зрозуміти. Я не думаю про Козаря, мене він найменше цікавить. Маю на увазі селянина.

— Якого? Біланюка, Корнелу, котрого завтра виженуть з хати? Брехня! Ти лише нагадай, дай план, а тобі завтра Козар скаже: «Дякую, дорогий зятьок. Сам-то я не здогадався». У нього гроші... А селянин де їх візьме?

— Держава допоможе...

— А що таке буржуазна держава? Отой же Козар, Ловоші, Товт...

— Ну, знаєш...

— Не подобається, правда? Попам'ятай, я тобі колись нагадаю. Скажи,— знову схопив брата за плече,— скажи, що дало селянинові твоє хвалене «Кредитне товариство», за яке ти свого часу розпинався? Не воно, яке ти називав і селянським, і народним, проковтнуло майно Сивулика? В чиїх руках опинилося твоє хвалене «Споживче товариство»?

— Перестань,— стукнув об стіл Їлько.

— Ага... Правда очі коле.

— Іди ти до чорта!

У вікно хтось різко затарабанив і крикнув:

— Іване, біжи на схил. Скоріше, б'ються!

Іван, простоволосий, з розстебнутою сорочкою, вистрибнув з хати і широкими кроками помчав крутосхилом за село. Слідом побіг Їлько. З усіх хат бігли селяни. На горбі за садом пролунали два пістолетні постріли, долиною розлігся крик і зойки. Якесь перелякана жінка зупинила Їлька і заголосила:

— Йой, господи, всіх перестріляють. Тікайте.

— А що таке?

— Ловоші зарізали, йой, господочку святий!

— Хто зарізав?

— Зеленьак,— жінка підбрала поли і кинулася в долину.

Їлько продерся через чагарники і побачив щось неймовірне. Весь схил клекотів, стогнав, гудів. Ловоші з закривавленою рукою в роздертому піджаку сидів на камені. Біля нього — жандарми.

Ілько лише зараз побачив за спинами жандармів Молотка та Зеленька. Збоку, опершись широкими плечима в стовбур зламаной яблуні, стояв Данило. Обличчя в нього подряпане, на лобі великий синяк з кривавою оточиною.

Навколо щільною дугою схил обхопили селяни. На окрики жандармів передні трохи відступалися, потім знову напірали і гукали:

— Пустіть людей, вони не винуваті!

— Кровопивці!

— Ловоші заарештуйте!

Жандарми записали свідків і рушили з арештованими вниз. Юрба ринула слідом, не переставала кричати. В жандармів полетіли грудки. Товстий Гашек повернувся, погрозив пістолетом, але натовп ще голосніше загудів.

Сільську хату, куди загнали арештованих, обступили селяни і вимагали:

— Пустіть людей!

Біля восьмої години з міста на двох машинах прибули жандарми. Вони з ходу кинулися кийками та прикладами гвинтівок розганяти людей. Знявся несамопитий лемент, затріщав під напором натовпу дощатий тин. Ілька підхопила жива хвиля, приперла до воріт, звідти, наче під сильним вітром, шарахнулась вбік, покотила подвір'ям до зламаного тину і висипала в кукурудузу. Вереск і гомін прорізало кілька гвинтівочних пострілів. Подвір'я раптом онімело, і в цю страшну тишу впали тривожні, жалібно-плачевні удари дзвона — били, як на пожежу. Під їхнім закликом юрба знову хлинула на подвір'я.

Тут Ілько побачив закривавленого чоловіка, який тиснув руками правий бік живота. Ілько безтямно крикнув: «Вбивці! Що ви робите?» Рвонувся вперед, але дорогу йому заступив широкоплечий лісоруб. Під натиском жандармів люди почали відступати; на них сипались удари кийків.

З плечем, розсіченим до крові, Ілько пішов до брата, але не застав його дома. Вийшов на вулицю і, зовсім сп'янілий від люті та болю, не знаходячи собі місця, рушив у Гірське. «Цього не можна простити, цього не можна!» — грозив у думці. В лісі наздогнав Данила. На привітання той хитнув головою і за всю дорогу не промовив жодного слова.

6

В суботу Іляна обмазала облупані стіни халупи, підмела подвір'я. Намісила глини, щоб вирівняти долівку, навіть натякнула чоловікові, що треба б купити десь вапна і побілити хату, бо ганьба жити в мазанці.

— Дай собі спокій, жоно. Може, колись не будемо такі тісні на тоті гроші, як тепер.

— А я би дуже хотіла померти в чистій, біленькій...

— Ілянко... Що тобі в голову зайшло?

— Тяжко мені, Даниле, мушу я вмерти...

Під вечір у неділю їй раптом стало дуже погано. Знепритомніла. На руках поніс її в хату, привів до пам'яті. Почалася гарячка.

— Ой, як мені тяжко. Помру я. Ти мені плаття чисте знайди...

— Ілянко...

«Помре...» — Данило похолонув і вперше в житті не знайшов у собі сили щось зробити. В нього опустилися руки. Стояв над Іляною, згорбившись; на руках набухали сині вузли жил. Пішов за хату, безвільно впав у траву і здригався від німого ридання.

Кульгавий листоноша приніс повідомлення про те, що Данилові потрібно з'явитися на суд. Пробіг очима папірець, зім'яв його і кинув, потім довго дивився на білу грудочку і ніяк не міг здогадатись, звідки вона з'явилася в траві. «Суд... Ага, то Козар хоче забрати мій маєток. Дурне йому в голову залізло. Нікуди я звідси не піду. І для чого маю іти з свого гнізда?»

Перед ним у траві повзали мурашки. Маленька чорна мурашка знайшла черв'яка, вчепилася в нього кліщами і почала тягнути. Вгиналася, мучилася, брала то з одного кінця, то з другого, але ніяк не могла зрушити з місця. Данило взяв стеблинку і почав допомагати. «Куди ти його потягнеш, дурна? Не розумієш хіба, що не по силі?»

Але тут же її забув про мурашку. Очі побрели нивками. Картопля вже вкрила ґрунт, пишно зеленів овес, похиливши ріденьку ряску, жито вже зажовтіло, по ньому пливли хвилі. Через день-два можна буде почати жнива, в хаті появиться свіжий хліб — настане достаток. У Юрика від переїдання буде боліти шлунок. Пішов до жита, вилуцив на долоню зерно і по-пробував на зуби. «Завтра треба жати». Прикинувши в голові, скільки намолотить з нього зерна, наскільки його вистачить, і якось знову перед очима встала мурашка. Сказав у думці: «Хіба не розумієш, що не під силу?» Зірвав найбільший колос, вилуцив з нього все зерно, підрахував пальцями і опустив плечі. «З цього намолотиш...» Щоб чимось порадувати Ілянку, він вилуцив зернятка ще з одного колоска і пішов у хату.

— Диви, небого, яке вродило. З хлібом будемо в цьому році, — сказав весело, перемагаючи себе.

Ілянка лежала в ліжку, згорнувшись калачем, тихо стогнала і тиснула руками під грудьми. Приклав їй долоню до лоба — була гаряча, вся розчервоніла.

— Тобі недобре?

— Га?.. Жито? Я в ньому купалася. Він теж був, кликав мене в яр. Даниле, пусти мене, я піду, він так просить!.. Данилочку!

Вона схопилася, побігла до дверей і впала на порозі від слабості. Розбила об долівку ніс, і в неї побігла кров, зачервонила спідницю. Поніс її в ліжку, обгорнув ковдрою.

— Юрику, дивися за мамою, а я піду.

— Куди?

— Лікаря покличу.

Коли батько пішов, хлопець боком підступив до ліжка і сів на краєчку, щоб не торкнутися матері.

— Мамко, чому ви все хворієте? — спитав насуپлено, ковтаючи сльози.

Мати не відповіла, не почула його.

— Мамко, чуєте, не будьте все хворі... Я не хочу...— мовчання матері він зрозумів, як образу, і почав просити, гладити її по голові: — Мамко, не сердіться на мене, я вже буду чесний. Так вас буду слухати, що... Мамко, чуєте?

Іляна притислася до стіни, розмовляла з собою, вимахувала руками, комусь погрожувала... Хлопчині зробилося страшно. Позадкував у куток і почав плакати, в думках благав матір, щоб не сердилася. «І зовсім я сьогодні не в Чортовому яру бавився, а біля Бистої. Думаєте, що я все лише в яру. Та й чортів я не боюся, бо няньо всіх рогатих прогнав, і ні одного не видно».

Юрикові так хотілося, щоб мати погладила його по голівці, приголубила і розповіла якусь страшну казку про упирів та босоркань! Він так мало зазнав материнської ласки... Вічно хвора, Іляна майже не помічала своєї дитини, частенько забувала навіть нагодувати чи випрати білизну. Данило, зайнятий роботою, теж не знаходив часу для сина. Лише один раз — то було дуже давно! — він змайстрував йому дерев'яний візок на двох колесах. То був такий візок, якого не мав ніхто з сільських дітей — Юрик не міг ним нахвалитися. З того часу казав: «То було ще тоді, коли мені няньо змайстрував візок» або «ще до того, як у мене був візок».

З сільськими дітьми-ровесниками Юрик не приятелював — вони боялися відлюдкуватого і грубого хлопчини, прозивали упирем та чортом. Тому Юрик цілі дні грався на Чортовому схилі сам, камінням проганяв сільську дітвору, що наважувалася вступити в його володіння. Він уявляв себе опришком Довбушем, нападав з рушницею-палицею на вужів, ящірок, ганявся за метеликами.

В хаті темніло, у маленькі віконця напливали сині сутінки, обізвалися у всіх кутках цвіркуни. Хлопчик клубком згорнувся на порозі і заснув.

7

Нечасто збиралася разом малочисельна гірнянська інтелігенція. Між нею — запекла ворожнеча, що виростала з національних, соціальних, партійних та особистих мотивів. Всі боролися за якусь правду, за «загальне щастя». Кожен намагався обчорнити свого противника. Для доводів піднімалися перекручені історичні факти. Особливо гострою серед інтелігенції була національна ворожнеча, а найбільше — між двома найсильніши-

ми угрупованнями — українофільським та русофільським. Правда, в Гірському русофіли вже давно зазнали поразки, і на цьому фронті встановився відносний спокій. Заслуга тут повністю належала Їлкові. Був час, коли він у запалі суперечки до крові побив молодого вчителя-русофіла. Навколо цієї події супротивники зняли галас, Їлка притягли до судової відповідальності. Все-таки побої вплинули: після цього жоден русофіл не хотів йти працювати в Гірське.

Єдиним місцем, де охоче збиралися провести вільний час гірнянські інтелігенти, був попівський сад. Отець Олександр держав партію з кожним, хто не виступав проти церкви.

У неділю по обіді в попівському саду було людно і гомінко. Завзятий рибалка і мисливець, лікар Ловоші, приніс з річки кілька пстругів* і зараз з кухні чути було їх приємний запах. Прийшли: Їлко з Катериною, низький, коренастий і над міру енергійний нотар Войтех Стоїчка з своєю товстою і на всіх ображеною жінкою, прийшов начальник жандармської станції Сватоплук Гашек — старий завзятий холостяк. Був тут і довгий, як жердина, з невиразним зім'ятим обличчям й сонними тупими очима поет Бородчак, від якого завжди тягло запахом вина й горілки. Пізніше вийшла до гостей попова підстаркувата, дуже розмальована дочка Юдітка.

Отець Олександр — приємна з виду худорлява людина, з блискучою лисиною, — змучившись в декількох партіях тенісу, напівлежав у полотняному розкиданому стільці і важко дихав крізь складені трубочкою уста. Час від часу відкривав очі, м'яко дивився на того з гостей, хто говорив найголосніше, готовий в кожну хвилину втрутитися, щоб не допустити до сварки.

За тенісним столом велася боротьба між Ловоші та Гашеком. Обидва розмовляли між собою на чеській мові, хоч Ловоші був угорцем. Лікар спітнів, шовкова біла сорочка прилипла до тіла, наче оголила міцні м'язи. Гашек грав зосереджено, при кожному щасливому вигуку лікаря опускав над очима мішечки. Він підряд програв чотири партії, і це його виводило з рівноваги, зачіпало, як звук говорити, гідність чехословацької жандармерії. Після програшу він відхилив набік величезну, наче опухлу, голову, якимось вивчаюче придивлявся до столу, потім мовчки починав нову партію. Маленькі раковини вух, що майже губилися за повними щокми і роздутою потилицею, були червоні.

Катерина сиділа під грушею, за круглим столиком, в колі жінок. Безцільно клацала шахматними фігурками і ревниво стежила за Ловоші. Хотілося зробити щось таке, щоб звернути на себе увагу лікаря.

— Що з тобою, мила Кармен? — питала попова Юдітка. — Ти сьогодні якась нахмурена?

* Пструг — форель.

— Ой, ти ж знаєш моє серце,— і від образи ладна була розплакатись.

За довгим почорнілим від негоди столом, неподалік від жіночої компанії, сидів нотар з Ільком і поет Бородчак, але останній душею був більше біля жінок, ніж біля чоловіків. В голові він складав про Катерину вірші: «Ви прекрасна, Катерино... Я загину, я загину...»

Нотар Стоїчка поправляв окуляри в золотій оправі: весь час піднімав їх на лоба і, жестикулюючи короткими повними руками, запально доводив Ількові:

— Ви зрозумійте, дорогий мій друже, і не перечте. Ви зрозумійте: такого вільного процвітання особи нема в жодній країні. Повна демократія. А що таке демократія, я вас питаю? Народовладдя. А ви кажете, бідують... Згоден. Так... Але, дорогий мій друже, причину треба шукати не там, де ви пробуєте, а в духовному складі даної етнічної групи, в традиціях...

— У цьому випадку,— перебив Ілько,— не «етнічної групи», а українського народу.

— Нехай і українського народу, якщо вам від того приємно,— замотав руками Стоїчка.— Я демократ і не збираюся ображати ваші національні почуття. Так от. Ви бачили чеського селянина? Чому він живе культурно: і газету читає, і пива вип'є...

— Не кожен.

— Припустімо, що не кожен,— ледарі є і між чехами. А чому верховинець, якщо хочете — українець, не може? Одна республіка, одні закони, одні умови... Або ще приклад. Чому народи Європи взагалі живуть культурно, а народи Азії, Африки, Австралії відстали? Ні, ні, ви не заперечуйте. Чому не чорні запанували над білими, а білі над чорними і чому такі гуманні уряди, як американський, англійський і так далі, вважають зовсім нормальним, більше того — закономірним явищем колоніальний режим? Вам це говорить про дещо? Розумієте, до чого я говорю, дорогий мій друже?

— Так, пане нотар... Я почав розуміти, що ви білий, а ми чорні...

— Пане Семенюк! — схопився нотар.— Я прошу вибачення. Ви погано мене зрозуміли і безпідставно ображаєте мої демократичні почуття. Я не збираюся ставити знак рівняння між колоніалізмом і демократією, що є в нашій країні.

— А для чого знак рівняння, коли знак оклику більш підходить?

— Панове, панове! — загукав співучим тенорком отець Олександр.— Прошу не влізати в політику,— і люб'язно, як до гарної дами, посміхнувся.

— Правильно,— охоче погодився Стоїчка, але тут же знову повернув до попередньої теми.— Із усього, дорогий мій друже, напрашується висновок, що говорити про автономію карпатського краю ще дуже рано. Життя розвивається за своїми залізними

законами, і хто пробує їх ламати, той робить злочин проти історії. Адже, що таке автономія? Внутрішнє самоврядування. Скажіть, хто з місцевих жителів візьме в руки керівництво краєм? У вас ще нема своєї інтелігенції. Ні культурний, ні господарський розвиток краю не відповідає на даному етапі вимогам автономії. Скажіть, дорогий друже, хто візьме керівництво, хто, питаю я. У вас до сьогодні нема навіть свого імені. Українець, русин, угорорус, руський, руснак...— розвів руками,— не говорючи вже про інше.

— А хто винуватий?

Запитання прозвучало так нахабно, що Стоїчка зірвав з очей окуляри.

— Може, я?

— Ви скажіть, пане Стоїчка,— зовні спокійно перебив Ілько, хоч в душі аж трусився, так і хотілося вдарити кулаком в це сите, горде обличчя.— Скажіть, що зроблено вами особисто і урядом республіки для того, щоб створити потрібні кадри, припинити національну гризню і підняти господарський розвиток краю?

— Я прошу вибачення, я...— почав заїкатися нотар.

— І ще скажіть: чому в Яблунці для трьох чеських дітей відкрито чеську школу і на неї держава витрачає чималі гроші. Наскільки мені відомо, ви домоглися того, що скоро буде відкрита чеська школа і в нас...

— Я прошу вибачення, ви мене не зрозуміли...

— І чому, пане Стоїчка,— безцеремонно перебив Ілько,— на присілку Вовчий, де є близько п'ятнадцяти дітей, школи зовсім нема?

— Панове, панове, я прошу припинити суперечку,— тепер вже енергійно втрутився отець Олександр і сам підсів до столу.— Бідність, так — бідність... Для чого тут сперечатися? Бог кожному дав по заслугі, в кожного є свій хрест, який треба нести без нарікання. Тут ні при чому, прошу вас, автономія і все таке інше. Про людину треба говорити, як про образ божий, і тут, прошу вас, ніякі соціальні і політичні мотиви не мають значення. Причина злиднів ховається не в автономії і не в фашизмі...

— Я про це й кажу, та ось пан Семенюк зі мною не погоджується,— заспішив нотар і безпорадно розвів руками, ніби просив вибачення перед господарем, що не вмів пояснити так, щоб його зрозуміли такі особливі люди, як Ілько Семенюк.— Ви повірте мені, любий друже,— знову звернувся до Ілька,— ваш народ прекрасний. Я — чех, захоплююся його високими душевними якостями. Прекрасний народ, але з примх історії залишився осторонь від великого шляху, яким пішли інші народи. Нам нічого сперечатися, а потрібно визнати факт. Я сказав: у цього народу прекрасна душа, але вона ще не розвинулася, знаходиться в стадії пробудження. На нас — чехів, історія поклала відповідальне завдання: прискорити і спрямувати, я підкреслюю, спрямувати розвиток. Ви, любий друже, як учитель, як упра-

витель школи, повинні прекрасно розуміти і належно оцінити гуманну місію чеського уряду.

— Так, так,— лагідно ствердив піп.— Все благородство наших сердець потрібно віддати ближнім! Отець небесний так велів.

— Панове, оце — найвище почуття, яким керуються чехи,— підхопив нотар.— Ми повинні бачити під кожним сірчком велике і прекрасне людське серце, бачити людину, як найдосконаліший витвір природи.

— Божий витвір,— поправив отець Олександр.

До столу підсіли тенісисти. Відхукуючись, витираючи хустинками обличчя та спітнілі шиї, прислухалися до розмови. Підсунулися ближче й дами.

— Ви зі мною згоджуєтесь, панове? — спитав нотар тих, які не приймали участі в суперечці.

— Панове,— поважно обізвався лікар і витримав довгу паузу, підкреслюючи цим авторитетність того, що має сказати.— Панове, я вважаю, що ми не просто лікарі, вчителі, нотарі або священники, а духовні місіонери, покликані історією на передній край. Вирвати цей чудовий народ з пазурів темряви і душевного каліцтва,— стиснув долоню в кулак і смикнув до себе.— Вирвати! Запевняю вас, в жодній країні Європи не сидить так міцно відсталість, як на Верховині. Блохи, воші, епідемії...

— Не забувайте, панове, про злочини,— поважно докинув Гашек.— Стількох злодіїв, розбійників, злочинців нема ніде, як у нас.

— Вам це про що говорить? — переможно гукнув нотар.— Я підкреслював — спрямувати! І хто це має зробити? З цього треба зробити належний висновок, а він сам напрацюється. Панове, ми в колісці можемо вбити цей народ, якщо лишимо його на долю різних пройдисвітів, ошуканців. Панове, па-но-ве, історія з нас питає! Ви подивіться, за ким іде Верховина! І це дуже прикро! Спробуйте надати автономію...

Поет Бородчак сидів в кінці столу, підпер голову рукою і водив глузливо-тупим поглядом по тих, що сперечалися. Коли до столу підсіли дами, він опинився саме в їх колі, боком до Катерини. Близькість привабливої жінки наче пробудила його зі сну. Сів зручніше, мотнув головою і дивився на Катерину прямо, настирливо. Вона почувала себе незручно і в думці посварила: «Чого дивишся, як на образ?» Бородчак злетка посміхнувся їй тонкими довгими губами і похитав головою, наче хотів сказати: «Бачите, які вони навіжені?» Катерина теж сумовито посміхнулася і, щоб виправдати недоречну усмішку, спитала:

— Ви не політик?

— Ех, Карме-е-ен, мила Кармен,— проспівав поет. Охопив долоньями коліна і, похитуючись, продекламував:

Дали б жити років десять,
потім — плюнуть на весь світ...

Що за каша? Чорту свічка...
Дам за крону двадцять літ.

Ех, Карме-е-ен, мила Кармен... Ви забрели в життя лише по кісточки, а я вимастився в ньому до шиї. Безпорадність, плутанина, крик божевільних, істерія і натуралізм... Ви любите свого чоловіка? Дивак. Народ, ідеї... Божевільля, та й годі. До речі, ви не бажаєте пройтися по саду?

Катерина нерішуче встала. Ілько сидів поруч, але не звернув уваги, хоч мусив чути її розмову з Бородчаком.

— Ходімо,— сказала голосно і пішла з високим поетом, якому сягала лише до плеча. Навіть забула попросити у компанії пробачення.

Бородчак біля ганку затримав Гаврила, що ніс в карафці вино.

— А-а-а, давай-но, сива голово, горло сполоснути,— жадібно схопив обома руками карафку.— Склянку? До біса! Хай панночки мочать губки, а ми — по-сільському. А-а-а? Хай бог прийме.— Відняв від уст карафку, коли в ній залишилося небагато, і подав Катерині.— Беріть, тільки прошу, без усякого там етикету. Ми всі тварини...— хотів продекламувати якийсь сороміцький віршик, але стримався.

Катерина слухняно випила решту вина, і їй полегшало. Сміливо, наче на комусь мстилася, взяла Бородчака під руку і заспішили в сад. Вечір вже кинув під дерева прозорі голубуваті тіні, розніс долиною лоскотливий запах сіна, що сушилося на схилі за форою*.

В запалі суперечки Ілько навіть не помітив відсутність Катерини; інші теж не звернули увагу на таку дрібницю, лише попова Юдітка вщипнула пані нотареву за лікоть і головою показала на Ілька.

— Він страшний, терпіти не можу,— сказала нотарева.— Ні краплини поваги до жінки. А вона така мила, вихована. Шкода нещасної. Їм треба розійтися.

А між чоловіками суперечка не припинялася.

— Ні, ні, не заперечуйте і не приховуйте. Допустімо, чоловік потребує їжу, одяг і таке інше. Ясно. І тепер давайте паралелі. Як добуває ці блага культурна, добре вихована людина, а як, скажімо, верховинець? Вам це про дещо говорить? Я прошу вибачення, але тут ми маємо гіркі наслідки більшовицької агітації. І дуже прикро, пане Семенюк, що вам це до душі.

— А при чому тут моя душа? — здивувався Ілько.— Здається, всім відомо, що я не комуніст.

Нотар скоса поглянув на суперника, але нічого не відповів, лише погляд його сказав: «Чого обманюєте, любий друже?»

— Браток ваш сидить? — докинув згодом ніби між іншим.

Ілько згріб долонею газету; зім'яв її.

— Це для чого?

* Ф а р а — попів будинок.

— Войтех, ти перестанеш колись?! — закричала нотарева жінка.— Зараз же перестань!

— Вибач, люба,— враз присмирнів Стоїчка.— Мм... От ви... Так, так. Чув, ви, пане Семенюк, задумали відкрити в Гірському селянське акціонерне підприємство, чи як його...— звернувся до Ілька примирливим тоном, але в очах, під скельцями, горіла злість.— Підтримую, чудова ідея, панове,— сказав з глузуванням.

Кривоока попова служниця накрила стіл, принесла на підносі смажену рибу. Гаврило поставив на стіл карафку з вином і сказав:

— Вас, пане лікарю, Біланюків Данило кличе.

— Данило? Для чого? — нахмурився Ловоші.

— Жона в нього похворілася.

Ловоші стурбовано пошкребтав пальцем за вухом.

— Скажи йому, що пан дохтор вночі не будуть ходити,— розпорядився Стоїчка.

Лікар взяв свою склянку, завагався, потім повернувся до Гаврила, який все ще стояв у нього за спиною, і сказав:

— Завтра ранком. Я сам чогось нездужаю, чорт побери.

Гаврило знизав плечима і почовгав з саду, гордо несучи свою сиву голову.

8

День був такий багатий на події, що селяни забули й про роботу — збиралися на вулицях, біля перелазів. Тільки що хтось роздмухнув по селу новину, що в Бовкової вдовиці здохла корова, як вже через перелазу неслася нова вістка.

— Не чули, кумо? Ой, повіялася...

— Хто?

— А ви ще нічого й не знаєте? Та Катерина, Семенюкового Ілька жона. Вчора десь ще гуляла з ним у попівому саду, потім пішла з тим, довгим... п'яницею, що книжки пише...

— Йой, господи, ціла содом і гоморра...

— Та й не кажіть, кумо... Це жона тото.

— Бо не чоловік у неї, а онуча. Якби взяв та помолотив ціпом, як снопа, не кортіло би, не бійся.

— А, кумо, біситься, бо сіта. Якби крихітки в хижі не було, тоді би й дур з голови вилетів.

— Йой, боже, боже, ні честі нема, ні тої совісті, ані ганьби.

А в цей час з Чортового горба бігла в село баба Гафія — захекана, перелякана. Затрималася на хвилину біля жінок, що зібралися біля криниці, і заломила руки:

— Жіночки любі, Біланюкова Іляна, не дай то боже, завісилася.

— Коли? Як? Хто сказав?

— Йой, жіночки, тепер я звідти біжу. Зайшла ранком навідати нещасну, бо чула я, що дуже захворіла. Дивлюся, двері від-

чинені навстіж, ліжко не застелене, покривець на землі, а в хаті нікого. Їляно, Їляно... А то — нікого. Чи повмирали, чи їх нечистота замучила? Почала я кликати Данила. Не обзивається. Вибігла на двір — а вже ніг під собою не чую, бо щось мене недобре під серце кольнуло — оглянула по обійстю, а тут... Йой, господи святий! — баба Гафія звела в небо очі, перехрестилася. — Повісилася на тій яблунці, що над яром... А маленький сидить біля неї в самій сорочечці і плаче.

І вже через перелази, через дорогу, обганяючи бабу Гафію, передавалася селу ця страшна новина. Натовп повалив на Чортового горба.

Все було так, як казала баба Гафія. Відрубали мотузку, на якій Данило на ніч прив'язував вівцю, понесли залякле тіло в хатину і положили на лаву. Повернулася з села й Гафія, без якої ніхто в Гірському не народжувався і не помирав. Зразу ж взялася до роботи: розпалила в печі, послала молодичь по воду.

— Люди, десь дістаньте свічки, — заклопотано, як справжня господиня, що готувалася приймати поважних гостей, звернулася до чоловіків. — А ти, Семене, збігай до Хашівника, треба труну збивати. Тобі, Теро, тут роботи нема, то піди до пана превелебного...

Яксь молодичя взяла за руку принишклого, опухлого від сліз Юрика й повела з собою, щоб нагодувати.

Зле, невиспане висіло над горами сонце і сипало на землю невидимий жар. Природа омлівала. Бороди ріденьких туманів, крізь які просвічувалася синява гір, хутко повзли схилами і висихали, не діставшись вершин. Село варилося в поті, глухо клекотіло. Вишали ненапоєні свині; котрим вдалося вирватися на волю, викопували на городах дрібну картоплю або підривали тини. В глибокому дорожньому пилу купалися кури; виходили з подвір'їв качки і, задумано гомонячи, шкандибали до річки. Чийсь гуси забралися через розламаний тин в попову квасолу і квапно набивали вола жорстким листям, а Гаврило повернувся до шкідників спиною і приговорював: «Наїдайтеся, піп без квасолі не здохне, ваша газдиня йому готової принесе». Дорогою за село ліниво човгали по пилюці босими ногами пастушки, покрикуючи на лінивих корів та на вередливих кіз, що весь час шукали нагоди стрибнути кудись в шкоду. А жінки забули про всяку роботу: стояли на перелазах чи біля криниць.

— Господи, господи, до чого довели нещасного чоловіка, — співчували вони Даниловому горю.

— А він-то, десь, нічого й не знає.

— Не кажи, кумо.

— Йой, немого, не знає. Ще до зір пішов у місто на суд.

— Бо й чоловік то... Лишить жону, а сам кудись піде.

— Та що він, кумо, мав робити? Пішов, що, може, правди тої на суді доб'ється. Бо куди подінеться, як Козар з хати вижене? Тоді вже — хоч і самому налигач на шию.

— Бодай той Козар землі сирій наївся. Дав чоловікові усю силу з себе вимотати на тих вибоях... Повикочував валуни, викорчував чагарники, розрівняв, а як уже дещо вродило б — лишай, неборе, віддай чорту, бо то не твоє, а його.

— Йой, сира би ним земля била!

— Бо й Данило винуватий. Казала я ще тоді: не квапися до того Чортового горба, бо там пропасник силу має — доти буде перед чоловіком хвостом крутити, доки на гріх не умовить.

— Йой, жіночки, а я й забула, що свиня ще не напоєна і козу не подоїла.

Нехотя розходилися жінки від перелазів, з сумом, з тугою бралися до роботи.

Ховали Іяну без попа. За білою смерековою труною гугнявив молитви кривоногий дяк Голінка, за ним безладно підтягали декілька бабів та старих чоловіків. Юрик ступав за труною здивовано; задивлявся на дяка, який, співаючи, кумедно облизував губи. Водив запитливими очима на батька — хотів спитати: «Няньку, чому дяк облизується?» — але біля чужих людей не наважувався.

Данило ішов поруч з труною. Голова в буйній шапці непокірного волосся, майже посивілого за ці дні, важко хилилася на плече; губи потріскалися, очі — червоні, опухлі. Ішов, нічого не бачачи перед собою, здавалося, коли б несподівано процесія зупинилася, він пішов би далі важким, розміреним кроком селянина, що навіть на дотик відчуває страшну владу землі, на яку ступає.

Могилу викопали за межею кладовища в тернових чагарниках. Коли в неї на мотузках спустили труну і люди жалібно затягнули: «Вічна-а-ая пам'ять», хлопчик кинувся на земляний насип і зойкнув:

— Пустіть мамку, пустіть мамку!

Опустіли чагарники, між колючками терну приліг сірій вечір, духмяний і теплий. Все немов завмерло, розтануло. Над горами догоряв багряний відсвіт, самотня хмаринка задрімала між зірками. Данило сидів біля свіжого глиняного горбка, не ворухився, лише пальці завзято м'яли коричневу грудочку ґрунту. У вухах дзвеніла забута процесією сумна мелодія — протяжно, без угаву, наче вся земля співала пісню смерті: «Вічная пам'ять, вічная па-а-ам'ять...»

І яка ж це пам'ять, коли ховали без попа, без дзвонів, без усього того, що людина наготувала собі на останню путь...

— Спочивай, небого... — Підгорнув під себе коліна, похитнувся і встав.

Пішов на горб. Хату знайшов відкритою, Юрика дома не було. Данило у темряві руками намацував знайомі предмети: стіл, дубова лава, ліжка... Все було на старих місцях, і в той же час нічого не було — воно існувало якось відірвано, наче у вчорашньому дні. Ось там, на ліжку, лежала вона з малим...

Пошукав дубову лаву, скинув піджака, поклав його, як завжди, під голову й ліг. Забувся на якийсь час. Спорожніла хата наповнилася звичним, милим його серцю життям: тихо сопів Юрик, ворушилася і стогнала Іляна, а в кутках тужно сюрчали цвіркуні. За вікном шелестіла молода яблунька, іноді об землю стукалося зелене червиве яблуко. «Жито вже достигло, пустив ряску овес... Але якось дуже парить. Щоб лише не пролетіла лиха буря, бо може вимолотити зерно на стеблі». Місяць вкинув крізь вікно дрібний снопик — наче вівсяний — блідого світла і розсіяв по нерівній долівці. Але чому тут невеличкий горбок серед чагарників, чому Юрик кричить: «Пустить маму»? І що цей пан говорить, ніби земля, хата і всі господарські приміщення належать Козареві? Яка земля?

Схопився, наче ошпарений, і став посеред хати. Боліла голова. Вибіг надвір. На солом'яному даху халупи сидів місяць, примруживши туманні очі. Зловісно, страшно пугкала за яром в дуплявому буці сова.

Віддати хату, землю, врожай?.. Це, власне — покінчити з життям. «Ні, того не буде! Ти чуєш, не дам! Скоріше помру, а не дам!» Від натуги на лобі виступив рясний піт. «Не може бути такого закону, щоб від мене забрали землю! Не може бути!» Пішов навпростець через капусту та картоплю до жита. Вузькі, затиснуті яром та чагарниками, нивки купалися в місячному світлі, лагідно шелестіло жито. Ніколи не було це малесеньке поле таким дорогим, як зараз, коли воно силою упливало з омлітих рук. Кожна стеблинка, кожний листок і навіть кожна грудочка були наче частиною його ж тіла, без якої Данило не міг існувати. Підшукав на межі невеличку латку трави і приліг обличчям до землі, згорнувши під головою руки. Вся гора, весь світ повільно колихався. Здавалося, лежав він у чудній колисці, а хтось добрий сторожив його спокій і нечутно гойдав. Сон зламав його несподівано, непомітно. Спав наче вбитий, без сновидів. Прокинувся від того, що спину припекло сонце.

Трава була від роси попелясто-зеленою, одяг — зволожений, зім'ятий. На руках рябіли візерунки, витиснуті травою, пекли місця, покусані червоними мурашками. Встав, випростався. Його тіль лягла велетнем через усю ділянку аж до річки. І думки знову потривоженими осами злетілися на те страшне, що сталося за останні дні; на якусь мить безвладно опустили руки, під невидимим тягарем зігнулася спина. Не міг повірити, що Іляни нема...

Річкою потягнув свіжий вітер, розкошлатив росяні шапки вільх, погнав по житу глибокі хвилі.

— Та-а-к,— прогудів Данило, затримавши очі на житі.— Треба жати. Жати...

І це слово було не лише співзвучним з «жити» — для Данила зараз воно мало той самий зміст. Кинув на межу піджак, пошукав під стріхою серп. З почуттям побожності і легкого сп'яніння, відчуваючи в устах приємний смак житнього хліба, пальцями обтер з серпа іржавий пил, попробував гостроту зубців і рушив до жита. Тонкі дрібноколосі стебла нахилилися до господаря, мило, як дитина, залоскотали остям в загорілі руки.

— Боже, помагай.

Бажко передати те хвилювання, що охоплює селянина, коли загортає серпом перший жмут житніх стеблин. То ж перші зернятка цьогорічного врожаю, що визрівали, мабуть, не так від сонця, як від гарячих очей хлібороба, і виростили не на обніжку, а в селянських грудях. Він тривожився за кожну стеблину, відчував у собі її ріст і досягання; потерпав від страху, коли над горами неслася чорна буря, кволів і опускав у тузі голову, коли засуха сковувала землю, свіжість і відчуття бурхливого росту опанувало його, коли благий дощик напував стебла. І ось, нарешті,— після стількох тривог і вболівань — хліб достиг, покірно лягає в нерівні снопи. Треба лише зв'язати, зносити під стріху і вимолотити. Але водночас з радістю нечутно — десь всередині душі — тче туга свою пражу: чи надовго вистачить того хліба? Зерно ще в снопах, а думка ділить печений хліб на рівні порції, засипає в засік насіння, нишпорить крізь морози лютої зими і непомітно пробивається в наступний рік, коли врожай буде більший, колоски довгі, повнозерні, а стебла — в ріст людини. Так, наступний рік обов'язково буде багатший, врожайніший. Коли б селянин неспроможний повірити в цей самообман, тоді — як прожити довгу зиму, бо чим же іншим, як не надією, тримається його життя?

Сонце парило нестерпно — на грозу. Повітря було важке, пересичене вологою, а небо — сиве, замутнене, сумне. Над сивими верхами димом згущувалися хмари, а ластівки літали низько над землею.

— Буде гроза,— потерпав від страху Данило.

9

Старий Козар відхилив сінешні двері і з порога гукнув у запарену, пропітнілу тишу хати:

— Но-но, доки будете вилежуватися? Андрію, бери косу та підеш зі мною. А ти, Іване, на лізники йди — там жито сиплеться.

Давав розпорядження, наче вся сім'я стояла перед ним, бо знав,— звичні слухатись.

— Поклич ще когось з людей, Юлину теж візьми з собою. Но-но, не тягніться, бо гроза, мабуть, збирається.

Від його голосу в хаті раптом усе ожило: загупали кроки, рипнула віконниця, роєм забриніли мухи. З комірчини висунула гостре заспане обличчя Юлина і спитала:

— А дитину я, няню, на кого лишу?

— Лиши на мене,— буркнув старий, уминаючи сухий окраєць кукурудзяника.

— Няню, та бо...

— Но-но...

Юлина грюкнула дверима і сховала голову. Заплакала дитина.

В Андріївій половині впала якась посудина і, забрязкотівши, пострибала підлогою.

— Няню, куди? — вийшов у сніни Андрій — худорлявий, загорілий, як головешка, лише монгольські очі світили білками.

— Куди? Куди? — grimнув старий і вийшов з хати.— На гостину, не знаєш!

— Няню,— вибіг за ним на двір зять Іван.— Я хотів щось біля хижі зробити, майстри прийдуть. Самих людей не залишиш...

Старий нервовим ривком зашкарублює руки поправив капелюх та міцніше стиснув у долоні серп.

В хаті знялася сварка, гомін.

— Господи, доки мене буде мучити той старий чорт? — плакала Юлина, сердито шпурляючи шматтям.— Дитину я хай у борозні лишу, щоб її біда взяла... Бо, кажу тобі, чоловіче, добудувуй тоту хижу, щоб уже відділитися.

— Добудувуй, добудувуй,— гаркнув Іван. Його по-дитячому повне обличчя з жовтими, наче намальованими, вусиками потемніло.— Не бачиш, як робиться? Він лише своє знає... Домовився з майстрами, а йому — жати, бо чорт жниво візьме, як ще день постоїть! Та не реви! Ще й ти будеш мені калічити душу. Бодай були видихали без мене!

— Ти скоро там? — бурчав на свою Андрій.— Старого вже чорт поніс, ще й не сказав, куди йти.

Побіг під комору, кинув на плече косу. Анця заспішила за ним, на ходу доїдаючи хліб, покроплений олією. Старого наздогнали за городом; ішов, нахилившись уперед, дрібочучи короткими ногами. «Куди його несе? Адже в тому боці жита ми не сіяли», — сердився Андрій, але випитувати батька не наважувався, бо знав, що той нічого не скаже. Та й, зрештою, яке йому діло? «Няньо знає, що робить».

Анця плескала босими ногами позаду чоловіків. Її довгасте обличчя з задуманими чорними очима під дугами темних брів було невиспане. На правому оці стрибав живчик, передвіщаючи якесь лихо.

З-за синього лісу показалося бліде сонце, глянцем залисніло на деревах цупке листя. Іскристі світлячки краплистої роси боязко тремтіли на запиленому подорожнику. Сива скатерка вигорілої паші облямувувала коричневу стежку; на ній тут-там причаїлися обвиті павутинням куцки зачахлого терну. Над горами сивіло

вилиняле небо, заповзало прозорими туманами, наче холодна шибка вікна, на яку впала тепла пара. В долині, в зеленому облямуванні Бистрої, монотонно і тужно воркували горлиці.

За березовим молодняком стежка вужем виповзла на кручу і запетляла стрімким укосом поміж мереживом червоних ярів та самотніми буками, що далеко вибралися між латки ораниць, в зів'яле картоплиння. Анця підвела голову і жажнулася: «Господи, невже веде нас на Чортового горба?»

Ноги вмить ослабли, а серце підстрибнуло до горла. Зовсім недалеко за чагарниками показалася приземкувата халупа з коричневими, в обколупаному ряботинні стінами, виплетений з хмизу хлівець і кучерява яблунька над яром. Анця почала відставати від чоловіків. Вирішувала гарячково, задихаючись: «Не піду, не піду, не піду!» Андрій підозріло зміряв її злим поглядом і кризь зуби процідив:

— Уб'ю, ти!

— Но-но,— погрозив комусь старий Козар через плече.

Анця знітилася, насилу тамувала крик, що рвався з грудей. Скільки вона перемордувалася за ці дні, скільки разів непрохано думка нахоплювалася на той далекий час, коли Данило приходив у сад! І тепер, наче глузуючи з її почуттів, навмисне вели її на Чортового горба. Останні метри по глибокій межі обніжка пройшла, як хмільна, не бачила нічого, окрім зігнутої постаті Данила; десь з чужого світу линуло вуркотання горлиць, і воно було таким недоречним і таким страшним...

— Слава Йсу Христу,— з вдаваним спокоєм привітався Козар і широко розставив у борозні короткі ноги.

— Слава навіки,— відповів Данило.

В його голосі Анця не вловила найменшої нотки болю чи страждання — завжди відповідав так, коли віталася з ним при випадкових зустрічах. І від серця почало відлягати, наче розтулювалися цупкі пальці. Навіть подумала: «Господи, а я так мучилася!»

— Но-но, Даниле, ти перестань зі мною бавитися,— порадив Козар, перекинувши з руки в руку напечений серп.

Данило випростався, тилом долоні витер з лоба зернистий піт. Пошкребтав під сорочкою, поглянув на запітніле небо і знову мовчки схилився до жита. Приємно, лоскотливо зашелестів у стеблах серп. Козар безпорадно крутнувся.

— Но-но... Даниле!..

Анцю пройняла бурхлива радість і гордість за Данила — не в силі була стримати усмішку.

— Ти мене чуєш? — раптом вдавився криком Козар і закашляв.

Упекла в живе не так Данилова упертість, як його кам'яний спокій і невістчин сміх. Смикнув серпом, подряпав палець, і це остаточно вивело його з рівноваги. Вмить налився буряковим кольором.

— Марш з моєї кривавиці, розбійнику! Діти, жніть, жніть! — Гарячково загріб серпом зачахлі стебла, відстрибнули на стерню дрібні, як пташині дзьоби, колоски. — Жніть, жніть, бо то моє! — Метався в житі, толочив його.

Андрій, дивно вилискуючи синюватими білками, вигострив косу: кинув мантачку на землю і перехрестився. Анця не зрушила з місця, наче вросла в запеклий ґрунт. Очі її округлилися, права рука піднялася до горла і стиснула його так, що нічим було дихати.

Коли з тонким присвистом зашустіла в житі коса, Данило сіпнувся і розігнув спину. Мить постояв, потім уривчастим рухом кинув серпа; той загудів, ріжучи повітря, встромився в грудку і кинув гарячий відблиск зламаних променів. Перевальцем, мов ноги не згиналися в колінах, підступив до Козаря. Добрі, теплі очі потемніли, розширилися від жаху. Лише одна думка проколывала мозок: «Господи, то ж він хліб толочить!» Не стебла, здавалося, приминав Козар чобітьми, а танцював на грудях у Данила. Можливо, все обійшлося би мирно, якби в цю мить не вирвалося з уст Анці боляче: «Йой!» Її голос наче підштовхнув Данила: не властивим його важкуватій постаті блискавичним рухом згріб газду під пахви і, широко ступаючи задерев'янілими ногами, кинувся до яру.

— Люди-и-и, вбиває! — чужим, жіночим голосом заволав Козар.

— Данилочку! — метнулася за ними Анця.

Але до всього глухий, засліплений злістю, Данило вже був над яром і не міг стримати себе. Розмахнувся і, наче лантух, кинув Козаря. Той вдарився грудьми в кам'яний виступ, зойкнув і перекидом полетів на дно, куди ще не встигло заглянути скісне проміння. Лише як це сталося, Данила раптом лишили сили; боячись, щоб не впасти, відійшов і судорожно вчепився за стовбур яблуні. Здивовано поглянув на німі, тремтячі під випарами нивки — вони були чужі і далекі. За межею, підстрибуючи, хутко віддалялася маленька зігнута постать Андрія, а в кількох кроках від Данила по пояс у житі стояла пополотніла Анця, заламувала руки:

— Данилочку, що наробив ти?

Нічого не розуміючи, безтямно, спотикаючись об грудки, підійшов до неї, поправив її зсунуту на потилицю хустину.

— Господи, як жарко! — сунув пальці під комірець, розірвав його, хотів полюю сорочки витерти з обличчя піт, але рука зів'яло опустилася: — Не знаю... Анцько, ти не кидай мене...

А високо над горами збиралася вранішня гроза: каламутносивим димом розпливалися хмари. Вони піднімалися хутко, страшно темніли низу... Нарешті сонце погасло, на гори впала тінь. В селі з переливом зателенькали дзвони. П'янку — хлібом і потом — запахла земля.

Ілько не знаходив собі місця. Неприбрана, спустила хата навівала тугу. Ночами раптово прокидався, до дзвону у вухах вслухувався в німу темряву. Тоді йому вчувалося, що за дверима, на кухні, хтось ходить. Обережно шов на кухню і, не заставши там Катерини, припалював цигарку, викурював і знову припалював.

У неділю після вечерні скликав членів театрального гуртка на репетицію. Добра половина акторів не з'явилася. Ролі відсутніх Ілько взявся читати сам, але скоро запропонував зовсім їх пропускати, бо йому важко було говорити. На нього напосідала дрімота: уночі зовсім не спав, бо на кухні безустанку ходила Катерина. З десяток разів запалював світло. Нікого не було. Тоді почав вірити — як смішно! — що стукає нечиста сила, яка починає вселятися в зруйноване людське гніздо. В розпачі Ілько кинув у піч речі, які залишилися від Катерини: черевики, синій з павиним пером капелюх, стрічки, спідниці... Від багряного полум'я і смердючого диму, що наповнив хату, відчув злу радість. Тоді почав кидати у вогонь все дрібне, що трапляло під руки: книжки, ручки, олівці...

Затемна втік з хати і блукав по околиці села. Довго стояв на Чортовому горбі біля Данилової халупи. Німою стояла вона, мов те пташине гніздо, з якого вилетів молодий виводок. І баби тепер говорили, що зруйнував це гніздо злий дух, бо він чомусь має владу на Чортовому горбі. І як все-таки добре, що в горах живуть злі духи, дією який можна виправдати всякий злочин. Але чи є десь на Верховині таке місце, де б не діяли злі духи? Мабуть, лише обійстя багатих газдів не підвладні їхній руйнівній силі.

Поки актори читали свої ролі, Ілько завзято, перемагаючи сон, твердив: «Дарма, все дарма! І чому я витрачаю сили? Брат, мабуть, каже правду: не звідти треба починати». Нарешті махнув рукою і сказав:

— Іншим разом закінчимо. Можете розходитися...

Хутко спорожніло маленьке, темне приміщення читальні «Просвіти». Довше замешкався Семен Смерека, в якого колись Ілько знімав квартиру. Хоч відтоді минуло чимало років, зате Смерека і тепер казав про Ілька «наш учитель» і часто навідувався в читальню, щоб порадитися з освіченим чоловіком в господарських справах, а іноді навіть брав дещо почитати.

— Відпочити вам треба, пане вчителю,— співчутливо порадив Смерека.— Овва, чи варто для наших людей старатися. Марна трата сил...

— Марна...— Ілько протер кулаком очі.— Так, дарма, Семене... А Данила засудять... Скажіть, Семене, чим допомогти Верховині? Обережний, скупий на слова Смерека знизав плечима:

— Овва, тут порятунку нема. Та й що вам, пане вчителю, за

всіх побиватися? У кожного є своя голова на плечах, най за себе думає.

Провів Смереку і схилився на стіл, пройнятий єдиним бажанням — заснути. Але сон не приходив. Тоді сердито відсунув лавицю і пішов до книжкової полиці.

— Отут і все... Це — за вісім років моєї роботи. Ні, ні, таки дарма. Правду каже брат...— і тут зловив себе на тому, що розмовляє з собою.— Старію,— докинув з гірким жалем.

Хотів уже вийти, як в дверях показалаь Олена. Засоромлено стала біля порога, стиснула в долонях подертий «Кобзар».

— Принесли книжку? — зрадів Ілько.— А я... Та чорт його знає, що таке — третю ніч безсоння. Сідайте, Оленко.

— Дякую, я й постою,— зарум'янилася молодиця, але відсунула стілець і незручно сіла в кутку.

Олена Синичка жила з Ільком по-сусідству — через садок, але якось бачилися не часто. Ілько, вічно чимось заклопотаний, не помічав її; навіть на думку ніколи не спадало поговорити чи розпитати, як живе. Хоч не бачити Олени було важко. Молода вона і вродлива, не один з приїжджих туристів, кинувши оком на цю гірську красуню, казав, що ніде в світі нема таких жінок, як на Верховині. І ось тепер, коли Олена сиділа і соромливо оглядалась по стінах, Ілько раптом подумав, що вона удова. Йому захотілося спитати: «Ну, як ви живете, сусідко?» Але замість цього він заговорив про себе:

— Дуже добре, що ви прийшли, дуже добре. Тут з власними думками можна збожеволіти. Я наче наскрізь прогнів, відчуваю, що або зіп'юся, або збожеволю. Зрештою, що ми робимо?.. Заблудилися, ходимо в п'ятні, наступаємо одне одному на мозолі і кричимо.

Олена, ніяковіючи, перекладала з одної руки в другу «Кобзар», боялася зустрітись з поглядом почервонілих очей свого сусіди.

— Я цілі ночі не сплю, думаю, думаю, думаю... Це страшно. І про себе, і про Данила, і про брата...

Олена насторожилася: ось-ось скаже: «і про вас». Але він цього не сказав, і їй чомусь стало сумно.

— В нас нічого немає перед собою, нема за що вчепитися, наче на льоду... Культура? Освіта? Оці п'єси та гризня всяка... Нічому не вірте, Оленко, бо все — брехня... Я йшов у цю нору, як пророк, думав: підніму народ, покажу йому, де правда. Але мене ніхто не зрозумів, мені ніхто не вірить... Скажіть чому?

— Чи я в тому щось тямлю...

— А я вам скажу чому. Бо сам не знаю, де правда,— це визнання було настільки несподіваним, що Ілько розгубився, але зрозумів, що був змушений це сказати, якщо хотів бути щирим.— Брат Іван каже мені: ти утопіст... Мабуть, так... Я тепер можу всьому повірити. Сказали б мені таке вісім років тому — навкулочки пішов би, бо в мене тоді була правда, яку варто було

боронити. А тепер її нема. Вона трималася лише до того часу, поки не приніс її в село, не показав Верховині.

Олена встала, щоб іти, але Ілько затримав:

— Не йдїть... Я хочу з вами поговорити, бо ви мене розумієте...

Олена почервонїла. Чому так каже, адже вона нічого не розуміє, хїба лише те, що сусїд її, мабуть, дуже страждає за Катериною, а тому випив і тепер говорить яксь дивні речі. Але від того «ви мене розумієте» стало приємно, і Олена навіть осмілилася глянути на нього, співчутливо й тепло, так, як дивилася на нього з-за тину, коли проходив біля її хати. Правда, там, за тиним, вона не червонїла, хоч не раз у неї непрохано прохапувалися такі думки, що можна б згорїти від сорому, якби їх хтось почув.

— Дайте мені якусь книжку,— попросила розгублено.

— Книжку...— Бездумно пішов до полиці, почав струшувати з книжок пилюку, що наїла товстим шаром.— Жінки все-таки щасливіші, хоч страждають як — страшно. Вам теж не легко живеться, Оленко.

Тут він знову помітив, що перед ним стоїть молода вдова, котра щодня проходила біля його хати, а він ні разу не спитав: «Куди йдете, сусїдко?» Але яке це має значення і чому він врешті-решт має собі дорікати за таку неухажливість? Нарешті вибрав якусь книжечку із зображенням синьоокої дівчини на палітурці і, подаючи її Олені, сказав:

— Подивїться, вона подібна на вас... Дуже мила...

Повернувшись додому, Олена підмела в хаті. Сповнена хвилювання, взяла книжку, вийшла в сад. Із замилуванням дивилася на малюнок і думала: «А й справді дуже мила, легко, мабуть, живе собі, не зазнала моєї долі».

А доля в Олені, що в тої трави, яка при дорозі зросла. З дев'яти літ (після раптової смерті матері) почалося її самостійне життя, сповнене обману та насмішок. Служила в попа, потім у Козаря, в Ловоші, ходила на заробітки в місто, прала шмаття на панських дітей. До неї скрізь чіплялися панські та куркульські синки, обіцяли гори-доли.

Нарешті посватався до неї Синичка з Вовчого присїлка. Вродливий, дужий легїнь-заробітчанин — такий голяк, як і Олена. Вдачі він був твердої та напористої. Весїлля справили скромне. Через рік при допомозі товаришів побудували на сільському пустирі хатинку, а ще через рік на виборах в сільські управи в Гірському комуністи зібрали найбільше голосів, і молодий, кмітливий Синичка став сільським старостою.

Гордилася Олена своїм чоловіком, жартівливо казала йому: «Пане старосто», а Іван добродушно сміявся і відповідав: «Пані старостова». Жили бідно, та щасливо. Громадські справи забирали від Синички весь час. Приходив додому пізно, змучений. В поганому настрої він насвистував або співав свою улюблену пісню,

наголошуючи на словах: «Тоді краще заживем, як все панство проженем». В зимові вечори в маленькій однокімнатній хатині з вузькими сінцями збиралися селяни і говорили про речі, в яких Олена не дуже багато тямала, потім співали разом революційних пісень, що їх звідкілясь приносив Козарів пастух Олекса Скрипак. Старий Гаврило, попів слуга, бувало, брав онука за вузькі плечі і казав:

— Ану, Олексику, щоб дома не журилися. Най дихає біда!

Довгов'язий хлопчина витягав тонку шию і заводив чарівно-чистим і сильним голосом; до нього приєднувалися чоловіки, і хата утопала в пісні. Іван замріяно примружував очі, схиляв на плече голову і говорив:

— Я за оцю пісню... Ех, Олексику, не знаєш ти! В театрі тобі співати... Не дозволимо, товариші! Ні, ні! Театри побудуємо, школи і отаки пагінці до сонця витягнемо, хай ростуть. Не чахнути їм в підземеллі.

І в маленькій хатині, в чаді смердючого тютюну, при гасовій кліпавці гірнянські дядьки в мріях будували дітям щасливу долю, сягали в заборонені буржуазним законом тайники життя. І якою чарівною ставала Верховина, як густо пахла вона дорідним хлібом та садами, колосилася трудовою піснею! Білими хмарками сунулися в буйних травах полонин отари овець, вінком садів чепурилися нові села; здичавілі схили, пориті червоними ярами, родили винограда...

Такою ставала Верховина, коли її долю (нехай уявно) брав у могозясту руку господар. Скільки нелюдської сили в тих руках, яка величезна наснага в тих людей! Тільки дай волю.

— Дойдемо, товариші! — запевняв Іван.

Зразу ж, зайнявши пост старости, він подав скаргу на Козаря, що незаконно привласнив водяний млин і два гектари лісу на Бучниках. Через якийсь час від окружного начальника прийшла коротенька відписка: мовляв, справу розслідувано і виявлено, що скарга безпідставна.

— Ні, панове буржуї, так легко нас не спихнете. За правду ми повоюємо.

Селяни подали до суду. Новий нотар Стоїчка, не розібравшись належно, в чому справа, допоміг селянам — виявив, що документи підроблено. Козар стривожився. Одного зимового вечора він покірно постукав до Синички і разом з сином вніс півсвині.

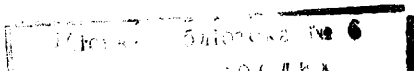
— Не відмовте, пане старосто. Подаруночок на різдвяні свята. Но-но, не добре якомось, щоб без солонини...

— Коли вже пожаліли, дякую. Доведеться нам, Оленко, святкувати. Скільки маю платити?

— Боронь боже. Яке то діло — платити? Люди ми чи ні?

— Складне питання.

— Но-но, чоловік чоловікові в біді на підмогу йде. Як-то кажуть, рука руку миє та обидві білі. Беріть, споживайте на здоров'я.

— Рука руку миє, кажете?.. Не зможу я ваші руки обмити, газдо, та й ви моїх не обмиєте. Краще їм, мабуть, залишитись чорними.

— Но-но, в громаді живемо. Діло в нас сусідське. А воно як: перший — сусіда, а потім уже бог...

Довелось газді, радий не радий, тягнути свою свиню додому. Суд, який не обіцяв Козареві нічого доброго, був призначений на четвер після рідва. А в середу вночі сільська знахарка і по-витуха баба Гафія забігла до Олени і заголосила, заламуючи руки:

— Небого Оленко, твій убитий — лежить біля зарінку.

Олена тоді була на дев'ятому місяці вагітності. Стрибнула з ліжка і в самій сорочці побігла через городи на зарінок. Удвох з Гафією принесли Івана в хату. Голова розколота сокирою. Олена знепритомніла. Довго терла її Гафія оцтом, щоб привести до пам'яті. Десь через годину, коли молода жінка очуняла, почалися в неї перейми. На світанку біля холодного батька, що витягнувся на довгій лаві, обізвався слабеньким голосом син.

— Не виживе,— сказала Гафія.— Недоношений.

Вночі дитина померла. З хати зразу винесли дві труни.

Загибель чоловіка підкосила Олену. Ходила як причинна, ослабла, схудла — аж світилася. Згодом трохи заспокоїлася, але стала ще тихішою, замкненою, а в блакитних очах назавжди застиг переляк і здивування, наче питала: «Чому, кого я скривдила?» Почала боятися людей. Перед чоловіковими друзями, що не кидали її в гору, закривала двері, ховалася, бо ненавиділа їх. Адже то вони, думала Олена, винуваті в загибелі Івана. І жила тепер Олена зовсім сама — якимось непомітною, наче її й не було в селі.

...Сиділа під грушею, гортала книжку, але читати не могла. Не виходила з голови зустріч з учителем, його дивні слова, його добрі, почервонілі — чи то від паленки, чи то від безсоння — очі. Як на вулиці обзивалися чийсь кроки, Олена стривожено схапувалася, наче мав до неї з'явитися наречений. Але ніхто не завертав на її подвір'я, ніхто не помічав, що під грушею сидить удова, якій пішов тільки двадцять шостий рік. Оленина молодість і врода приваблювали лише легковажних людей, а для серйозного чоловіка, котрий зв'язав би з нею своє життя, потрібна була земля та худоба. А де вона?

І проминуть, мабуть, ще десятки років, а Олена сидітиме перед хатинкою непоміченою, незмінною в своїх боязких сподіваннях. Лише з кожним роком глибшою ставатиме зморшка на чолі, потім вона гіллям розкинеться на щоках, а далі засріблиться каштанове волосся. Й сидітиме під грушею вже не молода вдова, а запалошочка бабуся. Але біля неї не куритиме люльку дідусь та й внучата не гратимуть на моріжку.

Повернувшись з вечерні, селяни переодяглися в буденне лахміття, пропахле землею та потом, і виходили на вулицю. Жінки збиралися біля перелазів або криниць і обговорювали сільські новини. Баба Гафія; що повернулася десь з сусідніх сіл, куди вона ходила жебрати, з побожним трепетом розповідала, як у Кам'яниці біля церкви з'явилася богородиця і провіщала людям страшні бідування за гріхи. Жінки бідкалися: «Боже, за що на нас така напасть?»

На колоді біля церкви туговухий миршавий Хашівник розгладжував на колінах газету і доводив:

— Війна буде, попам'ятайте мої слова... В світі дуже вариться. Ще цієї осені запалить. А воно тепер усе як хмиз — досить іскри. Велика війна, дуже велика: камінь на камені не залишиться, всі люди загинуть. Гітлер з'їв Австрію, але то йому мало...

Горбатий дід Глухар — відомий на цілій околиці жартівник і брехун — ложкою наставляв за вухом шкарубку долоню, ворухив, як кріль, кущиком обрідилих вусів і кидав:

— Ай-я-яй... Ти кажи. З'їв, облизався, чортяка, та ще й мало. Тото так, воно вірно... Червище в нього, боже мій! Тебе, неборе, він клацне, як пес муху, разом з постолами. Ай-я-яй, ти кажи... А воно запалиться, раз в газеті написано таке. Що то Гітлерові запалити! Хмиз, кажеш, сухий є, ще трохи соломи — і все. Чиркнув сірничком... Ой тото так.

Селяни реготали, а Хашівник дурнувато розтягував товсті губи і збентежено перебирав з руки в руку газету, не знаючи, куди її діти.

— Газету, неборе, десь заховай, бо той Гітлер не пощадить. В нього смак до газети великий, воно вірно. Ай-я-яй...

Хашівник зовсім оголив рідкі кінські зуби, потім засоромився власного сміху і, невміло огризаячись, чим ще більше заохочував брехуна, заспішив до попа.

— Ай-я-яй, ти кажи, образився чоловік.

На лавочці біля трухлявого, покошеного та оброслого мохом Козаревого млина навколо Їлька та Глиняника зібралися чоловіки майже з усього горішнього кінця. Почувши, про що мова, селяни задумано погумкували, чухали потилиці. Дехто казав одверто:

— Казки тото, пане вчителю. Про який нам завод думати, коли в хаті миш з голоду здохне.

Маленький метушливий мельник, що в свої сорок років зовсім побілів, підозріло щулив сірі — під червоними, наче пофарбованими повіками — очіци і кидав, щось міркуючи про себе: «Лісопилку, кажете...»

Мельник Максим, прозваний за свої колишні релігійні проповіді та шукання «справжнього» бога Спасителем, користувався в селян пошаною, бо мав він добрий розум та й книжки читав —

у суперечках навіть хитрого отця Олександра затискав у куток. Ілько розумів, що слово Спасителя матиме вирішальне значення, тому з нетерпінням чекав, що той скаже.

— Лісопилку...— перекинув на плече білу голову Максим.— Дуже то добра річ. Дай, боже, щоб не марним було ваше слово, пане вчителю. Та от що я хочу сказати. Ви, вчителю, чоловік, можна сказати, наш, сільський... Достатки наші добре знаєте, ліпше від мене, бо свою молодість у тих школах штани протирали, а я з богами торгувався. Та ото я хочу казати так: здамо ми оті гроші...

— Що ти мелеш, Максиме? — здивувалися селяни, не чекаючи таких слів від Спасителя.— Здамо гроші... Звідки їх візьмемо?

— Чекайте, чекайте, люди. Та ото я хочу казати таке. Здавали ми останні гелери на споживче товариство? Розхвалювали ви нам його, як той циган коня.

— Добре говориш, Максиме...

— Що дало нам, пане вчителю, споживче та кредитне товариство? — почав допікати Спаситель.— А ви тоді обіцяли гори-доли. Казали: наше буде, селянське, прибутки будемо ділити... Тепер мовчите.

— Самі руки нагріли, не бійся. Із тестем своїм, Козарем, ділите прибутки.

— А, та що й говорити. Кожна рука до себе крива.

— Селянин лише тоді добрий, коли «дай», а як треба «візьми», тоді най тебе, неборе голодранцю, колька візьме під ребра...

Повертався Ілько від млина з Глиняковим Йосифом.

— Що їм треба, скажи! Голову розбий собі і все одно не повірять. Обдурюю... Ніби я для своєї користі?.. Ей, Йосифе... Щасливою хотів би я бачити нашу Верховину — ось що не дає спокою. Болить. Душу розриває, коли бачиш оці злидні.— Потім рішуче сіпнув Глиняника за плече і сказав:— Ні, я не здамся, Йосифе! Я доб'юся, і тоді люди побачать.

— В тебе, може, щось і вийде. А я змучився,— позіхнув Глиняник.— Ні в що більше не вірю, а... Народ наш уже знекровів. Заплутався... Ти знаєш біблейську легенду про вавилонську башту? Звичайно, вигадка, але щодо Верховини зовсім підходить. Змішав нам бог мову, одне одного не можемо зрозуміти. Просиш хліба, а вони тобі — камінь. Дивись, а оті стежки по схилах. Отаке й життя наше заплутане... Сам диявол в ньому ноги поламає.

Ще будучи учнем торгової академії*, Йосиф Глиняник почав захоплюватися ідеями французьких просвітителів і по своїй душевній простоті іноді вступав в суперечки з вчителями. В останній рік навчання він зблизився з марксистами, але зближення було скоріше зовнішнім: сюди його тягло бажання звірити свої переконання, безустанне прагнення знайти правду. Цим він на-

* Торгова школа (середня).

кликав на себе біду. Одного дня директор торгової академії — самовпевнений дідок чех — викликав Глиняника в свій кабінет і сказав: «Від сьогодні ви не вважаєтесь нашим учнем». Розгублений і переляканий юнак почав виправдовуватись, мовляв, не мав на думці нічого злого, а тільки хотів опанувати всі знання. «Глибокі знання, молодий колего, хочете ви цього чи ні, приведуть вас до небезпечних висновків,— пояснив директор.— Людині дано знати «від» і «до». Все на землі встановлено богом, і гріхозна людина не повинна втручатися в божі помисли». Все-таки Йосифові дозволили закінчити навчання, хоч обійшлося це старому Глиняникові в обніжок ораниці над Бистрою. Але радості від свого сина Глиняник не дочекався: ніде не брали на роботу молодого спеціаліста — гнів директора академії переслідував його, як злий дух. Марне шукання роботи по спеціальності нашттовхнуло Йосифа написати про своє ходіння статтю в прогресивну газету. Цим він остаточно зачинив перед собою двері до державних установ. Тоді Йосиф почав проповідувати ідею селянської революції. Готувався випускати якусь селянську газету, навіть вдалося йому зібрати для цього деякі кошти.

За підбурювання селян чотири місяці посидів у тюрмі. Звідти повернувся розбитим, постарілим і заявив: «Я змучився». Взяв у свої руки обшарпане батьківське газдівство, а у вільний час писав якийсь філософський твір, сліпо вірячи, що зуміє придумати щось таке, за чим піде Верховина. До Їлька він прив'язався, як і кожна безвільна людина, що поважає в іншому твердість. «Ти доб'єшся,— говорив Їлькові.— А мені скоро обламали крила, видно, не родився я для цього». Йосиф і справді в свої тридцять п'ять років скидався на стару ворону з переламаними крильми: плечі опущені, тіло огрядне, по-жіночому обвисле.

— Що зробиш? А? Я не сьогодні говорю: треба цілковитої зміни в нашому житті, бо воно в'яне, висихає. Якщо наше покоління не встигне чогось добитися, то вже буде пізно.

Їлько пройшов городами до річки. Звідти завернув на повір'я до Олени. Коли був під дверима, спитав себе: «Чого мене сюди занесло?» Але двері були на замку.

Допізна сидів за столом, гриз олівець. Підраховував, планував, вирішував, до кого має звернутися за порадою. Щоразу думка нашттовхувалася на брата. Тоді завзятіше гриз олівець, стискав зуби і твердив: «Доб'юся!»

Деякі рази взовсім несподівано згадував Олену, і від цього робилося і приємно, і боляче. Погасив світло, витягнувся в ліжку й знову побачив її перед собою — тиху, соромливу й гарну.

Ранком до схід сонця поїхав у місто. Хоч спав небагато, зате настрої у нього був піднесений,— він доб'ється, він покаже всім!

Данило лежав горілиць, дивився на маленьке загразоване віконце, що сіріло високо на стіні; крізь нього всередину просочувалося потойбічне життя, але воно не породжувало в Данила ні поривань, ні болю: світ за ґратами був далеким, як давній сон.

У досить просторій камері на два віконця стояла чи то моторошна тиша, чи то глухе булькотіння. Підлога під стінами встелена людськими тілами. Всі сопіли, бурмотіли уві сні, мов робили це навмисне, щоб виявити якісь ознаки життя. Данило в душі посварився: «Для чого сопіти? Скам'яніли б собі отак — ніякого звуку!» Та скоро й це вилетіло з голови. Він знову — вже в котрий раз! — повторював: «Значить, скінчено. Тюрма і могила...» Все було дуже простим і дивним. Його вкинули сюди вночі, не били, нічого не казали. Просто відкрили важкі двері — і все.

Раптом захотілося глянути, що робиться надворі. Обережно, щоб не наступити на ноги сплячим, підійшов до віконця. З вулиці линув вранішній, ще боязкий, сонний гомін. Пахуче повітря вдарило в голову, сп'янило. На околиці міста червоним смолоскипом димів цегляний завод, забруднював до сліпоти чисте небо. Вітер відгорнув запону віття столітніх кленів, і перед очима відкрилися далекі гори. Сіра стрічка шосе петляла схилом на пологий верх. Це — дорога в Гірське. Розпука обручем стиснула голову.

— Манить, ой, манить, — співчутливо промовив хтось за спиною. — Оті нивки, колоски житні... Пахнуть вони як — душа співає.

Данило не оглянувся, не відповів.

— Треба забути. Всюди воно однаково: що тут, що там, — монотонно продовжував хриплий голос; він чимось нагадував Данилову тиху молитву в спорожнілій церкві. — Нема життя бідному чоловікові на цьому світі. Я вже десять місяців сиджу. Звук, а спочатку дуже манило... Однаково нема життя. Чоловік — що та рослина: вигнався, відцвів і... нема. Лише дух його в тих стеблинках та грудочках залишиться.

Данило оглянувся. Біля нього, склавши на грудях руки, стояв сивоголовий дідусь. У його худющій маленькій постаті привертали до себе увагу широкі долоні і великі, наче розчавлені ступні, до чорноти заліплені брудом.

— Курити нема? — спитав, плямкаючи білими губами. Полізі руками в кишені, облизався і протяжно зітхнув: — Курити не дають, ото біда.

— Вас за що? — спитав Данило.

У вицвілих очах діда щось зажеврило. Ще раз з жалем згадав про тютюн і пошукав руками в кишенях смугастого халата.

— Ідіть сюди, — поманив Данила в свій куток біля дверей і запросив сісти. Він зрадів від того; що хтось погодився вислу-

хати його скарги. Переплів тоненькі ноги, охопив коліна руками і тихо заговорив:

— Звуть мене Федором, а прізвище — Медвідь,— тут він гірко посміхнувся, оголюючи білі ясна, мабуть, і сам зрозумів, що для його зовнішності таке прізвище звучить принаймні смішно.— До тюрми я газдою був, з достатками. За ці руки доробився. Господочку мій, що я не робив! Качався я в тому житті, як круглий гарбуз: на котрий бік поставила біда, так і добре, так і вверх головою. Землю орав, майстрував, сплавляв на Тисі бокори *...

Повільно, як звикли старі люди, котрі знають, що поспішати їм уже нікуди, розповідав Медвідь, як змагався на газдівство. Ночами, при світлі місяця майстрував собі хату, бо вдень ішов до людей на заробітки. Потім одружився. Взяв молоду вдовицю з дитиною, а скоро народилася в них ще одна дитина. Жінка вдалася роботяца і добра газдиня. Прикупили землі — стало її півгектара.

— І на отій землі й пішла у нас війна... З рідним братом, най йому бог простить. Молодший від мене, Петром звали. Заздрісний чоловік, без серця. Але я його не виню, може, то й не він відповідь за свою натуру. Нестатки нас звірами поробили. Межу мені, бувало, переоре, якусь деревину з двора потягне, що я на снасть приготую, то яйце вкраде, то залізе в хлів і козу видоїть... Такі-то люди, ой, бездушні! Він-то й пувств мене з димом. Перед святим Петром трапилося. Повечеряли ми з жінкою та дітьми й полягали мирно. А в той день моя посварилася з ним — потягнув старе корито з двору. Ото він і нахвалявся: «Богнем вас випалю, паскудні!» Та хто би міг повірити, що в чоловіка підніметься рука на таке діло! Якби я знав, цілу ніч сторожив би... Поснули ми собі: натомилися за день, що й кісток не чуємо. А тут серед ночі щось вколело мене. Схоплююся, а навколо — вогонь. Тільки встиг вискочити через вікно, як воно: тррах! Завалилося. Жінка, діти...— старий замовк, протер долонею очі...— Все скипіло. Стою серед подвір'я, дивлюся, як горить моя кров, і розпука така взяла, що місця собі не знаходжу, світу божого не бачу. І тут злий дух запанував надо мною: вхопив у руки головешку та й до брата під стріху...

Медвідь здригнувся, ввібрав голову в плечі і золід: маленьке, як кулак, поморщене обличчя стало зовсім безкровним, з наливтих тугою очей побігли сльози.

— Дай тобі здоров'я, добрий чоловіче, що пожалів мене, вислухав... Легше на душі... Колись я був чоловіком, не давав себе біді, добивався свого, як тягучий віл. Тепер не можу. Підкосила мене біда, не підведуся на ноги... Ще як молоде деревце зламати — заживе, вибереться, а як старе — пропало. Соків тих цілющих

* Бокори — плоти.

у ньому нема, щоб одужало... Сирітство, найми, хатинка, сім'я, нескінченні борги, а потім — все. Тюрма...

Де тут кінчалося чуже і починалося своє? Єдина низка горя, і всі борсаються в ньому, напинають груди, м'язи. Котрі сильніші — довше борються, а слабші — надриваються й гинуть.

— Догорів я, мабуть, догорів,— скаржився старий.

Данило хотів заперечити, чимось потішити старого, але — чим? Медвідь говорить правду. Він, Данило, теж догорів. Очі божевільно бродили по рідних горах, спалених посухою, гарячково мчали сірою стрічкою дороги в далеке Гірське, до своїх нивок, до сина... Адже... син там... «Де, де він?»

Сіпнувся, наче виривався з твані, що засмоктувала його, і сказав:

— В мене теж згоріло...

В камері прояснювалося. Всередину кравчком ока заглянуло сонце, та лише на коротку хвилину, ніби для того, щоб сповістити людям про початок дня — переповзло за високу обколупану стіну і зникло. Прокидалися в'язні. Всі невиспані, в'ялі, сердиті. Позіхали й лаялися:

— Хіба то порядки? Виспатися нема змоги... Стегна до крові обер.

— Воші чи блощиці отут — супокою перед ними нема.

— А ти скажи начальникові. Поведе до себе в покої, подушки дасть...

— Ану замовчи, бо в зуби заїду! — сонно пробасив староста камери Ломик. Був це чоловік величезний, незграбний: ніс коротенький, розплющений, шия воляча, а з-під сорочки кошом випинали могутні круглі груди, вкриті волоссям. Зовнішністю він скидався на горилю.

Люди притихли, почали розмовляти впівголоса. Щуплий біловолосий юнак, прокинувшись на крик, почав слинити палець і виводити ним на стіні якісь знаки. Медвідь розгонисто перехрестився, склав долоні і заворушив губами, наче щось жував. В'язні ходили від стіни до стіни, шаруділи босими ногами, позіхали, не знаючи, до чого взятися. Коридором, дзвякаючи, погупали розмірені кроки вартового; на вежі тонко, з мідним здриганням пробив годинник. З стелі відколослася латка вапна і з сухим шерхотом злетіла на підлогу, розбризнулася.

В'язень, що, розкинувши руки, спав біля дверей, раптом схопився. Глянув на віконце, наче боявся проспати, і бадьоро привітався:

— Доброго ранку, товариші. Як спалося?

Цей міцний голос був такий знайомий, що Данило мимоволі кинув:

— Добре...

Повернувся й розгублено закліпав очима, — поруч, розгинаючи задубілі ноги, стояв Зеленьк.

— Земляк!? Та невже? — гукнув здивовано і радісно. — Здоров!

Та ти той, що, руку не даси? Скажи на милість — яка зустріч? Та не ховай же очі, не в злобі я на тебе.

Данило сопів, пітнів і мовчав.

— А ти відповідай, коли питають,— штовхнув його в потилицю Ломик.

— Не зобижай,— заступився Зеленьяк.

Данило відступився до стіни, дивився на людей зацьковано. Так міцно і глибоко жив він до цієї хвилини в собі і таким чужим було йому оточення, що не міг зібратися з думками.

— Ану, йди собі,— попросив тихо, а потім крикнув надривисто.— Облиш мене!

Чавунні його губи сіпнулися. В образі на Ломика, він чомусь наговорив прикрощів Зеленьякові. Потім, похнюпившись, сидів мовчки; драгівливо тіпалася скроня, паленіла від сорому.

— Нічого, з новачком буває,— співчутливо сказав Зеленьяк.— Перегорить в душі, обтруситься селянська полова...

— Христос з ним,— відвернувся Ломик.

Після сніданку, до якого Данило не торкнувся, два в'язні пішли на роботу, решта сіла грати в карти. Охочих зрізатися в очко знайшлося більше, ніж потрібно. В тіснязі біловолосий хлопчина ненароком штовхнув Ломика. Той хижувато оголив зуби і так вдарив біловолосого в підборіддя, що перекидом полетів він у куток, головою розбив Данилові ніс.

— Ти що? — схопився Данило.— Не смій кривдити малого!

— Теж захотів?! — люто заворушив ніздрями Ломик.

Поки Данило встиг щось відповісти, чавунний кулак — в ластовинній іржавчині — вдарив його в груди — трохи не звалив з ніг.

— Смакує?! — і знову замахнувся.

Данило спритно відхилив голову, вдарив того долонею в обличчя, Ломик озвірів: на низькому косому лобі напнулися сині жили, нижня тверда щелепа висунулася вперед. Вмить звалив Данила на землю, наліг на нього грудьми, почав місити. Знявся крик, люди кинулися розбороняти. Медвідь заgrimав кулаками в двері — вбігла сторожа.

Закривавленого Данила повели на допит, потім на добу посадили в одиночку. Це було над його сили: «За що? За правду?» Доба тяглася, здавалося, більше року. За цей час серце огорнулося крижиною. Данила опанувала огида до всього на світі, навіть до себе самого. Повернувшись в загальну камеру, ні на кого навіть не глянув. Медвідь, сторожоко озираючись на Ломика, шепнув:

— Яка неправда на світі...

Данило ковзнув по старому очима і відвернувся. Чужим, зайвим і докучливим було його співчуття.

З того часу для нього камера спустила — наче звузилися зіниці і замість людей ворушилися темні силуети. Сопучи, лежав у своєму куточку на твердих нарах або ставав біля заграбованого віконця і безцільно до сліз вдивлявся в голубий клаптик неба.

Як хтось починав сваритись, щоб відійшов, він стомлено, розгублено кліпав і, важкувато переставляючи ноги, відходив у свій куток.

Потяглися ліниві одноманітні дні — наче в липучому багні ворушився спотворений час, просякнтий потом і важким запахом людських тіл. В'язні спали, грали в карти, сперечалися про політику, про релігію і лялися. І все це — під монотонне дзвякання кованих чобіт в довгому темному коридорі.

Час від часу хтось ішов геть, похмуро прощався з товаришами, приховуючи в серці тривогу за завтрашній день, який нічого не обіцяв, окрім голодної волі. На місця вибулих приходили нові, різні зовні і до нудоти, як здавалося Данилові, схожі вдачею. Здавалося, кожна людина, переступивши поріг камери, перетворювалася на щось нове, що було обов'язкове для людей, викинутих з життя в окремий світ, прозваний тюрмою. Всі вони своєю необережністю в перший же день потрапляли під кулаки звіруватого Ломика і після того остаточно позбувалися людської гідності — починали свідомо розуміти, що колишнє кінчилося.

Однієї ночі камеру заповнили до краю: людей вкидали сюди, як оселедців у тісну бочку. Клацав замок, підраховували прибулих, і новачки розгублено оглядалися, ніби питали у присутніх: «Оце і все?» Аж нудило від тісноти і задухи. Ломик когось побив, бо наступили йому в темряві на ногу.

З'явся крик:

— Чого б'єшся?! Матір тобі в душу...

— Йой!

— Впори йому! Що дивишся, як теля!

Згодом заспокоїлися. Побитий в куточку стогнав. Його сердито зацитькували, штовхали ногами. Прибулі боязко перешіптувалися. Знову клацав замок, знову вкидали в цю смердючу нору якусь живу істоту; вона примощувалася десь у тіснєві і зітхала так, ніби збиралася просидіти тут вічність.

— За що вас, друзі? — допитувався Зеленьяк.

— Лісника хтось упорав, а нас усіх... За якусь свиню півсела в темницю поцубрили. Б'ють, як худобу.

— Чого, ти скажи! — засміявся Зеленьяк, — добрий, значить, був лісник...

— Добрий... Лише чорт поганий, що не забрав його скоріше.

— Отак би й сказав: хай його бере чорт, а пролетарям нічого руки поганити. Опришкування зараз не годиться.

На ранок в камері порідшало — прибулих розмістили по інших камерах двоповерхової тюрми.

Знову одноманітно скрипіло колесо часу: піднімало людей в сіраву дня, то опускало їх в холодну прірву ночі, що родила чорні сни, від яких люди прокидалися або кричали спросоння.

Жаркий серпневий день... З приміських полів вітер доносить запах сіна. Повітря, розжарене на залізних дахах будинків та на

товстих мурах тюрми, давило на груди. В зелені цвірінькали горобці.

В'язні тинялися по неширокому подвір'ї. Медвідь заклопотано пальцями розпушував під двома соняшниками, що росли дико, ґрунт; в пригорщах, складених коритом, носив з-під крана воду і, ясніючи на обличчі, кропив запилені, скручені засухою листочки.

— Ковтніть, ковтніть краплиночку,— ласкаво гомонів до соняшників, присідаючи, як біля хворої дитини.— В тюрмі того нема, щоб доглянули. Де там... Чоловіка — і то засушать, знекровлять.

Данило зупинився біля старого, безцільно стежив за його роботою і нервово перекачував на тугих вилицях жовна. Щось тепле, лоскотливе ворухнулося в грудях. Розширеними ніздрями вдихнув повітря, присів навпочіпки. Загріб пригоршнею землі і почав просипати її крізь пальці.

— Землицю і то в тюрму загнали,— обізвався старий до Данила і розчулено закліпав.— А сила в неї... Господочку! Он стельця вигнала з-під каменя.

Данило хутко відвернувся. Струсив із жмені рештки землі і сказав крізь ознобливий цокіт зубів:

— Облиш, чуєш? — і, заточуючись, пішов далі.

Біловолосий юнак по-старечому склав за спину руки і дрібними кроками ходив під муром — від одного кінця до другого. Іноді зупинявся і, боязко оглядаючись, щоб не побачили вартові, стукав у стіну в'ялим кулаком; потім задирав голову і дивився на колючі дроти, якими завершувався мур чотириметрової висоти. Побачивши біля себе Данила, промовив:

— Крила би треба.

Данило мовчки рушив далі. Хлопець пішов поруч, силкуючись ступати в ногу.

— Чуєте,— зашепотів боязко.— Допоможіть мені. Ви високий і дужий.

В його дитячому голосі і мрійливих очах було стільки благання, що Данило спитав:

— Тікати? — в самого теж защеміло в грудях, і злякався сказаного слова.— Мовчи, почують,— зашипів не так на юнака, як на себе.

З того часу між ними встановилася мовчазна близькість, яка буває між чужими людьми, що впізнали один в одному спільників таємного діла. Юнак, мабуть, переконався, що з похмурим Данилом про це говорити не варто, але тримався ближче до нього.

Однієї ночі після короткого тривожного сну Данило раптом прокинувся і якимось дивно, не обдумуючи, зрозумів, що він повинен тікати. Ця думка так розхвилювала, що спітнів. Розмірено, як молот, наганяючи у вуха шумливий потік крові, билося серце.

Засуха скувала землю. Жовтіла кукурудза, іржею вкривалося картоплиння. Зелені дощові жаби перед заходом сонця скреготали між листям дерев. На поля в супроводі панотців виходили юрби бабів з коругвами й хрестами. Шумів на селянських обніжках пізній овес, зачорнений головою. Земля потріскалася, як зачерствілий окраєць кукурудзяника. На схилах вигоріла паша, і худоба поверталася додому голодна, заїдена гедзями.

В кінці серпня серед глухої ночі несподівано зірвалася гроза. Шулікою налетів у міжгір'я вітер, застогнав, закрутив пилукою; на кісницях порозкидав копички сіна, з корінням повивертав дерева, зірвав з церкви залізний дах і кинув далеко за огорожу.

Цілу ніч смолоскипами займалися блискавки. Потоки води розмили обніжки, позношували на дорогу цілі кущі картоплі. В засуху покірна, весела Бистра тепер люто стогнала каламутними хвилями, несла колоди; за селом вирвалася з берегів, ринула по полях, примастила їх мулом, загребла рінню.

Їлько накинув на плечі плащ і вийшов під хату. Ще з дитинства в нього збереглася звичка в грозу простоювати надворі і стежити за блискавками. Вітер до землі пригинав дерева. Над дорогою біля воріт захрящала стара яблуня і лягла через подвір'я. Гілка зачепила за капелюх, зірвала його з голови, і вітер покотив його понад канаву. Їлько побіг за капелюхом. В сліпучому світлі величезної розгалуженої блискавки, що, наче дивні вогненні коренища, вчепилася в чорноту хмар, побачив Оленину хату. На ній не було верха. Їлька огорнула тривога за свою сусідку.

Перестрибнув через трухлявий стовбур зламаної яблуні і, ковзаючись та спотикаючись, заспішив туди. Олену знайшов зблідлу, на смерть перелякану під оголеною стіною. Зібгалася в клубок і тремтіла. На цей час вітер вшух, і дощ полив як з відра, стінами збігали струмочки.

— Тікай в хату! — крикнув Їлько. — Сам метнувся вперед і нашттовхнувся на загороду — дах звалився перед дверима і перекирив вхід. — Біжімо до мене!

Поки добралися до хати, весь змок і засапався. Запропонував Олені сухий одяг і Катеринині черевики, але вона відмовилася. Тремтіла від холоду, в очах горів страх і відчай.

— Що я тепер робитиму?

Їлько хотів сказати: «Залишайся в мене», але зрозумів, що це неможливо, і змовчав. Зате несподівана думка опалила його. Декілька разів несміливо глянув на Олену, вродливу, тиху, безпомічно-покірну, на дорозі Катеринине плаття і сказав:

— Ну, що ж...

Це було сказано таким тоном, що Олена квапно почала зби-

ратися. Їлько не затримував, хоч зараз сильніше, ніж будь-коли, хотів побути з нею.

Гроза пролетіла за гори, але дощ сівся без угавку, густий, зернистий. На дорозі валялися прибиті зливою гілки, зелені яблука, жмутки примуленого сіна, тріски та сухий хмиз. В кінці яру, зробивши з сіна загату, вода вирвалася на дорогу.

Їлько допоміг Олені відтягнути від дверей звалений дах. Хотів зайти в хату, але вона стала на порозі і попросила:

— Не заходьте.

— Чому?

— Прошу вас.

Їлько завагався. Пошукав у темряві її руку, потиснув і притягнув до себе...

— Ну, що ж... Либонь, твоя правда, Оленко.

Вдома переодягся, надів гумові чоботи і довго ходив безлюдними вулицями, хлюпаючи водою. Додому повернувся майже над ранок. В хаті не прибрано. Все було так, як лишила Катерина: на тумбочці біля дзеркала блищала позолочена шпилька, коробка пудри і пляшечка з ліками, біля незастеленого ліжка — притоптані сукняні черевики. Їлько поморщився і заспішив на кухню, переслідуваний тривожними думками.

Ранком знову подався в місто. Останні два тижні він не мав часу навіть думати про себе. На цілі дні зникав з дому.

Справа з будівництвом лісопилки просувалася тяжко, як безколісний віз. Все-таки вдалося зав'язати певні стосунки з потрібними людьми, виготовити план, підрахувати вартість. Сума виявилася чимала. Їлько зумів зацікавити кількох селян. Дехто позичив в банку гроші. Зібралось дві тисячі крон. Але що ці дві тисячі!.. Самий лише план коштував значно більше. Та Їлько не відчаювався. До селянських грошей поки що не торкався, а всі витрати покривав з власних заощаджень. Дехто з працівників окружного уряду поставився до думки Їлька дуже прихильно, бажав йому успіхів і обіцяв свою допомогу і підтримку.

— Повірте, це єдиний вихід,— говорив йому Величко — сухолюбний писар з канцелярії окружного начальника.— Дорогий мій, тож вам треба пам'ятник поставити. Розумієте, що це таке? Вища інстанція! Народ спільними силами при допомозі держави будує свої акціонерні підприємства, сам керує ними, сам ділить прибутки. Слово честі... Давайте вашу руку. Ось. Так і знайте, я ваш найпалкіший прихильник,— і шептав на вухо: — Тут головне ось що: своє, без чехів, без панів.

Перші успіхи окрилили Їлька. В міру того, як втягався в роботу, зростала і його переконаність і віра, що пилорама в Гірському працюватиме і хоч в деякій мірі допоможе селянам.

В понеділок Їлько пішов на прийом до окружного начальника. Середнього віку солідний пан прийняв його ласкаво, запросив сісти і запропонував цигарку. Їлько з ввічливості відмовився. Він так хвилювався, що розповідь про «селянське акціонерне

підприємство» виходила не досить зв'язною. Окружний начальник декілька разів перебив його запитаннями. Потім зіперся на спинку м'якого стільця, заклав ногу за ногу і пускав димові кілля. Через якусь хвилину поглянув на годинника і підняв руку: мовляв, досить.

— Так... що ви хотіли від мене? — спитав дуже люб'язно.

— Я вже, здається, говорив, — здивувався Ілько. — Нам потрібні гроші.

Пан встав, поправив пенсне і засміявся.

— Так... А чому ви вважаєте, що в мене є гроші? Ні, милий мій. Треба звертатися в банк. А щодо самої ідеї... Не знаю. Я вам широко радив би не мучитися.

— Пане окружний начальнику, — почервонів Ілько. — Ви мене, очевидно, не зрозуміли. Я не прошу ваші особисті гроші. Нам потрібна ваша допомога, клопотання, щоб держава відпустила позику...

— Так...

— До того ж, мені здається, ви не добре зрозуміли саму ідею... — і він знову почав детально описувати значення пилорами в житті безземельних селян.

Окружний начальник поправив двома пальцями пенсне, пройшовся до дверей, там повернувся на п'ятках і протягнув:

— Так... До мене воно не доходить. — Поклав пухлу руку Ількові на плече, зморщив рівний ніс: — Милий мій, опишіть ви все оце і залишіть секретарці. Спробую розібратись уважніше.

Ілько замкнувся в номері готелю. Списав цілий зошит. Декілька разів перечитував, виправляв, доповнював. Він змалював страшне бідкування верховинських селян, довів, що в цих гірських умовах, де земля непридатна для землеробства і де на десятки кілометрів тягнуться чудові ліси, може вивести селян із злиднів тільки «національна промисловість». «Одна лісопилка, звичайно, це лише краплина в морі, якщо говорити про цілу Верховину. Мною вона задумана, як початок, як пробний камінь. Щоб врятувати Верховину від голодної смерті, котра скошує щороку сотні, а може, й тисячі людей, потрібно будувати лісопилки в кожному селі, будувати меблеві фабрики. Але треба поставити справу так, щоб робили це не окремі люди, які будуть потім на цьому наживатися. Нехай візьмуть справу у руки самі селяни».

Передав секретарці записку, залишив їй на столі десять крон за послугу. Через три дні знову постукав до окружного начальника.

— Так... Ознайомився я з вашими записками, милий мій... Прочитав уважно, продумав. Так... Сідайте, будь ласка. Прошу, куріть. Уважно прочитав, продумав... — сів за довгий письмовий стіл, покритий зеленим сукном. Натиснув на кнопку дзвінка і почав ритмічно вистукувати олівцем по срібному чорнильному приборі.

Вбігла секретарка. Побачивши Їлька, відвернулася і смикнула рукою вухо.

— Так... Принесіть той зошит, ну... що пан учитель залишив.

Повернув записки, які він зовсім не читав, і сказав:

— Нічого не можу, милий мій. Так... Дуже вам співчуваю,— простягнув на прощання пухку, як калач, руку.

— Зверніться у вищу інстанцію,— порадив Величко.— Ідіть прямо в реферат * міністерства торгівлі й промисловості. Дорогий мій, здаватися не треба. Ви доб'єтесь.

Того ж дня поїздом Їлько добрався в Ужгород. З потрібних йому людей через пізній пообідній час нікого не знайшов. Не розраховуючи на те, що поїде в Ужгород, не взяв з собою грошей. Повечеряв у напівпідвальній крамниці в знайомій з часів навчання в семінарії кривоногої малярки і вийшов на вулицю. Про номер у готелі думати було годі. Ніч провів на набережній Ужа. Пробував на лавочці хоч трохи задрімати, але холод не дозволяв. Ходив понад водою, сховавши в кишені руки, і позіхав. До нього підійшла п'яна жінка і спитала:

— Ви мене шукаєте?

Їлько не зразу здогадався.

— Хто ви будете?

— Ходімо, не бійтеся.

Сплюнув і поспішив від неї.

— Хочете? За п'ять крон! — гукнула йому навздогін.— Скупердяга. За три крони!..

Насилу дочекався дня. Помився холодною водою в річці і пішов у реферат промисловості. Прийняв його заступник — худенька, кволла людина років п'ятдесяти. Часто закашлювався, закриваючи уста хусточкою, і червонів. Слухав Їлька, здавалося, дуже зосереджено. Клав на стіл долоню, гладив скатерку і чамкав.

— Ясно... Мені все ясно,— обізвався, коли Їлько закінчив.— Одне не розумію: чого це вам влізати не в своє? Вчіть дітей грамоті. Коли вже на те пішло, будуйте собі лісопилку... Не заперечую.

— Зрозумійте, я не про себе...

— Тим гірше... Ви доросла людина, освічена. Якщо дуже наплягаєте, залишайте свої записки. Передам референту, почувете його думку. Як буде потреба, вас викличуть.

І от сьогодні Їлько їхав знову в Ужгород, не дочекавшись виклику. Ранок був сірий, мокрий. Горами перекочувалися важкі тумани, часом починав мжичити дощ. На лісових кісницях мокло порозкидане вітром сіно. Тут-там дорогу перегороджували звалені дерева, вивернуті гірськими потоками валуни та піщані коси. На пасовищах бродили худі корови та кози; хлопчачи-пастушки розпалювали багаття. Дим стелився густий, молочного-білий і розпливався по землі. Близько десятої години хмари

* Реферат — управління.

відкотилися за гори, а на чистому небі розквітло сонце. Їлько, заболочений і виснажений, прибув на станцію саме перед відходом поїзда. Тільки встиг схопитись за поручні, як паровоз дав гудок і, викидаючи клуби пари, рушив. Їлько сів біля вікна і дивився на поля, на розталі в туманах гори. Високо під небом ліпилися на схилах дрібні хатинки під драницею, чорніли папоротні колиби і стрімкі копички сіна. Щось задержуєте, непокірне було в цих хатинах.

У вагоні сиділо декілька чоловіків. Розмовляли впівголоса.

Поїзд вимчав з вузького міжгір'я, майнув поміж нивами високої кукурудзи. Долина розтяглася на декілька кілометрів. На сонці горіли розквітлі брилі соняшників, у відливі гарячого їх золота тонуло ціле поле.

— Панське... І натворив чорт тих панів!.. Ліси, поля — все їхнє.

— Йо, панське... Позаказили скрізь, ще і в душу тобі ціляться.

В Ужгород Їлько прибув саме в обід. На привокзальній площі найняв візника. Вмостився на потертому сидінні і почав думати над тим, як його зустрине референт. Старенький горбатий візник причмокував та погукував на шкапу і скаржився:

— Дорожнеча, пане. Заробітку того, що кіт наплакав, а овес ціну має. Кобила моя геть ослабла. Колись у мене коник був! Іскра. Бувало, батога ніколи не брав. Лише причмокну. Ох, матінко божа...

Референта Їлько застав у кабінеті самого. Це був синьоокий блондин з маленьким прямокутничком підфарбованих вусів. Зустрів Їлька трохи зверхньо і зразу ж заговорив про справу, видно, записку прочитав:

— Підемо по порядку. По-перше. Буду говорити з вами зовсім одверто й широко. Ідея не погана, хоч погодьтесь зі мною, не нова. Ви, як здогадуєся, вважаєте, що відкрили Америку, стали Колумбом. Нічого подібного. Америка давно відкрита. Повинен вам сказати: все це нам знайоме не від сьогодні. Злидні, голод, вимирання і так далі, і тому подібне. Мелодрама... Це — життя, дорогий мій. Верховина — особлива країна. Ні, ні, ні. Киньте витрачати сили. Справа з лісопильним заводом значно складніша, ніж ви уявляєте собі. Даруйте, але в цьому у мене є певний досвід. Ви багато чого не врахували. По-перше, де ваш ліс? По-друге, куди будете збувати продукцію? Далі, конкуренція... Ні, ні, ні. Фантазія! Селянське акціонерне підприємство... Даруйте мені, але це дуже змахує на проповідь комуністів про спільність. Ось читайте, — розгорнув зошит і показав на підкреслені рядки. — Ось переконайтеся: «Але треба поставити справу так, щоб робили це не окремі люди, які будуть потім на цьому наживатися. Нехай візьмуть справу у руки самі селяни». Ні, ні, ні. Даруйте, це звучить принаймні недоречно. Іншими словами: геть існуючі демократичні порядки, давайте комуністам владу, будуймо колгоспи і так далі, і тому подібне. Ви надто невміло маскуєте свої політичні переконання.

Ілько згріб у сумку свої записки, холодно попрощався і ви-йшов. Голова горіла від злості і втоми. Довго ходив по набережній Ужа, безцільно придивлявся до зігнутих над водою рибалок і запитував: «Що робити? Кинути все?» Пішов на пошту, впакував записки в конверт і злісно вивів на ньому адресу губернатора Закарпатської Русі.

— Ну, що ж...

Розбудив візника, що заснув на козлах. Виявилося, це був той же горбатий. Він протер кулаками очі, потягнувся і гукнув:

— Ех, матінко божа!.. Ну, рушай, мала.

Приколисаний на м'якому сидінні, Ілько обмірковував слова референта: «В чому ж він бачить тут комунізм? А що тоді називається справедливістю?.. Подурили всі, щоб їх чорт забрав».

14

Потрапивши за тюремні мурі, в перші дні Данило з леденіючим страхом пестив думку про смерть. Згодом зжився з нею, і вона перестала лякати — стало навіть втішно думати про те, що все залишилося десь у минулому, а попереду — смерть.

Згодом з очей ніби спала куряча сліпота, і він почав впізнавати в загальному сумбурі недоречності знайому теплинку верховинського життя: суперечки, сподівання і — як скрізь — якась сила, що єднала людей і вносила певний лад у плутанину життя. На волі цією силою для Данила були жандарми, нотар і отець Олександр. Хоч, правду кажучи, не завжди корилося їм верховинське життя — воно викручувалось, знаходило бічні стежинки, розпливалося, але під окрики сили підтягалось, як розладнані в бою колони воїнів, створювало видимість порядку і обважніло шльопало босими ногами.

В тюрмі цю силу уособлювали наглядачі і вусатий начальник — колишній офіцер австро-угорської армії. Їх боявся Данило і вірив, що все життя тюрми тримається на них, іде строго за тим розпорядком, який встановив начальник і брутальні наглядачі. За найменше порушення на в'язнів сипалися удари палиць або кулаків спеціально підібраних старост камер. Строго — за тюремним статутом — вимірювалися години для кожного в'язня, і в них, як у брудні посудини, всипався певний зміст: сон, їжа, безцільне нудьгування, прогулянка на подвір'ї, робота... День забирав вщерть наповнені години, а на ранок повергав їх порожніми, і все починалося знову. Таким здавалося тюремне життя не одному лише Данилові. І начальник тюрми в колі інтимних друзів за чаркою рому вдоволено підкручував вуси й хвалився:

— У мене все, як годинник: тік-так... Я з своїми хлопцями, го-го!.. Порррядочок, порррядочок... Головне, панове колеги, — страх! Для оцих опришків — тільки страх!

Данило весь час відчував у камері присутність гаркавого начальника. Дзвякання кроків у коридорі, що не припинялося навіть уночі, без устанку нагадувало про цю силу і про смерть; здавалося, кроки монотонно повторювали: смерть-смерть, смерть-смерть — один дзвінко, виразно, а другий — глухувато, стомлено, наче накульгуючи.

Та згодом Данило почав блідо — ще звуженими зіницями — помічати, що в камері існує інша сила, яка непідвладна тюремному режиму, якій нехотя, грубо вириваючись, кориться навіть Ломик, котрого наглядачі наділили необмеженою владою над в'язнями. Не хотілося вірити, але було саме так: камера дихала життям, що його приніс Зеленьак — своєрідним, непокірним, повним енергії і ненависті верховинським життям.

На волі Данило не часто зустрічався з Зеленьаком — недолюблював він цю людину з поглядами незрозумілими і чужими його селянсько-власницькій, сумирно-тихій натурі. Живучи дев'ять років на відшибі, він взагалі мало цікавився тим, що творилося на світі. Заклики комуністів до боротьби за землю Данило вважав бунтарством, на виборах голосував за аграріїв, бо так робили всі гірнянські газди. «За землю треба боротися мозолями та горбом, — самовпевнено, з насмішкуватою селянською гордістю заперечував комуністам. — Інакше її не добитися, бо сила в панів». І отут, у камері, Данило вперше помітив, що життя настирливо вислизає з-під пильних очей наглядача, і владує над ним не тюремне начальство, а Зеленьак. Худорлявий, слабкий фізично, Зеленьак на очах у Данила зумів зробити це ув'язнене життя корисним для себе і шкідливим для існуючого закону. Вимушене безділля стало своєрідним університетом: точилися нескінченні політичні суперечки.

— Ну, братці, давай, — починав звичайно Зеленьак, усаджуючись на нарах, і з робленою професорською бундючністю (від чого він скидався на сільського хлопчика-забіяку) заявляв: — Панове студенти, сьогодні я вам прочитаю лекцію про завдання сільського пролетаріату. — Ніс раптом збирався зморшками, губи тремтіли, потім пирскав заразливим сміхом, і всі сміялися щиро, від душі.

Лише Ломик невдоволено зсував чорні брови, по-начальницькому фукав і бубонів:

— Ти перестань мені агітувати.

Зеленьак, віджартовуючись, влучно колючи старосту дотепами, зав'язував розмову. Непомітно в неї втягалися всі, навіть вічно зайнятий своїми буквами та мрійливими думками юнак по-старечому спирав на долоню підборіддя і паралітично змигував віями. Десь, на якомусь місці розмови Ломик теж забував про свої обов'язки і кидав, густо басаючи:

— Христос з тобою, бреши собі... А я не вірю.

— Що не віриш? — встромлював у нього свої гарячі очі Зеленьак.

— Про оте, ніби соціалізм... Не буде...

— Хто сказав?

— Я.

— Ї дурень же ти, товаришу. Сили в нього, що в того бика, а не вірять. Та знаєш ти, що таке народ?! Піднімись отака маса — пана з онучами змішає. Воно, правда, як будемо самі себе троцяти, ось як ти, накидатися на своїх — повнітмуть пани.

— Народ, на-род...— загудів Ломик.— А де він? Що він вартий?

— А в Росії...

— Про Росію ти мені не труби — знаю. Не ті там були пани, що наші: свої ж, російські. А з своїм все якось домовишся — кров одна. А в нас хто? Товт — мадяр, Хітрі — чех, Шенборн — німець... Та й народ наш який? Помішаний весь, як та сільська череда, коли вперше на пащу вийде: від кожного своїм хлівом смердить і вкожен свої роги показує. Один каже: я русин, другий — українець, третій — угрорус, руснак, карпаторос, малорос... До біса партій, з десять різних вір... Жарти, думаєш?

— Брехня,— запально перебив Зеленьяк.

— Ти мені не брехняй, бо в зуби засоло! Не доріс ще вчити.

— А вчити тебе треба. Давай розберемося без гарячки. Кажеш, до біса партій. Правильно. А ти не догадуєшся, що насправді є лише дві: комуністична, а з другого боку понад тридцять панських. Га? В каламутній воді завжди легше рибку ловити. Думаєш, пани дарма штани протирали за книгами?

— Ї без тебе розумію. Ти іншим поясни.

— От і пояснюю. Ні, друже, не просто... Коли хочеш бути чесним перед народом, то навчися жити міцно, твердо, щоб аж земля дудніла, коли ставиш крок. Говориш ти, розумію. А чому мовчиш і ховаєш голову в пісок? Поясни сусідові, який ще не розуміє, а той своєму сусідові...

— Ніколи всі не зрозуміють,— уперто басив Ломик.

— Знову ж — брехня! Правда крізь камінь проб'ється, бо люди її шукають. Хто не впізнає її з слів, того життя примусить. Бачиш, он Данило Біланюк. Королем сидів на своєму обніжку, сміявся з комуністів, казав: «Брехня, бунтарство». А сьогодні?

Такі суперечки, як правило, проходили по обіді і увечері. Зранку Зеленьяк був зайнятий іншим: вчив грамоті юнака і сам, як він висловлювався, брав уроки угорської мови у Ломика. Вчився він настирливо, як старанний школяр. Вчитель із Ломика був поганий — не вистачало ні достатнього знання угорської мови, ні, особливо, посидючості, і часто «уроки» закінчувалися тим, що Ломик спльовував і лаявся:

— Ї вчепився ти в мою голову, як той реп'ях в гуню. На чорта вона тобі здалася, ота угорська мова? Краще б у карти зрізатись.

— Го-го, що захотілось!.. В тюрмі кожна хвилина дорога. Не будуть пани тримати тебе тут вічно, а підеш додому — спробуй за навчання взятися, коли діти пиляють: «Няню, хліба».

— Христос тебе знає, що ти за чоловік,— вагаючись, здавався Ломик.

З кожним днем буйніше, як рослина після дощу, виростала в Данила свідомість того, що життя непідвладне тюремному начальству, що побудоване воно зовсім не так, як здавалося раніше. Але й далі жив він замкнуто, тихо. Коли Зеленьяк пробував з ним заговорити, він болісно відвертався, червонів. Якось в час прогулянки їм випало іти поруч, і Данило несподівано сказав:

— Ти не сердься, Василю...

— Ну, й дивак йй-бо... І за це ти ховав увесь час очі?

— Я же знаю свою вину.

— Перестань. І на чорта нам згадувати? Ти розумій, серця на тебе не маю. Від душі кажу... Давай руку.

Від гарячого потиску руки обличчя Данила прояснилося, він блідо, наче після хвороби, посміхнувся. Сказав:

— Добрий ти чоловік, веселий... А в мене душа темна, нахмарена.

— Та-а-ак...— відповів Зеленьяк, задумавшись.— Треба бути веселому. Не легко іноді дається, ой, не легко!

Вперше за місяць ув'язнення Данило спав уночі міцно, безпробудно, як, бувало, спав навесні, обсіявшись. Ранком прокинувся свіжим і навіть здивувався, побачивши, що спить не на дубовій лаві, а на твердих нарах. І все було б добре, якби не ниюча думка про сина.

Та несподівано сталася подія, що порушила життя камери.

Увечері, тільки принишк гомін і в'язні, позіхаючи, готувалися заснути, раптом грюкнули двері. На порозі стали два поліцейські-вартові. Плосконосий блондин з визивно випнутим животом обвів підсліпуватими очима камеру і крикнув:

— Зеленьяк... Встати!

Всі підхопилися.

— Що кричиш! Люди сплять!— посварив Ломик, шкребучи волохаті груди.

— Мовчати!— виструнчився плосконосий.

— Ну, ти не дуже,— Ломик розвайдувато ступив крок до дверей, хижо висуваючи вперед нижню щелепу і роздуваючи ніздрі.— Куди береш чоловіка під ніч?— спитав глухо, темніючи.

Поліцейський шарпнув рукою за кобуру, але відповів примирливо:

— Годі більшовицьку агітацію проводити... Зеленьяк! Виходь!

— Ну, прощайте, товариші,— сказав Зеленьяк.— Будьте веселі. А перед оцим товстопузим не дуже згинайте голови. Не варті вони того — блюдолизи. Он як відкохався, наче тільний.

Той оторопіло відступився, а коли в камері зірвався сміх, поліцейський, щоб захистити перед в'язнями свою гідність, кулаком вдарив Зеленьяка в обличчя. Удар був такий несподіваний і сильний, що Зеленьяк впав горілиць, стукнувся головою в двері

протилежної камери. Ломик люто захропів, кинувся на поліцейського. Крик і гуркіт підняв на ноги цілу тюрму: в'язні гримали кулаками в двері, кричали.

Тривожно, квапливо затупотіли в коридорах кроки, засюрчали свистки. Майже непритомного блондина віднесли, а Ломика, побитого, розпухлого, впахнули в камеру і замкнули двері. Він матався, як розлючений звір, горлав, аж стіни тремтіли:

— Розбійники! Поріжу, всіх поріжу.

Бив у двері своїми ведмежими кулаками, ногами. Лише десь опівночі, остаточно знесилившись, звалився на нари. Над ранок його, змореного сном, зв'язали і кудись повели.

Зразу камера опустіла, принишкла. Новоприбулі — сухотний румун і перелякано-метушливий маляр — виявилися людьми нецікавими, нудними. Медвідь дивився на них, жалісно зітхав:

— Господи, яких людей від нас забрали... А дали кого? І душу нема з ким відволочити. За що вас, таких нещасних, у тюрму загнали?

Хворобливо-тяжкі настали для камери дні. Всі жили в тузі. Данило знову замкнувся в собі. Цілими годинами просиджував у своєму куточку і перекачував на вилицях жовна. Лише одна пекуча думка вкоренилася в голові: тікати, тікати! З кожним днем, як осінній сад, порожніла його душа. Знову почалося безсоння. Якось одного разу уві сні побачив Іляну; вона гойдалася на мотузці, простягала руки і щось просила. Прокинувся в холодному поті. Намагався згадати, що просила Іляна. В темряві стояла перед ним така ж — спотворена передсмертними муками, з страшно опуклими скляними очима.

— Не спите? — зашепотів біля вуха юнак. — Ви щось кричали, так страшно кричали...

Данило судорожно пригорнув юнака до себе.

— Що з вами, ви весь тремтите?

— Нічого, хлопчику...

До ранку обоє не спали. Того дня юнак до їжі зовсім не торкнувся. Через три дні його кудись відвели і більше не повернули в камеру. Данило відчув засмоктуючу самоту.

Якось, у час прогулянки, поліцейський гукнув Данила та ще двох в'язнів. Їм видали березові мітли і примусили підмести доріжку, що вела від воріт до будинку тюрми. «Тепер! Тікати!» Він аж здригнувся — адже так близько: підмітаючи, просунутися до вартового, відштовхнути його і... В цей час відкрили залізну браму, на подвір'я загуркотіла підвода з хлібом.

Данило пригнувся, вдаючи, що поправляє черевики, і в одну мить стрибнув у ворота. На подвір'ї зчинилася метушня, пронизливо засюрчали свистки. На в'язнів загаласували і завчасно загнали в смердючі камери. Люди висувалися в загратовані вікна, тривожно гомоніли:

— Втік...

— Щасливий.

— Та й спритний же чорт,— заздрісно кусав тонкі безкровні губи румун.

— А он, а он, ведуть. Звідси втечеш та той світ хіба.

— Нещасний чоловік. Будуть бити.

— Може, й добавлять ще один рік. За таке діло — строго.

Після цього випадку Данило в камеру не повернувся, не бачили його в'язні і на подвір'ї чи в коридорі під час прогулянок.

15

Ще раз з ненавистю оглянувся Козар на триповерховий будинок лікарні, задоволено сплюнув і вийшов на хідник.

Вранішнє сонце стояло високо над дахами будинків. Місто ворушилося, як потривожений мурашник. Вулицями мчали поодинокі машини, розрізували гомін задириливими гудками. До міського базару тягнулися селяни з садовою, пищали в кошиках пов'язані за ноги кури та качки. Підтюпцем поспішали за матерями та батьками заспані підлітки, теж навантажені важкими кошиками з сливами; вони спотикалися, нашттовхувалися на зустрічних людей, бо очі дивилися не під ноги, а на ті дива, які на кожному кроці пропонувало місто сільській дітворі. Матері покрикували на них, лупцювали тут же і повчали:

— Під ноги дивися, шибенику. Вилупив очі, як цибулі. Ще комусь у рот вскочиш.

Дівчата зупинялися біля вітрин, перешіптувалися, уявно одягалися в дорогі шовки, потім зітхали і поспішали від спокуси.

Паргій на бруку вулиці вітер шугав між потоком людей, знімав куряву, відзвонював бляшаними вивісками та мідними голярськими гарілками. Незважаючи на ранішній час, було вже задушно; повітря пахло смолою, випарами їдалень та корчем.

Козар, звикши до гірського простору, важко зносив міську тісняву і лаяв кожного, хто чіпляв його плечем або наступав на ногу:

— Тьху на тебе, суне, як та машина!

На базарній площі стояв нестерпний гомін. З усіх кінців лунали голоси, крик, скреготіння...

Козар зупинявся біля шатрів, мацав пальцями речі, заломлював руді брови і сварився:

— По-но, деруть -- окаянні! Сьому шкуру з того селянина тягнуть.

У віддаленому куточку базарної площі, на розвалених купках битої цегли або просто на землі в засміченій пилюці розмістилися заробітчани: чоловіки, жінки, підлітки...

— Вам що, пане газдо?— кинулися до Козаря заробітчани.

Мускулісті, здорові чоловіки висувалися вперед; слабкі, намагаючись показатися міцними, випинали запалі груди і кричали навперербій:

— Ми все можемо, пане газдо: косити, копати, майструвати...

— Я — майстер, тесляр. Може, вам, пане газдо, щось таке: хату, хлівець, — насилу проштовхався вперед сивоволосий дідок; він був таким худючим, що аж просвічувався на сонці. Мабуть, зрозумів, що газда йому не вірить, і почав настирливо доводити: — Ціле життя я майстрував. Збудував оцими руками два млини, а хат — без ліку. Та й прошу за роботу зовсім не дорого.

— Косарів мені треба.

— Беріть нас двох з кумом. Мій кум... Та спитайте людей. На цілій околиці такого кісця нема. По п'ятнадцять крон за день...

— Дорого.

— А що дасте? Чотирнадцять... Но, най буде дванадцять... Десять. Та най вас чорт візьме, коли й то дорого!

Розчаровано поверталися люди на свої місця, опирали на тин коси, сідали на цеглу.

— Демократія: маєш повне право здихати з голоду.

З-за рогу вулиці на площу викотила коляска, запряжена вороними кіньми. На м'якому сидінні розвалився повновидий пан в низько насунутому на очі солом'яному брилі.

— Ловощі, Ловощі, — посхапувалися заробітчани.

Мало хто з селян не впізнав би цього пана з коротенькими чорними вусиками, закрученими вгору гострими ріжками; не один з бідняків працював у нього за третину або наймався на поденну роботу у виноградники. Жив Ловощі самотно у великому будинку біля шосе. В Яблуниці теж мав свій будинок і два десятки гектарів найліпшої землі та лісу.

Зупинив коней біля юрби заробітчани, заворушив вусиками. Ніс був червоний від вина, очі запухлі; видно, не спав ніч — десь грав у карти або пиячив.

— Чого вилежуєтеся, нероби? — гукнув розслабленим басом.

— Роботи шукаємо, — загули навперербій заробітчани.

— Дурні. Від роботи й коні здихають.

— А, то ми знаємо, пане, що здихають, але без хліба й ми дуба дамо.

— А яку вам роботу?

— Та ми, пане, на все... Що трапиться, — відповів за всіх жилавий селянин в грубих гумових постолах; він, знаючи ціну своїй силі, тримався між людьми гордо.

— Ти можеш, бо сили маєш, як бик... А от ти? Гей, шкапо! — замахав рукою Ловощі, вгледівши за стіною рослих дядьків худючого діда, що ніяк не міг проштовхатися вперед. — Іди ближче! Ану дайте йому дорогу. Теж на заробітки?

— Жити якось треба, ясний пане.

— А що ти можеш робити?

— Майстер я... Хати будувати, хліви...

— Як пишешся?

— Пишуща як, питають пан? — старий завагався, наче за підмогою, оглянувся по юрбі. — Медвідь, Медвідь я...

Не тільки для Ловоші, але й для заробітчан прізвисьце старого прозвучало дуже кумедно. Всі реготалися, а Ловоші аж задихався. Сміх привернув увагу прохожих — люди зупинялися і з цікавістю стежили за тим, що тут творилося.

— Ох, господи, ну й медвідь,— качався на сидінні Ловоші.— Ох-хо-хо-хо... А з якого ти звіринця втік?

— Ні, ясний пане, я не звідти... З тюрми. Відпустили...

— Ах так, ну й комедія. Значить, з тюрми дременув? Ох-хо-хо-хо... А скажи, ти зможеш отого ведмедя на лопатки покласти? — показав на жилавого селянина.— Га, можеш? Ну? Скільки разів кинеш ним на землю, стільки разів по п'ять крон... Іде?

Медвідь поглянув вниз-вгору на свого широкоплечого сусіду, що й справді своєю силою зміг би помірятися з ведмедем, і зажурено опустив голову. Це викликало новий вибух реготу та глузувань:

— Що ти в чорта за тварина? Медвідь...

— Де ліпший заробіток знайдеш? Медвідь...

— Ха-ха-ха...

— Ох-хо-хо-хо-хо...— зривався лунко, як удари барабана, сміх Ловоші.— Боїшся? Бери під пахви і...

— А коли я ним у землю, мені скільки? — ступив до коляски силач.

— Тобі? Крони досить!

Під загальний регіт, вигуки почалася боротьба. Жилавий одною рукою легко кидав діда на землю, але робив зусилля, ніби не може впоратися з ним. Мало не цілий базар збігся на видовище: одні сміялися, підбадьорювали старого, інші зажурено хитали головами:

— До чого нас довели...

— Як тоту тварину... Ганьблять.

— Десь-то давно пани на бійку дикунів так дивилися.

Після кожного разу, поклавши старого на землю, силач простягав до Ловоші долоню і ховав у кишеню монету. Старий, тяжко дихаючи, опускав голову і ворухив безкровними устами.

Тиждень, як вийшов з тюрми, і від того часу не заробив ні гелера — харчувався тим, що знаходив у смітті. «Пять крон, господи святий! — думав він.— Тож за них можна наїстися до загибелі».

— Пошкодуй ти мене, чоловіче,— благально звернувся до супротивника, просячи, щоб той лише його в спокої.

— Ти що? Заробляй, коли дають,— сягаючи за Медведем, він спіткнувся і впав; підломив старого, і той звалився йому на плечі.

— Но, Петре! — закричали побратими жилавого.— Той тобі дав, коли треба.

Медвідь сховав у кишеню п'ять крон, відійшов набік і, відсапуючись, сів на траву.

— Господи, на що я прийшов? Людям на посміховище.

Ловоші обтер хусткою сльози, що набігли від сміху, і вже зовсім серйозно і діловито спитав:

— У вас коси є? Беріть, ставайте сюди в ряд.

Про ціну домовилися гуртом. Гроші взяв жиливий і порівну розділив їх між косарями.

— Та куди нам велите йти, де тота кісниця?

— Куди та куди? Готуй коси і ставай уряд! Не чув?

Косарі переглянулися, почали ладнати коси; задзвенів під ударами молотків метал. Лише тоді, як Ловоші скомандував починати, зрозуміли, що все це знову ж таки жарт. Силач замахнувся косою і рушив уперед, наче клав широкий вал, за ним, похитуючись, посунули інші. Юрба з лементом розступилася.

— Коси, куме, чорт з ним.

— Гроші в кишені, хоч на хліб буде.

Ловоші насміявся досхочу і поїхав. Заробітчани склали коси і розійшлися по базару, щоб купити щось поїсти. Медвідь уже встиг купити чорну хлібину; відламував з неї пальцями і довго жував беззубим ротом та запивав водою.

Коли натовп розійшовся, звідкілясь до Медведя підійшов хлопчина.

— Зголоднів, небоже? — спитав Медвідь.

— Дайте біленьку*.

— Господочку, таке мале... Що воно робиться на цьому світі? — Добув з кишені гроші, що залишилися після купівлі хліба, простягнув малому: — Бери, небоже, бери всі. Мені й так помирати, а ти... Може, й дочекаєшся... А звідки будеш?

— З Гірського.

— А няньо та мама де?

— В мене нікого нема. Няньо в темниці, а мама задавилася.

Медвідь беззвучно, наче викинена на берег риба, заворушив губами.

16

Сонця ще не було, але край неба вже спалахував лисніючим сріблом. Краплини роси падали з межових кущів на м'яку отаву конюшини, скреготом заливалася на вільшині сорока. Козар з умліваючим почуттям побожності вигострив косу, перехрестився і голосно, наче звертався до когось з сусідів, сказав:

— Господи боже, помагай.

Злегка, випробовуючи сили та прислухаючись до поколювання в грудях, замахнувся. Покірно, струшуючи росу, лягли рідкі стебла, загребені косою під межу; на їх місці зажовтіла наголо збрита земля. Окрилений переможною радістю, Козар спробував взяти ширшу ручку, та раптом похитнувся, випустив з рук косу:

* Дрібна монета.

— Бодай би тебе диявол скрутив!

Довго стояв, спершись плечем на вільшину, в надії, що воно пройде. Потім сів і лаявся безсоромно, люто:

— Бодай тебе скрутило в баранячий ріг, бодай сонця божого не бачив! Скалічив мені життя, ох, як скалічив.

Мимо з мисливською обережністю пробігла мандрівна кішка, сполохала за межею виводок куріпок; землянисто-рудий табунець стрілою, свистячи крильми, майнув понад стернею і впав за річкою.

— Ох, скалічив, щоб тебе земля не приймала,— не вгавав Козар.

Незабаром на межі стали три косарі—постійні боржники Козаря. Пізніше інших прийшов невиспаний і злий Корнела. Скинув з бронзових—від загару—плечей сорочку, жбурнув її під вільховий куц. Сів біля газди і повільно почав розшнуровувати постоли.

— Що з вами, куме Василю, болячки напали?—спитав зловтішно.

— Но-но, не твоє діло.

Видихаючись, знову взявся за косу, але після першого ж помаху кинув її під вільшину, ниць приліг на траву. Сонце одірвалося від гір і покотилося в яскраву синяву. Хутко почала наростати спека. Роса на траві висихала, земля втрачала свій дівочий вигляд і ставала ліново-нудною. Коси притупилися, люди частіше зупинялися мантачити—з передзвоном розносилося долиною лоскітливе: коси-коса, коси-коса, ксі-кся...

До сніданку клин конюшини зарябів покривленими валами. Косарі, відхекуючись, пообтирала жмутками прив'ялої трави коси, повісили їх на вільшину і полягали біля газди. Козар добув з торбини черствий окраець кукурудзяника і запустив у нього міцні зуби. Голодний Верб'ящ гусаком витягнув довгу шию, ковтнув слину, що задерла в горлі, і вимовив:

— Ой так тото...

Газда пильно поглянув на нього, потім на окраець і поскаржився:

— Скалічив мене, но-но... Щоб йому бог не забув,—сховав хліб у торбину, зав'язав і поклав на камінь.

— Ви, куме Василю, бога не тривожте. Моліться, щоб за вас не згадував,—порадив вічно чимось ображений Корнела.

— Но-но, я не розбійник, не злодій... І ти мене не попрікай.

— То правда,—в'їдливо посміхнувся Корнела.—То лише бідняк краде, а багач загрибає.

— Бідняк на світ не родиться. Треба робити.

— На вас, куме Василю? Наробився. Не лише на руках, а й на серці мозолі натер. Війну треба, інакше діла не буде.

— Но-но, війна—діло не наше.

— Не наше?—схопився Корнела, люто блискаючи опуклими очима.—А чіє? Думаєте, пани будуть воювати? Їх діло запалити,

а там уже побачимо. Го-го, лише кісточки хряпчатимуть, як в собаки на зубах. Там ми подивимося, хто заважає бідності дихати.

— Но-но, ти не напирай,— погрозово підвищив голос Козар.— За такі слова за язик беруть.

— Мокрий дощу не боїться,— та все-таки погроза трохи вплинула, і Корнела заговорив мирніше:— Не дурний казав: кому чорт за кума, той у пеклі не буде. А вам, куме Василю, найстарший луципер за родича. Що не згадаєте — як понові «Отче наш». А я... Спробував крамничку відкрити — погорів, купив порося, гадаю собі: якось проваляється літо на бур'янах, а восени продам — будуть гроші. Здохло. Що не почну, то й невпаде. Нині-завтра кредитне товариство, щоб його грім сухий спалив, останню корівчину забере... А вам що? Грошей тих, як у чорта. Не на свої гроші зятьок лісопилку задумав, знаю я. Ваші тисячки долоні йому обпікають. Го-го, нас уже не обманеш, дурних нема — поженилися.

— Що ти плетеш, Юре? — здивувався газда.— Про яку ти пилу?

— Куме Василю, не робіть себе святим, бо й так копита видно.

— Но-но, ти кажи до ладу.

Корнела відвернувся, кинувши:

-- Знайдіть собі дурного.

Про намір Ілька побудувати пилораму розповів Козареві довшою Верб'яш. Газда слухав насторожено, потирав щоку і неспокійно переставляв ноги, ніби щось знизу обпікало.

Крекчучи, звівся на лікті і жалібно застогнав, ховаючи під цим зовнішнім, вимушеним стогоном лоскітливе задоволення і погрозу в адресу свого зятя: «Но-но, подивимось». Притягнув торбину, висипав з неї на траву хліб та обліплений крихіттям прижовклий шматок сала:

— Беріть, люди.

— Пила — то діло добре,— повеселішав Верб'яш, сягаючи за салом.— Коли в чоловіка є гроші, то...— Жовтий шматок сала був таким спокусливим, що Верб'яш, не закінчивши речення, недоречно захихикав і загнав у сало нерівні, переплетені зуби. Зачавкав розсудливо, але завзято, здавалося, всі кістки на голові заворушилися.

— Но-но, я гадав, люди нічого не знають,— потай посміхнувся Козар.— А воно в селі, як на долоні: і по своїй нужді чоловік ніде не сховається. Мій то вітер, мій, а зятьок лише так — допомога...

Кинув косарям: «Будьте здорові» і, зігнувшись, заспішив понад Шумливим. Біля млина затримався і гукнув:

— Максиме, ану вийди на часок!

Прищулені сірі очі Максима Спасителя сльозилися від світла, білки переткалися тоненькою червоною сіткою.

— Но-но, ти знову в біблію? — спитав газда.— Знову бога шукаєш?

Спаситель метушливо сховав за пазуху книжечку і сказав з притиском, вмошуючись на голому насипу, з-під якого сочилася вода:

— Правди я докопуюся, газдо. Душа в мені така неспокійна сидить, що мушу гребтися в тих мудростях, як курка в смітті. А про те, що бог якийсь... Не вірте. Одна-то у нас жадоба у всіх — істина. Як той гвіздок у чоботі, сидить воно у серці та дошкуляє. А темному чоловікові куди надійніше, туди й тягнеться — до бога. Обмацує він тих богів, як купець, примірюється, а як бачить, що товар не по кишені — іде далі. А коли вже всі небеса пронишпорив, тоді й сідає на землю та зручніше умощується. Тоді й дойде в черствий мозок, що не бога шукав, а істину.

— Но-но, шукай — в могилі знайдеш,— поглумився газда.

— Знайшов її, знайшов,— Спаситель метушливо витяг з пазухи брошуру «Всі до бою»...— Он де вона, газдо,— бідняцька біблія... Боже, яку правду чоловік написав!..

— Но-но,— похмурнів газда.— А скажи лише, як із мливом? Приносять люди?

— Мало...— нехотя одірвався мельник від початої теми.

— То, видно, так і бути: візьмуся за пилу обіруч, а з млином почекаю. Ще рік-два і цей порипить.

— Ага...— значуще протягнув мельник, а в думці додав: «Чи я не казав, що то старого гроші печуть!» — Будуйте, а мені що? Ваше мелеться, вам і мішок підставляти.

...Тільки Козар увійшов у хату і взявся до їжі, як біля порога з'явився обірваний дідок.

— Всі лише за готовим унадилися! — заграмав на нього газда.— Дай йому щось, Анцьо, най не стовбичить.

— Не жебрак я,— злякався той.— Роботи глядаю. Не лізе мені в горло дарований хліб. Все я можу вам зробити: і біля землі, і біля худоби, і майструвати...

— Но-но, кажеш, майстер?...— вивчаюче оглянув старого, затримав погляд на його розплющених ступнях і, згадавши, що бачив цього діда між заробітчанами, додав, хмурачись: — Миршавий ти, негодящий...

— В тюрмі я був, пане газдо, за роботою знудьгував, і слабість моя від того. То ви зважте, пане газдо: рочок я в тюрмі зсихався, а тиждень вже отак, як бездомний пес, тиняюся впроголодь... Нікому мене, старого, не треба...

Відчай, що вривався у голосі діда, потішив Козаря. Жадібно уминаючи суху картоплю, подумав: «На стрільця і звір біжить».

— Скільки ти просиш, діду? — спитав, наче без будь-якого інтересу.

— Та я...— заїкнувся Медвідь, оголюючи в улесливо-благальній усмішці білі ясна.— Що вже мені, господочку... Шматинку якусь, страви теплої...

Досита наївшись, Медвідь загорнув під пахву старе лахміття, що Анця знайшла в коморі, і пішов на річку. Повернувся звідти

не скоро. Щоб віддячити за газдівську ширість, зразу взявся до роботи: навесив зірвані з петель ворота, полагодив тин. Знесилився. Сів під клуню, щоб відпочити, і тихо заснув. Прокинувся, коли над головою зірками іскрилося небо. Здригаючись від холоду, потягнувся у хлів; у темряві намацав ясла, наповнені теплими, запяними перегризками. Ліг і знову скоро заснув.

Старий Козар під вечір збігав до Їлька і повернувся звідти злий. Довідавшись, що Медвідь ліг без вечері, нагримав на Анцю та Андрія:

— Такому не шкодує — поверне. Головою на газдівстві думайте, а не задницею. Жебрака годувати я не збираюся.

Зігнавши на домашніх свою лють, пішов на село. Рябого Мاسяка знайшов у корчмі вже підпилого. Викликав його надвір і пояснив строго:

— Діло є. Ти чуєш? Скажи людям, що пилу будує я, а Їлько лише так...

Через кілька хвилин Рябий горлав у корчмі:

— От і взув дурників старий Козар з своїм зятком! Подумайте лише, як уміло пастку розставив. Мовляв, спільне, громадське... А воно громаді он що,— вправно сплів три пальці і показав селянам.— Ви лише допоможіть, зберіть гроші, бо своїх не вистачає у старого Козара...

Люди, котрі дали Їлькові гроші, почувши таку новину, тихенько, наче згнєблені, пішли з корчми і на вулиці розводили руками:

— Ти бачиш, як вскочили. Коли чоловіка хоче біда кришити, то спочатку від нього розум відбере.

В чаду вечора темніли ліси, гори зливалися в суцільний чорносиний масив. Здалека проваллями завмираюче линув голос вівчарської трембіти, а вітер неспокійно метушився в чагарниках. Журавлями, що збилися з дороги, крутилися в небі пошматовані полотнища хмар. За перевалом вже другий день горів панський ліс, і на обрії боязко спалахували червоні гірлянди: в повітрі пахло гаром.

Сутінки зовсім вже згустилися, а Їлько все ще лежав на березі Бистрої і, замислившись, пальцями перебирав шарудливий папір газети. Думки ворушилися в голову, лінії й бентежні. Їлько мимоволі твердив: «Нічого не буде, все дарма», а в душі тоненьким промінцем підсвідомо ворушилася інша думка: «А може... Повинен же колись настати цьому кінець». Беручи в руки газети, він кожного разу трохи хвилювався, гарячково пробігав заголовки. Нічого нового в них не було, і хвилювання влягалось. Тоді він вже спокійно читав статті; але в міру того, як заглиблювався в них, починало прокидатися бентежливе почуття радості і сподівання — наче хтось нашіптував над вухом: «Щось буде, щось наростає. Але що саме?»

В Китаї, в Абіссинії, в Іспанії йшла війна; після аншлюсу Австрії чорною хмарию нависла вона над кордонами маленької Чехословацької республіки, загрожувала прорватись ураганом. Президент республіки Бенеш у своїх зверненнях до населення закликав до готовності, витримки і — головне! — спокою. Але спокою не було, це відчувалося скрізь. Навіть у загубленому в лісах маленькому Гірському люди жили якось збуджено, гарячково, в чеканні. Події змінювались, як безрезнева погода: то несподівано нахмарювалось, залітали сніжинки, то знову східний вітер підмітав небо і починалося потепління. Люди то із звичною голодною жадобою впрягалися в роботу, то раптом — після якихось тривожних чуток, що залітали в гори спотвореними, — опускали руки і, зібравшись десь на межі, як в неділю, ліниво курили і казали: «Та най йому чорт! Однаково пропаде».

— Ну, що ж, побачимо, — вголос сказав Їлько і почав складати зволожені росою газети.

Пішов понад берегом, безцільно вдивляючись в запінену чорну воду, що кипіла під кручею. Одноманітно і тихо плив міжгір'ям вечір. Все було для Їлька знайоме, звичне з дитинства: і мелодійне, задумливе сюрчання цвіркунів, і шепіт листя, і протяжна парубоцька пісня, що з скаргою зверталася до якоїсь «білої-білявої»... Навіть багряний відблиск лісової пожежі був настільки знайомий і звичний, що Їлько подумав: «Оце замерзле життя і господь не зрушить».

І досить було повірити в це, щоб в його мозок коростою в'їлися нові думки: лісопилка, розмова з братом та Козарем, туга за Катериною... Сьогодні в обід, довідавшись, що з тюрми повернувся брат, пішов відвідати його. Між іншим розповів і про свої справи з лісопилкою, попросив поради. Мирна розмова між братами раптом обірвалася.

— Кинь, ти чуєш, кинь обманювати людей. Нічого не вийде, — почав сварити Іван. — Невже з трьома тисячами думаєш щось побудувати? Знай, розтринькаєш бідняцькі гроші. А від держави ти нічого не сподівайся. Пригадай лише, чого добився з кредитним та споживчим товариством. Ти не забувай, що є Козар.

Розійшлися в гніву, чужими.

Тільки повернувся Їлько додому, ще й не встиг отямитися від розмови з братом, як у двері постукав тесть. Спокійно, наче в себе, умостився за столом і почав з ходу:

— Маю я з тобою поговорити, зятю. — Не дочекавшись відповіді, зашаркав, як норовистий кинь, ногою і продовжив: — Діло таке: з лісопилкою у тебе не вийде. Но-но, як собі хочеш, а я знаю. Очі в мене хоч і старі, та глибше в таке діло зорять. Но-но... План від тебе можу купити, за добру пораду теж не поскуплюсь.

— Ідіть мені з хати! — сказав Їлько, бліднучи.

— Но-но, пожалкуєш. Гляди, щоб не було пізно.

— Ідіть!..

Лісова пожежа спалахнула яскравіше, кинула червоний відсвіт на річку і знову прилягла. Хлюпнула у воді риба; з урвища басовито, глухо впав у гладінь камінь. Від несподіванки Їлько аж злякався і пішов скоріше. Біля старої верби, що немічною бабушею зігнулася над бистрінню, раптом в кількох метрах перед собою побачив чорну тінь. Прокашлявся в кулак, щоб виявити свою присутність. Тінь хутко майнула в кущі, та незабаром знову висунулася з низькорослої лози і спитала:

— Хто там?

— Я... Вчитель Семенюк.

Незнайомий завагався, потім зробив кілька непевних кроків. Зблизька Їлько побачив перед собою високу людину в тісному — зовсім не по росту — одязі: розірвані на колінях штани сягали тільки до середини литок, плечі огорнуті тісною сорочкою, а на голові — солом'яний бриль.

— Не впізнаєш? — спитав чоловік знайомим голосом.

— Це ти? Дани-и-ило! — скрикнув Їлько від несподіваної радості.

— Тихше, не кричи, — злякався той і присів, почав оглядатися.

Припалив запропоновану Їльком цигарку, затягнувся з насолодою. Підібгав коліна, сів на землю і мовчки, наче з недовірям, дивився на червоний вогник.

— Ти втік?

Данило мовчав. Його змарніле, поросле щетиною обличчя застигло в стражданні.

— Втік, — відповів згодом. — Син де, не знаєш?

— Не знаю... Баби в селі говорять різне.

Зайшли в гушавину, відшукали зручне місце, й Їлько розповів те, що говорили в селі про Данилового сина. Данило спочатку неспокійно сіпався, потім сидів мовчки, тільки пальцями тріщав. Про цигарку згадав лише тоді, як запекло в пальці. Кинув її і знову вп'яв гарячі очі в Їлька. Плакав.

— Втопився... — видихнув. — А я ним лише й тримався, весь був у ньому.

— Не вірю я, — потішив Їлько. — Чого жони не налетуть язиками... Не міг він втопитися.

— Міг... Він не вмів плавати. Я за нього боявся і не пускав на річку. А він... скупався. Тепер я зовсім обікрадений...

— Не ти один, Даниле, всі ми, ціла Верховина...

— А де втопився?

— Ніби отут, під вербою.

— Під вербою... Може, там глибінь... Напився горя, намучився... — Довго помовчав, потім заговорив до себе: — Світило сонце, рибка грала у воді, а він... Сидів на вербі, може, й плакав. Як синичка, причепився до сука. Дуже був слабким — голодував, не було кому без мене нагодувати. Отак посидів, посидів, потім... — голос Данила заклекотів, обірвався. Витягав шию, намагався видавити з грудей те страшне слово, що означало кінець дорогої

йому істоти.— Потім... не можу...— Якось недоречно, безглуздо сіпаючись, встав.

В сутінках Ілько знову побачив його на весь зріст. Виглядав він зараз зовсім постарілою людиною: плечі звисли, звузилися.

— Як думаєш жити? Де?

— Для кого тепер жити?

— Ти зголоднів... Ось хліб і ковбаса. Я теж отак перебиваюся. Катерина пішла.

— Не хочу їсти. Дай мені сірники.

Після вмовляння все-таки взяв хліб, сховав його в кишеню і без слова пішов берегом. Висока, згорблена тінь з опущеними плечима ще якийсь час маячила над низькорослими кущами, потім зникла. «Для чого жити?» — стукнуло Ільку в голову. Кинувся навздогін, покликав, але ніхто не обізвався.

Повертаючись додому, злісно твердив: «Доб'юся! Селяни вже здали три тисячі крон, мабуть, збереться ще одна-дві. Якщо держава не допоможе, візьму з банку позику на себе — і почнемо. Головне — почати. Як селяни переконаються, що це не жарти — діло піде веселіше».

Підбадьорений такими думками, спокійно завернув на своє подвір'я. Під хатою його чекав гурт людей. Це стривожило: «Що могло трапитись?» І саме в той час, коли Ілько, навмисне затримуючись, довго зачинав хвіртку, на Чортовому горбі рудобагряним фонтаном вибухло полум'я, і в селі перегуком залунало: «Горить, гор-и-ить!» Але навіть пожежа не стривожила тих, що стояли під хатою.

17

Далекою грозою насувалося в гори лихо. Слово «війна» стало таким щоденним, як і «голод». З тривоگوю за своїх дітей та чоловіків вимовляли його матері, з прихованою ноткою страху згадували його селяни; з піднесенням і надією говорила про війну молодь, вбачаючи в ній вихід із знекровленого нестатками життя.

Старі баби хрестилися і благали:

— Сусе, царице небесна, одверни од нас страшну напасть.

Ціла республіка кипіла. Судетські німці на чолі з Генлейном *, підтримувані фашистами з-за кордону, виставили настирливу вимогу приєднання Судет до Німеччини. В Тешінському краї заворушилося польське населення. Підняла голос за автономію Словаччина. Почастішали випадки вбивства чиновників та жан-дармів.

Кожна партія, кожна національність виставляла перед продажним урядом доктора Годжі свої вимоги. Ї особливо заплутаною

* Генлейн — ватажок німецької фашистської партії в Судетах, ставленик Гітлера.

й гострою була боротьба на Верховині; тут місцева буржуазія та частина засліпленої ідеями самостійності інтелігенції — підбурювані російською та українською білою емігрантщиною — розпалили дику ворожнечу. У каламуті боротьби вливалася учнівська молодь, обдурені селяни.

По гірських селах, як мандрівні собаки, вешталися агенти від різних партій, націоналістичних груп, від різних організацій. Створювалися в глухих селах різні карликові націоналістичні освітні товариства, що склалися іноді з одного-двох членів і лопалися, як мильні бульбашки. І все це робилося в ім'я процвітання Верховини, в ім'я якоїсь волі. Картина боротьби ускладнювалася ще й тим, що в ній схрещувалися стріли угорського населення з прикордонних сіл, німецьких поселенців, румунів, євреїв та чеських колоністів.

Отець Олександр у церкві оповістив вірників, що після вечерні на майдані відбудуться збори, і від себе попросив:

— Не пошкодуйте, дорогі мої, трохи часу. Послухати мудрі слова — богу угодне діло.

Але оголошення отця Олександра було зайвим. Ще в п'ятницю Скрипаків онук Олекса та Глиняникова сестра — чорноока весела Павлінка пройшли по хатах і потайки повідомили: «Як стемніє, прийдіть у сільський ліс». Для чого йти в сільський ліс — ніхто не питав. Всі знали: скликають їх комуністи на якусь нараду. ...Вечір був безвітряний, теплий і похмуро-сірий.

Першим у вибалок, шелестячи куцями, пробрався Молоток, а трохи згодом, гордо несучи свою білу патріаршу голову, зачовгав на галявину Гаврило Скрипак. Посідали на траву і завели розмову про недільні збори, скликувані фенциківцями.

— До добра то не доведе, Михайле,— хмурачись, скрипів Гаврило.— Німецькі фашисти за горло беруть, а фенцикам, бродіям * та волошинам ** — давай самостійність. Неспроста воно. Розкрякались, як ворони над падлом, супокою перед ними нема.

— Пес будку собі не будував, та й не гріє вона його. А гавкає тому, хто кістку кине,— відповів Михайло зовні спокійно. Висмикнув із землі скручену папороть, якомсь надто пильно почав її оглядати.

— Не час тепер, ой, не час! В шию треба гнати з села таких баламутників. Щось раніше до нас не наважувалися, а тепер, бач... Падло занюхали, чи що...

Михайло болісно звузив темно-карі очі, але змовчав, лише підсорочкою ворушилися клубки м'язів. «Зачули падло, то правда»,— подумав про себе.

* Б р о д і й А.— лідер реакційної партії «Автономний земледільський союз», що підготовляла окупацію Закарпаття хортистською Угорщиною.

** В о л о ш и н А.— піп, агент німецьких фашистів на Закарпатті.

Коли стемніло, у вибалок зібралося до двадцяти селян: члени ОТС*, комсомольці... Михайло кинув з рук зовсім зім'яту папуроту, ривком витер об штанину позеленілі пальці.

— Почнемо, мабуть, люди? — спитав, силкуючись в темряві розгледіти обличчя людей.

— А як... Починати, бо он на дощик збирається.

— Дощик не шкодить.

— Тепер вже нічого не дасть. Хіба на отаву...

— Он яке діло, люди, — заговорив Михайло. — Збори скликають фенциківці. Чули, либонь? Дрібниця ніби, та воно не зовсім так. Послабили ми роботу, а вони зразу рознюхали.

— Зеленька нема, тому й лізуть.

В гушавині шелеснув вітер і покотився схилами. На листя впали перші краплини благого дощу. Але ніхто з людей не звернув уваги. Сховавшись від злих очей закону за стіною лісу, селяни давали волю своїм почуттям. Тут, в гушавинах, де пахло зіпріле листя і сторожко під ногами заблуканої звірини стрікував сушняк, жирувала неспокійна душа Верховини. Цілі віки цей рідний ліс вслухувався в потаємні думи поселенців гір. І шумів він то погрозливо, люто, коли душа верховинця закипала злістю, то чарівно, тихо і замріяно, коли щасливий горянин горнув до себе кохану і освідчувався нехитрими словами коломийки: «Ой ти, біла-білявино, люблю тебе дуже». Під зеленою покрівлею рідних лісів в давнину радили раду горді опришки, а тепер збиралися сюди їхні внуки і, сидючи або лежачи на вологій, незайманій землі, писали для Верховини свої прості закони.

Дощик пішов густий. Він підкрався тихенько, жартівливо, якомсь по-осінньому: зашумів по листі, по траві, з кожною хвилиною посилюючись. Люди сховалися під дерева.

— Он який ласкавий. Отава буде рости, — загомонів Спаситель, з насолодою підставив під свіжі краплини обличчя.

З узлісся несподівано долинуло каркання ворони. Селяни насторожились.

— Олекса тривогу подає.

Ще якусь хвилину, розсипавшись лісом, схрускував сушняк, а потім загихло, лише дощ монотонно шумів у темряві. На спустілий вибалок, присвічуючи ліхтариком, вийшли два жандарми.

На майдані зібралося ціле село. Всюдисуща дівтора полізла на огорожу, гайворонням обліпила старі липи. Козарів Юрко гарячково потирав спітнілі долоні, кидав лихий погляд на юрбу, що ніяк не хотіла вгамуватися: «Зірвуть усе діло. Вони за тим і прийшли, щоб зірвати». Товстий, ладно складений пан

* ОТС — Об'єднання трудового селянства, революційно-селянська організація на Закарпатті.

років п'ятдесяти в першу хвилину відчув дратівливу невпевненість. Його дзвінкий баритон зривався, тремтів. Але, маючи чималий досвід в ораторському мистецтві, змусив себе бути спокійним. Голос раптом зазвучав рівно і твердо. Його впевненість перемогла — гомін почав улягатися, переходячи в шепіт, а згодом стало зовсім тихо. Але пан для більшої впевненості і твердості, за старою звичкою, почав шукати в юрбі співчутливе обличчя, на якому б можна зосередити увагу і забути про холодні очі, що обмацували його з усіх боків. Погляд оратора, обнишпоривши юрбу, впав на Глухаря. Дід ложкою наставив за вухом долоню і слухав так розчулено, з такою побожною захопленістю, наче стояв у церкві перед вівтарем. «От зачепив старого за серце!» — защеміло в грудях оратора. І вже вів зовсім спокійно ламаною російською мовою:

— Дорогіє братья і сьистри! Коли збирався до вас, мене передідали: в Гірському ви не знайдете людей, до яких би дійшло шире руске слово, бо там комуністи обманули всіх, поробили чесних селян вікраїнцями, безбожниками й таке інше. А я тепер дивлюся у ваші теплі очі, і душа радіє: своїх людей я зустрів у Гірському, рускіх людей. У всіх вас у грудях б'ється шире серце великого народу, всі ви, як і я, хочете боротися за свободу карпаторуского народу, за рускій дух. Наша партія, партія рускіх націоналістів, чує биття селянського серця. Вона піклується про вас, як мати про дитину.

— Ай-я-яй, ти кажи...— захоплено похитав головою Глухар і знову ложкою наставив за вухо долоню. Під обріділими вусами тіпалася усмішка.

— Наша партія,— ще гучніше загорлав оратор.— Наша партія бореться за ваші інтереси, дорогіє братья і сьистри! Ми говоримо: да здравствує автономія Карпаторуского краю!— розмашисто заплескав, але юрба мовчала, лише тут-там праниками сплеснули долоні і опустилися.

Козарів Юрко, щоб підняти настрій, щосили закричав:

— Да здравствует!

— Ай-я-яй, гукаєш, як пастух на толоці,— зморщив маленьке обличчя дід Глухар.

Оратор витер хусточкою спітнілий лоб, але він був надто досвідченим, щоб виявити своє збентеження.

— Дорогіє братья і сьистри! Наша партія, партія рускіх націоналістів...— осікся і глянув під ноги.

Його за штани смикав дід Глухар і просив:

— Пане, чуєте, пане! Поясніть ви людям тоте чудернацьке слово «гаптономія».

Дітвора, потішена витівкою Глухаря, підняла на липах такий гамір, що годі було щось почути. По юрбі теж пролетів веселий гомін, переходячи місцями в розкотистий сміх.

«Зірвуть, зірвуть!» — мінявся на обличчі Козарів Юрко. Представники влади — нотар Стоїчка і товстий Гашек стурбовано

переглянулися. Гашек підвівся, але нотар смикнув його за рукав. Той знову сів і байдуже перекинув ногу за ногу. Обидва були ворогами як фенциківців, так і комуністів, тому вони вирішили за ліпше не втручатися.

— Поясніть, пане, бо до нас воно не доходить,— попросив і Молоток.— За чию ви автономію стоїте? Не за Козаря часом?

— А ти як думав,— вигукнула якась жінка.— Ану посади його, Михайле, за свій стіл, чи не охрипне, як сухою картоплею вдається.

— Люди, люди! — скочив на стіл, що служив трибуною, Юрко.— Ви не слухайте комуністів!

— Го-го-го-го! Чуєш, як заспівав!? Наче молоденький півник.

— А що, тебе слухати?

— Ви, пане, скажіть людям, як буде з панською землею при автономії.

— Наша партія бореться за справедливу земельну реформу,— натужуючись, закричав оратор.— Як у нас стануть при владі свої люди, тоді все буде в порядку.

— Котрі ото свої люди?

— Ану, дай йому по потилиці, най не крякає!

— Гей, чуєш, чоловіче,— пробрався до стола Гаврило.— Про яку ти автономію морочиш зараз людям голови, коли всій республіці на плечі німецькі фашисти насідають? Не в добрий час.

— Та він з Генлейном заодно.

— Республіка при смерті, а він весільної зятягнув, як дурний Іван на похороні. Ай-я-яй, ти кажи...

— Слухайте, пане,— підніс руку Молоток.— Щоб ви знали, наша партія теж стоїть за автономію, лише за таку, щоб у ній вашими фенциками, бродіями та волошиними і не пахло. Ми за автономію для бідноти. Але ми кажемо: не час тепер боротьбу піднімати, коли фашисти своє рило у республіку сунуть. І вас просимо, не баламутьте людям голови своїм русофільством і не лякайте українофільством. Українці ми, але Росія нам теж дорога. Та знайте, пане, не ота миколаївська Росія, за яку ви розпинаєтеся, а радянська.

Гашек схопився, зробив крок до Михайла, але той змахнув рукою і рушив на дорогу. Юрба захвилювалася, загула голосніше і почала розходитися.

18

В понеділок Козарів Юрко відїжджав у місто на навчання. Цілі канікули майже і дома не був — проводив у верховинських селах агітацію. Оце в суботу приїхав і вже знову лишав рідне гніздо. Його всі проводили аж за ворота, де чекала підвода. Анця, натужуючись, несла важкий чемодан, а старий Козар дріботів неслухняними ногами поруч з сином і говорив:

— Глянути на тебе ніколи... Но-но, та лише вчися, небоже. Знай, один ти в мене. Катерина он яке встругнула... Старію я. Скоро, може...

Цілуючи сина на прощання, він розчулився, змахнув долонею з очей сльозу.

Андрій тримався похмуро, зосереджено. Лише коли Юрко вже умостився на сидінні, він діловито простягнув йому руку і сказав:

— Ну, їдь з богом, брате.

Підвода під музику дзвіночків рвонула з місця і помчала в куряві дороги. Всі повернулися в хату, лише старий безпомічно згорбився; довго стояв на воротах і розчулено повторював: «Старію, старію». Повернувся на кухню, зворушений, обм'яклий. Безцільно, забуваючись, переставляв на столі посудину, за чимось довго рився в сусіку, а потім сказав сварливо:

— Та годі...

Вийшов на двір вже твердим, рівним кроком, сам запряг коней.

— Ходи, Анцьо! — гукнув невістку. — Привеземо отаву. А ти, Андрію, запряжи воли, звезеш оті дрова з Рубані.

По дорозі старий часто шморгав носом і говорив чи то до невістки; чи то до себе:

— Поправився хлопчище. Но-но, наука хоче силу — закрутить мозок. А хлопчище розумний, з головою... Ще йому один рік залишився. Добрий помічник росте. То не Андрій. Но-но, ще один рік... Далеко, але дасть бог — дочекаюся, — без потреби стьобнув коней, і ті помчали, аж вітер у вухах засвистів.

З дороги, потрушеної житньою соломою та стеблами сіна, з переполоханим кудкудаканням злітали кури; забігали під колеса по-сільському дикі собаки.

— А ти, Анцьо, щось знощуєшся скоро, — несподівано звернув розмову на інше і скося глянув на невістку. — Як тота дешева сорочка...

— Та що я... Робота не править.

— Брешеш. Здорового чоловіка робота править. З'їси смачно, води нап'єшся... Тягучі ми... Дітей би тобі родити.

Анця зашарілася, від сорому набігли сльози.

— Не здорова ти, чи що, по тій справі?

Знову стьобнув коней, хоч ті летіли, аж підвода мало не перекидалася на поворотах. В час душевного неспокою старий Козар любив таку їзду. Під гуркіт коліс і залізне цокання кінських копит він поринав у напружені думки, від яких у власних очах робився ніби іншою людиною.

— Дітей тобі треба! — сказав вже суворо, повернувшись до невістки. — В неділю їдь у місто до лікаря.

— Няню, — застогнала невістка. — Я здорова. Не треба.

— Но-но, дурне говориш. На наше газдівство треба дітей. Юрко вивчиться, відлетить у своє гніздо, а газдівство все навпіл.

Увечері, стомлений роботою, Козар замислений сидів за столом без діла, чого з ним раніше ніколи не траплялося. Андрій пришивав до постолів латку, а невістка готувала вечерю.

Де кілька разів спіймала на собі допитливий погляд старого, від чого остаточно губилася. В неї випала з рук порожня миска. Старий від стуку сіпнувся і несподівано, як і все в житті виходило в нього раптово, сказав:

— Ти, Андрію, з своєю піди до лікаря.

— Чого би? — здивувався Андрій.— Здорова.

— Но-но... Дітей у неї нема, от що...

— А при чому лікар? — кинув Андрій з образою.

— Но-но, сам бачиш. Може, хоч спав би більше, чи що...

А дітей на наше газдівство треба. Доля наша така. Я старіюся, й помирати скоро.

— Вас би й дрюком не добив...

В старого враз округлилися очі, ліва брова переломилася. Спроквола відсунув од себе миску, потім злісно кинув на підлогу ложку; вона тонко дзенькнула і полетіла під ліжко.

— Ждеш?..

В кімнаті залягла довга мовчанка. Андрій розгублено озирнувся. Встав і ногою підсунув на місце стілець.

— Смерті моєї чекаєш? Паскудник! Дожився...

Не довіши, вибіг з хати. Анця з німим докором глянула на чоловіка, журно похитала головою.

— Що дивишся? — визвірився Андрій. Йому треба було на комусь зігнати злість за свою нестриманість.— Іди мені з очей, бо коси обірву! Через тебе все...

— Хоч би мовчав...

— Що? Я мовчати? — схопив її за плечі, з такою силою відштовхнув, що вона ледве вдержалася на ногах.

— Смерті моєї чекаєш? Ого, сподівайся... Но-но, ще я вам в печінки в'їмся... Складав докупи, зносив, горба нажив, а тепер — здихай, няню, на заваді нам став.

Осліплений злістю, побіг під дровітню, схопив сокиру і кинувся в хлів. На нього війнуло терпким, добрим теплом гною, кінського поту. Руки опустилися, і сокира впала на поміст.

— До-жив-ся... Власні діти вовком дивляться, шматка хліба шкодують.

Прохогом вибіг з хліва і, тримаючись обома руками за груди, де почало поколювати, в одчаї крикнув:

— Дожився!

Подався городом до річки. Вирвав з копиці жмуток конюшини, понюхав і перейшов через високе сплутане картоплиння; присів у борозні, пальцями вигріб одну картоплину. В саду обмацав молоді деревця, спробував на смак нестигле яблуко. Од серця повільно відлягав гнів. Козар був тут у своєму царстві.

Став на вигорбку, схрестив на грудях руки. Аж ген до згину хребта, до Чортового яру, а з другого боку до річки все — Козареве. Тут скрізь надійно ввійшов у землю його корінь — не вирвати. Ні, ні, тої сили нема.

Над гори великою рожевою хлібиною вплив місяць, околиці залилися мерехтливим світлом.

Козар позіхнув і зрозумів, що час спати. Поглянув на місяць і якось несподівано сказав собі: «Один я, чужий усім». Ця думка вколола в серце і ніяк не міг позбутися її. В хату спати не пішов. Виліз на оборіг, закутався в м'яку отаву. Глухо, ніби дерев'яний молоток, боляче стукало у тім'я, поколювало в грудях. Вже засинаючи, подумав: «Оженитись би мені». І сон раптом відлетів. Звівся на лікті. Під шапку оборогу прямо в очі дивилося тьмяне коло місяця.

— Оженитись би,— повторив ще раз і додав уже погрозливо: — Но-но, ще я вам в'їмся в печінки!

Рішуче зліз з оборогу, згріб з одягу сіно і подався в хату. Подивився на сина та невістку зухвало, з погрозою. Андрій не витримав погляду батька й опустив голову.

19

На вузьких смужках молоком наливалося зерно кукурудзи, засихали дрібні клубочки оксамитно-зеленої капусти, низькорослі соняшники повертали за сонцем золоті п'яточки; а в садах достигала й завчасно осипалася зачервивлена садовина. Пройдеться селянин своєю нивкою, погляне вздовж-впоперек і зітхне: «Слабкий врожай. Голод буде».

Як його вижити? Але треба було вижити, треба було вистояти. І жила ціла бідняцька Верховина, натужуючись, наче з останніх сил.

Щоранку на далекі притисянські куркульські поля тягнулися змучені третинники, відбували в різні кінці республіки в пошуках роботи партії голодних, інші поверталися в гори з мізерними заробітками або зовсім з порожніми торбами. Одного дня ранком на Шумливому потоці біля його впадіння в Бистру появились люди з лопатами та сокирами — Козар почав будувати лісопилку. У Корнели сільське кредитне товариство за борги продало останню корову; Юрко у відчаї хотів сокирою розрубати їй голову, лише діти та жінка оборонили. В селі баби перешіптувалися, ніби старий Козар надумав женитися...

Задавалося, ніщо не змінилося. Як і раніше, глухими вечорами скрадалися селяни попід садками, опасливо оглядаючись, чи не стежить хтось чужим оком у зарослий малинником, ожиною та колючою шипшиною вибалок серед лісу, охоплений, наче стіною, буковим молодняком; як і раніше, десь у селянській хаті при скупому світлі, завісивши вікна, збиралися чоловіки навколо Олекси і вчилися неслухняними руками виводити

непокірні букви; як і раніше, то сумовито-закохано, то погрозливо-гордо розливалися зеленими схилами пісні.

Як і раніше, круто крутим підйомом видряпувалося скалічене верховинське життя, скроплюючи стежку солоним потом. І все-таки щось визрівало. Це кожен відчував і сприймав по-своєму. Отець Олександр щонеділі, чого не було раніше, провадив довгі казання, посылаючи прокляття на іспанських безбожників-комуністів, що «руйнують божі храми, а з святих риз видирають онучі». Жінки побожно хрестилися, а чоловіки непомітно висувалися з церкви і говорили поміж себе:

— Бреше! Ой певне, бреше, щоб йому язик відсох.

І в Гірському, де при найбільшому напливі віруючих куратор* збирав у церковну бруксу якихось дві-три крони, селяни та лісоруби здавали в фонд іспанського фронту десятки крон. Адже в інтернаціональній бригаді бився і Зеленьків молодший брат, і старого Скрипака син-одинак.

Щось визрівало.

Люди, хто вмів читати, потяглися до газет. По п'ятеро, по шестеро сусідів складали гроші, ішли до Молотка або Олексі і просили:

— Запиши нам, неборе, новинку. Лише позирай, щоб не якусь брехливу. Нашу, «Карпатську правду».

Статечні селяни в неділю під липами гуртом читали аграрну «Земледільську політику» або бродіївсько-куртяківський «Земледільський вісник» і говорили, що «Карпатська правда» підбурює людей і її треба закрити. Зате деякі з них нишком давали гроші на комуністичну пресу — адже Верховина — край загадковий. Хто поручиться, що завтра не появиться десь у лісах новий Довбуш чи Шугай...

З лінивою жадобою стомленої людини Ілько стежив, як розгорталися події. Безнадійно говорив:

— Верховині й бог не допоможе,— але в душі все-таки чогось сподівався, чекав.

Невдача з будівництвом лісопилки неначе підкосила його. Витратив-селянські гроші, і не було звідки їх взяти, щоб повернути людям. З відчаю напився і нахвалювався сп'яна всіх багачів порізати. На третій день після п'янки його викликав окружний шкільний інспектор і сказав ламаною українською мовою з малярським акцентом:

— Ви, пане колего, примушуєте мене вжити рішучих заходів. Ви не вчитель! Читайте, читайте!

Кинув перед Ільком короткого листа, в якому вказувалося, що Ілько Семенюк, управитель гірнянської народної школи, веде серед селян більшовицьку агітацію, напивається до того, що валяється в рівчаках, як свиня. «Ми просимо вас: заберіть з села такого вчителя, бо не хочемо, аби він калічив наших дітей».

* Куратор — церковний староста.

— Пане інспекторе, це — брехня!

— Ви заперечуєте, пане колего? Читайте, читайте! — добув з шухлядки письмового столу записки, які Ілько посилав губернаторові; ривком поправив пенсне і почав тикати в підкреслені червоним олівцем рядки: — «Нехай візьмуть справу в руки самі селяни...» Брехня? Це, пане колего, не комунізм?

Справа закінчилася тим, що Ілька звільнили з посади управителя школи і залишили його в Гірському звичайним учителем під тою умовою, що подібне більше не повториться.

Від окружного інспектора Ілько вийшов вкрай збентежений. Не міг нічого думати. Зайшов у корчму біля базарної площі і замовив пива. І тут несподівано хтось схопив його за лікоть, скрикнув:

— А-а-а, пан Семенюк!.. Мое поважання.

Ілько відсунув склянку і повернувся. Поруч стояв низенький, плоскогрудий писар з канцелярії окружного начальника пан Величко.

— Ну, як справи? Ну, ну? Не падайте духом. Все буде добре, у вищій інстанції добре. Нам тут дещо відомо.— Величко відсунув стілець і сів, виставивши перед собою, ніби щит, туго набитий шкіряний портфель. Запросив Ілька сісти поруч і сказав пошепки: — Підкарпатська Русь одержить автономію. Отам, отам... Питання вирішується у вищих інстанціях. Автономія... Свої урядовці, свої права, свої порядки і так далі... Тільки, пане Семенюк, тепер залежить від нас одне: ми візьмемо в руки владу чи фенциківці. Дивіться, не ловіть гав. Вашій ідеї при нашому автономному уряді — триумфальний марш. Дорогий мій, вам же пам'ятник Верховина поставить! Давайте вашу руку. Ось мое слово.

Квапно допив кухоль пива, схопив у руки портфель і вибіг. Через хвилинку знову показався в дверях і загомонів:

— Робіть, робіть, пане Семенюк, не падайте духом... Головне зараз: збирайте наші сили, збирайте ширих українців під жовто-блакитний стяг. Нам тут дещо відомо, але...— притулив до великих безкровних губів палець і по-змовницькому підморгнув.

Повідомлення Величка його не здивувало і не втішило. «Верховині й бог не допоможе,— мовив до себе. І все-таки, передумавши, повеселішав.— Свої права, свої урядовці, свої порядки». За містом зняв піджак, перекинув через плече.

Низько над полем в паркому повітрі ширяли лелеки. Ця картина нагадала Ількові щось далеке і приємне. Колись давно вони двоє з поповою Юдіткою — тоді ще золотоволосою дівчинкою — йшли разом з міста цими полями. Лани горіли тоді соняшниковим квітом, а вгорі ширяли дві лелеки. Ілько, проїнятий юнацьким любовним хвилюванням, якось сказав: «Птахи теж живуть у парі» і несміливо, завмираючи, взяв дівчину за руку. Вона відповіла ніжним потиском м'якої шовковисто-білої долоні. Після того Ілько написав їй листа, але дівчина відповіла коротко:

«Не забувайте, чий ви син». Так і закінчилося перше кохання, хоч не скоро зумів юнак витерти з серця його болючі сліди.

Дорога звивалася поміж лісом прижовклої кукурудзи. Гуділи бджоли, десь далеко, загубившись на притисянських луках, сльозою тремтіла батрацька пісня. Їлька почав душити жаль за свою безпомічність. Скільки витрачено сил! І все дарма. Курними дорогами брели партії заробітчан, третинників, на грудях в матерів плакали голодні діти. Так було торік, десять років тому, сто років... Ніщо не змінилося. Навіть світовий ураган чотирнадцятого року погримів над Верховиною безслідно, хоч кожен думав тоді: «Після стількох страждань і крові повинно настати інше життя!» Як і сто років тому шуміла на притисянських рівнинах панська кукурудза, на горах зеленіли панські ліси, годувалася панська дичина. «Невже те, що говорив Величко, може принести якісь зміни?»

Їлька безнадійно і розгублено змахував з лоба краплистий піт. Чорнокрилі лелеки знову нагадали давніше і миле. З небувалою силою поманило спокійне сімейне життя, відгороджене від усього світу стінами затишної хатинки.

Цілий вечір просидів у неприбраній кімнаті за столом, сперши на долоні обважнілу голову. Родилося сотні бажань, але в Їлька не було сили щось зробити. Одне, на що вистачало волі, це — припалувати одну за одною осточортілі цигарки, затягатися димом, від чого кашляв і глухо боліла голова.

— Я стомився, і хай чорт забере все!

Йому раптом захотілося щось зламати або розбити. З усієї сили вдарив об стіл кулаком і встав. Зняв з стіни портрет дружини, бережно змахнув з нього хустинкою пил. Положив перед собою на стіл і дивився у великі очі Катерини. З кожною хвилиною наростав у грудях страшний біль і гнів. Боячись зробити щось необачливе, відкинув портрет на ліжко і притьмом вийшов з хати. Рушив на село.

Вітряно і тепло. З притисянських сіл поверталися люди — тихо плескали по стежках босі ноги. Задумано стугонів під вільхами старий млин. На кладці близько одне біля одного стояли Олекса з Глиняниковою Павлинкою! Їлько круто повернув і спустився на стежку, що вела до Олениної безверхої хатини. «Спокій, тихий сімейний спокій», — настирливо думав Їлько.

Допізна простояли під черешнею. Маленька, гаряча рука тремтіла в широкій Їльковій долоні, але не виривалася; очі були повні німого благання і покори.

В школу прийшов ранувато — на подвір'ї ще було тихо і безлюдно. В канцелярії школи — тісній кімнатці із запахом пліснявини — застав попову Юдітку. Одягнена була в темно-голубе плаття, яке дуже йшло їй до блілого, злегка прихопленого зморшками обличчя. Їлько подумав: «Як постаріла!» Мимоволі порівняв

це підстаркувате гостре обличчя, густо обсіпане пудрою, з свіжими, круглими щоками Олени.

— А ви мені, пане колего, снилися,— чомусь радіючи, повідомила Юдітка.

— А я сплю без снів.

— І Катерина вам ніколи не сниться? Цікаво...

З того часу, як поїхала Катерина, Їлькові якось дуже часто почали траплятися випадкові зустрічі з Юдіткою: то десь на річці, то на вулиці. Він спочатку не надавав цьому ніякого значення: зутрілися, поговорили — і все... Але незабаром він розгадав справжні думки Юдітки.

— Катерина була недостойна вас,— співчутливо говорила Юдітка.— Вам би законно розірвати шлюб. Ми якось говорили з батьком... Каже, можна.

— Що вас змушує говорити з батьком про мене?

— Я близько приймаю до серця вашу долю.— І закінчила вимушеним жартом: — Можливо, закохалася... Вас це не лякає?

Пролунав дзвінок.

— Треба йти,— сказав Їлько.

— Не спішіть.

— Дзвінок же...

— Боїтесь управителя?

— Звісно.

— Ну, тоді... — Ривком відкрила шафу, для чогось перекинула стопку книжок і пішла до дверей, силкуючись зберегти гордий і самовпевнений вираз.— Всі чоловіки черстві й бездушні.— В неї тремтіли напوماджені губи, на щоках виступили рожеві плями.

Їлько мовчки пройшов біля неї. У коридорі повернувся і сказав:

— Не ображайтеся. Можливо, й справді ми черстві...

У ваганні постояв перед дверима свого класу. В середині тривожним роєм гуділа дітвора, нагадувала щось нудне і прикре, що тільки доповнювало неприємну розмову з Юдіткою. «Безглуздо»,— сказав до себе. Їлько і в минулі роки не знаходив задоволення в своїй учительській роботі, але, звичайно, перші тижні працював із запалом. «Ну, що ж, треба починати».

При появі вчителя діти встали, притихли. Повітря було важке, віддавало гнилизною. Під стіною крізь долівку пробився білий грибок на високій скривленій ніжці.

— Сідайте і візьміть читанки,— сказав Їлько, коли діти прочитали молитву.— Починай ти,— показав на високого смаглявого хлопця з обкусаною блохами шиєю.— Ти Корнелів?

— Айно.

— Ну, читай.

Сам відчинив вікно, висунувся з нього і дивився на спорожнілу вулицю. Вітер доносив з мочил гіркуватий запах конопель, а з Шумливого долітало глухе ухкання сокир.

Листоноша — маленький, галасливий п'яничка приніс учорашні газети.

— Листа нема? — спитав Ілько і, боячись, як би листоноша не здогадався, що він чекає вістки від Катерини, відвернувся і почав читати газетні заголовки. Одне і те ж: загроза з боку Німеччини, дипломатична перестрілка, галасливі статті про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі.

Кинув газети на стіл, знову сперся грудьми на підвіконня. З підніжжя засушеної сонцем гори долітало вистукування сокир. Ілько тарабанив пальцями по підвіконню і болісно мружився, наче від зубного болю. Надто глибоко вкоренилася в його душі справа з лісопилкою, щоб міг спокійно дивитись, як чужа рука руйнувала його задум, котрому було віддано стільки сил.

Пройшовся поміж партами і зупинився біля Молоткового Василя — низького широколобого хлопчини. Погрозово спитав:

— Твій няньо де?

— На Шумливому. Робить у Козаря.

— У Козаря...— витиснув Ілько з такою злістю, що хлопчина з переляку загорнув книжку.— Читанку чому загорнув? Ану стань в куток!

Для чогось взяв Василеву читанку і почав гортати листки. Несподівано між сторінками натрапив на маленький портрет Леніна, вирізаний з газети; рвучко зім'яв його в долоні, хотів викинути, але завагався... Щоб не помітили учні, сховав у кишеню. Насмакав Василя за вуха і, коли той почав плакати, вийшов з класу. Настрій був остаточно зіпсований. Нервово ходив по коридору. «Ну, що ж... Будуйте, будуйте, ідіть всі до Козаря!»

Розгладив на долоні портрет Леніна і знову завагався — що з ним зробити. «І що воно, що воно твориться?!» Сховав портрет в кишеню піджака і обтер хусточкою пальці. Коли це зробив, йому стало смішно з себе. «Дурень я! Адже цього не заперечиш!»

Випустив дітей з класу, сам пішов у далекий куток шкільного подвір'я, щоб не зустрічатися з Юдіткою.

А на подвір'ї загаласували, когось дражнячи:

— Фашист, фашист, гітлерчук!..

— Пане колего, це — не просто випадковість, не гра долі,— говорив новий управитель школи Роман Гойчук — міцна людина років тридцяти п'яти, з банькатими сірими очима.— Захоплення Австрії без єдиного пострілу... Я не буду здивований, якщо, скажімо, завтра... Ну, я не говорю про Чехословаччину. От, скажімо, Бельгію, Францію або Англію.

Ілько в душі заперечував, обурювався, але мовчав.

— Не подумайте, пане колего, що я встидаюся своїм родом. Ні, але ми повинні визнати факт. Відсталість, відсталість у нас страшна. Можливо, ми й не винуваті за це... Але, будучи об'єктивними, ми повинні визнати, що наш селянин думає тільки про хліб. І як це низько! Коли передові нації в своєму духовному

польоті торкаються небес, наш верховинець колупається в гної, підбирає покидьки європейської культури і вважає це досягненням.

Ілько гарячково жував погаслу цигарку.

Хоч слова управителя про відсталість Верховини були правдою, зате в устах цієї людини, походження якої було таємничим, вони звучали образюю.

— Зрозуміли? У вашого...— квапливо поправився Гойчук.— У нашого верховинця — людини первобутньої культури — комунізм став ідолом, на якого він молиться. І це дуже прикрий факт. Дуже прикрий... Темний верховинець навіть на возз'єднання з Україною дивиться через призму комуністичних ідей.

Ілько поривався чимось заперечити, але не було чим. Адже Гойчук, хоч і образливо, хоч і нестримано й грубо, але говорив правду: Верховина молиться на комунізм. І все-таки якийсь чужий голос настирливо запитував: «А чи й справді обман? Хіба можна протягом двадцяти років молитися ідолові, обманювати цілий світ? Адже так; цілий світ, бо це не тільки Верховина. Якщо ідол, чому хтось не зірве з ного маску і не покаже людям, щоб відвернулися?»

Згадав про портрет. Дістав його з кишені і без слова положив на стіл. Гойчук враз випростався і зробив великі очі.

— Значить, це — факт...

— Ну, от... Доведіть Верховині, що його нема.

— Дуже прикро... Я навіть не підозривав, я не хотів повірити, хоч мене попередили. Ці-ка-во...— для чогось обійшов навколо стола, потім зупинився перед Ільком і сказав: — Мені дуже цікаво почути вашу думку, пане колего.

Ілько стиснув кулаки, наче гирі, поклав їх перед собою на стіл.

— Ви вважаєте мене комуністом... Ну, що ж...

— Помиляюся?

— Так! — відповів твердо і встав.— Ви по-ми-ля-є-тесь! Але це не має значення. Верховина плює на мене, на вас, на всіх. У неї є свій бог, якому вона вірить, якому молиться... І ви не мені доводьте, а їй! Їй доведіть, чуєте! Розіпніться, як Христос, за свої ідеї, а вона скаже: «Обманює». Я роки товчуся тут, як у калюжі, і всі мої намагання розсипаються піском.

— Погоджуюся з вами,— протягнув Гойчук, дивлячись банькати очима на Ілька.— І що ви хочете цим сказати?

— Ви твердите, що культурний світ закреслив Маркса... Так? Закресліть його на Верховині...

— Сідайте, пане колего. З вами, бачу, цікаво посперечатись. Все, що ви кажете, хоч і не оригінально, але, видно, вистраждане. Становище на ва... нашій Верховині мені дуже добре відоме, але не збираюся стати песимістом. Я можу вам сказати лише той факт, що нова історична обстановка — а вона зараз назріває — змінить ваші міркування. Республіка — хай це залишиться між

нами — стоїть над прірвою. На її руїні ми створимо нашу українську державність.

— Як вас маю розуміти?

— Дуже просто. В особі німецького націонал-соціалізму ми маємо надійну допомогу, що співчуває нашим прагненням до самостійності. Недалеко той час, коли ми скажемо комуністам: «Досить, панове-товариші, ваша ера закінчена». Не тільки на Верховині, а на цілому світі.

— Та-а-ак,— проспівав невиразно Їлько і заворушив широкими плечима, наче силкувався скинути з них щось важке.

Встав, заклав руки за спину і пішов до вікна, звідти в куток, освітлений сонцем, і знову до вікна. «Досить, панове-товариші, ваша ера закінчена...» І хто це скаже? Кому? Німці Україні? І це буде українська державність...» В Їлька ніколи не було ясної політичної лінії. В нього була лише палка любов до Верховини.

— Ну, що ж...— і, вимовивши це, зрозумів, що не має чим заперечити Гойчукові, від того стало не по собі. «Адже, мабуть, так».

— Іншого виходу для української нації нема,— мовив Гойчук, ніби розгадавши вагання Їлька.

Їлько відповів у думці: «Ну, що ж... Нема. А я кінець кінцем повинен відкинути вагання і стати міцно на якомусь ґрунті». Оте «стати міцно на якомусь ґрунті» і було тим страшним наливом, що в'ївся в мозок і не давав спокою. В останні місяці чи, можливо, в останні роки (Їлько точно не знав) в нього з'явилось почуття, наче стояв на тонкій жердині. «Зупинитись, зупинитись! Але все-таки на чому? А що, коли все це виявиться самообманом і не фашисти комуністам, а комуністи фашистам скажуть: ваша ера закінчилася?» По спині пройшов холодний дроз. Розгублено почав збиратися додому.

— Заходьте колись, побалакаємо. Ми з вами знайдемо спільну мову. Ні, ні, не заперечуйте! А посперечатись з вами цікаво...— І вже спокійно, наче з своїм ідейним спільником, управитель заговорив:— Нам потрібно обговорити деякі дуже важливі питання політичного характеру і приступити до діла. Кожен змарнований день — злочин. Історія знає такі періоди, коли день важить роки. А ми це переживаємо, дорогий колего,— його банькати очі блимнули і погрозливо й радісно.— Заходьте ще сьогодні ввечері.

До сутінків Їлько просидів у хаті і крізь вікно стежив за роботою майстрів, що зводили дах на Олениній хаті. Працював там й Їльків брат Іван з Молотком та Зеленьком, який днями повернувся з тюрми. Щовечора приходили вони сюди з Шумливого і затримувалися допізна. Як темрява заважала працювати, сідали на соломку і довго розмовляли або тихо наспівували.

В хаті зовсім стемніло. Їлько загадав розмову з Гойчуком і заквапився. Замкнув двері і, вже вагаючись, пішов через сад; пройшов вулицею і затримався біля воріт Оленої хати, звідки тягнув запах перепрілої соломи. Серед подвір'я на деревах сиділи люди. Чути було гугнявий голос Глиняника:

— Я кажу, вигадка, а... Народи Азії сидять на землі, і в тому їх сила. Висока культура звела цілі нації. Франція, Англія, Америка... Все — струп. А народ, що притиснувся до землі,— той народ виходить тепер на світову арену.

Їлько, перемагаючи хвилювання, відкрив хворостяні ворота, підійшов до людей і привітався з кожним за руку. Брат потиснув його долоню холодно, в'яло. Почав згрібати ногою солом'яну потерть і сказав:

— Час додому — засиділися.

Олена зарум'янилася.

— Сідайте, пане вчителю,— попросила.— Я зараз принесу стілець.

— Назвіть мені здорову націю в Європі,— знову заговорив Глиняник.— Нема, повірте, нема. Все — гниль. Хіба фашизм не ознака національної хвороби і виродження. Загляньте в історію, а... Грецію зруйнувала культура, Велику Римську імперію — культура. Вона нічого не несе людству, окрім руйнування особи. Коли чоловік піднімається вище, він починає шукати нового бога і кидає каміння у власне гніздо. А? Отут, повірте мені, сила,— поплескав долонею об землю.— Пам'ятайте мої слова: весь культурний світ зруйнується, розсиплеться, як поточена шашелем колода. І на арену історії вийдуть народи, які ще не знають машини. Вони створять чудо. Візьміть, наприклад, комунізм. А? Чому в нього така сила? По цілому світі пустив коріння. А? Бо втілив його в життя здоровий народ, котрий ще не задихнувся кіпоттю заводів і не заразився розтлінною культурою. Ви дайте цивілізованій дамі томик Маркса, і вона дивитися буде в нього, як у дзеркало... а... як не знайде в ньому відображення своїх напوماджених губів — відкине. А російський селянин взяв томи Маркса, як зерно, з котрого можна виростити хліб, а...

— Селянський комунізм,— зареготав добродушно Зеленьк.— Ну й наговорив. Три мішки вовни, та всі неповні.

— Анархія в голові,— пробасив Іван.— Якесь попівщина і чорт знає що таке...

— Слухаю я тебе, Йосифе,— продовжував Зеленьк.— Слухаю тебе і вірю: справді шкодить тобі культура.

— Ти мене не зрозумів, Василю.

— А ти себе зрозумів? Готовий божитися, що ні. Ну й інтелігенція, слуги буржуйські... Мовляв, комунізм має силу, визнаю це, але... не підходить. Давайте я його трошечки причепурю інтелігентським душком. Ну, годі, пішли спати.

Зеленяк попросився з товаришами, взяв Їлька за руку і разом пішли на вулицю. Іван рушив слідом за ними, але біля тину завернув поза хату, на стежку. До себе пробасив:

— Проповідники біблейські, спасителі, чорт би вас забрав.

На схилі обізвалася пісня. Чарівний голос Олекси лунко розпливався в тихому міжгір'ї:

За городом качки пливуть,
Каченята кричуть.
Вбогі дівки заміж ідуть,
А багаті плачуть.

Зеленяк якусь хвилину ступав мовчки, тримаючи Їлька за лікоть, потім сказав:

— Нового дружка маєш, Гойчука... Розмовляв з ним? Ну, як? Неперевершена німецька нація, Україна, похід проти комуністів... Так? Хай живе фашизм, хай живе вуйко Гітлер?.. Ти будь обережним,— порадив по-дружньому.— У нас тепер появилoся багато щирих українців, іноді навіть з чистими українськими прізвищами. Верховина починає бути ласим шматком в європейській політиці.

Їлько не подав знаку, що ці слова дійняли. Відповів рівно:

— Політика мене не цікавить.

— Справжня інтелігентська брехня. Хліб їсть, але про борошно він і знати не хоче.

— Мене цікавить оцей затурканий, нещасний селянин,— перебив Їлько з притиском.— З бідняків я вийшов.

— І від них пішов,— додав Зеленяк.— Ти давно забув, як виглядає голий стіл.

— Не в лісі живу, а між людьми.

— Між людьми, то правда. А треба жити з ними, треба не бачити, а відчути, як б'ється селянське серце. Ей, друже, святе то діло: любити... А у вас, інтелігентів, воно все заучене, вичитане з книг. Така любов все одно що порох на дорозі: повіяв вітер — і нема. Ні, забув ти, чим пахне кусень хліба в селянській хаті.

Їлько зціпив зуби. Від слів Зеленяка згадалося далеке дитинство: груба, з овечої шерсті ковдра, що прикрашувала єдине ліжко в батьківській хаті, дублений конопляний одяг, що кожного разу після дощу парував на тілі, блискуча сокира і зігнута дугою пила; тоненько з далеких років батракування дзвеніли на шиях куркульських корів мідні дзвіночки, а з гушавин пралісів, де ховалися легендарні опришки, відьми та лісовики, неслося лоскотливе зозулине: ку-ку...

— А пригадуєш, як ішли на першотравневу демонстрацію? — наче навмисне для того, щоб більше ятрити, спитав Зеленяк.— Як тобі жандарм розсік плече...

— Ти знаєш...— і не доказав.

Квапливо подав Зеленякові руку і попрямував у село, до

Гойчука, але від млина повернувся і заспішив, мов за ним хто гнався, додому.

«До чого суперечки?! Нехай все провалиться, до чорта всяку політику! Треба йти своєю дорогою... Але... Так де вона, та своя дорога? Так, так, своя... Де вона, та дорога?..»

Її на протязі довгих років навчання витопували для Їлька вчителі, попи, силоміць, але дуже зміло — без найменшого болю — підштовхували нею не дуже податливого селянського сина. Для нього спеціально підбирали книжки. З ним в час дозвілля вів довгі розмови чуйний духовний отець, засліплював непорушними догмами християнського віровчення бунтівниче селянське серце, принесене з гір, де був і свій бог, і свої неписані закони, що веліли мстити за кривду, підпалювати обійстя злих людей.

Й Їлько, споений отрутою законних наук, пішов вказаним шляхом.

Адже він, тільки він — цей шлях, вів до правди. А все інше — або безсоромна брехня, або помилка.

Так, так, свій шлях... А у Верховини — інше: крута, скеляста стежечка. На Схід!.. А управитель каже: «Нам ні від кого чекати допомоги, окрім німців». Чому не Україна, чому не Росія? Адже корінь Верховини і душа її там. Затиснута на протязі тисячоліть кордонами чужих держав, вона живе з ними одним життям, загубившись в пралісах Карпат, зелених і неродючих, вона знає, що в неї є придніпрянські і причорноморські степи; вона їсть колючий вівсяний ощипок і знає, що в неї є білий пшеничний хліб; мусить вклонятися президентові Бенешу, а в душі несе свого Леніна; маленька Верховина — в тринадцять тисяч квадратних кілометрів — не кривлячи душею, гордо співає: «Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек...» Розпухла від голоду, вона, не схиляючи голови, як опришок, дивиться у вічі чужим панам і каже в душі: «Не буде по-вашому!» Протягом тисячоліття маленька Верховина відстоювала своє право на національне існування. І все лише тому, що жила вона життям величезної Русі. «От Москвы до самых до окраин, с южных гор до северных морей...» Яка велетенська сила! І діти йдуть з школи й співають цю пісню, котра бозна-як прилетіла в гори. Це своя, верховинська пісня....

Ліг спати, та сон не приходив майже до ранку. Слухав, як за відчиненим вікном шепотіла загадково вереснева ніч, до сліз в очах вдивлявся на розгублені по обніжках червоні намистини багать.

Потім зібгав ногами в куток ковдру і встав. В темряві довго не міг знайти черевики. Вилаявся, а коли знайшов, кинув ними в двері; почувся такий гуркіт, що в сусідньому дворі загавкав собака. Їлько, задихаючись, сказав:

— Нехай всьому чорт, а мені дайте спокій!

Як і кожного ранку, день в Гірському починався з того, що горбатий церківник, крекчучи та стогнучи, вибирався на дзвіницю, хрестився, а потім байдуже брався за мотуз. Ліниво розгойдувався розколотий дзвін, рипів і нарешті голосно бовкав. З даху злітали сполохані птахи, вихляючи, летіли на старі липи. Дзвін бовкав жалібно, наче скаржився на свою немічність; його надтріснутий голос довго розпливався міжгір'ям, відбивався в проваллях. Коли він затихав, попів слуга Гаврило відчиняв хвіртку, ставав на містку і басовито кашляв. До нього з церковної огорожі підходив церківник. Віталися, подаючи один одному кінці пальців, і церківник починав скаржитися на болячки:

— Помру я, неборе куме, не дочекаюся...

Гаврило опускав над очі сиві волохаті брови.

— Отаке воно трухле, куме, як цей місток,— колупав постолом гнилі дошки.— Копнеш ногою — розвалиться.

— Прогнило, прогнило...— погоджувався церківник і підбирав пальцем вовну вусів.— Може, дасть бог...

— Бог не дасть, треба брати самим.

З бічної вулички стукав дерев'яною бохтер Мочарнюк. Просив тютюну, бо в нього тільки що кінчився, і, кліпаючи жвавими очима, повідомляв:

— Щось вариться. Густо вариться... Га, біжу я. Таке-то в мене, на колесах.

На подвір'ях озивалися гелготанням гуси, тяглися до Бистої качки. При наближенні Гриця Мочарнюка вони витягали голови, розбігалися, а старий серйозно казав їм:

— За рибкою? Ідіть, ідіть. Кукурудза дорогá.

І лише після того, як село встигло проковтнути добру порцію лиха, з-за горба викочувалося сонце.

Повільно затихав у селі вранішній гомін — видзюрчував на схили. Вдома залишалися тільки немічні діди та дітвора. Голосили залишені на старших дітей немовлята, валяючись по траві; вони їли зілля, наповняли голодні шлунки садовиною.

Медвідь прокидався ще до дзвону. Коротко шепотів вранішні молитви, запалював люльку і брав у руки, що вкрилися свіжими мозолями, планкач. І так — від зорі до ночі — вистукував ним у колоди. Працював Медвідь самотньо й забуто, осторонь від інших людей. Ранком Анця приносила йому їжу на цілий день, клала її біля колиби, яку збудував собі старий з усякої негідної деревини. Два рази на тиждень, крім їжі, він знаходив у вузлику дешевий тютюн. Кури́в Медвідь багато, тому тютюну не вистачало, і кожного разу, знайшовши знайомий вузлик, він ставав бадьорішим. Набивав свою череп'яну люльку, поважно сідав між людей і починав згадувати ті добрі часи, коли в нього була хижка, земля і сім'я. Як люди скаржилися на тяжке життя, Медвідь казав:

— Нащо то скаржитись? Добре нам, мабуть... Є до чого руки прикласти, а чоловікові що більше треба?

— Посивів ти, чоловіче, а нічого не навчився,— сердився Іван Семенюк.— Все одно, що той планкач.

Завжди веселий, балакучий Зеленьяк пробував пояснити старому, що не в самій лише роботі щастя. Починав і з того і з другого боку, але старий тряс руками і лепетав:

— Та воно завжди так було, всюди воно так... Ліпше не думати та не кряти собі серце.

Гасив люльку, ховав її в кишеню і йшов кудись далі від людей. Сідав над Шумливим і розмовляв з собою, з квітами чи пташками.

— Ти щаслива? — запитував сойку, що іноді сідала на вільху і меканням дражнила кіз.

— А чому би й ні,— відповідав за сойку.— Земля вся моя і сонце моє. Маю собі крила, можу піднятися на саме небо.

— То правда, а в мене крил нема.

— Але в тебе, Федоре, є сила,— відповідав за сойку.

— То правда, сила в мене є та й розум в голові.

Іноді, впіймавши жучка чи комаху, клав її на долоню і, посміхаючись в одвислий вус, казав:

— Маленька ти, небого, а я коло тебе — бог. Захочу — задавлю — і все. Але я з тобою таке не вчиню, бо я добрий. Наш бог, небого, не такий, як я до тебе. Злий, не жаліє нас. Багатого милує, бо той має чим задобрити: свічки купує в церкву, молебні наймає.— І тут же заперечував собі: — А, не то я кажу! Нічого мені на бога нарікати. Живу собі добре: і в теплі, і в ситості.

Бог у Медведа був якийсь особливий; в його уяві скидався він на багатого пана, іноді доброго, коли йому можна було казати: «господочку наш ласкавий», іноді злого, коли старий велячив його: «великий боже». Без роботи Медвідь сидіти не міг: працював допізна, а іноді, в місячні ночі, теж вставав з твердого папоротяного ліжка і заходжувався поладжувати свою сторожову колибу або відкочував з чужих ораниць валуни. Йому казали:

— То, діду, не ваше, чому стараетесь?

Він здивовано розводив руками і шепелявив:

— Все то наше, що на землі створено. Для всіх воно дане. Межі нечиста сила наорала. А земля має бути красною всюди.

Якось в суботу по обіді Козар, оглянувши будівництво, підійшов до старого і, заламуючи руду брову, сказав:

— Но-но, майстер ти добрий. Спочинь, неборе. А як невістка? Годує добре? Їсти чоловікові робітному треба. Закурюй. Но-но, бери більше.

— Господочку, та де би не годувала. Зодягнений я, ситий... Вік я вам не забуду, газдо.

— Но-но,— задоволено пробурмотів Козар.— Не люблю, щоб мене хвалили. Людей я зобиджати не знаю, жалію всіх. Прийди увечері за платнею.

Медвідь збентежено розвів руки і не знав, що відповісти. За платнею... Чи газда жартує, чи й справді хоче заплатити за роботу? Ні, не думав Медвідь про гроші, давно минув той час, коли він хотів заробляти. Ой, давно! Тоді в нього були сильні руки, газдівство своє було, діти, жінка. А тепер йому досить і того, щоб дали їсти, десь схилити на ніч голову в сухому і теплому місці. Життя його розбилося. Сидячи у тюрмі, навчився ні про що не думати, лише іноді тягнулася слаба павутинка думок до того, що було властиве його селянській натурі замолоду.

— Гроші, заробіток...— потирив шкарубкі, як букова кора, долоні і не вірив собі.

В нього раптом прокинулася жадова бачити гроші, відчутти себе їхнім власником. Наспих зложив у колибі інструмент, помився в потоці і рушив у село.

Великою кукурудяною хлібиною схилилося сонце над гори, і сива імла зафарбувала обрій; силуети горбів потемніли. Якась чарівна позолота, переткана догоряючим промінням, лежала на всій природі. Гори виглядали легкими, податливими, чимось нагадували величезних лінивих кішок.

— Господочку, який то світ прекрасний, коли чоловік має гроші,— шепотів Медвідь, поглядаючи на сонце, окутане серпанком імлі. Сонце так ніжно, так розуміюче дивилося на старого, що хотілося крикнути: «Господи, а я його і не бачив!»

Іван з Юлиною скидали на оборіг сіно, Анця пройшла через подвір'я з повною дійницею спіненого молока, Андрій погнав на річку напувати коней. Біля повітки давилися отавою крутобок воли. Ніхто, окрім собаки, не звернув уваги на Медведя. Старий сів на колоді біля дровітні, набив люльку і довго кресав вогню. «Як то люди собі живуть!— думав Медвідь, оглядаючи газдівське обійстя.— Був то і я колись газдою... Хижа, земляця...»

Козар появився десь з городу, обліплений реп'яхами та жовтим квасолинним листям. Забіг у хату і скоро виніс звідти в руці декілька нових, наче спеціально підібраних для такої справи, банкнотів. Старий схопився, почав переступати з ноги на ногу; довго шукав тремтячою рукою кишеню, щоб сховати люльку, та так і не знайшов; кинув люльку на землю, спішно обтер об сорочку руки. Взяв новенькі банкноти, погладив їх в долонях, і втішна, як у дитини, усмішка розлилася по щоках.

— Но-но, сховай гроші,— порадив Козар.— Одежину собі якусь купиш. Чесно заробив.

— Так, так, заробив. Дякую вам, дорогий газдо, куплю собі. Може, й на хижчину якось стягнуся... Господочку святий, як то добре в своєму.

— Ти, неборе, лише чесно роби. Не зобиджу тебе, може, десь і землі трохи виділю.

Повернувся Медвідь над Шумливий, сів перед колибою

і заплакав. Перший заробіток, сита вечеря... Він став новою людиною. Прокинулися цілим роєм думки. «Хижчину збудую, козу куплю. Господочку, як то чоловік не знає, де його щастя».

Сидячи в темряві перед колибою та гладячи долонями гроші, вів розмову, повну людської гідності, з уявними поважними газдами, що прийшли його наймати:

— Не можу я, чесні газдове. Тото в чоловіка лише дві руки — не встигаю всього зразу. Спочатку вже побудую Козареві пилу, потім, може, собі хатину складу... Та й землю я не лишу не засіяною...

— Та-бо в мене, пане майстре, робота теж не чекає. Сина женю — треба йому хату ставити.

— Що маю з вами зробити? Почекайте до весни.

— Не можу.

— То вже — як собі знаєте. Наймайте іншого... А що би ви заплатили за роботу?.. Ага, розсердився, пішов. Іди, іди. Мене он скільки людей чекає.

Цілу ніч старий розмовляв з уявними співбесідниками, радився з ними, планував і лічив зароблені гроші. Заснув Медвідь десь над ранок. Прокинувшись, зразу ж посягнув рукою в пазуху, де в ганчірочці лежав його заробіток. А земля знову по-вчорашньому була молода і приваблива.

На дзвіниці бовкнув дзвін, сповістив про початок нового дня. Медвідь перехрестився і вперше за час своєї роботи в Козаря не взявся зразу до роботи. Запалив люльку, склав за спиною руки і повільно пішов понад Шумливим, хазяйським оком окидаючи місцевість. Він кроками вимірював ниви, вибирав зручне місце для хати, наче ця земля належала йому. І розмовляв з собою:

— Тут не підійде — мокрувато. Там — великий схил... Добре би над самою річкою, — та в наступну хвилину заперечував: — Не добре, бо вся гноївка з-під худоби буде пропадати. Хата має стояти на горбі, тоді гноївка потече на ниви.

Збивався в лічбі кроків і починав заново. А поля тяглися до самого обрію. Господи, яке то велике щастя вимірювати кроками поле!

Першим на будівництві появився Іван Семенюк. Медвідь засоромився. Зітхнув і, над чимось болісно задумуючись, пішов до своїх колод.

21

В Гірському готувалися до храмового свята. Не багато на Верховині отих великих свят, хоч, здавалось би, де їм бути, як не в цих чудових горах, що пишються в дорогих штатах щодня... Мабуть, тому до них і готуються тут з такою любов'ю.

Кожне свято по-своєму тішить верховинця. Тут злидні і голод — постійні гості, і як не радіти святу, коли можна буде наїстися досхочу. Наприклад, іде до кінця зима, голод лютує

нестерпний, і тут — настає великдень. Чимало сухих сліз проковтнуто, перше ніж з вовчою жадобою вкусити білої паски. На неї берегли борошно, позичали гроші, щоб влітку відробити, але свято повинно бути ситим. Не один верховинець, випостившись до кісток, від ситої їжі захворював.

Храм в Гірському припадав на найкращу пору року.

Ішла горами принаряджена ріденьким золотом рання осінь. Наплив коричневою іржею лист калини, почорніло знизу огудиння картоплі, шуміло на вітру пошерхле пір'я кукурудзи. Над могилою руських вояків позолотилось на берізках листя і тихенько злітало на землю. В ясні дні сохла на схилах та мочарах оксамитно-зелена отава. Діловито походжали в баговинні над річкою довгоногі лелеки, табунами літали над селом ластівки.

Почалися на нивках осінні роботи: діти обривали стручки квасолі, зрізували серпами дрібні соняшникові шапки, вилуцені горобцями. Дим чабанських багать кучерявився на схилах, а запах печеної картоплі плив міжгір'ям. Починалися ті, багаті для Верховини, дні ранньої осені, коли на декілька тижнів турбота про їжу лишала замучені голови селян. В садах було досить яблук, грущ, перед хатами з тинів звисали пахучі грона напівдикого винограду. Тепер мало хто з жінок розпалював печі. Коли діти просили їсти, матері спересердя казали: «Там яблука, сливи. Ось вріжте хліба та й давіться». Дітвора їла сиру рибу, зловлену в річці саморобними вудочками, їла печену в багаті картоплю, засолену попелом та вугіллям; в теплі ночі спали на оборогах у сіні. Село в ці дні, здавалось, ніби ближче притислося до природи — відходило в давнину первобуття. Здається, коли б не свята, то село зовсім зносилося би, обросло пліснявою і зеленим мохом.

Вже задалегідь в селі починалося пожвавлення. Закурені, оббиті вітрами та негодою стіни хаг вкривалися свіжою глиною чи вапном, протиралися віконця...

Людніше ставало і в крамниці. Сам крамар теж причепурювався, надівав чорні штани з великою сірою латкою на все коліно. В дні, коли безперестанку над крамничними дверима дзеленчав дзвоник, що сповіщав про прихід купця, крамар ставав жвавішим, крутився за прилавком, як дзига, вигинався перед селянами — зникала звичайна лінива важкуватість у довгій згорбленій постаті.

— Борошно, сусідко? Най бог милує, та чи в мене серце з каменя? Беріть, скільки треба. Будуть гроші — розплатитесь.

В Козаря за господарськими турботами не було часу думати про свято. Робота настигала одна за одною. На такому газдівстві, як у Козаря, можна забути не тільки про свято, але й про власну голову. Після сварки з сином старий нікому не давав спокую ні на хвилину. Ходив похмурий, чужий, щоразу знаходив привід, щоб на когось нагримати.

В п'ятницю увечері прийшов лист від Юрка — обіцяв приїхати

в гості з своєю нареченою. «Наладить добру гостину, щоб я потім не соромився». Прочитавши, старий кинув листа на стіл і дивився на нього скося, як на несподіваного порушника спокою.

— Гості, гості!...— процідив крізь зуби.— Ти готуй, няню, старайся для кожного, надривайся, но-но... Синок з нареченою приїде. А спитати няня не треба...— Дрібними кроками обійшов навколо стола і кинув: — Не буде! Ніякої гостини,— своє я тяжко заробив. Напиши, щоб не приїжджав, бачити його не хочу.

Все-таки ранком він несподівано змінив своє рішення. Даючи звичне загадування по господарству, ніби між іншим, сказав:

— Наготуй, Анцю, щось на завтра. Но-но, не стій, бо й час не стоїть: сонце вже онде.

Хоч сонце було не «вже онде», а тільки встигло показатись над обрієм, але Анця не знала, до чого взятися. Залишившись сама, якийсь час розгублено бралася то за те, то за те. В сусідів позичила дріжджів на хліб, замісила тісто. Довелось самій рубати дрова. Коли в печі запалахотів вогонь, вона на часинку сіла. Все тіло гуло від приємної втоми і тої свідомості, що вона сама на цілу хату і ніхто не заважає, не перечить. Це почуття було таким п'янким, що Анця засміялася, вибігла надвір і почала полою спідниці лякати курей, що густо наслідили коло порога. Навіть подумала: «Я можу піти на річку і до вечора купатися». Ніколи раніше вона не мала такої волі і не була такою потрібною в хаті Козаря, як сьогодні. Поки жила сварлива свекруха, всі хатні справи лежали на її плечах; Анця лише допомагала та вислуховувала безперервне гнівне бурчання: «І дав тебе господь на цей світ. Хліб, і то не замісить. Лише би йй з чоловіком виспатися...» Після смерті свекрухи (померла вона на початку минулої зими), коли щось таке траплялося, старий кликав із села якусь жінку або казав Калині: «Візьмися ти, бо Анці на таке руки не служать».

Переживши перше почуття напруження й схвильованості, Анця повернулася в хату; працювала легко, з насолодою. Робота спорилася, як ніколи. До обіду встигла посаджати в піч білий хліб, наварила голубців, напекла тіста. За роботою аж розквітла, щоки підрум'янилися, очі світилися щасливим здивуванням, наче казали: «Он як воно, а я і не знала». Коли в обід з поля повернувся Андрій, почала показувати йому напечене тісто і просила:

— Та візьми покуштуй.

— Не треба мені. Дай щось поїсти.

Наївся запровленої молоком квасолі, випив кухоль холодної води і рушив з хати.

— Тісто бери,— затримала його і насилу сунула в руку декілька кусників.— Спробуй... Андрійку...

Давно не називала так свого чоловіка, тому засоромилася, почервоніла. Андрій нехотя відкусив шматок, пожував, а решту кинув у миску на печі і мовив:

— В мамі виходило смачніше.

Запріг коней і знову повернувся за чимось в хату. Анця схилилась на одвірок, затулила обличчя долонями і плакала. Андрій відкопав погрозливо губу і grimнув:

— Що ревеш?

Штовхнув чоботом табуретку, перекинув її і вийшов лаючись. Анця обтерла фартухом обличчя, знову взялася до роботи.

— Служниці — і тій миліше.

Ніс розпух від сліз, кутики губів зігнулися, обличчя рясніло потом; дратувала нестерпна жара і ниюча музика мух, що обліплювали миски. Робота не йшла на лад, а день танув скоро. Анця розуміла, що не впорається, але й не спішила. Часто виходила надвір, жадібно вдихала чисте повітря. Над стріхом, в гушавині виноградної лози, скреготіла зелена жабка — просила дощу; дим з комина стелився подвір'ям. Метушливо ворушилися в золотій чаші запізнілого гарбузового квіту бджоли.

За думками забула про хліб; він пересидів і з одного боку взявся чорною кіркою.

Козар повернувся під вечір. Уминаючи голубці, спідлоба слідкував за Анцею, невдоволено заламував руду брову. Побачивши згорілий хліб, сказав:

— Всунув господь у пня душу. Но-но, так я й думав. Піди по Олену — сама ти наробиш.

Анця фартухом обтерла руки і мовчки вийшла.

— Зачекай, я сам,— затримав її в сінях.

Олену застав за роботою, теж поралася в хаті. Невеличка кімнатка з перекошеними, потрісканими стінами була вже чистою, причепуреною. Від помащеної долівки ішов запах кізяка. Було дуже нагріто, а в грубці по-літньому непривітно гудів вогонь. Олена розпеченою на плиті мискою прасувала спідницю. Миска погано замінювала прасок — скоро холонула і щоразу доводилося нагрівати її знову.

— Ти б узяла прасок у мене,— заговорив Козар, безпорадно оглядаючись (Олена забула запросити газду сісти).— З мискою — сама морока.

— Я звикла,— відповіла.

Поява Козаря в її хаті, та ще й під вечір, насторожила молодичку. Догадувалася: прийшов просити щось допомогти, але не розуміла, що змусило йти самого. Іншим разом засилав Анцю або Юлининого хлопця. Її турбувало й те, що позавчора старий зупинився біля неї на річці, простояв мало не годину — поки випрала білизну. Щось натякав у розмові, ніби його не шанують, мовляв, самотній людині жити тяжко.

— Но-но, ти не кажи... Звикла... Прасок — діло зовсім інше,— незручно притулив долоню до спідниці, помацав і, розпливаючись у загадковій усмішці, сказав: — Ага, легеняка. Так і треба.

Олена зловила на собі його вивчаючий погляд і розгубилася, чомусь злякалася. Притьмом відійшла до плити, довго, аж поки

трохи не опанувала себе, направляла вогонь. Взяла в рушник гарячу миску і почала водити нею по спідниці.

— Не багато живеш, сусідко. Но-но... Тісно в тебе. А такій, як ти, в хоробах би крутитися та в шовки одягатися. Но-но...

Олена мовчала.

— Воно, щоправда, самій... Багато хіба одній душі треба? Як комора повна, то добре. Хоч і в лісі, лиш би в мисі.— Пошукав очима стілець, спробував рукою його міцність і, крекчучи, незручно присів одним боком. Та чомусь не сиділося газді: то закладав ногу за ногу, то розставляв їх широко під столом. Кілька разів загадково повторив: «Хоч би в лісі, лиш би в мисі». Його поймав жаль, і сказав тужно:— Як чоловік самотній — і в раї йому пекло. Що той горобець серед зими — шуба пухова, а мороз душу зціплює. Воно і в мене... Но-но, за ділом я до тебе, сусідко: щось там Анці допомогти — не впорається. Прийдеш?

Олена невірливо хитнула головою. Козареві чомусь раптом спало на думку, що вона може відмовитись, і додав квапливо:

— Но-но, ти не думай, дарма не буде... Та й роботи тої бог ма, лише Анця яка — сама знаєш...— І зовсім несподівано — аж сам здивувався — вирвалося:— Таку би мені газдиню у хату, як ти.— Сіпнувся, сперся долонею на стіл і вже зовсім бездумно розгладжував грубу льняну сорочку і кректав.

Якби Козар не згадав раніше про роботу, від його останніх слів Олена певне залилась би краскою і скрикнула від жаху: «Газдо, не жартуйте!» Але Олена була біднячкою, і коли мова заходила про роботу, вона переставала бути молодою, вродливою жінкою. Перетворювалася на людину, що міряє собі ціну тою особливою міркою, яку знають лише бідняки, життя котрих тримається на заробітках.

— Ви йдіть, а я скоро,— відповіла заспокоєно.

— То вже якимось не затримуйся.

Склала у сусік невідладжену білизну, заховала у сліпому вікні, прорубленому в стіні, миску і побігла. «Дасть хоч пару крон — і то гроші. Буде і в мене свято, як у людей».

Ріденьким чадом розсівалося в міжгір'ї надвечір'я. Ще на зелених лобах вершин грала повідь сонячного світла, а тут вже синюватим димком кури в бадьорій холод. Спадала денна втома, все починало поспішати, щоб встигнути до ночі. Тільки зараз виявлялося: роботи ще сила-силенна. На дровітиях стукали сокири, крізь вікна чути було стукіт посуду, покрикування на дітей, що заважали в роботі. На схилах заводили нескінченні пісні чабани-підлітки; на їхній спів луною відгукувалися провалля, було враження, ніби співають гори.

— Іване, го-о-ов, ти ще не женеш? — протяжно неслося із схилу на схил.

— Мама напекла калачі-і-і!

— А я вже їв на полудне-е-е!

— А я не ї-і-ів...

І той, хто не мав щастя покуштувати калачів в обід, з образою поглядав на позолочені верхи і сварився на сонце:

— Лізе, як той жебрак.

Нарешті синьо-фіолетові тіні заповнили всю долину, піднялися аж до верхів. Виразнішими стали сиві бороди диму над хатами, нагадуючи пастушкам, які промучилися цілий день на сухому хлібі та садовині, про теплий калач, про смачне м'ясо. Гори хутко темніли, від чого ще світлішим ставало небо — ніби і його вимили та протерли сухою ганчіркою перед святом.

— Іване-е-е; жени-и-и!

Танцюючи, улюлюкаючи, чабанчуки поспішили у долину; безперестанку лупцювали лінивих корів.

У вікнах горіли вогні, рипіли двері, по стежках сновигали тіні. В сільських перукарів було тісно; кожен просив, щоб скоріше, бо дома ще якась робота. Той, хто постригся, ішов до Бистої і з насолодою довго хлюпав водою. Дівчата раз у раз заглядали в дзеркальця, дехто крадькома розпеченими зубами з борін крутив волосся. Ті, що дістали на свято нове плаття, вже в котрий раз одягали його на себе під тим приводом, що «отут якось не стоїть», «не добре зрамлено під шиєю», потім напікали миски, щоб десь пригладити, бо «та клята швачка лише щоб гроші взяти». В яких не було нового, лагодили старе: чи то нові гудзики пришивали, чи десь яку стрічку. Адже завтра будуть легені з усіх сіл, і хто його знає, чи не спричиниться ота дрібна стрічка до дівочого щастя.

Біля церкви ще з дня зібралися жебраки. Ніч була тепла, і більшість з них укладалася подрімати тут же, в присохлій траві. Деякі влаштувалися на кам'яних східцях церкви, інші — між могилами заможних селян. Цей куток за церковною огорою був затінений липами, якимись кущами з дрібним цупким листям, які не росли на Верховині, — видно, привезені десь здалека. Церквітник ревниво охороняв це святе місце, і лише інколи вривалися сюди чиїсь гуси або кози. Тепер людно було й тут, чулися тихі голоси, що шелестіли, як присохла трава:

— Бідняк помре, і його, як тварину, загребуть.

— Кому що суджено... Бога нічого гнівити.

— А, гнівити... Все одно... Для нас і в раю не буде місця.

— Спи. Вомньоца і сина... Тьху, якась біда лазить! Жаба, чи що. Вомньоца, і сина, і святого духа.

В куточку біля хрестів шелестіло листя кущів, голоси були глухі:

— Дурна... Чого дряпаєшся?

— Не чіпай...

— Та не брикайся...

Жебрак, що починав молитву, підклав під голову торбинку і сказав:

— Святкують люди... У кожного днесь свято. А ми — грішні, слабі. Ой, так, так, загублені ми...

По слу валували собаки — гризлися на обварених кістках.

Легені десь встигли покуштувати паленки і тепер, обнявшись та похитуючись, повільно йшли схилами і співали; їхня пісня довго відлунювалася між горами, озивалася з усіх кінців.

Не багато на Верховині тих чудових вечорів, коли співається так легко, коли й сама пісня стає потрібною, як повітря. І як же не співати, як не вилити з душі ті рештки щастя, що приберігаються людьми для свята, як той новий одяг, котрий завтра доведеться знову замінити на пропахле потом буденне лахміття... Щедрий верховинсьць, одверта і пряма в нього душа, хоч життя його заплутане, як гірські стежки. Коли вже почне співати під святковий настрій, то душа його ясніє, обмивається піснею, як цілющим купелєм — і, здається, немає більше горя в рідних чарівних горах; ховається воно від щастя, а схватиться є де: в душі верховинця такі простори, стільки проваль, що цілий світ у ній можна заховати, не тільки людське горе.

Як уся робота на кухні була закінчена, старий покликав Олену в світлицю і попросив сісти:

— Но-но, намучилася, небого... Ото вже так — робота, — і ніби ненароком торкнувся її плеча. — Гості в тебе будуть? А як... придуть в село чужі люди — треба почастивати.

Олена була така змучена, що не хотілося говорити. Її огорнула туга. Завтра всі люди будуть веселитися, а вона... сяде сама в своїй темній хатині і ковтатиме вдовині сльози. «Гості в тебе будуть...» А хто до неї прийде? Швидко перебирала в пам'яті людей ссла і ще більше переконувалася, що завтрашній день буде для неї довгим і тяжким. З острахом — по всьому тілу аж холод пробіг — подумала: «Може, увечері знайде п'яний Ловоші або хтось інший, будуть стукати у вікно». Відповіла сумно:

— Які гості? Мені нема кого чекати.

— Но-но, — значуще підморгнув Козар. — Горда ти, криєшся... А то мій зятьок Ілько... Но-но, мені все видно... — при цьому в нього недобре засвітилися маленькі очі.

— Що ви? — скрикнула Олена. — Не смійтеся! — Серце закалатало, як спійманий птах. — Не смійтеся.

Козар зрозумів, але в здогадах своїх не помилився; його кольнуло в грудях, що сказав з вимушеною ласкою:

— Но-но, я лише жартую про Ілька... У нього своя жона. То не просто... Звісно, баби всяке плетуть, а правди в тому — що чорного за нігтем. На серце Катерина захворіла, лікуватися пішла. Хвороба в неї тяжка... А бабам — тільки шепни...

Дістав з-за образа скручені в жмут гроші.

— Бери, Оленко... Заробила, потрудилася, що й казати. Паленки купи, відсвяткуй з людьми... Анцьо, ану дай сусідці калачів та ще таке інше. Но-но, поклич когось, повеселися.

Олена, розгублена, схопила в руки кошик, що подала Анця, сховала в кишеню гроші і побігла. Козар вийшов за нею аж на вулицю, постояв і спроквола повернувся в хату.

На Івановій половині плакала дитина. Анця прибирала на столі, а Андрій тільки що поголився. Старий взяв від нього бритву, примостився за столом і довго повертав головою перед дзеркалом, мацав поморщену на щоках шкіру.

Андрій пильно стежив за батьком і люто блимав вузькими монгольськими очима: «Чепуриться!» Коли через сіни на двір зачогала босими ногами Юліна, Андрій вийшов і затримав її на призьбі.

— Їди лишень поглянь... Як жених, дзигується перед дзеркалом. Чорт старий!..

Махнув рукою і повернувся в хату. Поки старий знімав пригуплено бритвою густу щетину, Андрій мовчки стояв біля одвірка. Потім сказав:

— До Олени Їлько ночами вчащає.

Старий різко смикнув бритвою, вг'явся очима в сина, але раптом відвернувся і почав пальцем обтирати з підборіддя кров.

— Тьху, пропасник! — посварився на бритву. — А ти чого не спиш?

Андрій слухняно почав роздягатися. Козар, закривавивши пальці і скатерку, знову взявся за бритву. Декілька разів спідлоба зиркнув на сина і кожного разу зустрічався з його допитливим поглядом. В нього від злості почала труситися рука: знову порізався.

— Тьху, пропасник! — grimнув так, що полум'я в лампі закліпало. Шпурнув бритвою на землю, затупав ногами. — Ходить, ходить! І що ти до мене прив'язався? — напався на Андрія. — А ти... Тьху! Чортове насіння. Всі мені в душу заглядають, смерті моєї чекають. То на, на! Прикінчи, коли вже на дорозі тобі став! Бери, — схопив бритву, знову шпурнув нею в куток і пішов спати, так і не доголившись.

Олена прибігла додому така схвильована, що ледве змогла запалити світло. «Чому, чому він згадав про Їлька? Ні, ні. Не може бути, учитель з своїм тестем не говорить, та ще про таке. Але чому, чому?» Не думаючи того, що робить, полізла на горище, зловила свою однушку курку. Зарізала, обскубла.

До зір не гасила світла. Нарешті все було готове. Повна щастям, вийшла надвір трохи освіжитися. Підмела вузьке подвір'я, потім сперлася на тин і полегшено зітхнула. На душі в неї було повне свято. Адже вона, як і всі люди в селі, буде веселитися, і в її хаті тепер повний достаток: паленка, калачі...

На сході починав лисніти небозвід. В zenіті ще яскраво блистіли зірки, а над горами вже погасли, і свіжа синява вкривала землю. А село ще спало міцним сном виснаженої людини. За городами тихенько, сонно шуміла Бистра. Прихоплені ранніми заморозками, дрімали за тином квіти, ледь-ледь похитуючи

темними голівками. В саду прокинулася перша пташка і розсипала дрібний, як дзвіночки, спів на всю долину. Така чарівна тиша з першим голосом пташки можлива, мабуть, лише перед великим всьятю. Тіф-тіф-ті-ті-ті-ті... А навкруги — безгоміння, лише іноді краплини роси злетять з дерева на лист дині.

Олена посміхалася, марно шукаючи очима в гушавині чорних дерев пташку. Вона чогось чекала. Але це було й не чекання, а наче якась невидима струна бриніла в її грудях, навіваючи втому і далекі спогади дитинства. Ось мати каже: «В святковий ранок всі нечисті сили ідуть на спочинок і ніяке зло не має влади над людьми, бо з першою пташкою злітає на землю добрий дух, що раєм хоче зробити світ».

Тихенько гуділи зворини, але це було не просте гудіння, а, мабуть, пісня, розсипана на Верховині в ті часи, коли тут жило добро й достаток.

Несподівано від перевалу долинув глухий цокіт. Це — з великої дороги; по ній приїжджали з міста урядовці, жандарми, по ній гнали в місто арештованих, забрану за недоїмки худобу... Цокіт наближався. В село мчав якийсь вершник. Він розбудив собак, і вулиця заголосила скаженим гавканням.

Олена здригнулася від свіжості і побігла в хату. Стомлена, заснула одразу, із застиглою на устах щасливою усмішкою. Вона не чула, як гавкали собаки, не знала про те горе, яке великою дорогою приніс у село вершник.

22

Низенький повновидий староста села Кирило Щербак спантеличено бігав по хаті, розводив короткими руками і говорив:

— Но, маєш... Отож-то і є. Отак міркуючи, воно все валиться. Політично та й теє. Гм, но, маєш... Ой, не добре. Воно з політичного боку і як не бери...

Провів на вулицю вершника, побіг до нотаря, звідти до старого бохтера Мочарнюка.

— Вставайте, Грицю! — так загрюкав у віконну раму, що й сам злякався.

Довго довелось переконувати Гриця, показувати йому урядовий папір, поки той, нарешті, зрозумів, що староста не жартує.

— От тобі й на... Чорт його знає, що надумують,— одягаючи штани, старий ще раз поцікавився: — А воно так зразу й бубнувати? Не добре. Хоч би на один день спокій людям дали, щоб відсвяткувати в мирі та благодаті.

— Ніяких та й теє. Бубнуй! — крикнув староста.

Гриць повісив через плече бубон, став під хагою і, випробовуючи, декілька разів вдарив в напнуту шкіру — наче порожні бочки, розірвався в ранковій тиші голос і відбився в проваллях.

Розбуджені люди виходили з хат, цокотіли від передчуття лиха зубами.

— Що за мара? — перепитували чоловіки.— Чей десь горить? Грицю, що трапилося? — гукали з подвір'їв.

Гриць з усієї сили гримав у бубон, повільно піднімався крутою стежечкою на найвищій схил, звідки можна було повідомити ціле село. На цей горб він сходив лише в дуже важливих справах. Це змусило селян ще більше насторожитись, передчуття якогось страшного лиха повисло над головами; дехто з жінок завчасно почали витирати мокрі очі; не сподівалися вони від бохтера хорошої новини. Коли б то на добре селянам, пани не поспішали б так. Десь стогнало на руках матері немовля. А бубон зловісно розсипав своє одноманітне: буб-бу-бу, буб-бу-бу. Його голос гучний лунав так, мов десь били величезною довбнею в порожню гору — вся долина здригалася.

— До одного ступа-а-ай... — прорізав напружену мовчанку голос Гриця.

Люди, що стояли під хатами, завмерли. Ще не чули, куди потрібно ступати, але здогадався кожен.

— Війна... Смерть... І це сьогодні, в такий ранок...

До одного! Від двадцяти п'яти до сорока років — всі, хто служив у війську... Достигає врожай, медовим соком наливаються сади, а ти іди, кидай це все: жінку, дітей, німечних батьків...

Війна...

Бери на три дні їсти. Через двадцять чотири години зголосися в своєму полку. Далі — не твоя жура. Президент за тебе потурбується: дасть новий одяг, харчі, зброю і йди — на смерть. Дотепер, здається, ніхто не знав про тебе в цих горах, лише ексекutori в списках вичитували твоє ім'я, та — якщо був ти комуністом — час від часу жандарми навідувалися і перекидали ліжка.

Все те, що витало між горами ціле літо, у що більшість селян не бажала вірити, — цього ранку раптом визріло, звалилося на село, як чорна гора. Хіба хтось міг раніше — хоча б учора — думати насправді, що такі буде війна? Про неї говорили багато, довго, але це була не війна — все могло минуться.

А тепер — іди. Кидай усе: вівцю-ярку, тільну корову, незібраний врожай.

Тебе чекає республіка.

Маленьке, загублене в зелених горах село, що довгі роки жило самотньо, забуте і богом, і людьми, раптом наче перетворилося у державу і своїми кордонами вперлось у німецьку землю, на Тисі зіткнулося з Угорщиною, на півночі — з Польщею. І, господи, де ж вона, ота Німеччина, мабуть, на самому краю землі, а їй поперек дороги став маленький світ — Гірське, яке готується святкувати, частувати людей, любити всіх.

Голосили жінки, проклинали Гітлера:

— І звідки він, анцихрист, на голови наші взявся!

Деякі чоловіки, не чекаючи гостей, не чекаючи днини, починали пити ще до зір.

— Однаково — помирати. Хоч собі випиймо востаннє!

- Пий, куме, бог один знає, чи будемо ще колись.
- Ой п'ю, бодай так з того Гітлера п'явки кров випивали.
- Заженуть в декунки * воші годувати та чужу землю гноїти.

Сумно почався святковий день. Сива імла згустилася в міжгір'ї, загородила сонце; вітер клубочив її, перегортав, як пласти сіна, виношував з затінених долин на сонячні схили і тут розстелював натонко. В проваллях таємничі гомоніли струмочки; здавался, засіло тут якесь страхіття і замірялося на лихо для людського роду.

Хлопчаки гнали в гори худобу без пісень. Це було таким незвичним, що, мабуть, і корови відчули біду, бо часто мукали та оглядалися на хати.

Хоч вже давно дзвін відбював на одправу, а на церковних сходах ще лежали жебраки. Густа зелень лип, злегка прихоплена позолотою, кидала темну тінь на весь цвинтар, робила його затишним, ніби відгородженим від грішного світу, що починався за дорогою і тягнувся аж у безвість — через кордони республіки. На заіржавілому даху церкви цвірінькали горобці; коричневим клубком застигла на перекладині хреста ворона.

Церківник перший ввійшов у лунку порожнечу церкви і взявся запалювати свічки. Коли якась не загоралася, він морщив лоба і починав бурчати:

— Чорти в тобі засіли, чи що! Тьху, анцихрист, і в святому храмі до гріха доводить... Господи, прости согрішення.

Лише після того, як задзвонили вдруге і отець Олександр в новій блискучій сутані бічним ходом пішов в олтар, почали сходитися люди.

Довгими рядами — від дверей церкви аж до вихідних воріт — розмістилися жебраки.

— Подайте, пода-а-айте...

— Змилуйтеся, газди чесні, над калікою немічним.

— Отче наш, царице небесна...

Простягали руки до селян, били поклони, хрестилися... Все страшне, розсіяне в будні по всіх закутинах Верховини, тепер зібралося біля церкви і заголосило, співаючи хвалу вершителю людської долі — чи то празькому урядові, чи невидимому богові.

— Подайте...

Чоловіки, жінки, прибиті власним горем, були щедрими — не скупилися. Хто мав що дати, з почуттям побожної любові до ближнього кидав у простягнуті руки дрібні монети, а в кого не було, — радів і в душі дякував богу, що йому не доводиться сидіти між жебраками.

Широкий майдан за церковною огорою гомонів, ворушився. Дітвора тиснулася біля шатрів, де продавалися всякі ласощі: медівники, цукерки, різнобарвні бряцала... Просили матерів, сми-

* Декунки — окопи.

каючи за поли: «Купіть». Дівчата заглядали у великі медівники, в уяві підшукували для них місця в своїх хатах і крадькома оглядалися на легенів.

Під огорою на лавицях, розбившись на купи, сиділи чоловіки, насуплені, небувало поважні і всі дратівливі. Мало хто з них поспішав у церкву — були важливіші справи: адже зійшлися люди з сусідніх сіл, з якими потрібно порадитися, довідатися про дещо та й взагалі відволжити душу.

— А я казав, що без війни не буде, — вертів у руках тижневої давності номер «Автономного вісника» миршавий Хашцівник. — Дехто не вірив, а я добре знав, що Гітлер на Австрії не стане.

— Велику радість казав, — миготливо кліпав червоними повіками Максим Спаситель. — Накликав собі на голову, чорт туговухий.

Верб'яш гусаком витягав довгу шию:

— Може, воно, міркую я собі, до війни і не дойдеться. Мобілізація, звісно... Спробують, потягаються, а там — замирення.

— Поки пани потягаються, а в тебе чуб змокріє, — щулив очі Спаситель. — Вони тягатися будуть папірцями, а ти голову підставляй.

Смерека сидів мовчки, похнюпившись; втягнув у плечі велику голову і зітхав, наче не виспався. Пахкотів люлькою, пускав хмаринки диму і зажурено проводив їх очима. «Овва, як воно повернулося... Значить, іти...» Почав цього літа будувати новий хлів, збирався відкрити крамничку... Все йшло добре, а тут і маєш — війна.

— Овва, — кидав тихо, не розтулюючи зубів.

— Проти Гітлера нам несила, що не кажіть, — переконував Хашцівник. — А союзники, то діло таке: захочуть — допоможуть, а ні — відбуйвай сам. Кому хочеться зуби ламати за другого?

Дід Глухар завзято плямкав беззубим ротом, повертав маленьку облісілу голову то до одного, то до другого і до ладу й без ладу кидав своє:

— Ай-я-яй, ти кажи... Війна... Кровці тої потече, як із добрячого кабанчика.

Люди ображено відверталися — не до жартів було. Та й Глухар вагався, не насмілювався розпустити свій язик, бо й самого в горлі пекло.

— Я не питаю, проти кого, яке мені діло! — кричав на іншій лавиці сутулий Корнела. — Німець, маляр — однаково. Мені не нація попереk дороги стала. Тут — пан. Ламай кісточки, щоб аж хрящало, як в собаки на зубах. Голодранець — мій товариш. Ти лише дай зброю в бідняцькі руки, не бійся, самі розберемося! Іскру запали.

— Га, розумно, — потирив долоні Гриць. — Щоб ото, як в Росії, проти панів, за революцію...

— Революція тут ні до чого, — нахмурився Молоток, і під ветхою конопляною сорочкою заворушилися клубки м'язів. — Дурень таке

говорить. Справа тут взагалі... складна, заплутана, і розібратися спочатку треба, а потім дерти горло. Революція... Яка, проти кого?

Гриць винувато згорбився, зрозумівши, що не туди потрапив, а Корнела вступив у двобій ще з більшим запалом:

— А ти думаєш, Михайле, піду я за чеських панів голову класти? Го-го, знайди дурного!

— Шукати недалеко. І час би тобі запам'ятати, Юро, що криком горобців лякають.

— Ти мені не начальство,— все-таки понизив голос Корнела і, взявши від когось з рук кисет, почав гарячково скручувати цигарку. Потім спитав глузливо, злорадо: — За що воювати, га? — Його худі щоки порожевіли, затужавіли, а пальці так затремтіли, що розсипав тютюн.

— Не мати нам буржуазна Чехословаччина,— пояснив Молоток.— Ні, ні, не мати, і рахунки в нас ще будуть, але склалося так, що воювати за неї треба. Будеш робити революцію, а фашизм — тобі ніж у спину та в твій город, а далі — до сусідів.

— Га, та чи тямлю я щось в тих фашизмах,— добродушно признався Гриць.— Повигадували всяке чортовиння на наші голови. А я міркую просто: всі ми люди і ніякого іншого. Біднота — собі, а пани — собі. Як мене спитують, до яких фашистів належу, то он — постоли скажуть за мене. З біднотою мені. Га, чи не так?

— Голод тобі несе той фашизм, шибеницю, щоб знав.

— Тото так, воно вірно,— не втримався Глухар.— Ще, бувало, у тоту війну за Ференца-Йошки...* Ай-я-яй... Воно, бувало, як той фашист наступить та як почне січу — душа в чобіт ховається. Як сьогодні пригадую, в Галіції в одному селі ми окопалися в декунки, а той фашист... Ай-я-яй...

— Фашисти і німці, діду, то є два.

— Воно вірно, правду кажу. Фашист, бувало, з одного боку, а німець з другого, та як вдарять на наші позиції. Ай-я-яй...

Зірвався сміх, спочатку з ваганням, з натугою, а потім всі реготалися смачно, лише Смерека сидів чужим, далеким від усього.

— Та ото я на чому став? А, в Галіції, значить,— ворушив покроячому обріділим кущиком вусів Глухар.— Окопалися, все, як закон велить, та й чекаємо тих фашистів. А раз, дивлюсь я, а воно — боже мій! — отаке, як горщик, що в ньому свиням варять,— прямо на наш декунок. Та як гахне! Ми всі понімили. А воно, отой горщик, зарився в землю та й — спокій божий. Ай-я-яй, ти кажи, не розірвалося. Наш капітан прилетів на коні, а коник у нього був, як у Іллі святого. То він прилетів, значиться, та й каже: «Братці, тікай, бо гахне, то така фашистська куля, що з годинником». А я кажу: так і так, пане капітане, дозвольте мені той годинник узяти. Та й поліз я тихенько, взяв той горщик, оглядаю, а воно й справді горщик, ще й вушко, ще й токан

* Ференц-Йошка — так в народі називали монарха Австро-Угорщини.

присохлий на ньому. Ай-я-яй, ти кажи, що за чортяки. Так ото мені за той горщик і героя призначили. По закону, як годиться.

— За горщик...

— Ну і язик у вас, діду, як віник...

Серйозна, важка розмова урвалася, стало легше дихати. Люди реготали, плескали Глухаря по горбатій спині. Давлячись сміхом, гукали:

— Коли вас, діду, біда забере, щоб світ не баламутили?

А Глухар, дійшовши свого, замовк, чамжав беззубим ротом і робив вигляд, ніби ніяк не розуміє, від чого сміються. Зітхнув і сказав:

— Того так, воно вірно. Застоїться в чоловіка душа на біді — дихати нічим, а сміхом сполоснеш — полегшає, ніби сонечко бризнуло.

Медвідь поголився перед колибою, вмився в Шумливому потоці, надів вологу сорочку (не протряхла звечора) і спокійно рушив у село. Кисет з грішми зняв з шиї і сховав у глибоку кишеню полатаних штанів, щоб були під рукою.

Ішов поважно, роздумуючи. Зупинявся біля якоїсь нивки, що пнулася узбіччям від дороги, сплітав на грудях руки і міркував — скільки то може вона коштувати.

— Много, не по моїй кишені, — розсудливо ступав далі і говорив: — Може, чоловік і спустив би якусь тисячу-дві. Гроші таке — в кожного тісно. А тоті тисячі на вулиці не валяються та й з неба не падають; он в яких твердих мозолях їх треба глядіти.

Узбіччям стежки дотлівали скручені голівки дикого зілля, пустували верескливо, ситі горобці на соняшникових шапках. Небо було таке глибоке і таке тепле! Позолотою і багрянцем відливав ліс; на стежці тут-там ясніли скинуті гарячі листки. В затінках кущів ще не випарилася роса; розсипаним дрібним бісером відсвічувала на шовковій пряжі павутиння, що сітями напнулося на засохлих з кінців стеблах ситняка. Через тини хилилося обважніле гілля слив, зрідка присипане дорожньою пилюкою.

— Господочку мій, який то світ... А чоловік собі, як пташечка, пурхає в ньому. Все воно для чоловіка — і небо, і земля.

Підняв з дороги зажовтілий лист; він був мертво-холодний, хоч на вигляд здавався аж гарячим. Медвідь впустив його на землю і сказав:

— Все воно — облуда...

Через людний майдан пройшов поважно. Став біля шатрів, придивлявся до дорогих речей з таким виразом, мов збирався купити, потім говорив до себе:

— Мана, дуригріш. Чоловікові, щоб хліб теплий, молоко... Мені тих грошей не шкода, я собі зароблю, та чи варто таку гріш за дурницю...

Так нічого й не купивши, пішов поміж натовпом до воріт. Побачивши жебраків, завагався, потім витер рукою з обличчя піт і посягнув у кишеню.

— Зми-и-илуйтеся, пода-а-айте...

І Медвідь велично, як справжній газда, пішов між рядом жебраків, кидав у простягнуті руки, в тарілки, в капелюхи.

— Най вам дасть бог здоров'я, газдочку.

— І жінці, і діточкам вашим,— дякували жебраки.

Давав Медвідь не дрібну монету, а цілі крони, а то й дві-три. Ніколи в житті не був він таким багатим, як сьогодні. Поки добрався до дверей, не залишилося нічого.

Увійшов до церкви і протовпився у перший ряд, де стояли поважні газди. Було жарко, пахло людським потом. Рікою лилася молитва, скарги і благання. Запах ладану і поту вселяв у серце і'янкий спокій і легеньку, як пух на вітрі, ниючу тугу. Медвідь довго-довго стояв на колінах і молився так щиро, як молився хіба що в дитинстві. З образів байдужими очима дивилися на нього святі, але він не просив від них милості, а просто молився, щоб зробити їм приємність — адже він був багатим і щасливим...

Повернувшись над Шумливий, сів перед колибою і довго ще бачив перед собою очі святих. Захотілося курити; посягнув у кишеню, вимацав пальцями всі закутки і гірко зітхнув. Приліг ниць на потерту соломку.

Нестерпно хотілося курити, шлунок бурчав від голоду — про Медведя в Козаря зовсім забули. Пригрітій лагідним сонцем, заснув. Снилася йому багата гостина. Сон був щедрий, не скупився на щастя.

В хату знадвору вривався спів — десь люди випивали, десь плакали жінки, виряджаючи в дорогу чоловіків. Але їм, мабуть, і плакати легко, бо в них — гості. Є перед ким вилити тугу. А Олена на весь день залишилася одна з своїми думками. Ніхто не зайде розділити з нею смуток. Ніхто, ніхто... Їлько в попа, вона бачила, коли йшов з Юдіткою.

— Ї не треба, нікого мені не треба!

Похапцем, шаленіючи з туги, накрила стіл, налила чарку горілки і випила через силу, ніби мстячи пекучій рідині за свою самотність. Хміль вдарив у голову якось зразу, теплом розплився по жилах. Очі затуманились, і світ повільно-повільно заколихався в лінійній знеможі. Ворушилися, розпливалися хатні речі. Тріпотіли, наповнивши всю хату, дорогі шовки, розчервоніли обличчя, медівники, у вухах дошкульно дзвеніли святкові молитви — і все це налітало до Олени здалека, наче з того світу. Але що таке? Чому вона зодягнена в біле плаття, чому всі дівчата у вінках і співають уже не молитов, а весільні пісні? Йой, та це ж весілля. «Іванку, милий!..» Ось він прийшов до Олени, сів на стілець біля столу і поклав їй руку на плече. Дотик руки був до того відчутний, що здригнулася.

— Як ти живеш, жіночко? Давно тебе не видів...

Олена хоче, щоб Іван нікуди не йшов, щоб сидів біля неї цілий день, але спів знадвору злякав примару. Моргнула очима — і нема... Знову сама, знову — роздираюча груди туга, біль і страх. Голова стала важкою, мов колода, здвоєно билосся серце. Ще випила, але від того не стало легше. Пройшлася по хаті; ноги в колінах підламувалися, провалювалися в долівку.

— Я п'яна...

На вікні, заплутавшись в фіранку, стогнала муха — монотонно, розпачливо: дзззз, дзззз... В цьому дзижчанні заплуталися й Оленіні думки... Її огорнув жах.

Стомлена, розбита, сп'яніла, сіла до столу і з страхом подивилася на пляшку горілки; на склі блистіло зігнуте вікно. А в Олені не було нічого — ні горя, як у людей, ні радості, лише муха дзижчала вдовину пісню та душу леденим безпричинний страх. Розслаблено лягла головою на стіл, розкинула витягнуті руки. На долівку злетіла склянка, бризнула Олені на ноги рештками горілки. Розбурхані думки почали влягатися, поступаючись перед уморяючим, похмільним сном. І раптом... Чи, може, причулося? Ні, таки хтось пройшов попід хату — непевно, з ваганням прочовгали кроки, потім затихло, і знову — стук, стук... Напівсонно, холодно-байдуже Олена подумала: «Мабуть, Ловоші». І не було в цьому нічого дивного, ні страшного.

Сидіти в попа Їлько не міг. Його дратував гомін і суперечки, що крутилися навколо війни. Звістку про мобілізацію він сприйняв майже спокійно — лише на хвилину боязко забилося серце, а потім несподівано уляглося. Йому стало прикро і він крикнув:

— Безголови!

Розумів: те, чим він живе, не має нічого спільного з мобілізацією. «Хіба війна змінить щось в житті Верховини? Та й взагалі, хіба є така сила, що могла б розбити це страшне існування?» Гойчукові, який твердив потішено: «Починається. Пане колего, піднімається рука справедливості над українською нацією», Їлько відповів зухвало-грубо:

— Піднімається хрест, на якому розіпнуть Верховину.

Ні з ким не хотілося розмовляти, тим більше сперечатися — він увесь ніби затвердів, зробився важчим. Повернувшись від попа, склав у чемодан свої речі і ходив по кімнаті, зсутулившись, ні на що не дивлячись, чекаючи, коли настане час, щоб вирушати. Відчував навіть радість від того, що надовго, а можливо, назавжди покине кімнату. Спробував ясно зрозуміти суть того, що творилося, але думка не працювала. Скоріше лишити це страшне гніздо, а може... І несподівано зловив себе на тому, що за «може» в нього ховається якась надія... Боячись повірити в надію, він все-таки зв'язав у вузол свій одяг, білизну і відніс до сусідів. Потім оглянув спорожнілу кімнату. Погляд затримався на порт-

реті Катерини. Довго вагався, що з ним зробити. Нарешті взяв у руку чемодан і, задкюючи, не зводячи з портрета очей, вийшов на кухню, міцно причинив двері і повернув ключа. Лише як був уже на вулиці, згорбившись, важко повернув голову і відчув лоскотливу тугу. Щоб не розчулитися, хутко пішов через сад і, зовсім не думаючи, завернув до Олени. Побачивши її за столом, спитав здивовано:

— Що в тебе?

Олена довгу хвилину дивилася на нього широко відкритими хмільними очима.

— Справді, ви? Я не думала...

— Не чекала гостя?

— Чекала, я вас дуже чекала... Сідайте.— Подала стілець, прошептала, ловлячи Їлька за руки:— Я п'яна, ой лишенько, яка п'яна...

Незвичайна поведінка Олени не здивувала Їлька, навпаки, він відчув, як з його серця спало щось важке — так було кожного разу, коли після довгої дороги скидав взуття і торкався ногами м'якої прохолоди трави.

— Мене чекала... Чому, Оленко?

— Не знаю... І ви прийшли... Ні, ні, не думайте... Мені соромно, я вся горю. Не могу сказати...

Цілий потік слів рвався на язик. «Треба ще випити, стану сміливішою». Наливаючи чарки, рука здригнулася, горілка полилася на скатерку.

— Випийте, пане вчителю. Я тепер така щаслива...

Їлько випив, взявся закусувати курятиною.

— Не осудіть, пане вчителю... З горя в мене хміль. Мене всі топчуть, як траву при дорозі.

Була рум'яна, хмільна, очі горіли дівочою тугою кохання. Їлькові бажалося, щоб вона говорила, скаржилася, щоб дивилася на нього закохано. Ще випив, сам наливши собі. Хата перетворилася в казково затишний куточок. Маленькі віконця, що ледве проціджували світло дня, робили її загадковою. Цілий світ тепер наче відколовся від Олениної хати, і ніщо більше не існувало, лише вони двоє... І як все дивно і просто! Ось зійшлися двоє, і тепер вся воля в їхніх руках — їх нікому судити, їх ніщо не обмежує, ніщо...

— Я думаю про тебе, Оленко. Часто думаю.

Вона зашарілася, зяєніла і — тиха, покірна й соромлива — схилила голову. Їлько з хвилюванням взяв її за руку, прихилив до себе.

— Ну, що ж... Можливо, нам не доведеться зустрітись...— І він раптом насмілився: пригорнув Олену до себе.— Тобі не страшно?

Дивилася на нього з благанням і тремтіла та манила, як свіже яблуко: беріть, я марно пропадаю, мене вкриє сніг старості.

Хтось пройшов вулицею, співаючи на все горло. Їлько стрепенується і опустил руки. Оленина хата знову злилася з світом,

впустила всередину дошкульне життя; воно вп'яло в Ілька осуджуючі очі Катерини, Юдітки, Козаря...

— Нічого не зробиш,— мовив з болем.— Ми — люди. Це не просто...

Олена глянула на нього зовсім тверезо і відсунулася.

— Мені пора, Оленко,— подав на прощання руку.

— Ідіть.

Затримав її руку і ще раз повторив, натужуючись:

— Пора... Будь здорова, Оленко. Писатиму...

Так хотілося залишитись тут, так важко було випустити з долоні цю теплу, натруджену руку!

— Йдете?

— Треба.

— Не судіть... Не знаю чому, але вірю вам. Ви... Чомусь думаю, що ви Іван...

В очах, сповнених покірної туги, блимнула сльоза, й Ілько не втримався — рвучко притягнув Олену до себе, обійняв за стан і поцілував.

— Буду писати...

— Не йдіть ще...

Радий би не йти, але... не в його силах.

Ішов, схиливши голову, з болем прощався з усім: з хатами, деревами, з травою... Олена стояла на схилі, вітер грався її квітчастою спідницею. Був далеко і все ще бачив гарні тужні очі — щасливі й здивовані, з блискітками сліз. Нарешті запона лісу сховала її. Зупинився на перевалі. Внизу гомоніло село, співало на повні груди. Ілько ослаб і сів над рівчаком. Ніколи не підозрював, що чуже село — почорніле і страшне в своїй бідності — так міцно вросло йому в серце.

Низько над головою пролетів табунець птахів, впав у чагарники і загаласував. Розпластавшись, висіли у гордому синьому небі чорнокрилі лелеки, а в недоступній височині вітер спокійно поганяв одинокий білий човен.

Наперекір усьому лиху Гірське святкувало на всю широчінь бідняцької вдачі; вже після першої чарки, здавалося, не було тої сили, що змогла б перешкодити повноті щастя. За святковим столом і гості, і господарі — спітнілі, щедрі, хмільні — б'ючи об землю своїм горем, сміялися на повні груди, співали веселих пісень. І день, спотворений злою долею, перетворився в пісню. Хіба є на світі така сила, що змогла б забрати від Верховини пісню? Кажуть старі люди, що верховинець при створенні світу випросив її у бога. Інші просили, хто що хотів, а верховинець сказав: «Дай мені, боже, співанку, і я буду щасливий». І з співанкою тою він здружився, як з рідними горами. Чоловіки, легені, старі діди, лежачи на дубовій лаві, заплакані жінки — співали всі. А горе? Та хіба варто хвалитися ним? Не мало днів у бога — не втече воно.

Спохмелілі діди згадували старі добрі часи:

— Гей, люди, що то було в давнину! Овес виростав до пояса чоловікові, колос житній починався при самій землі, вівці мали по двоє, а то й по троє ягнят. Жили люди мирно — без всякої війни...

— Ану, дорогі наші гості, вип'ємо. На здоров'я та на серенчу, а ворогам на згубу.

Випивали, закусували — було чим.

— Гей, кажете ви, свату, багато люди жили. Та повірте мені, і в давнину не всі собі газдували.

— Всяко буває. І між ангелами нема рівних.

— Та ви послухайте, що маю вам казати. Ото і в селі нашому жив собі якийсь чоловік. Повна хата дітей та й жінка хвора. Заробити на всіх не міг, хоч заробіток був тоді, ого! День поробив — тиждень лежи. Та ото кісниця в нього була на Гукалі біля теплиці. Пішов він туди та косить-косить, а живіт з голоду до спини приріс. Кинув він косу, напився з теплиці та й сів під буком дуплавим... А тут сорока на буці так стрекоче, так стрекоче, аж на голову чоловікові сідає. А сорока ота, щоб ви знали, чесні гості, велику радість йому казала, лише чоловік не розумів. А як задзвонили на полудне, він дістав таку силу, що зрозумів мову птахів. Слухає він, а сорока стрекоче:

Що в сім буці є,
Коби дехто знав —
Добре би ся мав...

Поліз тоді чоловік на бука, сунув руку в дупло, а воно повне золота. То ще опришок Довбуш там заховав.

— Гей, славний був легінь отой Довбуш! Нема тепер таких на Верховині.

— Та випиймо, чесні гості.

Сп'янілий, як ніч, бохтер Гриць Мочарнюк танцював серед вулиці, люто б'ючи дерев'янку, і кричав:

— Я того Гітлера на машині зерно потрощу! Люди, на мого бога, жити йому не дам!

Дітвора качалася від сміху і дражнила:

— Діду, а як він вас уб'є?

— Хто? Мене? Та я його з'їм на один присід і на сторону не вийду!

Після обіду все міжгір'я тануло в піснях. Спочатку люди крутилися в хатах, а потім стало тісно і висипались на ґруні, на стежки.

...Хилилося сонце на вершини, тіні прилягали біля річки. Схилами, стежками, навпростець ішли в дорогу оборонці республіки. На плечах торбини із запасом харчів. Їм навздогін пливла жіноча туга:

У зеленім гаю пташечки співають,
А мого милого на войну волають.
Волають, волають, коника сідлають.
— На кого ня лишаш, мій милий Шугаю?

Але жіночі та дівочі скарги тремтіли боязко — не обзивалися їм могутнім гудінням гори, не люблять вони пісень з сльозами; вони співають про Довбуша, про Шугая, про опришка Пинтю, що бив з дерев'яної гармати і перетворив у руїну башти Хустської фортеці.

Не боюся ні жандармів,
Ані тих фінансів,
Хоч би мене пов'язали
На дванадцять ланців.

Крутими стежками в долину, як води від дощів, що випали в горах, спускалися мобілізовані в центр села. Майдан біля церкви, де ранком стояли шатра, наповнився сп'янілими головами, піснями, криком, жіночим риданням:

— На кого мене лишаєш?

— Лишаю тя тому, що не йде на войну,
За два, за три рочки чекай ня додому.

Вже під вечір вся розбурхана маса розмістилася на підводах і рушила до перевалу, устеляючи дорогу піснями.

Ой піду я, молоденький,
Війну воювати
Та лиш собі погадаю,
Де тоті Карпати.

— Держіться, синки, покажіть, що таке Верховина! — гукали діди.

— Не допустіть супостата на нашу землю!

З гуркотом мчали підводи, сипали з-під копит коней іскри.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Місто переповнилося мобілізованими. Дехто приїжджав на підводах,— п'яні, упарені, як і коні, що їх примчали. Ті, що жили недалеко, ішли пішки, з торбинами за плечима, як заробітчани; їх проводили з плачем, наче з музиками, жінки та діти. В переповнених корчмах лунав спів.

Хто приїхав раніше, без діла вештався по вулицях, у парках. Хміль уже встиг пройти, а в кишнях було пусто, від чого зникали гордість та завзяття. Притулиться десь чоловік у парку на лавочці, добуде з торбини окраєць хліба... Мабуть, саме в цей час удома сіли обідати... І туга так заїсть серце, що шматок хліба застрягне в горлі, а цибулина в руці затремтить.

— Ото, побратиме, за отсю цибулину кістки свої клади...

Широкий плац біля військових казарм перетворився на ціле збирище. Одні спали, розвернувшись прямо на сонці, і від них тягло горілчаним перегаром; інші метушилися, жадібно прислухалися до розмов. Дехто, похнюпившись, сидів під муром, розчулено нишпорив думкою в далекій домівці, вигрібав з похмільної голови теплі спогади. Хтось, заплющившись, несамовито тягнув нудну пісню.

Гірнянці, що служили в п'ятому полку, прибули вночі. Їх зігнали на подвір'я казарм, і більше ними ніхто не цікавився. Військове начальство металося, поспішало, в нього не було часу щось відповісти чи пояснити. Гірнянці зайняли собі місце у віддаленому куточку подвір'я. Тут, під голубим небом, на столоченій траві й переночували. Правда, мало хто спав: дощуляв холод.

До схід сонця подвір'я ожило. Люди щудилися, цокотіли зубами, позіхали; очі у всіх були червоні, підпухлі. І вже з самого ранку на невиспані голови почали налягати тяжкі думки. Кожен намагався вгадати, чим це кінчиться. Серед мобілізованих поширювалися різні чутки, здогадки; думки розходилися, схрещувалися. Люди збиралися групами і гомоніли:

— В німця — сила. За обідом він нас проковтне. Хіба що таке республіка? Жменя.

— Жменя — це так. Але в нас союзники.

— На союзників надійся, а силу свою давай. Багато ми навоюємо чужими руками... Думаєш, Франція буде за тебе битися?

— Мова тут, побратиме, не про мене. В політиці воно складніше. Таку муху, як чоловік один, і в бінокль не видно. У війні на першому місці політика, і все від неї залежить. І звідки тобі знати, яка лінія у Франції?

— А, бог мені до тих ліній та й до політик! Я кажу одне: треба, щоб без війни обійшлося.

— Ти попроси Гітлера, може, послухає.

— Тобі жарти, а в мене голова сохне. Жона три тижні пальцем не ворухне — хвора, при смерті, а ще й троє малих дітей.

Вели розмову переважно ті, що читали газети, а інші підтакували або знизували плечима і шкребли з жури потилиці. Коли в суперечках брав верх той, хто стояв за мир, вони присувалися ближче і, жадібно витягаючи шиї, ловили слова.

— Ой так, мирні ми люди. Для чого нам війна,— гомоніли навперебій.

Як брав гору супротивник, вони похнюплювали голови, безпомічно відходили і, ніби виправдуючись, говорили поміж себе:

— Нема нам ніякого діла до тої політики. Хто її варить, хай і ложку готує.

Смерека зосереджено, зігнавши над очі брови, жував суху соломинку, щоб забути про куріння. Зрідка ронив у потік чужої розмови своє заглушене «овва». Думками був біля сім'ї; з невимовною тугою згадував дітей, в уяві пестив сліпу Сірку. Назавжди, мабуть, пропала його крамничка — той надійний камінь, з якого він планував відштовхнутися в заможне життя; не було більше й обмилуваних нивок, які Семен думав прикупити,— нічого не було, лише це страшне лихо, що викинуло Верховину з насиджених місць, увігнало її в переповнені міста; не існував більше і сам Смерека — з селянина середньої руки він перетворився в якусь спорожнілу істоту, від якої вирвали з рук вимріяну справу і дали те, до чого не лежало його серце, що не приставало до його лагідної натури. Він аж мінився на обличчі, коли хтось твердим голосом запевняв, що війни не буде.

— Люди в нас мирні, для чого воювати,— кидав так гаряче, мов від його слів залежало бути чи не бути війні. Якщо ніхто

не відповідав, він теж замовкав, але був задоволений і тим, що йому не заперечили,— це теж багато важило.

Звідкілясь на подвір'ї появилвся Зеленьак — вже в обмундировці: зелений сукняний кітель, обхоплений в поясі ременем, сидів на вузьких плечах мішкувато, кумедно. Військова форма так змінила його маленьку худорляву постать, що навіть обличчя стало ніби чужим, підробленим. Побачивши його, Смерека аж спітнів від дива: «Овва, чи то і з мене зроблять таке опудало?» — спитав злякано. Ї довно не наважувався навіть підійти до свого односельця. Але Зеленьак, мабуть, зовсім не помічав зміни у своїй зовнішності і жартівливим, безтурботним тоном враз розрядив незручну мовчанку, якою зустріли його гірнянці.

Його обступили люди тісним колом, засипали запитаннями. Хто запитував, сам же квапився з відповіддю, підказуючи її Зеленьаківі, боячись, що той скаже невтішне. А в цей перший день нового життя, на холодному, ще не обжитому місці, коли, здавалося, й сама земля хиталася під ногами, як віз на нерівній дорозі,— саме тепер хотілося, щоб хтось — нехай обманюючи — кинув втішне слово. Услизаючи від гіркої правди, люди готові були вірити навіть вигадкам; і коли хтось говорив, що війни не буде і завтра всіх розпустять додому, його слухали, затамувавши подих, блискали очима і кидали, сподіваючись на заперечення:

— Брешеш ти, чесне слово. Ніде такого не чув, а все виссав із пальця.

— Не вірите — як хочете. А брехати мені неохота.

Шукаючи порятунку від невтішних думок, частуючи одні одних вигадками, люди дійшли до того, що переставали взагалі будь-кому вірити.

Поява серед зневіреної маси мобілізованих нової людини, тим більше Зеленьака, важила багато. Смерека боязко підступив збоку, пальцем торкнув Василя за плече і не то спитав, не то ствердив:

— Замиряться... Нащо воювати, коли вдома така робота?

— Та що ти, Семене? — роблено здивувався той. — Замирення? Думаєш, Тера тобі цілу курку зарізала для того, щоб прогулявся в місто та й додому? Ні, друже, за таку курку доведеться повоювати, бо ж не одне яєчко б ще знесла.

— Но, ти облиш такі балачки,— в страху затремтіло в Смереки кругле підборіддя. Відвернувся, скоса поглянув на торбину, з якої пахло курятиною, і відійшов набік.

Гурт зареготав, нехотя, з ваганням, і принишк. Хіба до сміху, коли біда на потилиці сидить...

— І чого ви похнюпились? — спробував підбадьорити Зеленьак. — Чи харчі державні не до смаку?

— Гой, Василю, такий харч голови коштує.

— А ти за голову злякався?

— Лякатись, то, правда, нічого — дешеве тепер наше життя. Чи людська голова, чи головка капусти — однаково.

— Так гадаєш? — насуплюючись, перепитав Зеленьяк і зморшками зібрав картопляний ніс, злегка усіяний ластовинням.— Діти, жінка та батьки в тебе є? І подумав ти про них? Що? Коли любиш їх і добра їм зичиш, таке говорити не будеш. І голову свою до капусти не прирівнюй, а тримай її так, щоб у фашиста душа в п'ятки забилася, як побачить твої очі. Якщо хочеш, на твоїй голові зараз притулилися століття, куди повернеш, туди й покотяться.

Міцний голос Зеленьяка привернув увагу людей, що без діла, снуючи журу, тинялися по подвір'ї. Маленький гурт хутко обростав зацікавленими. Задні кричали:

— Голосніше, тут не чути!

— А ти не горлай!

— Не почувш — не велика біда. Будеш дурнішим — ото й добре, на війні за таких добрі гроші платять.

— Давай чоловікові якийсь стіл! Треба кожному послухати.

— Стіл! Ану, хто там?

За хвилину звідкілясь принесли стіл. Зеленьяка висадили на нього і кричали: «Говори!» Від несподіванки він трохи розгубився, метушливо поправив пояс.

— Товариші, ви хочете, щоб я сказав: війни не буде. Ні, не скажу вам цього. Не я вирішую. Війна а чи мир — діло не мого розуму. А скажу я лише те: якщо війна — будемо битись, страшно будемо битись. Нема в нашій державі місця німецьким фашистам! Хто тепер думає відступати чумовому Гітлерові Судети, той петлю собі на шию в'яже, бо фашисти хочуть бачити в себе під ногами всю республіку, цілий світ... А Судети... Брехня, товариші, обман! Жодного кроку — отак ми кажемо ворогові.

— А сила де? Жменька людей проти мільйонів?

— Сила де? У нас! Весь народ, всі піднімемось, якщо треба — ось сила. Та й не самі ми будемо в скрутну годину. У нас є Радянський Союз... Допоможуть брати...

— Правильно! — гукнув хтось.

Короткий вигук розірвав мовчанку, юрба заворушилась, слова Зеленьяка потонули в гомоні. Дехто, не чекаючи, що далі буде, вибирався з натовпу, плескав товариша по плечу і казав:

— Коли так, звісно, відступати не будемо.

— Ех, побратиме, чорт його знає, що таке. Живеш в цих нетрях, приріс до них, як камінь, аж почорнів увесь... А згадає хтось — на серці потеплішає.

— Тихше там.

— Союзник — то правда. А як наші пани? Тут ворог та ворог — не одне. Мені — побратим, а пану як? Скажуть в Празі: ні — відбуйвайся тоді.

— Примусимо, го-го... Зброя в наших руках!

Після короткого імпровізованого мітингу люди неохоче розсипалися по плацу, продовжували сперечатись.

2

Гарячі осінні дні, ніколи спину розігнути, зварити дітям щось тепле. Але робота йшла абияк; не до неї лежали жіночі серця: тяглися вони туди, на кордони республіки, де їхні сини, чоловіки, одягнені в нові зелені мундири, обпікалися на осінньому сонці. Хто знає, як вони там маютьесь. Може, й голодні і не сплять у теплі.

А вдома аби жити, бо дещо є, слава богу: картопля якась вродила, кукурудзяні качани вже можна в печі посушити та змолоти на токан... Подасть жінка на стіл, та й забудеться, для чоловіка кусень вріже. І такий жаль візьме її, коли дивиться на той кусень, що лише слізьми обіллється — «Зголоднів, голуб мій, слину гірку ковтає». Адже коли подають на стіл зайву порцію, то це знак того, що хтось прийде в хату голодний або хтось з рідних, що в дорозі, голодом мучиться.

Зустрінуться десь жінки на городах, заговорять, втираючи сльози:

— Що твій, небого, не чути?

— Ой не чути... Клемкова була вчора коло свого. Каже, декотрі в місті, а мого вже кудись повезли. На фронт, не інакше...

Хоч до війни ще не дійшло, але вона вже заволоділа горами, серця були повні нею. В село летіли різні новини, спотворені, страшні. Серця людей благали доброго, а уява створювала страхиття; правда змішувалась з вигадками і змушувала жінок тремтіти, потерпати за своїх рідних. Хто приносив у село якусь новину, через день-два вже з чужих уст слухав її з цікавістю: настільки була перекручена.

Старі люди, котрі побували на першій світовій війні, розповідали жінкам всякі фронтові небилиці, з яких виходило, ніби війна — просто така собі весела прогулянка. За розповідями брехуна діда Глухаря виявилось, що чи не найстрашніші на фронті воші.

— Ай-я-яй, та як ви думаєте собі? Куля? В чоловіка аж душа радіє, коли противник, бувало, почне стріляти, бо аж на сон клонить. А щоб чоловікові шкоду якусь зробила — зроду такого не було.

— А від чого тоді, діду, гинуть люди?

— Воші,— авторитетно стверджував Глухар.

Але на балачки часу залишалося небагато. Осінні дні мчали, як прудкі коні. Ще трохи, а там підуть холодні дощі, вдарять морози.

Смерекова Тера — низька, повногруда жінка, з червоним — у лишаях — обличчям — розбудила дітей із сходом сонця. Іванко схопився першим. Протер очі і сів за буквар. Поки мати поралася в хліві та готувала сніданок, він на все подвір'я вигукував, тикаючи пальцем у сторінки букваря:

— О, о... о, а... оса-а-а...

— В школу не підеш сьогодні,— сказала мати.— Підемо ламати кукурудзу.

Хлопець скривився, почав стригти ногами. Якби няньо був вдома, Іванко поскаржився б, а тепер треба слухати, бо мама знає ліки від непослуху. Скосив очима в куток, де нудьгувала різка, і сховав книжку. Поснідали хлібом із засмаженою на соняшниковій олії цибулею.

Мати викотила з-під повітки воза. Довго морочилася з кінською збруєю: переплутувала віжки, сварилася на когось, що таке вигадав. Сліпа на одне око Сірка дивилася на жінку, смикала одвислими губами за руки, наче хотіла допомогти Тері, потім замотала головою, як, бувало, робив Семен: мовляв, не бабське то діло, іди собі до горшків. Нарешті господарка кинула віжки під стріху, як непотрібний мотлох, взяла кобилу за вуздечку і рушила з двору.

Діти лежали у возі тихо. Іванко витягнувся ниць на солом'яній потерті, перегрівав її пальцями і думав про батька. Тепер, коли його не було дома, думалося про нього так приємно і так тужно, що аж в горлі лоскотало. Згадав, як няньо казав, що відкриє крамничку і буде в ній торгувати. Зажмурював очі і тоді, мов наяву, бачив свого батька. Ось стоїть він перед хлівом і свариться з мамою. Мама каже, що треба побудувати нову хижу, бо ця «чорт і знає, скільки років стоїть опудалом», а батько хмуриться і пояснює лагідно: «Овва, треба спочатку на ноги міцно стати». Іван не розумів, що значить «міцно на ноги стати», але відколи себе пригадує, то батько завжди збирався стати на них, а ніяк не виходило.

— Василинко, ти міцно стоїш на ногах? — смикнув за рукав сестричку.

— Дурний, у-у-у...

— А няньо чому не може стати?

— Бо мама заважає.

Більше не було про що говорити, і лежали у возі тихо. В Іванка в шлунко обізвалися жаби — це від того, що їв навесні зелені яблука. Мати тоді сварила: «Не їж той зелениць, бо жаби в тобі вержуться». Що з тими жабами тепер буде?

Десь через годину вибралися крутосхилами на обніжок кукурудзи, що клином заглиблювався в панський ліс. Мати випрягла кобилу, пустила її на пашу.

Кукурудза — низькоросла, ріденька, тонкостебла. Місцями, особливо на червеницях, поритих дрібними ярами, вона була на зріст Іванка.

— Мамо, позирайте, яка красна,— радів хлопчик.— Я буду ламати тут, у красній.

Качани маленькі, на деяких по п'ять-шість зернин. Іванко добував їх нігтями з шумелиння і з'їдав. У них був добрий, солодкуватий смак, значно приємніший, ніж у підсмаженої цибулі, від якої аж цілий день залишалося у роті гірко.

— Не їж сиру кукурудзу, бо черваки в тобі вержуться,— посварилася мати.

Іванко обурився, що від усього мечуться то черв'яки, то жаби, але перестав їсти.

— Мамо, а від квасолі що мечеться в череві?

Мати не відповіла. Вищипувала дрібні качани, кидала їх у мішок, пов'язаний на шиї, і скаржилася:

— Насіння оте не вернеться. Бо казала чоловікові, щоб не сів у цю червеницю кукурудзу. Овес би вродив...

Ніщо не радувало Теру. Виламала цілий обніжок, а у возі ледве видно. На одних місцях вода знесла, на інших — посуха спалила, а де були краші качани, барсуки погризли. «Бодай їх лиха година стрибала! Бо казала я тому чоловікові, щоб ішов на ніч розпалювати вогонь, лякати клятву звірину. Та — де там! Аби ніс у тоті книжки забити, а врожай най пропадає...»

Впоравшись з кукурудзою, посідали обідати. Кожному дісталася невеличка цибулина і листочок зажовтілої солонини, від якої тхнуло неприємним запахом. Тера їла її через силу, намагаючись не дихати через ніс, а діти аж давилися. Не часто їм випадало щастя промастити горло салом.

Дома сало висіло на бантинах, і до нього могла дістатися лише мати, витягнувши на горище важку драбину. До цього вона готувалася якось урочисто: брала ніж, зроблений з старої коси, гострила його на плиті, обтирала спідницею і лише потім гуркотіла драбина. Правда, це траплялося лише тоді, коли до батька заходив пан нотарош або староста. А останнім часом батько й старосту не частував салом, бо казав, що воно трохи чимось відгонить. «Але викинути шкода, діти поїдять».

Після обіду мати подалася на той бік яру, до Корнелової.

Іванко знайшов досить велику шапку соняшника і з насолодою лузав насіння.

— Не лузай, бо мухи в тобі вержуться,— порадила Василинка.

— Неправда,— заперечив майже крізь сльози.— А чому в Симкового Петра не мечуться? Та най мечуться, а я буду лузати! Мечтеся, мечтеся! — грозив. Набрив повний рот насіння і поїдав з лушпинням.— Не боюся!

Василинка подивилася на брата, а потім вирішила, що, мабуть, і сама потерпить від мух.

— Мухи — зовсім не страшно,— потішила себе і брата.— Вони вилетять, лише треба, коли спиш, відкрити уста. І не чути нічого.

Мати повернулася заплакана. Краєчком спідниці обтирала очі і шморгала носом.

— Пан бог знає, чи вернуться колись,— говорила до себе.

По обіді брали картоплю. Радості й тут не знайшла Тера. Від межі, що впирали в панський ліс, рядки були розриті, столочені дикими кабанамі — не допомогли їм бряцала, зроблені з старої залізяки.

— Вся нечиста сила на того бідняка нападає,— скаржилася до себе.

Працювали допізна. Почало сутеніти, ліс став чорним, таємничим. В ньому, Іванко знав, ховалася вся ота нечиста сила, що нападала на бідняків. Він часто крадькома оглядався, намагався бути ближче до матері.

Нарешті кінчили роботу, запрягли Сірку. Діти посідали на віз, а мати пішла попереду, ведучи кобилу за уздечку. Іванко лежав на холодній картоплі, притискався до Василянки і тремтів. Ой, страшно жити в цих горах, де стільки нечистої сили.

3

Хто першим почув якусь втішну новину, кидав роботу і біг до сусіди або гукав через тин:

— Агов, куме! Не чув?

І вже новина кочувала через перелази від хати до хати, з ґруня на ґрунь, іноді виганяла на вулиці ціле село. Більшість новин передавалися у село через бохтера Мочарнюка. Те, що говорив Гриць, було певним, адже — біля начальства крутиться чоловік, щось все-таки почує. В ці тривожні дні Гриць Мочарнюк зразу став у селі особою помітною, від чого почав трохи навіть пишатися, і в його розгублено-замріяних очах іноді спалахувала не властива їм іскра бундючності. В кожному дворі просили бохтера посидіти, чоловіки пригощали його тютюном, а жінки — якоюсь стравою. Якщо, бувало, раніше Гриць був дуже вдячний за найсмердючіший тютюн, то зараз повагом прогортав долонею зеленкуваті від диму вуси і казав:

— Га, не можу я, чесні людкове, курити всяку гидоту. Чоловік я літній та й служба в мене державна... В такому ділі голос треба сокотити. Но, та спішу я, бо то в мене така служба: на колесах, на побігеньках...

Якось по обіді, коли все село було на роботі на схилах, Гриць зашкунтильгав з сільської управи якось нерівно, квапливо, наче після випивки. Хвацько збив на потилицю засмальцьований капелюх і підтютюпцем подався вулицею. Заглядав через хворостяні тини на подвір'я і гукав:

— Аго-о-ов, чи є хтось удома?!

Ніхто не обзивався, і він поспішав далі, гупаючи дерев'яною. Іншим разом, коли новина була звичайною, Гринь не дуже квапився — любив постояти біля людей, погомоніти про се, про те і лише після цього метушливо кидав: «Га, та спішу я, бо то моя така служба: все бігцем». Але сьогодні Грицеві не терпі-

лося — аж тремтів від новини, що переповнювала його. Побачивши на містку біля фари Гаврила Скрипака, гукнув:

— Агов, куме, новина! — Відсапавшись, притьмом припалив люльку і, немилосердно пихкаючи нею, пояснив: — Допомога, куме, від наших. Га, чуєш, від наших, від Росії.

Обидва на якийсь час застигли, дивилися один на одного так, наче не бачились щонайменше років десять. Першим отямився Гаврило. Поважний, врівноважений, він тепер оживився, за чимось метнувся на попівський двір, потім повернувся і неспокійно переступав з ноги на ногу. Аж згодом крикнув:

— Брешеш ти, куме! Безстидник такий! — І м'ясисті одвислі щоки почервоніли.

Але обличчя Гриця виразило таке щире здивування, таку невинну образу, що Гаврило на півслові осікся і примирливо заговорив:

— Чи легко то повірити? Наші, значить... Зовсім ти мене з пантелику збив. Ану, кажи лише по порядку. Тобто Радянський Союз — росіяни, українці...

— Га, та вони, вони... В добрий час мовити, а в злий змовчати.— Зняв з голови шапку і, забувши її одягнути на голову, раптом кудись заквапився. Вже здалека гукнув через плече: — Пробубную я, най знають люди.

Але пробубнувати Грицеві не довелося. Довідавшись про намір бохтера, нотар нагримав на нього, погрозив прогнати з роботи бо, мовляв, ніякі руські не йдуть. Від нотаря вийшов Гриць похнюплений, присмирнілий. «Боже мій, які то лихі пани, — скаржився бохтер.— І радості тої селянинові шкодують. А вже най не крутить, бо сам я чув, як з старостою говорив: руські, — каже, — допомогу дають». А якби то Гриць пробубнував про таку радість! На цілу Верховину гукнув би, аж земля здригнулась би від його голосу. Отоді б нехай спробував нотар сказати: «Застарий ви, Грицю, мабуть, доведеться взяти молодшого бохтера...» «Та чи й не спорохнієш при такій собачій службі?» — думав Гриць, притамовуючи зітхання. Скільки себе не пригадує, ніколи не було того, щоб з доброю вісткою ішов до людей — тільки вдарить він у бубон, а селяни й кажуть: «Знову якусь біду несе той Гриць, щоб йому на голову впала».

Як би там не було, але ввечері вже ціле село гомоніло про допомогу. З хати в хату, як прудкокрила ластівка, летіла радісна вістка:

— Куме, аго-о-в, чули? Наші... Богородице свята, Сусе праведний, чи то дочекаємо?

Той, в свою чергу — далі:

— Сусідо, допомога. Сто тисяч...

І сто тисяч скоро вирости в п'ятсот, потім — у мільйон.

Увечері на майдані серед села зібралися чоловіки, щоб обміркувати небувалу новину. Одні сиділи на довгій буковій колоді, що її принесла з гір повідь, інші стояли. Місяць щойно показав

блискучий лоб на голому, зритому червоними ярами, гребені Бучника; сторожко глянувши запливлим оком на майдан, почав хутко підніматися, зростати. Нарешті, беручи розгін, покотився схилом і зринув у безхмарне небо, ріденько поцятковане зірками. Чорними полотнищами простерлися під деревами тіні, засяяла річка. Селяни багато курили, говорили навперебій. Настрій у всіх був святковий, який буває у селянина хіба лише після того, коли чорна градова хмара пронесеться над горами, минаючи посіви.

— Не встоять фашисти, щоб їм колька в бік! Тут вже — амінь. Лише щоб то не обман.

— Який обман? Договір є...

— Гой, куме, договір... Певне, сім разів потом облився наш президент, поки його підписав, а потім дев'ять ночей чорти йому снилися.

— Не знаю, не знаю, а щось мені страшно, — вагався Спаситель. — Не вміщається в мою голову думка, щоб пани нам на добро зробили. Грицю, а ти точно?

— Господи мій! Га, та щоб я на старості літ брехав? — жахався Мочарнюк і знову починав докладно розповідати, як то ненароком підслухав розмову нотаря з старостою.

Після такого запевнення сумнів на якийсь час відступав і знову спокійно плывла розмова, зірпіта сподіванням. Як про небувале свято говорили люди про той день, коли в Гірському появляться радянські вояки; кожен думав, чим зустріти дорогих гостей. Хтось мимоволі вголос поскаржився: «Бідні ми», і всі зрозуміли, чого це стосувалося. Ой так, бідні. Не зустрічати ж дорогих братів печеною картоплею та кукурудзяним хлібом чи вівсяним ошипком.

— Лише най прийдуть — якось ми придумаємо. Аби в серці тепло, а на стіл знайдеться.

— А в них там хліб білий, — для чогось згадав Гриць.

Селяни переглянулися, на мить забули про люльки. Дехто приглушено зітхнув, переносячись в уяві за свій стіл, на якому біла хлібина лежала лише на різдво чи на великдень. Вічно голодна Верховина — забутий богом край, в якому голод має тисячолітню історію і прижився так, що став майже ручним, — ця Верховина любила зупинитися біля пахнучого м'якого білого хліба і хоч уявно посмакувати ним в колі рідних братів, що жили за Карпатами, в тій майже казковій країні, яку одні називали «Велика Україна», інші по-стародавньому — «Русь».

— Га, що там за земелька... — в загальній тиші шепотів Гриць, почісуючи потилицю. — А люди — душа, словом... — не знаходячи відповідного порівняння, трусонув головою і солодко причмокнув: — Га, та що й казати. Свої, брати рідні... З одного ми кореня, на одному хлібі годувалися. А доля лиха розлучила нас, під чужих панів загнала, та топчуть вони нас, вимолочують з нас отой дух, як чоловік із сніпка зерно.

— Не вимолотять! — погрозило обіззався Гаврило. — Поки оте зерно в душі нашій — люди ми, а без нього і нема нас, все одно, що житнє стебло без колоса.

— Га, не вимолотять, ой, ні, — продовжував Гриць, — бо в душу воно вросло, в самісіньке серце. Відрубай голову — не допоможе. Через сто років викопай із землі мій труп, а воно там буде ще й просторе, як тота насінина.

Пустоглибий Глухар сидів на цей раз мовчки, переставляв у зубах люльку; на зім'ятому маленькому обличчі замість легко-важної насмішки лежала урочиста зосередженість.

Тихо плив над верхами повний місяць, розвішував срібну пражу по садках. З верхнього кінця села розлилася по долині знайома мелодія. Гаврило з погордою шепнув:

— Онук.

Розмова на колоді обірвалася. Пісня, стара революційна пісня, була ніби довершенням того, про що так гаряче і так любовно говорили селяни. Гугнявий Голінка крекнув, прокашлявся в кулак, прочищаючи горло, затрусив підборіддям і тихенько підхопив мелодію. Невміло, недружно почали підтягувати й інші чоловіки. І так, без слів, бо не всі їх добре знали, в сторожкій вечірній тиші під холодним місяцем зазвучала знайома Верховині мелодія. Ніхто не знав, коли і ким була вона занесена в гори, не кожен міг повірити, що прилетіла вона десь із придніпрянських степів, — своя це була пісня.

З близьких хаг, приліплених вуликами до схилів, виходили жінки і заглядалися в ясну ніч.

«Ох, боже, дочекатись би!». Як на руках в котроїсь починала плакати дитина, мати тисла її до грудей і казала:

— Цить, цить, рибко, скоро наші прийдуть, — і, щоб заспокоїти дитину, яка ще не розуміла значення того святого слова «наші», починала тихенько наспівувати.

Скоро пісня полонила ціле Гірське. Під її мелодію порятунок був таким близьким, таким надійним.

4

Всі з години на годину чекали, коли вирушать на кордон. Чекання і вимушене безділля стомлювало людей, робило їх злими.

— Сидимо тут, вилежуємося, а діти та жінки вдома від поту не просихають, — бідкалися мобілізовані.

Страшна каламуть думок, почуття страху і невпевненості, породжені першим днем мобілізації, — все це потроху почало влягатися; селянська душа, просякнута запахом землі, нехотя-нехотя почала входити в новий струмок одноманітності, буденності. Добротний військовий одяг, блискучі нові черевики, достаток ситої їжі робили людей іншими. Коли б не думка про

домівку і невідоме завтра, можна б жити, здається, зовсім спокійно.

Ілько у ці два дні в загальній галасливій масі мобілізованих пережив складне почуття самотності. Його мало цікавило те, що діялося навколо, воно не викликало в нього ні захоплення, ні образи. Дивився на всю метушню, приготування і біганину офіцерів очима літньої, бувалої людини. В думці байдуже говорив собі: «Нехай, мабуть, комусь це потрібно».

На третій день під вечір попросився в місто. За брамою його наздогнав маленький, рудуватий поручик Карл Шнайдер — людина зовсім молода, рухлива і наївно добра. По-дружньому, мов давнього знайомого, схопив Ілька під руку, вирівняв крок і пішов поруч розвайлуватою кавалерійською ходою. Зразу засипав Ілька потоком запитань, на які, однак, і не чекав відповіді. Шнайдер належав до тих людей, що знаходять насолоду у висловлюванні своїх думок і дуже мало цікавляться, яке враження роблять на оточення.

— Ви українець? Чудово! — гомонів Шнайдер, силкуючись не відставати і ступати в ногу. — А я вас примітив в перший же день. Ви трохи важка людина, неповоротка. І чомусь я завжди маю щастя дружити саме з такими. Прекрасні ви люди — міцні, суворі, але добрі. Це — точно. Сильна людина не може бути злою. Я родом з Хеба. Батько — столяр, в ньому тече змішана кров: німецька й чеська, а мати — чиста німкеня. Мене по батьковій лінії записано чехом, хоч я вважаю себе німцем. Ви розумієте, чорт побери, я німець! І тепер я червонію. Слабкі ми, а від того — злі. Простежіть за історичним розвитком німецької нації. Боротьба за життєвий простір, загарбання, одним словом — кров... В моєї нації на совісті мільйони жертв першої світової. А які результати? Версальський дзеркальний палац і ганьба. Хай йому чорт! Це — жахливо. Зараз ми на порозі нової катастрофи. Не будьте оптимістом, пане... — запнувся і мигцем глянув на Ілкові погони. — Не будьте наївним оптимістом, пане четар*. Судети — початок. Моя нація, хай йому чорт, дала себе обманути фашистам. Це — жахливо, ганьба. Згадайте тридцять третій. Багаття на вулицях, і це — палають творіння людського генія... Це — германські племена періоду Таціта, чорт побери! І все в ім'я спасіння світової цивілізації. Якої, від кого?

Ілько ішов мовчки, намагаючись робити менші кроки, щоб Шнайдер встигав за ним своїми коротенькими, розкаряченими ногами. Спочатку слухав з певним підозрінням, але скоро впевнився, що маленький поручик говорив щиро. Ця балакуча і наївна людина почала йому подобатися, крім своєї щирості й простоти, ще й тим, що в ній Ілько впізнав, вірніше, відчув, неспокійну, вразливу душу, яка боляче реагувала на події світової політики.

* Унтер-офіцерський чин.

— Ви, певне, мене розумієте, пане четар,— говорив трохи гаркавим голосом Шнайдер, з притиском вимовляючи «р». — Все це, хай йому чорт, складне і гидке. І, скажіть, кому потрібно? Німцям? Здорова, прекрасна німецька нація, яка дала світу Гете, Гейне, в середині двадцятого століття привела фашизм і тепер тремтить перед якимсь малярем. Не смійтеся, це — точно. Німці обмануті. Безумовно! І вони, хай йому чорт, сліпо ідуть за своїм єфрейтором. А куди? Дранг нах остен.

Зупинилися на пішохідному мосту, що дугою арок схопився за неширокі набережні по цей і по той бік ріки. Внизу, в граніті, збриженим дзеркалом мінилася по-осінньому прозора вода. Сонце схилилося до залізних дахів будинків, перекинуло через річку навскісну вогнисту кладку, наче збиралося перейти по ній у місто. На околиці ріденьким димом дихали два заводські комини. Вулицями тягнула передвечірня осіння прохолода.

Шнайдер прикурив і затаївся якийсь час мовчки, зосереджено.

— Люблю отакі вечори,— сказав замріяно.— Взагалі я дуже тонко відчуваю природу. Інколи можу плакати. Погляньте на ті хмаринки... Сонце, білі баранці хмар, і глибоке-глибоке небо... У нас теж так. Це нагадує дитинство або вродливу дівчину, з соромливим невинним поглядом. І — війна, чорт побери! Який страшний контраст! Невже людство ніколи не прийде до того, щоб сказати: «Досить!»?

Ілько стежив за самотнім рибалкою — якимсь згорбленим чоловіком в полатаному одязі і з великими босими ногами, що сидів на прискалку з вудочкою в руці. В Ілька прокинулася дошкульна туга за Гірським, за Бистрою; відчув зворушливе тепло при згадці про школу. Несподівано думка наштовхнулася на Олену, побачив її великі, налиті тугою очі. «Я обіцяв писати...» Зітхнув і сказав вголос, не розуміючи того, що наслідую пору-чика:

— Чорт побери...

— Ви щось сказали, пане четар? — спохватився Шнайдер.— Вибачте, я трохи замріявся. Згадав дещо, тепле таке, чисте. Взагалі з мене поганий вояка, я мрійник. Мені б вірші писати про любов. Ви знаєте, дивлюся на це місто, впиваю в себе його мирне життя і думаю про війну. Уявіть собі: бомба у цій тиші... Кров, м'ясо і стогін...

— Ходімо, пане поручику,— запропонував Ілько.— Я повинен написати листа. Ще сьогодні...

— Ви жонатий? Це — прекрасно. Сім'я... Жінка, діточки... У вас є діти? Ви їх любите?

Ілько завагався, але добрі, довірливі очі поручика викликали його на відвертість. Говорив скупю, хмурачись, в'яло проціджуючи слова. Лише відкрившись перед чужою людиною, він зрозумів, що рана в серці значно страшніша, ніж думав до цього часу.

— А ви її дуже любили? — перебив Шнайдер.

Ілько вимушено посміхнувся, намагаючись сховати цим хвилювання, але сміх вийшов холодний, зовнішній. Довгу хвилину ішов мовчки, бездумно роздмухуючи цигарку. Чи дуже її любив?

— Не знаю...— відповів строго. Перегода додав: — Любив, ну й що ж... Я вас прошу, більше про це не будемо.

Проїшли мовчки в центр міста. Відмахуючись від спогадів, Ілько силкувався знайти в житті міста щось нове, чого раніше не було. Але, як пильно не вдивлявся, нічого не міг помітити. Йому раптом обридло оце блукання. Попрошався з Шнайдером і, згорбившись, повернувся в казарми.

Цілий вечір ходив насуплений і мовчазний. Спокій його був порушений. Нарешті, трохи вгамувавшись, сів за стіл в коридорі, щоб написати Олені. Та тільки положив перед собою чистий аркушик, як зрозумів, що написати не зможе. Адже що писати і для чого?.. Більш ніж будь-коли починав вірити, що Катерина повернеться. Але ця віра не заспокоювала. Десь всередині чужий голос настирливо запитував: «Повернеться і що ж? Ти зможеш їй простити, зможеш, зможеш?» Зім'яв папір, вкинув у кошик і хутко збіг сходами вниз. «Зможеш, зможеш? Ловоші, потім Бородчак, а там — хто знає...» Пробував переконати себе в тому, що Катерина не винувата, а чужий голос зсередини глузував: «А хто ж, ти?» Обійшов довкола просторий плац, на якому тут-там купками сиділи вояки, і знову повернувся в казарму.

Наступного дня під обід частину мобілізованих вирядили на вокзал. Ті, що залишилися, між ними й Ілько, чекали своєї черги. Чекання ставало нестерпним, час просувався надзвичайно повільно. Перед обідом Ілька гукнув черговий:

— На брамі вас чекає дружина.

— Хто? — скрикнув. Вигляд у нього був, мабуть, надто дивний, бо черговий посміхнувся і пояснив скоромовкою:

— Пане четар, я передав те, що мені сказали... Взагалі, жінка досить молода. Назвала себе вашою дружиною.

— Дякую.— Сів на лавочці і почав курити, щоб трохи заспокоїтися, зібратись з думками. Проїшло кілька хвилин, але так і не зміг взяти себе в руки.— Передай жінці, що я не бажаю з нею зустрітись,— сказав черговому і, тамуючи гупання серця, піднявся на другий поверх, звідки на вулицю виходило вікно. Виглянув. Саме в цей час, гордо стріпнувши кучерявим волоссям, від брами відходила на протилежний бік вулиці висока, струнка дівчина, розмахуючи блискучою коричневою сумочкою.

— Так це ж... Юдітка,— через силу видавив з грудей. Від образи готовий був кричати.

Йому передали від Юдітки записку. Не читаючи її, сховав у кишеню.

Під вечір знову попросився в місто. Крутив різкий холодний вітер, змітав пил і сміття, дзвонив голярськими тарілками. Довго постояв Ілько на мості, потім завернув у вузьку вуличку на схил, в якому були повикопувані винні підвали. Тут же, втис-

нувшись стінами в стрімкий схил, містилася маленька корчма старого чеха-легіонера, яку чомусь називали «Муза». Ще як учився в семінарії, Їлько зрідка заглядав сюди з своїми товаришами, і за склянкою вина просиджували допізна.

Вагаючись, натиснув на ручку, знайомо рипнули зелені двері, хмарою ринув зсередини до виходу гіркий тютюновий дим і потік хмільних голосів. Їлько пошукав очима вільний стіл і замовив склянку вина. Надворі ще не погасло сонце, а тут уже було темнувато — маленькі вікна, облетені знадвору диким виноградом, ледве проціджували денне світло. Під стелею горіла електрична лампа, навколо неї в шаленому танку крутилися метелики. Навпроти Їлька за столиком сиділи два літні чоловіки. Один з них — рослий, широкоплечий, другий — присадкуватий, з м'яким жіночим обличчям. Обидва вже напідпитку. Присадкуватий люто, як застоялий кінь, шаркав ногою і високим голосом доводив:

— Ми переживаємо історичні хвилини. Розвалюються вікові підвалини, і на зміну вчорашньому дневі іде новий. Можливо, це — несподіванка, і в декого обертом іде голова, але ми повинні бути готовими. Це, мій друже, назрів час, якого ми чекали тисячу років. Все зрушилося з місця...

— І що ти, колего, розкривався? — поважно перебив широкоплечий. — Велика хмара — малий дощ...

— Ні, мій друже, тут буде не дощ, а гроза. В ній повинен загинути весь старий світ. Даю голову, що ми з тобою ще вип'ємо по склянці в честь народження нового світу.

— Який то буде новий світ?

— Новий світ? От і побачиш, слово честі, побачиш... Ти ще, друже мій, прийдеш до мене і пробачишся за свої слова. Голову даю, що прийдеш.

— Та який же новий світ?

— Я не політик, я простий учитель-пенсіонер... Але підвалини завалюються...

За спиною Їлька ішла жвава, на п'яних нотах, суперечка про долю мистецтва. Тонкі молоді голоси покривали неймовірний гомін, що стояв у корчмі.

— Навіщо твоя ліра сучасному поколінню? Ох, боже, як примітивно! Школярщина! Завтрашній день — це день барабана, військового маршу і похоронної музики.

— Дурниці!

— Плювати мені, на все плювати! Мені подавай вино, подавай закуску.

— Ти скажи: мені подавай сіно і помії.

— Тут, тут... Ну, не мішайте, прошу вас, дайте сказати. Настав час, коли старому — в могилу. Ми стоїмо на порозі нової ери, яка несе...

— А я не хочу слухати! Ти дивак, і міркування твої божевільні.

— Іване, та перестань, ради бога.

— Ні, ти ось послухай. Хлопці, хлопці, в мене є нові вірші.

— Читай.

— До чорта вірші! Бери вино.

Той, хто хотів читати вірші, вибрав час, поки інші пили, і проспівав п'яним голосом:

Порвисься, струни, ліра,— годі!
Я в труні лежу — хрест в руках...

Все в цій маленькій прокуреній корчмі, де збиралися різні невдахи, було так, як і колись,— ті ж безпредметні п'яні балачки про долю мистецтва, ті ж політичні пустопорожні теревені і той же нестерпний гомін; з якого можна було зрозуміти лише одне: люди чекають чогось і сліпо вірять, що воно прийде. Все було так, лише в Їлька на скронях ясніла ріденька сивина. Але цього вечора саме оте й радувало. Було чомусь навіть приємно сидіти в цій задушливій норі. Ще замовив склянку дешевого вина, повільно відпивав дрібними ковтками; поглядав на годинника, але сидів, відпочивав душею,— не було в цю хвилину ні мобілізації, ні сімейних незгод, а лише тихий спокій спогадів і кислуватий присмак дешевого вина, яке можна пити, як розсіл, і не п'яніти.

Входили нові відвідувачі — всі поводитися, як дома. Іноді між ними траплялися знайомі Їлькові обличчя. Ті, що вже сп'яніли і позбулися всіх грошей, пливли до дверей і зникали за ними. Вийшов учитель-пенсіонер з своім другом, примільчав молодий гомін за спиною в Їлька. «Пора й мені!» — здогадувався Їлько, але сидів. Якби не військова дисципліна, залишився б, можливо, до ранку — так не хотілося розлучатись з молодістю. Але стрілки на циферблаті невмолимо сунулися вперед... І, нарешті, коли мав уже встати, трапилося таке, що враз забувся годинник, склянка недопитого вина і навіть сувора військова дисципліна. Він побачив, вірніше, спочатку почув, поета Бородчака. П'яний, мов дим, лежав той грудьми на столі і горлав до жовторотого юнака:

— Ви читали мої вірші? Гній, все гній! — Язик заплітався. — Ти знаєш, який я дурень? Ти знаєш? Все пропив: і розум, і поезію, і її... В моєї квартирі вона приймає, кого хоче. Замкнеться, а я — під дверима. Уб'ю! Уб-б-б'ю!..

«Це він про неї, про... Катерину...» В Їлька по крові побігли мурашки. Опісля не міг згадати, як трапилося, що він опинився біля Бородчака.

— Ви... ви... — Руки тремтіли.

— Я! Уб'ю! Уб-б-б'ю! — горлав Бородчак, не підводячи голови, не знаючи, хто стоїть перед ним. — Я — поет, геній без букви «е» — гній! І мені дозволено її вбити за зраду!

Їлько, задихнувшись, вдарив п'яного кулаком по голові. Той

гикнув, змахнув руками і з грюкотом, під дзенькіт склянок, простерся на підлозі.

Вибіг з корчми і подався вузенькою темною вуличкою. Щоки палив вогонь. На мості став, зняв кашкета, щоб трохи освіжити голову. Річкою тягнув холодний поривистий вітер, знімав на воді високі чорні хвилі. Як і вчора, сидів на виступі каменя старий рибалка. З арки вітер зірвав афішу і, граючись нею, погнав униз, простелив на воду.

Ешелон, постукуючи на стиках рейок, мчав на захід. В нічному безгомінні далеко линули над полями його короткі, захриплі сигнали. У вагонах було темно: ніхто не світив, лише часом повз вікна неслися мерехтливі рої іскор і гасли позаду, не торкнувшись землі. Поля і густо розкидані у видолинках та по горбах села й містечка лежали темні, принишклі — наче все вимерло. Журно загорнувся ріденькою імлою місяць і мчав напередими з ешелonom: навівав тугу своїм молочним світлом. Був той час, коли місячне світло вже починає відступатись перед днем, а напоєна вологою земля пахне, як спіле яблуко.

Дехто спав, зібгавшись, інші сиділи й курили. Корнела потай, але завзято колупав багнетом дошки вагона, з яких ще не витрісвся запах худоби, і лаявся в душі: «На дрібний мак все посічу!» Хтось, прокинувшись, спитав злякано, сонно:

— Де ми?

— Спи, спи. Не бійся, додому не завезуть.

Ілько сидів біля розкритих дверей. Холодний вересневий вітер різко бив у обличчя, витискав з запалених очей сльози. Біля нього примостився високий, як жердина, легінь із Березівки і безперестанку наспівував: «Ой біла білявино...» Ілько посварив:

— Перестаньте, прошу вас. Обридло.

Той поглянув на Ілька скоса, сплюнув і затих.

— Слухаю, пане четар,— відповів згодом, коли Ілько вже був про нього.— Скажіть, пане четарю, буде війна чи просто так?

— Не знаю.

— А я завжди думав, що освічені люди все знають. Я їм вірив, як богу святому... А ви всі... нічого не тямите. Обман сієте між народом, облуду, а як та облуда починає чортячі ріжки показувати — «Я нічого не знаю». Ро-зум-ни-ки... А то і ви, не бійся, не кращій від інших... Задушив би вас, як курку,— простягнув руку з розчепіреними пальцями Ількові до шиї, і в темряві блідо блиснули його вишкірені зуби.

Ілько не відсунувся, лише спокійно зауважив:

— Ви п'яні? Просніться.

— Від такого життя сп'янієш за склянкою води... Ви знаєте, що я сьогодні мав справляти весілля, а через вас...

Він знову сплюнув і, зітхнувши, відійшов у темряву вагона. Там підсів до Корнели і знову почав виводити мотив коломийки. Корнела відсунувся, потім залаяв:

— Іди ти до біса, жердино крива!

Крізь білястий розсип сухих хмар, розкиданих над хвилястим обрієм, почало тонко зеленіти, відтавати холодне нічне небо. З прижовклих перелісків у вагони залітав спів птаства. Місяць зовсім вилиняв, опустився над горби, але не відставав від ешелону; він то забігав у смерекові переліски, вибираючи дорогу напростець, то вихапувався над горби. Нарешті з розгону влетів у чорний смерековий ліс, що замикав обрій, і більше не показувався. Гіркий білий дим з паровоза, розірваний вітром на шматки, падав униз, прилипав до мокрих ораниць, струївся борознами та заглибинами.

Стало зовсім видно. Їлько пошукав у кишені сигарети і ненароком натрапив пальцями на Юдітчину записку, про яку зовсім забув. Розгорнув її і прочитав: «Дорогий колего! Ви поїхали, навіть не попрощавшись зі мною. Негарно і непристойно з вашого боку. Зараз теж не побажали зустрітись зі мною, хоч я майже спеціально їхала за цим у місто. Здається, я вас нічим не образила і не заслуговую на таку неввічливість. Сподіваюся, мою адресу знаєте. *Юдітка*». Їлько кисло зморщився, ще раз пробіг по аркушику очима і пустив його за вітром.

Проїхали велике село з високою готичною вежею церкви. На вулицях було багато військових, в саду біля просторого будинку диміла похідна кухня. Всі зрозуміли, що кордон недалеко і, мабуть, скоро їх висадять. На маленькій, тихій станції за селом поїзд зупинився. Тут дехто встиг умитися в струмочку, і знову була дана команда іти у вагони.

— Куди везуть? Мабуть, до Берліна. Тут вже скрізь німецькі села.

— Ти по чому впізнаєш?

— Просто так. Потягни носом. Га? Німець...

— Тут чехи живуть.

Попереду знову потяглися горбисті поля, зелені переліски і білі, чепурні села.

— Сито живуть, по-буржуйському,— кидав ні до кого Корнела і насуплено лявся.— Одні закони, а подивися, що в них, а що в нас на Верховині. Де таке знайдеш?... Нема правди, здохла. Ех, я би... Ти скажи, це порядок?

На вузьких рівненьких смужках ішли польові роботи. По цей і по той бік залізниці працювали селяни: сіяли озимину. Іноді зустрічався трактор, що пихкотів синюватим димком, але здебільшого орали кіньми та коровами; часом траплялося, що кіншшов в упряжці з коровою.

— Ти дивися, які чортяки,— не то здивовано, не то ображено вигукував Корнела.— Гей, пепічку, козу он запряжи! — гукав на селян.

— Прошу не ображати,— попросив чорнявий, замріяно-тихий десятник Седлак.

Прихована національна неприязнь, підживлювана протягом

двох десятиліть панами, раптом спалахнула, наче вогник у сухій соломі. Люди виливали бруд слів, підшукували найдошкульніші вирази. Їлько, який ніс відповідальність за порядок у вагоні, мовчав і відчував приємне задоволення, коли українці з словаками брали гору над чехами. «Сипте їм, хай знають!» — підбадьорював у душі.

Саме в розпал сварки з сусіднього вагона долинула мелодія. Розпалені люди, вслухаючись, замовкли, потовпилися до дверей. Ще з хвилину Корнела безпорадно озирався, кидав короткі лайки і погрозово блимав налитими люттю очима. Але до нього ніхто не обзивався.

— Співай, хлопці! — раптом повеселій, гукнув березівський і перший підхопив мелодію.

Спочатку пісня билася, наче відгомін, з вагона у вагон — там тільки починали, а в іншому вагоні вже кінчали; нарешті, як поїзд зупинився, вона вирівнялася, ніби злилася окремими струмочками в одне річище і могутньо розплеснулася тихими осінніми полями. З переднього вагона до пояса висунувся Зеленьк і завзято, шаленіючи від того щастя, яке давала йому злагоджена пісня, вимахував руками — диригував. Поїзд знову рушив. Хутко виповз з переліска на широку долину, облямовану вдалині фіолетово-синіми хвилями гір. Селяни, що працювали на полях, зачувши пісню, зупинялися, махали руками, капелюхами.

На притишеному ході в'їхали у закурене заводське передмістя. До залізничної колії кинулися чоловіки, жінки, дівчата; всі радісно вигукували. Якась дівчина кинула букет осінніх квітів, він впав Їлькові на груди. Його зразу підхопило десяток рук; вояки навперебій нюхали осінні троянди і хвалили: «Який запах!» Нарешті букет потрапив знову до Їлька, він теж понюхав і сказав у голос:

— Чудово пахнуть, справді! — Хоч осінні квіти зовсім не мали запаху.

5

Відсутність в господарстві Козаря пари працьовитих дужих рук відчутно давалася взнаки. Старий Козар, що інколи дозволяв собі вийти на село, тепер запрягся, як кінь: ні на хвилину не давав собі спокою, але від нього не бувало спокою й іншим. Анця за один тиждень помітно схудла. В суботу ввечері, сповнена щастям наступного одноденного відпочинку, трохи прибрала у хаті, підмела подвір'я і зразу ж лягла спати.

Старий, хоч і був стомлений, із сном не поспішав. Він любив наперекір бажанню посидіти — ніби глузував з власної втоми. Коли Анця лягла, він погрозово кинув:

— Спи, спи, ялівко! — Чим більше його сон хилив, тим лютіше повторював: — Спи, спи, ялівко!

Обійшов обійстя, перевірів замки, потім городами подався на річку. Захотілося поглянути, як батраки склали отаву, перевірити роботу Медведя.

— Ці тобі нароблять, но-но... Сам не доглянеш — не дорахуєш, — без причини на когось ображався.

Обійшов стоси деревини над Шумливим, оглянув обтесані колоди. І тут залишився невдоволеним:

— Цей тобі побудує... Лише харчі марно переводить, но-но... — сварячись, підійшов до колиби, штовхнув чоботом у спину Медведя, що згорнувся клубком в потертій папороті. — Вставай! Того сну ніяк не наситяться...

— Господочку, та що трапилось? — схопився п'яний від втоми Медвідь. — Нічку дав господь для сну...

— Но-но, лягай! — крикнув суворо Козар і зачовгав додому. Медвідь позіхнув, сів перед колибою на колоді, подумав: «Господи, яка то неправда на світі білому! Він має на мене право кричати, а мені — мовчати. Чи то мене господь з відходів створив? Чи то душу в мене осялчу вклав?» Ображений, викурив підряд дві люльки. Потім, щоб зігрітись, розпалив перед колибою вогонь; після впертої внутрішньої боротьби кинув у вогонь здоровенну дошку. Вгамувавши цим свою образу, потягнувся в колибу.

Козар ліг далеко за північ, але прокинувся з першими півнями. Взувався і голосно стукав чобітьми, косив почервонілими очима на Анцю:

— Вилежуйся, но-но...

З насолодою лаяв онучі, що ніяк не хотіли гладко прилягати до ніг. В останній час Козар почав якось надто відчутно помічати старість. Став вибагливим у їжі, часто лаяв Анцю за несмачну страву:

— Свиням наварила, но-но... Скоро до корита поженеш.

Одягнувся, коротко, сварливо помолився і розбудив невістку. Та здивовано схопилася, виглянула у вікно. Згадавши, що сьогодні неділя, спитала:

— Що трапилось, няню?

— Робити треба. Кукурудзу ламати...

— Та-бо... неділя.

— Я кажу, ламати. Не чула?

Анця слухняно почала одягатись. Хоч все в ній протестувало, але вона не наважилася заперечити свекрові. Все її життя будувалося за простим правилом: наказують — треба виконувати. Прибрала в кімнаті, стала перед образом помолитися.

— Годі постойкувати! Корови подій та воли запрягай.

Поки задзвонили на одправу, Анця вже поверталася з поля, з підводою кукурудзи. Сонце, по-літньому розпечене, стояло високо, розсипало лінь і втому. Жінки, поспішаючи до церкви, з побожним страхом і гнівом проводили Анцю.

— А щоб воно тобі згоріло, коли в святу неділю гріха не боялася та й людей не повстидилася!

Анця паленіла і в душі виправдувалася: «Легко мені, думаєте? Сама б його спалила, щоб тільки попіл залишився».

До обіду виламали ниву біля Шумливого, звели качани в стодолу, і старий сказав:

— Можеш святкувати...

Анця передолялася і пішла на город. Тихий, спокійний був день. В далеких гірських селах колісковою піснею гули дзвони, замріяно лежала під сонцем вицвіла, постаріла земля. Вітер розносив почіпляне на пухові парашутики насіння; таємничетихо осипалися з голівок сухого зілля теплі зеренця; гучно тріскалися, розбризкуючи блискучі квасолини, стручки незібраної квасолі; падали на землю перестиглі яблука, грушки, сливи; тонесенькими шовковими нитками плывло у невідому мандрівку бабине літо. Здавалось, уся природа в таємничій тиші зрушила з місця і пішла у відступ перед грізним противником — зимою.

Анця сіла над стежною. Її охопила божевільна туга, наче тільки в цю хвилину зрозуміла все те, що довелося пережити в хаті чоловіка. Не життя було це, а справжня мука. Нічого не було в Анці, окрім роботи, яку мусила виконувати без найменших заперечень. «А для чого я роблю? Чи то дітям своїм збираю?... Не хочу я так жити. Не хочу, не хочу!»

Гнана пекучим почуттям туги, побігла до Олени. Та сиділа біля столу, замріяна і ясна. При появі Анці густо почервоніла, метушливо сховала під скатерку папір, пригладила долонею і жалібно, наче просячи за щось вибачення, посміхнулася.

— Сідай, Анцько,— запросила і гарячково завертіла між пальцями огризок хімічного олівця, яким вже встигла вимастити всю долоню. І раптом обхопила Анцю за плечі, пригорнула до себе і заговорила з запалом: — Порадь, Анцько, порадь хоч ти... На, читай.— Рвучко, плутаючись руками в скатерці, дістала аркушик, подала Анці, але тут же схаменулася — висмикнула його в тої з рук і почала бгати.— Не треба. Ї не сердься ти на мене, Анцько. Ти бачиш, яка я стала, аж самій себе лячно.

Через якийсь час вона трохи заспокоїлась, обтерла долонею мокрі голубі очі; на обличчі змигували наче відблиски сонця — то ясніло воно, то нахмарювалося. Щоб відвернути думки від болючого, заговорила про погоду, про те, що сівбу треба скоро кінчати, бо старі люди віщують ранню зиму.

Але настільки далекою і чужою була для цих двох молодниць сівба, що вони насилу — через довгі паузи — перекидалися короткими, обкусаними реченнями. Як одна, так і друга розуміли, що потрібно поговорити про інше. І якось непомітно, ніби сама собою, розмова нахопилася на те «інше». Анця згадала свою молодість. Данила...

Пошепки призналася:

— Приріс він десь у самому серці... Старію, а воно, як те зілля, кушиться в серці. Згадаю інколи на самоті і ридати хочеться — продали мене, Оленко. Страшно подумати, щоб ціле життя в такому пеклі... Колись я не думала і було легше, а тепер у мені щось скоїлося.

Увечері до Олени завітав Глиняник — лінивий, неспокійний.

— Самота, як десь у пустелі...— поскаржився, умоштуючись на стільці в затіненому куточку.— І сюди і туди — нема нікого. Ні поговорити, ні порадитися... Одна була тямуща людина — Ілька. А?.. Замкнутий, нахмурений, та душа в нього — хліб.

Олена ривком повернулася до нього. Глиняник замовк, схвильовано засопів.

— Воно таке, а...— заугнявив згодом.— Я догадувався.

— Про що ти, Йосифе?

— Червонієш, Оленко... Очі викажуть. Очі таке, а...

— Йосифе! — скрикнула Олена.

— Та нічого,— почав оглядатися по кутках, наче когось сподівався зустріти.— Нічого, а... Думав, що... Думав, думав... Таке воно в мене. Видно, пізнувато я схаменувся. Он, посивів зовсім. Тридцять сім років,— зняв з голови картуз, пригладив шовковисто-м'яке, переткане сивиною волосся, і хвороблива гримаса ковзнула по його товстих губах.— Молодість свою, коли люди гнізда собі звивають, я науці віддав. Тепер каюся, а... Каюся, та що вдієш... В людей воно і в мої роки якось простіше виходить: подумав — зробив.

Олена почала здогадуватись, на що натякає Глиняник, і їй стало його шкода. Такий вже по-дитячому був він безпорадний, що хотілося чимось втішити його.

— Не журися, Йосифе,— порадила.— Нема тобі на що скаржитися. Живеш собі господарем...

— А... Якби ти знала, Оленко, що таке життя. Як взяти на порожню голову — іграшка: їсти, спати, дихати... Ей, не так! Як вище над усім піднімешся та як поглянеш на те життя — жахнешся. Собі не віриш. Як же воно? А? Отакий,— показав на кінчик пальця.— Отакий, а життя — велетень. І ти вмістися в ньому, знайди свій затишок, щоб і людям, і собі догодив. Робиш крок і думаєш: не в чуже заліз, а? Страх бере...— Неспокійно прокашлявся в кулак, щоки помітно побагровіли.— До тебе я неспроста. Думаю... Та воно як... Бачу, в чужий город ногу ставлю. Звичайно, до Ілька мені не рівнятися, це ти й сама знаєш... То я не буду, не буду,— повторив скоромовкою.— Себе як згубиш — нічого; а за іншого — відповідальність, а...

Олена провела розгубленого, червоного, як буряк, Глиняника до перелазу і побігла в хату; для чогось замкнула за собою двері. «Чому мені всі про Ілька згадують? Невже він щось і справді думає?»

Десь через годину після того сиділа за столом, зібрана, розпалена, з напругою виводила тремтячою рукою нерівні літери. Коли аркушик був списаний, не роздягаючись, погасила світло. Ранком, ховаючись від людей, ніби замишляла зробити якийсь страшний злочин, побігла на село, вкинула у ящик листа... Лише після того, як це зробила, злякалася власного вчинку і, божеволіючи від страху і сорому, думала над тим, як би вибрати з ящика свого листа.

6

Седлак застудився і тепер спав, обкутавшись ковдрою. Сон у нього був тривожний, заячий. Схоплювався, дивився на годинника, потім знову мерзлякувато обвивав голову і схрапував.

Шнайдер ходив по хаті -- від дверей до стіни. Намагався зав'язати з Їльком розмову, але той щоразу обривав його, хмуричись:

— Облиш, прошу тебе. Не бачиш, читаю газету? І коли в тебе язик спухне?

Шнайдер на якийсь час залишав його в спокої, але так голосно гунав по підлозі підкованими черевиками, що Їлько не витримував:

— Ти б скинув черевики, чи що. Чи то всі німці такі непосидючі? Дав вас бог на цей світ...

— Коли ти, нарешті, перестанеш бути карпатським ведмедем? — добродушно сміявся Шнайдер. — Недарма вас чехи так називають.

— Годі! — гримнув Їлько, втрачаючи терпець.

Шнайдер здивовано, широко не розуміючи причини обурення друга, зморщився і сказав:

— Чорт знає, за що тільки подружив я з тобою. Та он, до речі, — раптом схаменувся і спокійно, мов нічого не сталося, добув з кишені листа: — Сьогодні одержав. Послухай, що пише... Пригадуєш, я колись тобі говорив про оцю жінку.

— Мені нецікаво.

— А мені цікаво, щоб ти послухав. Хіба не розумієш, яке значення має в такому ділі слово друга?

— І справді ти німець, — подобрішав Їлько.

— А ти думав, турок?

Підсунув стілець і гарячково, сповнений щастям, стрибав по листу очима і для себе кидав: «Тут нецікаво... Підожди...» Нарешті знайшов потрібне місце: зручніше вмовстився на стільці і почав роздільно, тикаючи в повітря вказівним пальцем, наче проколював у ньому — димному і густому — дірочки для слів.

— «Відколи ти поїхав, життя мені стало немилим. З своїм бовдуром...» Бовдуром... Що таке бовдур, не розумію...

— Це людина, схожа на тебе.

— «З своїм бовдуром живу я через силу. Погрожував, що

прожене мене, але нічого не робить. Вгамувався. Він тепер п'є запоем. Повір, милий, мене з ним ніщо не зв'язує, окрім грошей. Милий мій, приїжджай скоріше. Жити я без тебе не можу, в'яну, сохну, як трава».— Обережно згорнув листа, сховав у кишеню і ясний, наче викупаний, дивився Їлькові над головою.— Як страшно, чорт поberi. Молода жінка. Ти уявляєш собі, що це значить? Життя без любові... Адже любов, це... я не знаю... Вісь, на якій крутиться планета.

Їлько відкинув газету і наосліп вийшов з хати. Сів у саду на лавку. В селі і на лініях укріплень, що тяглися гребенем невисокого горба в північно-західному напрямку, в трьох кілометрах від хат, було тихо, тільки десь здалека леде чуто доносилися рідкі постріли. Надвечір'я дихало холодом. Небо забили сиві валуни хмар, лише над самим горбом розляглася неширока голуба просіка,— наче звідси хтось викачав валуни і розчистив поле для посіву. На доріжці в саду вітер бавився жовтим листям. По подвір'ї вертівся напівздичавилий собака, що відбився від господарів, які евакуювалися з прикордонного села в глиб країни. Їлько покликав. Собака стрибнув за тин, насторожено звів вуха, витягнув до неба шию і почав завивати.

Хутко напливав вологою синявою довгий вересневий вечір. На передовій лінії оборони заляскали поодинокі гвинтові постріли, в небі змією звилася червона ракета. Захлинаючись, застрочив важкий кулемет. Стрілянина тривала дві-три хвилини і раптом обірвалася. Стало напрочуд тихо і спокійно. Над головою Їлька тихенько, шепітливо заворушилося листя. На подвір'ї знову з'явився собака. В сутінках він був майже невидимим, лише білі лапи ворушилися під огорожею. Вулицею пройшов патруль, дзвінко цокаючи підкованими черевиками.

Їлько думав про Гірське, про Катерину... Шнайдер своїм читанням розтривожив його, і тепер він переконував себе, що причиною родинної драми був сам. В цю хвилину готовий був простити все Катерині, аби почати заново спільне життя. «Вона, певне, нещасна, і я повинен її пожаліти... А про Олену... Ні, я мушу забути. Я вчинив зовсім необмірковано, зайшовши попроситись. Можливо, якби це не сталося тоді, я б ніколи про неї не згадав і вона б ніколи не насмілилася написати листа».

Листа від Олени він одержав сьогодні ранком, коли повернувся з передової лінії, і від того цілий день не знаходив спокою. Написав коротку відповідь. «Вибач, я перед тобою винуватий. Але постараємось забути одне одного, бо в кожного в нас своя дорога. До того ж у мене законна жінка!» І ось цю відповідь носив у кишені, але наперекір всьому думав про Олену з приємним хвилюванням. Досить було заплющити очі, щоб стала перед ним така, як тоді: скромна, тиха і до сліз рідна.

— Ну, що ж...— кинув уголос, стверджуючи цим свою безпорадність.

На передовій знову зататакав кулемет — надто неспокійний був там сьогоднішній вечір. Їлько стиснув кулаки і погрозив:

— Чорт би вас забрав!

Лайка стосувалася всього того, що заважало йому зараз же поїхати в Гірське і розв'язати заплутаний вузол. Відмахуючись від думок, розслаблено пройшов подвір'ям до невисокого пофарбованого паркана. На тому боці під деревами, просто на траві, сиділо декілька вояків, що квартирували в сусідньому будинку. В сутінках поблискували вогники цигарок, гомоніли голоси:

— ...кинувся до телефону, щоб подзвонити в окружну комендатуру, і його тут же прикінчили. Потім вдерлися в квартиру начальника жандармської станції. Той непоміченим вистрибнув крізь вікно, а вони почали знущатися з його дружини: за волосся витягли її надвір, прив'язали до дерева, плювали їй в обличчя і витворяли всякі сороміцькі речі. Поки з міста прибула допомога, генлейнівці захопили ціле село. Страшно як знущалися з чехів. Наших п'ять жандармів було вбито.

— А в нас уночі наскочили на квартиру старости. Оце сьогодні листа дістав. Пишуть, всіх побили: жінку, дітей... Навіть стару бабусю не пожаліли... Одного чеха знайшли за селом з перерізанім горлом. А наш уряд, як базарна баба, торгується.

— З такими словами, Яне, обережніше — за язик можуть взяти.

— Мене візьмуть, то правда. Мені один офіцер говорить: «Комуністи можуть нас привести до катастрофи». Ви чуєте? Комуністи можуть республіку довести до загибелі, бо вони клянуться: «Фашистам — ні п'яді землі! Помремо за республіку!» Ви чуєте?..

— Говориш таке, бо не розумієш гуманної політики уряду. Пан президент не хоче допустити до кровопролиття...

— Тобто як? Віддати німцям Судети...

— Судети — не республіка. Це лише прикордонна смуга...

— Брешеш. Якщо мова про оборону, то це і є республіка. Дай розбійникові, щоб відрубав тобі руки, ноги, а потім сподівайся на його милість.

— Існує міжнародне право, Яне. Я думаю, що наш уряд піде на здачу Судетів лише в тому разі, якщо дістане гарантію, що Гітлер більше не матиме до нас претензій.

— Чудово! Давайте відріжемо собаці шматок сала, щоб розпалити жаждобу, а потім доручимо їй стерегти решту та ще й папірець такий напишемо з печатками: «Дивись, собако, не чіпай».

— Ну, побалакай собі. Сигнал, хлопці.

Скоро на подвір'ї залишився лише вартовий. Тихими кроками ходив перед хатою, закинувши через плече гвинтівку. Підійшовши ближче до паркана, несподівано побачив Їлька і крикнув високим, зляканим голосом:

— Стій, руки вгору!

— Не кричи, Семене, це я, Їлько.

— Тьху, налякали! — Попросив цигарку і припалив. Від переляку в нього тремтіло підборіддя і руки.— Що чувати, пане вчит... пане четар? Не помиряться? Не помиряться? Тут хтось говорив, ніби якась нарада має бути. Овва, треба, щоб помирилися. Ви як гадаєте? — довірливо і благально торкнув Їлька за лікоть.— Не лежить моя душа до цієї роботи, овва. Селянська вона в мене: мені б сїяти та хліб збирати... Там у нас тепер сїмба.

Якось вагаючись, розчулено зітхнув і замовк, заклопотано здував з цигарки попіл.

— Пише мені Тера: сонечко гріє, тепло, павутинка літає. А в нас над горами небо не таке, як тут. Чисте-чисте...

Їлько згадав те чисте-чисте небо над зеленими Карпатами, маленькі хатинки, струмочки диму з пастуших багать... Добув хусточку і почав без потреби витирати ніс. Семен об штахетку погасив цигарку і ще раз повторив:

— Чисте і павутинка літає.— Потім спитав:— З Корнелією не говорили? Овва. Гарячий чоловік. З капітаном посварився, назвав його буржуєм. Бог його знає, непокірний такий... Збирається тікати додому. Каже, піду в хаші, а там я собі дам раду із зброєю. Пропаде чоловік. Не треба так. Чоловік супроти начальства — муха. А вам, вчителю, що пишуть з дому?

Їлько не відповів. Подав на прощання руку й пішов у хату.

— Порушуєте порядок, пане четар,— м'яко зауважив перед дверима вартовий Седлак.— Веселих снів. Опівночі мене змінюєте.

В кімнаті було жарко. Їлько в темряві роздягся, запальничкою присвітив ліжко. В запальничці вигорів бензин, світло погасло, лише червона вуглинка ще якусь хвилину висіла в повітрі. Навпомацки склав одяг. Ліг і думав. Ніяк не міг заснути. Настінний годинник відбив десяту, потім одинадцятую, а Їлько все ще лежав горілиць без сну, заклавши за голову руки.

За вікном щось м'яко стукнуло, загупали кроки. Їлько стрибнув з ліжка, насторожився, але більше не чути було нічого. Зате сон остаточно пройшов. Обережно просунувся поміж ліжком і стіною до столу, пошукав портсигар. Хотів припалити, але згадав, що в нього вигоріла запальничка. На всякий випадок кілька разів черкнув, посипалися іскри, але гніт не зайнявся. Щоб не будити товаришів, надів черевики і в нічній білизні вийшов надвір до Седлака. В декількох кроках від дверей він побачив чорну тїнь, що ворушилася, сопіла, стукала черевиками. Їлько враз здогадався, що трапилось. Відчуваючи під серцем холодок, миттю збіг східцями. Коли був на відстані якихось п'яти кроків, одна постать відірвалася від землі, і в ту ж мить ляснув пістолетний постріл. Куля пролетіла біля вуха. Їлько спіткнувся і впав. Поки схопився, постать майнула через паркан. Звідти почувся високий, зляканий голос Смереки:

— Стій, руки... — і постріл.

Той, хто тікав, махнув руками і звалився ниць. З сусідніх хат повистрибували вояки, стовпилися навколо вбитого. Хтось повернув його на спину — неохололе тіло піддалося м'яко, як мішок. Присвітили ліхтариком. Це був зовсім молодий юнак, років сімнадцяти-вісімнадцяти, замість вусиків під носом жовтій пух, але ростом він вигнався: високий, широкоплечий. З скроні стікала кров. В кишнях у нього знайшли дві гранати, декілька обойм патронів.

— Пане боже, та це ж син Курца! — крикнув хтось здивовано і сплеснув у долоні.— Вони в цій хаті жили. Німець... Я оце село знаю, як свої п'ять.

— Отаке голописке,— гидливо сплюнув березівський.— А Смерека — герой. Правильно, Семене. Оце вже — робота! Та йди сюди, поглянь, чого тремтиш, як риба. Тьху!

Смерека, блідий, зляканий, стояв віддалік і трусився, мов у пропасниці. Товариші розпитували, як трапилось, але він не міг вимовити навіть своє «овва».

Інші стовпилися біля пораненого Седлака. Їлько зняв з нього кітель, закривавлену, мокру, як хлющ, сорочку. На плечі біля ключиці зяяла велика ножова рана, обличчя було в синяках. Він шептав побілілими губами:

— Дітки мої, сирітки ви нещасні...

Вже неприйнятно, відвезли в санітарний пункт.

Через півгодини, раніше строку, Їлько став на варту. Був змучений безсонням. Його пекла злість, горло здушував жаль. Хоч з Седлаком він не був у дружніх стосунках, навіть не часто розмовляли, зате тепер ця чужа людина, що зустрілася випадково, стала йому раптом близькою і дорогою. По-селянському добрий і чуйний, Седлак любив розповідати про своє невеличке господарство; часто показував товаришам фотокарточку своєї худенької дружини і двох дітей — дівчинки і хлопчика. «За них я стою тут, на кордоні,— казав він.— Коли думаю про вітчизну, то бачу в першу чергу їх. В оцих трьох істотах душа моєї вітчизни».

На світанку з сусіднього двору Їлька покликав Смерека. Міцно взявся обома руками за тин і дихав так, що аж заточувався.

— Пане вчителю, скажіть, за що я його вбив?.. Таке молоде. Ова... Ще материне молоко на губах пахне, лиш би жити... Гріх мені за це, ніколи не спокутую.

Ввібрав велику голову в плечі і пішов під хату. Тільки встиг Смерека відійти, як на кінці села спалахнула безладна стрілянина.

Група генлейнівців — близько п'ятдесяти чоловік — під прикриттям темряви рідким переліском, що з півночі підступав майже до хат, прокралася до складу, плануючи безшумно зняти вартових. Але несподівано наразилася на нічний патруль. Ворогів відкинули за село на горбисте поле. Використовуючи

зручний рельєф, німці відстрілювались з усією завзятістю. Однак сили були нерівні. Високий березівський легінь метався, як скажений, нехтуючи всіма правилами захисту. Якийсь високий сутулий юнак вистрибнув з рівчака і подався через ораниці. Почувши за спиною кроки березівського, кинув гвинтівку і підніс вгору руки. Березівський вдивовано став перед ним.

— А-а-а, здаєшся, чорт забирай! — Кинув на ораницю свою гвинтівку, поплював у долоні, забувши, що це не бійка десь на верховинському весіллі, поліз на того з кулаками. Бив по голові, поки німець не отямився і не почав тікати. — Ага, тікаєш, легеню, чорт забирай! Будеш тямити березівських...

Ілька поранило в руку вище ліктя — куля розірвала м'язи, але кістки не зачепила. Пальцями стиснув рану і пішов на санітарний пункт, який містився тут же, на краю села, в колишній сільській управі. Сюди встигло підійти ще кілька легкопоранених. Двох санітари принесли: в одного кулею розбите коліно, другому осколок гранати розірвав плече. Всі говорили збуджено, всі були гарячі після першого бою.

— Гади!

— Думали, до овечок в кошару потрапили, сволота!

— Нам тільки команду дай! Розчавимо, богу ніколи буде помолитися.

Молоденький фельдшер, промиваючи і перев'язуючи Ількові рану, співчутливо мружився, його худорляве обличчя так болісно кривилося, наче йому хтось наступав на мозоль.

— Болить? Нічого, нічого, потерпіть. Ех, гади! Ви знаєте, всього якихось десять сантиметрів уліво і — нема... А вам не страшно? До чого все-таки дивна людина. У мирний час на маленьку колючку страшно наступити. Правда, страшно? Ось бачите... Ну, все.

Ілько вийшов у сірий довгий коридор. Назустріч йому показався високий ставний чоловік у білому халаті. Ступав перевальцем, граючись в'язанкою ключів. Ілько затримав його:

— Пане лікарю! Вночі привезли сюди мого друга Седлака. Не скажете, що з ним? Ножова рана...

Лікар повернувся в профіль, до світла і раптом вдавано весело крикнув:

— Пан Семенюк!

Ілько впізнав Ловоші і нахмурився; холодно повторив запитання.

— Що з вами? Поранений? Ах, ви про Седлака... Помер годину тому. Як приємно, як приємно — земляк, — не в міру багато говорив Ловоші, приховуючи цим замішання. — Та ще який... Просто не снів. У нашій обстановці сюрпризи — звичайне явище... А я женився. Не чули? Одного дня відгуляв весілля, а другого — мобілізація. Жахливо...

— Ну, що ж... — невиразно кинув Ілько і змахнув з лоба піт.

— Але я сподіваюся, що все скінчиться добре. Подейкують про якусь нараду. Ви як гадаєте?

— Мені нічого гадати.

— Звичайно, я вас розумію. А з дому що пишуть? — закліпав і змовк.

7

У попа в саду зібралася гірнянська інтелігенція, але в теніс ніхто не грав — м'ячик і ракетки лежали на столі і нагадували кожному, що добрі, спокійні часи, коли можна було цікавитися такими речами, як теніс, минулися. Грізні години, що вирвали з маленького кола гірнянської інтелігенції деяких «чудових людей», як любив висловлюватися отець Олександр, примушували думати про інше.

— Я вірю в боже провидіння,— говорив отець Олександр.— Я не політик і не беруся захищати ні тих, ні інших. Моя політика — бог. Все твориться з його святої волі. Я переконаний демократ, але не треба забувати, прошу вас, що при певних умовах демократія діє згубно. Для мене, як найширшого патріота республіки, Гітлер — ворог, але не треба забувати, прошу вас, що він врятував Німеччину від більшовизму.

— Ні! — скрикнув зачеплений за живе нотар і смикнув на лоб окуляри.— Я знаю, що він посягає на цілісність республіки, і я знаю те, що він є ворогом моєї батьківщини.

— Не гарячіться, пане Стоїчка,— перебив отець Олександр.— Не беріть це питання, прошу вас, так вузько. Республіці загрожує небезпека. Так. А цілому християнському світові грозить безбожницький більшовизм. Вас це не турбує?

— Я з вами погоджуюся,— заспішив нотар.— Світ треба рятувати від комунізму, зберегти цивілізацію. Але чому ціною поневолення республіки?

Отець Олександр розвів руками:

— Не я вирішую, прошу вас. А зрештою, добре. Ви, пане Стоїчка, пропонуєте воювати проти Німеччини. А сила де? Кого просити про допомогу? Совети? Ого-о-о, ризик, дорогий колего! Великий ризик, прошу вас. Вихід тут один — нарада. Не слід вам забувати: коли лікар оперує нарив, то з ним обов'язково вирізує і частину здорового тіла. Я вважаю, що для оздоровлення світу ми повинні йти на деяку жертву. Судети, прошу вас...

— А після Судетів що? — схопився нотар і стукнув кулаком об стіл, забувши про пристойність.— Прага, Пльзень, Морава... Угорщина цілиться на Карпати, на Словаччину, поляки — на Сілезію... — від обурення не міг договорити.

— Ну, Угорщини боятися нічого... А зрештою, панове, ми глибоко полізли в політику. Полишимо справу на Даладьє, Чемберлена, Муссоліні та Гітлера. А я буду надіятися на всевиш-

нього і буду молитися, щоб просвітив їм розум для правильного вирішення. Для нас в кінцевому рахунку, прошу вас, головне, щоб не було кровопролиття.

Управитель школи, Юдітка та пані нотарева в розмові не брали участі. Гойчук не поспішав висловлювати свої міркування перед людьми, яких дуже мало знав. Він поставив собі за мету спочатку вивідати політичні позиції отця Олександра та Стоїчки. В даній розмові його симпатії були на боці попа, і сам собі думав: «Це дуже хитра і мстива людина. Але він щось не домовляє, мабуть, не довіряє мені». Коли піп сказав: «Угорщини нам боятися нічого», Гойчук, маючи в такій справі тонкий нюх, зразу вирішив: «Ага, отут ти і зловився, дорогий мій. Все стало на свої місця».

Юдітка сиділа мовчки, поклавши маленьку долоню на грубу пухлу руку пані нотаревої. Отець Олександр кілька разів затримував на ній пильний, стурбований погляд, який питав: «Що з тобою, котику?» Юдітка боязко відверталася, ховала очі. Потім поскаржилася на біль в голові і пішла в хату.

Випровадивши гостей, отець Олександр застав дочку в ліжку. Плакала.

— Що з тобою, котику? Голова? Випий порошки...— приніс склянку води, порошок.— Бери, прошу тебе.

Юдітка скочила з ліжка, побігла у вітальню, замкнулась на ключ. Піп остаточно розгубився, передчуваючи щось недобре. Він і раніше помічав щось непевне за дочкою, але хіба міг повірити... Кинув на підлогу склянку. Стукав у двері і благав:

— Відкрий, відкрий, прошу тебе. Ну?

Заспішив на кухню, покликав Параску:

— Що з Юдіtkою?

Товста кривоока дівка з засуканими рукавами знизала плечима:

— Хто його знає, пане превелебний. У дівчат не розбереш.

— А ти нічого... щось отаке... Ну, ну, не помічала щось?

Насварився на кухарку і знову пішов до дверей вітальні. Стукав, просив, погрожував. Нарешті заскрипів ключ, двері відхилилися. Юдітка впала грудьми на рояль і плакала. Піп злегка, як лише уміє батько, взяв дочку за плечі і повернув до себе:

— Поглянь на мене, котику. Ну, прошу тебе.

Юдітка підвела на батька очі, повні страху і сорому. Той відступив два кроки, безвільно опустив руки. Це продовжувалося майже хвилину.

— Хто той... негідник? — спитав грізно, повертаючи самовладання.— Хто, скажи!

Юдітка мовчала, дивилася на батька визивно — готова захищатись. Він зрозумів, що так нічого не доб'ється, і почав прохати:

— Ну, скажи, прошу тебе. Я мушу знати... Ловоші? Ну?

Юдітка сплела пальці і скрикнула:

— Ідіть, ідіть! Ви не маєте права мене мучити! Ви нечесні!

— Котику мій, заспокойся,— заметушився безпорадно батько.— Я для твого добра. Скажи, хто? Може, Їлько?

— Їлько-о-о! — закричала вона істерично.— Ідіть, я вас не хочу бачити! Чуєте!?

Отець Олександр якось неприродно зігнувся і, спотикаючись, пішов у свою канцелярію. Цілий вечір звідти не показався. Коли Параска сказала, що стіл до вечері накритий, він тупнув ногою і вимовив роздільно:

— Не за-ва-жай, прошу тебе.

8

Візок буржуазної політики чехословацького уряду котився назустріч катастрофі. По дорозі з нього стрибали перелякані ділки, на їхні місця підсідали нові, і візок котився далі, з кожним днем набираючи все страшнішого розгону.

З посольства в посольство летіли депеші, велися нескінченні переговори, по два рази на день засідав празький уряд. Щодня президентові Бенешу приходили сотні листів: «Пане президент! Клянемося, що будемо битися до останньої краплини крові. Не йдіть на переговори, не погоджуйтесь на відступ. Кличте на допомогу Радянській Союз».

Празьке радіо, газети кричали, ніби робиться все можливе для збереження республіки і миру. А в той же час уряд строго секретно повідомляв німецького посла про готовність віддати Судети, але потрібно зробити так, ніби цього ультимативно вимагають Англія і Франція.

Коли над республікою нависла смертельна небезпека, життя наче впилося і дико, безглуздо затанцювало. В усіх кінцях республіки шаленіли буржуазні націоналісти, приховані і явні фашисти, псевдопатріоти. В каламуті протиріч, здавалося, зовсім захлинулася правда.

І в той же час правда стовповим шляхом проходила через усю видиму складність подій. Її ніс простий, не навчений дипломатичних хитрощів народ. Багатолюдні мітинги, демонстрації, збори, організовані комуністами, в один голос вимагали:

— Жодної торгівлі з фашистами! Відстоїмо республіку. Клянемося, клянемося, клянемося!

Згуртування всіх прогресивних сил країни на боротьбу з фашизмом, запрошення допомоги від Радянського Союзу — це був символ життя. Комуністи ішли на кордони республіки з революційними піснями: прогресивні офіцери командували верховинцям співати руських пісень, щоб підбадьорити населення, щоб нагадати йому ще раз в грізну годину про Радянський Союз, який готовий іти на допомогу. На словацьких і чеських землях селяни, які працювали в полі, зачувши знайомі пісні, скидали головні убори, махали ними і радісно вигукували:

— Назда-а-ар! Наздар, драге советске пршателе!

Але буржуазія залишилася глухою до голосу народу. Вона пішла на пряму зраду: 29–30 вересня на Мюнхенській нараді доля республіки була вирішена.

Ранком полк, в якому служив Їлько, знявся з кордону. Нескінченна колона людей, техніки простяглася битою дорогою в глиб країни, відступаючи до нового кордону. Далеко позаду слідом за колоною чулося гудіння танків, а в безхмарному, напрочуд синьому небі безперестанку кружляв літак із свастикою на крилах. Люди ішли мовчки, наче з похорону — ніхто не сміявся. Розмовляли неголосно, ніби боялися, що їх може почути льотчик на ворожому літаку.

Їлько йшов у колоні разом з іншими. Рана на руці скоро гоїлася, і він не хотів сідати на підводу з пораненими. За останні дні його ставлення до подій помітно змінилося. Внаслідок загибелі Седлака і власного поранення він органічно влився в бурхливе життя, зрозумів неминучість боротьби з ворогами. В нього прокинулася ненависть. Але й зараз ним керувала не свідомість, а скоріше звична ненависть мирної людини до вбивців.

Перед від'їздом він нарвав у палісаднику осінніх квітів, зв'язав букет і пішов на могилу Седлака. Тут було багато вояків. Всі вони стояли в мовчанні з непокритими головами. Шнайдер змахнув рукавом: сльозу і сказав:

— Спочивай, друже. Ми повернемось.

Їлько поклав на невисоку могилу, встелену квітами, свій букет і, не оглядаючись, боячись розчулитись, заспішив геть. До нього приставали вояки:

— Пане четар, що з нами поробили? Пане четар! Не відступимо, це — зрада.

Коли весь полк вишикувався і сивий генерал, задихаючись, ковтаючи слова, прочитав наказ командування, люди почали благати:

— Пане генерал, дайте наказ — всі тут загинемо!

Генерал похитнувся, хусточкою затулив червоні очі і, бліднучи, крикнув голосом, в якому клекотіли сльози:

— Не моя воля, дорогі бійці! — Зробив кілька непевних кроків і, наче підкошений, впав на землю.

Вперше в своїй історії взірцево дисциплінований полк виявив непослух. Насилу вдалося офіцерам вивести його на битий шлях.

Їлько стискав у руці гвинтівку і злісно поглядав на літак, який то зникав десь за обрієм, то знову наближався до колони. Рука аж тремтіла від бажання скинути до плеча гвинтівку і вистрілити.

Сонце пекло не по-осінньому. Люди задихалися, витирали з обличчя рясний піт. Опочинок було дано в обід на узбіччі, де росли поодинокі дерева. Долиною між схилами іскрилася мілководна річка, претинаючи дорогу.

Навколо стелилися збугрені поля, німі, тихі,— ніде жодного орача, ніде живої душі. В якійсь дивній насторозі мовчало поле. В повітрі довгими шовковими нитками пливло бабине літо. Їлько з надсадливою тугою оглядав чужі поля, що враз стали для нього близькими і дорогими. Мабуть, таке ж почуття оволоділо й іншими бійцями. Оглядалися на землі, що залишилися позаду. Хтось сказав:

— Поки там стояв я — було наше, а тепер — закордон. Німеччина.

— Ми і є кордон. Наші спина.

— Справді. Ось тут я сиджу, як кордонний стовп! Піду далі,— республіка моя зменшиться... Ех, братці, піхота ми!

Обідали сухими харчами, черпали з річки воду жменями, дивилися на її осінню прозорість. Кожен був свідомий того, що, поки він сидить тут, поки черпає пригорщами воду, вона належить йому. В кожного бійця — чи то чеха, чи словака, чи українця — було бажання нікуди не відходити, хоча б на декілька хвилин зберегти на цьому місці батьківщину.

Пролунала команда шикуватись. Бійці виходили на дорожній насип, ставали в колону. Знову під тисячами ніг, під залізними шинами возів двигтіла дорога, розсіваючи полями куряву. Повільно, крок за кроком, люди несли на собі новий кордон республіки. Хтось оглянувся і сказав:

— Річка вже не наша.

За переліском, віддалік від дороги, Їлько побачив знайомого собаку з білими лапами. Їлько покликав. Тварина запобігливо завертіла кучим обрубком хвоста, несміливо вибігла на дорогу і, боязко оглядаючись на всі боки, пішла поруч.

— Не бійся, чого ти? Не захотів залишатись під німцями? — Відкрив бляшанку, кинув на обочину рівчака кілька шматків м'яса.

Пес відстрибнув на ораниці, сів і почав жадібно облизуватись. Почекав, поки не пройшла колона, тоді підбіг до м'яса. Через півгодини він знову порівнявся з Їльком. Бійці кидали йому хліб. Спочатку він на льоту ловив кусні, ковтав, а потім лише нюхав хліб і вертів обрубком хвоста.

По обіді колона ввійшла в невелике чепурне містечко, що розкинулося в лощині. На кількох будинках майоріли німецькі прапори. Скрізь було пусто, на вулиці — ні живої душі; на крамниціх поспускані штори. Тут-там з вікон показувалися голови і хутко зникали. Несподівано в глухий стукіт кроків десь ззаду ввірвалися короткі кулеметні черги.

— Лягай! Вогонь!

Дорога враз збезлюдніла, на ній залишились двоє ранених коней і декілька вояків. В шаленій скачці наосліп промчав сполоханий кінь в німецький бік. Застрочили кулемети, з вікон посипалося скло. Басовито загуркотіли в тіснях вулиць вибухи гранат. З плоского даху двоповерхового будинку зірвався якийсь

чоловік в генлейнівській формі і мішком злетів на брук. Чужий кулемет замовк, але розгорячені бійці давали волю своїм почуттям. Була потреба мстити за всі болі, що розпирали серце, і люди стріляли у вітрини крамниць, у вікна, в небо...

Цілу добу майже без відпочинку, роблячи лише короткі привали, щоб поїсти, посувалася колона в глиб країни. Ноги вкрилися пухирями, онучі запарились, але кожен ішов, ішов, неспокійно запитуючи: «Доки?» Нарешті серед ночі зупинилися в маленькому чеському селі.

9

Творилося щось незрозуміле, неймовірне.

— Що таке, панове? Адаже — це катастрофа.

Літні городяни, поважні солідні панки, що звикли до спокою, до стабільності життя, до «законної» передвиборної гризні, злякано сплескували в долоні і, не зводячи зуб з зубом, запитували:

— До чого це приведе?

По Верховині безхатніми собаками бродили різні іноземні журналісти, представники якихось товариств, підозрілі туристи... Всі вони сяяли неспокоїм. Внутрінаціональна гризня почала набирати нечуваних розмірів.

На майдані біля будинку міської управи зібралася юрба — чоловік з двісті. На трибуні вимахував руками якийсь поважний панок з борідкою. Він промовляв ламаною російською мовою:

— Дорогия братья и сестры! Карпаторусский народ на протяжении своей тысячелетней истории томился в рабстве, влек на себе иго чужеземного порабощения. Дорогия братья и сестры! Пришло наше время. Над Карпатами встает солнце свободы. Мы, дружно взявшись за руки, пойдём навстречу заре свободы.

Козарів Юрко проштовхався вперед. Низький, широкоплечий, він ставав навшпиньки, щоб поглянути в обличчя промовцеві, і разом з юрбою кричав:

— Да здравствует карпаторусский народ! Да здравствует доктор Фенцик!

Майдан зривався бурєю оплесків, криків:

— Геть Фенцика!

Свист, тюкання, регіт...

— Ми — українці!

Під загальний шум, гомін, крик на трибуну піднявся новий промовець — від просвітян.

— Дорогі браття українці!

— Геть вкраїнців!

Незважаючи на крики, промовець закликав усіх об'єднатися під жовто-блакитним прапором.

Юрко, нічого не чуючи, кричав, як заведений:

— Геть вкраїнців. Да здрав...

Міцний удар в потилицю обірвав його слова. Похитнувся і, засліплений злістю, не вибираючи, вдарив долонею в обличчя першого, в кого побачив на піджаку жовто-блакитну стрічку. Почалася бійка.

В цей час задні ряди натиснули, натовп хитнувся вперед, перекинувши трибуну. Заверещали дівчата. Хтось високим голосом, пересилуючи гомін і свист вітру, крикнув:

— Поліція! Тіка-а-ай!

Поліцаї обхопили юрбу тісним півколом і били наосліп гумовими кийками. Знявся несамовитий крик, в повітрі пролетів уламок цеглини. Юрка здавили з усіх боків, посунули вперед до вузьких воріт під'їзду, затисли під стіною так, що він закричав не своїм голосом:

— Йой, боже!

На широкому подвір'ї, заваленому дерев'яними ящиками, людський потік розлився. Юрко стрибнув через свіжопофарбований паркан, схопив у руку камінь і кинув, не цілячись. Щосили побіг вузьким провулком. На піджаку в нього не залишилося жодного гудзика, штани — в зеленій олійній фарбі.

Майдан перед будинком міської управи спорожнів. Валялися на бруку чиясь шапка, розламана парасолька і притоптаний чоловічий черевик. Вітер замітав сміття, гнав провулками.

Організатори мітингу, захекані, вкрай ображені, ввірвалися в кабінет заступника бургомістра, тикали йому папірець, підписаний ним же, на основі якого мали право виступати.

— Це — самоуправство! Ми не простимо. Хто дав право поліції розганяти мирно настроєних людей?

Заступник бургомістра — середня на зріст, дуже приємна і мила людина — морщив лоб і лагідно, з усмішкою казав:

— Панове, панове... Що трапилось? Заспокойтесь.

В закуреній комірчині Молотка — тісно. Селяни сиділи на довгій лавиці, на стільцях, стояли під стінами. Вітер стукав у вікна, деренчав розколотою шибкою, наче піском, сипав дрібними краплинами по стіні. Говорили навперебій, дуже багато курили, від диму рябіло в очах; всі кашляли.

— Дурного зловлять, — палко говорив Максим Спаситель. — Ідеш у пекло — скатертиною дорога, а мою полу лиши, не смикай. Я бачу, де наша бідняцька правда.

— Га, куме, кажеш ти: наша бідняцька, — безнадійно зашкребтав за вухом Гриць. — А впізнай її, коли на ній не написано, — і вже благально, простягаючи руки, звернувся до Молотка та Гаврила: — Скажіть, чого нам держатися? Голова тріщить... Тягнемоя ми до тої бідняцької правди, а тут з усіх боків, як дурника, підштовхують: «Не туди, душа твоя темна. Завертай!» Кинеш собою в другий бік — знову не в своє. До кривавих оточин іноді натреш той черствий мозок, а воно все не так... Га, он що я думаю, люди добрі, своєю дурною головою: про-

женемо ми від себе чеських панів, своїх понаставляємо — на добро то чи ні? Га, Михайле?

— Ні, Грицю,— енергійно заворушив плечима Молоток.— Чи свій пан, чи чужий — слугою тобі бути. Боротися треба, щоб бідняк взяв у руки владу.

— Га, щоб бідняк...— зітхнув Гриць.— Чуєш, Михайле, збаламутилося тут все. Розглумач ти мені...

Знав Михайло, що Гриць не так не розуміє, як не погоджується. Адже хто на Верховині може залишитися байдужим до автономії краю? Майже двадцять років боролися. Чи легко тепер, коли празький уряд явно іде на надання автономії, ведучи в цьому питанні торг з буржуазними націоналістами?

Молоток розумів, що комуністи зуміли б, маючи вільні руки, змести з дороги буржуазно-націоналістичний намул, але ж... «Ех, до біса складно»,— вилаявся в душі. Будучи людиною напористою, що і в політиці знала лише орудувати прямо, як своєю лісорубською сокирою, в новій, надзвичайно складній обстановці почував себе невправно, наче в жіночих черевиках на високих закаблуках. Хіба він не знав, що було б найпростіше організувати похід селян, врізатися в жалюгідні колони демонстрантів буржуазних націоналістів і, наче березовою мітлою, змести їх з дороги і заявити урядові голосом господаря: «Геть автономію з бродягами, фенциками, волошинами та реваями! Ось ми тут, ось кому належить автономія!» Але ж чим то могло б закінчитись? Чи не привело б воно до кровопролиття, чи не скористався б цим зовнішній ворог? Але ні, це не Молоткова думка, це — думка партії, з якою Молоток ось уже два дні ходить мов не свій. Як важко було йому (сто разів важче, ніж, бувало, підняти селян на голодний похід!) стримати себе, зламати свою напористу натуру! Вперше за довгі роки перебування в партії він потрапив у таку обстановку, коли вся душа протестувала проти настанов, коли треба мати величезне зусилля волі, щоб не припуститися помилки.

Важко, мов перекочуючи величезні колоди, ворушив глиби страшних думок, так і не знаходячи, що відповісти селянам.

— Я то, неборе Михайле, і сам розумію, що боротися нам треба за автономію для народу,— знову заговорив Гриць, не дочекавши відповіді.— Та бач, як воно склалося: пани її нам не дадуть. Га, то святе! А я думаю своєю дурною головою: ліпше псові муха, як п'ять поза вуха. Може, свої пани будуть ліпші, як чеські?

— І знову ти, Грицю, п'ятою думаєш,— посварив Гаврило.

— Га, та ти мене, неборе куме, не лай. Говорю я те, що на душі лежить. Якби не боліло, то й мовчав би... А може, свої пани постоять за нас. Управитель наш — Гойчук — каже, що в програмі у них на першому місці земля. Всю, каже, біднякам роздамо.

— Обіцянкую пани дурних годують,— заперечив Молоток.

— А тоді чому сидимо, га? — вже нервуючи, спитав Гриць.— Панська автономія нам не по руці, тоді їдьмо в місто, добиваймося своєї! Цілу Верховину треба підняти!

— А правду каже бохтер,— загули селяни.

— Підемо, люди, підемо! — загорлав Рябий, додаючи гарту.

— Ось що я скажу,— перебив гомін своїм міцним скрипливим басом Гаврило.— Нікуди не підемо! Біду собі накликаемо на голови — тільки й буде. Чи багато потрібно, щоб теперішній уряд кинув проти народу військо? А мадяри того й чекають, щоб ми самі почали гризтися.

— Гавриле, та що ви? — зробив страшенно здивоване обличчя Рябий.— Чи вас бродіївці підкупили. Я кажу: треба йти, треба силою добиватися, як у Росії...

— Силу ти, Кириле, прибережи, в твоєму рукомеслі вона ще панам згодиться.

Рябого наче обухом по чолу вдарили, якусь мить і мову йому відняло.

— Гой, куме, тяжко мені таку образу чути... Та бодай мене бог покарав, якщо маю щось з панами. Гой, куме, не чекав від вас.— У нього тремтіли губи, здавалося, ось-ось заплаче від широкі образи.

Гаврило Скрипак зморщився, немов укусив кислоти. Не терпів він Рябого і словам його не вів. Його чиста й невідкупна совість не знала виправдання найменшій зраді чи оступленню, хоч би при яких умовах були звершені. І то, що десь з юнацького дуру і легковажності заплямував Рябий свою репутацію якоюсь крадіжкою, пішло за ним, як байстря. Дарма що каявся, клявся жити правдою, не мав уже в бідноті довіри свояка, уже прилип до його рук отой бруд, що легко не змивається.

Відбившись отак від своїх, залишився на білому світі без захисту, як той птах, що випав із гнізда. Борсався, безкрилий, у страшному верховинському житті, а тоді знову оступався, бо хотів жити. Може, й жорстокість бідняцької чистоти і неупливної виштовхнула його на нерівний шлях, а може, й слабкість характеру, що не видержала проби на людяність, та тільки повернути собі чесне ім'я було дуже важко.

Рябий мовчки просунувся в куток, до грубки і більше в розмову не вступав, а весь його допіру приголомшений і розгублений вигляд тепер виказував щире образу на односельців. Тліла в опуклих очах погроза помсти за незаслужену кривду.

— Тоді що нам порадиш, Гавриле? — спитав Гриць.— Сидіти склавши руки?

— То-то і є... — розвів безпорадно руками Спаситель.— Будемо чекати, щоб з неба впало.

Знову свіжим полум'ям спалахнула суперечка. А Молоток чужаком сидів у своїй хаті, аж рвалося на язик: «Не будемо чекати! Ходімо, люди!» Можливо, й за північ не дойшли б селяни згоди, якби Максим Спаситель не запропонував:

— Приймемо революцію і зашлімо прямо до президента.

— Не революцію, а резолюцію...— виправив хтось.

На цьому всі зійшлися.

Але не в загублених між горами селах, не лісорубами та селянською біднотою, взутою в постолі, вирішувалася доля краю. Ніхто в правському уряді не читав резолюцію, яку послали бідняки Гірського та й сотень сіл Верховини. Доля цього маленького шматочка української землі, відірваного від своєї матері, вирішувалася панамі в Ужгороді, в Празі, Ватикані, Лондоні, Парижі, Вашингтоні...

...Цілих три дні в Ужгороді в палаці крайового уряду радилися, гризлися, сперечалися між собою представники «Русской народной рады» і «Центральної української народної ради», щоб дійти до згоди про склад автономного уряду, в який, за вказівкою з Праги, мали ввійти члени з обох націоналістичних угруповань.

8 жовтня під вечір перед палацом крайового уряду зібралася величезна юрба роззяв, політичних ділків, зігнаної з навколишніх сіл молоді, учнів... Одні крутилися неспокійно, наче на гарячій плиті, вступали в суперечки, готові битися навкулачки; інші безжурно — зовсім байдужі до того, що творилося, перекидалися жартами, дражнили націоналістичних фанатиків.

Десь о сьомій годині, нарешті, відкрилися двері балкона, і на ньому показалися члени новоспеченого, ще ніким не визнаного уряду.

Андрій Бродій, прийнявши величну позу, проголосив, що дві національні ради дійшли до повної згоди й утворили під його, Бродія, прем'єрством спільний уряд, який проголошує самостійність Підкарпатської Русі.

В натовпі піднявся несамовитий крик, оплески, вигуки:

— Слава! Хай живе Бродій!

Хтось благав:

— Андрійку, просимо тебе, не запродай нас мадярам!

Просвітяни-самостійники вигукували:

— Ревая хочемо чути! Хай говорить Ревай!

Аж дотемна вулицями древнього Ужгорода з вигуками та піснями демонстрували свою радість самостійники, не знаходячи собі місця від щастя. Деякі до самого ранку пиячили за свою перемогу, до хрипоти горлали пісень.

Ще не охолов балкон крайового палацу, звідки Бродій і Ревай урочисто проголосили про мир і співпрацю між фенцико-бродіівцями і просвітянами, а вже в темних провулках і корчмах представники двох націоналістичних напрямів гатились кулаками; в секретаріатах і одній, і другій рад складалися листівки, в яких в боротьбі за право керувати Верховиною противники взаємно обпльовувались.

Політичні події, якими в останній тиждні почав захоплюватися Бородчак, Катерину не цікавили. Його пропозицію взятися до політичної роботи грубо відкинула: «Сам збожеволів, то хоч мені дай спокій».

Бородчак пішов з дому ще до зір, а Катерина лежала в якійсь напівсонній, похмільній дрімоті і дивилася у велике, засиджене мухами вікно, що виходило на головну вулицю. В його прямокутнику колихалася гілка каштана, а понад нею легким димом курилися хмаринки.

Поснідавши м'ясними консервами, знову лягла на диван і почала перегортати розтріпаний журнал мод. В спальні було розкидано, непривітно. На килимі біля столу лежали коричневі черевики, на стільці — розкидане плаття. Катерина не пригадує, як і коли скинула його. Намагалася згадати, що було минулого вечора, але пам'ятала лише те, як вийшла з ресторану. А потім, а потім... Байдужа усмішка ковзнула губами; ліниво загорнула полу халата і заплющила очі. Заснула.

Її розбудив гомін, що линув з вулиці. Виглянула. Головною вулицею просувалася довга колона, прикрашена жовто-блакитними прапорами. В передньому ряді, співаючи, ішов Бородчак. Обличчя у всіх демонстрантів були надзвичайно веселі. Юнаки вигукували: «Хай живе самостійна Підкарпатська Русь!», «Слава, слава!» З тротуарів на них махали кулаками та вигукували погрози якись люди з біло-синьо-червоними стрічками на бортах піджаків.

Не стукаючи, ввійшла маленька товста хазяйка. Оглянула підслупуватими очима кімнату і сказала шепеляво:

— І можете ви цілий день в ліжку валятися...

— Не ваше діло, бабусю,— огризнулася весело Катерина.

— Тото і є... Старих тепер ніхто не слухає. Страшний суд буде, ой, буде вогонь на землю падати. Он що витворяють. Нема того, щоб з хрестом та святими іконами пройшлися. Анцихристу запродалися всі.— І зашепелявила:— Якийсь пан приходив, питав про вас... Вчора...

— Який пан?— спалахнула Катерина, насторожившись.— Молодий? У військовому?

— Господь його знає,— намагалася згадати хазяйка, безпорадно кліпаючи.— Не бачила добре. Либонь... Почекайте... А-а-а, ні, ні, отакий, цивільний, бо в чорному. Високий. Казав, завтра вранці прийде.

Катерина морщила чоло. Хто б то міг шукати її? І раптом очі від страху округлилися. Побігла до дверей і спитала:

— Паніко, кажете, високий?

— А? — зачамкала стара.— Високий, високий..

— Сильний, такий... широкоплечий? Такий...

— А-а-а, такий, широкоплечий... Чи то я дивилася на нього?

Катерина судорожно сплела пальці, побігла до сходів, звідати повернулася. «Це він, Ілько — високий, широкоплечий. Його вже відпустили». Захотілося кудись схватись або принаймні пошукати в місті Бородчака... Але для чого Бородчака, що він допоможе? «Треба виїхати з міста хоч на тиждень-два, треба змінити квартиру, треба, треба...»

Вийшла і, оглядаючись на всі боки, як заскочений злодій, побігла безлюдними вулицями в маленьку корчму чеха-легіонера. Сьогодні тут було повно-повнісінько і стояв нестерпний гомін. Бородчак, розхристаний, червоний, п'яний, сидів у куточку біля столу в компанії молодих людей.

— А, Кармен, душко! — загукав на весь голос, як побачив її в дверях. — Ти знаєш, Кармен, ми — самостійні! Хлопці, налийте! Душко, сідай, ну, господь з тобою. Сьогодні, з нагоди такого свята, я пропоную мир і любов. До біса чвари! Душу, тіло ми положим за нашу свободу! Хлопці, хлопці! А фенциківцям та бродіївцям ми ще покажемо, що таке українці! Пий, душко, ти, чортове кодро!

Катерині дали місце коло столу. Налякана, вона пила нарівні з юнаками, але п'яніла повільно. Туго збитий, круглоголовий юнак з маленькими вусиками, — теж п'яний — на радощах обнімав Катерину і, стріпуючи чорним чубом, горлав:

— Ви розумієте, що таке самостійність, автономія? Матінко рідна! Віднині все — могила! Ми ще покажемо бродіївсько-фенциківській банді, на цілий світ покажемо. Тремти! В історію впишемо золотими літерами! Гітлер — наша опора і сила. Матінко рідна!

В кутку музиканти-цигани (а сьогодні їм було чим похмелитися — не скупилися персможці) тягли «Верховино, ти світку наш...» Страшенно — аж різало вуха — фальшивили, а їм так само підтягали п'яні голоси. Постійний відвідувач, присадкуватий вчитель-пенсіонер вигукував:

— Панове, це історична епоха. Підвалини завалилися. Тисячу років ми кров свою проливали. У нас тепер своя батьківщина, ми стали народом!

З корчми Катерина з Бородчаком, не твердо тримаючись на ногах, повернулися по півночі додому.

Бородчак вже був одягнений, збирався кудись іти. Побачивши, що Катерина розплющила очі, присів на спинку дивана і збуджено загомонів:

— Ти розумієш, душко, це твориться історія. Спочатку я сам не вірив, але життя примусило, приперло до стіни. Я цю ніч майже не спав. Ти хропіла, а я писав. В мене з'явилася чудова думка: написати історію цих величних днів. Поки що веду щоденник. Ох, які часи настали! Аж рука тремтить.

— Пропади ти з своїми часами,— перебила Катерина.— Дай мені грошей. Знову кудись підеш, а мене залишиш без гелера.

— Грошей нема,— відповів коротко.

— Як нема?

— Отак, нема, та й годі. Я все пропив. На чеку в мене всього... Мало...

— А з чого будемо жити?

— Про мене жури не май — не помру. А про себе не завадило б подумати.

— Так? — обурилась Катерина.— А коли мене заманював, то обіцяв гори-доли.

— Ну, облич,— спохмурнів Бородчак.— На дідька ти мені здалася... Оце все,— кинув на стіл дві сотні і розвів руками.— Більше не проси, не дам.

— А що мені робити?

— Тобі знати.

Не бажаючи продовжувати розмову, Бородчак пішов. В останні тижні він зовсім перестав цікавитися Катериною, розмовляв з нею холодно і часто нагадував, що грошей нема і їй потрібно думати про себе.

Катерина взяла залишені на столі двісті крон і почала вдягатись, щоб піти поснідати. І тут — хтось постукав. Катерина враз ослабла. Була певна, що Ілько. Лише після того, як постукали ще раз, довго, настирливо, відповіла тихенько:

— Прошу...

Дуже здивувалась, побачивши в дверях отця Олександра.

— Господи, як неждано, я просто злякалася,— скрикнула Катерина і заметушилась, щоб дати несподіваному гостеві місце.— Прошу, пане превелебний. Ми тільки-но встали, я не встигла...

— Заспокойтесь, мила... Я людина бувала. Молодість теж була, прожив усяке.

Катерина не побачила й тіні здивування чи осуду в його очах. Все виходило в нього так легко і так просто, наче тільки вчора зустрічалися, і вона зовсім заспокоїлась.

— Я по дорозі, прошу вас, і тільки на часинку... Молодість, ах, так, так... В одній невеличкій справі, прошу вас, отак між іншим. Ваш батько, довідавшись, що їду в місто, попросив передати,— він дістав з сумки листа і подав. Катерина поглянула на адресу, виведену знайомою, невправною рукою, і хотіла схвати.— Ні, ні, читайте зараз, прошу вас. Мені трохи відомо, що батько пише... За його дорученням маю з вами поговорити.

Старий Козар писав: «Дорога моя дитино. Наперед я тобі кланяюся. Слава Ісусу Христу, а од тебе буду чекати слава богу навіки. Та пишу я тобі, дорога моя дитино, що з Ільком тобі треба розійтися законно. Тото так не життя — ні в один бік, ні в другий. Із ним ти не живеш та й жити не будеш, тото я знаю добре. Я його викреслюю із своєї рідні, не хочу його знати і не хочу, щоби законно вважався він нашим. Хижу, в котрій він

тепер живе і котру я побудував за свої гроші, я передаю тобі. Не хочу, щоби чужий чоловік у моєму розширився. На сему кінчаю та буду надіятися, що ти мене, дорога моя дитино, зрозуміла».

— Ну, як маю відповісти вашому нянькові?

— Я цілком погоджуюся,— заявила Катерина, не думаючи. В одну мить вона зуміла оцінити, що дасть їй розрив з Ільком. Хата стане її, вона зможе продати і вийти з неприємного становища — матеріальної залежності від Бородчака. До того ж з Ільком вона й не збиралася ніколи жити. Повний з ним розрив був їй на руку у стосунках з Бородчаком.— Я згодна,— повторила твердо.— Але ви, пане превелебний, знаєте, що це зробити не просто.

— Заспокойтесь, прошу вас... Спробуємо, не такі вже ми й безсилі. Беріть папір. У вас є? Ось, прошу вас,— в сумці отця Олександра знайшлося декілька аркушів потрібного паперу, у записній книжці адреси високопоставлених духовних і світських осіб, до яких потрібно було звернутися з клопотанням. Отець Олександр сам продиктував Катерині прохання.

— Отак,— видихнув заспокоєно.— Знаючи ваше становище, мила, і дуже шануючи вашого нянька, я постараюся. Мені хочеться бачити вас щасливою, квітучою. До речі, вам щирий привіт від Юдітки. Тужить за вами мій котик. Загляньте колись, прошу вас. Правда, в саду в мене тепер сумно. Всі розлетілися.

Сам взявся відіслати або передати особисто листи відповідним людям, люб'язно попросився і пішов.

Того ж дня справа про розлучення Катерини з Ільком була пущена в хід, а вже через тиждень в короткому листі отець Олександр повідомляв: «Все йде добре, і треба сподіватися, що відбудеться суд. Свята церква з свого боку не заперечує, на що є відповідь його превосходительства єпископа Олександра Стойки».

11

В ці осінні дні цікавитись політикою стало модою сезону. Навіть інтелігентні дами, що розбиралися в політичних питаннях не більше, як віслюки в астрономії, і ті, прагнучи бути модними, з величезним апломбом бралися доводити, що фашизм більш благородний, ніж комунізм чи буржуазна демократія.

Частина інтелігенції, розагітована школою, пресою, жовтими брошурками, вела нескінченні суперечки про те, яка національність населяє Верховину. Слова: «українець», «русин», «угрорус», «малорос», «карпаторус», «русский» повторювалися сотні, тисячі разів.

Кожна хоч трошки письменна людина, що одірвалася від

народу, кожен невдаха мріяв про особисту славу і сп'яніло кидався в каламутний вир націоналістичної гризні. Фашистська зараза вигнала з корчми чеха-легіонера пропахлих вином п'яниць, пройдисвітів і шарлатанів. Навіть повії і ті заходилися коло політики: шили націоналістичні прапори, кричали на різних зборах сороміцькі слова на адресу тої партії, яка зазнавала поразки. І мріяла кожна з цих дівчиць про політичну кар'єру.

В ці дні в щоденнику поета Бородчака появились такі записи:

11 жовтня.

Тепер я починаю жити на широку руку. Я знайшов ту роботу, для якої народився,— політична боротьба. Поки що трудно сказати, що чекає попереду. Пан Ревай мені сказав: «Ви, пане Бородчак, народилися під щасливою зорею». Боротьба іде страшна — не на життя, а на смерть. В нашій країні з'явилися малярські терористи. Біля села Боржави вони обстріляли пасажирський поїзд, пограбували вокзал, вбили начальника вокзалу. Слідом за цим малярське радіо почало брехати, що то підняли повстання наші селяни, яким не подобається автономія. Про те, що селянам автономія не подобається, вони говорять правду. Бідніші селяни, чорти б їх вхопили, за Радянським Союзом тягнуть. На нас вони дивляться як на чужинців. У Перечині мені один робітник сказав: «Ви своєю самостійністю до того дограєтеся, що всю Чехословаччину згубите». Він, звичайно, не розуміє. Та й звідки йому, темному, розуміти?

17 жовтня.

Всі попередні дні крутився, як білка в колесі. Вдень працювали — писали листівки, маніфести, розклеювали їх по місту,— а вночі пили за нашу волю. Фенциківсько-бродіівська наволоч почала поводитися дуже нахабно. Хваляться тим, що на чолі уряду стоїть їх чоловік,— Бродій. Але хай не дуже стрибають! Ми теж не повстані!

Два дні я на мотоциклі пана Омельченка літав по Верховині, розвозив листівки, організовував у гірських селах наші комітети. Тайні інструкції для комітетів ми друкуємо на машинці і спеціальними кур'єрами — з молодих хлопців-студентів розсилаємо по Верховині. Побував і в Гірському. В корчмі мені вдалося привернути на наш бік якогось Кирила Масяка, і його я призначив головою комітету. При нашій розмові присутній був кульгавий бохтер. Дуже пильно прислухався. Коли я йому запропонував ввійти в наш комітет, він спитав: «Га, а з комуністами ви в яких стосунках?» Коли я відповів, що комуністи — вороги нашої справи, він плюнув і пішов собі.

Заночував у Гойчука. Чудовий хлопець, справжній козарлюга. Неспроста наша партія надіслала його на роботу в Гірське. Тут йому доведеться здорово попотіти. Скаржиться неборака. Каже, б'юся, як риба об лід, а наслідки роботи — ламаного гроша не

варті. Каже, ціле село, навіть діти першого класу, й ті загітовані комуністами. Звичайно, це він переодінує противника. Гірське я знаю не сьогодні. Комуністів тут можна на пальцях одної руки перерахувати, і справа зовсім не в комуністах. Це просто опришківське село, чисто українське. Тут хіба лише Козарі підтримують Бродія та ще дві-три родини.

18 жовтня.

Сьогодні були в мене студенти, підмовляли учинити напад на секретаріат бродіївського «Автономного союзу». Озлило хлопців те, що бродіївці випустили листівку, в якій називають нас розбійницькою бандою, дурнями та ще іншими сороміцькими словами. Від нападу на секретаріат я відмовився. Не скажу, щоб дуже злякався, але все-таки справа може закінчитися тюрмою, а сісти за ґрати в цей час, коли зовсім весело живеться на волі, не дуже хочеться. Щоправда, в біографії революціонера тюрма навіть дуже потрібна — зразу на чоловіка дивляться прості смертні з більшою повагою.

Бродіївцям ми помстились тим, що випустили листівку, в якій назвали їх ослами, блюдолизами і т. п.

З Катериною у мене справи негаразд. Взагалі вона мені осточортіла, і радий би, щоб забралася собі до дідька. Це відстала, старомодна дама. Навіть того не знає, чи вона українка, чи руська. Йй до цього зовсім байдуже — були б тільки гроші, а на решту — плювати. Таких жінок ми скоро будемо здавати в музей.

19 жовтня.

Сьогодні заглянув я в одну сільську школу. Мав розмову з учителем. На перший погляд, здається, — розумна людина. Але, бачу, в нього не все гаразд.

Питаю: «Ви комуніст?» Я сподівався, що буде заперечувати, викручуватися. Але ні, «Комуніст» — і це навіть гордо. Тоді я спитав, чому носить вишивану сорочку, адже у вишиванках ходять лише українці. А він мені: «Я теж українець». Я його висміяв. Тоді він мені сказав: «У вас, пане Бородчак, мабуть, вся українськість у вишиваній сорочці, а решта — гітлерівське». Ну, з цим нахабою у мене ще буде розмова!

21 жовтня.

Я цілий тиждень в дорозі. Зі мною два студенти. У присілку Поточина старий учитель мадярської національності залякує селян, що скоро придуть маляри і будуть всіх самостійників вшати. Я би таким агентам язика відрізував, щоб не брехали. Вони лише тому так сміливо розкричалися, бо знають, що Бродій тягне за мадярами.

22 жовтня.

Напакували ми з двома хлопцями повні рюкзаки маніфестів «Центральної української народної ради» та листівок, у яких

пишемо, що Гітлер стоїть за нашу самостійність, і рушили в села. В Сваляві ми розклеїли маніфести на стінах будинків, на тини. В Нижніх Воротах бродіївці кричали за нами, кидали камінням і на очах у нас зривали маніфести і, регочучи, показували, на що вони придатні...

У гірських селах появилися польські терористи.

По дорозі до Хуста ми наздогнали процесію ізяньських селян під царськими трикольорами. Вони ішли до Хуста вітати свого міністра Фенцика.

24 жовтня.

Вчора в Мукачевому, а потім у Хусті Фенцик проводив збори. В Хусті він добре попідкся. Наші хлопці його просто вигнали. Правда, була бійка — дехто пішов додому з заюшеним носом.

Закордон почав нами дуже цікавитися. До Ужгорода часто приїжджають різні журналісти. Помаду збираються на Верховині наші люди — з Німеччини, з Австрії. Буде діло!

А Бродій поводиться підозріло. Він агітує за приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. Всі три міністри поїхали до Праги. Ситуація ускладнюється.

26 жовтня.

З Праги прилетіла звістка, що прем'єром виіменуваний, замість Бродія, Августин Волошин. Ми не знали, що робити від радощів. Ми скоро пишемо листівку, в якій повідомляємо про цю велику подію і скликаємо на вечір маніфестацію.

Ціла бродіївська влада подала демісію. Волошин по телефону склав перед генералом Сірові присягу на вірність. Ура, тепер ми покажемо всім! Тепер ми на возі, а інші — під віз! Вже ми покажемо нашим ворогам!

30 жовтня.

В Ужгороді напруження. Сьогодні ми організуємо велику маніфестацію на підтримку нового уряду. Вже кілька днів бігасмо по селах і скликаємо наших хлопців. До чорта важко зібрати людей. Не йдуть. Доводиться вдаватися до всяких методів, щоб зібрати людей: обіцяємо землю, банкети і т. д. Слухають нас здебільшого студенти та люди, яким все одно куди йти, аби десь пахло чарчиною. Мій Кирило Масяк пішов би і на небо за паленкою. Він обіцяв привести на маніфестацію свою жону та ще якихось п'яничок. На цю тему я мав розмову з міністром Реваєм. Він каже, що верховинці несвідомі і тому не хочуть нас слухати. А я бачу, що вони надто свідомі, їх розагітували наші вороги. Наші противники хочуть розігнати маніфестацію.

Ми розставили наших хлопців біля малого вокзалу. Всі вони озброєні револьверами, палицями. Ми ввійшли в згоду з комендантом військового гарнізону, і скоро на вулиці появилися авто-

машини з озброєними вояками. Від малого вокзалу похід рушив Підзамковою вулицею. По боках військова охорона. Перед Народним будинком, куди прямувала наша колона, зібралася юрба бродіївців і почала кричати: «Геть українців! Хай живе Бродій! Хай живе Хорті!» Ми зробили помилку, що поставили напереді колони дівчат, які не могли оборонятись. На них наскочила бродіївська юрба, почала бити палицями. Дівчата — в крик, врозтіч. Тоді ззаду прорвалися вперед хлопці, і почалася бійка. Навіть сам міністр бив противників палицею, а професор Голяк геть поламав древко прапора на головах бродіївців. В бійку втрутилися поліція та військо.

Поранених було дуже багато. Після маніфестації під охороною війська та поліції всі ми невеликими гуртами розійшлися додому.

31 жовтня.

Після вчорашньої маніфестації ми на квартирі Хоменка піли до самого ранку. Тепер ми маємо за що гуляти. Влада в наших руках. Більше нам не буде заважати бродіївсько-фенциківська банда, більше ми не будемо з ними ділити владу. Тепер ми стали цілковитими панамі на Верховині. Після вчорашнього доброго прочухана наші противники ходять набундючені, як індики.

12

Стояли сірі осінні дні Верховини, що пахнуть сльотою, що нагадують про темні, довгі-довгі ночі біля маленького каганця, про гірку пару з мокрого одягу і болючу сверблячку ніг, роз'ятрених до крові грязюкою. З криком носилося над селом гайвороння, понадувавшись, сиділи на тинах чорні граки.

Зранку пішов холодний дрібний дощ. Сіяв тихенько, мов щось нашіптував або справляв нескінченну молитву за покійником. Ліси й сади навколо села рябіли сумними тонами, земля наче знітилася, посиніла. Усю долину, все село товстою мокрою гунею накрив туман.

Дорогою в село іноді спускалася одинока підвода. Це — з притисянських багатих нив третинники везли в гори заробіток. На возах жовтіли дорідні качани, їх обливав дощ. З хат виходили селяни, підходили до воза, дехто брав у руки качан, зважував його і казав:

— То вже айно. Хлібець.— і очі жадібно розширювалися.

Але ті, що везли в свої комори заробіток, не виявляли радості: знали вони його гірку ціну. Це ж бо тряслася на возах їх мозолиста праця, розгублена за довге літо на куркульських полях. Її розтрачено так багато-багато, а ось везеться додому лише дрібненький її шматочок; і думки снуються такі тужні, такі пекучі, як ніколи не виплакана сльоза Верховини.

...Олену з Торою ніч застала в дорозі. Сірка геть притомилася, ішла ліниво, зупинялася на схилах. Жінки сиділи у передку, куняли.

Ніч була чорна, наче величезний комин. Дощ ішов безперестанку, монотонно шумів у листі, по калюжах. Цілий світ перетворився у щось продрагле і холодне. Розмовляти не було про що. Жінки мовчали. Як кінь зупинявся, Тера хвилину сиділа мовчки, потім ліниво хльоскала батою і по-чоловічому причмокувала.

Дорога завершила під крутий схил, передок воза піднявся, посунувся повільніше і — став. Сірка не звертала уваги на удари. Довелося жінкам злізти, впертись плечима у віз. Поки вибралися на плай, зовсім засапалися. Дощ перестав, хмари трохи розсунулися. Позаду в долині боязко моргали поодинокі вогники, вони наче шутилися від холоду, тремтіли, нарешті, погасли. Дорога пішла вниз поміж стінами чорного лісу. В потічку Сірка стала, почала пити, а Тера сказала:

— Господи, коли вже доїдемо?

Олена хотіла її потішити, але не було чим, і відповіла:

— Дороги в нас які — не дай господи...

Нарешті, настала потреба щось говорити — хоч і гірке, хоч і пекуче, але мовчанка ставала нестерпною. Вони розмовляли про дорожнечу, про податки, про довгу зиму, яка білим страховищем насувалася на Верховину і задалегідь обкладала серця бідноти тонкими крижинами холодних думок. Адже нема для Верховини страшнішого, як довга зима, за якою потім ліниво потягнуться голодні тижні теплої весни. В хатах будуть плакати діти, мекати кози, голосно, як з бочок, кашляти сивоголові діди; на цвинтар сунуть похоронні процесії. Процесії почастишають особливо навесні, коли в людини мимоволі пробуджується надія на порятунок — адже Верховина живе лише однією надією.

Можливо, саме в цю ніч, коли дві жінки загубилися на гірських дорогах, десь в світлих кабінетах пани гризлися за право керувати Верховиною, розп'якували про щастя цих жінок; можливо, саме в цей час чехословацький уряд звільнив з посади прем'єра Підкарпатської Русі Бродія за явні спроби віддати країну угорським фашистам і видав наказ про його арешт. Можливо, саме в цей час сформувався новий уряд «Центральної української народної ради» на чолі з попом Августином Волошиним.

Але все це діялося десь там — вночі. По верховинських дорогах торохтіли вози третинників, а голодна думка селянина витала над клаптиком родючої землі, очі бідноти поїдали масний ґрунт тисячогектарних панських маєтків, а злість вогнем закинала в грудях.

Діти Тери спали в нетопленій хаті, уві сні їли протухле сало і боялися жаб, що мечуться в шлунках. Ліси Верховини були повні нечистими силами, що, як гедзі в літній день на худобу,

нападали на бідноту і не давали їй звестися на ноги. Через перевали жандарми гнали арештованих із зв'язаними на спині руками, на великих дорогах чатували розбійники.

Життя Верховини котилося своїм старим річищем, скрипіло, як дерев'яна підвода, осідало в грязюках осінніх доріг, перекидалося на вибоїнах, ранилося, але йшло, йшло, йшло... Воно здавалося, плуталося, як в непрохідних хащах, в політиці тридцяти буржуазних партій, виривало з тіла колючки і — йшло, йшло, йшло...

Назустріч прогуркотів віз. На ньому сиділи два жандарми, між ними — хтось зв'язаний.

— Будьте здорові, жінки!

— Хто це?

— Либонь, Корнела. Його голос. Кажуть, втік з війська.

— Юре, ти?

— Я, я.

Дальших слів не було чути; їх проковтнула ніч.

Знову затягнув холодний дощ. Дорога пішла схилом, вибоїнами, розмитими водою. Віз то одним, то другим колесом бовтав у ковбані.

Це лише одна ніч Верховини! Вона накрила чорною гунею життя, щоб безжалісна доля нишком вершила своє чорне діло. А скільки таких ночей! Хто напише їх історію?

Виїхали на рівну дорогу, але були настільки змучені, що важко було сказати хоч одне слово.

Почало світати. Ледве помітно виринула з темряви дорога, виступили силуети дерев, але дощ полив ще настирливіше. Тепер підвода вже не тряслася на місці в чорному місиві, а ліниво посувалася за кінським хвостом. Бив холодний вітер.

Біля розлогого куща Сірка несподівано шарпнула вбік, зафоркала. З-за куща вистригнула на дорогу висока згорблена постать. Розбійник!.. Він сміливо наблизився до воза. Високий, обдертий, босий, в солом'яному брилі. Обмацав руками качани і спитав:

— Їсти маєте?

Взяв з воза торбину, в якій вже не було хліба, а лише гливке місиво кукурудзяної муки. Відійшов набік, пригорщами вигрібав з торбини. Поївши, кинув на віз торбину і знову зник за кущами.

— Господочку, то він,— зашептала Тера так страшно і так таємниче, що Олена аж похолола і ледве змогла витиснути:

— Хто?

— Біланюків Данило...— і так стьобнула Сірку, що та стрибнула з місця і, заплітаючись ногами, помчала в долину.

13

Чужа рука перефарбувала Верховину, почепила на неї нову вивіску — «Карпатська Україна». В ясні, погожі дні над горами —

яскрава блакить, а земля — каламутно-жовта. Все в один тон — тон осені, вмирання, смутку. На міських крамницях замість старих різнобарвних кольорових вивісок почали з'являтися нові — теж жовто-блакитні. Старий чех-легіонер довго вагався, та, нарешті, як молоді люди об'явили бойкот і вечорами в корчмі стало тихо, він таки замовив у сусіди — маляра-самоука, дешевеньку — на п'ять крон — вивіску. Демонстративно, коли на вулиці було найбільше людей, поліз на драбину і, відхекуючись, застукав молотком. Його синок — довгоногий підліток в коротких штанцях — кричав знизу чеською мовою:

— Татічку, візьми довший гвіздок.

Батько хмурився, бубонів до себе:

— Видержить і цей, мабуть, недовго. Держави такі пішли, що тільки встигай на драбину лазити.

В Гірському поки що назвні майже все залишалося по-старому. Зміни полягали лише в тому, що на крамниці появилася нова вивіска. Але всередині крамниці все залишилося незмінним: ті ж засиджені мухами стіни, та ж горілка і товста в чорній оправі книга боржників.

На читальні «Просвіти» теж з'явилася нова вивіска — «Січова казарма». Тут цілими днями гримів радіоприймач, і під вікнами, як мухи біля меду, тиснулася до всього цікава дітвора. В село іноді приїжджали якісь чужі люди — то верхи, то на мотоциклах — в дивній військовій формі. Управитель школи говорив, що це — «січовики», а дід Глухар, як людина зовсім бувала в таких справах, пояснював молодіцям:

— Просто собі січаки. Служба в них така, щоб сікти кожного.

До вас, отаких довгокосих, першими доберуться...

— А вас, діду, на закуску залишать?

— До мене не встигнуть.

Крім оцих дрібничок, назвні все залишалося по-старому, а всередині, під вивіскою, в підпіллі — вир.

Почалася поступова демобілізація військ. Дано наказ про розпуск старших річників. Хоч Зеленьак за своїм віком і не підпадав під цей наказ, зате його теж демобілізували, мотивуючи дострокове звільнення кволим здоров'ям.

По дорозі додому Зеленьак зайшов у крайком партії. Секретаря крайкому Олексу Борканюка застав за роботою, хоч час був обідній. По-дружньому, гаряче обнялися давні знайомі. Розмова, як і завжди з цією середнього росту людиною, з простим, відкритим обличчям, зав'язалася зразу. Всього лише місяць від останньої зустрічі і все-таки як багато минуло... Не вистачило б і цілого дня, щоб поговорити про все, поділитися враженнями, планами. Але час був такий, що на балачки залишалося часу дуже-дуже мало.

І ця коротка — не більше двадцяти хвилин — розмова з Борканюком зробила на Зеленька таке сильне враження, що майже всю дальшу дорогу на Верховину не зміг позбутися докучливого ниття в грудях.

Справи поверталися зовсім погано: передбачається заборона Комуністичної партії... Буржуазія, зрадивши народ, зняла руку над тою силою, якою тримається Верховина.

Під мірний стукіт коліс поїзда, коли мимо змигували телефонні стовпи, а вітер розлючено шарпав мінливі золоті кучері дерев, обдаючи їх чорним вугільним чадом, Зеленьк поникло сидів біля вікна. У вагоні було напівпорожньо, і всі пасажири, наче один в одного, трапилися сухуваті, мовчазні — все сприяло тому, щоб думати, щоб поринути в себе. Завжди балакучий, Зеленьк тепер був задоволений тим, що всі мовчали, що ніхто не заважав. В безсонні проведена минула ніч тихою знемогою склепила йому очі, але раптом... Ах, так, це сон... І він на якусь долю секунди, приходячи до тямки, зрадів, що все страшне було тільки сном. Але мнима втіха спалахнула, як блискавка, і знову — нахмарене осіннє небо, обшарпані дерева і знову та ж ниюча, свердляча мозок думка: «Готується заборона партії! До 18 жовтня — це п'ять днів — знищити всю реєстраційну документацію, підготуватись до переходу в підпілля».

П'ятнадцятилітнім юнаком зв'язав Василь свою долю з партією, і життя його належало їй. Не легкий був шлях. Прожени по ньому виносливого гуцульського коника — і той запалиться. Весь час — страшний крутий підйом. І якби не партія, хто знає, як склалась би доля Василя... Важко хіба схибити на такому шляху і налагодити своє життя так, щоб зітліло воно без користі, а можливо, і з шкодою для людей? Хіба Василь не оступився був? Чи не йшов він із Рябим на чуже обійстя красти курей? І хто знає, куди завела б оця стежка, якби не подав руку Гаврило.

«Ні, не вийде! — погрозив Зеленьк, відмахуючись від гірких думок. — Правильно сказав Борканюк: «Партію можна заборонити, але партію не можна поховати». І тут же, з властивою йому безтурботністю, посміхнувся. Усмішка, наче вітер дорожню пилюку, здмухнула застоялі думки, і вже мовчазні пасажири почали дратувати. Намагався почати розмову з своїм білощоким, з накрохмаленим стоячим комірцем, сусідою, але той невиразно щось буркнув і відсунувся.

Сповнений спокою і твердої рішучості, зійшов Василь з поїзда і подався полями.

Незабаром на вузькій стежці між пошерхлим кукурудзинням наздогнав рябого Мاسяка, що повертався з міста. Пішли разом. Рябий галасливо розповідав новини, потім, виламуючись, спитав:

— Ти як дивишся, Василю, на таке діло — в партію хочу вступити. Надокучило мені, знаєш, таке непутяще життя.

— Ну? — роблено здивувався Зеленьк, і раптом його прорвав нестримний хлопячий сміх, яким він наче мстив собі за попередні години важких роздумів. Адже так, адже правильно застерігає партія: «У наші ряди будуть намагатися пролізати зрадники, щоб підбурювати...»

— Ти що? Без сміху, я зовсім серйозно.

— Ох же й серйозно... Ну, нічого, ти не ображайся,— попросив Василь, розуміючи, що сміх недоречний, але при тому відчуваючи, що не може не сміятися, ідучи очима до болю рідними полями і знаючи, що отам, за горбами, є товариші, є край села хатинка, в якій на нього чекає жінка, трилітня донечка; вона кинеться назустріч з веселим лементом: «Няня, няня!» — Ну, от... В партію, значить... Якось просто в тебе воно виходить — наче сказав: «Надокучило сидіти біля печі, зайду трохи до корчми».

— А ти не знаєш... Гой, Василю, багато я передумав! Непутяще я жив — ні богові свічка ні чортові кочерга. В мої роки чоловікові пора за розум узятися... З Молотком та Гаврилом мав уже розмову. Кажуть: з тобою порадіться.

— А ти порадився?

— З ким?

— Як же? З Козарем, з попом. В такому ділі слово друзів багато важить,— і спохватився: — Пробач, я жартую — настрой у мене сьогодні до біса добрий. Не можеш уявити, яка радість бачити оці гори, тебе і взагалі... Давай заспіваємо щось...

Увечері, ще й не відсапавшись від дороги, не намиливавшись дочкою та дружиною, скликав партійні збори. Познайомив товаришів з інструкцією крайкому про підготовку до переходу на підпільну роботу.

Інструкція крайкому справила на всіх різке враження. Молоток помітно затремтів, а обличчя відкрилося зернистим потом.

— Підтримувати автономний уряд,— проказав глухо, стрибаючи потемнілими, звуженими очима.— Значить, відступ, повний відступ...

— Ні, Михайле, наступ,— заперечив Василь.— Наступ під обстрілом з двох фронтів...

— Смієшся...— тінню майнула на губах гірка, повна роздраження, гримаса.— Цвіркунами сюрчати з підземелля... Підспівувати автономістам.

Старий Скрипак, зсунувши на очі стріху брів, надсадно кректів, а його внук Олекса — в партії він усього три місяці — здивовано поглядав на товаришів, силкуючись зрозуміти, чи це не жарт.

— А що ти радиш, Михайле? — спитав Зеленьк.

— Не відступати, ось що... Піднімати народ, поки ще не пізно! І не я раджу, а моя партійна совість...

— Цебто як? — жажнувся Василь.— Совість тобі радить вбити партію, пролити бідняцьку кров і поховати все одним ривком?... Ні, товаришу Молоток. Потрібно спочатку розібратися в обставині... Адже чи багато потрібно в цій розпеченій обстановці,

щоб спалахнула внутрішня пожежа, якої так чекають хортистська Угорщина, беківська Польща і гітлерівська Німеччина? Вихід один: добиватися встановлення спокою в країні, вливатися в націоналістичні організації, підточуючи їх зсередини, впливати на їх діяльність. Ні, це не відступ, товаришу Молоток, це — форми боротьби, незрівнянно важчої, ніж та, котру проводила партія в роки легального існування.

Михайло мовчки люто пахкотів люлькою, весь обгорнувся хмарою диму. Щоками збігали краплини поту.

— Дай лише, Василю, я скажу пару слів,— після довгої мовчанки обізався Гаврило. Він не любив у таких справах квапитися — спочатку добре обміркує і лише тоді висловлює свою думку. Був Гаврило людиною не дуже письменною, зате природний розум і довголітня практика партійної роботи завжди підказували йому правильні рішення: — Он що я маю казати: було літо — ходили босі, а починається зима — треба взувати постоли. То, Михайле, і в партійній роботі така справа. Клімат змінився... Підеш ти по снігу босоніж — занапастиш себе... А те, що партію нашу хочуть знищити терором,— даремно стараються... Поховати можна дохлятину, а жива душа і з-під землі виб'ється.

Михайло проголосував за рішення, а потім, сопучи, ще набив обвуглену люльку і важкою колодою викотився з хати. Ні на хвилину не склепив він у ту ніч очі. Надійно сховав усю партійну літературу, потім довго — в страшній знеможі — стояв перед невеличким портретом Леніна. Так і не піднялася в нього рука зняти його з стіни. Позадкував до сіней, відкрив навстіж двері і пониклим голосом звернувся до жінки:

— Зніми,— а коли вона не зрозуміла, затупав ногою і крикнув на всю хату: — Будь добра, зніми!

Вибіг на город і, спустошений, змарнілий, никав між деревами. Задихаючись в люті, ламав він свою бунтівливу натуру. «І вірно, якого дідька я вперся? Отак, рубаючи з плеча, чи далеко до згуби?» Але під свідомим розсудком непокорю бурлила горда душа верховинського легеня-опришка, котрий, бувало, від образи голірuch міг кинутися між п'яну юрбу і сам на сам розігнати ціле весілля. Лише над ранок, перемерзлий, чавунно синій, повернувся в хату. Замість портрета Леніна на жовтій прокуреній стіні залишився світлий прямокутник, який цілу зиму нагадував про цей скорботний день.

14

Після двотижневого перепочинку в казармах полк було перекинуто на угорський кордон; він зайняв позиції по річці Тисі. Укріплень тут ніяких не було — звичайні земляні окопчики, викопані на схилі дамби, що тягнулася вздовж повноводої річки з плоскими піщаними берегами. Відсутність залізобетонних укріплень, в яких бійці побували на чесько-німецькому

кордоні, породила у всіх почуття заспокоєння. До того ж проти полку стояла не Німеччина, а всього-на-всього маленька Угорщина, яка славилася чудовою пшеницею, солониною, токайськими винами, але не військовою технікою.

Полк отаборився в багатому мадярському селі, що розкинулося довгою широкою вулицею серед рівнинних полів. Високі очерети, ситяк та лопухи тяглися понад мочарами та баговинам; над вулицею низько нависли старі осоки, стирчали в небо довгими почорнілими шиями колодязні журавлі. Неподальк за селом, огинаючись дугою, проходила залізниця; на яругах, серед стосів свіжого саману, розкинувся побурілий, закурений циганський табір, де цілими днями галасувала чорна голопуза дівтора.

В східному кінці села і на поміщицькому фільварку розквартирувався інший піхотний полк, що займав ділянку кордону вище по Тисі — на низькій лісисто-болотистій місцевості. Він прибув сюди ще в перших числах жовтня, і бійці вже встигли освоїтись — хлопці вечорами жартували з туготілими, чорноокими дівчатами, які трималися гордо і, щоб відв'язатись від настирливих кавалерів, вдавали, що зовсім не розуміють чеської чи української мови.

Все нагадувало мирну, спокійну обстановку, хоч насправді було далеко не так. Кордон жив тривожно, напружено, таїв у собі злість. Майже не минало дня, щоб десь в тилу не дали про себе знати терористи; щоночі угорські війська невеликими групами перепливали на човнах Тису, захоплювали в полон чехословацьких бійців. Тут особливо загострилася обстановка після Мюнхенської змови.

Від кордону майже по всій території Закарпаття тягнулися тоненькі нитки зв'язків з верховинськими селами. Боротьба ішла явна і прихована. Більшість мадярів з прикордонних сіл дивилася на чехословацьких бійців скося, вороже.

Ілько зразу оцінив обстановку і сказав Шнайдерові:

— Тут не краще, як в Судетах. Ворог скрізь.

— А чим це кінчиться, як думаєш? — допитувався Шнайдер.

Після відступу в Судетах він зробився якимсь неспокійно-діловитим. Видно, тужив за рідними і обдумував, чи правильно зробив, що відмовився демобілізуватись. Інколи, вагаючись, казав:

— Щось тут не те... Мабуть, Чехословаччину розірвуть. Піде все до чорта... — Іноді, замріявшись, запитував: — Пригадаєш ту річку? Яка вода, яка вода!.. Я лише там зрозумів увесь трагізм... Ну, хай йому чорт, не треба!

— Нічого, Карле, — задоволено блимав очима Ілько і плескав Шнайдера по плечу. — Довго ще нам жити та багатіти.

— Жартуєш...

— Ні, Карле, хоч час такий, що й пожартувати не гріх. Щоправда, по-різному в нас склалася доля: ти свою вітчизну загубив, а я свою — знайшов, від того і настрої у нас різний.

— Одна радість — що твоя знахідка, те й моя втрата... Автономія... Це, камараде, веселий марш на похоронній процесії.

Ілько розкотисто сміявся.

Марш на похороні... Звичайно, так може говорити лише людина, котра розчарувалася і в усьому готова бачити тільки погане.

— Не можеш ти зрозуміти, Карле, та й словами тобі цього не вмію передати. Автономію може правильно оцінити лише той, хто її вистраждав, в кого за цим простим словом стоїть півмільйона верховинської бідноти, яка ще вчора тислася на задвірках, безправна і голодна...

— А сьогодні, а завтра?.. Чорт побери, як легко п'янієш ти...

— Видно, напій міцний, — жартами відбивався Ілько.

В нього в останні дні появилася гаряча туга за Гірським, за рідними людьми; часто уві сні бачив гомінливу Бистру, приземкуваті хатинки, що вуликами притислися до кругосхилів, обдертих дітлахів... З голодною жадобою починав він розмови з своїми односельцями, що служили в полку, який квартирував по сусідству.

Якось по обіді, повертаючись з кордону, несподівано зустрів Козаревого Андрія з Іваном — чоловіком Юлини. Андрій привітався холодно і, нічого не кажучи, пройшов далі. Іван — гладкий, круглий, як кавун, — зупинився побалакати. Його підвищили в чині — став десятником і не зміг пройти мимо, щоб не похвастатись. Навіть перейшов з Ільком на «ти».

— А що твоя, не пише? — поцікавився він, бундючно віддуваючи губи, що здригнулися колючою посмішкою.

Ілько змовчав.

— Я щось чувач, ніби подала на розлуку, — і тепер вже за сміявся, безпричинно, дурно блискаючи молочними дитячими зубами. — Встригнули ми, браток, — чорт нагрів. Тобі хоч пощастило, а я собі не спихаюся.

Ілько поборов розгубленість і відповів зовні байдуже:

— До цього щастя й тобі не далеко.

— Є в мене така думка, та не зважуся, ламаюся... Одне: від людей сором, а так назавжди у війську залишився б... От десятичника вже маю...

Настрій у Ілька був зіпсований. Не хотів думати про розмову з ріднею, але думка сама нахапувалася на неприємне, і він тихо лаявся.

Звернув з дороги і подався понад гнилою Старицею, на дні якої чорніла протухла вода. Перебравшись через залізничний насип, спустився в неглибоку трав'янисту ложину і сів край оранці на купу зрізаного соняшникового бадиля. Було холодно; на північ по синьому небі весняним льодоходом струмували синювато-темні вали хмар. Вітер доносив звідкілясь гострий запах моклих конопель, а в селі за насипом з перегуком стукотіли терлиці.

— Ну, що ж...— мовив Їлько і, не маючи більше сили боротися з напливом думок, нехотя віддався їм. Злісно кришив пальцями соняшникову палицю, кидав дрібні тріски в яругу. «Катерина подала на розлуку...» Це було те, чого він завжди сподівався і що завжди кидало його в холодний дроз. «Я повинен з нею зустрітись, поговорити. Якщо правда, тоді...» Увечері пошукав Івана, відкликав його набік і спитав:

— Ти звідки знаєш про те, що ніби Катерина...

— Юлина мені писала.

Повернувся на квартиру; застав Шнайдера дуже збудженим.

— Їду, камараде, їду, їду,— кинувся до нього Шнайдер.— В місто на три-чотири дні. Ти не цитай, за чим—військова таємниця. Все—до діда! Я буду біля неї. Не уявляєш собі, що таке,— його рухи були непевні, як у дитини.—Давай, камараде, вип'ємо на дорогу. Я от пляшкку вина... До схід сонця—в дорогу.

Шнайдер пив мало, але від щастя зовсім сп'янів і говорив він так багато і так квапливо, що важко було зрозуміти. Він з осторогою поглядав на Їлька, чекаючи, коли той крикне: «Я ж тобі казав»,—але Їлько на цей раз слухав свого друга, здавалося, навіть дуже пильно.

— Ти розумієш, як це до біса мило?— гомонів Шнайдер.— Любити... Ну, що таке любов? Вона живе в тобі десь несвідомо і раптом—пожежа. Один погляд, хай йому чорт, і ти весь змінюєшся, починаєш відчувати себе, починаєш жити. І все-таки... Ну, що... А коли обман? Ти свою любив дуже, скажи?

— Вона подала на розлуку,—видихнув Їлько і раптом спалахнув, почервонів. Прит'юмом випив свою склянку і почав ходити, не помічаючи того, як прискорює кроки.—Вона не варта того, щоб її любити,—говорив з жаром, переконуючи себе.—Не варта. Мені було двадцять чотири роки, коли одружився, а їй—сімнадцятий. Я взяв її з сьомого класу гімназії—так і не закінчила навчання. Ми три роки жили з нею добре. Я її страшенно любив, навіть черевики їй чистив, підмітав хагу. А вона мені почала зраджувати. Від образи й сорому я думав стратити себе і її... Але нічого не зробив, я надто нерішучий... Потім звик. Ми жили з нею вісім років і були чужими. Я її перестав любити, перестав помічати. Помітив її лише тоді, як одного дня втекла з якимсь негідником. Я відчув, що без неї не можу, і полюбив її знову. Це неймовірно, паскудно, але так. Хоч, здавалось би, за чим побиватися? В мене руки розв'язані—можу взяти собі іншу жінку. Ось, почитай,—кинув на стіл листа, одержаного від Олени ще на німецькому кордоні.—Але не можу нічого зробити.

Він сказав так багато і так боляче, що ослаб, і більше не промовив жодного слова. Шнайдер теж похмурнішав, співчутливо дивився на Їлька.

Ранком Шнайдер поїхав, а десь через дві години Їлько одержав коротенького листа від отця Олександра, в якому той просив, щоб Їлько дав письмову згоду на розлучення з Катери-

ною. «Дуже жалкую, що повинен звертатися до вас, пане Семенюк, з такою неприємністю, але цього вимагає від мене обов'язок священнослужителя,— писав піп.— Я, прошу вас, дуже жалкую, що так сталося, але в даному випадку для вас буде найкращий вихід дати свою згоду. Вірячи в божу милість, сподіваюся, що з якоюсь іншою пристойною дівцею ви знайдете душевний спокій і нагороду всевишнього за страждання, що ви їх знесли.— Далі піп писав:— Моя Юдітка частенько згадує вас...»

Ілько зараз же пішов у штаб і виклопотав для себе дводенну відпустку, щоб поїхати в місто й уладнати свої сімейні справи. Поїзд від'їжджав через п'ятнадцять хвилин. Постіпно почистив одяг і побіг на вокзал. Весь горів нетерпінням. Як поїзд дав гудок і, поскрипуючи, здригаючись, рушив, Ілько обтер хусточкою спітніле обличчя, сів на вільне місце і дивився у вікно. Мимо пропливали поля, переліски і села, загублені в гушавині прижовклих дерев. Самотньо височіли тут-там обпалені вітрами тополи—тільки на їх вершечках тріпотіли жовті латки листя.

Літня, огрядна дама в чорному капелюшку, яка сиділа навпроти, жалібно зітхнула і сказала до себе:

— Осінь. Ах, боже, боже...

Навколо Ілька розмовляли пасажири, але він нічого не чув: він жив собою—напружено, зібрано. Думав над тим, де йому знайти Катерину, як її зустріти, що сказати... Саме—що? Можливо, не захоче говорити. Дама в чорному капелюшку злегка торкнулася його коліна і попросила чеською мовою:

— Вибачте, пане офіцер, ви можете відірвати з чемодана ручку.

— А-а-а. Пробачте, будь ласка,—спохватився Ілько, не розуміючи, чого від нього хочуть. Потім, побачивши чемодан, за ручку якого в нервуванні смикав, відсунув його далі і відвернувся.

— Нічого, нічого,—заспокоїла дама.—Буває... Такий час. Всі тепер випивають...—знову торкнула Ілька за коліно.—Ви чех? Ах, ні... А я думала... Ах, боже, боже, які часи настали. Я теж українка, а чоловік мій словак. Боже, боже... Тепер всі українці. Мій брат записався в «січовики». Ви не знаєте, що таке «січ»? Просто пекло, що твориться. Сусіда мій торік лишив університет, зажадав від батька весь капітал і тепер живе з якоюсь... Ах, боже, боже...—дама змахнула з очей сльозу, витерла широкий і червоний, мов яблуко, ніс.—Обтягає хлопця, крутить його навколо пальця, як онучу...

В лісі гримнув постріл; на склі за спиною дами появилася дірка, обхоплена навколо павутинками тріщин. В наступну мить зататакав кулемет. Всі підхопилися, закричали. Стогін, метушня... Паровоз дав гудок, жвавіше застукотіли на рейках колеса.

То тут, то там кулі свердлили скло, дзенькали в металічні деталі; одна влучила в бляшаний бідончик на полиці, з нього цівкою задзюрчало молоко.

— Господи, та зніміть же, все обілле!

— Ісусе, царице небесна...

Знімати бідончик не було кому. Пасажири лежали покотом на підлозі. Якийсь п'яний дядько поривався до дверей; його за ногу притримував сусіда.

— Пусти! — кричав п'яний на все горло і шарпав руками підлогу. — Бога їм того, що їх дав!

Нарешті стрілянина вщухла. З сусіднього вагона повідомили, що там тяжко поранило одну жінку, а якогось підлітка вбило відразу — куля потрапила просто в чоло. Чоловіки заспішили туди, а жінки сиділи і плакали. Їлько теж пішов, але побачити нічого не зміг, лише чув, як стогнала мати вбитого підлітка, бачив на платтях у людей краплини крові.

На найближчій зупинці зійшла поранена жінка. Нещасна мати, — молода чорноока малярка — вся розхристана, дика, притисла до грудей податливе тіло сина і побігла в село. На піску залишалися сліди крові.

— Ах, боже, боже, які часи настали... — стогнала дама в чорному капелюшку. — Брат проти брата, батько проти сина. Мій молодший у «січовиках», старший — з мадярами держить, а чоловік — з глінківцями словацькими. Не дай бог, щоб десь зішлись, бо поїстися хочуть.

Люди гомоніли навперебій. Ті, що стояли за існуючий порядок, з запалом висловлювали свої почуття, а супротивники, щоб не виказати себе, виглядали у вікна і лише зрідка дехто кидав: «Так, а що ж...»

Молодий, засушений, як стебло, юнак, жестикулюючи паперово-білими руками, доводив:

— Хто виступає проти нас, хай знає — з вогнем бавиться. Це — тимчасово, поки влада не зміцніє. А розплата буде! Хтось кров'ю поплаче! Ви бачили оцю дитину? В чому вона винувата?

— Мадяри своє дістануть! Нагадаємо про все! Землю будуть гризти! На Думені для них вже готується табір.

— Всіх туди, вистріляти чортів! — горлав п'яний. — Давай їх мені, на порох їх зітру, на дрібний мак посічу!

О пів на дванадцяту поїзд загальмував на міському вокзалі. Його зразу обступив зацікавлений натовп, що якимось чудом встиг довідатись про обстріл. Ті, що прийшли зустрічати своїх, заламували руки, бігали від одного вагона до другого, кричали:

— Монціку мою не бачили?

— Пані Едіт, з вами нічого не трапилося?

— Ох, яке щастя!

Хтось голосно з причмокуванням цілувався, хтось плакав і кликав:

— Мій малий не з вами? Іванку!

Їлько допоміг дамі в капелюсі зійти з вагона, пройти між натовпом до перону.

— Ах, боже, боже, яка я вам вдячна, пане офіцер. Будете мати час, загляньте. Ми отам живемо, на головній, одинадцятьє число — перший будинок за Бородчаком...

— Бородчак?

— Ах, боже, що ви? Його тепер всі знають, в уряді влаштувався.

Ілько пішов по набережній сажневими кроками. Оглядався на прохожих,— сподівався десь зустріти Катерину. В кожній молодій дамі він впізнавав її, здригався і шепотів:

— Добре, що не вона!

Перед старим — в сірій фарбі — двоповерховим будинком вражено став. «Одинадцять!» Пройшов ще кілька кроків. Тринадцять — нещасливе число. Постав віддалік, потайки заглядав у під'їзд, на вікна... З подвір'я вийшов Бородчак, неуважно ковзнув очима по Ількові і пішов, видно, не впізнав.

Зібравши всі сили, примусив себе бути спокійним. Навкисно перейшов вулицю і піднявся східцями. Став у довгому коридорі, вирішував, в які двері постукати. І саме в цей час з другого поверху збігла вниз Катерина. Гукнув чужим голосом:

— Катерино!

Вона оглянулася через плече, замотала руками і побігла. Поки вибіг на вулицю, її вже ніде не було.

Два дні безуспішно шукав її, десяток разів заходив на квартиру, але хазяйка щоразу відповідала:

— Не була, не приходила.

Нічним поїздом відбув на кордон. В дорозі цілу ніч точилися тривожні розмови. Всі говорили про якусь нараду, що збирається у Відні, кожен силкувався вгадати, що вона може вирішити. Ілько сидів мовчазний, змучений, засипаний, як миша горою збіжжя, болючими думками, що були далекі од віденської наради, від кордону і від усього на світі. Згадав, що не вечеряв. Добув з паперового мішечка ковбасу і ліниво жував.

На зупинці Ілько зійшов з поїзда і під імлистим дощиком рушив у село. На кордоні йшла жвава перестрілка, кулі свистіли в повітрі.

Ранком відніс на пошту прохання про розлучення з Катериною. В окремій приписці до отця Олександра просив: «Зробіть, будь ласка, все це скоріше. За послугу буду вам щиро вдячний».

15

Хмурий осінній день. Засмучене сонце занурювалося поміж валами хмар. Над обід небо зовсім посивіло, і сонце більше не показувалося. Рвонув з гір вітер, закружляв віхолицю коричневого листя, розметав його по ораничах, по сивих схилах

пасовиськ. Тихенько-тихенько замжичив дощик. По обіді вдух, а під вечір пішов густий, але чарівно-тихий, заколискуюче-шепітливий, наче задумував приколисати Верховину.

Цього похмурого осіннього дня — 2 листопада в древньому австрійському Відні в імператорському палаці Бельведері зібралися арбітри Ріббентроп і Чіано, щоб вивести з тупика переговори, які вже раніше велися між Чехословащиною і Угорщиною щодо долі Словаччини та Закарпаття.

За рішенням Віденського арбітражу до Угорщини відійшли всі низинні родючі землі Закарпаття з містами Ужгородом, Мукачевом та Береговим, де були зосереджені майже всі промислові підприємства краю.

З боєм, мов відриваючи від серця живі шматочки, відмірювали бійці неширокими кроками рідну землю. Туга розпирала груди. Тужно шелестів вітер в поживклім кукурудзинні, що тут-там латками стелилося біля доріг. З дерев сипалося поживкле листя. Над ораніцями з ріденькими зеленими сходами озими крикало гайвороння.

Кожен, як і місяць тому в Судетах, оглядався на пройдсний шлях, примружував очі і думав щось важке, ниюче; як і місяць тому, несли на собі бійці кордон рідної країни, але страшна ноша сьогодні була невимовно важча. Кожен напівсвідомо відчував, що це — повний відступ. Крок за кроком, крок за кроком... Ще один такий перехід — і нема більше Чехословацької Республіки.

Густим живоплотом обома боками вулиць, куди проїжджала колона, стояли засмучені селяни. Жінки плакали, фартухами обтирали червоні обличчя. Чоловіки знімали шапки, гукали до бійців:

— Люди добрі, не кидайте нас! Ставайте отут, і всі ми з вами разом... Не допустимо.

— Не давайте дорогу фашистам!

Бійці відповідали:

— Ми ще повернемося.

Здійснявалось чиєсь страшне бажання проти волі народу, проти волі нескінченних колон бійців, проти волі оцих чоловіків та жінок, що стояли по боках вулиці і сумно махали на прощання капелюхами, хустками.

Позаду лишалися села, чудові пшеничні поля. По церквах били дзвони, наче на похорон. Десь там, за низинними дубовими перелісками, по стоптаних дорогах вже йшли за нашою армією чужі війська.

Під вечір колона вступила в Мукачеве. На вулицях було людно і в той же час якось таємниче тихо. В спустілих установах, школах, що евакуювались в гірські райони, гриміли сокири, довбні — з люті руйнувалися рештки добра, яке не встигли

вивезти; з вікон хмарою валила пилюка; по дорозі на Сваляву валялися загублені в поспіхах речі; стільці, лампи, блистіло на бруку потрошене скло.

За містом колона вийшла на шосе і посунула на захід, в напрямку Словаччини. Назустріч мчали машини, навантажені всяким добром, стугонілі залізними шинами вози. Дорога двигітала, здригалася. З Ужгорода в Хуст, Сваляву, Перечин спішно перевозилися сім'ї чиновників, безладним стадом посувалися люди всяких професій, що не хотіли залишатися під чужою владою. Ті, що не встигли вивезти свої речі, розпачливо металися по вулицях, чіплялися до кожного шофера, візника і сували в руки нелічені гроші — благали: «Ради бога, лише за Ужгород, за нову лінію кордону». А за Ужгородом в селах хліви, стодоли були забиті дорогими меблями, подушками, вузлами з всяким добром, і по всьому слідили кури, бенкетували миші.

Курився, стугонів шлях. Нескінченний потік біженців, військові колони запрудили його на всю широчінь. Все рухалося, гриміло, перебиалося на нові місця.

В казарми на Словаччині полк прибув 12 листопада на зорі. Всі змучені, забрюхані, злі і розгублені. Помились, почистились, і більшість зразу полягала. Спали цілий день.

Ілько прокинувся з таким почуттям, наче його штовхнули в бік. Стрибнув на підлогу, навіть пошукав очима, чи не сховався хтось під ліжком. Пройшовся босоніж холодною додівкою, потім сів на ліжко, звисив ноги. Бійці хроніли. Хто прокинувся, лежав тихо, щоб не вступати в розмову. Після цього страшного, що вершилося чужою волею, хотілося подумати, зрозуміти його до кінця, визначити в ньому своє місце, свою роль.

Ілько сидів нерухомо, а думки снувалися без порядку, як отара сполоханих овець. З часу проголошення автономії для Карпатської України життя його стало ясним, набрало нового значення. Заплутані стежки, на яких він губився останніми роками через безплідність своєї роботи з селянами, тепер зіллялися в пряму рівну дорогу. В Ілька прокинулася впевненість у власні сили, страшна, незнана раніше жадова до роботи. Адже, думав він, автономія — це і лісопилка, це і освіта, культура, достаток. З простого воїна чехословацької армії, що пересувався механічно за командою, він перетворився в бійця, який розумів, що за його грудьми притулилася вітчизна. Колись Седлак говорив, що він бачить свою вітчизну в трьох дорогах йому істотах, й Ілько тоді заздрихав цьому щасливому чехові. А тепер Ількові міг позаздрити будь-який громадянин найбільшої в світі держави — у нього теж була своя вітчизна, і він бачив її в півмільйонній голодній і обдертій Верховині. І головне — це було нове, народжене в осінь тридцять восьмого року, його ще не знала Верховина в своїй багатостраждальній історії. Воно було

настільки нове, що не знав його й Ілько, не знало його багато бійців, кинутих на кордони, відірваних від страшної складності життя.

І от... Віденський арбітраж... Чужа воля, чужі бажання. Супроти народу, супроти бійців, супроти Ілька... І хто може запевнити, що завтра, через місяць або два чужа воля не втне ще страшнішого жарту? Хто може ручитись, що першого ліпшого дня Гітлер, Муссоліні або ще хтось не позбавить Ілька маленької вітчизни, яку він ще й не встиг побачити, зрозуміти?

Наступного дня частина полку була розформована. Вчорашні солдати знову стали селянами, лісорубами, солекопами. Тисли руки тим, що залишалися в казармах, і якимось винувато поспішали за браму — в нове життя, сповнене боротьби, несподіванок.

Вже перед від'їздом Ілько одержав два листи — один від отця Олександра, другий — від нотаря Стоїчки. В обох повідомлялося про те, що прохання Ілька й Катерини про розрив шлюбу задовільнено. В листі від нотаря крім того згадувалося, що все нерухоме і рухоме майно, крім особистих речей Ілька, переходить у власність потерпілої — Катерини. Ілька ця новина нітрохи не збентежила.

Вийшли з Шнайдером за браму, зупинили візника і разом посідали у задку. Мовчки доїхали до вокзалу. До від'їзду поїзда, що вирушав у Карпати, залишилося тридцять хвилин. Зайшли в привокзальний ресторан і запросили пива — на прощання. Пили мовчки, винувато. Шнайдер поволі ковтав холодну рідину, потім випростався.

— Ну, от...— обізвався, дивлячись вбік.— Совісно, хай йому чорт. Пропили...

— Та-а-ак...— протяг задумано Ілько.

Не допивши пива, вийшли на перон і стримано прощались: кожен думав: «Чи зустрінемося колись?» Ілько ще раз міцно потис другові руку і пішов у вагон. Потім показався у вікні і махав капелюхом. Поїзд рушив. Шнайдер поникло стояв на пероні, не знаючи, куди їхати. У відчаї повернувся в ресторан, пив до ночі, пропивав останні гроші.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Від зорі до пізньої ночі, мов той дятел, стукав Медвідь планкачем по колодах; він не зважав ні на дощ, ні на сонце. З часу мобілізації роботи на будівництві майже припинилися: не було майстрів, і Медвідь працював самотньо й забуто. Іноді, ні з сього ні з того, кидав планкач, сідав на кругляка і запалював люльку. Дивився на село, на гори й зітхав.

А горами вже йшли ті останні дні теплої осені, коли в сонячну погоду в селі тріщали терлиці, коли на простертих веретах сушилися вимолочений соняшник, а з далеких присілків стежками спускалися в Гірське соромливі — наче ніколи не зустрічалися з людьми — молодиці, щоб закупити на зиму мішок червоної солі, кілька літрів гасу і пару коробок сірників; дехто заздалегідь купував свічки — адже ніхто із смертю угоди не укладав. Свіжими сніпками соломи латали селяни дахи на хатах.

Все готувалося до зими, мов до якогось страхіття, що мало незабаром звалитися на Верховину. Лише Медвідь залишався осторонь від готувань. «Коби в мене землиці тої хоч латочка,— думав він.— Хижку збудував би — і вже чоловік не чужий. Та, видать, не дороблюся». Аж в горлі щеміло в старого, як згадував свою хатинку і ту осінню пору, коли він по драбині вилізав на дах і втикав віхті соломи в обсмикану чорну стріху.

Щоб відвести душу, випросив десь у селі охапок соломи і собі прийнявся полатувати колибу. А як впорався з цим, по давній звичці ішов у ліс, викопував дички і засаджував сипкі червениці по Лисому горбі.

— Земля має бути красною,— гомонів старий.— Помремо ми, а земля житиме та й оці деревця не дадуть чоловікові померти назовсім.

Якось в обід Козар прийшов перевірити, як іде робота, і Медвідь несподівано заговорив:

— Якби мені оцей Лисий горб...

— Но-но, а що зробив би з такими червеницями? — поцікавився газда.

— Вродили би в мене. Їм лише того соку родючого, що в серці у чоловіка... Як вчепиться в нього корінець, то й сонця не треба... Хижку би поставив, хлівець...

— Но-но, мені не шкода. Та чи встигнеш? Смерть за плечима.

Медвідь оторопів -- «Мені не шкода...» Йому раптом почало не вистачати повітря.

— Що ви кажете, газдо?! -- подався вперед і ложкою наставив на вухо долоню, щоб не прослухаги.-- Та я би, господочку мій!..

— Но-но, кажу, бери, будуйся. Мені оцей горб без користі.

Медвідь стиснув на грудях руки, завмер. Очі залишилися широко відкритими, в них заблищали сльози.

— Господочку мій! — крикнув нарешті, знову здобувши дар мови.— Газдо, ви справді? Землю... Та... йой, що я! Дайте, най вас поцілую. Може, договір якийсь, відробляти буду до смерті...

— Но-но, я казав. Слово в мене кріпке... Ходи, поглянемо, де там підходяще...

Медвідь схопився і, щасливо лепечучи, як мала дитина, подався на схил. Засапався, аж у грудях свистіло, але не відчував втоми. Їшов так швидко, що Козар ледве встигав за ним.

— Візьми камінь. Отак... Значи собі межу, клади сюди. Но-но, клади, я слово не міняю.— Вузькими кроками пішов вгору (Медвідь поруч), прикинув оком віддаль і сказав: — Сюди клади межу. Потім камені закоплиць. Межа — діло святе.— Вимір'яв кроками ширину, оглянувся навколо і, видно, залишився зовсім задоволений з своєї роботи.— А хижку поставиш сюди. Тут рівне... Якусь деревину тобі дам, трохи соломи... Я розумію, яке то: чоловік без землі та без своєї стріхи не може... Та вже позирай, щоб земля не вакувала. Тото — гріх, но-но... Та будь здоров, газдуй...

Отак несподівано, наче в дивному сні, Медвідь став господарем. Оглянув ділянку — суцільні яри, тільки й рівного, що під хатину. Скрізь — валуни, тернові кущі з горошинками синіх плодів. Здавалося, тільки божевільна людина могла радіти такій землі. А Медвідь радів, та ще як радів! Кращої ділянки за оці яри для нього не було на цілому світі. Брав у жменю землю, розминав її в пальцях, нюхав, клав грудочки на язик і повторював з радісним хвилюванням:

— Вродить! Господи, який тут буде врожай!

В уяві бачив свою хатину: приземкувату, з маленькими прищуленими віконцями, під жовтими сніпками соломи, а навколо неї деревця — яблуньки, груші, сливи, виноград...

— Господочку, яким я став багатим.

До вечора в той день обтесав значно більше кругляків, ніж іншим разом, але про спочинок і не думав, хоч весь тремтів

від виснаження. Коли зайшло сонце, взяв на плечі лопату, сокиру і пішов на схил. Вирубав тернові кущі, скидав їх у глибокі яри, а потім закидав глиною. «Земелька... Та що чоловікові більше треба? Маленько кукурудзи, картоплі, капусти і теплий куток, щоб хоч на кладовище із свого винесли». Але про смерть тепер Медвідь думає якнайменше. Життя стало для нього невимовно дорогим; вчепився в нього міцно, як оці розлогі кущі терну. Остаточо знесилившись, сів десь на валуни, поважно, як сам Козар, набивав люльку смердючим тютюном, викресував вогню і з насолодою курив.

А ніч стояла така тепла, така задумано-щаслива, наче й вона несподівано одержала землю і присіла собі покурити та помилуватися своїм чудовим багатством.

До самого ранку Медвідь не кидав роботи, але дедалі присідав відпочивати частіше. Коли зійшло велике усміхнене сонце, він став на межі і сам здивувався — так багато було за ніч зроблено.

На другий день почав переносити на схил свою колибу. Вирішив цієї осені хати не будувати. Поставить поки що колибу, правда, більшу, ніж була стара над Шумливим. Зробить двері, на них виріже хоч маленьке віконце. Головне, щоб було де перезимувати. «Спочатку треба землю впорядкувати. Козар каже правду: гріх землі вакувати. У газдів — то інше, бо в них багато землі... Навесні я хоч маленько картоплі посаджу, декілька жмень кукурудзи».

Люди дивилися на роботу старого, похитували головами і казали:

— Знову знайшов собі старий чорт дурного. Висав Біланюка, а тепер за цього взявся. І бога не боїться такого жебрака обдурювати.

Дехто радив Медведеві:

— Не зв'язуйтеся ви з газдою. Побачите, обдурить. Приведете йому до ладу тоті ярки, а тоді вас прожене.

— Прожене? — задумувався на хвилину старий, а потім казав: — Ніхто мене, добрі люди, звідси не викоренить. Та й у Козаря є серце, не звір він, а чоловік.

— Побачите, Федоре, буде недобре. Ви з ним хоч договір якийсь складіть, щоб староста підписався, поставив печатку.

Але Медвідь нікого не хотів слухати. Він вірив Козареві і навіть не припускав думки, щоб той міг ошукати.

2

Директор учительської семінарії повідомив, що Юрко після Віденського арбітражу не з'являється на навчання. Це збентежило Козаря. Поїхав у Севлюш (сюди евакуювалася Мукачівська семінарія), випитував у Юркових друзів, але ніхто нічого не міг сказати до ладу.

— Очевидно, залишився в Мукачевому,— відповідали всі.
Додому повернувся Козар не в настрої. Нагримав на Анцю, бо не відкрила ворота...

— Спиш, вилежуєшся! Но-но, я маю за всіх на собі терпіти!
— Не можу я літати,— неголосно заперечила Анця.

Козар вовком стрибнув з воза і гаркнув, полотніючи:

— Язикуєш?!

— І я не раб божий, щоб вічно на мене гримали...

В старого пересохло в горлі: ніколи він не чув від невістки, щоб виправдувалася чи огризалася.

— Замовчи! — стогінливо зірвався його голос.

Шулікою кинувся до невістки. Анця відстрибнула, ввібрала в плечі голову,— вся похолонувши, чекала удару. Але Козар крутнувся, влетів у хату, загнукав дверима, стільцями. Весь — червоний, захеканий і страшний.

Саме в розпалі гніву перед ворітьми задеренчали дзвіночки, а через хвилину в хату ввійшла Катерина.

— І ти, і ти? — зустрів її батько.— За моєю душею прийшла? Но-но, бери! Розтягуй все, дочиста. А ти, Василю, знову починай від голого кілочка, знову...— на півслові осікся, застогнав і сів — його почало колотити в грудях, глухо застукали у скроні дрібні молоточки.

— Що з вами, няню? — з робленим співчуттям в голосі, але злякано спитала Катерина.— Нездужаєте?

— Но-но, вже моє, видать, таке: віджив.— Через якийсь час, трохи заспокоївшись, спитав: — Ти за чим?

— Хочу продати хату,— відповіла зовсім спокійно, навіть не підозрюючи того, що батько може заперечити.— В місті я домовилася. Дають зразу готівкою...

— Поспішаєш...— невиразно, ніби байдуже кинув батько, а груди заходили, як ковальський міх.

— Поспішаю, няню,— не зрозумівши, відповіла Катерина.— На вулиці мене чекає візник. Оформимо договір, і поїду. Сьогодні думаю бути в місті.

— А батько...— старий осатанів.— Тобі чорт за батька, но-но! Порадитися не треба...— плюнув Катерині прямо в обличчя, розвів руки, наче збирався летіти, і так викотився з хати. Мов навіжений, метався по обійстю, ловився обома руками за груди і стогнав. Коли Катерина, не прощаючись, пішла на вулицю, ще раз надривисто, з кашлем, плюнув їй услід.

Вперше в житті відмовився від вечері. Надсадно сопучи, ліг, але через півгодини схопився і крикнув:

— Вечерю дай!

Наївся і, хитаючись похмільно, пішов на город. Довго петляв без будь-якої мети між молодим сливником, потім стояв на перелазі. Ніколи не почував себе таким покинутим, як цього вечора. Раніше Козареві ніколи не бувало від чогось прикро — всі життєві незгоди наче пролітали повз нього. А в це літо —

після повернення з лікарні — змінився: на все реагував боляче, з гостротою, ніби боявся, що в нього не вистачить сили перемогти. Він якось частенько, мов дівка-відданиця в м'ясниці, почав лічити свої роки. «Шістдесят третій...» — і холодком обдавало його це число, наганяло тугу.

І якось раптом, стоячи на перелазі, він зрозумів, що життя його саме на цьому нещасному шістдесят третьому тріснуло, пригнулося до землі.

Шаленіючи від цієї думки, засіпав кілком, захрящала огорожа. На шум басовито забовкав на подвір'ї Циган, загримав ланцюгом.

— Отак і бути,— погрозив у ніч.— Проп'ю все, дочиста проп'ю.

Злість на Катерину, на Анцю, на Юрка — на всіх палила груди, хотілося мститись. Але на півдорозі до корчми зрозумів, що він не зможе пропити з свого газдівства навіть трухлого кілочка, що виломився з тину. Все його багатство було ним самим і позбутися якоїсь навіть дрібниці було рівноцінним, що відрізати найболючішу частину з власного тіла. І тоді крикнув:

— Но-но, оженюсь! Поплачете!

Більше не думав — все було вирішене. Поправив на голові дзвінок-капельюх, забгав під пояс льняну сорочку, твердим козарівським кроком перейшов вулицю і з саду вийшов до Олени на подвір'я. Олени вдома не застав, а можливо, і не хотіла обізватися, але це Козаря не охолодило. Тим же кроком рушив додому.

— Завтра,— сказав погрозливо, піднімаючись по скрипливій драбині на оборіг. Тільки встиг притулити до запашного шарудливого сіна голову і вже заснув мертвенним сном.

Ранком нагримав на Анцю:

— Готуєш ту їжу, наче для поросят!

А потім сьорбав, хлопотів стравою незгірше справжніх поросят і, тамуючи мстиву радість, погрозливо кидав:

— Но-но...

З своєї комірчини висунула розпатлану, завжди непричесану і якусь ніби прикурену голову Юліна. Хотіла щось попросити в Анці, але, зустрівшись з погрозливым батьковим поглядом, завагалася.

— Юліно,— гукнув Козар, не повертаючи голови і не перестаючи жувати.— Ти-и-и... Но-но, твій що пише?

Він зовсім не мав про що питати дочку, лише хотілося, щоб поглянула на нього. Юліна стала на порозі, оберла фартухом білі від тіста руки.

— Не пише нич...— відповіла збентежено.

— Но-но, іди собі в своїй справі, я лише так...

Повертаючись в комірчину, Юліна неспокійно думала: «Чого він питав і що з ним? Якийсь наче збісний...»

Цілий день Козар тинявся по обійстю, а під вечір покликав Анцю і сказав:

— Піди по Олену... Оці яблука зірвете.

— Скоро ніч, няню... Може, завтра...

Блимнув на неї мишачими чорними очима, погрозово закректав. Анця слухняно пішла за ворота, а він вишкірив по-жовтілі зуби і в душі погрозив: «Так буде, як я хочу! На моєму хлібі не розжиєш!» Знав, що Юліна з невісткою тремтять. Тішився: «Но-но, ще ви поплатете!»

...Анця з Оленою зривали яблука, шаруділи гіллям, а Козар поважно ходив по межі, оглядав дерева. Декілька разів зупинявся під яблунею і питав:

— Ще видно? Но-но, глядіть, не зірвіться.

Зовсім стемніло. Чисте визоріле небо показувало на крутий мороз; росянистою, ще не затужавілою памороззю вкривалося тверде листя і гладенькі, що ковзалися в руках, яблука. Від лядянистого холоду яблук дерев'яніли пальці. Звідкілясь у сад наплив запах свіжоспеченого хліба і, заплутавшись в гущавині дерев, довго затримався.

— Зима скоро,— сказала Олена, зігріваючи під пахвами за-кляклі пальці.— Ой, зима, а в мене ні одягу, ні хліба.— Притримала скаржливе зітхання й призналася:— Завидки мене беруть на газдівське щастя.

— Не поривай на нього очі... Струпом воно заїдене, те щастя, шашелем поточене,— відповіла Анця. Сіла на драбину, ламала гілки.

Олена підсіла ближче, оглянулася, щоб ніхто не підслухав, і шепнула на вухо:

— Данило десь поблизу... Ми його бачили з Терою, коли везли третину.

3

Ткала осінь холодну пряжу дощів, тужно тягла природа захриплий похоронний мотив. Небо схилилося над землею повними грудьми годувальниці і лило-лило дощами безперестанку; скрізь дзюрчало, булькотіло. Сонце зовсім не показувалося. Над всією землею висіла каламутна водяна запона, і в ній втопилося сонце, ясна голуби́нь верховинського неба. Бездомну людину в такий час огортає тваринний страх і забобонна віра в неминуче сконання.

Данило сидів під ніздрюватою стріхою скелі і в думці молився. Вперше за довгі місяці блукання, втративши віру у порятунок, звернувся до бога. Але це була не та молитва, якої навчила в дитинстві мати. Данило просто, як сильній істоті, розповідав богові про своє тяжке життя; ніби чужим городом закрадався він у своє минуле, вигрібав звідти гіркі спогади і викладав їх без нарікань, без благання — як може робити лише міцна і чесна людина, що не вміє згинатися,— ніби кажучи: «Якщо ти справедливий, сам зрозумієш».

Коліна мліли, шлунок не давав спокою. Пересів на купу сухого хмизу, щільніше закутався в подертий піджак, а посинілі від холоду ноги заховав у хмизі. Пошукав у кишенях, але нічого не знайшов. Заплющив очі, поринаючи у напівсонне марення... Ось ідуть вони міськими вулицями; по боках поліцаї. На вулицях — рух. Люди зупиняються біля багатих вітрин крамниць, тикають пальцем на викладений крам, цікавляться ціною. А ціною душі в'язня ніхто не цікавиться. Можливо, будь вона крамом, то хоч якась біднячка запитала б: «А скільки вона в тебе коштує?» Данило брєде в середині колони. Їх ведуть за місто у виноградники — на роботу. В душі — колоча, як гвіздох, думка: тікати!.. Стрімкий схил плантації, а далі — густі чагарники. Тільки б добратися до них... Ні, Данило не вирішував — все робилося мимо його волі, іншою силою. Це була сила Гірського, сила його дитини, що загубилася десь, шукаючи батька. Отямився лише тоді, як далеко позаду залишилися плантації, а навколо надійною гушавиною шуміли чагарники, що переходили у дрібнолісся.

З того часу минуло майже два місяці. Довгі, довгі місяці бездомного блукання по рідних лісах, в яких знаходив порятунком і переслідуваний дикий звір, і людина.

Вдень Данило сидів у своїй схованці під скелею, затіненій кущами та буйною папороттю, а вночі виходив на поля шукати щось їстівне. Та осінні дні хутко оголювали обніжки, зривали з дерев останні плоди. Почався страшний, ні з ким не поділений голод самотньої людини. День у день шлунок варив, булькотів, як вода на гарячій плиті, і не було ні сирої картоплі, ні яблука, щоб вкинути у цю кип'ячу воду. Тоді вперше Данило наважився вийти на дорогу перед жінок, що везли третину, і попросив хліба. З того дня в душі назвав себе жебраком.

...Дощ перестав. З дерев на іржаву підстилку листя падали краплини, долиною з стогоном бився вітер. Наступав вечір.

— Треба іти...— сказав до себе Данило.

Насилу встав і, згорбившись від кволості й холоду, пішов чагарниками вгору, силкуючись вгадати, скільки днів не мав нічого в роті. Рідке листя на грабових кушах мочило одяг, пробирало холодом. Вибрався на високу голу вершину і став. У вечірніх туманних сутінках лежала земля, гострі верхи Карпат тяглися в сиве небо. Здалека проваллями доніс вітер уривчастий хриплий гудок паровоза, наче навмисне, щоб нагадати Данилові, що десь існує двадцяте століття електрики, машин... А він, Данило, схудлий, в подертій сорочці, зарослий бородою,— стояв згорблено на вершині гори, як перший поселенець Верховини з тяжкою думкою: «Як прожити?» «Няню!» Данило здригнувся, почав оглядатися, знаючи, що нікого не побачить. Адже це пустувала думка, що жила в ньому; він часто чув це слово і лише згодом дозволив собі зрозуміти, що кличе не Юрик, а він — Данило.

Спустився з гори, сховався за кущами біля дороги і чекав. Тихо було скрізь — ніхто не проїжджав у село. А шлунок просив їсти, їсти, їсти! Думка рисувала накритий стіл, розпалювала жадобу. Іноді зривався густий дощ, шумів лісами, потім затихав і десь у чорноті неба виглядала одинока невиспана зірка. Данило, змучившись стояти за кущем, виходив на дорогу, танцював від холоду, до дзвону у вухах вслухався, але ніде не обзивався людський голос — все наче вимерло або причаїлося під холодною полою ночі.

Вже нічого не думаючи, а лише сліпо підкоряючись голоду, Данило обочиною дороги рушив у село. За перевалом у темряві набрів на колибу. Злякано зупинився, лише тепер зрозумівши ясно, що він іде красти. Так, красти... Його поймав страх, хотілося кричати. І в той же час невідома сила тягла його в колибу, заглушувала і страх, і крик. Навшпинець добрався до дверей, обережно торкнувся рукою дерев'яного засува. Двері легенько рипнули і відхилилися саме настільки, що можна було просунути в середину. Переступаючи низенький поріг, Данило пережив вічність; вся його істота — обдерта, голодна — стогнала: «Злодій!» а руки його — чужі, непідвладні — судорожно обмацували стіни, долівку, натрапляли на якісь дрючки, на щось металічно холодне. Нарешті... стіл. Отут! Стиснувши в долоні дрібний шматочок кукурудзяника, прожогом вистрибнув за двері, забувши про всяку обережність. З колиби почулося:

— Хто там ходить?

Чийсь босі кроки зашльопали по долівці, потім заглушилися довгим простудженим кашлем. А Данило тікав наосліп, натикався на валуни, на кущі. Щоб не загубити хліб, сховав його в пазуху і притримував обома руками. Боявся, що десь серед лісу звалиться і помре, не встигши з'їсти хліб, але не зупинявся, бо позаду настирливо шльопали босі ноги. Нарешті, загубившись у лісі, кроки затихли — погоня відстала, і Данило пішов повільно.

Добрався в свою схованку, впав на купу хмизу; довго відсапувався. Коли настільки зміцнів, що зміг підвестися, дістав з пазухи хліб і підніс його до вуст. В ніс ударив приємний запах. І саме, коли хотів запустити в кусень міцні зуби, хтось — наче десь збоку — шепнув: «Злодій!» Рука повисла, оніміла. Злодій... В думці пройшов весь шлях до чужої колиби і назад, чужими очима дивився на себе — приниженого, згн'ябленого... Божевільно — аж зірки в очах заіскрилися — стиснув у долонях кусень; хліб розкришився, посипався в пісок дрібними грудочками. Злодій, злодій! Розкидав хмиз, що служив ліжком. Знесилившись, впав на холодний пісок.

Спав, мабуть, цілу вічність, бо в сні встиг побувати у власному дитинстві, пасти в Козаря худобу, встиг звити своє гніздо на Чортовому горбі, посидіти в тюрмі і забратися в чужу колибу за хлібом. За ним у темряві хтось гнався, звалив його на зем-

лю, бив головою об камінь. Прокинувся весь в холодному поті. Тіло ніби прилипло до піску, а в шлунку щось шкребло гостри-ми пазурами.

Їсти... Але цей голос був уже лінивий, знесилений. Помітивши в піску жовті грудочки кукурудзяника, через силу посягнув рукою, зогріб їх, підніс до уст. Рот наповнився слиною. «Няню!» Але Данило не слухав: поїдав хліб, змішаний навпіл з піском, хрум-кав його міцними зубами... Підставив уста під струмок, що дзюрчав із скелі, напився і потім з гірким почуттям того, що відправив якийсь дикунський ритуал переродження, ліг спати. Прокинувся вночі, чужий собі і всьому світу. Крізь просідь подертих хмар на нього з докором дивилися зорі, чужі, потой-бічні.

Спробував встати, але не міг. Перед очима танцювали жовті кола, світ повільно кудись летів, завалювався.

Котився міжгір'ям гугнявий голос вечірнього дзвону. Небо, густо забите хмарами, зіллялося з горами. Після того, як ущух вітер, дощ пішов густий, холодний — сів до самого ранку, як крізь сито.

Данило, промоклий до кісток, цокочучи зубами від холоду, виснажено ступав босими ногами по грязюці. Пропітніле, зітліле лахміття прилипло до тіла, з нього стікала вода. А Данило вже не зважав ні на що — вже не відчував ні болю поранених ніг, ні холоду, ні виття пронизливого крижаного вітру.

Він ще в обід покинув свою схованку і, гнаний страхом смерті, подався навмання через гори, не маючи перед собою ясної мети. Було єдине прагнення: не померти, дотягнутися до чогось кращого, дожити. Кращим для нього був теплий затишок, куди б не проникав дощ і вітер.

А дощ наче глузував з його прагнення, сівся безустанку, густий-густий. Час стояв на місці, ніби й він, як Данило, збився з дороги і закружляв манівцями в лісовому бездоріжжі.

Ноги потрапили на ковзку стежку, що сповзала схилом. Внизу гуркотіла річка, стогін водоспаду заглушував виття вітру. Через хитку кладку перебрався на друтий берег і знову — крок, друтий... Ще б хоч трохи сили. Можливо, щось трапиться таке, що змінить все: він знайде десь оборіг з пахучим сіном. Ось там, за горою... Але й за горою була ніч і дощ, дощ... Знову — бездоріжжя, кущі, вимиті водами рівчаки.

Кожен нічний звук наганяв страх, ноги самі відстрибували вбік — де й сила бралася в них! Жити! Скарідним стало життя, перетворилося в страшну муку, а відриватися від нього не було бажання. Переходив убрід набухлі струмки, і вода в них була не холодною, а навіть теплішою від повітря. В голові без увагу гули дзвони, перед очима летіли барвисті кола; безліч дрібних, як пісок, зірок мережили чорний простір землі і неба.

Сісти тут, серед лісу, на мокру землю... Але це означало смерть. Він більше не зможе підвестися, бо сили виллються в землю, як виливається вода з перекинutoї пляшки,— мусив тримаги голову вверх. Чим далі залишалася позаду його схо-ванка, тим хутчіш виціджувалися з тіла сили. Земля тягла до себе. Почав шукати зручне місце, де б можна лягти і померти. І якщо не лягав, то лише тому, що всюди було однаково незручно і страшно. Буває час, коли й земля стає страшною!

Починало сіріти. А світ був так само мокрий, холодний, одно-манітний. Дійти, дійти! Ще б оцю останню гірку, а там... Мусить же бути десь тепле, сухе місце. Але Данило вже не міг. Сперся плечима об стовбур. Залишалося зробити лише невеличке зусилля, щоб розпластатися на листя. Але Данило не спішив зробити це останнє зусилля. Посинілий, обдертий, стояв він і водив навколо очима, повними незрозумілої туги і спокою.

Займався ранок — сірий, сумний, довгий... Чорнота хмар посивіла, ніби трохи обмилася дощами. Виглянув з туманів обпалений ліс. Десь в гушавині тонко забрехала лисиця, на буці закаркала ворона. Ці самотні звуки довго-довго відлунювалися в проваллях, наче й вони змагалися з небуттям, наче й вони прагнули вічності. Від натуги серце в Данила билосся так голосно, що його удари, мабуть, теж відлунювалися в горах.

Анця без потреби хльоскала у сухому морозному повітрі батоном і причмокувала на коней. Підвода стрибала по вузькій замерзлій дорозі, обрамленій навислими кущами лісових горіхів, що за ніч окуталися в іній, наче обросли молодим пухом.

Настрій у Анці був хмарний. Ранком знову посварилася з свекром. І що це з нею таке сталося? Наче підмінили її. Тиха й покірна, що навіть гадки не могла припустити сперечатися з свекром, тепер перечила йому на кожному кроці і раділа в душі, коли той захлинався від люті. Довівши старого до шаленства, сварила себе за грубість, обіцяла бути сумірною, слухняною, а потім знову кидала йому в'їдливі слова.

Вчора ввечері послав її старий до млина перевірити, чи скінчили дерти крупу для худоби, ще й наказав: «Скоро вернися», а вона навмисне затрималася допізна — щоб тільки допекти старому... Ненавиділа Анця, всією душею ненавиділа весь козарівський рід, бо колючим терням став він на її дорозі. Листи від чоловіка читала вимушено, палила їх і писала сухі, короткі відповіді.

Як хтось повертався з війська, Анця мимоволі починала думати про те, що якогось дня отак несподівано чорним злом появиться в хаті Андрій, і життя її знову зігнеться дугою. Але в глибині душі розуміла, що жити по-старому більше не зможе.

Чим далі в гори, дорога ставала стрімкішою, звивистішою; вона обгинала величезні буки, що розкинули через дорогу

оббиті, могутні ребра коренищ. Ліс густішав, на землю дрібно сівся з гілля голчастий іній. В проваллях ухкали сокири, лунали голоси селян. Анця вибралася на неширокий поруб. При її появі якісь жінки хутко забігли в гушавину. Вище на схилі кричав лісник, потім його басовитий голос затих, почулося гу-панчя й жіночий плач.

Анця скинула оберемок сіна, накрила мокрих коней, з яких курилася пара, ковдрами. По-чоловічому закинула на плече сокиру і пішла вгору. Зносила до воза сухе гілля, перегнилі стовбури і думала: «Що зроблю, як прийде Андрій?»

Короткий грудневий день хутко хилився до вечора. Сонце сховалося за верхами, синіли гори. Під вечір розгулявся холодний вітер, гнав долиною порошу інею. На деревах гніздилися ворони. Вовнастими нестриженими вівцями біліла над заходом величезна отара хмар, підпливала знизу теплим рум'янцем.

Нарешті Анця зав'язала на возі хмиз, запрягла коней і рушила додому. Зморена, ішла попереду коней, тримаючи за вуздечку, і жувала примерзлий хліб. На крутих спусках встромляла в задні колеса гальмову палицю, тихо наказувала:

— Но, малі!

Коні форкали, вигинали шиї і, пританцьовуючи, спускалися вниз. На рівній дорозі Анця сіла на передок і знову думала над невіршеним питанням: «Як бути, коли повернеться Андрій?»

Біля кісниці, що неправильним прямокутником врізувалася в березовий гушак, зупинила коней і побігла до оборога, щоб набрати сіна. Легко вибралася на оборіг, розкинула ряднину і раптом відсахнулася, скрикнула від переляку. В сіні нерухомо лежав якийсь оброслий, бородатий чоловік. На крик Анці чоловік трохи повернув голову, і тепер було видно його безпритомно блукаючі очі, потріскані білі губи. Невже Данило? Не тямлячись від змішаного почуття жаху і радості, притулила йому долоню до обличчя. Той захрипів, почав кидатися:

— Дайте води, дайте води, розбійники!

— Даниле, це я. Подивися, не впізнаєш? Я Анця...

— Води, води-и-и! — хрипів, борсався. Кризь проріз зубів білів спечений язик.

— Даниле, Данилочку... Я тобі дам води.

Хутко — бозна-як не зірвалася — спустилася з оборога, шалено заметалася, шукаючи в що набрати води. Так нічого й не знайшла; нагребла з гілля жменю інею і ним зволожила потріскані губи хворого. Накрила його сіном, потім зняла з плечей поношену хустину, обмотала йому шию і голову. Довго сиділа, нахилившись над ним, вирішуючи, що має робити. Повезти в село? Але ж він знову потрапить до рук жандармів. Залишити тут, на оборозі, хворого? Це — явна смерть. Що робити, хто порадить?!

Данило знову заборсався, захрипів і потім раптом затих.

— Помирає!

Тамуючи крик, просунула під сіно руку, положила її на груди

хворому. Серце ритмічно вистукувало: ту-тук, ту-тук... Колись Анця отак головою тулилася до цих грудей і слухала, як б'ється в них серце. Крізь слізну розсип посміхнулася, торкнулася устами спечених губів, і від цього Данило знову ввійшов у її серце — він знову почав належати їй і більше нікому.

Коні змучилися стояти на морозі і рушили. Схилом підвода котилася легко, підганяла, а відпочилі коні перейшли на рись, і вже бігли до самого узлісся. Зупинив їх якийсь дебелий, похмурий чоловік з перебитим широким носом. Став перед коней, сховав у кишені потертого хутряного кожуха руки і курир. Анця подякувала за допомогу, хотіла рушити, але незнайомий не сховався з дороги.

— Твої? — показав головою на коней.

— Свекрові, в мене нічого нема.

Той чоботом штовхнув коня в живіт і відступився. Пильно, з нахабною усмішкою, оглянув Анцю і, спльовуючи, сказав:

— Гляди, коней свекрових занастастиш, як частенько у сіно стрибатимеш. Хоч одяг обтрус, молодице, сліди замети.

Анця до сліз почервоніла і мовчки стьобнула коней. Незнайомий пройшов обочиною, потім завернув у гушаки молодняка. Він якось дивно, по-зłodійському оглядався і пихкав сигнєватим димком цигарки. Анця зразу ж забула про нього. Живий, живий, живий Данило — і це було для неї головне.

Свекор зустрів її на воротах бурчанням:

— Привезла, як ворона в дзьобі, а цілий день змарнувала. Но-но, та не стій. Худобину обійди на ніч, — і рушив на вулицю.

— Ви куди?

Від поспіху під ногами в неї горіла земля. Накидала коровам у ясла сіна, вилила свиням у корито зовсім холодні помий.

— Юлино, подій і наші корови — в мене дуже пильна робота.

Побігла до Олени. З розгону відчинила двері і... не знала, чи входити, чи вертатися, — біла столу сидів свекор, зосереджено креслив нігтем на скатерці візерунки.

— За мною прибігла, но-но! — схопився він і погрозово шаркнув ногою. — Худобину на кого лишила?

— Дуже ви мені потрібні... — кинула Анця. Аж здивувалася з своєї сміливості. Пальцем поманила Олену надвір.

Пролітали сніжинки, холодком торкалися розпалених щік. Сива імлиста земля, наче вкрита старою пліснявою, тягнулася в непроглядну темряву чагарників та мовчазного лісу; далеко вперед хвилястими стрічками забігали в темінь витоптані худобою стежки.

Олена почала відставати і попросила:

— Не біжи так, не можу.

Анця притишила хід, але за якусь хвилину вже знову бігла, не чуючи під собою ніг. У скронях бухкала кров. На мить

подумала: «Господи, що я роблю!? Кинула все і йду. Ї в мене нема ні страху, ні сорому. Старий прокинеться, почне шукати, напише Андрієві... Підуть по селу пересудки...»

Сніг посипав густий, монотонно зашелестів у коричневім листі грабника; чорні валуни зверху обростали сивиною, виразніше виступало з ночі схрещене гілля стежок. З чагарників вистрибнув заєць, черкнув довгими лапами в мерзле папоротиння і майнув через дорогу до ярів. Молодиці забобонно стали на обочині, переглянувшись, просячи поради. Але стояти не було ні часу, ні сили.

Лише як між молодняком засивіло полотно кісниці і з ночі виступив гостроверхий оборіг, Анця притишила хід і, в'янучи від страху, пішла нерівно, спотикаючись; пальці розпліталися, насилу втримувала ними клуночок. Під оборогом стала, почала вслухатись. Навколо шелестіли крупинки снігу, десь далеко в горах завмираюче ухкала сокира, а проваллям котилася багатоголоса луна.

— Тут якісь сліди, бачиш? — зашепотіла Олена.— Хтось ходив.

Справді, навколо оборога виднілися відбиті в молодому сніжку великі сліди, темніли жмутки свіжорозкиданого сіна.

Ранком Анцю покликали на жандармську станцію. Розгублена, невиспана і до всього байдужа, сиділа вона перед товстим Гашеком і кусала губи. Гашек випитував, коли бачила Данила, що той говорив, а вона відповідала бездумно, наче уві сні. Плутані відповіді дратували Гашека, він багровів, віддував червоні подушки губів; між товстими пальцями в рудому волосинні дрібно танцювала цигарка.

— Де Данило? — grimнув, нарешті, Гашек, схопився з-за столу.— Ви мене чуєте, пані Козарова? Ви чуєте, ви... ви оглухли? Де Біланюк, ви повинні знати!

Анця сіпнула, наче її вкололи. «Значить, не зловили...» Визивно, з явним глузування поглянула Гашекові просто в очі і сказала:

— Данило вам легко не дасться.

Гашек кинув на підлогу цигарку, розтоптав її величезним чоботищем і вивчаюче поглянув на свою червону долоню.

— Майте на увазі, ніхто від закону не сховається! Майте на увазі, пані Козарова,— і тут же несподівано засміявся, злісно, самими губами.— Не дасться... Цікава думка. І взагалі цікавий ви народ. Кажете, не дасться? Може бути, може бути. Ви вільні, пані Козарова, ідіть.

Анця побігла східцями на стежку. Пригладила долонею пошерхлий засніжений живопліт, під ногами приємно хрустів-рипів перший пахучий сніжок.

На городах галасувала дівтора, кидала сніжками. Дівчата черпали пухке, іскристе борошно долонями і умивалися ним, щоб

бути білими. Чи то від першого снігу, що так виразно нагадував безтурботну молодість, чи від безсилої люті Гашека Анці стало весело. Готова була скинути черевики і босоніж бігти по білій скатертині, як, бувало, в дитинстві. Та веселий настрій хутко танув. В голові свердлило питання: де він, що з ним?

Сіла на кухні біля гарячої плити. З неприязню й обуренням дивилася на сєкєра, що, сопучи, шив хомут.

— Добра жіночка, но-но,— кинув Козар, відсапуєучись.— Чоловіка — набік...

— Ви... ви нєлюд!

Старий так сїпнувєся, що мало не перекинув стїльця. Обома руками схопив хомут і кинув ним в Анцю. Твердий, як з олова, вузол влучив їй просто в чоло. Анця від болю скрикнула. На крик вибігла з комїрчини Юліна:

— Що ви робите, няню?

— Гєть, ге-є-єть! — биком зарєвів старий, рвучи дратву.

Анця пішла в світлицю, зв'язала в клунок свій одяг і виїшла. Хотїлося плакати, але не могла. Наперекїр всьому в глибинї душі блїдим промїнчиком блимала радїсть від почуття волї.

4

Недобре гудїли села; вїщувало це негоду. Так іноді напровєсні гудуть гори. Гудуть нїч, другу; кресне, темнїє снїг, влягаються замети, а під ними весєлими струмочками дзюрчить тала вода; мїліють, розширюються в плоскі тарїлки недавно глибокї і вузькї слїди тварин, вистромлюються з-під снїгу трухлї пеньки. Виходять люди надвїр, вслухуються в таємничу мову гїр і, котрї молодшї й недосвїдченї, кажуть: «На погоду розгулялися гори, про теплї днї перегукуються», а котрї старшї, бувалїшї, пїдозрїло хитають головами і з висновками не поспїшають; лише в хатї, в колї своїх скажуть: «Не той гомїн у гїр. Щоб бурї снїговї не пішли...» А на третю чи четвєрту нїч і зїрветься буря: закрутить вїтрами, посипле, як з мїха, мокрим липким снїгом, залїпить вїкна, порозчаєє дерева, згонить до осель голондних вовкїв, положить в бїлу домовину схоплєних серед лїсу мандрївникїв... І гуляє-лютує страшнїй бїлий опришок.

В Гїрському і навколишнїх селах їшла гарячкова пїдготовка до демонстрацїї на пїдтримку автономного уряду Волошина, яка мала вїдбутися в недїлю у Яблунїцї. Чекали прибуття і самого прем'єра та мїнїстрїв.

Їлько повернувся з вїська саме в розпал пїдготовки і зразу ж з головою поринув у роботу. В першї тижнї він жив безоким щастям закоханого юнака, який в своїй нареченїй бачить тїльки хороше і готовий дїстати для неї з неба зїрки. Тою щасливою нареченою в Їлька була автономна Карпатська Україна, яку в своїй слїпотї він називав самостїйною. За роботою для «самостїйної» Верховини він навїть не мав часу подумати про себе.

Виорендував колишній свій будинок, позносив сюди від сусідів одяг і навів сякий-такий порядок в одній кімнатці, в якій вмістилося все його добро: шафа, ліжко, стіл. На цьому все. Більше про себе не думав, ніколи було. Якнайшвидше треба було вивчити з молоддю нові похідні пісні, потрібно було проводити серед селян агітацію, вмовляти їх піти на демонстрацію. В цій роботі Ілько знаходив повне задоволення, хоч ішла вона, як і раніше, в'яло, вимушено. «Ну, що ж, початок завжди важкий»,— потішав себе Ілько.

— Нове народжується в муках,— підбадьорював Гойчук.

І це була правда. В страшних муках приходив на світ божий висидень фашистської Німеччини—Карпатська Україна,— кров'ю, потом і сльозами розплачувався за це фальшиве дитя верховинець.

У млині вечорами збиралися селяни, говорили про голод, що мав неминуче прийти, про панські та державні землі, проклинали Гітлера, з ридаючою тугою линули в думках до Москви, Києва—до тої єдиної, святої вітчизни бідняцької Верховини. І то один, то другий прохапувався:

— Ой люди, увреться воно!

І очі, що по природі своїй світилися ласкаво, як погідне небо, починали сипати блискавки.

А в «січовій казармі», куди зрідка заходили діди, щоб вивідати новини та покепкувати з самостійників, Гойчук проповідував:

— Ми повинні продемонструвати перед усім світом, що ми є віддані українці, ми повинні показати нашому урядові, що готові всі як стій віддати своє життя за святу справу нації! Брати українці в більшовицьких Совітах чекають нашої допомоги. І ми її дамо! Ми створимо велику соборну Україну. Прекрасну ми створимо державу...

— Ой прекрасну, прекрасну,— погоджувалися діди.

— Ой того так,— ішов на підмогу скалозуб Глухар.— Та я ще од себе, прошу пана управителя, хотів спитати одну річ: чи захотять наші брати українці? Бо то ви кажете: визволяти їх будем... А я собі таке міркую: чи не ліпше би, прошу пана управителя, щоб вони нас визволили?

— Ви, діду, нічого не тямите, а тріскаєте тим язиком, як баба праником,— червонів Гойчук.

— Ай-я-яй, та чи я за те питаю? Темно в моїй голові, як у тому комині. Поясніть мені, прошу пана управителя, а не сварте. Чехи були—сварили, а тепер і ви... Ой, не дай бог...— Глухар так гірко бідкався, що годі було не повірити в щирість його слів.

— Захочуть, діду!— пояснив Гойчук.— Всі захочуть!

— Но, тепер ясно,— повеселішав Глухар.— То, бувало, питаєш чеха, а він—ще нагавкає, биком назве. Нема то, як свої пани, дай їм, боже, здоров'я.

— Щоб ви знали, діду,— продовжував Гойчук, заохочений селянською цікавістю.— Щоб ви знали, Україну ми визволимо... Досить нам почати війну...

— Ай-я-яй, тобто як війну? Верховина проти Росії? — маленьке обличчя діда виразило таке здивування і розгубленість, що управитель аж заіржав від сміху:

— Злякалися, діду?

— Ай-я-яй, щоб я злякався?.. Прожив своє, богу слава. Сім-десять п'ять за плечима — файно відтягнув, і машина зі мною не зрівняється. Та ото вас, молодих, жаль. І в тоту війну хотіли розбити Росію, а ніч з того не вийшло. Кріпка, ой, кріпка! Німець тоді на неї шов, австріяк, турок, маляр... Та всі головами наклали, а вона, Росія, стоїть. Ге-гей, де там! Стоїть, о! — Глухар так ляпнув себе долонею по запалих грудях, аж загуділо.— Фіглюєте ви, пане управителю, ой, тото так, кажу вам... Фіглі, фіглі, хи-хи-хи-хи...— він так широко сміявся з фіглів пана управителя, що закашлявся.

Сміялися всі діди, а управитель лупав банькатими очима, то полотнів, то обливався краскою. Розумів, що це глузування, але нічим не міг запобігти. «Що за народ, що-о-о за на-а-арод?!»

З величезним трудом Гойчук та Ілько зуміли зібрати на демонстрацію чоловік з п'ятдесят. Сподівалися, що приблизно стільки ж прибуде з присілків — Вовчого та Лісків. Чекали до десяти години, та, так і не дочекавшись нікого, вирушили самі гірнянці. Строкатою юрбою висипали за село на польовий шлях. Над головами вітер полоскав полотнище прапора. Два чоловіки несли величезну — п'ятиметрової довжини — мітлу. Ображались, лаяли Гойчука, що вигадав таку кумедію, а Глухар ще колов словами:

— Хоч дорогу підмітали б людям, а то цубрять без усякої потреби. Ай-я-яй...

— Співайте, співайте,— гукав розчервонілий Гойчук.

Дівчата соромливо тислися одна до одної, хихикали і ховали в хустки обличчя. Котрась, бажаючи догодити управителеві, пустила на волю свій дзвінкий голос, але, злякавшись його самотності, змовкла, а інші вже сміялися вголос. Гойчук в душі лаявся: «Як тота череда! Ні крихітки національної гордості, ні краплини патріотичних почуттів!»

Дорога виповзла з обпаленого лісу і пролягла широкою коричневою стрічкою через панські поля, ріденько засивені мокрим, що хутко танув, снігом. Вигляд панського поля, на якому по боках дороги зеленими хмаринками кушилося жито, ніби неспокійним вітром обдав людей. Бохтер Гриць Мочарнюк зійшов з дороги, присів навпочіпки, незручно відкинувши вбік скрипливий протез, і гладив долонею зелені, потемнілі від морозів кушки озимини. Обережно висмикнув з ґрунту кілька тучних стеблин:

— Га, яка краса... Панське воно, а пахне як... Нашим потом відає, добрим... На селянській долоні воно, мабуть, і проростає.—

А для себе подумав: «Може, нова влада дасть хоч по нивці. Свої тепер пани, знають вони, мабуть, чим душа селянина обросла».

На демонстрацію гірнянці спізналися. Вже колони обійшли вулицями, місячи рідке болото, і саме збиралися на базарну площу, де мав відбутися мітинг. Забрюхані, посинілі від холоду, люди неспокійно поглядали на трибуну, на якій квапливо, весело перемовлялися між собою пани.

В найближчі до площі корчми, де в базарні дні розпивалися алдамаші та гриміли співи, тепер набилося багато людей, щоб погрітися, але пили мало: не було грошей. Чоловіки в подертих постолах насуплено сиділи за довгими столами, товпилися біля грубки. Говорили про податки, про недорід. Політикою і цією демонстрацією, на яку зігнали людей з усіх навколишніх сіл, мало хто цікавився. І яка ж там політика, коли в двері заглядає зубаста зима, а в кожного скрута.

— Поки отакі грязюки — півбіді,— хмурився якийсь лісоруб.— А ступиш у моїх постолах на сніг — зразу тобі доказ: громадянин волошинської самостійної республіки. Що не крок — то й печатка прем'єра.

— Ти б, Гавриле, менше язиком... На Думен* захотів?

— А на Думені, побратиме, не гірше, як у мене в хаті.

З дверей почали гукати:

— Виходьте, панове, мітинг починається! Хутчіш, хутчіш!

— А, най собі пани мітингують, вони зодягнені.

— Не піду я мерзнути надвір.

— Панове, не жартуйте! Сам прем'єр виступатиме.

Сотні ніг змісили на базарній площі таку грязюку, що годі було витягти з неї ноги. Їлько намагався просунутися ближче до трибуни, але потрапив у калюжу і вирішив не ходити нікуди. Несподівано почав падати густий дощ навпереміжки з мокрим снігом. Люди кинулися під навіси, під ближчі хати. Ті, кому пощастило сховатися, гукали іншим, реготали з їх безпорадності. Дощ так само несподівано вщух, як і почався — пошуміло дорогою, садами і затихло. Виглянуло сонце — холодне, зубасте — і вткало свинцевий блиск в калюжі. Прапори, сполоскані водою, обважніли, попримлипли до держалн, як змочені спідниці до ніг молодичь. Хмари, шарпані, розривані вітрами, громадились на синіх горах. Над площею розпачливо метався самотній журавель і тужно голосив. Його жалібний крик серед зимових хмар нагадував щось сирітсько-скорботне, безнадійне, приречене. Люди дивилися в небо і казали:

— Відстав від своїх. Товариші його вже, мабуть, за морями.

— Пропаде, нещасний.

— І наша доля така: свої — за горами, а ми... Гриземося отут, топчемо оце бездоріжжя.

* Думен — місце ув'язнення. (Прим. автора).

Тільки гірнянці, що ішли на демонстрацію, сховалися за лісом, як стежками з гір налетіли в село вовчанські легені. Під червоним прапором пройшли селом, співаючи:

Туман яром котиться,
Гей, краще жить нам хочеться...

— На демонстрацію! Го-гов! — гукали вовчанці.

З хат висипали селяни, обступили на майдані легенів, змішалися з ними. Розмова була коротка. Чи багато треба домовлятися, коли душа аж кипить та ще й листівка закликає: «Товариші, всі на антиурядову демонстрацію! Годі терпіти, годі мовчати! В серцях у нас клекоче справедливий гнів! Дотепер ми проводили мирну боротьбу, а тут пора настала до зброї братися. Товариші! Всі — на боротьбу за справедливу автономію! Зметемо з дороги волошинців, зметемо з лиця землі буржуїв і наш червоний прапор, обагрений пролетарською кров'ю, замайорить над вільною Верховиною!» І підпис: «Окружний комітет КПЧ»*.

— Ану, хто з нами! Хлопці, на Ліски кинемось, через Горбок, в Поточину. Всі села підніmemo!

І маленький натовп вовчан розростався чорною хмарою і вже стогінливо повернув схилами, на Ліски.

— Проженемо ми волошинців!

— Урався вже терпець!

— До того вже обіцянок наїлися, що черева до спин приросли.

— Гой, товариші, наїлися! — горлав червоний, в ластовинному ряботинні рябий Масяк — вже міцно спохмелілий. — Правди своєї силою треба добиватися.

Зеленяк нічого не знав; сидів у себе біля дочервона натопленої печі і бавився з Марічкою. Котив по підлозі картоплиною, а мале аж захлиналися від щасливого сміху; ловило картоплю і просило:

— Ще, ще, няня.

— Та годі тобі. Ось мамі дай, вона вміє краще.

— Не хоцю мамі. Ти, ти...

Василева дружина — круглошока, смаглява горянка, з тугим, ще зовсім дівочим станом і з щедрим рум'янцем на цілі щоки — поралася біля плити — готувала недільний обід. Так рідко затримувався Василь дома, що для неї було справжнім святом, коли разом сідали до столу. А сьогодні ще ранком сказав: «Калинко, я цілий день з тобою. Ця неділя буде нашою». І Калинка почала крутитись біля плити, щоб наготувати смачний обід. Не легка то справа, коли в коморі лише борошно, картопля та соняшникова олія.

Але не довелося сім'ї обідати вкупі. Тільки хотів Василь поголитись, як влетів у хату Олекса:

* К П Ч — Комуністична партія Чехословаччини.

— Біда, Василю,— і подав йому листівку.— Ось читай. Рябий підбив вовчанських. Наші теж подалися. Молоток з ними...

Василь хутко одягнувся. Кинув жінці:

— Обідайте без мене.

Не затримуючись, обидва кинулися через перевал до Лісків. Поки добігли — було вже пізно. В присілку не застали нікого. На вулиці Зеленьяк зупинив якогось діда з сокирою на плечі.

— Куди подалися ваші? — спитав його.

— Га? — перекинув голову глухуватий дід.

— Куди пішли?

— Води?..

Ледве вдалося докричатись туговухому, щоб зрозумів, чого від нього хочуть.

— Ага, та ти б так зразу й спитав... А он куди, синку,— махнув рукою, показуючи на Горбок.— Я теж зібрався, а вони, чортяки... Не вженуся за ними — прудконогі, як олені. А зібралось, го-го... Цілу вулицю загатили. А ви їх не доженете, хутко махнули... Киньтесь прямо на Поточину, може, там переймете...

Подалися через крутий верх на Поточину. Підйом був дуже стрімкий, злегка притрушений снігом — саме настільки, що ноги ковзалися на кожному кроці. Його можна було обминути обхідним, що вів навколо горба, шляхом, але тут було головним — виграти час. Задихаючись, ковтаючи відкритими, округленими устами повітря, Василь гарячково думав над тим, як зупинити юрбу. Він не сумнівався, що це був добре продуманий план, успішне виконання якого могло мати страшні наслідки. Видно з усього, що якісь чорні сили, спекулюючи авторитетом партії і озлобленням народу проти «січовиків», хочуть запалити пожежу. «Будь-що, а селян потрібно вдержати від цього страшного кроку! Але як?» Розумів Василь, що зробити це буде нелегко. Адже заклик іде ніби від комуністів, до того ж в поході бере участь Молоток, слово якого багато важить для бідняків.

З вершини горба відкрився вид на всю долину, на дні якої срібною ниткою блистів струмок; він повним півколом обгинав гору від Горбка аж до Поточини. Юрба, ледь помітна в далечині, тільки наближалася до Горбка. Сірою розсипаною масою посувалася вона долиною між рідкими заростями вільшника.

Переконавшись, що похід в Поточину прибуде не раніше ніж через півгодини, Василь помітно заспокоївся. Щоб підбадьорити стурбованого Олексу, сказав надмірно весело:

— Виходить, дарма хвилювались. Велика хмара — малий дощ... Ось як зробимо, Олексо. Я залишусь в Поточині, а ти добувай десь коня і скачи в Яблуницю. Повідомиш товаришів... Це так... на всякий випадок...

Олекса крадькома метнув очима на долину і мерзлякувато зіщулився. Щоб не виказати хвилювання, почав якось надто старанно витирати шапкою спітніле обличчя. Бубонячи, як ображений підліток, ляв Рябого:

— Щоб здох він, зрадник такий! Це його робота.

— Ні, Олексо. Рябий тут, мабуть, лише виконавець.

І це було правдою. Рябий дістав від отця Олександра листівки, які мав розповсюдити у присілку Вовчому. На двісті крон, які теж дав піп, мав напоїти вовчанських легенів і підбити їх на виступ. Про інше Рябий не знав. Невідомим було йому те, що в четвер уночі Козарів Юрко, перебравшись з Угорщини, сидів у канцелярії отця Олександра, і вони спільно уточнювали принесений з-за кордону план.

Коротко перемовляючись, Василь з Олексою спустилися в Поточину. Незабаром Олекса добув десь вислозаду заморену кобилку, прискакав на ній до Василя і, обвиваючи навколо руки уздечку, попросив:

— Бережи себе, а я скоро.— Мов нашкодивши, різко повернув кобилчину, пришпорив її постоломаи.

Василь, сповнений кипучої енергії, яка завжди з'являлася в нього в небезпечні хвилини, загасав по селу. В нього знайшлися й помічники — поточанські комсомольці.

В селі знялася метушня. Скрізь — грюкання вікон, дверей, голоси:

— Ідіть на майдан. Важливе діло є!

— Та що трапилось? Гей, чуєш, що таке? Горить десь!

На ходу накидали чоловіки на плечі гуні, пов'язували на постоломах ремінці; за ними, сварячись, поспішали жінки, яким допитлива натура не дозволяла залишатися вдома. Незабаром ціла Поточина тупцювала на майдані, згорала від цікавості.

— Щось недобре. Ніби якийсь похід...

— Не похід, а ціла революція.

— Но, ото вже брехня.

— Та бий мене бог, сам Зеленька казав. Всі верховинські села піднялися. Свою владу будемо наставляти.

— Голодному хліб на гадці...

Неспокійно снував між людьми маленький Пискір, жував мундштук череп'яної люльки і бубонів до себе: «Ой щоб то не обман. Вже я при такому був». З корчми, що замикала майдан від городів, брилою викотився п'яний Ломик. Хмурячись, невдоволено лупаючи очима, рушив він за сарай, та, побачивши Зеленька, розвів руки і весело загукав:

— Побратим!.. Ну й чорт! Хороших людей сподіваєшся, а тобі, мов на зло... Та Христос з тобою. Пішли, чарчину перехилимо за зустріч!— Наче ведмежими лапами, загриб він Василя і поволик за собою.— І здорово, браток, ох і здорово ти намуляв мені тоді мозок. Чисто підрізав. Що, не віриш? Гей, браток... Очі ти мені відкрив на наше життя, мерзість я в ньому побачив та й людей почав впізнавати. А оце на радощах хильнув. Вчора лише повернувся з тюрми... Гей, намучився я, браток, в тих університетах. Та що ти опираєшся, не визнаєш старого приятеля?

— Дай діло закінчити, а потім вип'ємо... Он народ зібрався.

— Люди не горобці, не розлетяться. З ділом встигнеш,— басив підхмелілий Ломик, давлячись гикавкою. Та раптом, ніби лише зараз помітив натовп, кинув похмуро: — Ну, то кінчай, Христос з тобою, а я почекаю... От радість! Скажи — приятеля зустріти! — і на radoщах так плеснув приятеля своєю ведмежою лапою по плечу, що той ледве на ногах втримався.

Здихавшись Ломика, Зеленьк зійшов на розхитані дерев'яні східці корчми і почав промовляти до враз насторожено пришиклых поточан. Юрба присувалася ближче, час від часу проривалася схвальними вигуками чи лайками в адресу бунтарів; але тут-там в натовпі зустрічалися холодно насторожені, повні вагання, а то й відверто неприхильні очі. Ломик хмурився, крехтів, а нарешті, не втримав:

— Отут, побратиме, загнув ти боягуза,— і розсипав гикавий сміх.— Чого людей стримуєш? Їти треба! Бити кровопивців! — і стукнув себе волохатим кулаком у випнуті, наче кіш, груди.

А в цей час з-за горба з багатоголосим відлунням долетіла полохлива в своїй віддаленості пісня; вітром обдула вона поточан, захвилювала їх.

— Їти, їти! — ще завятіше загукав Ломик.

З натовпу перегуками застріляли жіночі голоси:

— Не треба! Я кажу, не треба!

— Свого я нікуди не пуцц!

— Біди собі наробимо та й тільки!

— Горобці!.. Но, та Христос з вами,— здався Ломик.— Боїтеся — не йдіть.

А пісня сплескувалася між горбами, прибіжною хвилею налітала на село, вливала в людей гарячковий душок нервовості; він почав передаватися й Василеві — в першу мить мурахи залоскотали підощви, а потім неприємне тепло обдало обличчя, пригріло дочервона вуха.

Несподівано на східці прощтовхався маленький Пискір. Ковтнув округленим риб'ячим ротом повітря і стогінливо по-жіночому гукнув:

— Лю-у-ди! — метушливо застєбнув танцюючими скрюченими пальцями піджак.— Лю-у-уди, нікуди не підемо! Мене вже раз обдурили, а більше — не дамся! За таке діло мене вже тягали по судах...

— Агі на тебе, чумового! — вирвалася вперед його повногруда, широка в стегнах жінка.— Чи то гедзь тебе вкусив? Ану не втручайся в чоловічі справи!

— Жоно-о-о! — погрозливо, по-півнячому настовбурчився малий.— Ти мене не сороми перед громадою. Я маю людям сказати святу правду. Бо при такому ділі я вже був, коли в Яблуниці пани натравили лісорубів на бійку.

Задвигтіла, застогнала вулиця. Упарені, буряково-червоні вов-

чанські легені чередою поперли на майдан, засвистіли в повітрі дрючками.

— Що тут робиться?

— Ану, хлопці, за нами, в Яблунцю!

Пополотнілий від страху малий Пискір шмигнув із сходів поміж людей, переліз через тин і майнув городами додому. «Ой не хочу я бути при такому ділі. Вже мене досить тягали пани по судах».

А натовп загатив цілу вулицю.

Ті, що вийшли на майдан, змішалися з поточанами; почалися між ними суперечки. А з вулиці гукали, підганяли:

— Ходімо, ходімо!

П'яні вовчанські легені наосліп поперли в корчму. Їм перегородив дорогу Ломик:

— Куди квапишся, душу я твою?! Тут діло вирішується, послухай. Налижешся ще...

— Відійди!

— Но-но, попечешся, неборе! — погрозив Ломик, виставляючи ведмежі груди.— Оббілюю, як зайця, і псам кину. Нажерся, що й людей не бачить.

— Та що таке? — кричала юрба, товплячись на майдан.

— А те, товариші,— почав Василь.— А те, товариші, що недобре ви робите. На ніж поперли.— Зрозумів, що це не ті слова і позлився на себе.— Товариші...

Та зразу ж піднявся такий гамір, що годі було дальше говорити. П'яні вовчанці почали тикати Василеві листівки і кричали:

— Бачиш! Хто підписаний!?

— Бреше він! «Січовикам» запродався!

— Ану, хлопці, штовхніть його в потилицю!

В одну мить хвиля коричневих рук змела Зеленька із східців, Ломик кинувся боронити, але юрба чорними мурахами обліпила його, примісила до землі.

Довго на майдані стояв несамовитий гомін, метушня, стогін жінок. Вирував, кипів натовп, мов вода, приперта греблею. Нарешті рябий Масяк, п'яні вовчанці висипали на дорогу і потекли примілілим розливом на Яблунцю. За останніми поточанськими хатами їх перестріли яблунцькі комуністи.

А Михайло Молоток стояв серед вулиці один. Під ним горіла земля.

Збори сільської комуністичної організації, на яких обговорювалася і персональна справа комуніста Молотка, проходили у вогкій комірчині з маленьким, завбільшки в долоню, віконцем і скособоченими дверима. В одному кутку чорніла бочка з капустою, обкладена старим лахміттям, в другому — картопля, теж накрита від морозу старою ковдрою. Всі члени організації вместилися, хто де міг: Олекса сидів на купі картоплі, Молоток на драбині, Василь з старим Гаврилом на лавиці...

Це — перші збори в умовах підпілля, і вся обстановка промовисто нагадувала про те, що партія перебуває поза законом, наче й справді витиснута у вогуку — із запахом капусти, пліснявини і мишей — ніколи не тоглену комірчину, де є тільки суворе; оголене до кісток, і страшне в своїй правді верховинське життя. Це наклало свій відбиток і на обличчя комуністів, і на їхні виступи. Суворі й непошадні були вони в оцінці поведінки свого товариша, що порушив партійну дисципліну.

Від критики товаришів Михайло то червонів, то ставав білим, як стіна. Згорбився, а обличчям пробігали судороги. Не чекав він для себе виправдання і все-таки виступ Гаврила його приголомшив. Не думав Михайло, що саме старий Гаврило, той залізний і водночас восковий в душі Гаврило Скрипак, перший запропонує те, що було для Михайла найстрашніше, — виключення з партії.

На ці слова Михайло сіпнувся і вперше за весь час зборів благально поглянув на старого. Але той ще раз повторив:

— Виключити — така моя думка, і стояти я буду за неї! Не треба партії таких людей! Кукіль вони на нашій ниві, а як той бур'ян вкорениться, все зерно погубить.

Олекса потом обливався, вболіваючи за свого старшого товариша — Михайла, котрого так поважав за твердий, напористий характер. Він тихенько смикнув свого діда за рукав і шепнув:

— Діду, майте милість! Не треба так суворо...

Гаврило закрехтів, погрозово стукнув об підлогу палицею:

— Це тобі, товаришу Скрипак, партійні збори, і на вухо мені не нашіптуй. Тут ти мені не внук, а я тобі не дід... Доля партії вирішується, товаришу Скрипак. І жалість ти в мене не буди, бо в мене її тепер нема й стільки, як чорного за нігтем, — в старого засіпалися, спаленіли одвислі щокі.— Ти ще молодий у таких справах і не тямий, що таке партія. Життя на ній тримається, як той будинок на фундаменті, і бережи ти її, бережи! Чуєш! Занапастиш партію — народну справу занапастиш... Чи знаєш ти, як сказав Ленін?.. Ану, ану, скажи мені... — Можливо, якби вчасно не догадався Гаврило, що розмову з своїм внуком веде він не вдома, то Олексі так і довелось би стати перед дідом на екзамен з марксистської теорії, що частенько траплялося в них за сімейним столом.

Узяв слово Василь. Голова його і ліве око були обмотані білою пов'язкою, ліва рука, вивихнута в плечі, підв'язана рушником. Розцвіле синяками обличчя відсвічувало хворобливою блідністю. Після побоїв він п'ять днів не вставав з ліжка, а на шостий маленька кімната вже була повна його сміхом, що переплітався з лоскотливим реготом враз повеселілої, зарум'янілої від щастя Калинки.

З натугою підвівся Василь, поправив здоровою рукою на голові пов'язку і кинутий наопашку піджак. Молоток помітив ці непевні, хворобливо-кволі рухи і ще більше зсугулювався, обличчя

його зовсім змарніло. Якась внутрішня, невіддільна йому думка квапила: «Скоріше, скоріше, скажи, чи й ти за виключення?»

Зеленяк, наче розгадав бажання Михайла, почав саме з цього:

— Я, товариші, вважаю, що комуніст Молоток за порушення партійної дисципліни заслуговує суворого покарання... Тим більше, що це не перший випадок...

«Виключення, виключення...» — пружиною зібрався Михайло. Коротенька пауза, витримана Василем, стала вічністю. В середині грудей щось рвалося. Виключення... Пройшов з партією п'ятнадцять років. Піднімав селян на голодні походи, три рази сидів у тюрмі і після всього... Правда, було порушення партійної дисципліни, але ж...

— Я, товариші,— продовжив Зеленяк, кинувши погляд на Михайла. І в одну мить, коли, здавалось би, все було вже обдумане, коли не могло бути найменшого сумніву, він раптом завагався і сказав: — Я вірю в Михайла... в його чесність... Пропоную записати йому догану...

Михайло з полегшенням вивільнив з грудей стримуване повітря і обережно, щоб не стукнути, переставив заціпенілу ногу; в ній шорстким колючим піском побігла кров.

— Випадок цей,— продовжив Василь,— хай буде для нас школою. Він говорить про те, що не при звичаїлися наші очі до тої темряви, в якій нам тепер працювати. В підземелля загнали нас, світла там мало і стеля нижча. Дехто цього не розуміє і намагається ходити прямо. Так не важко й гулю собі набити на лобі. От Михайло стукнувся. Та й чи далеко було до більшої біди? Ні, товариші, такою роботою не довго й усю справу за-напастити.

5

Підхопив морозець; на солом'яних стріхах зясніло ріденьке борошно інею, а на кінчиках стеблин намерзли бурульки, наче хтось почіпляв на них намистини. Калюжі з країв взялися легенькою кіркою криги. Низько над горами небо облямувалося просіддо туманів, а вторі тумани рідшали, відтавали і непомітно переходили в перемерзлу голубінь крижаного неба, перетканого, як взимку шибки, візерунками волокнистих хмаринок. Солом'яні дахи, чорні та зелені від старості, злегка курилися, наче зсередины їх хтось підпалив.

Узбіччям тяглися в ліс за хмизом жінки, за ними підтюпцем поспішали діти; вони забігали наперед, пробували постолами міцність крижин, перегукувалися по чагарниках, полохаючи зайців.

— Бігай, бігай, шибенику, рви тоті постолы, бо дуже їх легко купити,— сварилися матері.— Будеш цілу зиму в онучах ходити.

Під обід над туманами показалося сонце, і земля скоро почала чорніти. Дорога відтанула, липке багно обмазувало колеса ве-

лосипеда. На перевалі Їлько зупинився і заходився гілкою обчищати з коліс грязюку. Внизу над Шумливим рівномірно загунав у колоду планкачем старий Медвідь. Їлько випростався, далеко відкинув гілку.

— Ну, що ж...— погрозив комусь.— Побачимо, чиє буде зверху.

На перевал вимчала підвода. У передку сидів Козар. Його обличчя від свіжого вітру взялося іржаво-темним кольором, підпухло. Порівнявшись з Їльком, газда притримав гарячих коней, і в його маленьких очах заграла задерликувата усмішка, від якої Їлька пойняв холодок.

— А що...— мовив Козар, показуючи пужалном в долину.— А що скажеш, пане учителю? Зверху моє?

— Ну, що ж... Будуйте, там буде видно. А вітер трохи не той, що був.

— Но-но, вітер. Я не вітряк.

— У верховинця тепер є свій уряд...

— А я-то хто? Но-но, не турок...

Кінські копита зацокали дрібніше, підвода різко задеренчала якоюсь зірваною залізякою по камінні, помчала до лісу. Туман, молочно-жовтий, густий, як сметана, заліг в долині поміж крутосхилами; з нього вистромлювались чорні крони поодинокі розкиданих на галявині буків. Пірнали в білу масу з карканням ворони та граки. В лісі дорога пішла витоптана, гладка; рівно шустів по ній велосипед, а вітер з насолодою облизував обличчя і руки.

До вечора протинявся Їлько в місті в різних установах. Його скрізь примушували чекати: то начальник не мав часу, то раптом кудись поспішав, то несподівано з'являвся хтось у такій важливій справі, що його треба було пропускати в першу чергу.

План Їлька про будівання в Гірському лісопилки відповідні люди зустрічали байдуже, відмахувалися і казали, що це не входить в їх відання, радили звернутися до когось іншого і взагалі розводили руками: мовляв, є справи куди важливіші.

По обіді він пішов до окружного начальника. Секретарка сказала, що начальника нема, зате, якщо бажає, може зайти до його заступника. Їлько був щиро здивований, навіть окрилений, коли з-за довгого стола назустріч йому підвівся сухоробрий з вузькими плечима пан Величко. Зате вже після кількох хвилин розмови в нього появилася злість на нового заступника окружного начальника. Величко тепер був зовсім не тим метушливим, наївно-добрим писарчуком, якого знав Їлько раніше. Він тримався поважно, говорив кволо, від чого виглядав смішно, наче одягнув на себе чужий непомірно великий одяг.

— Розумію, розумію вас, пане Семенюк,— нервово совав долонями по скатерці.— І все-таки не схвалюю. Дрібниця! У нас масштаби зовсім іншої інстанції. Уряд розробляє плани, враховуючи інтереси цілої української нації, в погодженні з вищими інстанціями. Ми пристосовуємо свій крок до масштабів нашого

союзника — Німеччини. А ви, пробачте за відвертість, трохи наївний. Треба скинути кожушок старого часу і випростати спину. Сьогодні ми не Підкарпатська Русь під п'ятою чужоземців, а вільна нація з своєю державністю. Все змінилося у вищій інстанції. Масштабність не та.

— Пане Величко, але верховинець бідує.

— І нехай. Господь світ творив за шість днів, а ми не боги. Хай почекає. Рік, два... Влада в наших руках, і боятися нічого. В першу чергу розв'яжемо основні політичні питання, а потім дійдемо і до вашого. До того ж мені не ясно, що ви конкретно хотіли... Лісопилка в Гірському... Адаже будується?

— Але хто її будує, пане Величко?

— Українець!

— І що з того?

— О-о-о-о, тут... — опуклі очі підозріло зупинилися на Ількові. — Ваші погляди мене дещо тривожать. Ви у вищій інстанції заблудились. Українець, дорогий пане Семенюк... О-о-о-о... Вітати нам треба таких людей, що виявляють ініціативу в розвитку національної української промисловості. Більше їх треба, розгорнути цей почин зовсім в новій масштабності... Їм Верховина пам'ятник поставить...

— За те, що будуть її обкрадати? Я думаю, що Верховина дивиться трохи інакше на таких людей. Замість пам'ятника — дубовий хрест...

Величко почервонів, судорожно схопився білими руками за стіл.

— Ви що? — В нього комічно спіпалося підборіддя, неспокійно стрибали ріденькі лінії брів. — Не забувайте, пане Семенюк, що старі часи кінчилися — ви живете в українській державі.

Ілько затремтів і, сказавши: «Ідіть до чорта», сердито пройшов приймальню, довгий вогкий коридор і спустився східцями. Його проймав холод, але не догадався застібнути пальта.

— Понаставляли дурнів.

З провулка вийшов високий тонкий юнак в обшарпаному одязі, без шапки: ноги обмотані онучами. Рівне вівсяне волосся спадало на очі, худючі щоки підпливли синім кольором, а великі вушні раковини нагадували червоний буряк, прихоплений морозом. Широкими пружинистими кроками вибіг перед Ілька, протяг до нього довгі тонкі руки:

— Дайте крону. Па-а-ночку...

Стиснув у жмені монету і знову пружинистими кроками пострибав у провулок.

Зустріч з божевільним була ніби логічним довершенням всього того, що довелося пережити за цей день. В Ілька вже не було найменшого бажання з кимось зустрічатися. Повертався додому з важким почуттям і лаявся, настирливо відганяв непрохані думки, що напливали в голову. «Невже все тільки звичайний обман?»

В холодну темінь хашів виснажено повзла дорога, високо на плаї рипіли-стугоніли вози — везли з лісосіки на яблунницький склад колоди.

В лісі Їлько зліз з велосипеда і почав прикурювати. Щоб заспокоїти себе, подумав: «Величко має рацію. Спочатку треба розв'язати важливі політичні питання». Вітер гасив запальничку. Їлько розстібнув пальто, нахилився, щоб прикрити запальничку полою. І раптом щось важке звалилося на спину; хтось без жалю скрутив йому за спиною руки і повалив на землю. Пробував вирватися, але від удару в тім'я втратив свідомість.

Коли прийшов до пам'яті, навколо було тихо і пусто. На ньому не було пальта, не знайшов у кишені грошей. Холод ломив усе тіло, боліла голова. Сів на велосипед і почав з усієї сили натискати на педалі, щоб зігрітися, та від цього тільки слабшав, а холод ставав ще нестерпнішим.

Лісовою дорогою до Яблунці добрався порівняно легко, а там починався знову підйом. Їлько цокотів зубами, горбився, аж спина боліла, важко було повернути головою. Сніг посипався густий, навскісно бив в обличчя. І тоді Їлько вирішив просто й спокійно: «Заночую в брата».

Під хатою все-таки завагався і довго не насмілювався відчинити двері старенької батьківської халупи. Якось саме собою згадалося, як колись не діставав він дверної ручки, котра тепер була так низенько, що треба було за нею нахилитися. Та й почорнілі, перекошені двері були тепер не по Їлковому рості — наче для карликів будовав старий Семенюк свою хатину, не думав того, що на пісній страві сини його повиростають отакими височенними дубками. «Приземкувате життя та й хата в зріст йому», — з гіркотою подумав Їлько і ввійшов.

Тепло було всередині, чадно і димно від тютюну. Пахла варена картопля. На плиті басовито гудів чавунний горщик; кризь прогорілі боки грубки виривалося світло, танцювало на стінах. Біля грубки сидів Зеленьак з Молотком, а Іван ходив по хаті. При появі брата в нього радістю спалахнули очі, та зразу ж почали гаснути. Приніс із сіней холодний стілець.

— Сідай, — сказав і додав глухо: — брате.

Наступила незручна мовчанка, яка буває, коли приходять між добрих друзів чужа людина. Молоток заговорив про погоду:

— Мабуть, уже заляже зима. Сніжок пішов, як з міха...

— Той час. Грудень... — докинув Іван.

Їлько зрозумів, що помішав він якісь сердечній розмові.

Скоро Молоток почав збиратися. Низький, грудастий — пройшовся в помітному ваганні по кімнаті, потім подав Іванові руку і заговорив:

— Ти не сердься, що не віддав раніше. То грошей не було, то часу, щоб занести. А слова мої попам'ятай, бо колись пошкодуєш. Старому віддзвонило.

— Ти мене не вмовляй,— буркнув Іван.— Я вже старий в «січовики».

— А я що? Молодший від тебе? Слово не про старість, а про щире серце українця. На піч тобі, Іване, лізти рано. Може, колись прокинешся, забажаєш сісти до нашого столу, але тобі скажуть: «Де був, коли ми кров за Україну проливали?» Подумай.

— От лисиця,— обдурює мене, замітає сліди,— здогадався Ілько.

— Мені нічого думати...— огризнувся Іван.

— Ну, як собі хочеш... Організація наша добровільна. Не буду неволити. Айбо коли ти є щирий українець, сам знайдеш до неї стежку.

З ображеним виглядом Молоток кинув всім: «На добраніч» і пішов. Іван навіть не вийшов провонати. Сопучи, зняв піджак, почав розмотувати волоки; кинув під ліжко постолу, а запарені онучі повісив біля грубки на спинку стільця і хмуро звернувся до брата:

— Покурити щось маєш?

Ілько простягнув йому портсигар, але він завагався і сказав:

— Сховай. Не куритиму.

— А я заночувати думаю в тебе. Не проженеш?

— Не знаю... «Січовикам» у моїй хаті буде тісно,— нахмурив високе, пооране зморшками чоло.— Коли не гордуєш, ночуй. Хижу не проспиш.

Вже з перших слів розмова набирала гострого тону, якого обидва брати не бажали і в той же час розуміли, що він неминучий,— між ними лежала прірва, через яку могли розмовляти лише підвищеним голосом. Бажаючи обминути сварки, Ілько розповів про те, що трапилося з ним на дорозі.

Зеленяк добродушно сміявся, а потім сказав:

— Голод — не рідний брат... Нічого не зробиш, друже. Де злидні, там блохи, воші, там злодії. Потопаючий і за соломинку хапається.

— А ти батькові Волошину напиши,— кинув Іван, насуплено чешучи підшву босої ноги.— Квітуча Карпатська Україна — і злодії... Зовсім не підходить.

— І Волошин не бог, щоб за один день...— образився Ілько.

— Піп... Все-таки ближче до бога, як ми, грішні.

Після побоїв розбійників Ілько був надто кволим, щоб вступати в суперечку. Холодно кинув:

— Ну що ж... І справді в тебе тісно. Роги в нас повиростали.

— Підожди, підемо вдвох — веселіше,— запропонував Зеленяк. Обидва попрощалися.

Іван мить вслухувався в гудіння вітру, потім з невластивою його характерові метушливістю вийняв з сусіка свій теплий уйощ, який одягав іноді на свята, і босоніж вийшов з хати.

— Бери. Замерзнеш в дорозі. Схопився, як навіжений...

Ілько, вагаючись, взяв уйощ. Обидва глухо зітхнули і розійшли-

ся. Іван ще постояв на порозі, провів очима високу братову постать і повернувся в хату.

— Ну й поговорили... Брати значить...

По дорозі в Гірське між Зеленьком та Ільком розгорілася палка суперечка.

— Заплугався ти, друже,— сварив Зеленьк.— Став на похилу дорогу і зовсім не бачиш, куди вона тебе завела. Ех, інтелігенція м'якотіла!.. В тебе нема навіть «січовицького» нахабства... Чого, власне, сподіваєшся? Та й що ти вважаєш боротьбою?

— Кожен бореться по-своєму.

— В ім'я чого? Щоб прочищати дорогу німецькому фашизму?

— А звідки ти знаєш, що твій шлях правильний?

— Не в мене питай. Спитай у селян, у лісорубів, поговори з ними...

— Селяни та лісоруби своє сказали, та, бачиш, не на твою користь.

— Маєш на увазі створення автономної Карпатської України? Ні, друже... Не їх це голос.

— Ти не маєш права ображати народ!

— Народ тут ні при чому. Хіба ти не розумієш, що все це зроблено Гітлером, щоб розірвати республіку?

Вкрай обурений Ілько сів на велосипеда і з злобною силою, наче комусь мстячи, натискав на педалі. У вухах свистів зустрічний вітер, сипав в обличчя сніжинками.

Дома сидів у холодній, як глибокий підвал, хаті і тер обморожені пальці. З мукою і тугою дивився на братів уйош, що висів на гвіздочку.

З того вечора знову відчув внутрішнє роздвоєння, життя його знову сплелось в нерозв'язну загадку: «Невже обман?»

6

В кінці грудня остаточно запала зима. Крижану броню надів на гори мороз, скував Бистру і Шумливий; вони тепер гуділи глухо, підземельно. Лише на стрімких бистринах чорніла непокірна вода, а в ясну погоду мінилася мерехтливим сріблом. Морози випивали воду, біля берегів утворювалися білі повітряні порожнечі, чулися раптові глухі постріли — лід кришився, осідав. Мовчазні, як хилі опришки, стояли над селом у білих гунях гори. Ближче до людських осель спустилися з мертвих хащів вовки; іноді в довгі ночі чути було їхнє завивання.

Ілько ходив похмурий, постарілий. Робота в школі зробилася знову нудним обов'язком. Регулярно приходив на заняття хору, що почав хиріти вже з самого початку його заснування, підготовляв виставу. Все йшло з страшною квалістю. За цілий місяць хор не вивчив навіть гімну; відбулися дві репетиції п'єси, а на третю збиралися кілька разів, та так і не зібралися. Гойчук сварив Ілька:

— Тобі, колего, треба розбурхатись — сонний ти.

— Що мені доручено, я виконую чесно,— знизував Ілько плечима.— На мотузці я нікого не тягнутому.

Якось увечері до Ілька постукав бохтер Гриць Мочарнюк:

— Вас, пане вчителю, якесь начальство чекає в «січовій казармі».

— Що за начальство?

— Якись «січаки»... Отой довгий п'яниця, що паніку вашу... Га, та чи я знаю... Спішу я, бо то моє діло таке — на колесах...

В «січовій казармі» за столом, накритим зеленою — в чорних плямах — скатеркою, сидів Гойчук, Бородчак і ще якась незнайома людина.

— Слава Україні! — весело, приємним м'яким голосом привітався незнайомий і по-дружньому подав Ількові руку.— Сідайте.

Його звали Хоменком. На зріст високий, в міру огрядний. Обличчя овальне, ніс з невеликою горбинкою. Своєю привабливою зовнішністю він нічим не скидався на вояку, хоч був у «січовій» формі, скоріше нагадував вродливу, добре виховану даму.

Бородчак теж підвівся, простягнув Ількові руку, але той вдав, що не помітив його, і сів поруч з Гойчуком.

— Отже, панове, не будемо зволікати,— заговорив Хоменко і прикладив пальцями маленький прямокутний каштанових вусів.— Покликали ми вас, пане Семенюк, щоб обміркувати деякі питання. Ваша робота на ниві народної просвіти нам відома. Скажу одверто: плідна робота. Звільнення вас з посади як управителя школи ми вважаємо грубою помилкою і постараємося в найближчий час виправити її. Але не це зараз головне. Є справи куди важливіші. Ви, пане Семенюк, людина свідомо, зрозумієте... Головне зараз ось що. «Січова» організація в Гірському дуже слабка. Та й взагалі робота наша нікудишня. Не подумайте, що збираюся за це звинувачувати вас особисто, пане Семенюк. Боронь боже! Але сім «січовиків» у справжньому українському селі, де фенцківці та бродіївці завжди зазнавали краху, немислимо. Повинно бути п'ятдесят, сто... Обстановка у вашому селі така, що нас вона серйозно непокоїть. Що скажете на це, пане Семенюк?

Ілько відсунув попільничку, кинув на Хоменка визивний погляд і спитав:

— Ви знаєте наше село?

— Трохи...

— Очевидно, дуже трохи.— Помовчавши, мовив суворо.— Щоб зросла «січова» організація, потрібно провести рішучу боротьбу. Рішучу! Покласти край розбродові, всяким ворожим пліткам! — знову смикнув до себе попільничку і стиснув її в кулаці.

— Мені подобається ваша твердість,— доброзичливо посміхнувся Хоменко.— У вас є злість. Це похвально. Боротьбу провести. Так...

— Ви там, у центрі, вважаєте, що досить підписати якусь постанову. Безголів'я! Подивіться, що роблять комуністи! Їхній вплив на селян зараз ще більше зріс.

— Чудово! — вигукнув Хоменко і потис Ількові руку. — Я дуже радий, що в нас є такі люди, як ви. Віддані нашій справі, чесні до кінця. Але, пане Семенюк, ви забули, що все залежить від вас, від вашої роботи серед селян. Самі ви знаєте, що уряд батька Волощина тримається поки що неміцно. І як вважаєте, що він може зробити без вас? Ми повинні проводити дуже гнучку політику. Від вас потребується максимум гнучкості. У вас не проводяться серед населення лекції, театральні вистави — це погано.

— Спробуйте зібрати людей, — буркнув Ілько.

— Треба вміти. Не розумію, чого ви почали з хором вивчати гімн, а з театральним гуртком знову щось таке... Візьміть «Наталку Полтавку», «Назара Стодолу», не лякайтеся навіть якоїсь не дуже гострої революційної пісні. Гнучкість потрібна, панове. Не бачу нічого страшного і в тому, щоб, скажімо, для початку прочитати лекцію про аграрну реформу, насипати слухачам повні кишені обіцянок. Не скупіться на обіцянки, панове, від того ми не збідніємо. Обіцяйте землю, роботу, хліб — все обіцяйте.

— Значить, дурити? — насторожився Ілько.

— Так, так, дуріть. І не бійтеся, бог гріхи відпустить, — засміявся задоволений собою Хоменко.

В двері просунув голову Гриць і доповів, що прийшов Зеленьяк. Ілько збентежено оглянувся на присутніх.

Зеленьяк ввійшов спокійно, якимось домовито, наче тільки перед хвилиною вийшов звідси за чимось.

— А-а-а, голубчику, — заспівав Бородчак. — Зустрілися...

Відсунув ногою свій стілець, виструнчився і пішов до дверей. Поглянув на свої долоні, потім на Зеленьяка.

— Ви запеклий ворог Карпатської України, — рявкнув він Василеві на вухо. — Вас треба розстріляти! Ви розумієте?

— Нічого не розумію.

У Хоменка з губів злетіла жіноча усмішка, обличчя затверділо, видовжилось.

— Ви переконаний ворог! — вимовив роздільно.

Не давши Зеленьякові відповісти, ударив його кулаком в обличчя. Знову замахнувся, але Ілько несподівано схопив його за руку і так сіпнув, що той скривився і розплів кулак.

— Не смій бити, — процідив крізь зуби, відщтовхуючи Хоменка за стіл. — Звірі!

— Я вам наказую вийти! — вп'яв той у Ілька гіпнотизуючий погляд. — Ну! Ну!

Ілько скорився.

Надворі ішов сніг, під ногами хрустіла тоненька крига. Люто шарпав вітер поли пальта, зривав з голови шапку.

— Варвари!

Скроні обпікав мороз, але в грудях було страшенно гаряче.

Не тямлячи, що робить, зайшов у школу. Спиною до палаючої грубки сиділа Юдітка і записувала щось у класну книгу. В кутку куняла прибиральниця, перебирала колодкою ключів. Юдітка сказала їй:

— Ідіть, Поланьо, додому. Ключі залишіть, я сама замкну.

Коли та вийшла, Юдітка підставила Їлькові стілець.

— Дикуни,— сказав Їлько, відсуваючи стілець.

— Що з вами, колего? Вас хтось образив? — підійшла впритул, взяла Їлька за руки.— Заспокойтесь, ну? Я не можу бачити вас таким злим, мені страшно.

— Ви нічого не розумієте...

— Їльку,— гаряче мовила Юдітка і притулилася головою до його плеча.— Ви мене можете вислухати хоч раз, хоч один раз в житті?

— Чого від мене хочете?

— Ну, люблю вас...

— Як ви можете? Кожен, як слимак, втягнувся в свою хатинку і нічого поза нею не хоче бачити.

— Їльку... Це ваша відповідь?

Їлько не знайшов, що сказати. Злісно зачинив двері і пішов на вулицю. «Таке варварство! І це — ради України... Ради якої, для кого?»

Все йшло кудись мимо — і обдерті, озлоблені селяни, і холодний вітер, і сніг; все було не своїм, непідвладним... Ніякої зміни! А в «січовій» казармі били людину...

— Бийте, чорт би вас забрав, коли в цьому щастя! — погрозив з такою натугою, що похитнувся.— Бийте!

Під берегом басовито стрельнув лід, захрящала, осідаючи, крига; тоненьким дзвіночком спала десь з укусу крижина і похрустіла по шорсткому склі ріки. Ще раз десь вище пролунав постріл, потім довго стріскувало, кололося.

Назустріч ішла Анця. Вона зупинилася перед Їльком.

— Прогнав мене старий.

— Зовсім? Це — добре,— відповів з мстивою радістю.— А що думаєш робити?

— Не знаю.

— Розумно... Ми всі нічого не знаємо. Збожеволіли! Ну, що ж, іди.

Лампи не засвічував, роздягався в темряві. Трохи полежав і встав. Злість і безсоння вигнали його знову на вулицю. В «січовій» казармі вже було темно і тихо, якийсь січовик, мабуть, Рябий, стояв перед хвірткою з палицею під пахвою. Їлько обминув вартового, підійшов до будинку від саду. Торкнувся пальцями холодної шибки, присвітив сірником, але скрізь було пусто, безлюдно.

В корчмі ще світилось. Ввійшов туди. В затіненій закутині сиділо кілька підхмелілих селян і гомоніли. При появі Їлька замовкли. Підійшов до них і спитав:

— Що з Зеленьком, не чули?

Люди підозріло переглянулися. Верб'яш витяг довгу шию з високим кадиком і сказав:

— Маленько випили, пане вчителю.— Обвів товаришів запитливим поглядом, ніби кажучи: «Що, добре втяв йому?»

— Повезли,— кинув хтось.— Пани знають, що роблять. Наше діло теляче: наївся, напився — мовчи.

— Куди повезли?

— Через перевал... що ми знаємо? Пани розумні.

Ілько стояв перед столом і кілька разів повторив: «Через перевал. Пани розумні...» А вголос додав:

— Всіх треба, всіх, всіх! — і вже чужим, високим голосом: — Принесіть півлітру.

Поналивав селянам, цокнувся. Випили мовчки і закусили чорним хлібом з часником. Налив ще і випив, як отруту, зморщився.

— А ви, пане вчителю, там не були, коли Зеленька...— обережно запитав Верб'яш, витягуючи шию, і, як завжди, недоречно захирикав.

Ілько зрозумів натяк, і ним затрусилась злість.

— Був! Це — моя робота, щоб знали.

— То так, пани розумні... Свої...

Вийшов зовсім г'яний. Густо-густо сипав сніг. Село спало; скрізь — темно й моторошно. Гавкали собаки, перегукувались, як нічні сторожі. І небо, і земля мовчали, поринувши в холодний сон зими.

Зайшов на подвір'я до Олени і, не стукаючи, відчинив скриптиві, скособочені двері. Хоч знав, що Козар сватається до Олени, зате тепер, побачивши старого за столом, підтягнутого, гордого, спалахнув. Олена застигла серед хати.

— Сідайте, пане вчителю,— промовила тихо.

Ілько відступився до стіни, потім підійшов до газди і схопив його за сорочку на грудях:

— Ви що тут робите? Хто вас сюди просив?

— Но-но, не смій,— старий пополотнів і почав задкувати до дверей.— Но-но, пожалкуєш...

Козар сховався за дверима, а Ілько мовчки сів.

— Він тебе сватає, правда?

Олена схилила голову і мовчала.

— Іди, іди, будеш газдинею... А чому плачеш? Я не буду заважати. Хоч — все одно. Ми всі збожеволіли. Мене всі ненавидять. Правда? — притягнув Олену до себе.— Я тобі чужий... Так? Ти не розумієш. Ніхто не розуміє. Кожен сидить в своїй шкарупі...

— Ідіть,— сказала в'яло і звільнила руку.

— Проганяєш?

— Ідіть, пане вчителю...

Мабуть, ніколи не любила Ілька так палко, як у цю хвилину,

коли безтямно повторювала: «Ідіть». Але вона за свою замкнуту, захovanу в грудях любов страждала надто багато, надто гірким було її розчарування, коли даремно чекала відповіді на свого листа, щоб могла повірити. Її ціле життя обманювали.

— Ідіть, чуєте!

Ілько зробив великий нерівний крок до дверей, ще раз оглянувся і кинув:

— Проганяєш...

Не дочекавшись відповіді, вийшов.

Вранці прийшов Гриць Мочарнюк.

— Пане вчителю, начальство чекає на вас у казармі. Та спішу я. Будьте здорові, бо моє діло — на колесах,— втяг голову в комір і застукав дерев'яною через сніг.

Ілько кинув через плече мисливську рушницю і подався поза хатами на схил. Поболювала голова, від снігу та сонця сльозилися очі. «Начальство... Хай вас чорт забере, людоїди!» Пробрався крізь чагарники і спустився до Чортового горба. З-під снігу виглядали обвуглені поліна, почорніла земля, навколо стирчали задимілі віхті соломи; шматочок битого скла жеврів між купою гарі ясною жаринкою; на пожарищі петляли глибокі ямки слідів, а на розгребленому снігу залишилися чийсь відбитки пальців; потім сліди глибоко стрічкою потяглися в гори. Ілько боляче зіщулювся і хутко пішов узбіччям.

Сонне і тихе лежало в долині село, завалене снігами, від нього тягло могильним холодом. Тиша була настільки нестерпна, що Ілько зарядив рушницю і вистрілив.

На плаї по свіжо прокладеній в цілинному снігу дорозі сунулися сани. На передку, загорнувшись в жовто-брудну гуню, сидів Гаврило, пихкав люлькою. За спиною у нього на в'язці хмизу згорбилася Корнелова Марія, наче в молитві, склала під підборіддям сині руки; зі скроні в неї сочилася кров.

Порівнявшись з Ільком, Гаврило різко натягнув віжки. Прогорнув долонею жовто-сиве клоччя вусів.

— Пане вчителю, позирайте,— показав на Марію.— Лісник за оцей хмиз.— Відвернувся, знову встромив у беззубий рот обгризений горіховий мундштук люльки і сидів добру хвилину мовчки. Тоді подивився на Ілька визивно, прохрипів: — Ваша влада, ага... Ваша. Пануйте, тіштеся,— землісто-сіре обличчя старого взялося хворобливими плямами.

Сани помчали вниз, а Ілько стояв на місці, дивився їм услід і не бачив їх. «Ваша влада»... Чия це «ваша»?

Збурена скатертина снігу пливла в далечінь, мерехтіла пилінками іскор, наче ворушилася. І — тиша, страшна, могильна. Голубий небозвід, знизу облямований руном випарів, придавив

приречену землю крижаним ковпаком. «Ваша влада»... Їлько затис холодне дуло рушниці.

Десь аж під вечір зустрів на лісовій галявині лісника — чоловіка високого, вродливого і нахабно самовпевненого. Вдарив його два рази кулаком, звалив у сніг і сказав:

— Задавлю, як гада!

Після цього випадку два дні не виходив з хати. За цей час в нього остаточно визріло рішення одружитися і зажити спокійним маленьким життям, відгородившись від світу. Заплющив очі, і його вовка, зрідка натоплювана кімната перетворювалася в бажаний затишок: гомонів вогонь, біля плити поралася лагідна жінка; і це була Олена. П'янка млість і лінь розпливлася по тілу.

На третій день — було під святий вечір — в нього почався кашель, гуділа голова. Заснув і снилися йому мерці. Сотні пожовтих кістяків, з чорними коругвами мовчки стукали кістками на перевал, заливалися дзвони. Між ними ішов і він, Їлько. Хтось з сусідів нахилився до нього і на вухо сказав: «Ми всі померли за щастя Верховини, за волошинську Україну». І тоді Їлько побачив, що над колоною розвіваються не чорні коругви, а жовто-блакитний прапор.

Розбудив Їлька Гриць; приніс від управителя записку: «Що з тобою, колего? Чому нікуди не показуєшся? Ввечері приходь до мене на коляди. Буде Хоменко і ще дехто. Обов'язково приходь».

Зім'яв записку, кинув під стіл і несподівано спитав:

— Грицю, що говорять люди про нові порядки? Як ви?

— Га, та що я?.. Нові порядки старіються, а ми — теж... Звикаємо до всього. Панами ми ніколи не були. Наше діло таке: напружився ще мамі під серцем та так і до гробової дошки. Га, та що я... А в нас уже, прошу пана вчителя, всяко було. Австріяки панували, румуни двадцять п'ять ліпили, перепрошую за слово, на задницю, потім чехи... Та, най господь милує, усі дуплять, а ми лише відхемемося, як тоті бубни...

Під вечір небо запливло млою, пролітали сніжинки, тут-там кудкудакали маленькі колядники. Їлько не витримав. Вийшов на вулицю. Ноги підкошувалися від кволості, на серці було важко.

З холодною рішучістю зайшов до управителя. Хоменко зустрів Їлька дуже привітно, посадив біля себе і м'яким голосом закоханої жінки сказав:

— А ми вас чекали, як месію. За ваше здоров'я, пане Семенюк.

Бородчак вже сп'янів і, як звичайно в такому стані, виглядав похмурим; його ломив сон, масні очі блищали, як у вола. Не бачачи нікого навколо себе, заводив сліпим жебраком:

Душу, ті-гі-гіло, ми-гі-гі положим
За нашу свобо-го-году...

Пив Їлько багато і скоро сп'янів.

— Прекрасна ви людина, пане Семенюк, але непослідовна,— закохано гомонів Хоменко.— Що ж... Я вас не винувачу. Це — загальна хвороба молодії інтелігенції, яка починає підніматися до політичного життя. Все приходить з часом. Тільки не забувайте, панове, наша незрілість нам дорого коштувала у вісімнадцятому році. Ми заплатили нашою свободою.

Бородчак підняв голову, розвів руки і дуже голосно затяг:

Ми всі в тумані, ми всі — в обмані.
А ніч страхіттям над світом іде.
Кінєць, могила... Страшний суд буде...

Хоменко засміявся, штовхнув Бородчака і крикнув:

— Знову?..

— Я поет, і плювати на все... Ми всі стоїмо перед могилою. Ось вона, я її бачу — чорна, страшна. І все — туди, туди... Ви чуєте передсмертний зойк? Ох, як прекрасно! Я покликаний оспівати смерть і порожнечу, страшного чорного орла, що клює планету...

Схилив голову і почав плакати. Стало тихо, якось моторошно. Їлько гідливо подивився на Бородчака.

Змерзлі віти яблуні дряпали шибку. Вовнаті шапки снігу, що прилипли до зрубаних стовбурів старої дички, скидалися на шапки колядників, які стали під вікном і просили: «Гей, пане газдо, чи даєте веселити?» Коли Бородчак перестав плакати і всі взялися за чарки, Їлько почув колядку — стародавню святкову пісню голодної Верховини, що зародилася десь в темній давнині на берегах Дніпра чи в широких степах Придоння.

Застеляйте столи та ще й скатертями.
Радуїся! Ой радуїся, земле...

Їлька охопила туга. Згадав Зеленька, Данила і не міг залишатися між цими чужими людьми. Пошукав на вішалці свою шапку, в сінях одяг приношене пальто з потертим комірцем і вийшов. Хоменко підозріло підморгнув управителеві школи:

— Ти розумієш? Придивися за ним.

Їлько пішов понад річкою по сніговій цілині. Гори, в чорно-синіх хустках, стояли на колінях понад річкою і слали до народженої дитини грізну колядку:

Нова радість стала, яка не бувала,—
П'ятикутна зірка ясна на весь світ засяяла...

Їлько нахмурився і почав підтягати:

Упали вівтарі, покотились царі.
Слава люду робочому...

Ілько раптом схаменувся і замовк, але колядка не стихала. Вийшов на глибоку лижню.

Босоніж стояли у снігу берізки, вітер гладив крижаними руками голі стовбури. Жовті вогники мерехтіли на схилах; нагадували вони маленькі віконця на величезній тюрмі, що піднялася до самого неба, і з них, з тих тюремних вікон, лилася погроза:

Нехай тепер знають пани і магнати,
Як то тяжко в поті чола на хліб заробляти...

Недалеко від лижні ворушилося щось чорне.

— Хто там?

— То я, чоловіче добрий... Гриць Мочарнюк...

Ілько звернув до нього, привітався. Старий сидів на валуні, прогрібав гострим кінцем постола сніг.

— З колядів іду, неборе... Га, то ви, пане вчителю?.. Підхопив мало, та й в голові закрутилося... Яка то радість! Заспівають отак наші гори святково і грізно: «Нехай тепер знають пани і магнати!» Га... Сила яка! Мов у того опришка...

Старий проковиряв постолом сніг, дійшов до мерзлої грудки і притулив до неї долоню.

— Чуєте? Ту-тук, ту-тук. Га, б'ється в ній серце, у землиці нашої. Послухайте... Правда, вчені такому не вірять, а ми люди темні — земля для нас як жива; притулю до неї руку, а вона аж увігнеться, затремтить.— Старий допитливо глянув на Ілька, отак на Великій Україні в тоту війну... Прикладу долоню, а вона здригнеться,— українська земля впізнає мене, і серце в ній: ту-тук, ту-тук... Зовсім, як у наших гір... І бог святий знає, за чим мене впізнає: чи по говірці, чи по натурі, чи, може, десь там у ній упокоїлися мої предки...— Гриць помовчав, потім сказав: — Гай-гай, міцно в нас сидить той дух... руський, добрий.

Ілько повернув на лижню і пішов далі, втопаючи в глибокому пуху зими. Біля могили руських солдатів, які полягли в першу світову війну, побачив свіжі сліди. На чорній плиті лежали три хлібки-карачуни. Ілько нахилився до хліба, понюхав, торкнувся пальцями і несвідомо повторив слова Гриця:

— Міцно в нас сидить той дух, руський, добрий...

Бережно — ніби боявся потривожити мертвих — згріб долонею з чорної плити сніг. Його поійняло дивне почуття побожності і хвилювання. Так різко відчув, не знаючи за що, свою відповідальність! Спитав:

— Що я можу зробити?

Ножилом зрізав з ялинки кілька гілок, зробив з них вінок і поклав на плиту.

Увечері, не скидаючи пальта, сховавши руки в кишені, сидів біля грубки. Його не лишало те дивне почуття відповідальності. «Що я можу? — оправдував себе в думках.— А при тому, я повинен, з мене ніхто не зніме відповідальності. Але що я пови-

нен? Засилати за Зеленьком всіх на Думен, розбивати носи? А селянин... Хто питав його? А може, він не хоче...»

Під вікном стукнуло, майнула чиясь тінь. Тоді Їлько здогадався, що бачив якусь тінь неподалік від себе як стояв над моголою, і потім, як ішов додому. Зрозумів: за ним хтось стежив, і сказав:

— Брешете, собаки! — і тут же спитав себе: — А хто не бреше?

На другий день різдвяних свят отець Олександр після вечерні закликав Їлька до себе. Проводячи його довгим темним коридором в нагоплену і напівтемну вітальню, скаржився, ніби всі його лишили, почали оминати.

— Не годиться, прошу вас. Політика, я розумію, справа дуже серйозна, Україна — теж. І все ж особисте життя людини... Ви теж змарніли, пане Семенюк. Єй-ей, ну, не дозволено так. Потрібно подумати й про себе...

Їлька дивувався запобігливий тон отця Олександра, його надмірна увага і послужливість. Дивувало і викликало підозріння й те, що у великій вітальні не було нікого. Товста кривоока Параска накрила стіл і більше не показувалася. Коли вона знову за чимось показалася, отець Олександр невдоволено зморщився і кинув:

— Прошу тебе, не заважай нам.

Цим він виказав Їлькові старанно приховану нервовість і ще більше насторожив його.

— Я дуже далекий від політики, — говорив піп, дивлячись на Їлька крізь вузенькі прорізи зеленувато-сірих очей, повних самовпевненої хитринки. — І дуже прикро, прошу вас, коли дехто з сьогоднішнього керівництва ставить мене у табір своїх політичних супротивників. Я душпастир і своє покликання, прошу вас, вбачаю в тому, щоб любити всіх і допомагати всім вірникам... А ви, прошу вас, пане Семенюк, змарніли. От сивинка на скроні. Не згоден, не згоден. Жінку треба, треба нормальні умови. Не допустимо у ваші роки... Ну, подумайте самі. І тепло, і ласка...

За вечір він декілька разів повертався до цієї теми, але Їлько щоразу зводив розмову на інше. Почувався незручно, поривався піти, але піп був невмолимий:

— І мови не може бути, прошу вас. Так просто я не відпущу.

Знову усаджував гостя на місце, підливав у склянки і силував пити.

— Вас робота чекає, я розумію, але даруйте мені цей вечір. І ви старий холостяк, і я — жінки дома не чекають. От і шкварнемо холостяцької. Пийте, ну, прошу вас, не відмовляйтесь. З вами мені дуже приємно. Параско, Параско! Принеси ще. Ну, ну, не прикидайтесь, мене, старого коня, не підведете.

Коли вважавав, що Їлько досить підпив, сів до нього ближче і спитав по-дружньому, ще більше звузивши очі:

— Ну, от скажіть, погуляємо на вашому весіллі? Тільки чесно, як давньому доброму другові.

— Погуляємо,— відповів Їлько байдуже, бажаючи припинити розмову на цю тему.

— Чую розумне слово. Дай боже, щоб в добрий час сказано було. А хто вона?

— Поживемо, як кажуть, побачимо.

— Ну, ну... Не годиться, прошу вас.

Їлько ковтнув із склянки, зовсім нахмурився і спитав:

— Не за цим мене просили?

Піп вперся в спинку стільця, обхопив підлокітники, ніби боявся впасти.

— Пане Семенюк, як могли подумати?

— Женюся,— перебив його Їлько. Він здогадався, що було причиною попової гостинності, і сприйняв це з обуренням.— Я женюся на Олені. Це — точно.

— Пан Семенюк! — схопився піп.— Ви жартуєте, прошу вас.

— Ні.

— На простій селянці... Подумайте. Я чув дещо, не буду приховувати, але я ніколи, прошу вас, не міг подумати серйозно, щоб таке...

— Це — зовсім серйозно.

— Ви знаєте, яка слава іде про Олену? Ви це знаєте?

Їлько встав і пішов до дверей. Отець Олександр схопив його за рукав. Його маленькі очі тепер горіли злістю, і весь він — тонкий, худорлявий, блідий — якимось дивно підтягся, від чого зробився ніби молодшим і сильнішим.

— Коли так, то даруйте мені ще пару хвилин. Сядьте, прошу вас. Поговоримо одверто.

Їлько підкорився. Отець Олександр сів на диван, перекинув ногу через ногу, опустив на пару секунд довгі красиві вії, потім повільно випростався і спитав з притиском:

— А ви не подумали про свій обов'язок перед моєю дочкою? Я тут не буду говорити: обов'язок інтелігента... Обов'язок звичайної людини...

— Не розумію...

— Та-а-а-ак... Зганьбити, а потім... Я дуже шкодую, прошу вас... Як батько, я вимагаю ваших гуманних дій, щоб захистити свою честь і честь невинної дочки.

— Вибачте, але я не розумію, чого від мене хочете? — справді здивувався Їлько.

— Я хочу, щоб ви, прошу вас, подумали про свій обов'язок честі... Найкращий вихід з положення буде для вас обвінчатися.

Їлько почервонів.

— Ви що, пане превелебний! Смієтеся?

Поки отець Олександр встиг щось сказати, Їлько вийшов.

Той вибіг за ним в коридор, звідти, щось догадуючись, кинувся в спальню до дочки.

Юдітка в нічній голубій сорочці стрибнула з ліжка і завмерла від страху.

Отець Олександр шарпнув руками за груди, потім обхопив долоньями голову.

— Ох, боже, замучили!.. До чого довела. Ох, боже!.. боже!..

Помітно зм'як, схрестив на грудях руки і вийшов. Саме в цей час в канцелярію постукав Козар. Він прийшов за допомогою духовного отця, який найкраще міг вплинути на Олену.

Піп обміркував всі можливі ускладнення і зрозумів, що успіх в цій справі буде забезпечений, якщо вдасться зробити все швидко і до того ж таємно. Однак втримати таємниці не вдалося.

Про намір Козаря якось довідалася Юлина. Вона скипіла: «Не буде, не буде! Скоріш сонного задушу!»

Побігла до Смерекової, в якій тепер жила Анця. Викликала ту з хати і з жаром пояснила:

— Ти чула, небого, що надумав старий чорт? Йому в домовину лягати, а ще дурощі в голову лізуть. Жениться, господочку святій! Олену, тоту голячку, мені в хату хоче привести... Пиши, небого, Андрієві, щоб зразу ішов додому! Чуєш, я своєму зашлю телеграму.

— Хоч і загубіться без моєї голови.

— Анцьо, бійся бога! Та чи ти думаєш, що кажеш? Чи тобі не буде серце боліти, коли почнуть ділити маєток і на тоту жебрачку та й на її дітей?

— Подавіться ви, голодні, з вашою землею..

Увечері, коли старий кудись вийшов, Юлина запрягла коня, закутала в лахміття дітей, посадила їх в сани і щодуху погнала в Яблуницю, щоб дати телеграму. Вона писала своєму чоловікові і братові: «Прийжджайте зразу, бо няньо хоче женитися!»

Додому повернулася близько півночі. Старий сидів за столом на кухні, суворо спитав:

— Куди їздила поночі?

Юлина затрусилася від страху. Тепер вона більше, ніж будь-коли, боялася батька:

— Мала захворіла,— збрехала.— В Яблуницю возила до лікаря.

— Но-но... Захворіла...— оголив зуби.— Допоміг лікар? Но-но... Бреши, знаю я.

Юлина не знаходила місця. Хутко побігла на свою половину, хоч з того часу, як Анця пішла, вона в комірчині ні разу не палила, бо перебралася на кухню до батька. Покрутилася в холоді і вже через хвилину, рішуча і грізна, стала на порозі.

— Няню...

— Но-но,— обізвався старий, догадуючись по тону дочки, що має відбутися та розмова, якої він чекав.

— Няню! — захлинулася Юлина і ступила крок до печі, біля якої, зігнувшись, сидів батько.

— Кажі, кажі...

— Ви нас хочете з торбою в світ пустити? Ціле село сміється. До ями вам всього три чисниці, а ви ганьбу таку...

— Но-но! — грізно схопився старий.— Смерть моєї чекаєш. Га?!

— Няню, я ваша дитина, чи ви...

— Геть, іди з моїх очей! Нема в мене дітей!

Хапав у руки табуретки, гримав ними в підлогу, розбив глиняну миску. По підлозі розлетілися черепки, рештки страви.

Юлина сховалася у себе і цілу ніч молилася, щоб старий помер, щоб його нечиста сила задушила. А Козар після спалаху гніву скоро заспокоївся. Сидів у світлиці, підраховував прибутки від худоби і планував завтра ж поїхати на низину до Ловоші, щоб закупити зерна, бо навесні ціни на хліб подвояться і він зможе на цьому добре заробити.

Виглядав зовсім не старим, був повний енергії і жадоби до праці. Відсутність Анциних рук він замінював своїми, крім того, щодня приходили селяни возити гній, молотити конюшину, рубати ліс чи робити щось на подвір'ї. Голод зганяв на газдівське подвір'я за куснем хліба чи тайстрою * кукурудзи бідноту з усіх кінців села; приходили купувати або позичати зерно, щоб відплатити його роботою, навіть з присілків Вовчого і Горбків.

Все встигав у цю зиму Козар: і важити кукурудзу, і доглядати худобу, і возити гній.

— Но-но, почекайте,— грозив своїм дітям.— Смерть лише лінюхів глядає, як ви...

...Не роздягаючись, приліг на годину-другу. На перший голос півня схопився — бадьорий, міцний. Поголився, одяг чисту сорочку. Запріг коней і виїхав на вигладжену санницю. Пронизливо, лунко в ранковій порожнечі рипіли на мерзлому дзеркалі полозки, тоненькими голками торкався мороз кінчика носа та вух; над головами коней крутилася пара, льодовими бурульками та інеем вліталася в гриви. Комір кожуха на Козарю обріс іскристою вовною, побіліли руді брови.

Сторгував у Ловоші кілька центнерів кукурудзи і вихром погнав у Гірське. Ще й сонце не встигло пробігти короткий зимовий шлях по голубо-холодній кризі неба, як він вже завернув на своє подвір'я. Познімав з саней важкі лантухи, замкнув у коморі. До вечора ще встиг вивезти на Грунь два рази гною. Повернувся з поля і на подвір'ї застав попівського слугу Скрипака.

— За чим ти, Гавриле?

— Казав пан, щоби-сьте зайшли до нього.

— Но-но, а що таке?

* Т а й с т р а — полотняна торбина.

— Не моє діло,— спроквола відповів Скрипак і зачовгав з двору.

В попа Козар просидів допізна. Додому повертався трохи хмільний в дуже доброму настрої. Біля Олениної халупи затримався, потер холодну щоку і сказав:

— Но-но, від Козаря не вирвешся, рука в нього тверда, залізна.

Поглянув на свою черству долоню, що скидалася на величезну дерев'яну ложку, і сунув її в кишеню кожуха.

Жадоба тихого сімейного життя засіла в Їлька глибоко; вона заманювала, як темний затінок у літню спеку, коли ноги обпікає розпечена земля, а сорочка прилипає до спини. Але тут сталося те, чого Їлька не сподівався і що пережив дуже боляче: про Олену пішла погана слава.

Їлько не хотів вірити, але село гуділо так настирливо, що почав вагатися. Рябий Масяк сп'яна хвалився:

— Я Олену візьму, як онучу. То вже школована, не бійся. Від отакенької почала з дітлахами тягатися. Чи я її не знаю?

Навіть туговухий, миршавий Хащівник проговорювався:

— Та хто з Оленою не був? Кому не охота...

— Чей і ти, Петре, забігав?

— А що? — заїкався дурнуватим сміхом.

Баби біля криниць пересуджували:

— Ї мати в неї така була — повітруля. Чи Олену не так привела на світ? Під копицею.

— Ловоші до Олени і тепер забігає.

Кривоока Параска між жінками говорила про Олену такі речі, що ті спльовували, а молодіці червоніли і відверталися.

Олена губилася від сорому, боялася показатись між людей. На неї всі оглядалися, обмацували її насмішливими очима. Вночі хтось стукав у вікна. Але Козар не відступав: почав заходити майже щовечора і повторював:

— Ти подумай, Оленко. Но-но... Я не зважаю на вигадки. Слово в мене кріпке.

Коли не допомагали вмовляння, почав залякувати. Виявилось, що земля, на якій стоїть Оленина хата, належить Козареві. Правда, зараз він не міг підтвердити це документами, але, якщо буде треба, він документи знайде в окружній управі. «Там кожен папірець бережеться, но-но...»

Олена благала:

— Лишіть мене, газдо. Чим я винувата?

Можливо, Козар й відмовився б від усієї затії, коли б не хвороблива впертість характеру. Він не вмів відступати; для нього було насолодою скрутити те, що виривалося.

Піп заклікав Олену до себе, теж вмовляв:

— Дитино моя, не відтягайся від щастя. Господь посилав тобі пристойного чоловіка, прошу тебе. Хвалу треба воздати всевишньому за велику милість і щедроту його.

Олена розплакалась.

— Не плач, блуднице,— голос отця Олександра затвердів, зеленкуваті очі у вузьких прорізах дивилися проймаюче.— Господь всевишній довготерпеливий, він прощає тобі твоє грішне життя, але милість божа не вічна. Всьому приходить край, прошу тебе.

Олена протестувала, заперечувала:

— Чим я грішна, пане превелебний? На мене вигадують!

Якось біля воріт затримав її старий Скрипак і сказав строго:

— Не звертай уваги, небого. Най собі брешуть, а ти життя своє не каліч.

Скоро почала ширитися нова вістка: Олена загубила незаконну дитину.

Спочатку, як і кожна вигадка, сприймалася жінками з ваганням, проти неї заперечували; наводилися десятки спростувань, але через день-два вигадка стала ніби правдою, обростала подробицями. Появлялися навіть такі, що на власні очі бачили, як Олена кинула немовля в Бистру. Баба Гафія твердила:

— Беру я воду, кумоньки добрі, а воно лежить біля каменя, біленьке таке — точно в Олену.

Після того «біленьке таке» бачили й інші — одні в Бистрій біля дуплавої верби, інші — під кручею в Шумливому потоці.

Кінець кінцем справою зацікавився начальник жандармської станції. Він допитував Олену, погрожував тюрмою.

— Я ні в чому не винувата,— благала Олена.

Вона схудла, виразна зморшка залягла на рівному лобі. Цілі дні не торкалася до їжі, не палила в печі. Довгими ночами не могла заснути. Як тільки втома склеплювала очі, з'являлися страшні сні. То її душив товстий Гашек, то вона сиділа в тюрмі, а навколо неї на бетонній підлозі ворушилися гадюки; то з'являвся отець Олександр з величезним дубовим хрестом у руках і бив її тим хрестом по голові. Від цих снів навіть вдень Олена тремтіла.

В просторій канцелярії отця Олександра все було наготовано. Чекали жениха. Великоголовий і довгов'язий боженик Микулка сперся ліктями на стіл; час від часу чамкав та облизував губи. Олена затислася в куточку біля книжкової шафи і плакала. Круглий староста села Щербак пригладжував двома пальцями руді, як полум'я, вуси і заспокоював:

— Якщо обміркувати, то воно, Оленко, і політично, і отак... Газдиня. Не брикайся, кажу тобі я — староста села, воно з усякого боку та й отак...

Коли ввійшов Козар, Олена злякано забігала заплаканими очима, просячи порятунку, судорожно мняла спідницю.

— Но, маєте... І сам жених,— заіржав Микулка і облизав губи.

— То як же... Порядок, куме Василю. Все діло уладнано та й отаке, з усіх міркувань,— засовався староста.— З усіх боків: і політично та й отаке інше... То ви, пане превелебний, свою роботу знаєте. Записуйте та й інше, щоб воно й урядово, й політично... Тут з усяких боків, щоб і отаке.

— Дайте мені спокій,— застогнала Олена.— Що ви зі мною робите?

Але її ніхто не слухав, не питав. Олені наділи на палець обручку, а потім всі перейшли в гостинну і пили за здоров'я молодих.

Вирішено було завтра ж вранці у церкві повінчатися. Отець Олександр запропонував не справляти весілля, а тільки скликати близьких людей, щоб погостити.

Коло півночі всі — веселі й хмільні — розійшлися додому, Козар невміло взяв Олену за руку і пішов на дорогу, заплітаючись п'яними ногами.

— Ти, Оленко, не сумуй, но-но... Годі. В мене ти будеш жити, як кіт у сметані.

Олена мовчала. За весь вечір вона не випила ні краплини, але була наче п'яна, в неї крутилася голова. «Щоб я своє життя змарнувала з таким? Та не бути цьому!» Біля воріт Козар незграбно пригорнув її до себе, хотів поцілувати. Олена у відчай відштовхнула його і побігла в хату. Старий звалився в сніг, довго морочився, ніяк не міг підвестися на п'яні ноги.

— Но-но, но-но...

Ще до зір до Козаря прийшла кривоока Параска, щоб готувати гостину. Газда передав їй ключі від комори і сказав:

— Ти, небого Параско, дивися, щоб усе було найліпше. Нічого не шкодуй. Но-но, це таке діло, що треба... Поклич собі когось з жінок на допомогу.

В хаті почалася звична при такій нагоді метушня, грюкання горщиків, мисок, ложок. В печі весело запалахкотів вогонь, на подвір'ї заляшали кури. Незабаром з'явився і староста села, який мав піти з молодим до церкви, щоб бути за друга.

Але всі готування довелося відкласти. Юдітка, що прийшла наряджати молоду до вінчання, застала її в ліжку хворою.

7

Мела схилами хуртовина... Сніжне борошно шелестіло по стовбурах дерев, по листу. Видзвонював міцною крижаною бронею січень, туго затягав пояси на Верховині. Здавалося, урветься життя в зледенілих горах і снігова порожнеча навічно застигне під холодним сонцем у музиці вітрів.

Чисте небо дзвеніло міддю. Із солом'яних стріх потяглися до землі довгі блискучі свічки. В обід, як трохи ogrівалося в затишках, з льодяних свічок, як з довгих дійок, капало на землю. Сонце золотою тарілкою висіло над горами і пекло морозом. Деревя стояли в глибоких заметах, окутавши гілля в іржу твердого листя; куші позагрібалися в сніг.

Зупинявся десь на полустанку засніжений поїзд, видихав з почорнілих грудей клуби пари і зітхав змучено, як стара кобила. З відкритих дверей виходили, мружачись на сонце, чоловіки з клучками. Хтось невиразно, не то з радістю, не то з тугою, вимовляв:

— Ну от... Довоювались... А вдома, мабуть, і не чекають...

Поверталися з війська останні демобілізовані запасники, покликані ще у вересні.

Поїзд рушав далі, а вчорашній оборонець республіки розмашисто хрестився, пригладжував постолом сніг, ніби переконувався, чи він справжній. Стальна потвора відвозила з собою все, що було в чоловікові військового, а гірський вітер повними жменями кидав у ніс запах гною, теплого молока, і душа, що жила зібрано — облутана чужим обов'язком — розпростирала обсмикані крила... І вже йшов землею селянин.

— Витратили час та й тільки, бо пани і так без нас вирішували...

Ще десь у міжгір'ї лунко обзивався поїзд, навертав думку до вчорашнього дня, а душа селянина вже витала біля дрібної, звареної в лушпинні картоплі, натирала собі мозолі на неродючих нивках.

Отак поодинці і групами ішли схилами в рідні села демобілізовані. Скинувши з себе мундири, вони линули до тої облеїної піснями, закосиченої снігами убогої Верховини.

Оборонці ішли, їхали... І для багатьох було це незрозумілим. Адже вороги висіли на кордонах.

Смерека зійшов з поїзда ранком. Рушив навпростець, обминаючи села. На сонці сніг іскрився, розбігалися по ньому сині ямки заячих слідів. Над горами льодовими брилами висіли потемнілі хмари.

стежка петляла то вправо, то вліво, і сонце показувалося то з одного, то з другого боку, наче пильно оглядало чоловіка, що так радів йому, що в селянській душі з віків многобожжя виніс до небесного світила почуття побожності і, хоч не називав його Дажбогом, зате молився до нього.

стежка завершила попід лісом. Молоді дубочки розбрелися по схилу і застрягли в снігах; тут-там з-під білої ковдри вибивалися зелені, в плямах червоної крові, листки ожини.

— Семене! — гукнув хтось ззаду.

Оглянувся.

— Ти, Андрію? А я й не бачу. Поспішаю...

Коротко привіталися, наче тільки вчора бачилися востаннє, і пішли разом. Говорити не хотілося, бо в кожного була своя думка про домівку.

— Як там наші, вдома? — спитав Семен, не чекаючи відповіді.

— Живуть, а що їм,— якось раптом згорбився Андрій і виставив вперед голову.— Спіши, неборе, бо сонце он куди піднялося.

— А я вже заодно й до сестри, мабуть, загляну у Вовчий... Писала, що має на продаж якусь худобину.

— То вже як хочеш... А я просто додому. Там...— але він не сказав, лише оголив плитки білих зубів.— Чуєш, Семене, твоя щось таке не писала?

— Овва, нічого... В останньому листі згадувала, ніби твоя Анця у неї живе.

Андрій більше не питав, і Семен пішов далі стежкою, що вела праворуч через обвислі на схилах обніжки. Йому дихалося легко і вільно. Думав про землю, про майбутню крамничку, про Сірку, черствим мозком, як лемешем, орав сірий підзол своїх нивок, врізувався гострими думками в кам'яниці.

В сестри затримався довго, сторгував дві вівці. Вже сутеніло, коли рушив додому; далекі долини сховалися в серпанок імлі, а лоби гір злегка побагровіли.

На своє подвір'я Смерека закрався злодійкувато — через сад.

Поклав під хату торбину і подався до хліва. Відхилив двері, обплетені соломкою, і вдихнув на повні груди. Присвічуючи сірником, підійшов до Сірки. Погладив її по шиї, по спині, потім припав устами до її м'якої теплої губи; шкапа стояла тихо, лише шарпала ногою по помості. Попестив корову, обмацав кабанчика.

Сів на ясла, склав на колінях жилаві руки і прошепотів:

— Господи, то я вже дома!

Не вірив собі. Знайомим теплом дихала в обличчя корова. Крізь маленьке віконце, прироблене під стріхою, дивився на селянські руки повний місяць.

В хату ввійшов Семен уже зовсім спокійний. Переступив поріг і сказав:

— Слава Ісусу Христу,— оглянувся навкруги і додав:— Прийшов я.

Тера кинулася до нього, заплакала, а він лише незграбно погладив її по плечу і попросив:

— Не плач, небого, хвала богу, все добре... Худобина, бачу, вся в порядку.

З селянською невправністю привітався з дітьми і сів за стіл. Тера кинулася готувати вечерю. Хапалася то за одне, то за друге і все виявлялося зайвим. Нарешті вибрала з кошика яйце. Семен проковтнув слину і сказав:

— Лиши, небого, яйця... Якийсь гелер — і то гроші, а я і ситим від них не буду.

— Та що тобі наладити? — розвела руками.

В полатаній кофті, у великих гумових постолах стояла серед хати, не знаючи, за що взятися. Семен помітив, що вона дуже змарніла, нові глибокі зморшки залягли навколо губів та очей. Хотів сказати їй щось тепле, але не знайшов таких слів.

Тера, нарешті, згадала про картоплю, стала на коліна, почала вигрібати її з-під ліжка.

Діти голодними кішками покрутилися біля батька в надії дістати щось солодке, а потім залізли під перину, розчаровані і сумні.

— А мама казали, що няньо принесе цукру,— шепнув Іванко на вухо сестрі.

Сестра покрутилася, потім відповіла:

— Від цукру в шлунку мечуться гади... Я зовсім його не хочу...— так сумно й протяжно зітхнула, що Іванко штовхнув її в бік.

Семен з Терою сиділи біля печі, прикрутивши лампу, говорили про газдівство. Несподівано Семен спитав, понижуючи голос:

— А Козарева невістка в тебе? Чи то я якийсь граф, щоб годувати кожного? Овва...

— Не кричи, неборе... Я тобі писала: дарма воно не буде. Пообіцяла дати чорну хустину. Дорога хустина, майже двісті крон...— нахилилася ближче до чоловіка і таємничим шепотом додала: — А плаття її теж приховала. Не дам.

— Ну, то дивися. Хліб мені з неба не паде. А за що її старий прогнав?

— Непокірна стала, почала йому перечити, а той звір не втерпів: вигнав. І живе Анця як та плавина на воді — ні до одного берега, ні до другого.

Андрій прибув додому в обід. Дома застав Юлину. Хмуричись, подав сестрі руку і спитав, неспокійно оглядаючись по хаті:

— Старий де?

— Гній возить.

— То добре,— відповів полегшено.— Поговоримо. Кажі лише, немого, як то справи стоять? — погрозово блимнув косими монгольськими очима.

Поки Юлина розповідала, він дістав з шафи хліб, врізав сала і квапно їв, чамкаючи та облизуючи пальці.

— То надумав, чорт старий! — кидав час від часу.

Юлина, збиваючись, розповідала, як старий вчорами почав забігати до Олени, а потім твердо заявив: «Женюся».

— Пробувала його трохи присоромити, а він... Та де там! З'їсти мене захотів. Мало світ за очі не прогнав... Злигався з тою жебрачкою, закрутила йому голову і тепер — смерть нам усім.

— То надумав... Ой не буде!

— Для нас, Андрію, боже щастя, що захворіла. Покарав її господь, видно, вислухав мою молитву... А то зайди в хату, по-

дивися. Кури, м'ясо, паленка... Весілля готували на сьогодні. Кривоока Параска тільки що пішла звідси.

Андрій скочив з стільця, шматок сала впав на підлогу.

— Весілля? Сьогодні?

— А ти як думаєш?

Андрій заскреготів зубами:

— Хіба лише через мій труп!

Десь о третій годині нарешті на подвір'ї задеренчали дзвіночки, почувся хриплий голос старого. Андрій ввібрав голову в плечі і для того, щоб підбадьорити себе, погрожував: «Лише через мій труп!»

З батьком привітався сухо, дивлячись в землю. Старий вишкірив пожовтілі зуби і пішов у світлицю, не сказавши й слова.

Андрій м'явся під дверима. З комірчини висунула злякане закурене обличчя Юлина і зашепотіла:

— Говори з ним, Андрію! Не стій. Іди! Він може з нею вночі обвінчатися.

Андрій розпачливо махнув на сестру рукою, взявся за ручку. В світлиці старий прокашлявся, і Андрій боязко відступив від дверей. Юлина заховалася.

Старий пообідав курятиною, випив дві чарки горілки і, вдоволений з себе, вийшов на кухню. Сказав ніби ні до кого:

— За худобою догляньте. Та в хаті не висиджуйся, гній вози. Но-но, подармував три місяці... А я збігаю на Горбок, з старим Вальком поговорю. Може, той ліс на Рубанні прикуплю.

Його діловий тон зовсім збив з пантелику Андрія; навіть вирішив для себе: «Може, старий передумав?» Відчуваючи приємне заспокоєння і радість, все-таки спитав:

— То правда, няню, що ви хочете женитися?

— Не твоє мелеться...

— Няню... Хіба мені не треба знати? Я ваша дитина...

— Хочеш знати? Но-но... Умовляти думаєш! Не вийде! Тут я пан, зарубай собі на носі.— Руда брова над лівим оком зломилася, очі блимнули холодно. Сказав підвищеним тоном: — Же-нюся.

— Няню, не жартуйте!

— Марш мені з очей, негіднику! — гаркнув старий. Рушив до виходу, але на дверях Андрій загородив йому дорогу.

— Не робіть дурницю, я вам кажу, бо погано буде! Я тут теж не якийсь слуга!

Старий шаркнув ногою, зблід:

— Геть мені з очей! Ге-е-еть! — заревів.— Я що надумав, те і зроблю, і ти не смій мені перечити. Геть, ге-е-еть, мерзотнику!

Андрій пробкою вилетів за двері і пішов поза хату. Аж зуби цокотіли від люти.

До самого вечора снував по обійстю, лаявся, погрожував, а як стемніло, одягнув теплий кожух і злодійкувато пішов з двору. В кінці села на роздоріжжі постояв, потім рішуче ступив на

стежку, що вела в Горбок через густі грабові чагарники. Спішив так, що спітнів. Високо в горах, де стежка круто піднімалася на стрімкий виступ, завернув за чорний терновий куш. Сकिनув кожух, вивернув його і так одяг на руки; шапку теж вивернув назавні білим баранячим хутром і насунув її на очі.

Ішов густий, лапятий сніг, наче хтось високо у сивих хмарах скупав білі гуси і кидав униз пір'я. Було темно і тихо, лише, вітер, боязкий і теплий, ніс косо над землею хмари білого пуху. замітав сліди.

8

Недобрі пішли часи. Обдували вони міцне газдівське життя-буття, нагинали його, як весняні вітри коренастого дуба на лісовій галявині. І не те щоб якісь нестатки чи розор-нувся козарівського газдівства. Не було! Зростало воно, ширилось, як злий опух; не минало року, щоб якась бідняцька нивка чи кісниця або десяток-другий овець не приросли до нього. І все ж — недобре... Наче непридатними стали верховинські гори для спокійного життя.

Як почалося воно в дев'ятсот п'ятому році, коли десь там у Росії піднялася біднота, та відтоді так і нема порятунку: тільки щось таке недобре трапиться за Карпатами, а Верховина вже й відгукнеться, вже й зашумить та й собі на багатих руки підніме. Хоч би той вісімнадцятий рік... Сила тоді була у маленькому залізному тілі Василя Козаря, та й то страху наївся до відригу. Щоправда, обійшлося воно для гірнянських куркулів мирно: тільки й було, що вирубали на Бучниках Козарів ліс. Та згодом дорого за нього заплатили. Гаврило Скрипак, що всупереч газдам, взяв сільську печатку, і землиці своєї позбувся, і в тюрмі хліба скоштував. Прийшли чеські пани, пробували вони ламати бідняцьку непокору, та дарма. Відбилася Верховина від панських рук, збаламутилася і не стало в неї страху ні перед державним законом, ні перед богом. У неї був свій закон, свій бог... «Но-но, тепер може полегшає», — тишив себе Козар та й інші багаті, почувши, що партію комуністів заборонили. Та вже через місяць скаржився: «Січовики» з ними не впораються. На малярів тепер у мене надія».

— Непридатна Верховина для спокійного життя, — небезпідставно скаржилися газди.

Бувало, в давнину опришки тривожили багатих, але розор від них був невеликий. Налетять, було, як гроза, полютують — і пронесло. А тут... Ні нападу, ні підпалу, а нема порятунку. Все одно, що той весняний вітер, — крізь кожну щілинку проривається.

І в'їдається він в газдівське життя, і підточує його зсередини.

Як не кріпився старий Козар, як не бадьорився, та з кожним роком відчував виразніше, що життя його накульгує, що до йо-

го коріння взялася неміч... Мов погано зв'язане на возі сіно, почала розсуватися колись міцна козарівська сім'я. Першою вийшла з-під батьківської покори Катерина, потім затявся зять Іван; а за кілька років, наче розірвалися залізні обручі, розсипалася вся сім'я. Та найболючіше пережив газда відхід покірної, слухняної Анці. В перші дні думав: «Но-но, пострибає та й вгамується. Повернеться і руки цілуватиме, щоб прийняв».

Минув тиждень і другий, а Анця не приходила. Замість того почали долітати до старого Козаря чутки, ніби до Зеленькової Калинки забігає його невістка.

Анця перші дні безвихідно сиділа в Тери, допомагала тій прясти, доглядати худобу, а потім якось біля криниці зустрілася з Зеленьковою Калинкою і та попросила:

— Візьми кужіль і заглянь увечері. Побалакаємо трохи, а то, бачу, сохнеш за думками.

Так потрапила Анця в новий світ.

В Калинки того вечора зібралися прясти сусідські молодіці, посходилися чоловіки. Олекса приніс якусь книжечку і вголос читав її. Із того, як всі слухали, як мінилися їхні обличчя, виражаючи то замилювання, то гнів, то ласку, Анця зрозуміла, що такі зустрічі не вперше відбуваються в хаті Калинки — вміють вже ці жінки розуміти те, що в книжках написано... Але Анця як не напружувала слух, багато чого не розуміла. Тільки якась внутрішня лоскотлива радість і збентеження наповнювали її.

Поверталася додому сама. Навмисне не поспішала, щоб якнайдовше побути на самоті, з тим новим почуттям, що зародилося в ній цього вечора. Мороз був сильний, аж ніздрі злипалися, дорога під чобітьми так рипіла, немов розколювалася, а над горами в імлістій запоні пірижком зігнувся промерзлий молодик.

Недалеко від Смерекової хати Анцю наздогнав Олекса. Не задумуючись, сказала йому з дитячою простотою:

— Ніколи я не повернуся до Козаря.

— Рада б душа в рай, та гріхи не пускають,— засміявся Олекса.— Говориш так, поки газдівський жир тримає, а як притисне скрута — побіжиш...

— Смієшся з мене, Олексо.

— Ї сама незабаром посмієшся з себе та й скажеш: «Нема то краще, як на газдівстві».

— Так думаєш?

Олекса сміявся:

— Добре б то, Анцю, жити на білому світі, якби Смерекова Тера дурно харчі давала.

— А в мене рук нема?

— Руки їсти не можна, а роботи для них знайти не легко. Тим більше для газдівських рук, що не звикли до чужої роботи.

Анця зрозуміла насмішку, але не ображалася. Стала біля воріт і, зітхнувши, призналася:

— Може, ти й правду кажеш... Я така дурна, що нічого не тямлю. За мене завжди інші думали.

— Поживеш без хліба, без одягу,— порозумнішаєш.

І Анця розумнішала... Сторінка за сторінкою осилювала вона ту, бачену навколо себе ще з дитинства, але ніколи не продуману мудрість бідняцького існування.

Щовечора брала під пахву кужіль і бігла до Калинки чи деінде, куди ще напередодні умовлялися молодиці зібратися. Зустрічали її тут не дуже привітно — не признавала біднота Козареву невістку, не було до неї довіри і відкритого серця; не раз то одна, то друга прохоплювалася ущипливим словом. Але Анця кріпилася, не показувала зовні, що бентежить її той холодок.

Під тихий шелест десятка веретен в ці довгі зимові вечори переорювалися цілини верховинського життя, і якимось просто, ніби для забави, засівалося воно насінням непокори.

Тут, в цих маленьких курних хатинках під шурхіт веретен, під хрумтливе лузання пряженого на грубках насіння вироблявся вотум недовір'я автономному «уряду» попа Волошина, через кордони в думках мандрували селяни в Радянську Україну до рідних братів.

Та якимось увечері, повернувшись з прях, Анця застала вдома Семена. Він сказав їй:

— Небого, не сердься, але не буду я тебе в своїй хаті тримати.

А ранком, ще й не встигла Анця вирішити, як їй бути, несподівано з'явився Андрій.

— Збирайся додому,— сказав твердо, але, побачивши незнайомий, непокірний профіль смаглявого жінчиного обличчя, додав непевним голосом: — Чи то солодко чужі кутки замітати?

— Не піду я,— нетвердо заперечила Анця, вся похоловши і знітившись.

— Це що таке? Ти не жартуй, небого.

— Не піду. Мене няньо прогнав.

— Ти мене слухай, що я кажу. А няня не бійся, його нема...— неспокійно, розгублено закліпав і квапливо пояснив: — Ще вчора пішов у Горбок.

Анця, слабіючи, пішла з комірчини, де вона спала, в хату, сказала Тері:

— Піду я, небого. Дай мені моє шмаття.

Тера добула з сусіка дві спідниці, одну хустину, згорнула все в клубок і подала Анці.

— А друге?

— Що ти, Анцько? Та більше ти нічого з собою не принесла. Отут все. Бійся бога, чи мені твоє потрібно? На, сама подивися... Бійся бога. Най мені на погане буде, коли взяла щось. Може, десь дорогою витрясла...

Анця не вимагала. Тихо пішла перед чоловіком. Надворі ще тільки-тільки синів ранок, і скрізь було напрочуд тихо. В цій

синій тиші чути було навіть те, як сипався з гілля намерзлий іглистий іній, як стріскували в сильному морозі дерева. Анця ішла, згорбившись, і все ще не вірила, що повертається на козарівський двір, щоб знову коромислом зігнути під вагою жури. Застудившись напередодні, часто шморгала носом. Андрій подумав, що вона плаче, і спитав лагідним, неспізнаним голосом:

— У тебе що з ним було, за що прогнав?

— Нич... Я не знаю,— відповіла вимушено.— Гримав завжди.

— То правда, няньо був такий...

— Він такий і зараз.

— Що? А-а-а, такий, такий... Не бачився з ним давно, тому й кажу «був»... Не треба на нього зважати.

Дивно якось поведився Андрій, чогось не домовляв, і це турбувало Анцю. Але думки були про себе: «Невже буду я знову жити з ним, мучитися? Чому не пішла кудись, щоб ніколи не знайшов? Треба було десь найнятися в місті...» А потім наче голка вколола в мозок: «Божечку, а з Данилом що, де він?» Боязко оглянулася, чи не почув Андрій її думки.

Вдома не знаходила собі місця, крутилася по кухні і не знала, до чого взятися. Розпалила в печі і чужою стала біля столу. Крадькома подивилася на чоловіка. Він сидів, у щось насторожено вслухався і тривожно схапувався, як десь надворі стукало або гавкав собака.

— Звичка дурна,— посварив себе.— Якийсь страх у мені сидить з того війська. Ніяк не звикну, все чекаю, що стрілять.

— Ти скинь оте дранця... Може, й воші приніс.

— Вошей у нас не було.

Щось зашаруділо по дверях, наче собака дряпнув пазурами. Андрій скочив, прислухаючись.

— Циган наш,— кинула Анця.— Замерз, проситься в хату.

Скребіт повторився, щось захропіло. Тепер уже й Анця зрозуміла, що не собака, і відстрибнула за піч. Андрій став білим, мов крейда. З комірчини спитала Юліна:

— Що трапилося?

— Якась мара під дверима... хропить,— прошепотіла Анця.

— Господи, злякалися... То Циган.— Сміливо підійшла до дверей, смикнула їх до себе і заверещала: — Йой, бо-о-оже!

На порозі в світлі лампи показалася чиясь рука з білими відмороженими пальцями; вона слабо ворушилась, чогось шукаючи. Вітер відхилив двері, і тепер видно було якусь білу снігову купу, що простяглася на східцях. Купа злегка заворушилася, трохи піднялася спереду, і Анця побачила скривавлене, червоне, як хустина, обличчя свекра.

— Андрію, няньо!

Андрій зацокотів зубами і сховався в світлицю. Юліна з Анцею втягли старого в хату, зняли неподатливу задубілу гуню.

Анця принесла в мисці снігу і обидві заходилися натирати ним обморожене тіло. Потім обклали руки та побілілі ноги

Козаря листками кислої капусти і положили його на ліжко в холодній хаті. Лежав старий без пам'яті, неживо.

— Андрію, поїдь по лікаря,— просила Юліна.

Той схопився, як сліпий, рушив до дверей, а там сказав:

— Не можу я... Ноги підкошуються,— ліг у кухні на маленьке ліжко, закутав голову піджаком.

Покликали бабу Гафію. Стара наварила зілля, приклала до великої рани на голові, що не переставала кровоточити, довго нашіптувала замови, але Козареві нітрохи не покращало. Прележав без пам'яті цілий день і ніч.

Зрідка заходили в хату селяни, щоб відвідати хворого і з вданою тугою жаліли газду:

— Господи, яка напасть...

— То буде Данилових рук робота... З тюрми втік. А з кумом Василем у нього вузлом зав'язалося.

— Лише Данило міг таке зробити,— стверджував Андрій.

Прийшов Козар до пам'яті аж на третій день. Юліна покликала жандармів. Але нічого від старого не могли довідатися. Пригадував він лише те, як на Щовбі хтось вистрибнув з-за куща і вдарив його в голову чимось важким. Скільки пролежав без пам'яті, того не знав. Додому дотягнувся сам, але перед хатою сили остаточно лишили його і теж не знає, як опинився в ліжку. Розслідування не дали ніяких результатів. Зима начисто замела сліди. Гашек теж висловив припущення, що міг це зробити лише Данило, про якого у них, жандармів, є відомості, ніби перебуває у околиці.

За вікном — неширока смуга поля, що вперлася одним боком в коричневу стрічку прирічкового верболозу, а з другого — в підніжжя гір. Поглядав Козар на це поле, як на страшну істоту, перед якою він, скалічений, вперше в житті відчув безпорадність. Відвертався од вікна і заплющував очі. Але й так бачив він свої ниви, кісниці, ліс... Бачив кожен кущик, кожную гілочку на деревах — так добре ввібрав їх у себе. Якби знав, що помре, то наказав би Андрієві запрягти коней і проїхатись по полях, щоб помилуватися ними востаннє.

— Ану, дайте мені тоту шкатулку... що папери...— попросив кволим, наче не своїм голосом.

Взяв її, почорнілу від давності, виполіровану пальцями, відчинив і почав розкладати на подушці пожовклі папери з урядовими печатками. В цих паперах було все його газдівство, позначене різними цифрами, печатками та підписами. Ось Чопків кут: кругла фіолетова печатка, три підписи якихось панів, а внизу — незграбні хрестики, виведені рукою старого Чопки. І на всіх паперах оті хрестики — нерівні, покривлені; видно, тремтіли в селян руки, коли ставили на свої нивки — наче на власні могили — тоті хрести.

Козар, розхвильований до сліз, до спазми в горлі, закрив шкатулку, засунув її в узголів'ї під подушку.

— Мало я нагадував...

А за вікном в синюватій імлі надвечір'я горбилися поля, довгі Козареві ниви, охоплені, як поясами, межовими кушами.

— Но-но, мало...— Ненароком поглянув на себе, вкритого ковдрою, і побачив, що й сам він до смішного малий — майже непомітний. Крадькома підняв ковдру і в скупому світлі побачив свої волохаті груди, скорчені темні ноги.— Тьху! — й опустив ковдру.— Анцьо, щось їсти дай. Звари яйця, хоч п'ять-шість, хоч десять...

Насилу з'їв одне. З вовчим жалем скупія дивився на решту, не тямлячи, що зробити з ними. Щоб не бачив хтось, обережно заховав їх під солому в ліжку.

— Ти мені нові перини постели, дай тоту сорочку, що на свято... Но-но, давай все, воно моє... Курку мені заріж або барана.

Анця принесла виварену курку, що готували на весілля.

Пальцями засунув в запухлий рот шматочок сухого, ликува- того м'яса, пожував і виплюнув.

— Свіжого мені дай. Но-но, заріж півника... Бика заріж!

Потім покликав до себе Андрія, що чомусь ні разу не зайшов у світлицю, і показав очима, щоб сів на ліжку. Від розмови знесилився і довго лежав з закритими очима. Андрій зіщулювався і сидів на краю ліжка, наче на гарячій плиті. Старий кілька разів протяжно не то зітхав, не то скаржливо позіхав.

— Глянути хотів на тебе...— мовив згодом.

Андрій прикусив губу.

— А що?...— хотів встати, але старий попросив:

— Посидь... но-но, помру я, мабуть...— з-під повік покотилися сльози.— За газдівством дивися...

Поки Андрій залишався в батька, Анця з Юлиною були на кухні. Мовчали... Обом було незручно, наче ввійшов у хагу хтось чужий і застав їх роздягнутими. Юлина неспокійно крутилася біля дверей світлиці; тамуючи подих, слухала, про що там говорить Андрій з батьком. Анцю ображала ця лисяча настороженість. Та й все ображало її в цій хаті, в цих чужих їй людях. Вона сказала:

— Сядь ти, Юлино... Крутишся, не дай бог...

— Тобі добре сидіти,— бризнула та злими сльозами.— Твій прийшов, а мого прив'язали.

— Прийде і твій. Того добра дождешся.

— Прийде...— прикусила губу Юлина. Згораючи від цікавості, прихилилася боком до одвірка і ловила голоси, що бубоніли в світлиці. «Про землю радяться, то я знаю». Нарешті не витримала: поправила хустину і боязко відхилила двері.

— Няню, вам щось не треба? Може, теплого молочка...

На пальцях підійшла до ліжка і, вся танучи в удаваній ласці, почала поливати батькові руки сльозами:

— Ой няньочку наш, на кого нас лишаєте?

— Но... но,— затремтів старий, розчулившись.— Іди собі.

— Няньочку наш солодкий,— голосила Юлина, поправляла ковдру і обсипала батька холодними поцілунками. Якось ненароком відгорнула ковдру, і старий знову побачив свої волохаті груди.

— Но-но, іди ти... Тьху, яка...— озлився він.— Лізе, куди не треба.

— Няньочку, най вам щось принесу.

— Тьху,— сплюнув ще раз, мерзлякувато накриваючи груди.

Знесилена, палячи Андрія очима, вийшла на кухню і розридалася.

— Що з тобою, Юлино? — спитала Анця.— Для чого так на серце брати? Видужає, не бійся...

— Видужає... Дуже тебе болить,— почала, стріляючи пекучою скоромовкою.— Твій дома, а я сама най мучуся... Зі мною роблять всі, як хочуть. Мене не треба. Самі радяться, а ти, Юлино, дурна, не втручайся, бо тобі не треба тоту землю...

— Юлино...

— Ти мене не юлинай. Знаю я вас. І браток ще... Чи не бачу, що вони роблять? А хто верболіз викорчовував, хто на плечах носив каміння з Горба? Я, я оцими мозолями,— виставила перед собою худі, як палиці, руки, з долоньями в чорних прожилках бруду.

Побігла в свою комірчину, а через пару хвилин появилася звідати з дитиною на руках, закутана в гуню.

— Куди ти, навіжена, на ніч? — заступила їй Анця дорогу.

Неспокійна, вітряна була ніч. Десь далеко бахнув одинокий постріл, і його голос звучно переметнувся з гори на гору. Вітер котив сніжну порошу. Дорога танула в сіряві ночі, і треба було йти навмання.

Юлина, кленучи брата, що позамикав хліви і вона не могла поїхати кіньми, зійшла з дороги і побрела заметами до колиби Медведя. Застала старого надворі за роботою.

— Няньо вмирають,— раптом заголосила Юлина.

— Но... Божечку, так несподівано. Най йому дасть господь царство небесне.

Кинув під колибу дрючки, повісив на дверях заціпку і хотів йти в село, щоб попрощатися з газдою.

— Куди ви збираєтеся,— крикнула Юлина.— В Яблуніцу зі мною підете, треба Іванові телеграму дати.

Медвідь сумно глянув по горах, що бушували у вітру та снігопадах.

— Тяжко буде... Чи то світ горить, що до ранку не дочекаєш?

— Горить, гори-и-ить... Ще й вам язик ходить,— зайшлася плачем молодиця.

Медвідь сплюнув і, вдоволений хоч тим, що дойняв газдиню, мовчки рушив на перевал, роблячи стежку в цілинному снігу. На Голому горбі вітер лютував з такою силою, що Медвідь ледве вдержував у руках гуню. «Який шибеник...»

Борсаючись у сипкому снігу, старий скоро виснажувався, а холод крижаними руками крізь стареньку гуню добирався до костей. Щоб забути про холод і втому, Медвідь почав снувати в голові, наче те павутиння, примарні плани. Як і завжди, спочатку розмахувався широко, ніби дужими, відпочилими руками вганяв у колоду планкач, а потім вже вузеньким змілілим струмочком зливалася думка до одного: хліб і затишний куток. «Може, стягнуся якось на козу. З теплим кукурудзяним хлібом дуже смачне молоко. Щоб краплина молока...»

— Ідіть скоріше, так і до завтра не дотягнемося,— крикнула крізь вітер Юлина.

— Не можу я... Ноги в мене сходилися, аж скриплять,— але напружив сили і пішов швидше.

А в думках говорив: «Треба йти, коли каже газдиня. Не буду її слухати — відберуть і ту землю. Газдам все дозволено... Колось і я був газдою, теж міг дещо, але мені совість не дозволяла... Совість то таке... Нічого не дасть. Вона мені не дозволяє коритися газдам, але я її не слухаю... Треба йти скоріше. Ой горенько, горенько... З'їсти б мені трохи молока з свіжим хлібом. Ого, тоді би я став легоном, пішов би, як той вовк».

— Ідіть швидше...

Страх перед тим, що батько може померти ще цієї ночі, залишивши Андрієві все газдівство, з'їдав Юлину. Онімилими руками горнула до грудей дитину і тамувала мстивий плач: «Не пуцу з свого! Лаз має бути мій, бо я там наливала мозолі. Кісниця в лісі, мочарки... Андрій там і пальцем не торкнувся. На ґрунті теж я каміння носила, болячки зривала і тепер поперек собі не чую. Обійстя теж пополам. Господи, як цей жебрак тягнеться! Няньо, може, й помер. То він навмисне так лізе, бодай здох!» Розлючено наступила Медведеві на п'яти. Той звалився в сніг.

— Вставайте, не сидіть! — гримнула Юлина.

— Йой, небого, щось мене всередині леденить, ноги відламує! Дай руку, бо не встану.

Сніг насипався під гуню, в пазуху. Старим оволоділо бажання десь сісти. «І куди та сила моя поділася? Ні спокою, ні радості не доробився, а вже й витрусився весь. Ой життя ти бідняцьке, злою мачухою спеленане!..»

В долині за лісом показалася Яблунця, вона ще жила дрібними світлячками вогнів.

На пошті Юлина впоралася скоро. Телеграму їй написав тонковидий блідий дідок, що дуже голосно кашляв.

— Лише зробіть так, щоб чим скоріше дістав,— благала Юлина.— Няньо, може, й помер. Я вам заплачу...

Медвідь сидів у куточку біля холоначої груби. Блідощокій пан непривітно поглядав на нього через окуляри. Медвідь боявся, що пан вижене його на мороз, але той лише неприємно морщився, задираючи коротку верхню губу, і не казав нічого. «Прогнав би я його в моєму одязі в Гірське — не морщився б на бідного чоловіка!..»

— Ходімо, діду,— сказала Юліна.

Снігопад кінчився, але вітер скаженів ще з більшою силою. Рипів ворітьми, загортав на стріхах солому, гнав вулицею хурделицю і сік в очі. По-сільському злі собаки гавкали в дворах, під ворітьми. Один бовтнув через тин, забіг під ноги і ледве не зірвав з Медведя гуню.

— Но, малий... Я тебе не чіпаю.

Вийшли за село. Старий слід замело. Вітер повернув з півдня і бив убік, зносив з дороги. Іти стало важче, до того ж Медвідь зовсім заслаб.

Юліна хутко почала віддалятися, а Медвідь брів позаду. Вибирав перед собою якийсь кущик або оголений камінь і волікся до нього. «Вже я дійду. Я муцу!» Так, Медведеві обов'язково треба прийти додому, бо скоро наступить весна, почнеться сівба... І як то буде приємно! Встане собі ранком до схід сонця, кине щось в рот і вийде на свою нивку. Земля росяною прохолодою поцілує босі ноги, а над головою співатимуть жайворонки...

Отак вибрався на перевал. Вітер шарпнув за поли гуні і, гудучи, полетів у долину. Раптом стало дуже тихо. Дорога вниз була гладка, виїжджена, лише місцями її перетинали снігові коси. Медвідь посковзнувся і впав. Покотився вниз ковзкою дорогою, як колода. Спробував встати, і не міг. Борсаючись, зсунувся з дороги в ривчак.

9

З-під стелі крізь вузьку довгасту щілину проціджувалося всередину скупе світло погасаючого дня. А надворі гуляв-скаженів вітер, навкісно гнав сніг, просівав дрібні голчасті пилинки крізь щілину, розтрушував їх по горбастій змоченій долівці комірчини. В кутку надсадно, сердито гуділа бляшана грубка, облизуючи свої чорні боки чадними язиками полум'я, що прохапувалися, приперті в димоході вітром, через погорілу, здірвану бляху.

Обличчям до грубки сидів чорний кременний чоловік з перебитим носом і машинально почісував пальцями давно не голене підборіддя. Біля нього, згорбившись, завзято думаючи та збираючи густими зморшками чоло, прихилився до стіни Данило. Розпатлане волосся пасмами спадало на очі, схудлі запалі щоки мінилися в червоному світлі вогню; інколи сягав він під сорочку, як по дошці, шкребтав обкусане вошами тіло.

— Не годишся ти до цього життя,— кинув зневажливо Чорний.— Завшивився... Журишся, як та курка. Тьху.

Данило сумно зігнув воскові губи і змовчав.

— Що думаєш? Треба йти! — знову заговорив Чорний. — Вер-
чоріе.

Данило і на цей раз нічого не відповів, лише ще більше згорбився і похнюпився. Чорний щось пробубонів, з темного кутка дістав пляшку горілки. Відкоркував її, збовтав і жадібно притулює до уст. Довго булькотливо ковтав. Відпивши більше половини, задоволено крякнув, ще раз збовтав і подав Данилові:

— Потягни, може, хоч так станеш чоловіком... На постоли тебе дерти, слинявого.

Данило гидливо, страдницьки кривлячись, випив решту, кинув порожню пляшку в куток і сказав:

— Не розумієш ти мене.— Від туги і горілки очі його стали ще блискучішими, добрішими.— Не народився я для такого діла, не піднімається в мене рука на чуже. Мозолем я хочу все дістати.

Чорний холодно засміявся.

— Смієшся... Посидіти отак біля печі в своїй хатині, щоб жінка... син. А в тебе воно просто...

Чорний неспокійно сіпнувся, наче щось вколело в бік, і похмурнів. З губів ще не зійшов вищир холодної усмішки, а обличчя вже спаленіло розбійницьким гнівом.

— Очей в тебе нема, щоб у душу заглянути. Ї ятриш, ятр-р-риш... А воно в мене й без твоїх слів отут сидить,— стукнув себе кулаком в могутні груди.— Думаєш, я розбійником народився?

— Інша в тебе душа,— сказав Данило примирливо.

— В ранах моя душа, щоб знав, і не встромляй у неї пальці, бо болить. Не за легким життям погнався. Притулку мені на великому світі нема, місця мені нема, де жити, а тому й пішов у ліс, щоб людей зібрати і відплатити за все.— Перегорівши раптовим спалахом гніву, вгамувався і сказав лагідніше, мрійливо: — Ще загуляє Довбушева слава по Верховині.

В щілині під стелею вже зовсім зблякло денне світло, і Чорний встав.

— Ходімо, нічого слину розпускати! Жити якось треба!

Це був той владний тон, якому Данило не міг заперечити. Кленучи в душі злу долю, зняв з гвіздка недавно принесене йому Чорним хороше пальто і довго розглядав його, не наважуючись одягнути. Холодом і жаром пекло воно — зняте з чужих плечей.

Чорний відхилив двері до господаря, сказав:

— Чекай з вечерєю.

По незайманому снігу спустилися вниз, вибираючи найкортшу дорогу до лісу. Данило йшов позаду, тривожно оглядався; за час свого блукання навчився оглядатися лише самими очима, майже не повертаючи голови, як роблять ті, що з усіх боків чекають небезпеки.

З Чорним, справжнього прізвища якого Данило й досі не знав, його звела доля в час хвороби. Це відбулося десь поза свідо-

містю Данила, в якійсь прикрій порожнечі, що починалася того ранку, коли лишив він свою кам'яну схованку в лісі і рушив навмання через гори; якимось невиразно пригадується йому, як в темній комірчині хтось нахилився над ним і сказав: «Будеш жити, тепер вже страху нема». Як довго тривала ця порожнеча, як потрапив у комірчину до незнайомої людини — все залишилося для Данила безпам'ятним. Загадкою була і жіноча хустина, яку зараз носив замість шарфа. Чорний теж не міг пояснити, він казав:

— Знайшов тебе на оборозі, окутаного в цю хустину. Де ти її добув — діло твоє. Забрав я тебе з оборозу разом з пожитками, бо долю твою з одного погляду розгадав. Ти ще слинявий у таких справах, а я чоловіка читаю, як пан книжку.

В комірчині Данило пролежав більше місяця. Чорний приносив харчі, ліки і квапив:

— Годі вилежуватись, пан який... Ось викину на сніг... В нашому житті хвороба не до діла.

Данило видужав, але страх перед тим, що доведеться іти з Чорним красти, примусив його прикидатися. Протягнув отак майже два тижні з страшними думками, а сьогодні, нарешті, не маючи іншого виходу, скорився.

Спустилися знайомою стежкою в гушаки. Данило спочатку тремтів від страху, а потім повільно-повільно огорнула його дивна байдужість. Навколо бовванів ліс, дерева губили свої верхи десь високо в сплетінні туманів. В білих шапках причаїлися тут-там високі пні, мерцями виглядали з-під снігу обвуглені колоди.

Перейшли струмок, що глухо воркував десь у підземеллі, і почали збиратися на крутий схил.

— Куди ведеш? — спитав Данило, зрозумівши, що десь в тому напрямку має бути Гірське. Відповіді не було, і Данило подумав: «Хіба не однаково? Хоч рідне село побачу — і то на душі легше».

Чорний легкими вовчими кроками перебирався через колоди, через звалений сушняк. Данило ледве встигав за ним. За поворотом струмка вийшли на вузьку гірську дорогу і зробили зайвий гак, гублячи сліди, щоб спуститися до перевалу. Бушував вітер. На високому безлісому плаї чорнів старий хрест; розп'ятий бляшаний спаситель бив одірваною рукою об дерево. Чорний зупинився і, витягнувши з мисливською настороженістю шию, почав вслухуватись у витяг вітру.

— Хтось їде з міста саньми, — повідомив коротко, жвавішаючи. — Переймемо його на перевалі.

Першим кинувся заметами у долину. Каменюкою загупало в Данила серце: знайомий ще з того часу, як в колибу чужо закрався, жар обпалив обличчя. Силкуючись не відстати від Чорного, біг прокладеним слідом і бачив, як з лісу викотилася чорна пляма й хутко помчала дорогою до схилу. Вітер вшух і почулося чарівне, таке мирне і розчулююче сюрчання дзвіночків...

Данило гарячими, слізними від холоду очима стежив за сльозами і в душі гукав: «Жени-и-и, жени шви-и-идше!» Темна пляма перетнула нешироку галявину, на мить заховалася за виступом горба.

— Не відставай! — зашипів Чорний через плече.

Але зусилля були марними — спізнилися. Сани ще раз показали на перевалі, на відстані не більше п'ятдесяти кроків і вже зовсім хутко зникли на тому боці.

— Пропади ти! Гух, сатана! — скаженів Чорний.

Поспішати вже було нікуди. Вийшли на дорогу і повільно попленталися вниз. І спів мідних дзвіночків і темне — під садами — рідне село ослабили Данила. «В хагині б своїй посидіти тепер... Розпалити дочервона грубку і цілою сім'єю обсісти її, як рідну бабусю...» Добув з кишені кисет і почав скручувати цигарку, розсипаючи з неслухняних пальців тютюн.

Раптом Чорний схопив його за руку, позадкував. Хтось лежав у рівчаку. Минула довга хвилина напруженого мовчання. «Хто може бути?»

— Мабуть, хтось замерз або вбили...— вирішив Данило.

Чорний розгорнув на лежачому гуню, притулив долоню йому до грудей; в них ще тихо нерівно вистукувало серце.

— Якийсь жебрак... Жене його лихо в таку ніч.

Данило підняв на руки легке податливе тіло, оглянувся, куди понести. В якихось ста метрах чорніла колиба. Вагаючись, відганяючи непрохані думки, які нагадували кусень кукурудзяного хліба, піднявся на схил. Двері були причинені, але крізь широкі щілини всередину намело тоненькі коси снігу. Положив напівмертву людину в ліжку, заходився приводити її до пам'яті. Чорний тим часом засвітив гасничок, запалив у печі, зліплений з глини та каменю, хмиз. В колибі потягло гіркуватим димом і гнилою вогкістю.

— Ї живе тут хтось,— сердився Чорний.— Мабуть, він же... Панів би я всіх в отаке зігнав. Звірі, ой, і звірі! Та прийде час! Ми не забудемо!

Замерзлий очунав, білим язиком торкнувся губів і кволо повернув на світло головою. Чорний поглянув на нього і враз обірвав погрози. Його очі, в недовір'ї і жаху, страшно округлювалися, а густі крила брів зсунулися на перенісці.

— Федір?... Брат?...— мовив приголомшено.

Гарячково застібнув кожух і, плутаючись в розкидане по долівці начиння, вийшов. Нерівні, квапливі його кроки захрустіли в снігу за колибою і затихли.

Хворий теж упізнав брата, прошепотів:

— Петро...

Данило збентежено дивився на хворого. Бачив він десь цю людину, щось до болю було знайоме в худющому обличчі.

І враз згадав тюремну камеру, старого в'язня.

На кухню вийшов лікар Ловоші. За останній час він погладшав, став поважнішим, носив окуляри. Волосся причісував на лівий бік, що тоді входило в моду, а під носом залишив маленький прямокутничок вусів. На запитливі погляди Козаревих, як і годиться поважному лікареві, відповідати не поспішав. Помив руки, витер їх чистим рушником.

— Так... Стан важкий, але будемо сподіватися.

Ця відповідь нікого не задовольнила. Козаревим треба було знати точно: помре чи видужає. Юлина, змучена, бліда від до роги, стояла біля одвірка і не зводила з лікаря очей. Адже тут вирішувалося питання, від якого залежало життя не так старого Козаря, як її ж самої, Юлини. Вона благала, щоб старий помер, але нехай трапиться це не зараз, а тоді, як приїде Ілан.

— Видужає? — спитала.

— Повторюю, справа серйозна. Дуже серйозна. Запалення легенів, обмороження і рана на голові, мабуть, тріщина в черепі... Треба покласти в лікарню.— Розмашисто написав рецепт, залишив його на столі і почав збиратися.

— Може, пане лікарю, заночуєте в нас. Ранком відвезу,— запропонував Андрій.

— Ні, ні, не можу,— запротестував Ловоші.— Я не маю права витрачати жодної хвилини. Люди чекають моєї допомоги. Життя людське дороге...

Всі присутні переглянулися, питаючи, хто відвезе лікаря в Яблунцю. Адже кожному хотілося бути біля батька. Може, він раптом надумає робити заповіт... Юлина тихо висунулася за двері. Андрій пошкребав потилицю і глянув на Анцю. Вона зрозуміла і сказала:

— Запряжи, Андрію, коні, я відвезу... Візьму з собою Медведя.

Андрій не заперечив. Краще їхати Анці, ніж йому, вона вдома й так нічого не зробить, якби старий надумав щось. За кілька хвилин всі троє були одягнені. Анця сіла у передку, взяла в руки віжки. Андрій нахилився лікареві до вуха і спитав:

— Пане лікарю, ви мені скажіть начисто.

— Я вже сказав.

— Того нам мало,— зашепотів Андрій і сягнув у кишеню, даючи цим зрозуміти, що дарма не буде.— Я хочу знати напевно. Знаєте, яке в нас діло на газдівстві...

Ловоші взяв Андрія за комір піджака, притягнув до себе.

— Стан безнадійний. Я не пригадую випадку, щоб хтось видужав... Тим більше в домашніх умовах. А старий в лікарню не хоче.

— Помре, кажете? — ледве втримався, щоб не виказати радості перед чужою людиною.

— Помре... Бувайте здорові.

Задеренчали дзвіночки, сани рипнули, відірвалися від снігу і хутко вимчали на вулицю. Вітер облікав обличчя, розвихрював

кінські гриви. Грудки мерзлого снігу виривалися з-під копит і падали Анці на коліна.

— Де той Медвідь, що хочете з собою взяти? — спитав Ловоші і нахилився Анці на плече.

— Он там, біля перевалу.

— Молодий?

— Дідо... Він у нас робить. Он, світло видно.

— А ти його з собою не бери. Для чого старому ніч губити?

— Я сама боюся.

— В лісі тихо, боятися нічого.— Він нахилився так близько, що Анця побачила його очі і тривожно відсунулася.

Порівнялися з стежкою, що вела до колиби. Зупинила коней, повісила на ручицю віжки. Лікар схопив її за руку і змусив сісти:

— Не треба.

— Пустіть, не жартуйте! — сердито відповіла Анця.

— Я не жартую.

— Пустіть, чуєте! — крикнула і визволила руку.

— Дурна.

Забігла в колибу і... завмерла. Перед нею, нахилившись, щоб не зачепити головою стелі, стояв Данило. Той самий близький...

Невже ніколи не зможе його забути? І чому їй потрібно було зайти сюди саме тепер, щоб зустрітись? Наче в чуже добро, в одну мить думкою вона стрибнула в минуле, коли все було значно простішим, коли зустріч з Данилом приносила тільки щастя. Але тепер воно, щастя, було чужим, забороненим, хоч в цю хвилину не треба було нічого, тільки зробити крок і сказати: «Даниле, ти мене бачиш? Я — Анця». Але замість цього вона спитала:

— Що тут робиш? — і зраділа, що не сказала інше.

— Я приніс Федора... На дорозі знайшли його, напівзамерзлим. Що з ним робити?

Анця поглянула на ліжко. Там, під ковдрою, витягнувся Медвідь з восково-жовтим обличчям. Очі закриті.

— Треба би лікаря...— завагався Данило.

Поклала старому руку на чоло. Той розплющив очі і прошепотів незв'язно, самими губами:

— Анцько, я...

— А я везу в Яблуніцю лікаря,— згадала Анця і вибігла.

Данило на всякий випадок натягнув низько на очі шапку, відступив у тінь. Ловоші ввійшов, нахмурений.

— Хто чув?..— кинув ні до кого.— В такому жити...

Оглянув хворого, випитав, як трапилося. Перш, ніж висловити думку про хворого, він спитав Данила:

— Брат?

— А?.. Так лише. З цього села.

Ловоші насупився, покусав губу.

— Хто буде платити?

— Я заплачу.

Це заспокоїло лікаря. Він сказав просто:

— Безнадійно. Організм у хворого зовсім розладнаний, виснажений.— Знаючи, що це всім чужа людина, він навіть не використав звичне лікарське підбадьорення і заспокоєння.— Та й чи варто за такого жebraка... Я тримаюся того погляду, що суспільству навіть корисно звільнятися від таких одиниць. Здається, у вас колись був чудовий звичай вивозити старих за готар. Сподіваюся, що культурні нації знову повернуться до нього, зрозуміло, в іншій формі, гуманній...— Глянув на годинника і сказав:— Лікування вийде дороге. Як думаєте... Треба дати уколи.

— Давайте,— назовні спокійно, але з притиском відповів Данило. Слухаючи міркування лікаря, він згадав вечір у поповому саду. Йому коштувало чимало зусиль, щоб зберегти зовнішній спокій і не виказати себе.— Давайте, робіть, я все буду платити.

Данило вигріб з кишені рештки грошей і віддав їх лікареві. В нього ще залишилася одна крона і декілька дрібних монет. Провів Ловоші та Анцю на дорогу.

— Я буду з хворим.

Анця зрозуміла його, але нічого не сказала.

Сани легко помчали через перевал і скоро сховалися по той бік. Данило піднявся до колиби і сів на пеньок перед дверима. Низько над горами схилилося темне небо. Навколо тихо, безвітряно. Сніжинки тихенько злітали на землю, лягали Данилові на одяг, на змерзлі руки. А він сидів нерухомо. Ніколи за довгі місяці блукання він не відчував з такою силою розпуки свою приниженість, відразу до того життя, яким жив. Як було б добре назавжди залишитись тут, біля старого Медведя, і спокійно дожити свої роки, котрих, як здавалося йому в цю хвилину, залишалося зовсім мало. Тепер йому не потрібно було ні землі, ні худоби... Власне, йому вже нічого не бракувало, тільки б сидіти тут, на пеньку, і знати, що є десь близька людина, якій він потрібний. А головне, перекреслити все і починати заново.

Зайшов до колиби. Хворий спав. Каганець на столі потріскував і чадив. Вогонь погас, і зробилося холодно. Данило сів біля ліжка і дивився на маленьке гостроносе обличчя.

Колісь оця, тепер зруйнована людина, сповита, лежала в колісці, а над нею сиділа мати і думала довгу думу про її щастя. Певне, раділа і вигадувала найкращу долю своєму синові, бо в муках народила його. Чи здогадувалася вона тоді, що її життя, передане синові, так гірко скалічиться і біля нього сидітиме чужа людина...

Дмухнув вітер, заскрипів дверима. Хворий відкрив очі.

— Спіть, спіть,— зашепотів Данило.

Вийшов на дорогу і рушив через перевал, назустріч Анці. Зустрівся з нею майже на краю лісу. Сів на сани. Довго їхали

мовчки. На схил сани посувалися повільніше. Анця якось ривком поправила хустину і промовила:

— І все воно в нас не так...

Данило поворухнувся на сидінні і спитав.

— Тобі холодно? — несподівано в ньому прокинувся жаль до Анці, до себе.— Ти сидиш зі мною і нічого не знаєш. А я не той, кого ти знала... Змінився я... Душа в мене чорна...

— Не треба, Даниле...

Обоє були надто нерішучі для того, щоб висловити власні почуття. Біля колиби розійшлися мовчки, сказавши: «Доброї ночі», але кожне розуміло, що після цього будуть зустрічатися. І від того було й легко, і страшно. Життя стало складнішим і більш відчутним.

10

Юлина не відходила від батькового ліжка. Готувала всякі ласощі і благала:

— Беріть, няньочку.

Козар ласощів не торкався,— вони валялися на столі, на стільцях, нікому непотрібні. Лежав цілими годинами, не ворухився. Їнколи впадав у гарячковий сон. Говорив без пам'яті. За два дні остаточно охляв: побілів, очі позападали.

— Поклич попа,— сказав Андрієві.

Для всіх домашніх це означало: «Я вмираю». Андрій загнувся, почесав потилицю і присів до ліжка, вп'яв лагідний, благальний погляд у батька, нарешті наважився:

— Няню, може, ви нас розділите...

Старий відвернув голову до стіни. Повторив вимогливо, з хрипінням у голосі:

— Поклич попа... Висповідуюся...

Андрій вилаявся в душі, але з готовністю вибіг на кухню і накинув на плечі гуню.

— Збігаю за попом, а ти, Анцю, не відходь від нього.

Боячися прогавити час, Андрій заспішив через городи по глибокому снігу. Параска зустріла його на кухні і ліниво промовила:

— Пан превелебний в канцелярії.

Пройшов довгим коридором і несміливо постукав у двері з табличкою: «Канцелярія».

Отець Олександр згорнув книжку, відклав її на край стола і нахилився вперед, мовляв, я слухаю.

— Няньо дуже хворі, хочуть сповідатися.

— Чув, чув... Така божа воля, сину мій, прошу тебе... Параско, збігай за церківником. Треба сповідати.

Андрій допоміг отцю Олександру одягти пальто, бережно змахнув з рукава пір'їнку. На той час наспів і церківник.

На вулиці було безлюдно. На подвір'ях кувікали свині, куд-

кудакали кури, лаштуючись на спочинок. Десь по той бік річки кілька разів підряд замукала корова, захлинулася і затихла.

В «січовій казармі» вже горіло світло, чулася музика — грало радіо. В двері і з дверей входили і виходили «січовики». Рябий Масяк стояв перед входом з Михайлом Молотком. По теплому одягу і букових палицях, які тримали під пахвами, можна було здогадатися, що готувалися вночі патрулювати по вулицях.

Отець Олександр поглянув на Андрія і спитав:

— Ти, сину, не заходиш?

— Що мені між ними глядати? В мене є досить роботи на газдівстві.

— Розумно робиш, прошу тебе... Політика — не наше діло. У розумного газди є своя робота... Треба богу молитися та надіятися на його милосердність. А я молюся і прошу: «Отче, прости їм, не знають-бо, що творять».

— Ще будуть плакати...

— За чим? — роблено здивувався піп.

— Та-а-а...— Андрій завагався.— Хто його знає, як буде. Світ тепер баламутний. Може, мадяри...

— Правду кажеш, сину, — повеселішав піп.— Русин тисячу років з мадярами. Ї біди ніякої не знав. У них хліб, білий хліб, а в нас ліс, сіль... Сам бог так створив, щоб разом, прошу тебе... Зайди колись до мене, поговоримо. Бачу, розумний ти чоловік, весь у свого нянька.

Нявпроти показався миршавий Хащівник з пачкою газет в кишені і рубанком під пахвою. Крислатий капелюх ховав під собою його поморщене обличчя. Колись цей капелюх Андрій бачив на голові отця Олександра. Хащівник запобігливо привітався.

— Слава навіки богу святому, амінь, — протяг піп, схиляючи голову.— Куди йдеш, сину мій? — гукнув, щоб той почув тугими вухами.

— В «січову казарму». Вікна якісь полагодити треба.

— А що нового?

Хащівник зробив обома руками якийсь умовний рух, наче хотів щось змести, потім підняв вгору вказівний палець і вищирив великі кінські зуби. Піп теж засміявся.

— Розумний чоловік, — пояснив Андрієві.— Каже, один місяць... Так, так, сину мій. Притерпілий аж до кінця — той спасен буде... Шкодою я деяких людей, бо ошукали їх.

Зійшли на стежку. Піп спереду, за ним — Андрій. Позаду на відстані десяти кроків шкутильгав церквітник, підкидав на спині чорний оксамитовий мішок з молитовниками.

— З Ільком ти, сину мій, не говориш? Не чув, не жениться?..

— Що я з ним маю?

— Так, так, прошу тебе... Збаламутився чоловік. Ти б йому міг сказати. Пошкодує, прошу тебе, але буде пізно.

— Я до вас, пане превелебний, маю кілька слів.

— Кажі, кажі,— зацікавився піп.

— Няньо вмирають, а маєток між нами не поділили... Гризанина буде...

— Не добре. Так, так, прошу тебе...— піп кисло зморщився.— Поговорю з ним. Надіюся, бог просвітить йому розум.— Ішли мовчки аж під хату, а там знову піп обізвася:— Не виходить мені з голови Їлько. Збився чоловік з пуття. Пропаде. Оженитися йому треба, взяти пристойну дівицю. Поговори з ним, сину мій... Пристойну дівицю з освітою...

...На кухні людно і тихо. В хаті біля хворого поралася Юлина з бабою Гафією. На Козарю була чиста біла сорочка, волосся намащене олією і причесане. На столі горіли дві воскові свічки, встромлені в горнятка, наповнені пшеницею. Гафія побожно поцілувала попові руку і вийшла, даючи знак Юліні.

Піп висповідав старого, запричастив і, як годиться після обряду, сів біля хворого.

— Сину мій, тепер тобі залишилося лише надіятися на милість всемогутнього бога.

Козар застогнав. Страшно було відчутися себе приниженим перед цією здоровою людиною, що мала тепер право вчити... Так, Козар з боєм розумів, що залишилася тільки надія на бога чи на когось іншого, бо в самого не було сили, щоб на неї покластися. Надія на чужу милість... А чи так давно і оцеї піп говорив з ним запобігливо, а селяни в зимову скруту майже на колінах просили милості в нього, в Козаря. Тоді він сам був богом. Кинув очима на бугорок власного тіла, що піднімав вовняну ковдру... Зморщився і покірно глянув на попа.

— Вся воля тепер у божих руках: він може повернути тобі силу і здоров'я, а може... Чудні діла твої, господи! Ніхто не розгадає божої волі. Не може знати смертна людина, коли господь покличе грішну душу і поставить її перед судом справедливий... Але в тебе, сину мій, є діточки. Бог ще велів їм жити і звеличити ім'я його святе на землі.

Козар зрозумів, до чого веде піп, і знову застогнав й хитнув головою: мовляв, розумію і слухаю.

— Треба про дітей подумати, сину мій, зроби їхню волю, щоб на службу божу не шкодували дати за душею покійного, щоб парастас найнас, прошу вас. Моя порада, як слуги божого, буде така, щоб ти поділив дітей своїх всіма благами земними, котрі дав тобі господь милостивий, і щоб святу матір церкву не обійшов — вона буде молитися за тебе. Не відкладай, прошу тебе, сину мій, з цією справою, бо ніхто не знає, коли бог покличе душу з грішної плоті до свого раю.

Козар відвернувся і більше не глянув на попа. В нього тремтіли губи; здавалося, ліжко перекидалося і летіло в прірву з такою запаморочливою швидкістю, що він ловився руками за дошки. «Мене нема... Збирив, надрирався і... Нема, нема! Брежете!

З Козаря душу не виженеш!» Від люті він знайшов у собі стільки сили, щоб злізти з ліжка і добратися на кухню. Піп ще розмовляв з Андрієм. Козар взявся руками за одвірок, щоб не впасти, і прохрипів:

— Геть! Ге-е-еть! Я ще живу!

Голова повисла, коліна підточилися, і він почав повільно осідати. Анця схопила його і понесла в кімнату.

На другий день старому погіршало. В обід, як тільки затих останній удар дзвона, розкинувши протяжну луну по горах, він повернувся на бік, зробив марне зусилля підвестися на лікті.

— Посадіть мене,— попросив охриплим слабким голосом.

До ліжка разом кинулися і Юліна, і Андрій.

— Господи мій, береш нянька, як колоду,— посварилась Юліна на брата.— Йой, няньочку наш дорогий!.. На кого нас хочете лишити?

— Но... но... не реви. Знаю... Посадіть мене на стілець... біля вікна...

Підтримуваний з одного боку Юліною, а з другого Андрієм, він напівлежав у стільці і мружився від сонця.

— Но-но... підніміть вище.

З стільцем підняли його на руки і тримали віддихуючись. Старий нерухомо дивився на поле, що купалося в обідньому холодному сонці. Яке воно було гарне, оте поле, яке до сліз близьке і дороге! Ніколи за шістдесят три роки свого життя не бачив Козар його таким. Ось горить на сонці в розсипу іскрин снігу і наче відпливає кудись — далі, далі, туманиться... Не підвладне воно тепер Козарю... А був же час, коли земля ішла до нього, вгиналася перед ним... Ех!.. Запустить, бувало, плуг у масну ріллю, вороння чатує на межі, щоб сісти в борозну і піти за орачем. Він тоді говорив з своїми нивами, як з живими: «Родіть, но-но». І земля корилася його словам — у бідняків кукурудза, що заць не сховається, а в нього — ліс.

Зажмурився, протер долонями очі, але поле відпливало, тануло і заволокалося сивим димом.

— Земелька, но-но...— мовив тужно хрипким голосом.

Юліна з Андрієм підозріло, з прихованою ненавистю перезирнулися.

— Но-но, ще на худобину погляну...

Сопучи, натужуючись, Юліна з братом понесли батька по хлівах, постояли з ним біля кожної корови, біля коней. Потім велів відв'язати Цигана. Собака підбіг до газди, обнюхав його, лизнув у руку. Коли внесли хворого в хату, Циган сів під дверями і жалібно завив — дав волю твринному почуттю горя.

Козар через силу підвів голову, прислухався і сказав:

— Покличте...

Андрій метнувся за шапкою, тамуючи радість.

— Покличте... Цигана...

Андрій скипів від злості. Відчинив двері і вийшов на двір. Собака вбіг в хату, сів біля ліжка і лизав хворому руку. Лише ввечері Козар зовсім кволим голосом, переживаючи важку душевну муку, від чого обличчя його виглядало спотвореним і страшним, прошепотів:

— Кличте нотароша.

Після цього затулив обличчя долонями і лежав нерухомо, наче мертвий.

Навколо столу сиділи представники сільської влади: коренастий і жвавий нотар Стоїчка; круглощокий, червоний Щербак — староста села і довгий зігнутий боженик Микулка. На столі — розкладені папери, чорнильниця і ручки. Молодий писар з розвихреним каштановим чубом розглядав папери і жував погаслу цигарку.

Козар лежав, обгорнутий ковдрою. Біля нього з одного боку стояла Юлина, держала за руку чотирилітнього Василька, а другу дитину — немовля — тримала на руках. Вона хотіла, щоб батько звернув на них увагу і не забув при поділі майна. Андрій стояв з другого боку батька.

Як усі підготування було закінчено і писар написав вступну частину заповіту, Козар опустив голову і, неначе з-під землі, заговорив:

— Двокоблову землю на Груні передаю Андрієві... Лаза біля Шумливого, кісницю під лісом...

— Няню, кісниця моя! — крикнула Юлина і рукою, мов кліщам, вчепилася батькові за плече.— Няню, няню... То мої там мазолі лопалися, як сливи.

— Не голоси,— нахмурився Андрій і відштовхнув сестру від батька.— Няню знають, що роблять...

— Юлино, ти не дитина. Ану, щоб порядок та й отаке,— втрутився круглий староста.— Воно то й політично і отак, щоб без крику.

— Та-бо я ту кісницю не відпущу. Андрій там і пальцем не торкнувся, я сама...

— Юлино, не треба няньові перечити,— сказав боженик Микулка.

В хаті знявся крик, сварки. Всі, за винятком нотаря та писаря, повставали, обступили Юлину і вмовляли її замовчати. Юлина почала плакати, пригортала батька, цілувала йому руки і благала:

— Няньочку, у мене діти. Няньочку-гу-гу-гу... Що я з ними зроблю, сиротами ви їх на світ пускаєте...

— Мовчи! Без кілочка тебе лишу...— звичним гнівом і впертістю спалахнув старий.

— Няньочку, я вас так любила, я за вами доглядала, як за власними очима...

Від плачу в неї розпух ніс, під очима налилися мішечки. Наяканий Василько теж заплакав.

— Няньочку, хоч дітей пожалійте... Васильку, проси дідика,— металася, заламувала руки і голосила, як за покійником.

— Замовчи, хоч до кінця вислухай,— визвірився на неї Андрій і погрозив кулаком.— І ганьби тої нема.

— Андріві ще відійде: Лисий горб, Замежжя, Мочариця і ліс за Бучником...— тихо заговорив Козар, слабкими руками відпхнувши Юлину.

Юлина прикусила губу і плакала, повторюючи: «Йой, господи, йой, господочку!»

Старий, так само не поспішаючи, перерахував землі, що відходили Юліні.

— Хижу обоїм порівну... Юркові, доки закінчить школу, ще треба гроші... Йому буде Дубинців ліс...

— Няню,— схопився Андрій.— Ліс мій!

— Мовчи, Андрію,— перебив староста.

— Няню, чуєте, ліс Дубинців я не дам нікому!— він почервонів, нижня губа затремтіла.

Старий ще нижче схилив голову і ще раз спокійно повторив:

— Дубинців ліс запишіть Юркові.

— То не справедливо! Умру, а ліс не дам!— почав кричати до нотаря та старости.— Ви, пане старосто та пане нотарю, самі посудіть.

— Я маю на нього таке право, як і ти,— заперечила Юліна.

— Брешеш! А хто ходив з няньком купувати?

Сварка тяглася доти, поки Козар знепритомнів і звалився старості на коліна.

Тоді брат і сестра кинулися до нього, почали трусити, Юліна благала:

— Няньочку наш дорогий, не лишайте нас так. Хоч підпишіться ще...

Десь через хвилин п'ять старий відкрив очі, здивовано поглянув на людей, наче повернувся з того світу.

Нотар гарячково вмочив ручку і, розбризкуючи по вишиваній скатерці чорнильні плями, сунув її вмираючому в холодну руку:

— Підпишіться. Отут на лінійці. Пишіть, пишіть.

— Пишіть, няньочку,— молила Юліна. Від страху не знала, що їй робити; ловила людей за руки, цілувала їх і поливала сльозами.

Козар зрозумів, що його просять щось підписати, і неслухняними руками вивів на заповіті своє прізвище. Поки підписав останній примірник, знову знепритомнів.

— Но, хвала богу,— сказали майже всі водночас.

Непритомного батька положили на ліжко, Микулка накрив його ковдрою.

На запрошення Андрія всі пішли в передню кімнату, щоб, як і годиться при такому ділі, випити алдамаш.

— Сідайте, люди добрі,— тоном господаря мовив Андрій, сам теж сів і полегшено видихнув. Він відчув у собі ту силу господаря, який знав вагу своїх слів. Сидів поважно, розвалившись на стільці, і почісував підборіддя. Після декількох чарок міцної горілки він зробився балакучішим, навіть пробував жартувати, чого з ним ніколи раніше не було. Сам розумів, що жарти в нього не виходять, зате всі широко сміялися. Підхмелілий староста плескав Андрія по плечу і хихикав, як заведений автомат.

— Йой, і фігляр ти, Андрію. Душу з мене витрусиш та й отаке... То, чоловіче, політично ти міркуєш.

— Тото-бо і є,— облизував губи Микулка.— Андрій, пане старосто, твій суперник.

— Хи-хи-хи-хи... Йой, душа та отаке. Такому чоловікові я печатку з чистою душею, з усякими політичними міркуваннями та й отаке... Здібний, чортяка, хи-хи-хи...

— То вже ви, люди добрі, не туди гнете,— статечно відповів Андрій.— Чоловік я невчений. Коло волячого хвоста мені місце. Мотика — то моє перо, а вила — олівець, а поле — то папір. Тут я грамотний, напишу...

— Не прибіднойся. Книжки читаєш. Та й що таке грамота? — перечив Микулка.— Най чоловік має в кишені, та земелька щоб на грунях спочивала, а голова до неї буде.

— Отож-бо то й отаке,— зігнувся староста.— Політично міркуючи, воно таке. Земля, худоба... Все — на землі держиться, усьому — в ній коріння. Тут воно просто та й без політики. І просте тобі стебло без усяких міркувань корінець туди впускає, глибше, в ґрунту. Чоловік то й поготів. Соку як того цілющого не дістане, то воно отаке... Розум не допоможе...

— Правильно.

— Земля — діло велике,— сказав нотар, піднімаючи на лоб окуляри.— Вона — коріння. А розум — сонце... Корінь без сонця згниє. Чоловіка цінять за розумом.

— І за серцем,— несподівано кинула Анця, присутність якої до цього часу ніхто не помітив, хоч вона подавала на стіл, приносила з комори пляшки з горілкою. Всі здивовано повернулися до неї. Нотар знову рвонув на лоб окуляри.

— Вірно,— сказав.

— Отут свята правда, воно й політично й отаке...

— Коли земля — коріння, а розум — сонце, то серце — бог,— ричав Микулка.— Істинний бог. Воно і зогріє, і морозом візьме, і...— не знав, що «і», й схопив у руки чарку:— вип'ємо, люди добрі, за щастя дорогої газдиньки.

Анця почервоніла, цокнулася з кожним і притьмом випила. Андрій глянув на неї з докором і подивом. «І як то вона надумалася сказати таке слово?»

— Ну, й жіночка в тебе, Андрію! Душа! Таку на долонях треба носити і сліди її цілувати... Жінка, значить, та й отаке... Душа...

Дедалі в кімнаті наростав гомін; невеличка компанія розді-

лилася на пари. Всі кричали, наче сиділи тут глухі, а чув лише той, хто говорив. Стіл рябів від всяких недоїдків, скатерка сивіла від плям. Хтось на п'яну голову згадав про Юлину. Староста, спотикаючись, побіг за нею і притяг за руку.

— Випий, небого. Та кому сьогодні пити, як не тобі. В одну мить та й отаке. Газдиня! Отак з політичного та й інше... Цілий, цілий!

— Пий, Юлино. Но, так... Най дасть бог на здоров'я.

— Їй ще налийте. Штраф!

Юлина випила й другий, сп'яніла і пішла обніматися з чоловіками, жартувала. Потім затягла пісню і всі підхопили, неладно, навперебій. Андрій поглядав на сестру з неприязню. Вона зустрілася з його поглядом, відвернулася і перестала співати.

Про хворого ніхто не згадував. Опритомнівши, він з трудом почав згадувати, що сталося, чому в кімнаті темно, а за стіною такий гомін, крик та співи. Горло пересихало від спраги. Пошукав біля себе горнятко, що мусило стояти на стільчику, але не знайшов його. «Но-но, а що зі мною робиться, де Андрій з Юлино? Пити я хочу!»

— Андрію... Юлино...

Ніч смолою розлилася по кімнаті, і в тій смолі, задушливій і смердючій, щось гримало, кричало, борсалось. Он і бочка з водою. «Нап'юся». Але бочка відсунулася, і він шарпнув рукою порожнечу.

— Юлино...— знову його охриплий голос загубився в темряві, і ніхто не обізався.

Від натуги перед очима затанцювали віхоли іскор, наче в підпаленому сухому хмизі; закрутилися, злилися в жовто-оранжеві кола і заповнили всю темряву. «Надійся, сину мій, на божу милість...» Це — піп. Але що він тут шукає? «Но-но, я помираю. Ото за мною панахиду справляють. Але чому Андрій махає кулаками і погрожує? А-а-а?..» Старий задихнувся. Заплутана думка вибралася манівцями і вдарила, наче кулак. Згадав, як підписував заповіт, той заповіт, в котрому про себе не сказав жодного слова. Дико заметався, вирываючись з цупких пуг безсилля.

— Жебра-а-ак!..

Тремтячі руки полізли у волосся; почав рвати його з голови. Жебра-а-ак!.. В одну мить перетворився в ніщо... Хтось безжалісно висмикнув його коріння з ґрунту і залишив висихати під страшним сонцем. Спрага пекла горло, губи тріскалися, а не було ні краплини води, щоб зволожити їх.

Сам дивувався, звідки взялися в нього сили, щоб спуститися на долівку. Постояв у ваганні, націлився очима в тому напрямку, де повинні бути двері. Спустився з ліжка і, весь розпадаючись, зробив маленький крок, другий... Закрутилася голова, ноги зломилася в колінах, а земля похитнулася. Завчасно сів на до-

лівку, боячись впасти. А більше не залишилося сили ні для того, щоб повернутися на ліжко, ні для того, щоб добратися в кімнату, де стогнали голоси.

— Андрійку... Юлинко...— шарпав пальцями холодну долівку, здирав її нігтями, а вона тягла до себе, тягла невмолимо, страшно.— Діти мо-о-ої...

Та ніхто не чув...

11

Підтягалася пролетарська Верховина, як армія, до смерті змучена довгими переходами, і рваними постоломи, від яких летіли латки, відбивала кроки під грізний барабан історії — працювала скелястим шляхом, не гублячи надії. Попереду, як сонячний відблиск, незмінно мерехтіло те, що звалось скромно: «Єдність з братами, воля». І до цього тяглася Верховина, напружуючи всі сили.

Повинні дійти, повинні! Треба тільки встигати в такт грізному барабану історії. Адже вся земля заворушилася; весь бідняцький світ, зорячи на червону Москву, заколихався в поході.

Сходилися хлопці на вечорниці до дівчат і невміло, але з молодим запалом пірнали в політику.; збиралися десь селяни і говорили про хліб, про землю. В курних, зношених хатинах, де замість електрики чаділи скалки — отут, в цих верховинських хатинах, селяни говорили про Мюнхен, про Відень, Берлін, Вашингтон і Нью-Йорк, говорили про Гітлера, Ріббентропа, Муссоліні... Говорили, як про чорну смерть. І рятунок від неї бачили тільки в Москві. Москва існувала для Верховини як реальна сила, без якої не могло існувати життя. Її не відкинеш, бо без неї нема життя. Це — той якір, на якому в бурхливому морі історії надійно тримається маленький шматок української землі, загублений за чужими кордонами.

Зустрів якимось Ілька старий бохтер. Зупинились.

— Замануло нашу Верховину нечисте та й водить її по тих дебрях,— спересердя почав Гриць Мочарнюк.— Га, скільки вже років! Ми хочемо туди, до своїх, а нас штовхають до маляр, до чехів, до німців...

Ілько дав бохтерові цигарку; той затагся і сказав:

— А морозець сьогодні кріпкий, аж дзвенить. Зате весну вже чути... Отак носом візьмеш, а воно тоненько-тоненько залоскоче. Вже за морями дикий птах збирається, либонь, до нас. Гуси та качки дикі — сюди, а ми...— махнув рукою, мовляв, чортзна-куди.— Га, он дітей наших аж у тоту Німеччину беруть. Пане вчителю, ви розумний чоловік, при теперішній владі стоїте, скажіть, чи то справедливо? Га? Залетить тота малеча у вирій — пропаде.

— Пропасти — не пропаде...

— Га, не кажіть, не кажіть, пане вчителю,— замотав руками старий.— Між чужих людей, між німців. Якби тото в другий бік, туди,— показав рукою на Карпати.— Думаєте, гуси дикі летять в чужину? В них два домівства: і там своє, і тут своє... Воно і в нас так, верховинців.— Насторожено, з-під брів скосив очима на вчителя, випитуючи, чи можна йому говорити про те доміство, що за Карпатами.— Га, а весна отак тоненько-тоненько дзвенить...

Важко було зрозуміти, чи старий і справді нюхом відчував у морозному лютневому повітрі весну, чи мав він на увазі зовсім інше. Ще раз з насолодою затягнувся, видихнув клубок диму і зиркнув на Ілька.

— Мадяри в нас, либонь, будуть, пане вчителю. Я чув, як між собою говорили пани в канцелярії. Лише то неправда. Брешуть. В нас будуть вони, наші... Наші, наші... Га, та біжу я, бо то моє таке...

На селі збиралися підлітки — хлопці, дівчата, що мали їхати до Німеччини на заробітки. Проводити їх зібралося майже ціле село.

Жінки втирали заплакані очі. Чи мало тих заробітчан випроваджували матері через той клятий перевал, але ніяк серце не могло звикнути до горя, скам'яніти, щоб не завмирало воно, коли нові валки тяглися з прощальними піснями на схил.

— Таке мале та безпорадне... Господи святий, як воно виживе в тих далеких світах!

Корнелів Іван спізнився і побіг навпростець городами, доганяючи сани. На ньому легкий одяг, перешитий з батькового.

— Чекайте, аго-о-ов!

За ним глибоким слідом бігла мати, тримаючи рукою поповнілий у вагітності живіт, другою рукою обтирала сльози і голосила:

— Іванку, на кого мене лишаєш? Що я сама зроблю з малечою? Хто хмизу мені принесе, хто нарубає?..

Край села сани зупинилися, почекали. Іван з розгону стрибнув на останні і почав оглядатися, як здивований птах, що несподівано потрапив у чуже гніздо. Його обличчя стало не по віку серйозним.

— Як ви, крихітки наші, в тій Німеччині проживете? — голосила матері, з боєм відриваючи від серця своїх дітей, віддаючи їх злій наймитській долі.

Корнелова Марія вчепилася руками за сани і бігла за ними, поправляла на Іванові то шапку, то непомірно велику куртку, мережану білими нитками.

— Сокотися, небоже, між тими німцями. Та душу свою сокоти, ангелику мій. Ду-у-ушу не продай їм.

— Я знаю, мамо,— бурмотів хлопець, через силу ковтаючи гарячий клубок, що підступав до горла.— Ідіть, мамо, я вже сам...

До Ілька підійшов Глиняник і взяв його за руку:

— Що на світі твориться, а? Такого не було,— на його баб-

ському обличчі лежала печать страждання і гніву.— Щоб тринадцяти-чотирнадцятилітні діти...

Ілько в знак згоди хитнув головою.

— Ти знаєш історію? — гугнявив, тремтячи, Глиняник.— От і маєш хрестовий похід дітей. Проти голоду... Дужі люди не здолали його за гріхи. Що думаєш? Цвіт Верховини на поталу даємо німцям...— його губи зібрала судорога.— Цвіт, Ільку, зриває Гітлер...

На перевалі проводжаючи попрощалися з маленькими майбутніми робітниками, поблагословили їх на першому кроці життя, навперейбїй благали:

— Бережіться, крихітки наші, душі свої не запродайте.

Іван незручно обгорнув матір за шию і вперше в житті гаряче поцілував її в солоні від сліз уста.

— Мамо... ідіть,— його великі циганкуваті очі враз зволожилися, вії застрибали. Прикусив губу, щоб стримати плач, але не міг— заплакав голосно. Вниз сани помчалися хутчіш, хтось з дівчат затяг прощальну наймитську пісню, її недружно підхопили інші. Іван оглядався на перевал, аж поки сани не сховалися в лісі. «Я буду мамі засилати гроші»,— потішив себе і витис крізь горло, в якому пекли жаринки, вперше в своєму житті пісню заробітчан-наймитів. Її на цьому перевалі співали ще прадіди, діди й батьки, а тепер невміло тоненькими голосами заводили її маленькі самостійні люди — тільки-тільки встигли оперитися і вже взяли від батьків естафету горя, щоб нести її, можливо, через все життя по чудових горах Верховини, по далеких світах.

Жінки поверталися в село постарілі, засмучені і мовчазні.

Ілька пойняла лютя. Адже все робиться не так, все наче наперекір. І це — та Україна, в якій він бачив порятунок. А що робиться? Обезкрилюється Верховина.

— Як думаєш, а? — спитав Глиняник.— До чого йдеться? Я не тільки про це, а взагалі... Ошуканство.

— Що ошуканство?

— Ну, все... Оця політика нашого автономного уряду, прив'язана до візка Гітлера... Не вірю я. Побачиш, до катастрофи доведе... Вчора я спалив усе, що писав, до останнього аркуша, і більше не буду. Я побачив обман. Обман волошинської України.

— І що далі?

— Іду до селянина. В ньому — душа Верховини. Я хочу її зрозуміти.

Ілько пішов понад Бистру. «Зрозуміти душу Верховини...» На трухлявому мосту сперся на поруччя і гарячково, бездумно згрібав долонею сніг, що наріс на дереві — синюватий і хрупкий,— скочував з нього кульочки і відкидав. З моста видно було цілу околицю: круті схили, приліплені до них хатинки; забралися вони в ці нетрі, на стрімкі верхи і звідти віконцями зорили на долину. Диву можна датися, як і чому забрався сюди верхо-

винець і як тримаються ті хатини на крутих схилах. І взагалі на чому воно тримається те життя Верховини? Вчепилося корінням у чорний камінь, у неродючу червеницю, і нема тої сили на світі, щоб його звідти зірвала. Вона пасеться на клаптевих ділянках вівсяниць, капусти та картоплі, поїдає плоди диких кущів та дерев. І співає: «Гей, нема то краю над ту Верховину...» Йї незалежна вона. Її горда, як той гірський орел... Не прийняла вона Угорщини, Чехословащини... Не прийняла мадярів, не приймає і волошинську Україну... Так, не приймає, Їлько це встиг зрозуміти.

— А мене? — спитав Їлько вголос.— Теж відштовхнула, як чужинця,— далеко відкинув сніжок і заспішив, несучи на грудях прикре почуття образи й самотності.

...В «січовій казармі» застав усіх «січовиків» у зборі. Обговорювали питання про вибори до першого сейму Карпатської України, які мали відбутися в наступну неділю. Гойчук поважно розсівся на плетену стільці і розповідав про завдання «січовиків» під час виборів. На Їлька він ні разу не глянув, лише коли сказав, що деякі гірнянські «січовики» роблять з осторогою, затримав на ньому колючий погляд і відвернувся.

— Перед нами, друзі-«січовики», завдання небувалої історичної ваги,— говорив Гойчук.— Найголовніше,— стежити, щоб ворог не проводив свою агітацію. Не будемо спати!

Їлько сидів мовчки, ніби й зовсім не чув, про що мова. Та насправді він і не чув. Все ще жив гнітючим і страшним враженням прощання з дітьми та розмови з Глиняником. «Душа Верховини...» — ніяк не виходило з голови, і почуття в нього було таке, ніби збився з дороги і потрапив у грузьке баговиння.

— А ти про що думаєш? — холодно спитав його Гойчук.

Їлько знизав плечима:

— Нічого... просто так.

— Бачу,— роздільно промовив Гойчук.

Цей тон образив Їлька; хотів відповісти щось брутальне, але не сказав нічого. Вийшов. Без мети бродячи по селу, опинився біля млина. Шуміла в лотоках вода, падала на почорніле колесо і пінилася під ним. Східцями, прорізнаними в утрамбованому снігу, Їлько спустився вниз. Крізь поламані двері на подвір'я сочилося тьмяне світло. Збоку, під стіною, темніли зношені жорна, купи кінського гною. Їлько відхилив двері; зсередини повіяло кислотою, застоєю — смаку прогірклого борошна — вогкістю. Біля коша в темряві ворушилася якась жіноча постать, білів мішок і круглі жіночі литки. В боковій кімнаті біля грубки сидів Максим Спаситель.

— А-а-а, гість,— загомонів Спаситель, зрадівши появі Їлька.— Сідайте, пане учителю, побалакаємо. Ніч довга, як тоте море — кінця не дочекати. А з мливом скрутно — ніхто не приходить. Козарів Андрій ціну на кукурудзу підняв так, що — здихай. Вправний здирця і няня свого переплюнув. Куди було старому!

Невчений, темний у науках, як ніч осіння, та й не знав він, як ліпше з бідняка кров пити. А цей книжки читає.

Ілько зрозумів, що мельник глузує з його переконань, але робив він це так невинно, що годі було гніватися на нього.

— Люди мудрішають, а світ пустішає, зношується, як тоті млинові жорна. Полагодити щось треба в тому житті, бо тягнеться воно так, поскрипує-поскрипує, а просвіту ніякого нема. Хоч і «січовик» ви, пане вчителю, хоч і на бубон мене дерить, а мовчати не буду. В печінки воно в'їлося. Ви не знаєте Верховину,— докірливо похитав мельник білою головою.— Під землю її загнали, та й не чуєте, чим вона дише, та й не питаєте її. Поставили на стіл страву і кажете: «Їж, дуже смачне», а того й не думаєте, що, може, біднякові не в смак тотя панська страва. Вам, до прикладу, волошинська Україна добра, а на бідняцький зріст не підходить,— мерзне в ній чоловік. Йому треба іншу...

— Радянську,— підказав Ілько.

Мельник метушливо пересів на ліжку, замовчав, ухиляючись від прямої відповіді.

— Правду я кажу, Максиме?

— Самі знаєте.

— А не думаєте, що й ця страва не всій Верховині на смак? — перепитав Ілько, бажаючи викликати мельника на відвертість.— Людям, пане вчителю, потрібний обман...

Ілько хотів щось сказати, але Спаситель замажав руками, просив не перебивати.

— Ви візьміть біблію, пане вчителю. Темнота в ній, зв'язано все такими вузликами, що й господь не розв'яже. Прочитає чоловік сторінку-другу та й зрадіє: «Ага, тут воно є та істина!» А покопається глибше-глибше, щоб до самісінької глибини — вислизнуло, нема. Он як воно. Помучиться добре чоловік і почне вірити. Візьміть ви, до прикладу, «Отче наш». Моляться, вірять, а напишіть ви його по-нашому, щоб зрозуміло й малій дитині,— пропало. Чоловік, кажу я вам, пане вчителю, не просто собі так: ноги, руки, голова... Над природою він стоїть, богом себе іменує та й тягнеться він до високого, щоб над землею, щоб у хмарах. Біблію йому треба або ще якусь хитромудру книжку, щоб попотів над нею, помозолив мозком... Тоді буде вірити. А в комуністи воно як? Візьмімо, до прикладу, Маркса. Дуже розумний чоловік, господи, який то розум,— мрійливо звузилися темні зіниці Спасителя.— Але хто він? Звичайний чоловік. Я то комуністам і кажу: «Зробіть ви його не звичайним». Із Зеленьком, до прикладу, не раз була в мене така мова. А він регоче з мене, як кінь. Не розуміє, що діло я говорю. То, скажіть ви, пане вчителю, хіба важко дописати десь, мовляв, так і так, Маркс створив чудо. Воно, правда, брехня, але до діла підійде, бо мозком його чоловік не осягне.

Ілько стримано засміявся.

— Вам, пане вчителю, смішки, бо не розумієте діла. Може,

воно німцєві, до прикладу, чи тому англійцеві і не підійде, бо то інший народ, книжки читає. А в нас... Загадкова Верховина, дуже загадкова. Повітрулі на ній плодяться, упирі, лісовики... Звичайна, пане вчителю, жінка на мітлі літає, а чоловік у вовкулака в білий день перекидається. Та й чудес тих скільки трапляється на Верховині? Лише в це літо, підрахував я, у восьми чи десяти селах богородиця з'являлася... Ото на цьому й треба будувати всю політику...

— Виходить, Максиме, що й Волошин має зробити якесь чудо, щоб йому повірила Верховина? — насмішкувато спитав Їлько, потішений філософією Спасителя.

Мельник втер рукавом ніс, квапливо опустився на стільчик біля грубки. Дістав поліно і почав завзято перегрібати вкриті попелом жаринки. Впоравшись з вогнем, над чимось подумавши за цей час, підійшов до Їлька впритул і взяв його за гудзик; завзято вертачи той гудзик у тремтячих пальцях та смикаючи його до себе, сказав:

— Не чудо, пане вчителю, а най він здохне, отой ваш Волошин.

Їлько розгубився від такої сміливої відповіді. Неспокійно озирнувся, та раптом, наче щось прорвалося всередині, зайшовся таким бурхливим реготом, що все його обличчя почервоніло. Не розумів, чому сміявся, здається, не було для цього ніякої причини, і все-таки відчував нестримне бажання обмити душу полегшуючим сміхом. Крізь регіт, задихаючись, промовляв:

— Хай здохне!.. Оце повірять, оце буде чудо!.. І чорт з ним, з попом!

В хату ввійшла Олена — це вона поралася в темряві біля коша.

— Вже я змолола, — сказала, ніяковіючи, дивлячись долі, щоб не зустрітись очима з Їльком.

— Сідай, небога, — запропонував Спаситель. — Ми тут з учителем в політику встряли.

— Пізно мені.

Мельник пішов за Оленою, щоб взяти млинове, а Їлько, трохи вгамувавшись, полегшено зітхаючи та все ще тамуючи всередині напади сміху, теж зібрався іти.

— Могли ще посидіти. Шкода, шкода, — пошкодував мельник. — Поговорили б ще годину-другу.

Їлько, хоч і відчував бажання поговорити з Максимом, та скорився він якійсь іншій, непідвладній силі, що пагінцем вигналася в душі, як тільки побачив на порозі Олену. Все-таки у ваганні він на якусь хвилину затримався і вийшов надвір лише тоді, як Олена зібралася льодяними східцями на насип.

Внизу, під насипом, в броні криги, глухо гудів струмок; місцями чорніли, спалахували відблисками зір ополонки, прорубані жінками для прання білизни. Олена перейшла по кладці на правий берег струмка і зупинилась; почала поправляти на спині мішок. Тут Їлько наздогнав її.

— Тобі не страшно самій? — спитав, тепліючи зсередини.

Олена відступилася з стежки, щоб дати вчителеві дорогу, й відповіла:

— Звикла вже, не вперше мені... самій ходити.

— То правда,— тамуючи скаржливе зітхання, ствердив Їлько не так про Олену, як про себе. І додав ревниво: — Недобре в тебе вийшло. Могла вже в Козаря крутитися,— й засоромився такої хлоп'ячої вихватки.

Олена мовчки рушила далі.

— Сердишся за правду?

— Ні... Вам дозволено... знущатися.

Він таки зайшов до Олени. Піч ще не остигла, пахло сушеними яблуками. Дивився, як Олена розпалювала в печі, і на нього найшла ниюче-доскотлива туга за сімейним затишком. Ось сидить сім'я в натопленій хатині, перемовляється мати з батьком, а діти на підлозі мурують з кукурудзяних качанів будинок... Чи не тому, що не впізнав Їлько щастя у власній сім'ї, на думку йому спадало чуже, десь побачене?

Запаливши в печі, Олена безпорадно, розгублено прихилилася до стіни. Червоно-оранжеве світло гасничка, що падало збоку, чітко вимальовувало звабливу постать Олени. Їлько, прискороно дихаючи, дивився на її кругле шовковисто-м'яке обличчя і якось несподівано переступив виснажливе, що продовжувалося з осені, вагання. Підійшов до Олени, взяв її за руку і сказав:

— Не сердься. Я ж знаю: ти його не хотіла.

Чуттям молодої вдови, для котрої не одну ніч ліжко було холоднішим за могилу, Олена зрозуміла, що йде щастя. І трапилося це так раптово, що вона злякалася, і радість її від того була ще більшою.

12

З тої випадкової зустрічі Їлько зрозумів, що жити без неї не може. І від цього знайшов душевний спокій, повеселішав. Його життя, стільки років гнане чужими шляхами, непомітно, як сліпий мандрівник, опинилося під цією маленькою хатиною на сільському пустирі. І нарешті, Їлько зміг відпочити, подумати про себе.

Сидячи біля Олени, пестячи її руки, він забував про все на світі і сміявся з того, що кілька днів тому вважав святим. Адже безглуздо все! Хіба не розумів раніше, що прагнення його не потрібні Верховині? Загальне бідняцьке щастя... Карпатська Україна, котру будують такі шарлатани, як Гойчук... Народ, селяни, ідеї, патріотизм... Все це обпльоване, давно всіма забуте, викинуто на смітник і на ньому жириють кровопивці. І чого він, Їлько, має розбивати собі голову? Адже ясно, не буде інакше; мабуть, правду-таки говорять поги, що все це встановлено богом.

Щоправда, глибоко в душі несміливо ворушився протест, але Їлькові, сп'яненому коханням, не важко було загнати його ще глибше, задушити і жити маленьким щастям відгороджених від світу людей. Наче мореплавець, якого викинула хвиля на берег необжитого острова, сидів Їлько в затишку Оленої хати і снував плани. Все виходило до небувалого просто: він буде вчителювати, цілком віддаючись роботі, а Олена вестиме господарство — розводитиме курей, гусей, оброблятиме город...

— Над чим так думаєте? — боязко питала Олена. — Сумуєте, вагаєтесь?

— Ні, Оленко, радію, дуже радію. Але не говори мені на «ви», називай мене просто Їльком. Ти моя дружина...

— Не можу я... — по-дитячому ховала Олена очі і шепотіла: — Їлько... Їльку-у-у...

Так мило, так вабливо звучало в її устах це слово, що Їлько танув.

Олена від щастя була п'яна і водночас страшенно страждала, боялася. Не вірила вона... Стільки разів обдурювали її, стільки разів приминали до землі, як той подорожник при стежці, що й надію вже розгубила. Від загибелі Івана вона жила тільки страхом, кожної хвилини чекала якогось удару. Хоч зараз, здавалось би, ніщо вже не могло стати на її дорозі до щастя, і все-таки не вірила. І побоювання виявилися не зайвими, бо вже на першому кроці трапилася затримка: отець Олександр відмовився виконати обряд вінчання без особливого дозволу єпископа. Їлько полаявся, але пережив невдачу спокійно. Але ця перша невдача для Олени здавалася символічною.

І лихо не забарилося: Їлька заарештували.

13

Медвідь сидів на постелі, звисив обмотані в ганчір'я ноги і з горнятка пив молоко.

— Скоро вже я зовсім встану. Господи, та де би й не видужати при таких харчах, — гомонів до себе старий. — Не забувають за мене люди.

На купі хмизу біля грубки сидів Данило і, слухаючи Молотка, тріщав пальцями.

— Обніжок — така справа, що без нього нема життя, — говорив Михайло, ганяючи під сорочкою клуби м'язів. — Але не так треба боротися за нього, Даниле. Один ти з своїми кулаками нічого не зробиш. Бачиш, чим вона кінчається, така боротьба. Вимотав тебе той обніжок, скинув з себе, як лихий кінь невправного вершника...

Данило зітхнув так голосно, що Молоток на хвилину замовк.

— Ой так, правду кажеш, Михайле! Вимотала мене та земля, зробила калікою...

— Калікою? — нахмурився Михайло.— І тобі не соромно таке говорити? Дрючок би я на тебе взяв за такі слова!

А хіба ні? Та ще й гірше. Каліка хоч милостиню попросить, а мені куди податися? Красти, грабувати... Або знову в тюрму...

— Но, знаєш... Після бою кулаками махати не яло, але мушу сказати: сам собі стелив, то й нарікати нема на кого. Казав я тоді: Даниле, щоб в белото не сів. А ти королем дивився.

— Та що я міг, Михайле. У нашому житті хто як умів, так і проштовхується. Тут таке, що тільки на власні лікті покладається...

— А-а-а, он де собаку зарито. Власні лікті і довели тебе під монастир... Треба, неборе, відчувати і лікоть сусіди, лікті всіх бідняків, разом проштовхуватися. У нас іншої зброї нема. Но, та про це ми ще встигнемо. А тепер кажи, як тебе десь приулити? Загинути ми тобі не дамо, чортів сину.

— Робити я хочу, Михайле... Цілими днями сиджу без діла, а жура мозок випиває.

— Про роботу поки що забудь... А щоб не нудьгував, читай щось, вчися, придається в житті. Час марно не витрачай.

— Що ти, Михайле?

— А там, може, й роботу якусь придумаємо, щоб дарма хліб не їв,— Михайло почав збиратися.

Данило схопив його за руку і, щось гомонячи, провів аж на дорогу. Повернувся в колибу щасливий. Поривався щось сказати, але не знаходив потрібних слів; мовчки сів на хмиз і великими жилавими руками оббив голову. Як страшно після розмови з Михайлом не хотілося повертатися в гори, у вогку, темну комірчину до Чорного, щоб знову жити самим страхом, самими бажаннями.

Анця, не зовсім добре тямлячи, що робить, зібрала з стола миски, в яких принесла Медведеві вечерю, і стала біля дверей:

— То я вже піду... Добру ніч.

Данило стрепенувся і квапливо вийшов за нею слідом. Разом спустилися в долину. Там Анця всунула Данилові в руку клуночок:

— Бери... Солонина.

Хотіла побігти, але він затримав її руку разом з клуночком і сказав:

— А мені... В ліс, від людей...

Приглушено гуділа земля — всередині її вже прокинулося життя, несміливо поривалося на поверхню. Небо було хмарне й тепле. Гори вкриті лісами, зовсім зіллялися з хмарами своїм фіолетово-чорним кольором; світ виглядав хаотично-безладним, податливим: то десь внизу показувалася яскраво-синя ділянка неба, то непомітно темніла і переміщалася кудись вище; іноді високо-високо над головою виринала гора. Навколо шерхотів сніг, хрустіла тоненька крига. Морозу не було, а вітер тягнув з півдня вологий і теплий.

З усіх закутин крізь товщу снігу проривалася весна. В таку пору, бувало, Данило виходив надвір, ставав десь біля тину з оголеною головою, без піджака і, затамувавши дихання, вслухався в тихесеньке шепотіння потемнілого, набряклого водою снігу. З голови вивірювалися застої на злиднях думки, в мозок просочувалося тихе щастя. В землі ворухилися корінці, пробуджене життя підтеплювало снігову ковдру знизу, і заглибинами дзюрчали талі води. Лише людина, що ціле життя прожила коло землі, з такою повнотою відчуває цей таємничий рух природи.

— Весна іде...— промовив Данило, зітхнувши на повні груди.— Люди будуть сіяти, слухати жайворонків...

— А ти не журися, буде краще... Михайло тобі допоможе.

— Ніхто мені не поверне того, що загубив.

Пішов густий дощ з мокрим снігом. В повітрі запахло гнилим деревом і зіпрілою соломою. Данило жадібно потягнув носом і похнюпівся:

— Анцько... Поїду я кудись...

— Куди? — спитала злякано.

— Я не знаю... Але треба. Поїду далеко, наймуся на роботу. В Румунію або далі, бо життя мені тут не буде. Спіймають, знову за грати закриють...— судорожно зірвав з молодої берізки гілку, обдивився її, понюхав. Ще виразніше відчув запах прілої соломи і розталої землі.

— Даниле... Не їдь. Ні, не їдь нікуди, ще потерпи трохи...

Стояли під дощем, зрідка перекидалися словами. Обом було приємно і тужно.

Адже це обгризене щастя триватиме не довго, бо воно крадене. Ось розійдуться і знову — безвихідь. А так хотілося, щоб щастя було вічним і своїм...

— Така в мене завжди гадка, наче на чужій гілці вчепився,— промовив Данило.— Дихати нема чим... Крадений я, чи що?

— Не в тебе одного так... Ї в мене... Вдома пекло, сварки щодня. Старий почав видужувати, хоче жити, а нікому він не потрібний... Знаєш, як то страшно: хочеш жити, та нема де і нема для кого.— Коли сказала, зрозуміла, що це стосувалося не так Козаря, як її самої.

— А в мене десь син є... Для нього живу, та й для... тебе.— Ї надовго замовк. Згадка про сина зробила його неспокоїним. Завзято почав кусати березову гілку.— Живемо, як ті звірі: кожну крихітку щастя треба пазурами виривати. А я не той. Бараняча в мене натура... Якби не син і не ти... Оце тільки й тримає мене...— і несподівано сказав з жаром: — Їдьмо кудись, Анцько. Світ широкий, може, десь притулимось.

Анця глянула на нього сумно і в той же час докірливо. Чи не розуміє Данило, що полетіла б із ним на самий край світу, якби там була ще одна Верховина.

— Нікуди нам піти...— заперечила вголос.

Дощ шумів тихо, нашіптує, як стара баба-знахарка; з беріз-

ки дзвінко падали в калюжу великі краплини. Від ніг Данила та Анці в глевкому снігу зробилася темна відталиня, під чобітьми зачмокав липкий, неначе свіже тісто, ґрунт. Данило, прискорено дихаючи, широко віддуваючи ніздрі, почав чоботом прогрібати обмілілий сніг біля деревця. Ґрунт запах так виразно, ніби його розорали, тільки більше солоно, мерзлувато.

— Нікуди, то правда,— погодився Данило.— Зів'яну я на чужій землі. Не знаю пояснити, але є щось таке, така сила...

14

Здublеними засніженими хвилями тяглися в безвість гори, білі, димчасті, синюваті вдалині. Навколо, скільки сягне око,— мертва безгомінна пустеля: ні пташиного співу, ні тваринного реву... Чи є на світі краєвид, що зрівнявся б з цією дивовижною і страшною красою Верховини? Та й чи є на світі важча дорога від тої, яку прокладає собі людина в цій необжитій цілині снігів, де кожен яр зима перетворює в білу пастку, де кожен крутосхил, що тягнеться десятки метрів, стає майже неприступним. Не один турист-лижник знайшов собі тут могилу; навіть досвідчений горянин, потрапивши іноді туманної погоди в темні хащі, втрачає голову і кричить: «Аго-о-ов, аго-о-ов!» Неспроста вірять верховинці в силу нечистих духів, що можуть заманити людину і водити її по буреломах та нетрях до того часу, поки чоловікові не спаде на думку дев'ять разів повторити заклинання; але й воно не завжди помагає.

Далекий був Їлько від того, щоб вірити в силу нечистих духів, та під вечір його почав огортати страх, і по-хлоп'ячому безжурна мова Зеленьяка дошкуляла. Напружено вдивлявся в синювату далечинь надвечір'я й переконував себе, що незабаром натраплять на людську оселю, де можна буде дістати якусь їжу, обігрітись і заночувати.

Від самих зір майже без відпочинку місили з Василем сніг, що сягав місцями до пояса. Лише в обід на годину чи півтори затрималися в якійсь хатині, привели до порядку подертий на колючому дроті одяг, підкріпилися мисочкою токану. Господар — хворобливий безногий інвалід, пропонував залишитись на ніч:

— Сонце на спочинок хилить... Гей, чи встигнете ви до сусіднього села таким безпуттям? Ще звірина десь на дорозі натрапить.

Їлько був за те, щоб прожити в доброго, привітно-гостинного гуцула до ранку, але Зеленьяк не погоджувався:

— Підемо, господарю. Дужі в нас ноги, а очі гостріші від вовчих: не встигнемо завидна — біда не велика.

Їлько, хоч і побоювався тяжкої дороги, та здався легко. Адже вдома чекала Оленка. Він залишив її без поліна дров, наче наймичку, навіть не попрощався — не дали жандарми. За весь час розлуки думав Їлько про свою молоду дружину з невимовною

тугою, вабила вона його, як змученого спрагою мандрівника холодне джерельце під чорним каменем десь в горах. Так і припав би губами до того джерела і пив би до знемоги. Він часто милував Олену уві сні, та навіть удень схапувався на її голос; іноді бачив її обличчя в далеких кущиках, що росли на схилі за д्रोтяною огорожею, чи просто на білій скатерці снігу на далекій галявині вставала Олена казковою царівною і, подражнвши, зникала.

Якби не Олена, навряд чи спала б Їлькові думка про втечу з табору, тим більше, що умови життя були досить терпимі. Цілі дні тинялися в'язні без діла, грали в карти, співали. Наглядачі — чеські жандарми, що самі вороже ставилися до «січовицької» влади, і не від того були, щоб покепкувати із зарозумілих самостійників, не надто ретельно виконували свої обов'язки щодо волошинського «уряду». Зрідка виходили в'язні пиляти дрова для табірних потреб або ішли на Тису просівати пісок. Але й ці роботи падали на плечі ув'язнених селян та лісорубів, а інтелігенти завжди знаходили якісь причини, щоб залишитися в бараках.

Між інтелігентами, що потрапили в концентраційний волошинський табір, основну більшість становили фенциківці та бродіївці. Деякі з них одверто висловлювали свої симпатії до малярів, розмовляли між собою малярською мовою або якимсь російсько-українським суржилом і в кінці слів після приголосних з натиском писали тверді знаки, які в той час були ніби емблемою, що означала на письмі фенциківсько-бродіївський націоналістичний табір, так само, як «і» в просвітянсько-волошинсько-самостійницькому таборі.

Між ув'язненими інтелігентами Їлько не знайшов жодної більш-менш цікавої людини, тому з перших же днів непомітно почав зближуватися з Зеленьком. Правда, між ними ще й зараз залишалася чимала прірва в ідейних поглядах, зате це не було перешкодою для того, щоб хоч до деякої міри відновити давнішню дружбу. На цей час Їлько вже встиг пройти через зубчастий молотильний барабан подій, який витрусив з нього націоналістичний порох і залишив гірке розчарування. Адже те, до чого прагнув Їлько змолоду, здійснилося: Верховина стала автономною, при владі стали просвітяни-самостійники, а противники Їлька — фенциківці та бродіївці потрапили за колючу огорожу Думена. Але чи бідняцькій Верховині від того живеється краще, чи не такий же колючий дріт обвив і її зранене тіло? Виявляється, правду мав Їльків старший брат Іван, коли говорив: «Не в ті двері стукаєш». Соромно було в цьому признатися, не дозволяла Їлькові інтелігентська гордість сказати вголос: «Дурень я був», і тому вважав за краще в розмові з Зеленьком відмовчуватися.

Якось, гуляючи в сонячний день, що так звабливо пахнув весною, Зеленьк несподівано сказав:

— Гей, Їлку, поїхати б додому, поніжитись в теплі, побавитися з маленькою Марічкою.

Він раптом обірвав себе і заговорив зовсім про інше, але наступного дня Василь знову повернувся до цієї теми:

— Їлку, а що, як спробувати щастя?

І одного теплуватого світанку, коли в міжгір'ї заліг непроглядний туман, вони обидва вийшли з барака і попрямували до вбиральні. Ранячись об заіржавілі колючки дроту, продерлися крізь огорожу і щодуху побігли схилом. Вартові зробили кілька пострілів навмання, але переслідувати втікачів, як і сподівався Зеленьак, ніхто й не рушив. Чи то чеським жандармам багато значили якісь два в'язні?

..Відпочивши в гостинного гуцула, втікачі знову рушили в гірське бездоріжжя. Попереду весь час ішов Василь, виносливий, як маленький гуцульський коник-всюдихід. Ні на хвилину не покидав його веселий настрої. Щоб підбадьорити Їлка, котрий ледве плентався і щоразу просив перепочити, він розповідав всякі історії. Вже в глуху ніч вони натрапили на якусь наїжджену лісову дорогу і, обнявшись, пішли вниз. Зовсім недалеко, під лісом, заблмали рідкі вогники.

— Село...— невимовно зрадів Їлко.

Біля перших хат, де до смерті зморений Їлко вже на запах відчув теплу лежанку біля гарячої печі, назустріч вийшли два чоловіки з палицями. Присвітили на втікачів електричним ліхтариком і зупинилися серед дороги.

— Потрапили «січовикам» у зуби,— шепнув Василь.— Тікаємо?

— Я не можу...

Мабуть, якби у Їлка та Василя не був такий обшарпаний вигляд, то вони й не привернули б на себе уваги «січовиків». Їх зупинили:

— Хто такі?

Їлко похолонув, а Василь відповів:

— Приїжджі ми, гірнянські. Ходили в ці краї купувати вівці. Були в Поточині та й заблудили. Цілі гори столочила нами нечиста сила.

— Чи не можна б у вас десь заночувати? — запитав Їлко.

— Заночувати можна. Для подорожніх людей місце завжди тепле, та підозріння в мене до вас: чи свої ви люди?

— А то ще які? — здивувався Василь.— Оце кум Їлко, сільський боженик, при теперішній сільській управі рахується. Кажали люди, що в цих селах можна дешево худобину купити. Одурили, щоб їм болячки... Може, десь у вас, люди добрі, є якась вівця на продаж?

Покурили, побалакали: «січовики» переглянулися і старший з них, що з вусами, сказав:

— То йдіть собі. Постукайте он у четверту хату ліворуч. У Сво-ріняка місце завжди знайдеться для двох людей.

Небезпека минула. Їлько закрокував якомсь аж веселіше, в душі сміючись із «січовиків». Та радість його була передчасною: «січовики» про щось тихо посперечалися і рушили навздогін.

— Зайдіть он сюди,— запропонував вусатий.— Треба, щоб з вами поговорив начальник.

Їх завели в «січову казарму», що містилася в будинку з високим фундаментом. Тільки Їлько переступив поріг, як зрозумів, що викручуватися годі — за столом в товаристві ще кількох січовиків сидів Хоменко. Вислухавши вусатого, він задоволено заміявся і заговорив з глузливим співчуттям:

— Ну й нещастя: зібралися хлопці купувати овечки, а їх у казарму затягли. От і не щастить...— Його жіноче обличчя помітно потвердішало, але продовжував глузливо:— А що, листівочки якісь не встигли заготовити? Воно б зовсім доречно розкидати їх по селах. Як то кажуть: одним пострілом двох зайців покласти.— Він явно насолоджувався Їльковою безпорадністю.— Словом, овечки купуєте. Не погана робота, тільки овечки зараз не продаються легко. За них можна і власної шерсті позбутися. Здається, ціну їхню ви вже знаєте?

Лише слабість, а від неї і непереборна апатія втримували Їлька від того, щоб плюнути Хоменкові в обличчя. Обласкацій теплом, він насилу держався на ослабілих ногах. Щоб не впасти, сів біля палаючої грубки.

— Змучився, пане колого? — послужливо схопився Хоменко.— Ось візьміть стілець, на ньому зручніше. Тож чувано хіба зайцем проскакати таку відстань солідній людині? Знай, не з музикою проводять з Думена втікачів... Пересядьте сюди. Ну... ну...

Підійшов боком і несподівано висмикнув з-під Їлька табуретку. Той звалився на підлогу, боляче стукнувся головою об стіну. Він розсудливо, стримуючи цокіт зубів, підвівся і, наливаючись дивною силою, блискавично схопив стілець, жбурнув у Хоменка. Але той завбачливо відхилився і стілець угодив у груди вусатому.

Досхочу натішившись над беззахисними втікачами, їх, розмальованих синяками, вкинули на ніч у підвал, де не можна було ні сидіти, бо під ногами був смердючий бруд, ні стояти, бо стеля висла дуже низько — не більше півтора метра. Доводилося присісти навпочіпки, але залишатися довго в такому каторжному стані теж ставало нестерпним: набрякали ноги, а черевики вгрузали глибоко в багно, в них просмоктувалася крижана вода. Треба було безустанку ворухити пальцями, ходити впригинці з місця на місце, щоб не відмерзли ноги. А в Їлька не було сили. Хоч би на кілька хвилин сісти десь і задрімати — більше нічого не хотів. Ї не міг він не піддатися цій страшній спокусі. Приклякнув, сперся плечима на стіну і зразу ж задрімав. Уві сні чув, як наливається в черевики пекучий холод.

Надворі славчав вітер, чавкали у відталому снігу кроки вартового. Зелень із завзятістю сліпого, що натрапив на якийсь предмет, котрий не зустрічався йому досі, обмацував-вивчав двері.

Ще входячи всередину, він в світлі ліхтаря помітив, що двері, зроблені з старої смерекової дошки, не дуже надійні. Добре впершись у них, замок можна б виломити. Але ж як бути з вартовим? Очевидно, він без вогнепальної зброї — це трохи полегшує втечу. І найбільша біда в тому, що Ілько не може не тільки в чомусь допомогти, а навіть тікати не зуміє на власних ногах.

— Що будемо робити? — штовхнув він Ілька.

Той щось помимрив і продовжував схрапувати. Минуло добрих хвилини дві, поки вдалося його розбурхати.

— Не спи, замерзнеш. Я питаю: що будемо робити?

— Нічого. Дай мені спокій.

— Покладаєшся на божу милість?

— Спати я хочу... Не можу.

— Спати рано. Кріпися... Будемо пробувати тікати. Ти зможеш?

— Мабуть, ні. Я весь ослаб, страшенно ослаб.

— З гнилої ти породи, — посварився Василь. — Собакам тебе дати з'їсти такого. — Згодом додав твердо: — Тікаємо, чуєш?

Спочатку треба було вивідати, хто стоїть на варті. Василь загнував кулаками в двері. Вартовий підійшов ближче і крикнув:

— Не стукай, бо зараз я тобі стукну.

«Ага, це той самий вусань. Добре».

— Гей ти, «січовицька» душа, вкинь якусь дошку, щоб сісти можна!

— Ліжко та білі перини не хочеш?

Зверху, у вузькому коридорі почулися ще чийсь кроки, розмова. Зробивши таким способом розвідку, Василь зрозумів, що потрібно почекати, поки все затихне, посне. Очевидно, й вартовому надокучить стовбичити біля дверей підвалу.

Минула ще година чи, може, дві. Ілько трохи відпочив, подрімав, до нього почали повертатися сили. Тепер вже сам сказав:

— Будемо тікати. До ранку в цій холоднінці кригою станеш.

— Спасибі за розумне слово. Здається, вже й пора.

Василь злегка постукав у двері, прислухався. Тоді постукав сильніше, але й так ніхто не обізвався.

— Вартовий, мабуть, десь сховався в коридорі від вітру і заснув. Іди сюди, Ільку. Бери за двері і спробуємо смикнути. Тільки обережно. Просувай пальці біля одвірка. Зверху, зверху бери.

— Не можу. Пальці в мене попухли, болять.

— Нічого, завтра полікуємо. Взяв? Ну, обережно, тихенько, щоб не порушити вартовому сон. Шкода чоловіка. Р-р-раз...

Двері зарипіли, але не піддалися — не було за що вхопити, і пальці зіскакували з мокрої ковзької дошки.

— Ножика б треба, — пошкодував Ілько. — Так не піде...

— Завтра з дому принесемо ножика, навіть сокиру, а тепер обійдемося. Не жалій пальці. Бери, бери, просувай сміливіше.

Довго помучилися, поки, нарешті, голосно грюкнувши, замок зірвався. Нагорі, в коридорі, почулися квапливі кроки, за ними — голос:

— Не стукай, бо юшку з носа пуцу!

— Тризубаста твоя душа,— посварився Зеленьак.— Вкинь хоч жмут соломи, чи що.

Вартовий солодко позіхнув і не відповів. Кілька хвилин ще гупали по коридорі його кроки, потім все стихло. Тоді Василь тихенько відхилив двері і, скрадаючись під стіною, поманив за собою Ілька. Незабаром опинилися вони в молодому ялиннику. Час був пізній, бив холодний вітер, заліплював очі мокрим снігом.

15

Данило скоцюрбився біля грубки; вже кілька годин підряд читав. Від напруження очі його почервоніли, запухли.

— Слухай, побратиме,— звернувся до Чорного, з насолодою потягаючись.— Ти задумувався колись над нашим життям?

Чорний зневажливо сплюнув, мовляв, ось чого варті твої балачки. Розумів, що з Данилом йому не вжитися; той почав приносити якісь книжечки, часто заводив мову про любов та ще про якісь речі, котрі лише дратували Чорного, бо йшли врозріз з його міркуваннями.

— Прочитаєш, перекинеш у мозку гіркі думки — груди розпинає,— продовжив Данило.— Негаразд ми живемо, не до пуття яюсь... Ні любити не вміємо, ні ненавидіти по-справжньому...

— Смоляк ти!

— А ти без серця... Для чого, скажи, жити на світі?..

— Знову за своє?!

Зустрівшись з нахабним, сповненим злості поглядом Чорного, Данило замовк, але думки не влягалися. Стільки понаростало в голові нерозв'язаних питань, аж хилилася вона під їх вагою. Давніше, коли ще газдував на Чортовому горбі, простіше будувалося його життя; шумувало тоді воно лихими нестатками, і була лише одна думка: не випустити б з рук оті політі потом обніжки, в тюрмі мріяв про волю... А тепер появилася якась невідома раніше жадоба, що не давала спокою їй на хвилину. Зрозумів Данило, що життя його спинилося на якось страшному роздоріжжі, і треба вирішувати — куди? Так, куди? Сидіти в оцій норі, далеко поза життям і ночами разом з Чорним забиратися в чужі комори або підстерігати на дорозі?..

— Ні, побратиме, не можу я. Най воно пропаде. Увечері піду в село, десь приховають мене добрі люди...

— Добрі люди...— несподівано зареготав Чорний. Його широке, вилицювате обличчя помітно пом'якшало; заговорив не строго, з відтінком співчуття: — Смоляк... Пропадеш, неборе, бо беззахисний ти, наче без шерсті. Тьху,— він цілився в Данила, але

слина не долетіла.— Колода ти гнила. Плюють на нього, та хоч би образився.

— За що?

— За що? — рывкнув Чорний.— Дохлятина! І запах у тебе не той, що в чоловіка.

Вийшов надвір, наче й справді від Данила йшов неприємний запах.

Крізь відхилені двері в комірчину заглянуло червоне, що зійшло до гір, сонце. Над обрієм, нижче сонця, величезною рибою застигла попеляста хмара, вилискувала кров'янистою дугою гладенької спини. Сидуєти дерев були темно-синіми. Ця картина нагадала Данилові щось тепле й хороше. Довго поглядав на вимальоване колесо сонця, потім схопився і покликав:

— Гей, побратиме?

— Ага...

— В тебе є паленка? Сьогодні моєму Юрикові сім років... Може, і відсвяткуємо?

Чорний знайшов між лахміттям пляшку, закупорену облущеним кукурудзяним качаном. Пив Данило через силу, відпочивав і знову тягнув до губів пляшку. П'янів, і його розпинала туга.

— Не так ми живемо, не з того кінця...

Чорний мовчки збовтував рідину і не відставив пляшки доти, поки не спорожніла. Очі його і перебитий ніс почервоніли, губи одвисли. Почісував пальцями щетину підборіддя і завзято скреготав зубами. Він заговорив несподівано, з п'яним запалом:

— Думаєш, я розбійник? Чорта ти знаєш! У мене теж була жінка, двоє дітей. Старший — хлопчик, Петро. Йому, мабуть, дев'ять... Але я нічого не хочу знати, і не згадуй мені, чуєш?! — так скреготнув зубами, наче луштив горіх.— Най здихають, а хтось за це відповідь! Я спитаю, спи-та-ю! За все! Ти думаєш, я звір. Ні, мене таким зробили, мені дали вовчі зуби, і я тепер кусаюсь... І нікого не визнаю, бо всі звірі... І брата кинув... Ти його знаєш, отой Медвідь... Най здихає, най здихає!

Почав зубами кришити шийку пляшки. Став таким страшним, що Данило відсунувся в куток.

— Хто мене зробив звіром, хто? Скажи! Рідний брат спалив мою хату, а я не винуватий, клянуся живим богом! — На губах червоніла кров, бо порізався склом.— Якби ти поглянув у мою душу, заплакав би. Страх! Але я не хочу розчулюватись, бо тоді — пропав. Каменем будь! Інакше — розтroachать. А камінь витримає — лише іскру кине.— Брязнув пляшкою в двері, посипалося бите скло.— Я ще спитаю! За всіх!

Данило зітхнув. Чорний рвучко повернувся до нього і замахнувся кулаками, але не вдарив, лише схопив його руками за груди і потрусив з усієї сили. Від цього ніби трохи заспокоївся. Сів на холодну долівку перед грубкою й знову заговорив:

— За свою доброту ми ще дамо одвіт. Попам'ятай. Нас діти спитають... Твій син, чуєш? Твій Юрик, а мій Петрик... Спитають,

плюнуть межі очі і скажуть: лежні, смоляки. Оце буде тобі подяка за доброту.

Данило так міцно зціпив зуби, що вони наче зрослися,— не було сили відкрити уста. Чорний, до якого він раніше ставився з затаєним упередженням і страхом, став перед ним інакшою людиною, котру треба було жаліти. Але, на диво, Данило не жалів, лише бездумно повторював: «Спитають, то правда...» Коли нарешті до його свідомості дійшло значення цього слова, він здригнувся і сказав:

— Я з тобою не залишуся...

— Дурень!

— Так я жити не буду. Злочин ми робимо перед Верховиною...

— Брешеш! Я всі села підніму, побачиш тоді. Як Довбуш, підемо з хлопцями на багатих і всіх, всіх, всіх...

Він охлянув, знову зробився відчуженим, похмурим і кинув гидливо:

— А ти смоляк... Навчися жити без думок,— й додав примирливо: — Так легше.

Потягнувся на ліжку і скоро захропів. Данило нерухомо сидів біля грубки і в душі боровся з собою.

Вже затемна повернувся з села господар — горбатий, шепелявий дідок і повідомив, що якийсь багатий купець п'янствує в Гірському.

— Грошей у нього повна кишенья... Вночі збирається в місто.

Чорний, однак, не виявив жодного інтересу до цієї звістки. Замість того, щоб, як завжди, схопитися і погрозово блиснути очима, він, сопучи, добув з лахміття нову пляшку горілки і випив її до дна. Сидів після того майже годину, звисивши голову, і раз у раз басовито зітхав. Потім мовчки почав одягатися.

— Збирайся, проведу тебе в село,— мовив тихо, з ноткою жалю.

Разом рушили в ніч. Сповнений тривоги і радості, бродячи в непрохідних хащах думками, поспішив Данило в рідне село. Чорний поводився якось дивно, підозріло: то квапився, то несподівано починав приставати. Раптом повернувся, схопив Данила за плече і крикнув:

— Ти хто? Чуєш, хто ти є?! Бог, істинний бо-о-ог! — шарпнув руками за кожух, але добротна бараняча шкура не піддалася його силі.

Перевальцем, нервово сіпаючись, пішов далі, але через кілька кроків знову зупинився і крикнув:

— Твій прадід на цих горах кістки склав, щоб ти жив! Чуєш? Живи! Спробуй! — скинув кожух, простелив його на залежалий сніг і сів. — Сідай, чого очі вилупив? От тепер скажи: до чого ми котимося? Покажи мені межу, і я далі не піду. Ух-х-х-ууу!.. Якби ти розумів! Отут ми, бачиш, мурахами повзаємо... Ти розумієш, чужі за багатим столом... Дідо, пра-пра-прадідо — і всі

чужі. А чий же світ? А ти, дурень, любити... Ух, я б тебе розірвав з твоєю любов'ю! Гризти треба, пазурами рвати! Ось бери, задави! З того світу прийду і скажу: дякую.

— Облиш...

— Облишити...

Хворобливими рухами обтрусив з кожуха сніг, кинув його на плечі і побрів далі. Вибралися на високу галявину. Чорний став, склав коритцем руки і гукнув щосили:

— Аго-о-ов! — так гукає верховинець, заблудившись в хащах.— Аго-о-о-ов!

— Чого кричиш?

— Хочу себе почути. Аго-о-ов!.. Колись так буде кричати в цих горах бог, а ніхто не озоветься. Все — камінь... Нас видушать, пустеля залишиться...— і він знову кричав, повертаючись на всі сторони — могутньо і страшно стогнав між чорними горами його голос.

Над селом Чорний три рази навхрест поцілував Данила і мнівцями, не сказавши жодного слова, подався в гори. Уночі випив решту горілки, пішов над кручу і там застрелився.

16

Весна в тридцять дев'ятому році починалася рано, але не дружно. В першій декаді березня наступило потепління. За пару днів на вигрівках сніг відтанув, місцями з'явилася руда земля. Із стріх дзюрчали срібні струмочки, льодові свічки кришилися, падали на землю. По садах лящали синиці, насвистували: «літо-літо», інші пташки радили селянам: «кидай сани, ладнай віз». Дітвора вигнала худющих кіз в чагарники, і голодні тварини обкусували засохлі бруньки.

Потепліло, і почалися в горах жнива голодної смерті: лунали в повітрі переливи похоронних дзвонів, нагадували якесь передвесняне свято... Але наперекір смерті села готувалися до життя. Проводили люди в останню путь своїх сусідів, поверталися з похоронів і, мов нічого не трапилось, бралися до діла: витягали з-під повіток заіржавілі плуги з проїденими лемешами, вбивали зубки в розсохлі борони. Бо чи має смерть таку силу, щоб налякати верховинські села, котрі за свою довгу і всіми забуту історію не раз викошувалися впень лихою королею * і свійським голодом? Тут люди бояться смерті (бо кому хочеться лишати ці милі гори!) і водночас сміються з неї: біля покійника з дешевою стеариноюю свічкою в холодній руці, котрою він присвічує своїй душі дорогу в рай, не стихають молитви-псалми і здоровий сміх молоді, що в наругу над смертю влаштовує в снігах веселі ігрища з поцілунками, котрі мають дати взамін померлого нове життя. Опришок-бо живе в горах, якому, мов

* Корела — чума.

тим легендам про славного Довбуша та Миколку Шугая, нема загину.

...Медвідь сидів перед колибою, перебирав у мисочці насіння кукурудзи. В обід, спираючись на сучкувату палицю, приволікся до нього Козар. Сів на пеньок і стежив за роботою Медведя.

Вигорбок навколо колиби був оголений від снігу, над червеницею курилася пара — та чарівна пара землі, що так лоскоче селянську душу. Козар глибоко зотягнувся нею і сумно скорчився, наче його щось обпекло всередині. А Медвідь гомонів:

— Мало в мене тих статків, але на початок чоловікові й того досить, най лише вродить... Самотня я душа — багато не потребу. А горбок цей, господочку, аж пахне хлібом! Бджолу роздобуду в лісі, пушу її на трави...

Козар слухав і почісував пальцями холодну скроню. Перед ним сиділа похила людина, вся в зморшках, в сивині, і тягнулася корінцями в неродючу землю, намацувала ті місця, де волосинки коріння знайшли б поживу.

— Но-но, а скільки тобі років, неборе?

— Років... Майже понад сімдесят, не тямлю вже. Зіб'ється чоловік у їх лічбі, бо однакові вони всі, як тоті кілочки в тину: горбаті, почорнілі...

— Пізно берешся, неборе... Горб цей не вродить і на твоїх кістках...

Медвідь обережно поклав мисочку з насінням, встав і оглянувся навколо. Для чогось обтер в поли штанів руки і сказав:

— Вродить, газдо. Земля для того й створена, а чоловік — щоб прикрасив її... Якби в мене трошечки більше тої сили! Всю землю прикрасив би. І птахам, і звірам диким, і людям — статок.

Козар пройшовся поміж зсувами та валунами. Розкопав чоботом податливий ґрунт і ствердив: «Правду каже Медвідь, вродить». Його жадібно-голодна і жорстока думка почала викидати живі щупальця, обплутувати Лисий горб. Уявно він вже вбивав у черству землю кілочок, прив'язував себе до нього, щоб розростися, як дикий кущ терну. В заповіті Лисий горб не згадувався — він був тим шматочком, на який мав законну силу Козар. «Но-но, добре. Медвідь своє зробив», — сказав до себе газда.

А Медвідь сидів перед колибою, готував для посіву жменьки насіння і не здогадувався про лихо.

Досить твердим кроком Козар пішов додому. Вперше після хвороби їв з вовчою жадобою. Потім забрався в свою комірчину, полчив приховані від дітей гроші і з насолодою простягнувся в ліжку:

— Но-но, Козаря легко від землі не одірвеш. В'ївся я у неї, як іржа в старе залізо.

Страшна гра, що на перших порах втягла в свій каламутний вир чимало обманутих людей, ішла до кривавого завершення. З невблаганною швидкістю нависала над обкусаною Чехословацькою республікою катастрофа, і, здавалося, вже не існувало на світі тої сили, яка могла б щось зарадити. Виявилося, що вся крутанина Гітлера і світової буржуазії з «самостійною» Карпатською Україною — звичайний обхідний маневр кривавого розбійника.

Буржуазні націоналісти волошинської партії, успішно виконавши своє завдання, могли нарешті перебратися до Німеччини і відпочити, поки для них знайдеться нова робота. Так, тільки в Німеччину — до свого господаря, щоб не скуштувати святого гніву Верховини і звірячих зубів хортистської Угорщини, проти якої вони, не знаючи справжніх планів Гітлера, мали необережність виступати.

Знову вершилася чужа воля, чужі бажання, знову нечиста сила орудувала в горах. Сходили зі сцени одні зрадники — волошинці, а їхнє місце займали інші — потіснені раніше фенциківці та бродіївці. Отець Олександр, Козарів Андрій та ще кілька родин, тепер уже не ховаючись, вищиряли зуби і погрозували:

— Ми ще покажемо...

І вони ретельно готувалися, щоб показати всім свою силу і владу, яку мали дати їм в руки хортисти. Заздалегідь було складено список нової сільської управи, на чолі якої мав стати Козарів Андрій. І нова влада, що нишком виросла на тілі села, як струп, почала діяти, хоч ще й не мала в руках сільської печатки, хоч її ніхто й не обирав. Але хіба це диво на Верховині, хіба тут колись існувала законна влада, якій би передав у руки печатку народ!

Люди ходили збуджені й злі. Кожен відчував потребу щось робити, рятувати, але ніхто не мав сили, гірше того, не знав як. Адже це була величезна змова світової буржуазії проти маленького народу. Обманута політичними шарлатанами молодь шукала винуватців катастрофи. Винні чехи! Чому? А хто його знає.

В Хусті було спровоковано криваву бійню з чехословацьким військовим гарнізоном. І в морозний світанок прокинулися обивателі від несподіваної стрілянини. Дзвеніли у вікнах шибки. Налякані заспані жінки ховалися в подушках й кричали. Озброєні юнаки зайняли жандармську станцію. Місто не спало, гуло в тривозі: багаті торгівці закопували золоті речі, інші ув'язували в клунки щонайцінніше з свого награбованого майна і, не чекаючи світанку, вантажились на вози.

...Розталим бездоріжжям гуркотіли вози з чеськими жандармами та чиновниками, поспішно вантажились на машини військові частини і довжелезними колонами, в найсуворішому порядку тяглися в Румунію.

Власники крамниць крадькома поглядали на жовто-блакитні вивіски, міркуючи, чи не час замінювати їх новими. Громадяни вночі наглухо замикали двері, закривали ковдрами вікна і кидали в палаючі грубки все те, що нагадувало волошинську Карпатську Україну. Хто вчора розпинався за неї, сьогодні, коли їй відбивала остання година, ховав голову у плечі і, ніби між іншим, казав сусідові:

— Я ще тоді знав, що то дурисвітство, але мене не слухали, мені затуляли рота.

— А ти гадаєш, я допомагав Волошину? — хвалився сусіда і починав перераховувати свої заслуги перед хортистами, про які, щоправда, ніхто раніше не чув.

А розталими горами гуркотіли вози, гули машини. Все чуже, пригріте на тілі Верховини за двадцять років панування чеської буржуазії, лізло на колеса і губило на трясовинах пожитки, в яких була кров і піт горян.

Лише корінна Верховина стояла насуплено під холодним березневим сонцем. Їй нікуди їхати. Наперекір всьому вона ладнала плуга, готувалася до сівби. Але під серцем у неї заліг холодок. Хоч знала Верховина, що катастрофа неминуча, але не хотіла вірити, вона не здавалася і не відступала перед новим нещастям. В той час, коли безвільним сміттям відпливали на чужину ті, хто вважав себе господарем, справжня Верховина готувалася до страшної боротьби.

Але, як і завжди, в час ламання старих устроїв, в час наближення величезного лиха, дехто втрачав голову і діяв нерозсудливо. Максим Спаситель почав проповідувати дивні речі: ніби Маркс був чудотворцем, котрий умів воскрешати людей.

Під загрозою біди деякі слабодухі махнули руками на мирські справи і почали шукати втіхи в релігійних догмах. Неписьменні дядьки вигадували нових богів. Ї поруч з первісним багатоліким богом Верховини, що запліднював худобу, ішов з селянином у борозні за плугом чи красти дерево в панський ліс, поруч з цим свійським богом, котрий грівся ще з першими поселенцями зелених гір на ведмежій шкурі, ходив з опришками мстити злим панам, посилав громові іскри на обійстя куркулів, народжувалися нові боги.

І в цій колотнечі гинула Чехословаччина. Словацькі фашисти на початку березня проголосили свою самостійність. В ніч з 14 на 15 березня президент республіки Гаха і міністр закордонних справ Хвальковський, викликані Гітлером в Берлін, підписали смертний акт республіці. Фашистські полчища рушили на Прагу.

14 березня через обезлюділі кордони Карпатської України

ринули угорські собод-чопотоші*. Волошинський автономний уряд проголосив повну самостійність Карпатської України; довершивши цим останній акт злочину, втік до Румунії, щоб звідти перебратися в Німеччину, під крило свого покровителя Гітлера.

Під обід в Гірське спустилася валка возів з чеськими жандармами. Коні були змучені, забрюхані — пройшли чимало гірським бездоріжжям. Перед «січовою казармою» Гойчук зупинив їх і почав вимагати, щоб жандарми здали зброю. Високий, стрункий капітан, що сидів у передньому возі і задумано курив маленьку люльку, без єдиного слова відстебнув пояс і кинув у сніг пістолет.

— Беріть все! — байдуже махнув рукою.

«Січовики» брали зброю, тут же випробували її придатність — долиною гучно котилися постріли. З хат вибігали здивовані й налякані селяни. Зрозумівши, в чому справа, посунули на вулицю. Позбігавшись, жінки посмілішали й почали витягати з возів клунки з хатнім начинням, одягом. Смерекова Тера спізнилася — вже не було що взяти. Вона вихопила в когось з рук гвинтівку і, як величезну цінність, загорнула її хустиною і побігла додому. Козарева Юліна, розхристана, рилася в соломі під сидіннями і кричала:

— Нажилися, прокляті буржуї! То все з нашої крові. Голих відпустимо!

Не знайшовши нічого під соломою, вирвала в капітанової жінки ридикюль, потім почала знімати з коня уздечку. Селянин-візник підійшов до неї і сказав мирно:

— Не чіпай, бабо, бо то не твоє!

— То все наше, на нашій крові нажито.

— Йой, ти! — заскреготав зубами розлючений візник і вперіщав Юліну по спині батогом.

Спорожнілі вози легко покотилися на перевал. Селяни горюрили:

— Одних випровадили, а тепер чекай других...

— Випровадимо й других! — і в цих словах була непохитна твердість і віра.

Гойчук наказав реквізоване від жандармів добро знести в «січову казарму». Потім вигнав усіх і сам довго копався в клунках.

Хоч Ілько розумів, що йому зараз уже не загрожує небезпека, зате на всякий випадок з хати не виходив. Він чотири дні переховувався з Зеленьком та Данилом на сіннику у бохтера Мочарнюка. Щоночі їх відвідували жінки, два рази приходила з торбою їжі Анця, і вона подовгу просиджувала біля Данила.

* С о б о д - ч о п о т — добровольчі загони.

Сьогодні ранком, ще затемна, Ілько прийшов додому. Був він невимовно щасливим, вдихнувши тепло і затишок хати. З ним Олена, і цього досить для повного щастя. Він не знаходив міри пестошам і ласці: ні на хвилину не відпускав Олену від себе, садовив собі на коліна і говорив такі ніжні слова, яких ніколи в своєму житті не вимовляв.

— Тепер, Оленко, я нікуди від тебе не поїду.

По обіді, незабаром, як поїхали жандарми, прийшов Глиняник. Зажурено сів біля печі і неухважно, живучи чимось далеким, розпитував Ілька, як і годиться в таких випадках, про життя-буття. Коли ненароком мова торкнулася сьогоднішнього випадку з жандармами, Глиняник несподівано, з невластивою йому гарячковістю сказав:

— Прийдуть нові, а що... закинуть на Верховину зашморг, будуть душити... Думаєш, подужують, а? Злість розпалить, а вона їх спопелить. Бачив очих на возах? Посиділи верхи двадцять років — злізай! Всі так. Земля наша свята, вона не прийме чужинця. Не віриш, а? Душа Верховини — дуже складна річ, загадкова. Вона, як той соняшник за сонцем — на Схід. Я тепер починаю розуміти. Без філософії дивлюся на життя — і все ясно. Чиста душа у Верховини, сильна, а... Сильна! То лише ми виглядаємо правду, порпаємось, як кури, в смітті, а верховинець її давно в грудях носить чистою, як тоту святкову сорочку. В нього своя країна — з хлібом, без панів, без нас...

Ілько зігнувся над тарілкою і ліниво сьорбав. Слова Йосифа, сповнені правди, проти якої не було чим заперечити, примушували Ілька червоніти. Не доївши, облизав ложку, поклав її на скатерку.

— Чужинці, значить... — кинув глухо.

— А? Тобто ми?

— Ти ближче до них, а я зовсім чужинець. Цілився в небо, а потрапив у калюжу... Ну, що ж... Тепер і я розумію.

— Ільку, правда? І ти? — схопився Глиняник, щасливий, що і його друг — ця міцна людина, яку він завжди любив, теж думає заодно з ним. — От ми нарешті... вдома, значить, а?.. Прибилися до рідного берега...

Але його щасливий настрій хутко розвіявся. Посидів кілька хвилин мовчки, встав, втупившись в долівку, сказав:

— А тебе, неборе, не помилують мадяри. З Анцею не говорив, а? Підслухала, як радився її чоловік з Хашівником... Данила — теж... — Не бажаючи бачити, яке враження зробили його слова, заспішив вийти.

Ілько зблід, в нього сіпнувся на скроні м'яз. Олена відсунула тарілку і почала схлипувати.

— Ільку?.. Тебе вб'ють?

Підсів ближче, пригорнув її до себе і сказав:

— Заспокойся, не треба...

Безпорадно, схвильовано перебирав пальцями по столу. В груб-

ці потріскували сухі поліна, гомоніло веселе полум'я. Але воно було вже чужим, ненадійним. Той спокій, до якого Їлько так рвався і який, здавалося, нарешті знайшов, тепер відсувався, вислизав з рук. У вікно стукнулася маленька жовтогруда пташка, потім сіла неподалік на гілку і заклопотано чистила пір'я. Невимовна туга напливла в затишну кімнату. Їлько розслаблено то загортав, то опускав накрохмалену вишивану скатерку і дивно ворухив густим живоплотом чорних брів. Олена помітила: в нього дрібно-дрібно тремтіли обморожені пальці; розчулена, вона схопила Їлькову руку і притиснула її до губів:

— Їльку, милий мій... Не кидай, чуєш, не кидай мене.— Від горя вона посміливішала і не червоніла, говорячи те, що на душі лежало.— Без тебе я жити не можу. Уб'ють тебе — і мені життя не буде...

Тиха і покійна, що завжди вміла приховувати свої почуття, вона тепер голосила, обсіпала Їлька мокро-солоними поцілунками і заламувала руки. Їлько хотів сказати їй щось втішне, але замість того промовив:

— Ну, що ж... Видно, не помилюють,— і докинув спересердя: — Обгризене кимось наше щастя, та й те ніде притулити між чужим горем...— Обережно звільнився від Олени, підійшов до вікна і, з кожною хвилиною все більше розчулюючись, дивився на бузкові пір'ясті хмари, що затягли небо. В далечині, на голих лобах полонин, сліпуче іскрився не зачеплений сонцем сніг. Десь там, за цими білими перевалами, був інший світ. Звідти щоранку вставало омолоджене сонце, і матері, навчаючи дітей молитов, повертали їх обличчям на схід і казали: «Там наш боженько, котрий сонце випускає». Їлько відчув несміливу втіху від тої думки, що за Карпатами є край порятунку, є хтось сильніший від тої небезпеки, яка насувалася на Верховину. Таку втіху, бувало, відчував він в дитинстві, коли, захоплений зненацька серед лісів грозою, згадував батька.

— Піду я, Оленко,— мовив.— Між людей...

— Їльку, милий мій,— дужче заголосила Олена і, в страху за свою долю, судорожно вчепилася за руку чоловіка.— Не йди нікуди. Надворі страшно...

— Оленко!..— крикнув у відчаї.— Душно мені в хаті...

Їлькову дратливість вона розтлумачила по-своєму, по-жіночому. Долонями обтерла мокре, розпухле обличчя і якось уривчато, забуваючись, зітхнула:

— Зі мною тобі невесело?

Не знав, що відповісти. Адже і справді невесело. Хіба тепло жіночої любові може захистити від пронизливого холоду, що сповнив кімнату?

— Оленко... Ти не розумієш мене. Ходімо...— і додав твердо.— Посидимо в Зеленька чи десь у сусідів.

Олена одяглася, вийшла за поріг, а там сказала:

— Їди сам, я не можу.

Їлько завагався, але, скоряючись внутрішній непідвладній силі, рушив з двору. Провела Їлька повними туги очима аж на село, потім рушила на дорогу. Спочатку ішла повільно, у важкому ваганні, та раптом, кинувши погляд на добротний білий будинок Козаря, гарячково заквапилась. Батогом підхльоскував її страх і рішучість захистити те, що так несподівано почало ламатися. Лише перед газдівськими воротами знову напала її втома і через силу відкрила ригучу хвіртку.

Андрій складав біля хліва гній, і Олена, потерпаючи, наблизилася й стала біля купи почорнілого снігу.

— Ти що хотіла? — помітив її Андрій.

— Я хотіла попросити...

Холодний блиск монгольських очей молодого газди обірвав її слова, і лише в думці доказала: «Щоб захистив Їлька». Андрій встромив у гній вила, почав скручувати цигарку.

— Ну, проси, — сказав блимнувши синюватими білками. — Чую, твій повернувся, — і в цих словах прозвучала погроза.

Так і не насмілилася Олена сказати того, за чим ішла. Повернулася додому. В хаті, що її за час відсутності Їлька вона утепила, як птах власне гніздо для своїх малят, раптом збагнула якусь недоречність — було щось не на місці, чогось бракувало. Підмела долівку, настелила на стіл чисту скатерку. І все ж... знайомого затишку не було. Підступним злодієм пролазило верховинське життя і в цей маленький куточок, наготований для щастя й любові, розворушило в ньому все, спустошило. Ще перед годиною, ідучи до Козаря, Олена залишила хату теплою, обжитою, а зараз застала охололе старе вогнище.

Зовсім спантеличена, розбита, Олена сіла на ослінчику. Об ноги її почала тертися кішка. Олена погладила її по спині, потім відкрила шафу і, б'ючися з думками, дивилася на розвішане там плаття. Якось невідомо почала складати його в простелену на підлозі хустину.

За цією роботою застала її Анця. Обличчя в неї було розмальоване синяками.

— Куди ти збираєшся? — спитала Анця.

— Не знаю... Не знаю, Анцько. Їлько кудись пішов, а я місця собі не знаходжу. Наче хтось домовину втягнув до мене в хату. І, бачу, не буде мені тут щастя... То правда, що мого Їлька?..

В душі сподівалася, що Анця заперечить, буде втішати, але та сказала прямо, жорстоко:

— Нахвалюються. Мстити будуть, то правда.

— За що? Чи межу їм переорав Їлько? Ти, Анцько, поговори з своїм, заступися, — почала благати Олена, палко цілуючи подругу. — Він не винуватий, він вже стільки натерпівся...

— Говорила, і бачиш, як відповів? — показала на синяки. — І за Їлька, і за Данила...

— Невже й Данило поперек дороги їм став?

Лише очі її соромливо і тужно відповіли: «Хіба не знаєш?»

Неясною вуглинкою тліло в туманах сонце, зрідка на землю злітали поодинокі дрібні пір'їнки сніжин; лягали на болота і танули.

Як потривожені бджоли, снували вулицею селяни, купками збиралися біля тинів і розмовляли. Насувалося на гори страшне лихо. Воно ще топтало весняну грязюку і почорнілий сніг десь в підгір'ях, в долинах Тиси, але кожен відчував його в Гірському, в далеких, загублених в пралісах, присілках, на лісосіках.

— Хлопці, не занепадайте духом,— підбадьорював людей Гойчук.— Ще сьогодні німці прийдуть нам на допомогу, і тоді — тримайся, враже!

Люди збиралися в «січовій казармі» біля радіоприймача; ловили Хуст, звідки диктор повідомляв, ніби з Німеччини йде допомога Верховині.

Минув обід, повільно відтавали післяобідні години, а радіостанція з Хуста не сказала нічого надійнішого. Все та ж обіцянка, яка нікого не радувала. Гітлерівці йдуть на допомогу «самостійній» Карпатській Україні... Чи не міг диктор вигадати більшу брехню? Та й кого він на Верховині думає порадувати фашистами?

А життя спиналося, зрушило з місця, зачовгало чобітьми, постоломи по весняному бездоріжжі. З Хуста, з Севлюша розсіяними юрбами тяглися на вузьке міжгір'я до Тиси учні старших класів. Хто з гвинтівкою, хто з гранатою, а хто й зовсім без зброї. Тривога гналася за п'ятками. Справжню її силу мало хто уявляв собі, мало хто знав, де кінець цього шляху.

Але треба йти, треба стискати в руках гвинтівку чи гранату, треба стріляти, бо в цьому порятунку! Слабодухі і ті, хто починав розуміти безглуздість походу, в загальній метушні та безголів'ї відставали, інші, налякані або запаморочені романтикою часу, ішли далі і перепитувались: «Ти вмієш стріляти? Покажи, як це робиться?».

По обіді бохтер Мочарнюк за наказом Гойчука піднявся на гору і сповістив село про нову мобілізацію.

Але ж яка то мобілізація, хто її оголосив? Неіснуючий «уряд» Волошина вже емігрував у Румунію, чехословацька армія перестала існувати. Колони чехів, словаків відступали в Румунію; наче заробітчани, невеликими групами, а то й поодинокі, деякі частини прувалися до словацьких кордонів.

Мадярські собод-чопотоші захопили Севлюш, рушили понад Тисою на Хуст... В Празі — німці...

На гребені гори за селом стояли чоловіки, що зібранися було по новій мобілізації. Десь здалека, з задимленого молочним туманом поля доносилося глухе бахкання рушничних пострілів, строчили кулемети, а іноді басовито ахкали розриви гранат.

Хмари, змішані з низькими туманами, пливли і пливли над долиною, як дим від величезної пожежі, між ними пірнав п'ятак сонця, не даючи променів.

— Що то робиться, пане вчителю? Продали нас?

— Продали,— відповів Їлько.

До вечора протинявся він між людьми в горах. Подався в долину вже в сутінки. Задуманим, насупленим і незрозумілим темніло в міжгір'ї розкидане село. На блідому фоні ще непочорнілого неба відбивалися верхи далеких гір, що, наче сторожа, витяглися на обрії. Часом десь зривалися лункі постріли і довго билися між проваллями.

Їлько завернув до колиби Медведя. Старий при світлі вогню набирав на держалко заіржавілу лопату.

— Весну почнемо,— радісно загомонів старий.— За колибою в мене зовсім протряхло. Грядочку вівса посію... Он, плуг собі готую. Завтра, завтра... Боженьку, яка то красна земля в хлібах!

— Завтра, діду, мадяри в нас будуть.

— Бог помилує. Вони теж сіють. А хліб скрізь один. А чоловік, що біля землі упадає, добрий, податливе в нього серце. То пани лише їдять хліб, тому вони й злі. Їдіть, пане вчителю,— старий поманив рукою.

Їлько вийшов за ним з колиби на вигорбок. Медвідь загриб жменю червениці, підніс до Їлька.

— Пахне як... А червена, як кровця людська. Бог її знає, від чого то... Боженьку, дай лише сили...

Старий так радів, що Їлько позаздрив йому.

Темно, холодно, моторошно... Тала вода струмила ярами, і до сп'яніння пахла земля. Всю долину міжгір'я облив сивиною і темрявою туман. Важкі, як виліплені з глиняного місива, хмари повільно перекочувалися спустілим небом. В селі гавкали собаки. Якийсь півень спросоння закричав на цілу долину.

— Когось водить нечиста,— пояснив Медвідь.

— Всіх нас водить,— додав Їлько.— По нетрях водить, по безпутті і чорт знає, куди заведе.

Взяв від старого з руки глину, пересипав її з долоні в долоню. Ніколи в житті він не відчував так близько рідні гори, як в цю хвилину. Наче притулилися до нього і дихали лоскотливими випарами, pestили теплом. Кожний кущик, кожна звивинка на дорозі, кожна хатина в полоні черешень, слив та груш виринали з темряви. Наперекір волі він прощався з усім, хоч не хотів вірити, що завтра його можуть замучити фашисти.

Прийшов Зеленьак. Незабаром, наче домовившись про зустріч, появився Данило, потім — засмучена і глибоко стурбована Анця. Розмовляли мало, бо в кожного на серці був тягар. Підтримував розмову лише Зеленьак; поводився він так безжурно, мов зовсім не стосувалося його те гірке лихо, що вже лягло на гори і сповнило їх тривожною тишею. Анця сиділа оніміло і з тугою поглядала на чоловіків. Її драгувала безтурботність Зеленьака:

— Йой, Василю, недобре сміється. Щоб то не на сльози...

Василь, всупереч сподіванням Анці, таки перестав жартувати і мовив:

— То правда, сміятися на Верховині не годиться.— Помовчавши, додав: — Та нічого. Ми ще будемо сміятися, гей, люто будемо сміятися! Правда, Ільку?

Ілько в стражданні стулив губи: «Чи встигнемо?»

— Будемо! — ще рішучіше ствердив Зеленьк.— Бо такі ми, як ота трава при дорозі: приминають нас, топчуть, вогнем випалюють, а знищити годі. Вистоїть Верховина.

— Якби так... Ось укладуть нас завтра десь в куцах за селом фашисти — і все.

— Ні, не все! — по-хлоп'ячому блиснули очі Зеленька.— Гей, Ільку, мілко орещ, не сягає твій леміш на ту глибину, де корінь бідняцький соки бере.

Розходячись, всі четверо прощалися з старим Медведем якомсь особливо тепло, наче передчували, що востаннє цей хилий дідок, якому найменше загрожувало лихо, проводить їх з своєї колиби.

— Дітки дорогі...— гомонів старий.— І завтра навідайтесь. Щось неспокій ссе мене на самоті.

...В хатах мало де світилося. Вікна скрізь позапінані, і лише тоненькі стрічки світла проривалися назовні, виказували, що село не спить — засіли сусіди навколо теплих печей і раділися, пробували заглянути в той завтрашній день, який всім ніс щось страшне, спотворене. А на вулицях, на подвір'ях — безлюддя і могильна тиша.

Ішли мовчки. Анця ступала поруч з Данилом, і серце її краяла туга. Поривалася сказати йому про все, але слова не в'язалися, і вона лише з жадобою стискала Данилову широченну долоню й тремтіла. Данило спитав:

— Анцько, може, ти дещо знаєш?

— Ні, Данилочку,— обманула, щоб не завдавати передчасного горя дорогій людині.— Але ти бережися, всяко може бути... Переховайся десь на перших порах.

І знову тихо в розталих чмокали кроки, і знову мертвенна ніч давила гори. Зеленьк, що йшов попереду з Ільком, неголосно, для себе заспівав:

Туман яром котиться,
Краще жить нам хочеться...

Аж до роздоріжжя всі четверо ішли, тихо наспівуючи. Потім, як замовкли, пісня продовжувалася. Незлагоджено співала ніч. Виявляється, жило село, і жило воно неспокійно; десь біля хат стояли юнаки і обізвалися на пісню, продовжили її. Чи не так підхопить оця верховинська юнь і боротьбу тих, котрих скосить фашистська куля? Є вони, ці герої, ці внуки опришків у горах. Їх не видно сторонньому окові, не розгледіти їх в темряві життя, а гукнути — обізвуться.

Помітно заспокоєний, розлучившись з друзями, пішов Ілько додому.

— Ні, всіх не видушать, це правда! — заспокоючи себе, ствердив Ілько.

Він зупинився біля «січової» казарми. Вікна були чорні, розчинені навстіж. Перед хвірткою валялася заболочена вивіска. Всередині хтось грюкав, щось перекидав. Ілько присвітив сірником. Побачив Смерекову Теру, що копалася в розкиданому лахмітті і складала всякий непотріб у фартух. Ілько досадливо сплюнув, але, як був вже далеко, подумав: «Ну, що ж... Не завтра кінчається світ, люди вірять в життя». І від цієї думки зробилося ще легше. І справді, хіба це кінець? Адже є у Верховини сила, що встояла проти навали татар, проти австрійців, проти мадярських ти чеських панів...

Вдома сказав Олені:

— Не плач, зі мною нічого не трапиться.

19

Чужа рука краяла карту в центрі Європи. Пролягали нові кордони. Чехословаччину перекреслено. Її нема. Є протекторат Богемія, тіссовська, точніше, фашистська Словаччина і Карпатолія. І це — тільки початок кривавого хрестового походу на Схід.

Карта перекреслена, і по землях, відданих світовою буржуазією в жертву німецькому фашизму, проносячи смерть і страх, ідуть чужі війська.

14 березня, після кількогодинного бою у вузькій притисянській долині, дорога на Хуст була відкрита. На полі в калюжах, у зарінках, на ораницях за купами бадилля валялися трупи. Над колонами хортистських військ у сивому небі крикали ворони. З притиснутих під горами сіл з коругвами, під виття дзвонів виходили селяни і з удаваною покорюю вклонялися новим завойовникам. А по лісах юрбами і поодинці брели обдурені патріоти, на ходу перев'язували рани.

Гойчук добрався до Хуста тоді, коли не зміг знайти на місці жодного працівника уряду. Оббігав квартири знайомих — теж нікого. Від страху знітився, поменшав. Скрізь була пустка. В установах вітер розмітав по підлозі папір, при появі людини розбігалися в кутки миші. В місті панувало передгрозове затишшя. Більшість крамниць замкнені, вивіски познімані. На хідниках валялися жовто-блакитні стрічки, мідні нагрудні знаки з зображенням попа Волощина. Люди хутко переходили від воріт до воріт, товпилися в під'їздах.

Гойчук забіг в ресторан, наспіх пообідав. Приймаючи гроші, товстовидий офіціант доброзичливо порадив:

— Зніміть, пане, оцю форму, поки не пізно.

Лише коли хортистські війська щільно підійшли до міста

і на дзвіницях бовкнули дзвони, Гойчук впросився на вантажну машину, що мала їхати долиною Ріки до польського кордону. За містом машина обігнала розсіяну юрбу озброєної молоді. Попереду широко ступав довготелесий юнак в короткому поношеному пальті.

— Тікаєш! — гукнув навздогін машині. — До Гітлера преш, га-дюко! — не цілячись вистрілив; куля тонко дзенькнула, залишила на бляшаній кабіні блискучий рубець.

Гірськими відгалуженими дорогами йшли біженці — цілі школи з вчителями, з підручниками, зошитами — на возах, пішки, на машинах. Йшли бозна-куди. Їх, молодих, нестійких, ошуканих, розкидав з Верховини перший слабенький порив світового урагану, який тільки-тільки починався. По дорогах валялися зошити, книжки, діряві калоші. Застуджені горлянки тягли: «Не тішся, враже, сотня поляже...» І ці обдурені безвідповідальними політичними ділками патріоти вірили, що їхнє блукання потрібне Верховині, що їхні заболочені сліди напівбосих ніг ляжуть на сторінки славної історії України.

Брудним іржаво-сивим місивом, як стоптані чередою мочарі, висіло над горами небо; сліди тисячі дивовижних ніг чорніли на ньому холодними ямами, завалювалися, напливали каламуттю води.

Сонця не було, але прозорі крижини, що росли за ніч на калюжах, хутко танули. На ціле село крякали ворони; вони пообліплювали старі липи біля церкви, сідали на заіржавілий хрест вежі.

На високій вільшині біля корчми стрекотіли, наче крутили дитячими тріскачками, сороки. Погрозово гуркотіла у високих берегах Бистра, ламалася побіліла крига, знесена десь з холодних гір, обрізувала гострими ребрами канатне сплетіння засохлих, пораних коренів; великі, як столи, плити ніздрюватого льоду вилізли на мілини. Квапливо метушився на подвір'ях вітер.

З верхнього вікна церкви звисало величезне біле полотнище. На майдані товпилися селяни, сутулилися від ранішнього холоду, від якого не було захисту у ветхій одежині. Їх зігнали сюди ще спозарання, не дали навіть поснідати.

Між селянами мотався отець Олександр, невдоволено оглядав посинілих, посмучених людей, присікувався:

— Чи нема в тебе пристойнішого одягу?

Люди мовчки, повні фальшивої покори, розводили руками, виправдувалися:

— Нема, пане превелебний. З радою душею одяглись би на таке діло.

Нарешті винесли з церкви коругви, образи. Людська маса, що складалася переважно з хилих дідів та бабів, ліниво почала пересуватися з місця на місце, розпливатися під окриками попа —

шикувалася в колону. Попереду в три ряди розмістилися гірнянські газди. Андрій у святковому одязі, чисто поголений, поважний. Його брунатне монгольське обличчя лисніло від того, що добре вимив його милом. Він стояв посередині в першому ряді і тримав над головою білу верету, почеплену на деревко. Поряд — піп з хрестом. Рябий Мاسяк, що весь обмастився в грязюці, зганяючи людей, упадав біля попа та Андрія, з собачою догідливістю гавкав на селян:

— Стань вже, діду! Крутишся, як кобила.

З непокритими головами процесія рушила до перевалу — мовчазна, темна, похнюплена.

Церківник з дітворою вибрався на дзвіницю.

— Як побачите, що з лісу йде військо, зразу бийте в дзвони.

Діти полізли на вікно. Хтось закричав:

— Ідуть, он біля лісу. Вачиш? Діду!

Церківник перехрестився, поплював у руки. Схопився за мотузку, але враз обм'як, сховав руки в кишені. Відійшов у куток і сів.

— Діду, дзвонити вже? Та кажіть, бо йдуть.

Церківник згорбився і почав мовчки спускатися драбиною униз. Діти на власний розсуд взялися за дзвони. Монотонно, нерівно попливла плаксива музика міжгір'ям, відлунювалася в проваллях, билася в них, як серце людини.

На вулицю виходили чоловіки, жінки, дітвора. В кого зовсім не було в що одягтися та взутися, стояв під хатою і задивлявся на перевал.

Близько десятої години в Гірському грязюку вулиці місили чоботи мадярських собод-чопотошів. Між ними об'явився і Козарів Юрко.

В обід на перевал погнали із зв'язаними за спиною руками Зеленька, Ілька, Данила та Молотка. За ними, впираючи майже в спину багнети, чітко відбивали крок конвоїри, між ними й Козарів Юрко. Жінки натовпом посунулися за зв'язаними людьми, кричали й плакали. Олена, спотикаючись, бігла попереду. Чорний вусач гримав на неї, наставляв гвинтівку, але жінка ішла вперед, як сліпа, і благала:

— Пустіть його, він не винуватий.

Гули дзвони в Яблуніці, десь у віддалених гірських селах; монотонний стогін плив над землею, то наростав, то захоплений хвилею вітру, віддалявся і тремтів боязко, наче з підземелля. В німих горах з стогоном розривалися розкотисті вибухи снарядів, басовитий гул метався проваллями і завмирав у туманах.

Ілько ступав поруч з Зеленьком. Похилив важку голову і дивився на рябе горбисте полотно дороги, розмірежане дрібними блискітками калюж і виполіруваним каменем-кругляком. У вуха, наче удари кулака, гупали підковані чоботи конвоюючих. Крім дороги і гупання чобіт, для Ілька ніщо не існувало, не було навіть

думок чи страху перед смертю — він все вирішив, все зрозумів і знав, що виходу нема. Він якось безтямно запитува у думці: «Коли?»

Під перевалом біля колиби Медведя Козарів Юрко, що ступав збоку, скинув до плеча гвинтівку і відстав. Їлько затремтів і вирішив: «Ось зараз». В голову вдарила кров, кроки раптом стали важкими, дорога похитнулася; миттю підвів голову і побачив у висоті величезного орла з широко розгорнутими крилами. Заблуканий між місивом хмар жмут сонячного проміння, наче довжелезна тоненька пряжа, перетнув навскісно сивину неба; орел потрапив в цю сонячну пряжу і застиг в ній нерухомо, вкрившись легенькою позолотою. Гахнув постріл, Їлько похитнувся, але зрозумів, що живий; глянув на товаришів — вони теж ступали, як і раніше, похнюплено, мовчки, кожен з своїми думками, мабуть, як і Їлько, запитуючи: «Коли?»

Орел змахнув крилами і відплив за гори. Промінна пряжа повільно спустилася вниз, впала чарівним спалахом на дорогу і, наче величезне полотнище, майнула через перевал. Зеленьк тихо шепнув:

— Сонце,— і всі, наче по команді, оглянулися туди, де з-за холодних хмар віялом розсівалося золоте павутиння. Сонце...

Під Яблуницею до гірняців приєднали ще одну групу зв'язаних, закравлених людей. Між ними був й Іван. Він глянув на Їлька і в його очах вичитав щось таке, від чого все зрозумів і в думці радісно крикнув: «Брате! Я знав, що ми зустрінемось!» Світла латка понеслася узгір'ям, на мить затрималася на зв'язаних людях. Їлько посміхнувся. Йому стало легко і радісно ступати поруч із старшим братом і дивитися, як пливають узгір'ям світлі поля, що так відчутно нагадують весну, море квітів і невгамовні співи гір. «А може... може, не кінець...» А світлі сонячні поля пливли, пливли, сповнювали ледь вловимим дзвоном весни всю долину.

Гнилою сукровицею доціджувалися рештки пораненого дня. Пішов імжичити дощ, холодний, сивий і тужний. Безустанку гавкали по селу собаки, зривалися постріли, хтось кричав — побитий. Голосили перелякані діти. Гаврило Скрипак з розваленою головою, закравлений, потягнувся до попа під хлів і, забутий, лежав у протухлій соломі.

Туга, горе і злість не давали спокою. Анця з Оленою в сутінки вийшли на вулицю і, не змовляючись, рушили до перевалу по слідах Данила й Їлька. Зайшли в колибу до Медведя. Двері були розчинені навстіж, вилискувало в п'їтмі бідне хатне начиння. Медведя, вже холодного, знайшли на свіжій грядці. Поруч нього біліла перекинута мисочка з насінням вівса, стирчала встромлена в ґрунт лопата. Анця відійшла набік, сперлася руками на купу каміння. Обертом ішла голова.

Під ніч розгулялася снігова буря: скаженів північний вітер, громадив на горах чорні хмари, гримав ворітьми, бив кулаками по залізному даху церкви. Село підібрало на вулицях свої думи, замкнуло їх в хатах. Замикалися перед ворогом двері, серця, наглухо запиналися ковдрами маленькі віконця.

І в цю найчорнішу в історії Верховини ніч Корнелова Марія привела на світ четвертого сина. Баба Гафія скупала його в холодній воді з відваром чарівного зілля, що давало людині силу і щастя, заіржавілими ножицями відрізала пуповину. Приймавши перше гартування лютого життя, маленький рожевий клубочок вимогливо запручався, закричав: ва-а-а, ва-а-а!..

А надворі, за ветхими стінами, тримить-стогне ніч. Гола і страшна Верховина... Стоїть вона в стужі, наче дерево, обпалене морозами. Здається, нема в тому дереві життя, задихнулося воно. І думає чоловік: зрубати його пора, бо ж не зеленітиме весною. А в дереві, непомітно людському окові, бурлять живущі соки, громадають сили, щоб з настанням пори завирувати у всій красі. Отак і Верховина. Глибоко, в підземеллі живе її корінь, п'є соки з матері землі. А прийде пора — почнуть розкриватися пуп'янки священного гніву, і летітимуть під укис фашистські поїзди та машини, могилою відкриється для злодія земля. Гулятиме на Верховині живий дух легендарного опришка.

А проминуть роки грозові — і десь, на зелених плантаціях виноградників біля Чортового яру чи на Лисому горбі вже похилий Гриць (якщо живий пройде він через пекло) оповідатиме внукам нову легенду про опришків. І скаже він, черпнувши землі в долоню: «Погляньте, червона яка земля наша». Як хтось питає, від чого то, він, не боячись погрішити проти науки, відповідь: «Від кривці людської почервоніла вона. Тож потекло її на Верховині — море».

КАМ'ЯНИЙ ІДОЛ

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Хтось злегка постукав у двері. Олена схопилася, босоніж ступила на холодну долівку. Сильно билося серце, й шуміло у вухах. Щоб якось заспокоїтись, сказала собі: «Ні, то не він». І незабаром знайоме покашлювання підтвердило слова. А втім, Олена й допіру знала, що обманює себе, мабуть, лише тому й не відчула колишнього важкого розчарування. Їй просто стало сумно і якось байдуже до всього. Ще раз з гіркотою повторила: «Не він» і нехотя, вже ні на що не сподіваючись, відгорнула фіранку.

Сонця ще не було. Над горами нависли чорні брили хмар, на тлі яких яскраво горіли проріділим жовтим листом яблуні, червоними стіжками ліпилися по узгір'ях черешні. З-поза пелени молочистого туману, що ліг на село, стирчав у небо величезний кам'яний хрест, поставлений торік на пожертвування солдаток і вдовиць. Олена поглянула на нього з благанням, з надією, як дивляться на живу і сильну істоту, потім по звичці перехрестилася на його чорний силует і, не одягаючись, в одній лише нічній сорочці, пішла відчиняти.

Відсунула дерев'яний засув, злегка прочинила рипучі двері й попросила:

— Заходь, Йосифе.

Уранішній холод, лизнувши її оголені плечі, нагадав, що стоїть перед чужим чоловіком у непристойній одіжці. Засоромившись, хутко шуснула всередину.

Йосиф загаявся на порозі і, до краю зняковівши, бгав долонями поли піджака, пошитого з військової шинелі. Він так і не наважився переступити поріг, аж поки Олена знову не виглянула до сіней — уже одягнена, з пов'язаною на голові хусткою.

— А-а-а, пробач... Я боявся, що кудись підеш, тому й схопився затемна,— почав виправдуватись.

— Чого ти? Вже он білий день... Я не спала вночі, передумувала всячину, а над ранок заснула.

— Передумувала...— повторив за нею сусіда, і в голосі його прохопилася не то скарга, не то легка досада.— Зовсім себе звела, аж світишся...

— Та що маю з собою зробити? Я і сама не рада.

Йосиф зітхнув, скособочено оперся ліктем об стіл і мовчав. Він розумів, що далі говорити про це не слід. Такі розмови завжди кінчалися сльозами.

— А-а-а, я, небого, не знаю...— сказав потуплено, не знаходячи інших слів.

Олена глянула на нього з подякою. Її очі від худизни надто великі й блискучі, стільки в них вдовиної туги, що потаємні Йосифові думки раптом здалися йому кошунством, і він почервонів.

— Ти добрий, Йосифе. Ти мене розумієш,— сказала Олена.

Йосиф почервонів ще більше і відповів зніяковіло:

— Люди всі добрі...— Він хотів додати: «Назовні добрі, а треба в душу заглянути», та Олена перебила:

— Добрі війну не почали б.

І це було доречно, бо принаймні віддаляло розмову від того, що бентежило Йосифа.

— Війну почали злі люди,— погодився він.— А тепер кожен мусить убивати...

— Ти думаєш, що й Їлько вбивав?— Олена застигла перед ним у напружено очікуючій позі.

— На війні або ти, або тебе...

— Їлько не міг чоловіка вбити... Скажи, Йосифе, хіба він міг стати вбивцею?

— А-а-а, не те кажеш,— скрушно похитав Йосиф головою. Його непокоїло, що з якогось часу ні про що не міг поговорити з Оленою до ладу. І зараз знав: не зрозуміє його, тому махнув рукою і заговорив про діло:— Я прийшов, щоб їхати в ліс по дрова. Люди собі тягають, поки воно без господаря.

— Нічого мені не треба, Йосифе.

— А-а-а, не треба... Ти ладися, я за тобою зайду.

Вийшов збентежений, засмучений. Виснажено переступив через високий перелаз, зупинився на стежці. Вона тяглася через сад до його хати і, наче мотузка, надійно в'язала докупки два сусідські обійстя. Йосиф сумно посміхнувся, постолом провів лінію впоперек стежки і сказав: «Отак. Досі твоє, а далі царина. Топчи не топчи...» А через хвилину старанно розгладив лінію, затоптав її постолом і горблячись пішов додому.

Було до прикрості близько — стукнув кулаком об стояк тину і подався в хлів.

До лісу вирушили, коли сонце підбилося вже високо.

День видався ясний і холодний. Рідкі табунці хмар бродили по чистому небу, відпливали на захід неквапом, як сита отара. Низом вітер тягнув у гори, перегрібав обпалене листя, що рудою повстиною вкрило землю, наче граблями згрібав його у видолінки і яри. Річка, розбухши від верхових дощів, вирувала між камінням холодною синявою, в тіснязі між валунами викидала мітли срібної піни, замочувала положисті ділянки дороги.

Осіння устояна тиша витала за селом. Не веселили сонячну днину перелітні птахи. Лише тут-там зграйка домосидок синиць майне від дороги або різке чечекання сороки зірветься в глухому лісі.

Олена з Йосифом сиділи на передку воза, латаного-перелатаного старою залізязкою, що нестерпно деренчала. Обоє мовчали. Йосиф крадькома пестив запаленими очима Оленіні руки, цілував поглядом — жадібно і спрагло. Потай від світу проклинав свою молодість. Відтекла вона, як тиха стариця в затінках, залужилась рідкою сивиною. Ображений на себе, зненацька оперіцив Гнідка батогом.

Незвиклий до такої неласки господаря, кінь стрибнув з місця, як сполоханий заєць. Йосиф упав горілиць, стукнувся тім'ям об дошку.

Сам нашкодив, а склав провину на Гнідка.

Підвода з розгону злетіла узвозом до річки, піною збила бистрінь розтеклого на лощині броду. На берег Гнідко вистрибнув, наче скупаний: з хвоста, з-під черева дзюрчала вода.

— Пес лінивий! — ще дав йому Йосиф наполовину вкороченого клоччяного батога і присмирнів. Провинно сховав під сидіння батіг, почав стурбовано обмацувати гулю.

— Ти не вдарилася, Оленко?

— Злий ти став, Йосифе, — дорікнула замість відповіді. — Худобину теж болить, лише сказати не вміє.

— А мене? — різко повернувся до неї Йосиф. — Може, мене ще й ліпше болить, а сказати не можу...

— Чим я тебе образила?

— На себе я в гніву.

— Ти не хочеш сказати, а я бачу.

— А-а-а, бачиш...

— Ти колись був до мене ласкавіший... Тепер завжди супишся, мовчиш.

— Не суплюся. А мовчу, бо... без'язикий став. З'їв я свій язик. А-а-а, небого... Думаєш, мені легко? Люди он починають братися до діла, життя своє кожен починає наладжувати. Поки був старий світ, чоловік мало про себе думав, жив, аби жилося. — І притьмом замовк, злякавшись, що Олена його зрозуміє.

За колишнім церковним лісом наздогнали валку возів. Йосиф спробував обігнати односельців, та кам'яний крутосхил загнав

його в середину валки й підставив під незлобиве чоловіче кепкування:

- Ану, хоч спинися, поглянути дай.
- Украв. Не інакше, як від погоні пре.
- Олено, тікай від нього — скалічить.
- Випостився, неборака, зроду баби в руках не тримав.

Олена червоніла, соромливо затуляла рижком хустки обличчя, а Йосиф збентежено шкірив зуби, досадно крєктав і невміло огризався.

Дорога вивела ярами на старий поруб і пролягла рівинню. Люди стрибали з возів, скручували з газетного паперу цигарки, збивалися юрбою. Йосиф передав Олені віжки і собі сплигнув з воза. Його почастували тютюном. Не відмовився, хоч зроду не палив. Затягався димом, кашляв і спльовував.

— Що скажеш, Йосифе? — запитали його селяни до спільної розмови.— Чоловік ти письменний, газети читаєш. Балачки такі ходять, ніби нас знову під панів... Десь-то договір уже підписано, і посольство чеське в Хусті засіло...

Розмова про це велася між людьми всю дорогу і була надто серйозна. Усі притримали димлячі цигарки і повернулися до Йосифа.

— А-а-а, є на те люди, най собі ламають голови,— відповів Йосиф, думаючи про своє.

Селяни невдоволено загули. Довготелесий Верб'яш облизав пошерхлі губи, з розгону встромив між них добрячу — товщиною в палець — цигарку і видмухнув хмару диму з крутою лайкою.

— А ми хвости песі — не люди? — закінчив примирливо, але не засміявся, а це у смішкуватого Верб'яша — ознака гніву.— Тепер воля народу, а я собі гадаю, що ми і є той народ, з яким у такій справі треба порадитися.

— Час би й простому чоловікові мати людське слово,— поважно погодився безчасно полисілий, ще моложавий по віку сільський тєсля Іваньо, що лише перед війною повернувся з-за океану й осів на хазяйстві. Тисячу разів ошуканий, до всього наблизався він з насторогою, з принюхом, ламав думку надвоє; під час серйозних розмов карбував слова кругленькі, як копійки: куди не повертай — не зачеплять.— Ой час би, час... Та пани не дурні.

— Ми їх питати не будемо.

— Може, й не будемо, а може, й будемо,— з незворушним спокоєм вів Іваньо, а в розумних, трохи шельмуватих очах — відповідь пряма: «Не кажи гоп, поки не стрибнув».— Тут — чия візьме...

— Гадаєш, їхня візьме?

— Не візьме їхня — візьме наша.

— Чи бик, чи телічка — аби приплід,— висміяв обережного чоловіка старий мельник на прізвисько Спаситель.— А люди за що воювали?

— Люди завжди за добро воюють. І пани за добро воюють.

— За чие?

— Кожна рука до себе крива.

І знову,— котрий уже раз за дорогою! — спалахнула між односельцями гостра суперечка. Послухав би хтось збоку — кровні супротивники лобами збилися, а на ділі — однодумці. Скуштувавши за ці тижні волі, верховинці потерпали при самій лише гадці, що знову може повернутися старе. Кожен охоче козиряв принесеними визволятелями словами: «Воля народу», і кожен вважав себе народом, хоч і не дуже прилаштовував у дрібницях свою особисту волю до народної. Зате в тому, куди Верховині, з ким їй іти на вічні часи, як наладити життя по-новому,— двох думок у бідноти не було.

Мало хто з неписьменних горян тужився охопити розумом всю складність нового, а чуттям збагнув кожен: «Уві сні кращого не побачиш». Хочеш рубати дрова в панському лісі — рубай, хочеш гнати самогон — жени. Хочеш собі заспівати? Співай хоч би й хортистський гімн. У гіршому разі тебе обізвуть дурнем. Ні всевладного нотаря, ні страшних жандармів. На чолі сільської управи — Рябий Масяк, замість жандармів — народні дружинники, свої хлопці: хвалькуватий Петришин Янко, Синичка, Цупра... З любові до нового ладу селяни їх слухають, але ніхто не боїться. А діти часом дразнять:

— Янку, стріль у ямку,— кричить з доброї відстані карапуз.

— Янко куль не має. А он я в нього.— І шибайголова по-песячому задирає ногу, тужиться і таки, на потіху босоногих, «стріляє» в Янка.

Відчувши особисту значимість, повноту волі, кожен брався за нове життя, як за власну нехитру річ, і формував його за велінням незлого серця. Часом по своїй наївності змішив тямущих. У Поточині сільський сход ухвалив прогнати старого вчителя, що він пан, бо носить прасовані штани й краватку. Хотіли прогнати й попа, але кілька бабусь розплакались, і сход уважив їхнім сивим головам. Замість старого вчителя з-поміж себе обрали люди нетугого грамотія і наказали: «Вчи, куме». У Прибережжі не знайшлося путящого чоловіка на посаду голови сільського комітету, і діди сказали: «Проживемо й без нього». По-хазяйському кидали селяни на смітник усе погане, що принесла цивілізація: нерівність, розкіш, державні податки, війни.

— Повигадували всячину, заплутати чисте діло так, що без товстої книжки і близько не підступиш,— сердився Верб'яш на панів.— А простому чоловікові головне: хліб!

— Хлів? — шельмувато перепитав Іваньо.

— Хліб, я кажу! — невдоволено, але трохи й запобігливо підвищив голос Верб'яш. Як і всі малописьменні селяни, він недолюблював цього розсудливого й трохи дивакуватого «американця» і водночас побоювався його язика. В суперечці Іваньо ніколи не гарячився і не розгублювався, а це завжди йому давало перевагу над супротивником.— Політику якусь вигадали, запаморочили

людям голови і водять їх за ніс,— продовжував Верб'ящ.— А простий чоловік житиме без тої політики приспівуючи. Йому ніякі Америки, Англії і таке всяке... Є своя земля, хвала богу...

Йосиф ішов мовчки, слухав людей і думав: «Дуже у вас просто виходить». Чомусь його це дратувало, хоч і пояснював собі: «Яке твоє діло?» Фантазер і мрійник, він на всі речі мав свою здебільшого надто плутану й дивну — думку, але мав її тільки для себе: в суперечки з людьми ніколи не встрявав, з усім погоджувався, на все підтакував. Йосиф ніколи не хвалився своєю освіченістю (ще за буржуазної Чехословаччини закінчив середню торгову школу), жив по-простому, як і всі верховинці, хіба що в дрібницях робив по-своєму: на неділю пов'язував краватки, голився двічі на тиждень, за обідом читав газету, вводив деякі культурні новинки у своє господарство. Але саме ці дрібниці, без огляду на Йосифову доброту і надмірну скромність, робили його в очах патріархально настроєних верховинців чужаком. Особливо помітною стала відчуженість зараз, коли звільнений бідняк відчув свою силу й значимість і був не від того, щоб мстити кожному за свої давнішні кривди.

— А-а-а, говорите, як малі діти,— несподівано для себе втрутився Йосиф у розмову. Кинув під ноги давно погаслий недокурок, сховав руки в кишені, маючи намір більше нічого не казати. І тут же знову обізвався: — Життя не таке просте, як ви собі гадаєте.

Те, що він і зараз поступив мимо своєї волі, ще більше переконало його в неймовірній складності людського існування. Захотілося посперечатися з людьми.

— Гадаєте: то коня запрягти та — но, маленький? А-а-а, дурне... Держава — не візок на чотирьох колесах. То — мільйони людей, і кожен має свій розум...

— Що ти нас державою лякаєш? Ми й без неї будемо орати та хліб сіяти.

— Не вся справа в хлібі.

— А в чому? Може, ти божим духом живишся? Не бійсь, і сам щодня молишся: «Хліб наш насущний даждь нам днесь».

— А-а-а, я не про те хочу казати,— затнувся Йосиф, не знаючи, як простіше пояснити свою думку. А втім, від хвилювання він уже й не тямив, що збирався пояснювати. Від того озлився на себе і, побагровівши, насуплено замовк. На глузування та докори селян і не пробував відповідати.

Забіякуватий Соломків легінь, прозваний за бешкетування Побійцею, взяв Йосифа за плечі, повернув від себе і наказав:

— Іди, монах учений.

— Облиш.

— Іди, іди!

Йосиф ввібрав голову в плечі і покірно відступився на узбіччя. Пропустив мимо чужі підводи й похнюплено пішов поряд з Гнідком. Він боявся глянути на Олену, бо знав, що в очах її

побачить співчуття до себе, а це його ще більше ображало. «Я вже не маленький, я вже, слава богу, виріс, і співчуття мені не треба,— в душі сперечався з Оленою, щоб на комусь зігнати накипїлу злість. Але скоро схаменувся.— А-а-а, за що я лаю її. Вона не винувата... Люди теж не винуваті, ніхто не винуватий... Життя має свої закони, і супроти них нічого не зробиш... Наруги від людей я знав зовсім справедливо. Мені треба було мовчати. Коли чоловік мовчить, тоді його ніхто не чіпає. Цікаво, а чому я втрутився в суперечку? Я не хотів... Чоловік часто робить не так, як думає...» Ведучи думку через цілий ланцюг суперечностей, в'яжучи до купи випадкові дрібниці, Йосиф зробив висновок: сталося те, що мусило трапитися.

Попереду, за згином дороги, почався ліс. Він здіймався стіною над виголеним пенькуватим плаєм; незайманий, рівний, як прядиво, золотив він гори, хвилями плив аж до обрію, яскраво синів удалині. Неширока захаращена прогалина свіжого порубу глибоко врзалася в цілину: скрізь валялися знівечені сокирами дерева, біліли зраненими стовбурами гінкі буки та ясени.

— Воля народу,— сплюнув Іваньо.

— Не шкодуї. У нас цього добра на тисячі літ,— заспокоїв Верб'яш, який і на своєму жебрацькому хазяйстві не вмів цінити жодну річ і вже через два-три місяці після обмолоту сокрушався: «І де вона подїлася, отакенна купа зерна? Чей миші виносили...» Безгосподарська щедрість, яку побачив на порубі, його явно втішала.— От життя, матьку я йому!— гукнув у щирому захваті.

Сараною розсипалися люди по схилу, переливом заухкали сокири. Кожен рубав, де хотів і що хотів, лише Іваньо взявся вантажити на підводу кимось повалене дерево, що лягло біля самої дороги.

Йосиф довго стояв біля купи гілля з опущеними руками, потім без ніякої потреби обійшов вокол прихопленого тріщиною, подзьобаного ранами старезного бука. Якось упоравшись врешті з нервами, взявся підрубувати саме його — корчавого й покрученого, як баранячі роги.

— Чи варто з таким мучитися? — поспівчувала Олена.

Йосиф тільки зараз повів очима вгору по вузлуватому стовбурі й подумав: «А й справді, чи я сліпий?» Але раптом його поїняло якесь хлоп'яче зухвальство, бажання зробити наперекір здоровому глузду. Знав, що потім буде шкодувати за свій учинок, але й це не стримало його.

Розпарившись, Йосиф скинув піджак, зібгав його і пожбурнув на обочину. Крізь тонку сорочку виразно горбилися затверділі в роботі м'язи, ворушилися широкі, мов скривлені човнярські весла, допатки. Олена зловила себе на тому, що милується своїм сусідою, і страшенно почервонїла. «Ой що це я?» — спитала себе стривожено.

— Принеси пилку,— попросив Йосиф коротко й похмуро, дивлячись повз Олену.

Підпилювали бука удвох, незручно приклякнувши коліньми до стрімкого краю. Нога Оленина ковзала, спідниця, зачепившись за хмиз, оголила коліно. Йосиф крадькома дивився на нього, і йому ставало жарко. Він бачив значно більше, ніж дозволяла спідниця.

Пилка зі скреготом урізувалася в стовбур, вітер розсівав суху борошністу тирсу.

— Ой, спочиньмо,— попросила Олена.

Але Йосиф удав, що не почув її,— коли злився, ставав вередливим. Від того йому не ставало легше, але мусив чимось відповідати на образ. Він і сам стомився, важко дихав, але казав собі: «Роби, дурню, бо ти від, тебе лише в ярмо запрягати».

— Ой, не можу,— Олена випустила з рук й пилку.

— Кріпкий,— погодився Йосиф.

Вітер рукавом спітніле обличчя і тільки-но хотів сісти, як з обочини пролунав застережливий крик:

— Тіка-а-ай, придавить!

Йосиф метнувся в долину, але, настиглий вдоволенням рего-том Побійці, зрозумів: знущається з нього, поганець. Весь тремтячи від образи, попросив:

— Ти мене не чіпай, хлопче, а, бо я тобі не рівня.

— А-а-а,— передразнив Побійця.

Йосиф засоромився і, щоб як-небудь відстояти свою гідність, сказав:

— Не хочу з дурнем зв'язуватись, а то зайшов би йому в пику так, що зуби на долоні підрахував би.— Він і сам не вірив у щирість сказаного.

— Не чіпай його, нахабу,— попросила Олена, наче й справді боялася, що Йосиф може затіяти бійку.

Побійця, спираючись на топориче, підійшов ближче, сів на пеньок.

— Пали, Йосифе... Ти не сердься, вдача в мене дурна,— вдавано вибачався легінь, а на губатому, всіяному прищами лиці грав глузливий смішок.— Каже мати, що в дитинстві я з печі впав, і від того в мене розум покаламутився. Пали.

Йосиф не хотів палити, але не віднікувався, бо вважав, що так бешкетник скоріше відчепиться. «Чого пристав до мене, як реп'ях до гуні? То він знущається з мене за сестру, за Павлинку. А про мене, най собі любить кого хоче, я її неволити не буду». Цигарковий дим набивався в очі, і Йосиф тер їх кулаком, розмазував сльози. І кинув би цигарку, та боявся образити легеня.

— Я чув, Йосифе, що женишся,— глузував Побійця.

— А, брешти собі.

— Та щоб так здоров. Баби кажуть: Олену сватає Глиняників Йосиф.

— А, брешти собі, поки язик не болять.

— Чи, мабуть, ти жінок боїшся?

— Боюся,— погоджувався Йосиф і думав: «Якщо не відче-

питься, вдарю». Він подивився на свій кулак, потім на легеня і сховав руку в кишеню.

— Слухай, Йосифе, а то правда, що ти з Оленою спиш? Я сам бачив, як ти ранком ішов від неї. Щоб так здоров.

Добита сороміцтвом, Олена безпорадно заскубла пальцями траву, Йосиф нервово зіжмакав у долоні вогонь цигарки і без слова пішов до пили. Тягар Оленої образи прийняв на себе і весь тремтів. Помітивши, що вона плаче, раптом кинув на землю пилку, по-розбійницькому згорбився. Соломка Побійця саме обрубав із зваленого бука гілля, коли перед ним став із затиснутими кулаками кумедний у своєму нестямному гніві Йосиф.

— Відійди, а-а-а! — простогнав чужим голосом.

— Тобі що?

— Чого рубаєш молодняка! — давлячись, крикнув Йосиф, і тягле «а-а» зіллялося з частим гупанням кулаків.

Заскочений зненацька, на все село прославлений бешкетник сторопів. Сліпки стрибнув у бурелом і, підкошений, простерся на землю. Тут зі всією люттю добряка, підхльскуваний зсередини страхом, навалився на нього Йосиф. Бив кулаками куди попало, стогнав, як звір, і кричав:

— Сокиру дайте! Зарубаю! Соки-и-иру дай!

Збіглися люди, насилу розборонили. Але Йосиф не міг вгамуватись. Він таки вихопив від когось з рук сокиру, почав рубати нею землю. Не переставав стогнати, наче не він побив, а його хтось душив за горло. Ще раз кинувся за Побійцею, що заховався за стіною людей. Той завчасно стрибнув за дерево, і сокира, випущена з рук, пролетіла мимо, впилася вістрям у стовбур на висоті кількох метрів від землі.

Все трапилося раптово, нічого нічого не розумів.

— Що з тобою, Йосифе? Вгамуйся. Вб'єш чоловіка, — тупцяли навколо нього селяни. — Що між собою не поділили?

— А-а-а, за таке і вбити мало, — врешті спромігся той на членороздільні слова. — Он яке зрубав, шмаркач!

— Он що? — схвально загули люди.

— І правильно. За таке треба бити.

— Які з нас господарі, якщо так рубати, — запобігливо обізвася Верб'яш, відчуваючи за собою гріх.

Після бійки Йосиф став такий кволой, що аж коліна підламувалися. Спустився до потічка і, відсапуючись, кілька разів припадав губами до холодної води. Потім довго сидів на камені, здивовано оглядав свої подряпані гіллям руки.

Виїхав з лісу останній. У проваллях уже лежали синьо-оранжеві тіні. На заході, де хмарою оповилося над горами небо, стугоніла від гарматних розривів земля. Гуркіт був то роздільно чистий, то злився в протяжний гул. Не було б цього осіннього листя, що шерстяною ковдрою шерхотить на дорозі і манить пройтися босоніж, хто б міг заперечити, що то не далека гроза

розгулялася над притисянськими рівнинами і напуває землю життєдайною зливою.

«А я хотів його вбити на смерть,— запізнило усвідомив Йосиф і здригнувся від раптового холоду.— Я міг стати вбивцею... А що, коли я і справді вбивця?» Він повернувся до Олени і, дрібно цокочучи зубами, спитав:

— Ти не боїшся?

— Ні... чого?

— А-а-а, нічого... так лише... У кожній людині сидить звір, і її треба боятися. Коли розум перестає діяти, звір бере в чоловікові гору. А-а-а, страшно.

Він плюнув на руку, полою піджака змивав засохлу кров. Було так гидко бачити кров на руках, що зажмурився.

Олена згорблено, не відчуваючи холоду, сиділа на щойно зваленому посеред двору дереві. У темному, захмареному на ніч небі курликали, відпливаючи на південь, останні журавлині ключі. Несли вони у вирій ще один рік людського віку, значили на невидимій лінії часу вікопомний карб. Журавлі для селянина вистують початок трудової пори, вони ж своїм тужним криком і поминки за нею справляють. Знай, одшумувало, одквітло, одспівало літо, одпливли трудові солодкі дні, коли журавлі на південь правляться. Та цьогорічні журавлі несли у вирій через лінії недалеких фронтів не просто літо, а верховинську горе-бідку — понад вільними селами стелилося їхнє тужне голосіння.

А Олена, повернута журавлями на спогади, тужила. Злякала її своя осінь, легенька, лише їй самій видима просідь у волоссі. Першу сиву волосинку колись знайшов у неї на скроні Ілько.

Тоді це її, щоправда, звеселило, а тепер зненацька згадалося і зажуру нагнало. Найстрашніше, що є в житті самотньої людини,— це старість. Поки вісімнадцять — все ні по чому, та коли вже четвертий десяток пущено в роздріб,— лякає самотність, гіркоту навіває. І яке значення має, що не злиняла ще врода, що й стан гнучко-дівочий уберегла? Щодня бачиш своїх ровесниць, до кісток зіссаних дітьми та журую, згорьованих у заміжжі, і ти задриси їхньому щастю, хочеш бути такою ж: негарною, почорнілою, зашмаганою чоловіком-бузувіром, лише б не залишатися самотньою. І ось у цю ніч,— через скільки то років! — Олена поникло сплакнула за своєю дитиною. В шаленстві туги готова була на все, здається, готова була піти на ганьбу, лише б знаття, що в якийсь прекрасний день у її запустілій халупі благовістям сплакне рідна дитина.

Сполохана вітром, що лизнув по литках і набився під спідницю, аж до грудей, вибігла на вулицю.

Доокіл по схилах світилися вогні, галасувала по опустілих горах дітвора, граючи у війну. Прямо перед Оленою майнула

через дорогу, захрящала тином згряя «загарбників», переслідувана «партизанами».

— Тррр, тррр, тррр...— зачепившись штанятами за тин, відстрілювався з «автомата» якийсь здоровань. Його наздогнав «партизан» впритул став палити з «пістолета». Умовляв, шмигаючи носом:

— Тікай, бо ти фашист. Та тікай уже...

— Штани зачепив... Тітко, допоможіть.

Біля клубу задушевну пісенну розмову вели дівчата:

Іванку, Іванку, купи мі рум'янку,
Вби-м ся рум'янила, як іду до танку...

Олена пройшла аж до річки. Гіркими спогадами про Ілька роз'ятрювала серце. Усе, що було з ним пов'язане, знову навертало на голову, і вже котрий раз від часу розлуки пустошила вона за муками спогадів удовину ніч. Він, породжений уявою, ішов поруч, щоб мучити назгасною страшною правдою: нема, нема, його вже, мабуть, ніколи не буде.

Було вже пізно, коли городами поверталася до своєї непривітної хатини, щоб решту довгої ночі просидіти за столом, перебираючи пальцями цоркотливі намистини чоток, з надією в отупінні шепотіти: «Поверни його, господи, врятуй його, зроби, щоб він був живий...» Пройшла біля Йосифового двору, та не побачила, як горбився той на перелазі, навіть не здогадалася, що є на світі добрий Йосиф, хто уберіг її в тяжкі роки від смерті. Лише вдома, як шукала в пійтьмах сусік, виразно побачила його: залитий потом, аж чорний від люті, з сокирою в руках... Вибрала з сусіка Ількові сорочки і вткнулась у них обличчям. Тужилась побачити образ Ілька, але уява не корилася її волі— стояв перед заплющеними очима Йосиф. «Я ось візьму та й віддам йому Ількові сорочки»,— подумала якось наївно (навіть сама зрозуміла, що це наївно), вважаючи, ніби так може віддячитись сусідові. Та враз зрозуміла, що не такої подяки хоче Йосиф.

Заснула, усім єством опираючись перед правдою, яку сьогодні збагнула. На світанку спросоння посягла біля себе рукою. Рука натрапила на порожнечу, й Олена прокинулася з гострим розчаруванням. Сон був такий невігадано правдивий, що навіть перевірила, чи замкнуті двері. Але як у хаті стало видно, Олена жажнулася. Справжнє життя було потворніше, ніж сон.

Із завмиранням, наче смертного вироку, стала чекати, коли прийде Йосиф складати привезені дрова. Але його не було.

Не прийшов і наступного дня.

В суботу Олена вибирала за хатою останні рядки картоплі, прибиті осінніми дощами, примішані ратицями худоби. Вона не хотіла дивитися в бік Йосифового обійстя, а втім, не могла себе стримати. На подвір'ї часом показувалася бабка Гафія, вся в чорному, як галка, інколи за чимось вибігала Павлінка. «Де

Йосиф? Що з ним, чому не хоче вийти?» — питала себе Олена. Почала думати над тим, щоб самій піти ніби за якимось ділом до сусідів.

Аж коло обіду побачила Йосифа: за хлівом загірив у бурт картоплю. І тоді від серця відлягла одна тривога, а на її місце заступила інша: «Боже, що мені робити?»

Всупереч волі невидимкою стояла біля свого доброго сусіда, уявно йшла до його хати, подавала на стіл і сиділа з Йосифом поруч, їла з ним з однієї череп'яної миски. Думка її двоїлася: чіплялася то за болісні спогади про Їлька, то за сутулу постать Йосифа, судорожно намащувала вихід. І врешті, до краю виснажившись, зрозуміла, — це прийшло якомсь негадано, наче одкровення, — що з Йосифом могла б жити щасливо.

2

На третій тиждень після визволення з Гірського завербувалася перша партія добровольців у Радянську Армію. А трохи раніше непоміченим зник із села Козарів Андрій зі своїм шуряком Іваном. Лише згодом стало відомо, що зголосилися вони в чехословацьку армію.

Проводи добровольців було обставлено святково. Напередодні від'їзду в клубі влаштували гуляння... За столами сиділи добровольці з дружинами та рідними, на сцені грали музики. Перший тост проголосив голова сільського комітету Рябий Мясак. Говорив він вишукано-урочисто, добираючи звучніші слова, і, гублячись від незвички виступати, завзято частив білястими віями.

— Товариші! Милі наші брати добровольці... Всім селом благословляємо вас... Ідіть, неборята, а ми тут за вас... не забудемо...

Тост був довгий. Весело пройшовся по столах передзвін ребрастих склянок, зблиснули вони в тьмяному світлі газових ламп. Випивши, люди повеселішали. Заструміла між ними на перших порах не дуже голосна розмова. Збив стриманий настрій, наче язиком його злизав, сп'янілий Гринь Мочарнюк — незмінний бохтер при сільській управі. На старості літ почав упадати в дитячий розум, знайшов смак у горілці й часто серед білого дня вештався по селу п'яний. Ввалився в клуб, оббиваючи плечима вузькі сінці та одвірки, галасливо і гордо. На секунду примовк, закліпав на світло, що різало йому загострені в темряві очі, і, розмахуючи руками, на все горло затягнув:

— Става-а-а, страна огромная...

Сплеснув між стінами регіт, закліпали лампи. Радісно підхопив люд знайому пісню, безжалісно коверкану старим Грицем. Поки інші співали, Гриць поважно вихилив чарку, витер уста рукавом гімнастерки, а потім уже не давав нікому до ладу ні поговорити, ні заспівати.

— Грицю, товаришу Мочарнюк! Поводьтєся пристойно, тут вам не корчма,— пробував його угомонити Рябий.

— Хто каже? То ти, Рябий Масяку, кричиш на старого чоловіка? Чуєш, неборе, ти мені рота не затуляй, бо тепер воля народу. Я можу собі робити, що хочу. Люди, чи маю право заспівати?

— Маєте, Грицю, маєте!

Усі випили, всі поробилися надмірно веселими й балакучими. Добровольці прилюдно голубили жінок і коханих. Нікому в той вечір не спадало на думку, що, може, востаннє пестить рідну, ніхто не думав про смерть, бо вона більше не мала влади над чесними людьми.

Лейтенант, що записував у добровольці,— добре збитий смаглявий харків'янин,— веселився заодне з усіма, частував людей махоркою, разом з ними крутив у газету потертий на долоні міцний самосад. На похміллі невміло танцював з молодицями чардаш, потім у колі чортом викидав колінця козачка, бив чобітьми так завзято і з таким молодецьким зухвальством, що на столах посуда дзвенів.

Згадав молодість і Гриць: теж удерся в коло, погупав неслухняною дерев'яною, яка замінювала ногу ще від першої світової, і під загальний регіт ниць простягся на долівці.

— Ногу би мені свою, я би тобі показав, пане-товаришу,— вихвалявся перед лейтенантом.— Га, я молодим... та що ти тямиш? Я замолоду з конем наввипередки біг... На весіллях бувало всіх дівок до смерті заморював. Я їм, пане-товаришу...— І в нестримній похвальбі ненароком бовкнув правду: — Я їм, пане-товаришу, до крові пальці обтоптував.

Гримнув регіт, посипалися на лису голову старого незлобні глузування, а той, неборака, озирався на людей, кліпав зчудовано — не догадувався, чого регочуть.

— Та що ви іржете, як коні? — почав огризатися.— Як старий, то вже й глумитися? Ану, хто зі мною поміряється, га? Я і самого Гіглера не боюся.

— Зписуйтеся, діду, в добровольці,— гукнув хтось.

— Я в добровольці? Я? Ану, пане-товаришу, записуй: дід безногий Гриць Мочарнюк, старого Івана Мочарнюкового син...

Лейтенант, ховаючи під стріхою смолястих брів пустотливо звужені очі, записав усе, як Гриць велів, і запропонував тому підписатись.

— І підпишуться, і підпишуться, га...— півнем стрибав Гриць біля столу, згрібав ліктями склянки.

Але, як відчув у пальцях холодок авторучки, кольнула старого верховинця в серце тривога: га, то, пане-товаришу, не жарти. Знав Гриць з гіркого досвіду ціну підпису. Черкнеш здуру, з п'яних очей, а потім порятунку нема. І почав старий зволікати, викривчатись.

— Га, де ті окуляри, пек би їм... Загубив, либонь. А таких

тепер і з свічкою не знайдеш: найменша буква крізь них така, як кінь...

— Злякався, дідуся? — давився реготом лейтенант.— Що ж тепера Гітлерові, хто йому, поганцеві, вік укоротить?

— Пожовтїв герой,— став потішатися над старим Соломка Побійця.— Та дивїться, люди, в нього вже... Тьху, а сморід! Де такого в добровольці, ще й своїх газами вдушить...

— А ти підеш? — напав Гриць на рятівну думку.

— Я? Чого мені? Ви нахвалялися,— почав задкувати Побійця. Припертий глузуванням громади, що з насолодою мстила йому за знущання з старого чоловіка, буряково почервонїв.

А Гриць, зачувши порятунок, наступав:

— Пиши, пиши... Еге, легеню... То тобі не хлопчаків лякати.

— Його вже Йосиф так перелякав, що сам уночі й помочитися не вийде,— запустив хтось убивчий дотеп.

— Не вийду? — оگریзнувся той, зацьковано оглядаючись по юрбі. Відчув, що настала пора захищати свою честь, бо потім ще й дітлахи дражнитимуть.— Ходімо, Василю,— звернувся до когось з друзків.

— Давай! — І в свою чергу до сусіда: — Їдьмо, Іване.

І негадано пішло: хто записався — передавав ручку сусідові. Було в цьому легінське зухвальство, зелене бажання похизуватися перед дівчатами: що нам, мовляв,— море по коліна.

Лейтенант посерйознішав, умить підтягнувся, і на смагле, змащене потом обличчя лягла ділова поважність.

Йосиф самотньо сидїв у кутку під стіною. Як біля столу знялася метушня навколо Гриця і люди із зали відхлинули туди, Йосиф теж пройшов було за ними, та знову враз повернувся на своє місце. Сидїв там якось відчужено і, здавалося, був зовсім байдужий до того, що творилося вокіл. Радий, що ніхто не заважав думати. А думок зібралось стільки, аж голова тріщала, як повна діжка. Все, назбиране роками холостяцького життя, тепер, коли збагнув безглуздість свого існування, впало на нього, як важкий камінь. Чи то раніше, коли саме пора була кохатися, він проспав, чи не зятявив, але жодної згадки не залишилось йому, щоб хоч утішити себе: отоді-то кохався, отоді страждав у гіркоті розлуки. Наче крізь курячу сліпоту, дивився в молоді роки на дівчат. Похоронений книгами, він і не підозрював, що навіть сон пролюбиму жінку, навіть слід її босої ноги на дорозі — настільки вагомї речі, що про них можна думати і говорити більше, ніж про всі мудрості, які він читав у книгах.

Він щиро задрив добровольцям, що сиділи в парах з дружинами, сам охоче помінявся б з будь-яким. Тільки б прощатись з коханою, нехай і востаннє... Вона б завжди згадувала: «У добровольцях загинув мій Йосиф». Йому неважко було уявити собі, як біля криниці, набираючи воду, згадують-оплакують жінки своїх героїв: «Мій, коли йшов, поцілував дітей та так гірко дивився на них, ніби знав, що більше їх не буде видіти».—

«Серце чоловікове віщує, лише воно не може сказати».— «А мій в останньому листі написав таке,— каже Олена,— що я зразу знала: нема чого мені більше чекати. І нічого такого не написав, а я серцем відчула і так розплакалась, що місця собі не знаходила». Йосиф натужно проковтнув гарячу спазму. «Мене ніхто не буде згадувати».

— Хто ще там? — гукнув Рябий від столу в порожню залу.

Йосиф підхопився і, збагнувши, в чому справа, відчув шумливий напір крові у вухах. Метнув очима на Олену, що сиділа віддалік під протилежною стіною, на людей, але в хвилюванні не побачив нічого ні там, ні там. Тоді поквапом пройшов до столу і, наливаючись неусвідомленим щастям, сказав:

— Записуй, Кириле.

— Прізвище диктуй,— прищулившись, нічого не бачачи поза лампою, попросив заклопотано Рябий.

— Йосиф Глиняник... тисяча дев'ятсот...

— За батьком як?.. Не спіши...

Лише тоді, як уже ставив проти свого імені підпис, збагнув причину своєї радості. Таж Олені на лавиці вже не було, а від того втратив усяке значення зухвалий Йосифів учинок. Пив з усіма нарівні, вдавав із себе спокійного і веселого добровольця, а серце шкребли котячі пазури, кровоточило воно при згадці про близьку розлуку.

Павлинка — розум'янена, чарівна в своїй молодості — обвила брата за шию, спитала:

— Журишся?

— З чого взяла? А-а-а, хай кінь журиться, в нього велика голова,— пожартував Йосиф, відсторонюючи від себе сестру.

— Я за тебе така рада.

— Додому час... Зібратися ще треба.

— Погуляймо трохи. Так добре.

Павлинка від часу повідомлення з фронту про загибель чоловіка — Скрипакового Олексі, з яким прожила тільки два місяці,— носила траур. Оце вперше одягла своє дівоче плаття. У ньому змінилася не тільки зовнішньо. Здавалося, і в душі наступив різкий перелом — життя врешті взяло гору. Її важко було навіть упізнати.

Додому повертались далеко за північ, розмовляли про все, тільки ні словом не згадували, що ранком обоє мають іти. Ніч була дзвінка, морозяна, зоряна. У багатьох хатах світилося — збиралися добровольці. Схилившись над саквами, нечутно ронили в них слюзи принишклі матері та дружини... Щоб йому горенько! З визволенням уже було заспокоїлися матері, стали на місця згорьовані серця. Думали свою наївно-просту й хорошу людську думу: «Кого нема — не вернути, а хто вберіг себе — житиме». А тут ось як повернулося. Ще тих не дочекались, а вже цих лукає до себе фронт. І добровільно йдуть на смерть, а ще й сварять: «Чого плачете? Не до фашистської армії ідемо».

Йосифа теж не смерть лякала, і не від того стривожився, як уступив за Павлинкою на своє подвір'я. «На кого залишу хазяйство? — голкою вколото. — Хату, два підсвинки, корову, коня? Не впорається бабка Гафія». Саме про це ж здогадалася й Павлинка, бо, як брат з похиленою головою ввійшов у хату, звела на нього посмутнілі очі.

— Що будемо робити?

Йосифові неприємно було знову бачити в очах сестри звичний траурний смуток, тому сказав бадьоро:

— Не журися, я щось придумаю.

— Що придумаєш?

— А-а-а, не знаю, сам не знаю... Ти лягай спати. Я десь розшукаю бабку Гафію, вона, либонь, у Тернинкових.

Бабку Гафію майже при смерті привів Йосиф у голодний сорок перший до своєї хати, відтоді й прижилася. Якось викликала і в гарячу пору трималася обійстя, а як наступали перепочинки, ішла по людях і по кілька днів не показувалась — манили її, бездомну, мандри, тягло добре серце до людей.

— Я і справді ляжу, стомилася дуже, — погодилася Павлинка.

Скинула підтопані туфлі, засунула їх ногами в куток і, нероздягнена, скоцюрбилася калачиком на лавиці. Зразу, наче понурилась у воду, заснула. Йосиф з ніжністю доброї матері накрив її ковдрою. «Спи, спи, — попросив у думці. — Тобі б, небого, іще біла матері ніжитися, а вже он скільки вкусила нещастя. Чудне життя».

Зніс із горища погризений мишами чемодан (ще зі студентських років зберігся), витер старою ганчіркою, скидав дорожні речі, сів голитися. Потім погасив світло і, приказуючи: «Спи, спи, небого, ти ще зовсім дитина», вийшов.

Було темно, тихо, тужно. Завислий над горами вищербок місяця ледь-ледь пронизував нічний морок, тьмяно сріблив булькотливу гноівку перед хлівом. Мислено прощаючись з садибою, Йосиф обійшов вокіл двору, відчинив двері до хліва. В ніс ударило застояне вологе повітря. Добув з кишені запальничку, щоб присвітити, чи все гаразд, але тут же й сховав її — не хотів завдати собі ще більшого жалю.

Не думав дотепер, що все це йому таке дороге, таке близьке. «Ми лише тоді знаємо цінити річ, коли її втрачаємо. Якби люди весь час мали гадку, що завтра помруть, ніколи не ображали б одне одного. Але про смерть ніхто не думає. Чоловік боїться смерті, тому не хоче про неї згадувати».

Зачинив хлів, ще раз обійшов подвір'я і сів на перелазі.

— Ну, от і все, — сказав він, поглажуючи долонею відполірований до блиску кілок.

Це означало, що він зробив уже все необхідне, попросився з усім і може вирушати. І ніхто не буде його проводити, плакати ніхто не буде. Нічна тиша побільшувала почуття самотності, через кілька хвилин Йосифом заволодів відчай. Він схопився за

голову, переступив перелаз і сказав: «Піду! Піду!» У відчаї він міг зробити те, на що ніколи не зважився б іншим разом.

Стежкою через сад пройшов упригинці, ніби так міг схватися від зайвих очей, на подвір'я ввійшов не через хвіртку, а протиснувся крізь тісну щілину між стіною хати і хворостяним тином. Єдине віконце, що виходило на двір, теплилося журливим світлом, мрійливо вдивлялося в ніч, наче когось виглядало. Здригаючись від раптом ошалалого серця, Йосиф ступив до вікна і заглянув усередину. Олена стояла навколішки, молитовно складені руки були обвиті чотками. Так вкорочує ніч у своїй келії молода черниця.

Зустріла вона Йосифа здивовано, злякано і радісно. Сказала захрипло, ховаючи в шухляду чотки:

— Сідай, Йосифе... Я тебе чекала...

— А-а-а, час пізній,— проказав Йосиф, раптом весь розцвівши від щастя. «Вона мене чекала, боже мій, вона чекала». З натугою почав уганяти в спорожнілу голову хоч яку-небудь підходящу думку, щоб продовжити розмову. Але нічого не знайшов і почав заклопотано крутити цигарку.

— Ти палиш? — здивувалася Олена.

— Нерви не на місці.

Не припаливши цигарки, зробив якусь гримасу, що мала означати усмішку, і промовив з удаваною байдужістю:

— Попрошайтесь зайшов...— А далі фальшиво бадьорий голос його здригнувся, забринів глухо: — А-а-а, поїду ранком... Можливо, хто його знає... не на гостину йду.

Миготливо застрибали Оленині вії, а потім побачив Йосиф: просочилися з-під них блискучі крапельки, покотилися додолу, залишаючи на оксамиті щік блискучий слід. Розгублена й прибіта, стояла посеред хати. Стримуваний плач приводив у судорожну дрож губи. Зриваючись на квиління, сказала:

— Йосифе... і ти підеш...

Долоньями затулила лице, долинками поміж пальців сочилися сльози, збігали в рукава.

Починаючи вірити в майже неймовірне, Йосиф боязко наблизився до Олени, доторкнувся долонею до її плеча. Сподівався, що відсахнеться, але вона стояла спокійно, навіть нахилилася до Йосифа. В запамороченому стані він не знайшов іншого, як гладити її руку.

— А-а-а, ти не плач... не побивайся,— бубонів він, ковтаючи спазму.— Може, я ще не піду.

— Не йди, Йосифе.

— А-а-а, не піду... Я нікуди від тебе не піду.

По-ведмежому невинно обгорнув Олену за плечі, а вона пригорнулася до нього і просила:

— Не їдь... Без тебе я залишуся зовсім сама.

Потім отямилася і, слабо пручаючись з обіймів, попросила:

— Світло в хаті, хтось побачить.

Не дуже добре тямлячи, що робить, Йосиф дмухнув на гасничок, і в хаті стало темно.

Заохочений випивкою, наладжений на добрий тон, Рябий замучив своїми оповідями лейтенанта. Той з ввічливості слухав, кліпав сонливими очима, а далі сказав:

— Буду лягати.

Рябий віддав гостеві своє ліжко. Хазяйка настелила нову домоткану простиню, темну і тверду, як бляха. Щоб вище голові, наклала під подушку різного ганчір'я, а ковдру надворі добре витріпала. Погасили світло, та Рябий і так не вгомнювався:

— Якби я вам, товаришу лейтенант, показав своє тіло!.. Подзьобане все осколками... вже й не знаю, як живим залишився...

— Граната?

— Як?

— Будемо спати, я стомився...

— А, ви кажете: граната? Так, так... В пару метрах розірвалася — не одна, а дві... Праву руку геть пошкодило, оці обрубки... Не сидів би я біля жінки, якби не таке нещастя. Гой, уже я своє відвоював, списали, як зношену ганчірку, — і все. Сиди собі, Кириле, на печі, най інші за тебе кров проливають. А я ще своє не спокутував...— Рябий зітхнув скаржливо, повернувся на твердій лежанці, мостячи під себе полу ковдри.— До хортицької окупації жив я... Гой, що тут таїтися. Недобре я жив... Довго мені наші комуністи не вірили. Та й звісно, яка віра такому чоловікові. Кажуть, що треба честь берегти замолоду, а я її не беріг: шкодив людям здуру. А звершена підлість до смерті чоловіка переслідує, іде за ним, як та тінь. Ви ще не спите?

— Га?

— Я кажу: звершена підлість іде за чоловіком, як тінь. То вже я на собі перевірів. Зеленьяк (був у нас такий партієць) довго впирався, не допускав до партії. Його потім у концтабір... Ще не спите? Твердий був комуніст. Та воно й правильно, я нічого не кажу. Час був воєнний, страшний, а партія — діло велике. Лише я собі міркую так: коли чоловік щиро кається, його треба прощати, бо від того, може, й ціле його життя по-іншому піде. А він мені не вірив, довго не вірив. Лише тоді пом'якнув, коли побачив на свої очі, що Кирило Масяк не зрадник, а ідейний чоловік. Серед білого дня, як із неба звалилися, налетіли до мене в хату жандарми, забрали заборонену літературу, а Кирилові дубинами та прикладами геть розмалювали голову та зв'язали ланцюжком руки на спині і погнали. Гой, товаришу, не дай бог і уві сні такого побачити... В одній пісні так співається: «Закувала зозулиця, сіла на калину, сто раз буду помирати за ту Верховину». Гой, товаришу, вмирав я сто раз і сто раз воскресав. Сім місяців був у тому пеклі. Після того й Зеленьяк мені повірив. Гой, не дай бог... А партійців наших гірнянських усіх забрали, хтось виказав...

Я врятувався, утік... Переховався до пори у добрих людей, а потім до партизанів пристав. Набідувався я досита. Ви спите?

Лейтенант не відповів. Він уже давно спав звичним фронтовим сном, що звалював чоловіка раптово і залишав його так же раптово, якщо наближалася небезпека. Рябий закректав, заохкав і заплююив очі, та тільки даремно. Зранив він свою долю, і, дарма що воював щиро, себе не щадячи, не вигоїлась рана, тільки ввійшла всередину, від чужих очей затулилася партизанським кожушком, тому-то й сон після спогадів не йшов. «Звершений злочин тягнеться за чоловіком, як тінь»,— повторював для себе Рябий і неспокійно перевертався з боку на бік.

Ранком, тільки світ, завітав Йосиф. Довго м'явся біля порога і не знав, як почати розмову. Аж згодом, сидячи виструнчено за столом, промовив:

— А-а-а, про те я, щоб... Товаришу лейтенант, в мене такі справи, що не можу йти... хату нема на кого залишити.

— Жінку шкода покинути? — спитав лейтенант.

— Самотній я, товаришу, без жінки.

— Тим і краще,— сказав лейтенант через плече, з насолодою витираючи домотканим рушником круту, позначену навскісними рубцями шию.

— А-а-а, воно так... краще...

Глуха образа на цього незнайомого чоловіка, що не хотів його зрозуміти, і на себе за невміння до ладу розповісти, скували Йосифові тремтячі губи. Побачивши на столі пачку махорки, не просячи дозволу, скрутив цигарку і мовчки, гарячково соваючи по штанях долонями, загорнувся димом. «Дурень який! — в душі лаяв лейтенанта.— Думає: злякався я, хвіст ховаю. Ти розумій мене, чоловіче добрий, хату нема на кого залишити. Відстрочку я прошу на якийсь тиждень... Днями воно все з'ясується, не можу я так з ходу: їди за мене. За одну ніч таке діло не роблять... Ось які в мене справи. Залишу в хаті хазяйку, а тоді — з чистим серцем». Сказавши в думці все, що мав сказати, з ваганням рушив до порога. З ненавистю поглядав він спідлоба на брунатну спину лейтенанта, обціплену білою майкою. Вже тримаючись за клямку, сказав:

— Відстрочку прошу на пару днів, а-а-а, хазяйку щоб привести до хати.

— Війна відстрочки не знає.

Йосиф вийшов, тихо причинивши за собою хатні двері, зате сінешніми гримнув без жалю, аж шибки у вікнах задзвеніли.

— У нього, товаришу, діло серйозне. Обоє записалися: і він, і сестра. Газдівство отак не кинути ж без догляду.

Лейтенант посварився:

— А ви чого мовчите? Мені це хіба знати?

Рябий вибіг за Йосифом і гукнув його вже з вулиці. Але ображений Йосиф навіть не олягнувся, і Рябому довелося бігти за ним аж за ворота.

— Зачекай, чого надувся? От як... І дверима ти, неборе, не грюкай, а навчися з начальством до пуття говорити.— Запнувся, закліпав білястими віями і додав квапливо, наче щось крав:— Лейтенанта я вмовив, а ти... честь знай...

— А-а, хіба я в лісі виріс?— просяяв Йосиф, з півслова, вгадавши натяк голови.— У мене таке діло, що, знаєш... а-а-а, не буду тобі завчасно говорити... Женюся.

Ішов додому, не чуючи під собою ніг. Полонений своїм щастям, розмірковував: «А-а-а, я дам, свиню дам, коня або корову. Все дам, нащо воно мені».

— Не йду я, Павлінко,— сказав сестрі з порога і, наче на підтвердження словам, кинув на ліжко шапку, повісив на цвяшок, вбитий в одвірок, піджак.— А-а-а, відстрочку дали.

Але Павлінка не зраділа такій новині, в очах її вчитав Йосиф докір і співчуття. Він продовжив трохи роздратовано і розгублено:

— Що я мав робити? Кинути все, хай пропадає? А-а-а, що ти розумієш...

Якби Павлінка хоч словом дорікнула йому, він напевно розкричався б, а потім, як і завжди після спалаху, картав би себе: «За що я на неї напав, як тиран, чи мало їй біди і без того?»

Прощалися стримано. Збентежений Йосиф змахнув кулаком сльозу, провів Павлінку за ворота, звідти повернувся в хату, для чогось на ключ замкнув двері і прилип носом до шибки. Маленька, зігнута під вагою чемодана, віддалялася Павлінка від хати, кілька разів оглядалася через плече, згодом сховалася за Івановою садибою. А Йосиф усе ще стояв біля вікна, боявся повернути голову, щоб не зустрітись віч-на-віч зі своєю самотністю. «А-а-а, погано вийшло. Я навіть не сказав, щоб писала. Випустив з хати, як служницю. Либонь, і харчів не взяла на дорогу». Нарешті відійшов од вікна, тривожно пройшовся очима по долівці, по чорних від старості меблях, розписаних грубою в'язкою різьби... Все було на місці, тільки зникла зі стіни фотокартка Скрипакового Олексі, що висіла там уже кілька років.

І чомусь саме зникнення цієї дрібниці найбільше вразило Йосифа.

3

Хутко збігали святкові осінні дні. Запала сльота— дощ і дощ... Зсувалися круті береги Бистрої, з гулом зривалися обвислі стіни крихкого суглинку і падали в пінясту бордово-темну воду. День у день повивалися гори туманами, густими, білими, як весільна фата. У середині грудня вдарили по болотах морози: спочатку мізерні— лише злегка облямували льодком калюжі, а потім розгулялися, дошкульні, зубаті. Одяглася земля в броню, на тихі заводи кинулися дзеркала заматерілого синього льоду. Мороз випив із землі вологу, і за тривкий морозостій з-під коліс

закуріла пилюка, як серед літа. Під Новий рік випав перший сніжок. Злегка, зовсім скупко присолив він землю і більше не танув. Сміялися люди з такої зими:

- Не до снігу, либонь, святим. Воєнними справами зайняті.
- Всюди нестатки наробилися.

Та не стала несприятлива погода людям на заваді. Усім миром лагодили дороги, розширювали їх, засипали ядерною галькою, наче відтепер у шовкових постільцях збиралися всі ходити.

Ще в сльоту почали копати від мочаристої улоговини до річки канал. Робота в таку погоду — чортів виморювати, а людям наче й нічого, наче полегко дається. Хто надголодь, а хто й зовсім натщесерце, хто в теплій поруділій гуні, а хто в літній злиденній одіжці, котру не доносив фронт до справжнього решета. Та ше й жарти їм у головах. Виманили якось до гурту розпусну Тимкову відданицю, прозвану за куций зріст Ганькою Недорідком, і жартів та сміху — на віз вантажити. Громадою взялися сватати її за Немещукового бабкуватого перестарка Микулу. Сільський тесля Іваньо, що не сьогодні язика наламав на сватівських справах, за всіма правилами стародавнього верховинського звичаю виконав сватанки. Ганька лукаво блимала терновими очима, непідкупно вагалася, по-дівоному набиваючи собі ціну, а далі млосно зітхнула й погодилася:

- Хоч курей-несучок перевірятиме.

Обізнаний з релігійними обрядами Спаситель, стоячи на пеньку, тричі прочитав оголоски:

— Оголошується, дорогі вірники, що чесний легінь Немещук Микула заручив собі чесну дівицю Тимко Ганну. Хто знає між ними якісь перешкоди, най повідомить святій матері церкві.

Перешкоди були:

- Несучок Микула не вмів перевіряти.
- А, не брешіть, він і вдома тим ділом займається.
- Та й Ганьку він не любить, до хромої Пірки забігає.

Молодиці хвацько витанцьовували в рідкій калюжі, співали ритуально-пародійних:

Благослови, мамко, під віночок Ганьку,
А Микулу під тернину, най не дурить дівчину.

Жарти скінчилися дещо несподівано, в самий розпал. Набравшись відваги, легінь пригорнувся до Ганьки, а та його прилюдно поцілувала і ввігнала цим у такий сором, що відразу подався геть.

Потім партіями — чоловік по п'ятдесят щодня — ходили за Яблунцю ставити зірвані окупантами залізничні мости. На Йосифа прийшла черга в понеділок. Вирушили в дорогу рано-вранці, щоб прибути до місця зі сходом сонця. Та поки добралися сніговим бездоріжжям через гори, на мосту вже кипіла робота.

Йосиф став на узгірку, оцінююче окинув зором вузьку долину. Ще не схоплена кригою, дьогтево чорніла в білих берегах ріка, смугами висіли над водою тумани. Двоарочний залізний міст — чиста руїна: хаотично стирчали з води погнуті залізяки, дугою викинулися вгору обірвані рейки. Тут-там на високому насипі стелили по снігу плазуючий дим розведені для обігріву багаття, червоніли жмутки куцоого полум'я.

Добровільно залишився Йосиф на будівництві п'ять днів. Його захопила дружна робота своїм ритмом, радісно-заохочуючим: «Давай, давай!» Трохи ледацюватий від роду, він тепер надсаджувався з усіх сил, підштовхував неквапливих сусідів:

— Давай, давай, неборята. Ану, лише не стійте.

З доброю насмішкою приймали люди його слова, умисно підкидали його рукам роботу що поважче, підколювали:

— Давай, Йосифе, ти в молодості за книжками сидів — не перемучився.

— А-а-а, я і не відмовляюся. Сила в мене є.

Та дожартувалися до недоброго: звалили Йосифові на плечі важку залізяку, він посковзнувся і скалічив ногу.

Начальник саперної військової частини, рудовусий донець, оглянув рану і посварився:

— Для чого дурний героїзм? Могло кінчитися знаєте чим? От на голову впала б оця... Знаєте? Чи мало ще жертв?

— А-а-а, нічого...— кріпився Йосиф.

— Людина — не «нічого».

Рана виявилася пустяковою, та залишатись на будівництві було годі.

— Загойт'ся, я знову прийду,— пообіцяв Йосиф.

А святкові дні розмотувались, як сувій дорогого шовку.

...У снігу ділили панську землю, і люди клали слідами нерівні межі в його сирій м'якоті. Те, про що мріяли покоління верховинських бідарів, за що гнили в тюрмах, звершилося так просто, що аж дошкульно. Наче не про масну землю ішла мова, а про розподіл сліпих кошенят: ті, кого комітет наділив нею, сягали в шапку за номерками. І все... Витяг номерок — і більше нічого. Земля твоя: ори, сій.

Прирізали на користь безмаєтних добрий шмат від Козаря. І знову ж таки — нічого, гладко, мирно. Не казився старий куркуль і сокиру в руки не хапав, щоб відстояти своє, нажите правдою і неправдою. І виду не подав, жаднюга, що болить за своїм.

П'ять сімей переселилися у низинні колишні панські маєтки, осіли повновладними у добротних покоях, втягли в них свої мізерні пожитки.

Погуляли, випили нові газди, і в такий спосіб була освячена подія, рівної якій не знала безземельна Верховина.

На останньому тижні м'ясиць гуляло Гірське перші чотири весілля, за столами співали «Катюшу» та ще інших нових пісень. Відсвяткувало село двоє хрестин, випроведило на кладовище

діда Глухаря, що з весни не вставав і був у тягар для хатніх. На поминках усі співали, а під кінець невістка — ладна, тутотіла, як молодий огірок, молодичка — заграла чорними шнурочками брів і пішла до танку.

— Що воно за життя, бий його гаразд,— іржали лоскотані втіхою діди.

— От воно яке, куме. Во-о-оля! Ой щоб йому! А в мене вже й зуби приїлися, не вкушу. О-о-ой припізнилося, кольку йому в ребра.

— Глухареві, царство йому небесне, припізнилося, а ми ще своє і беззубими ротами вкусимо, кугу-кугу,— совався кашлявий дідуган Цицькун.— Ми ще своє до денця, кугу-кугу... Ану, пом'янімо покійничка. Беріть, куме, та вип'ємо за упокій душі праведної і за наше здоров'я.

За першою партією добровольців пішла друга, далі третя, четверта. Прощалися з піснями, з веселощами, наче зібралися не на війну, а до далекого родича на сімейне свято.

Стільки переспівала Верховина в ту зиму пісень, скільки не співали ніколи. Здавалося, не люди, а самі гори розспівалися. Дехто аж лякався:

— Ой, наспіваємо собі на голови.

4

А за горами, на Заході, війна догулювала свої останні місяці, клала червоні покоси на білих снігах і слала по селах чорні вісті.

По неділях топталися біля церкви діди і вели підрахунок:

— Климків Василь, Гаврило Сорока, Іванищуків Мигаль, Симків молодший, Івана Петрового Іван...

— Логуханич, Свищо, Пласкун...— ішов на підмогу інший, бухгалтерською рахівницею виставляючи перед односумами розчепрену п'ятірню.

Учителя Ілька Семенюка, як правило, згадували в останню чергу, бо не був корінним гірняцем. Після нього називали ще з десятиох пристахів, і на тому рахунок кінчався, але він ніколи не був ні повним, ні точним. Що не день — нові повідомлення посилала смерть у гори, а то часом хтось з відспіваних-відпоми-наних прибивався в рідну оселю. Радість і горе напередміжки навідувалися в селянські хати: там — сльози, голосіння, а там — трепетні зітхання: «Боже милий, а ми тебе, сердешний, уже відплакали». Замучений до ручки чоловік скидав у коморі військове шмаття, натягував довоєнне. А скільки штанів з'їдала тепер міль! Висіли вони на грядках у всіх на очах, наче промовляли: є господар у хаті. Але був то лише солодкий обман. Господар десь орав чужі поля маленькою лопаткою піхотинця, а то, може, назавжди оборався та обсіявся на своєму віку.

Про одних знали достеменно, що зелену їм більше не то-
лочити, бо з фронту були повідомлення: загинув по-геройському
за святостефанську корону. По них читали псалми, і жінка,
втікнувшись обличчям у чоловікову давно вивітрєну одіжку, ридма
ридала; і дзвони дзвонили заливно, і покійник десь був на великій
землі, але вдома його не було, і воскова свічка горіла в самотині,
залишена на довгу ніч у порожній хаті. Дивилася жінка на ту
свічку, і серце її розривалося: поглянути б на мертвого — з очей
скоріше зійшов би, а так вічно живий стоятиме перед очима, бо
живого, ще й при доброму здоров'ї, проводила його на той світ.

Про загибель Ілька Олену повідомили ще в сорок другому,
тоді ще дала за ним дзвонити і відтоді чекала: а може... Нестихна
туга за чоловіком і ще тисячі бід воєнних років зігнули, скалічили
релігійною облудою, і годі було їй, слабкодухій, випрямитися
і взяти нове життя чистими руками. Як і досі, знаходила собі
затишок у сутині церкви, з готовністю прислужувала попові
у господарстві, просячи у винагороду лише молитов. А щовечора
приходив Йосиф, лузав на покуті насіння. Правда, він більше не
розповідав про те, як дивно побудовано світ. Тепер більше
мовчав. М'яв у собі перестарок лоскотне парубоцьке почуття, із
завмиранням чекав, коли Олена перша промовить бажане слово.
А вона була глуха до його муки, лише як замовляв, що поїде,
мабуть, воювати, її лякала самотність і простила:

— Не їдь, ще почекай.

Може, так, сплюндрованим острівцем, і залишилась би її
доля, якби не скоїлося лихо. Після різдва в селі стали на постій
четверо військових. Зарекомендували себе представниками
фронту, голові сільради ткнули під ніс папери, в яких той все
одно нічого не розібрав; на запитання, що думають у селі робити
і чи надовго, капітан насуплено відповів:

— Військових про таке не питають.

— Ну-ну, та я лише так. Гой, чи я не знаю,— запобігливо
зігнувся Рябий.

Виявились вони хлопцями товариськими, веселими і при-
пали до душі гірнянській молоді. Дехто, щоправда, дивувався:
чого то четверо здоров'яків байдики б'ють, але надто святим
було почуття до визволителів, щоб уголос виявити думку. Не
ремствували селяни й на те, що для фронтовиків доводилося
здавати всілякий провіант, навіть самогон.

Якось увечері, коли Йосифа не було, до Лениної хати, при-
гинаючись у дверях, зайшов капітан. Олена злякалася, але той
поводився так невимушено просто, надійно-хороше, що невдовзі
заспокоїлася. Оповідав забавні фронтові билиці, реготав до впаду,
смішив Олену. Навіть — на потіху їй — узявся прясти. Це в нього
не виходило: нитка сукалася груба й нерівна, як погано напов-
нена ковбаска.

— Давайте, ваші руки до такої роботи не стоять.

— Йй-бо, у мене руки дубові. От що значить: золоті жіночі руки. У вас, Оленко, руки золоті. Правда? Ну да, золото.— Взяв Оленину руку, притягнув до себе і поцілував у пальці.

Олена відсахнулася:

— Що ви робите?

— Не бійтеся, не бійтеся. Я ж не вкусив, правда?

— Ви не смійте таке робити.

— Ну, я не буду. Ви не сердьтесь на мене. Правда, не сердитесь?

Після того став навідуватися частіше. А якось прийшов не сам, а з товстуном майором. Принесли сулію самогону, закуски. Застали Йосифа, хоча це було для них явно небажаним, але до пори трималися з ним ввічливо. Прясти того вечора Олені так і не довелося. Силоміць посадили її між себе за стіл і частували навперербій. Вона відмовлялася, тільки пригублювала чарку, а проте хутко захмеліла. А військові хияляли самогон цілими горнятами. Олена торопіла.

— Ми звиклі,— вдоволено хвалився товстун майор.— На фронті без горілки— все одно що без зброї. Нема пального— нема наступу.

Він без угаву атакував Йосифа:

— Давай, давай! Мужчина ти чи натуральна баба?

— Не буду, не можу я, товаришу, так багато пити.— Йосиф нюхом уловив, чим тут пахне. Волячими добрими очима оглядав військових, подовгу затримував погляд на роззум'яненій Олені і чув, як по спині колко пробігають мурашки. А товстун напосідав:

— Давай, давай!

— Товаришу, лишть мене. І ви не пийте так багато. То шкодить.

— А я тебе натурально заставляю. Пий,— він поліз рукою в кобуру.

Задихаючись, обливаючи самогоном груди, страшенно вивертаючи білки, Йосиф з короткими передишками випив повне горнятко. Перед очима йому почало зразу двоїтися, здолала втома, але прибавилось бадьорості.

— А-а-а, більше я не буду.

— Будеш, ти молодець,— трусився з хмільного реготу товстун.— Ти натуральний молодець і герой. У старій армії за такі подвиги хрестом нагороджували. Пий!

Через півгодини Йосиф уже замертво лежав на дубовій лавиці й хропів.

— Готов боєць,— реготав товстун.— А трубить, сучий син, як полковий сурмач. Ну, молодичко, тепер ти наша. Подивись на мене. Гарний?— Цупко обхопив Олену за талію і прихилив до себе.— Цілуй!

— Облиць,— до нього капітан.

— Відійди, сволоч! — грубо відштовхнув побратима ліктем.— Ну, молодичко, цілуй.

Олена в одну мить отверезіла.

— Не чіпайте, я кричатиму, Йосифе!

— Фашистів приймала, а своїх — кричати! — Ми з тобою по-доброму...

— Рятуйте! — гукнула Олена що було сили.

Відчувши на мить волю, Олена юркнула під стіл і як стій була надворі. Не знала, що творилося в її хаті, лише чула кілька пострілів. До світання в легкому платті мерзла на городі, топтала воронку в крихкому снігу взутими на босу ногу черевиками. Як тільки світ — попросилася до Йосифової хати, нагнала жаху на бабку Гафію.

— Ісусе праведний, богородице-діво...

Гафія уклала Олену на теплу лежанку, окутала її периною. Незабаром, осунулий, позеленілий, приволікся додому Йосиф і дубовим язиком якимось вимучив:

— А крові — як з кабана... брр... не могу.— Йому зробилося зле.

Наче білизну на бистрині, полоскало в той день село нічну подію, з насолодою перемивали баби Оленині кісточки, щедро поливали брудом її неповинну голову.

Капітана опорали товариші в Олениній хаті, звідти понесли його на кладовище і поховали тихо, як ховають селяни здохлу худобу. Вночі на могилку хтось переніс з Іваньового коноплиця опудало, і довго вабило воно очі прохожих, викликало непристойні розмови.

Тої ж ночі, викравши в селян коней, «військові» зникли. Лише на другий день з'ясувалося — бандитів пригріли.

Серед білого дня переносив Йосиф Оленині пожитки до себе. Прохожі насмішкувато закидали, чи не думає одружитися на бандитовій любасці; він хмурився, загрозливо білів.

— Заткніться, а-а-а. Вона не винувата.

Випорожнивши халупу, хрест-навхрест забив березовими дрючками вікна, перехрестив дубовими дошками двері. Смертю після цього дихнула покинута халупа — почали її розтягати потроху. Рознесли для спалу тин, вибили з-під хлівця підпорки, і він при першому ж вітрі осів, а за кілька днів уже лише слід зачорнів по ньому, поки молодий сніг не загорнув і його.

Різним зіллям відходжувала бабка Гафія Олену, в хуртовину їздив Йосиф до міста по лікаря. І на п'ятому тижні Олена настільки зміцніла, що без сторонньої допомоги встала з ліжка. Хитаючись верболозиною, пішла до вікна. День надворі був блакитно-білий, земля мов припухла, вирівнялась: ні гострих ліній, ні кольорових контрастів. Сніг випав уночі, його ще не встигли побродити. Олена широко всміхнулася, по-дитячому радіючи світові, якого так давно не бачила.

— Боже, як гарно,— шепотіла розчулено. Та раптом худе її обличчя видовжилось, скам'яніло. За садом вона побачила свою садибу. Білі хрести на вікнах і дверях... Нагадували вони Олені навхресні перекреслення, які, бувало, робив Ілько в зошитах своїх учнів. Значить, усе, прожите в тій халупі, було помилкою, усе перекреслили навхрест березовими дрючками. Власне, ціле її життя — помилка, а Олена готова закреслити його, якби знаття, що попереду чекає краще. Але в завтрашньому дні вона не бачила нічого світлого.

— Не плач,— утішала бабка Гафія, в ниточку витягуючи губи.— Йосиф добрий, він тебе не полишить саму... Йому байдуже, що плещуть язиками...— Стара спохватилася, але було пізно.

Як потім не викручувалася, як не опиралася, та на настійливе благаання хворої змушена була розповісти, яка неслава впала на Оленину голову.

— Бабко, але ж то все неправда.

— Ні, ні, то неправда, Оленко.— І нишком хрестилася Гафія, щоби бог не зарахував їй обман за гріх. «А то ще як неправда, хіба сама не була молодою»,— зі старечою сварливістю думала про себе. І, щоб зменшити біль, який спричинила хворій, стала розповідати, як побивався за нею Йосиф, як не відходив від ліжка.— Любити він тебе, небого, душі в тобі не чує... Ти з ним щасливою будеш.

Олена мовчала. Так різко, так раптом повернулося її життя, що паморокою ішла голова. Кволо потяглася на ліжку і, чужа собі, підкошена почутим, накрилася Йосифовою ковдрою. «Любить він тебе... ти з ним будеш щасливою». До Олени не доходив зміст цих слів, вона вперто не хотіла їх розуміти.

Їй було так надійно, так хороше, поки Йосиф був лише близькою людиною, сусідом, другом. Вона завжди нудьгувала без нього. У його присутності теж не мала радості, але було надійніше. За роки розлуки з Ільком вона так звикла до Йосифа, наче до тіні своєї: не те що тінь допомагала жити, просто вона необхідна, без неї не можна. Якоюсь мірою це була тінь від Ількової постаті, і з нею можна було розмовляти про найдорожче, і нікому це найдорожче не було таким близьким, як Ільковій тіні.

За думками задрімала. Прокинулася на те, що чиясь тепла рука торкнулася її чола. Не розплющила очей, догадалась, чия то рука. Взяла її своїми долонями, притулила до губів. Йосиф, наче від вуглинка, відсмикнув руку і попросив:

— А-а-а, пробач, що розбудив... Я не хотів. Гафія каже: тобі вже ліпше.— Бажаючи чимось виявити свою відданість, додав:— А-а-а, я скажу Гафії, щоб заварила липового чаю. Ти любиш липовий чай?

Олена заперечила головою. Вона нічого не хотіла.

Йосиф приніс чай у бляшаному горнятку, поставив біля ліжка на стільчику:

— Напийся, Оленко.

Липовий чай сповнив хату приємним літнім запахом. Олені не хотілося пити, але не сміла відмовити Йосифові. Висунула з-під подушки руку, взяла горнятко,— воно виявилось для неї надто важким, чай розлився по долівці.

— Почекай, я сам...

Короткими ковтками пила чай з Йосифових рук, віддихалася, їй ставало жарко. Сказала з жалем:

— Яка я безпомічна...

— А-а-а, то пройде, скоро видужаєш... Я такий радий, Оленко, що ти поправляєшся.

— Мені ліпше було дотепер.

— Хворому тяжко.

— Мені було добре,— заперечила Олена.— Я ні про що не думала... Ой боже, якби я могла ні про що не думати!

Після повного видужання не знала, що має зробити. Боялася повертатися до своєї хати і, ні на що не зважившись, жила в Йосифа. Але колишні добрі відносини між ними зникли: чорною кішкою перебігло між ними чисте Йосифове кохання. З ниючою тугою згадувала Олена, як колись удвох сиділи біля грубки, вона пряла, а Йосиф лузав насіння і говорив:

«А-а-а, ти його чекай, він мусить прийти. Без Їлька я мов без обох рук... Як приїде, Оленко, кабана заколю, бочку купованої горілки прикачаю сюди».

Тепер він про Їлька ніколи не згадував. Від того, мабуть, і зникла між ними колишня добросусідськаність. Як вечорами бабка Гафія кудись ішла (а вона тепер часто знаходила собі дорогу), вони залишалися вдвох і мовчали. Олена зі страхом чекала, коли Йосиф скаже: «А-а-а, чи довго ти будеш водити мене за ніс?» Якось несподівано прохопилася:

— Йосифе...— та, зустрівшись з його повним трепетної надії поглядом, запнулася. «Не можу я йому цього сказати, не маю я права платити за його добро так погано». І замість наготовленого: «Не сподівайся на мене», попросила в повному замішанні: — Я тобі так багато зобов'язана... хоч прожени мене...

Бачив Йосиф: не це хотіла сказати, і загомонів запобігливо:

— Що ти, Оленко?.. Чи мені від тебе чогось шкода?

— Йосифе, ти мене прожени від себе... Я така нерішуча.

— Оленко, не говори так. Я би хотів, щоб тобі було добре.

— Мені буде добре, як мене проженеш. Десь у місті наймуся, зароблю і все тобі поверну.

— Я таке не хочу й слухати. А-а-а, з голови таке викинь. Сусідське між нами діло.

І далі розмова не клеїлася, не наближалася до бажаного. Старанно підтримував її Йосиф, як Гафія вогонь на сирих вільхових дровах, а вона вгасала, вгасала раптом, як тільки замовкав. Олена пішла до світлиці.

Йосиф залишився на кухні. Звісив голову на долоні і насто-

рожено дослухався до найменшого шереху, що доносився із світлиці. Від тих картин, що малювала йому розбурхана уява, від тої думки, що в хаті, окрім них двох, нікого немає, він весь горів.

...Село ще погомонило трохи і врешті заглухло на осудливому висновку: живуть, господи, гріха прости, як ті цигани,— невінчані.

5

У День Перемоги, про що ранком сповістило село надривне бовкання дзвонів, обоє вибігли з хати. Звідусіль сипали на вулицю люди. Кожен догадувався: мир.

Хто був на полі, випрягав коней, пускав їх на попас, а сам мчав у село. Зібралися на майдан, бо така вже в Гірському традиція: спільно стрічати і горе і щастя. Одні щасливо перегукувалися, інші, кого війна навечно обікрала, зустріли радість гіркими риданнями, чорними прокльонами тих, хто вкинув життя в руїну.

Сільські музики, рвучи струни, рушили від майдану на вулицю, і всім це прийшлося доречно. Загатив натовп усю широчінь дороги, розколисав міжгір'я піснями. Хтось повиносив із клубу прапори. На узгірку, де колись стояла Зеленькова хата, відбувся мітинг. Рябий вимахував руками, слав прокльони фашистам і виходило в нього тепер досить складно, а сам він — сутулий та довгий, у своєму незмінному партизанському кожушку — виглядав по-геройському.

На дзвіниці нестихно, сперечаючись із промовцем, бовкали дзвони. Завівши туди череду дітвори, старий паламар наказав: — Дзвоніть, небожата, поки на дрібний мак не розсиплються.

Мітинг закінчився. Поклали люди на затравілу купу руїни, що скидалася на старий могильний насип, пучки польового зілля і знову з піснями рушили до центру села. Перед церковною огорожею юрба захвилювалася, а далі — разом з прапорами — поперла в тісну пробіоїну воріт.

Підхоплена живим потоком, очманіло йшла разом з юрбою й Олена. Плакала від невимовного горя втрати і загального щастя, яким жив тепер світ. У молитві тягнула руки до образів, шепотіла:

— Поверни його, змилуйся, вислухай мене, ти можеш зробити все, молю тебе: поверни його.

Розпливалися її очі на позолоті рам, на мережці свічок, шукали співчуття, шукали хоч крихітки надії. Хотіла вірити! Вона просила, щоб сталося чудо, щоб Ілько з'явився серед людей... Але наперекір бажанню більше не могла вірити. Сьогодні був кінець війни, сьогодні був перший день миру, і все, що натворила-накоїла війна, сьогодні кінчалося. Сьогодні — кінець хаосу. В хаосі війни можна було сподіватися всього, а в мирний день... Ні, чудо не статеться.

Віддалік, прихилившись плечем до мармурової точеної колони, стояв збентежений Йосиф. Благими очима поглядав на

образи, шулився. «Ні дідька вам не зрозуміти, що сталося. Живий чоловік — і той може вмерти від щастя». Пойнятий тихою образою на те, чого й сам достеменно не розумів, уг'яв визивний погляд у образ бога Саваофа. Могутній дідуган із сивою мітлюю борода, здавалося, поворухнувся, і Йосиф осміхнувся до нього недружелюбно. Він цієї хвилини не мирився з тим, що люди комусь моляться.

Хтось смикнув Йосифа ззаду за піджак — просив стати навколішки. В ньому все запротестувало, але скорився — приклякнун на одне коліно, підмостивши під нього шапку.

Після молебня з сусідами зайшов Йосиф до корчми. Не може верховинець таку подію не відзначити чаркою-другою. В корчмі — голку нема куди впустити. Слинявилися мокрими губами діди, котрі дотепер одне благали: «Дай дожити до мирного дня». Зараз, щоправда, нікому й на думку не спадало сказати чесно, не лукавлячи перед богом: «Звершилося, господи, і да буде воля твоя».

— Тепер, куме, кугу-кугу, лише б здоров'я чоловікові,— гукав сусідові на вухо кашлявий Цицькун.

— Слава господу, дочекалися.

— Ще синового весілля діждатись би, кугу-кугу. А не жениться, поганець. Кажу йому: зроби волю нянькові, приведи невістку в хату, бо стара моя без ціпка вже й до порога не ступить... Не хоче. Діти тепер — як ті корибоби...

Гомін стояв такий, що годі було щось почути. І в цьому гомоні переварювалося, перемивалося минуле, і на чистому місці проставлялися віхи в прийдешні часи; значилися вони насамперед через возз'єднання з матір'ю Україною, а далі через тисячі дрібниць, повз які годі пройти живому чоловікові.

Зі скупарською точністю вели селяни за чаркою підрахунок збитків, що їх заподіяла війна, і зазрили Йосифові:

— Тебе, неборе, сам чорт беріг. Ні фронту не нюхав, ні розору в господарстві...

— А-а-а, дайте спокій, ковтнув і я,— відбивався Йосиф.

— Ти ковтнув, а ми наїлися до зав'язі. Корову мадари забрали, сина вбило, стара з голоду померла... А твою хату біда стороною обійшла.

Додому повертався Йосиф на похміллі. Був гордий і щасливий. «Ну, обійшло... І на фронті не кожного вб'є,— думав.— Та що тут говорити. Пронесло — і, як кажуть, слава богу. Тепер уже не зачепить». Від щастя почував себе сильним і сміливим. Перестрів на дорозі Ганьку Недорідка і спитав:

— Заміж не виходиш?

— Сватай,— обпекла його хтивими розкосими очима.

Заспішив геть. «Я з такими говорити не вмю, я би таких палицею бив,— виправдувався перед собою за поразку. Думка перехопилася на Олену і спочила в своїй царині.— Оленка не така. Ця би раз-два посваталася, а Оленка мовчить, соромиться...

Но я тепер сам заговорю. Скажу: так і так, небого, чоловік я везучий, зі мною біди не зазнаєш. Бачиш, люди мені заздять. Війна всіх зранила, а до мене не досягла».

Зайшов до хати з виглядом господаря: розмашисто почепив на цвяшок шапку, обома руками сперся об стіл і попросив:

— А-а-а, спочинь трохи, тепер такий день...

— Корову піду подоїти,— відповіла Олена і відвернулася, щоб не побачив її заплаканих очей.

— Я сам подою.— І додав глухо:— Ану, сядь, небого... Хочу з тобою поговорити.

Олена зрозуміла: станеться зараз те, чого так боялася. Зупинила на Йосифові погляд, повний німого благання. «Роби, як хочеш, я вже не можу, я більше не маю сили». Вона слухняно сіла на лавицю, розгладила долонями на грудях фартух. Пальці в неї судорожно тремтіли.

Одгуляла по горах швидкоплинна весна...

Лягли під повітки притерті плуги, заслужили короткий перепочинок виснажені коні — і днювали, й ночували на мочаристій улоговині, скубли несмачну болотяну траву. Пішли в хід сапи, і день починався по дворах дзвінким перестуком молотків, досвітнім ріжком чередаря та квапливим димком над хатами. Потім липень поклав під покоси пахучі трави, заповоловіли жита, а біля Петрового дня викинула золотаві чубики рання кукурудза.

Дедалі рідше прибуджували до рідних осель ті, кого ніч-день виглядали жіночі очі. На клечану неділю останнім об'явився зниклий безвісти ще на початку війни Біланюків Данило. І на тому все. Ліг на вдовині сподівання поминальний хрест, і почали вону будувати своє життя наново.

Скорилася врешті своїй долі й Олена, бо зрозуміла: даремні сподівання,— до кого не зверталася з фронтовиків (ходила навіть у віддалені села), ніхто не бачив, не чув про Ілька. Відправила поминки, досхочу наплакалась і зважилася.

Гуляли весілля в переджнивок, у пору пітну, трудову.

Планував Йосиф відбутися скромно — без пишної церемонії, попового благословення. Не легінь уже, нині-завтра п'ятий десяток стукне, тім'я — місяцем. Чого розмахуватися широко? Та Олена, що в усьому була покірна, тут ні з цього, ні з того завередувала:

— Хочу я по-християнському, в церкві, з попом.

Підтримана бабкою Гафією, зломилася Йосифа. А як почали прикидати, кого запросити на весілля, збилися з ліку. Той — свояк, з тим — у дитинстві дружив, інший — сусіда... Не міг Йосиф когось образити, не вшанувати при своєму великому щасті.

— А-а-а, що тут мудрувати, раз чоловік жениться,— підбив негаданий підсумок тривалим обмірковуванням.

І справили весілля, як ніхто. Порядкувала всім досвідчена в таких справах бабка Гафія, і довелося молодим пройти весь

стародавній обряд: з старостами, свашками, друзками та дружбами.

Олена нарядилася в біле вбрання, позичене в Козаревої невістки Анці, і так помолоділа, що і Йосиф збагнув нелад. В парі з нею у своєму чорному тісному костюмі з короткими рукавами — виглядав він на десять років старшим від себе і без натуги міг би зійти Олені за батька.

— Підтягнися, горбишся, наче дід,— нишком підштовхувала його Гафія: й сама врешті второпала, що незавидну пару зісвагала.

Йосиф червонів, підтягався, але робився ще смішнішим, і Гафія знову скрушалася:

— Не випучуйся так. Шапку надінь, щоб не світив лисиною.

І добрий настрій пропав у Йосифа ще зранку. Зате в лункій тиші церкви пройшов по-військовому, чітко стріляючи підкутими черевиками об блискучий холодок бетону.

Прихилена неласкавою долею до обману, Олена в церкві якось відмахнулася від тяжкої туги і, поклавшись на милість вигаданої справедливості, з жертвовною готовністю шепотіла:

— Да буде воля твоя.

Її до сліз розчулила вінчальна церемонія, спазма кліщами перехопила горло. Сповна повірила в своє, попом освячене, щастя і знайшла виправдання двом тяжким утратам: без божого благословення вступала тоді в шлюбне життя. На зворотній дорозі, як мчали їх заквітчані коні по головній вулиці до Йосифової садиби, Олена прихилилась йому на плече і з вдячністю відчула чоловічу силу руки судженого. «Я буду його любити і жаліти».

Їх потім ввели в хлів до худоби, щоб на хазяйстві велося, обсіпали пшеничним зерном, годували зі спільної миски. Йосиф бентежився і сичав на Гафію:

— А-а-а, буде вам дуріти, чи я дїтвак?

Їсти і пити було вдосталь — Йосиф ні на що не скупився. Весь двір заставили столами, гостили всіх щедро. До вечора чоловіки та легені так повпивалися, що гнулися, як молодий ліс на вітру. То тут, то там хтось із очманілих порушував порядок, і весільному старості — Біланюковому Данилові — доводилося кулаками відновлювати його. Під вечір розділилися надвоє: молодь гуляла надворі, а шановні гості зібралися до світлиці за багаті столи. Пити вже ніхто не міг. Рябий, зажмурившись, безустанку горланив партизанських пісень, очумілі діди лобами лежали на столах. Геройський на слові, сварливий і огрядний дідуган Цицькун завзято кричав:

— Хто так робить, кугу-кугу... Котрий розумний чоловік допустить, щоб при нашій владі так чоловіка мали ні за що? Ти чуєш, що кажу, кугу-кугу...

Спаситель ловив його за обшивки, притягав до себе і тонко кричав:

— Люди життям платили, а ти на моріжку пупа вигривав. Тепер ще й сичиш, як гад, бо шапку перед тобою не знімають.

— Хто сичить? Я тобі критику кажу партійну, а ти напився, що й не тямиш уже. Чи я партизанів не переховував у себе у хліві?

— Сам ти від них ховався в хліві, а тепер ще й кричиш: не уважили, орден не дали.

— Буде вам, буде,— мирила сердитих чорнолика, маленька, як миша, бабуся Черевканя.— Ану, котрий з вас дужий на ноги?

— Я дужий! — бив себе в груди Цицькун.— Не віриш?

— А пес тобі вірить, коли до покутя прилип. Ти зі мною потанцюй, бо я ще молода.— Ї світила в доказ на диво білими зубами.

Перший пустився до танцю Данило, а весь люд, щасливий і хмільний, підхопив глузливі:

Кухарка ся замастила,
А староста впився,
Шкода того чоловіка,
Що так опустився.

Гриб варила куховарка,
А гриб не вварився,
Та подала старостові,
А він удавився.

На глузування Данило лише сіпав головою, пригладжував відрослі чорні вуса і бив перед молодицями дрібушки, запрошуючи собі пару. Ладний з себе, кремезний, у червоноармійській гімнастерці, що поблискувала двома медалями, на цілому весіллі він не мав собі до пари.

Від порога з дерев'яним куховарським черпаком ступнула всередину кола Анця. Ї такт своїм повільним, намацуючим крокам повела чисто, дзвінко:

Ой старосто, старостику,
Я твоя коханка.
Де ти будеш старостити,
Там буду кухарка.

Вмить збагнувши, що її зрозуміють, розчервонілась стиглою малиною, а юрба загула, радісно загаласувала. Та тут же Анця опанувала себе і повела далі, сміливо, визивно кладучи Данилові на плечі руки. Підштовхувана, кваплена друзками та свашками, мелодія набрала шаленого ритму:

Ой старосто, старостику,
Дай горілки пити,
Та будемо весілячко
Наше веселити.

Данило на половині обірвав колінце, завмер у летючій позі і, виждавши кінця наступного куплета, струсонувши головою, взяв із плавної розминки:

Ой кухарко молоденька,
Весели мі душу,
Без твоєї співаночки
Я хліба не вкушу.

А я собі, молоденький,
Хочу погуляти,
Вчиніть труну на сім ступнів,
Вби-м міг танцювати.

— Тьху, безстижі, удержу їм нема, — заздрячи чужій молодості, заплювалася баба Черевканя і силоміць потягла до танцю неподатливого, як стовп, Цицькуна.

Лише Олена на бучному весіллі сиділа, як на поминках. Даремно веселили її гості — лише журлива усмішка часом зводила бліді уста. Щаслива Анця брала її за талію, крутила по хаті, а вона готова була заплакати. Просила пошепки:

— Лиши мене, Анцько. Веселися без мене.

І молодиці, збагнувши її настрій, тужили ритуальною:

Чи я в тебе, моя мамко,
Много хліба їла,
Що ти мене та віддала,
Де я не хотіла?

Віддала ня моя мамка,
Де я не хотіла,
Воліла ми запалити
Свічку коло тіла.

Йосиф випив більше, ніж міг, був сонливий, насуплений. Насилу дочекався кінця.

Розійшлися гості поночі. Бабка Гафія з Анцею прибирали в світлиці.

Коли нарешті був наведений сякий-такий лад, бабка Гафія скоцюрбилась на сусіку і скоро заснула, а Олена, перемігши в собі втому і сум, запропонувала, жвавішаючи:

— Тепер собі погуляймо, Анцько. Я хочу гуляти на своєму весіллі.

Й гуляла вона з мстивою насолодою. Заохочена хмелем і увагою найближчої подруги, вигрїбала з пам'яті найпекучіші спогади й у своєму стражданні шукала втіху: як болить, то хай уже нестерпно. У голодних згадках молодиці до синього світанку витав під стріхою молодого інший, котрого годі було викреслити з пам'яті.

На світанні Олена провела Анцю, ще довго без цілі крутилася по двору, задрила Анциному щастю: «Дочекала свого. Тепер вони з Данилом зйдуться, бо ніщо більше не заважає. А я ви-

йшла за нелюба». Потім заглянула до світлиці. Надсадно — з похмілля і втоми — хропив Йосиф, і Олена, борючись із собою, повернулася на кухню. Першу свою шлюбну ніч промучилася на сусіку в ногах у бабки Гафії.

Після весілля Йосифова сім'я нагадувала молодих необ'їжджених бичків, яких уперше запрягли в ярмо. Олена почувала себе в чоловічій хаті чужою, пригніченою і з радістю йшла кудись, тільки щоб не лишатися з Йосифом. Увечері допізна засиджувалась на кухні і лише тоді, як інші вже спали, крадькома, з почуттям жаху прочинювала двері до світлиці. Упевнившись, що чоловік заснув, на пальцях шугала до свого ліжка і накривалася з головою. А ранком першою схоплювалася зі свого страшного ложа й не заглядала більше до світлиці, аж поки не виходив звідти Йосиф.

Павлинчин лист про демобілізацію вона зустріла з затаєною радістю. «Хоч матиму з ким словом перекинутися»,— втішала себе. Але з поверненням Павлинки справи ще більше ускладнилися, здавалося, наче й хата поменшала. Вдень, щоправда, кожен рятував себе втечею надвір. Земля та худоба не дають селянинові засиджуватися між стінами. Влітку село живе під синім небом, хати надовго порожніють, у них застоюється холоднувате вологе повітря із запахом цвілі і старої картоплі, яку взимку тримають під ліжками. Дехто ще з великодня — після весняного мазання — переносить плиту до сіней або на подвір'я під дощатий навіс, тут же, на колодах чи каменях, і їдять. Багато родин і на ніч залишають хати порожніми: сплять на оборогах, під хлівами або на траві у саду. І блохи менше дошкуляють, і повітря таке чисте та цілюще, що до ранку геть-чисто втому знімає.

Йосиф теж улітку звик спати на оборозі. Але після весілля не хотів з молодою жінкою спати надворі — тим більше, що й у хаті було де лягти.

З поверненням Павлинки в перший же вечір нічліг послужив причиною сімейного розладу.

— А-а-а, може, ти з бабкою підеш на оборіг? — запропонував Йосиф сестрі.

— Може, скажеш: у хлів до худоби? — зневажливо й гордовито кинула Павлінка. Вона ображалася на брата за те, що не почекав з весіллям до її повернення і навіть не сповістив, що жениться.

— Та що ти, Павлінко,— заметушився Йосиф.

— Буде ось як,— перебила його Павлінка.— Ви з Оленою лягайте в світлиці, там є два ліжка...

— І ти можеш спати у світлиці. Ми з Оленою на одному, а ти на другому,— здогадався Йосиф.

— Не буду я слухати, як ви там будете любитися. Такої розкоші не хочу.

Олена від сорому плямисто почервоніла й відчула до Павлінки тяжку образу.

— Я піду спати на оборіг,— сказала вона і рушила до дверей.

— Не спиши,— затримала її Павлінка.— На оборіг піду я. Тимчасово. А ти завтра,— повернулася до брата,— мені комору обладнай, і я буду мати свою кімнату.

Йосиф пошкребтав пальцем за вухом. Обладнувати комору під житло — значить рушити весь будинок, переставляти стіни, а тут поле чекає на робочі руки селянина.

— Ти зі мною не погоджуєшся? — зрозуміла його Павлінка.

— Та що ти? Обладнаю, чого ж ні? Ось зараз іду до Іваня, домовлюся.— Тут же надів капелюх і подався з хати.

Коли Йосиф вийшов, Павлінка почала безцеремонно оглядати свою невістку.

— А ти гарна, струнка,— сказала з посмішкою.— Недарма брат так квапився з весіллям... А то правда, ніби до тебе ходив якийсь бандит?

Олена зовсім розгубилася і нічого не відповіла. Мовчки пішла до світлиці, лягла. «Подумаєш, велика цяця,— сердито думала Павлінка, прийнявши Оленину поведінку за гордість.— Гуляла з усякими, а тепер почепилася дурному Йосифові на шию».

Ранком прийшов Іваньо.

— Ану, показуй, що робити! — гукнув Йосифа з хати.

Йосиф вийшов заспаній, протирав кулаками очі.

— Павлінко! — повернувся до сіней.— Ану, йди сюди та розкажи майстрові, як думаєш.

— А я хочу тебе послухати, либонь, ти в своїй хаті голова.

— А-а-а, голова,— махнув Йосиф рукою.

Павлінка повела майстра до сіней, поклала йому руку на плече. Вона була на цілу голову нижча від нього, тонка, широка гімнастерка, перехоплена в талії поясом, робила донизу дзвіночок.

— Слухайте, що я хочу. Я хочу мати свою кімнату.

— Умгу,— сказав Іваньо, насмішкувато дивлячись дівчині в перенісся.— А як ти це хочеш зробити?

Павлінка відчинила комору, смикнула за рукав майстра.

— Оце буде моя кімната, бачите?

— Умгу,— повторив майстер, комусь підморгнувши.— А мотлоху тут — возом везти. Випорожніть, бо так я нічого не бачу.

Олена з бабкою Гафією взялися виносити з комори горщики, пляшки, корита і всякий дріб'язок, що збирався тут роками осілого життя й нікому не був потрібний, а бозна для чого зберігався.

Після того, як у коморі нічого не залишилось, окрім важкої прискобленої до стіни полиці, Павлінка почала пояснювати:

— Оцю перегородку виберіть, переставте її на півметра вправо, двері прорубайте отут, а з того кінця зробіть перегородку для комірчини.

Іваньо погладив голе тім'я, набив люльку, пустив кілька димків, а тоді спитав:

— Усе?

— Так.

— Ну, то йди собі, не заважай. Йосифе, ану, сідай сюди. Що ти скажеш?

— А-а-а, як на мене, я б нічого не ламав.

— Так воно й буде,— поважно сказав Іваньо.— Перегородку викидати не будемо.

Павлинка спалахнула, вона не могла уявити собі, щоб її хтось не послухав. Але Іваньо не звернув на неї найменшої уваги.

— Перегородка, Йосифе, в'яже дві основні стіни. Як я її виберу, ціла будівля розвалиться, а я так знаю, що ти нову хату будувати не збираєшся.

У Павлинки почервоніли вуха, вона нервово засікла дрібними зубами губу. І тут шельмуватий майстер добив її сарказмом:

— Ось як, дівко: ти під ногами не плутайся, а йди до своїх горщиків... Ми оцю перегородку залишимо, а для комори відріжемо з світлиці, а тут зробимо вхід. Розумієш мене як? — Він прилякнув на коліно і нігтем накреслив на долівці свій план.

— Мабуть, так буде ліпше,— мовив Йосиф.

— Дивись,— сказав майстер.— Згоден зі мною — беруся до діла, а ні — будь здоров.

— Як ти, Павлинко? — спитав Йосиф.

— Та ну вас...— мовила з докором і подалася геть.

Цілий тиждень лунало з Йосифової хати гупання сокири, куріла з вікон пилюка. Прохожі зупинялися, заздрісно хитали головами:

— Нас війна до останньої пір'інки обсмикала, а він уже до хати вхопився.

Щоб не віддати під бур'яни поле, Йосиф ділив сили надвое: одні лишалися біля майстра для підсоблення, інші поралися з землею. Лише Павлинка стояла осторонь від сімейних турбот. Їшла з дому ранком, поверталася увечері. Єдина на цілу околицю жінка-фронтовичка, вона могла собі дозволити будь-що, і ніхто не наважився б її судити. З гордою радістю показувалася на людях у військовій формі, щодня старанно, до золотого полиску чистила медаль. Інколи хотіла щось допомогти в господарстві, але Йосиф чи Гафія відсторонювали її:

— Спочинь, ми й самі впораємось.

Лише Іваньо не схвалював такого неробства й дорікав Йосифові:

— Нахлібника годуєш, псуєш дівку.

— А-а-а, набідувалася, небога. Хоч трохи радості най має в житті.

— Радість має чоловік тоді, коли її заробить.

— Вона робить. По сільських справах мається. Комсомольським секретарем її обрали — то теж робота.

Павлинці лестила повага, з якою до неї скрізь ставилися, і вона була щаслива. Після чотирьох місяців передової, коли вона під кулями виносила на спині поранених та мертвих бійців, після нудного життя в казармі, де всі були між собою рівні й вона теж була рядовим бійцем,— після всього цього в нових умовах Павлинка не могла не бути щасливою. Просто п'яніла від людської шани. В неї було таке почуття, наче знову народилася на світ: ні минуле, ні майбутнє для неї не існувало: утішалася тою хвилиною, якою жила, і більше нічим не цікавилась.

Але перше бурхливе сп'яніння повільно стало проходити. Раптом десь узявся неспокій. В уяві знову появився Скрипаків Олекса, гірнянські комуністи, які загинули, фронтові подруги... Додома вона почала повертатись стомленою й одразу лягала спати.

Одної ночі Олена довго не могла заснути і чула, що Павлинка теж не спить, бо час від часу поскрипувало старе ліжко. Десь аж опівночі встала, відчинила свій чемодан, що стояв у кутку на стільці, і добула звідти засклену рамочку. Довго біля вікна в скупому світлі місяця вдивлялася в ту рамочку, потім сховала її під подушку і лягла, а через якусь мить до Олени долинуло тихе схлипування.

Ранком Павлинка нікуди не пішла, лежала в траві за оборогом, щось читала. Та незабаром повернулася в хату, знервовано кинула на полицю книжку і сказала дратівливо:

— Ох, надоїло це все.

Скинула з себе військову форму, одягла якесь старе платтячко і пішла до Олени місити глину. Працювали мовчки, потай спостерігаючи одна за одною, і раптом Павлинка ні з цього ні з того обхопила Олену за шию, почала її цілувати.

— Пробач мені, Оленко.

— Ну, годі тобі. За що?

— Я така дурепа! За що я тебе ображала? Для чого я все це затіяла? Хіба мені тісно з вами?

З тої короткої розмови у їхніх досі відчужених стосунках наступив різкий перелом. Олена більше не почувала себе в Йосифовій хаті такою самотньою і чужою. Після закінчення ремонту, коли розставили меблі і кожен знав, де його місце, всі почули себе так вільно і так хороше, наче допіру їх випустили з тісних кліток. До вечері Йосиф поставив на стіл ребрувату пляшку самогону. Як і годиться господареві, першу чарку випив сам, потім налив іншим. Останньою пила бабка Гафія. Вона якось урочисто підвелася, підняла над столом склянку і сказала:

— Най бог дасть, аби в цій хаті щастя прижилося.

Те, що Гафія здогадалася проголосити тост, чомусь усіх звеселило. Вечеря проходила шумно й галасливо, і було це настільки незвичним, що кожен здивовано питав себе: «Хто новий пришов до хати?»

Село спало, лише Поланя без явної потреби засиділася за північ. Нарешті прикрутила гніт і, зітхаючи, лягла.

Саме цей, умисне забутий на ніч, вогник побачив Їлько, спускаючись до Яблуніці. В нього перехопило дух. Після довгих років блукання по світу, після довгих років відлучення здалека впізнав вогник рідної домівки, побачив наяву брата. «Значить, живи»,— радісно штовхнулося серце. І, поминувши братову хату, стрибнула думка далі, через перевал, і вже грілася на теплому вогнищі в хатині на пустирі.

Захеканий, став на вулиці навпроти братових похилених воріт: «Загляну на хвилину, розпитаю, як живуть-маються». Пройшов нешироке затравіле подвір'я. По ньому безладно валялися якісь дрючки, розбите колесо, прямо посеред доріжки біліло старе відро. Геть похилилася набік комірчина, крізь оборожну шапку просвічувалося зоряне небо. «Що це брат?»— здивувався Їлько. Тихенько попробував клямку— замкнуто. Постукав. У середині почулося човгання кроків, щось грюкнуло— мабуть, з покvapності перекинули стілець. Незабаром у чорноті дверей показалася Поланя:

— Ти-и-и? Їлько-о?!

Ніколи не бачив він сліз цієї мужньої жінки і зразу догадався: горе в батьківській хаті, стукала війна кривавою рукою і в ці низенькі двері. Довгу хвилину стояли в темних сінцях, і ніхто перший не наважився згадати того, кого в цій хаті більше не було.

— Заходь,— яось опанувала себе Поланя.

Підкрутила гніт, світло кинуло червоні бліки на розставлений у миснику посуд. Їлько розглянувся по хаті: все було таке, як і до війни, і все було інше— тужне, згорьоване. Навіть двійко дітей, що спали під ковдрою, виглядали яось по-сирітському: бліді, засушені. «А я й гостинця не приніс»,— посварив себе Їлько за недогадливість.

— Постукав ти, а в мене серце в горлі,— загомоніла Поланя.— Прийшов, повернувся, аж заспівало в мені все. Сідай... А може, він десь так і постукає...

— На фронті?

— Ні... Їх схопили жандарми. Мабуть, хтось виказав... Лише Рябий Масяк урятувався.

Це велике горе— горе втрати єдиного брата і найближчих людей— витіснило з голови все стороннє, і він попросив:

— Розкажуй.

Жінка розповіла охоче, видно, в спогадах шукала розраду. Як замовкала, пойнята тугою, Їлько знову просив: «Розкажуй». Нарешті Поланя розповіла все, що знала. Їлько тим часом кінчив вечеряти, рукавом витер уста. Хотів напитися, та не мав сили встати: біль скував залізною втомою все тіло.

— Страшно...— мовив глухо.— Не думав я, що найжахливіше чекає мене тут...

Він уперто не хотів, не міг повірити страшній правді. Адже вірилося досі: найстрашніше там, на фронті.

— Ти був у полоні? — перервала його думки Поланя, вперше за вечір помітивши його жалюгідний вигляд.

— Всюди я побував... Біля Дону перейшов до наших, воював потім у Червоній Армії, два роки був розвідником у тилу ворога, потім... Товариші, мабуть, загинули, ну, а я прибився до своїх і... все... От і приїхав,— якимось винувато осміхнувся Ілько.

— Що ти кажеш? — насторожилася Поланя. Вона чекала докладної розповіді, та Ілько, вважаючи справу само собою зрозумілою, відбувся коротким:

— Війна... Сама знаєш, що на лобі ні в кого не написано. А люди були всякі.— І тут же вхопився за інше: — Ти кажеш: Рябий врятувався. Не розумію.

Поланя відповіла не зразу. Дивилася на Ілька широко відкритими очима, ніби питала: хто ти?

— Про Рябого кажеш? — спохватилася згодом, відвівши від Ілька стурбований погляд.— Думаєш: він?

Запала довга мовчанка, лише на стіні накульгував-поскрипував зношений, допотопної давності, годинник: тік-так, тік-так, а Івана не було. З незбагнутим хвилюванням Ілько підтягнув залізні гирі і сказав, не повертаючись до братової:

— Його Іван звідкілясь приніс зіпсованим у рушнику. Сам потім полагодив...

— Не знаю...— бездумно відповіла жінка.

— Тебе ще тут не було. А я добре тямлю... Отут, біля вікна, морочився з ним днів два.

І раптом стало йому не по собі від того, що годинник цілий, а ось того, з ким спочило б серце, в цій садибі ніколи більше не зустріне; нестерпно було від того, що хата навювала спогади дитинства, сумтно малювала неповторні картини. Йому зараз було б сто разів легше не тямити нічого, відкинути геть ту нескінченну канву, що заводила в минуле, де був брат і його друзі. З острахом збагнув він невмолимий плин часу, який гасить життя, мов вітер вогники свічок.

Машинально простягнув руку до маятника. Коли годинник зупинився, у хаті запала така густа тиша, що Ілько злякався і так же машинально підштовхнув пальцем маятник.

Нічого не кажучи братовій, хутко подався з хати.

За хлівом, за неширокою смугою кісниці,— крута стіна глибоченного яру, порослого на дні чагарником. По старій пам'яті Ілько в темряві знайшов спуск униз. Зайвою була зараз його підпільницька обережність, і все ж він не міг позбутися її, відійти від того пам'ятного дня, коли із завмиранням спускався сюди вперше. Солодкий біль, тепле зворушення породила в Ілька ця давно не ходжена, прокладена худобою стежка, начисто

зміненна за роки його відсутності. Змінився, сміливо потягнувся вгору, порідів і чагарник на дні яру, засіявся на намулистому ґрунті високою незайманою травою. Лише для Ілька, підправлене уявою, все збереглося незмінним: той самий голий острівець, ті ж камені, і достеменно, майже наяву — люди, їхні слова напуття молодому комуністові-підпільнику. Але від тої свідомості, що це не яв, було моторошно і невимовно боляче. Зеленьк тоді говорив: «Після війни зберемося сюди і будеш тримати звіт перед товаришами...» І ось Ілько тут сам... Він прийшов звітувати, сказати товаришам, що не схибив, ішов чесно, як і належить комуністові, хоча й членом партії його ніхто не вважав, бо не видано йому партійного квитка, яким міг би засвідчити свою партійність.

Стояв посеред галявинки з похиленою головою і мислено розповідав товаришам свою військову біографію, що була подібна до тисячі інших.

До хати повернувся наче ще на десять років постарілий. Поланя його більше ні про що не питала, а як почав збиратися до Гірського, сказала:

— Нема куди тобі ходити,— твоя тебе не дочекала... Того тижня весілля гуляла з Глиняниковим Йосифом.

Ілько, судорожно гнучи до грудей голову, мовчки скрутив цигарку, припалив її од гасничка.

— Твоя тебе не дочекала,— повторила жінка, вважаючи, що не дочув.

Кріпився, хотів бути мужчиною, та дарма.

Заглянув під хату на пустирі. Постукав у закреслене вікно, на щось сподіваючись. Але — обман. Мертвими більмастими зніччями дивилися на нього шибки, затягнуті зсередини павутинням. «Тут була війна, вона стукала у ці вікна раніше, ніж я», — свіжою новиною навернулась думка. Ще раз постукав у відчаї і злоби скривдженого. Дзенькнула розбита шибка.

Від річки шугонув вітер, приніс зернистий дощ, без грому і гуркоту. Мирний літній дощ... Ілько сховався під стріхою, але вона, обсмикана воєнними роками, не дала захистку колишньому господареві. Під дощем вийшов на вулицю, а далі — до Йосифової хати. Не зачеплена світовою завірюхою, чепурна, біліла вона стінами. Не шарпнула зажирущими пазурами війна тихого обійстя, не кинула його в руїну.

— Ось ти який... Фашист — і той не скривдив гірше. А я ще писав: доглянь за нею, допоможи. Вірив я тобі...

Безцільно міряв кроками рідку грязюку вулиці. Крутилася вона, обнесена ізсиня-темним грабовим живоплотом, по узгірку попри хат і зникала десь у нескінченній ночі. Вона кудись манила, обіщала забуття і затишок. Затишок?.. Ні, мабуть, немає на цьому бездаховому світі іншого затишку, як рідна домівка. Скільки разів уві сні бачив її Ілько...

Тихо сівся, нашіптував муку теплий дощ, лоскотав, заношуваний вітром, обличчя. У рідкій проталині хмар на західному краї неба низько над горами висіялася зірниця; скуппо, як солдатську сльозу, ронила крізь імлу журливе світло. У вузьких запрудинах між хатами струмився запашний, добре нахолоділий вітер, струшував з дерев воду. Займався світанок, тут-там порипували сухими петлями двері.

Рипнули двері і на Йосифовій хаті, жменька світла впала на подвір'я. З ліхтарем у руці пішов до хліва господар. Привітно заіржав кінь, задзвенів, мабуть, на корові, ланцюжок. Впригинці, наче скрадався до ворожого бліндажа, пройшов Їлько до хліва. Холонув з кожною секундою, випереджував чорною думкою свої повільні кроки.

Штовхнувши чоботом двері, опинився віч-на-віч з Йосифом. Обое замерли: Йосиф — з піднятим в рівень голови ліхтарем, а Їлько — з заціпенілими кулаками. Світло золотило Їлкове неголене підборіддя, виразно окреслювало вилицювате, змарніле обличчя, зачорнене вітрами, пересічене поздовжніми — від очей до підборіддя — зморшками. Скупе світло ліхтаря виставило напоказ осунуле, крейдяно-біле лице Йосифа, повне страху, подиву і душевного сум'яття. Коли світло врешті злетіло вниз, Їлько побачив перед собою простягнуту руку: тремтяча, спрацьована, висла вона в повітрі, шукала підтримки.

— Їльку... друже... а-а-а, ми чекали тебе, як дощу.

Від цих слів Їлько заточився, як огрітий обухом. Адаже ж... Друг ніби... Ні, він не міг збагнути, що сталося, готовий був ударити Йосифа і в той же час обвити його шию руками і тричі навхрест поцілувати, як роблять під час зустрічі добрі друзі. Його гнів відвернувся від Йосифа, жадібно почав шукати справжню причину своєї кривди. Очманіло вистрибнув за двері й тоді почув за собою:

— Не буди її, Їльку, не злякай...

Йосиф сів на ясла, пестив шию коня. «Що робити?»

Коли повернувся в хату, бабка Гафія вже затопила в печі, вприклячки накидала в горщик стару картоплю. Йосиф приблудю сів до столу.

— Що з тобою? — злякалася стара і метнулася за свяченою водою.

— Ідіть, а-а-а, вигадали...

— Пий, пий...

У повній безтямі він раз ковтнув з миски, що її підтримувала стара, а потім, відштовхнувшись, пролив усю воду.

Прочинив двері до світлиці, навшпиньках пройшов до ліжка. Тьмяно біліло на синій подушці Оленине обличчя, виставлена поверх ковдри оголена рука. Тяжкий жаль розпуки поиняв Йосифа. Ніби щось стверджуючи для себе, хитав головою і повторював: «Так-так...» Крапкою падало оте згубне «так» на стрічку воєнних років, що зблизили його з цією наймилішою в світі

жінкою, розривалося в хатньому затишку останнім заблуканим снарядом війни. Ось зараз він розбудить Олену і скаже: «Прийшов Ілько». Так, та-а-ак, прийшло в щасливу хату горе, бо не може війна минути когось.

Олена прокинулася і спитала:

— Ти що робиш так рано? Чого встав?

— А-а-а... Хотів їхати до міста... Тепер уже не їду.

— Лягай ще...

— А-а-а, я прийшов тобі сказати...

І все єство раптом запротестувало: «Не кажи, не кажи!»

— Що з тобою, Йосифе? — схопилася Олена.

— Я хотів би, щоб усім було добре... Але не знаю розподілити одне щастя на трьох.

Переминувся з ноги на ногу і, чуміючи, вибіг з хати, поклавшись на сліпу долю.

Коли до сніданку сіли за стіл, усі відчули, що в хату ввійшов хтось небажаний і починає руйнувати її затишок.

7

Проспав Ілько непробудно цілий день під братовим кожухом. Увечері, п'яний від сну, поїв якогось ріденького супу з прогірклого борошна і знову ліг. Наситився сном лише поночі. Сидів на лежанці, вкутавшись до підборіддя, і дивився у кособоке віконце на гори. Тихі, осяяні вищербком місяця, мліли вони на обрії. В Ілька защеміло в грудях від чогось незбагнутого, що віяло від тих гір, від того скупого місячного сйява, що сріблило землю, мережанною стрічкою перетинало дзеркальну гладінь болота біля дороги. Скільки разів в уяві бачив оце просте чудо рідної землі на далеких дорогах війни, як рвалася до нього душа солдата! Але хіба знала вона, що тут зранить себе найболючіше!

Ранком старанно поголився. Обличчя посвіжішало, взялося рум'янцем, подразнене старою бритвою, яку знайшов у сусіку і сяк-так вигострив на солдатському поясі. Пройшовся по хаті, потупав чобітьми, згладжуючи складки онуч. На душі після доброго сну було легко, наче все вляглося гладко на свої місця, як ті онучі в чоботях.

— Куди зібрався? — підозріло спитала братова.

— Не знаю.

— До неї не ходи.

І цього було достатньо, щоб у душі замуляла, зайтрила якась неприлаштowana думка. Він сказав братовій:

— Злою ти стала... Наче я тебе вдарив, чи що.

— Не говори зі мною.

Ілько вийшов. З рідких хмар сівся веселий дощик, золочений сонцем, що вихопилося з-поза ґруня і стало під чорну стріху хмари. Гори доокіл світилися, білясто мерехтіли в сліпучому рої скляних бусинок дощу. Ілько вийшов на околицю села

і, підстьобуваний неспокоєм, рушив стежкою до Гірського. Він геть промок, і незабаром, як угамувався дощ, гімнастерка обхопилася парюю, запахла потом.

На перевалі Їлько завагався. Адже ж чого він туди іде, чого сподівається? Просити? Ні, таке не випрошують.

Перед його зором у долині лежало село. Змінилося, постаріло, відколи його не бачив. Розрослося над Бистрою кладовище, сягнуло поза відведену йому мирними розрахунками межу, білозубим вишкіром хрестів простяглося аж до лісу.

Гушавиною старого саду, старанно обминаючи зустрічі з людьми, вийшов на узгірок до хреста. На його тесаній основі в'язалися позолоткові слова: *«Прийдіте ко мні всі страждущіє і обремененніє, і аз успокою ви»*. А на тиловому боці кам'яної брили викарбувано дрібною в'яззю кирилиці: *«Во славу божію з моленієм о мирі і благодаті соорудили хрест сей...»* і далі — з десяток прізвищ. Між ними натрапив Їлько на різвище Олени.

Задкуючи, заглибився у близький чагарник, ще раз, як на живу істоту, поглянув на чорного ідола, а далі відвернувся і пішов хутко. Неслухняна уява самочинно домальовувала в допіру побаченому неіснуюче, і коли оглянувся на узгірок з відстані, вже не залишалося ніякого сумніву: могила з величезним хрестом.

На поточині Їлько обмив руки, як роблять селяни, провівши покійника, і ця ненарочність ще більше скріпила непроханий висновок.

Аж у підвечірок, стомлений, голодний, повертався в Яблуницю до братової. Навдивовиж чарівним було призахідне випогоділе небо. Над землею воно — з сріблястим зірницевим переливом, а в zenіті — шовково-голубе і чисте, чисте... Над далекими узгірками, над фіолетовими лісовими переливами, над дзеркалами низинних яруг, над прирічковими тихими селами зависло величезне рожеве сонце. Золотилися під ним поздовжні, мов акули, нерухомі хмари. Сережками горіли на кушах, на траві, на дорідних хлібах краплини швидкоплинного дощу, що знову майнув по горах у підвечірок. Лежали на вузьких горбатих полях синюваті тіні, і в лісову безвість нитками тяглися по них стежки. Перед Їльком пройшли цими стежками тисячі горян, нав'ючених нелегкою поклажею долі. І прадід, і дід, і батько чорними ступнями топтали ці стежки. Кожен ніс своє і чуже, вважав: важко мені — дітям буде легше. Та помилились рідні: лишилося дітям сповна, на долю онуків теж випаде, бо життя прожити — не пісню проспівати.

Біля корчми Їлько зачув голоси, і його потягнуло всередину, до людей. Він хотів випити чарку, власне, хотів сховатися від себе. Зустріли його односельці, як зустрічали кожного, хто повертався з війни: несли горілку з традиційною верховинською закускою — часником — і взамін за своє хлібосольство чекали відкритої душі, питаючи:

— Де попадав?

Як хміль ударив у голову, пішла на супочинок сьогоднішня жура, зійшла з очей Олена, він розщедрився на фронтові спогади. Кому з фронтовиків, та ще в похміллі, не кортить виставити на повірку, на суворий суд близьких життя своє? Судить, мовляв, не герой, але і в куші не ховався, ішов чесно, як мільйони інших. Та, добрішні в спогадах по розвідницьких стежках на крутий розвилок, де позбувся товаришів, Ілько замовк, обличчя його спотворила мука.

— А що далі? — нахилилися над столом голови.

— Га?

— Ну, з німцями, кажеш, зустрівся... А потім?

З того вечора забуянив: ціліснічкі ночі пиячив з хвилиними друзями, а ранком, прокидаючись у чужій хаті, похмелявся. Та й у п'яному ударі розумів: не в лад його настроїв з чужим настроєм,— не горе запивають люди, хоч кого війна не скривдила. На четвертий день, остаточно видихнувшись, схаменувся: «Пий не пий, а краще від того не стане». Повернувся до братової і сказав, винувато ховаючи очі:

— Не проженеш?

— Залишайся,— відповіла байдуже.

— Я тобі жати допоможу,— запропонував Ілько, стараючись вгадати причину Поланиної холодної насупленості.

Знайшов у стрісі старий серп, виточив його шматком бруска й пішов у поле.

Удвох з Поланею жали жито на гектарному масиві колишнього панського лану. Дорідне, повнозерне, шумувало воно на вітрі, милувало вдовине око — хоч у мільйонній долі повертало втрачене назавжди. За роботою точилася скупа розмова про дрібниці. Ілька така балачка втомлювала, і говорив лише тому, щоб не мовчати й не чути, як жінка раз по раз, сховавши від нього надійно свою думку, зітхає.

— Отак і думаєш жити? — спитала Поланя зненацька.

У її тоні відчувся докір, але, ні на що досі не зважившись, відповів:

— Я ще не роздивився.

— Не туди ти дивишся,— мотнула жінка головою.— Косим, либонь, зробилося твоє око.

— Що з тобою, Поланю?

— Учитель ти,— не відповіла на запитання.

— Знаю.

— Із серпом я і сама справлюся. Нас таких багато, а дітей учити нема кому.

— Не вабить мене вчительська робота.

— А що тебе вабить?

— Не знаю.

— Олена тобі затулила світ?

— Серця не примусиш.

Поланя холодно осміхнулася. Ілько відчув: тримає для нього

щось невтішне. Ї ось тепер, коли він, простивши Олені, ладен був на тому сяк-так заспокоїтись, Поланя відкинула вагання і заговорила прямо. Наперед знала, що завдасть Їлькові болю, але саме того й хотіла — бажала розворушити його, вкусити якнайболючіше за заподіяний глухий неспокій. Зопалу вхопилась за те, що сам Їлько підкинув: стала чорнити Олену. Їлько слухав оторопіло, не вірячи своїм вухам. Сердито заперечував:

— Брехня, вигадали, язикаті. Я вас, бабів, знаю... Олена такого допустити не могла!

— Не клади за неї руку під топір. Не віриш мені — спитай інших.

— Нікому не повірю.

— Як собі знаєш. Не моє мелеться.

В обід Поланя запропонувала спуститися до хати пообідати, та Їлько рішуче відмовився:

— Не хочу їсти... Я тут відпочину.

Не чекаючи згоди, рушив за межу. В зарослому ожиною, терням та молодого вільхою яру свіжо синів холодок, чечekali сороки та сойки. Їлько підомнув під себе папороть і ліг долілиць. Окіл пальцями пас тучний трилист заячої капусти, губами обсмикував його від нитчастого стебла і знервовано жував. Він ніяк не міг привести в лад, спарувати суперечливі думки. Почуте від Полані раз по раз брало верх і, лякаючи Їлька своєю брутальністю, змушувало жахатися. Живою, незмінною зринала в уяві Олена, і незмінним залишалося до неї давнє почуття. Він пестив її, покірну і тиху, кохав невивітреною тужною силою молодого. Солодко і млосно згадувались роки, що прожив їх спільно з Оленою, до подробиць наvertsало все на очі, і вони туманились тугою, злістю. Злився на себе, на Поланю, на тих, хто кинув на бабські язики гідку жуйку, — на всіх злився, тільки не на Олену.

Від Анці, куди забігла за якоюсь дрібницею, повернулася Олена в сльозах:

— Що з тобою? — стривожився Йосиф. — Болить щось?

— Ні, не болить... не знаю... сама не знаю.

Насилу відбилася від готовності його чимось допомогти, якось заспокоїла. Тільки Йосиф з Гафією виїхали підводою з двору, Олена кинулася до шафи. В божевільній поквапності переодяглася в святкове. Нічого не думала, бо не могла. Одне полонило: «Він вдома, жи-и-ивий!»

Саме бовкнув дзвін на обід, коли, перелякана, мертвно бліда, постукала до Їлькової невістки. Лише чорний семиліток був у хаті. Не впізнав гості й сказав похмуро:

— Мама на полі жнуть.

На те — й Поланя в хату. Недружелюбно зустріла Олену.

— Провідати прийшла? Пізно, небого, спохватилася...

Оглядна, жвава в руках, мимохідь наводила в хаті лад і встигала сягати язиком і по своєму нащадкові, і по Олені:

— Сідай, кажу... А ти, шибенику, підбери оту картоплю... І чого тобі, небого, сльозу точити? Нам, як плакати за всім, очей не стане. Он у Шапкової всі заводять—від малого до старого. Сьогодні привезли без рук, без ніг—обрубок. Ось де не дивився бог і махав собі, як сліпий косар. Шестеро, та всі неоперені, як ті галчата в гнізді,— старшенькому тринадцятий; воно тільки й знає: мамо, дай... Йой ти, шибенику! Кому я кажу? А він рота роззявив. Ану, зараз же збери, поки різку не вхопила. А ти не плач. Їлько не на гулянні був, не з молодицями волочився. Чекати було... Там не гуляють. І коли вже не можеш чоловікові допомогти, то хоч у серці його тримай... Стиду в тебе, небого, не було...

— Поланько, та що я такого зробила?

— Мовчи, небого.

За вичитуванням розставила стільці, підмела долівку й стала перед Оленою.

— Ось послухай, небого, що скажу: ціла околиця язиками плескала, прала твою встидну голову. Чи хіба не в твоїй хаті перестрілялися бандити? А потім ще без сорому до Глиняника перебралася, сама почепилася на шию. І циганки так не роблять.

— Не винувата я... вигадали... Чекала я Їлька...

— Вірні жони не так чекають.

— Поланько, я перед ним чесна.

— Я з тобою не раювала і судити тебе не хочу. Совість твоя най тебе судить,— не піддавалася чужим сльозам кам'яна в своїх моральних поглядах жінка.— І роби собі, як знаєш. Та тільки пізно, відкраяну скибку до хліба не приклеїш.

— Поланько, я його чекала... стільки років чекала... Знаття б, що живий... Та хто вже міг сподіватися... А я чекала, я чекала...

Очманілою поверталася Олена з Яблуниці. Томило серпневе сонце очі, і чорно було від нього навкіл: чорним переливом мінялися гори, заврунена хлібами рілля... На близькому, звуженому горами обрії кипіла чорна грозова хмара, сягаючи жовтопінною облямівкою на три чверті неба. Густилася в міжгір'ї парка теплінь. Олені не було чим дихати.

Про відвідини Олени Поланя не сказала Їлькові,— по собі зміряла людські стосунки: «Хай роблять, як знають, але життя між ними після цього не буде». Коли вийшла по обіді на лан, застала Їлька з серпом, та помітила, що в його роботі вже не було недавньої хазяйської хватки. Робив абияк, часто ставав на перепочинки. Поланя пройшла понад борозною, на ходу висмикнула неживаті Їльком низькорослі стебла, підрівняла неохайно складені сніпки і співчутливо посварила:

— Робиш, як на панському. Хоч від борозни піди.

— Сніпок не так склав, стеблинку не вижав,— огризнувся Їлько.

Кинув на стерню серп, по-турецькому сів і почав крутити цигарку.

— Стеблинку...— буркнула ображено жінка.— Ой Їльку, змінився ти... як ти змінився. Та встань, бо люди тебе засміють.

Їлько збентежено підвівся. Ще не позбувшись внутрішньої боротьби, а головне — не остигнувши остаточно від суворого військового життя, він був чомусь приємно зворушений Поланиною сваркою. Щось радісне і добре ворухнулося в душі. Аж згодом добрав причини: як і до війни, в силі залишалися оті — часом наївні, часом невинувато жорстокі — табу суворої професії землероба: не сідай на місці роботи, не клади без потреби на плече сапку, не оглядайся за сонцем, бо найменше порушення доброї традиції ганьбою впаде на винуватця, а за відданицею потягнеться байстрам і зістарить її в дівках. Значить, не обпалила війна верховинське життя, не огрубіло воно в горі. А він же, навчившись брати його оптом, в обхват обома руками, зовсім не помітив досі тих дрібних коштовностей, що рососою блищали на ньому.

— Чудна ти,— сказав сміючись.

— Смійся, ганьби все.

— Та що ти, їй-бо... Я стільки років не бачив цього, що й забути не гріх. Ми на фронті міряли все двома мірками: життям і смертю.

— Не знаю, як ти його міряв, я там не була...

— Ти чомусь перестала мені вірити.

— Вірю я чи ні — від цього ти чистим не станеш... Та тільки не за те люди життям платили, щоб потім нехтувати всім... Отам їсти тобі принесла,— ткнула жінка пальцем до межі, де білів клучочок.

Їлько взяв загорнуті в рушник харчі, подався до кринички. В чистому її дзеркалі відбивалося небо, сонце, обвисле гілля верби. Нахилився до води й побачив своє обличчя, обсмалене сонцем, неголене, за grubіле, і відсахнувся.

На другий день поїхав до міста. У відділі освіти, як і завжди в пору літніх канікул, було порожньо і тихо. За круглим столиком біля вікна, зігнувшись над книгою, сиділа дівчина.

— Вам кого? — спитала не дуже чемно, ковзнувши по Їлькові мигдалевими очима.

— Мабуть, вас,— пожартував Їлько. Раніше нізащо не наважився б жартувати з дівчатами. Щоправда, він ще й зараз не встиг звикнути до свого становища, тому бентежився.

— Що ви хотіли? — не зрозуміла дівчина жарту.

— Сісти можна?

— Будь ласка... Ви для того прийшли, щоб посидіти?

— Ви не нудьгуєте самі?

— Принаймні до вашого приходу не нудьгувала.
— Дякую за відвертість.
— Нема за що, споживайте на здоров'я,— перегорнула сторінку, даючи зрозуміти, що не бажає продовжувати розмову.
— Мені до завідуючого,— сказав Ілько, посерйознішавши.
— Завідуючого нема,— кинула дівчина сухим службовим тоном.

Ілько вже хотів було вийти, як відчинилися двері, й на порозі став миршавенький чоловічок з хлібиною випуклого живота, в добре напрасованій офіцерській формі без погонів. Щось знайоме побачив Ілько в підстаркуватому тонкому обличчі.

— Сто літ, сто зим!— радісно кинувся той до Ілька з розпростертими обіймами.— Семенюк? Правда, я не помилився? Тепер згадав й Ілько: пан Величко, власне, тепер, очевидно, товариш Величко — колишній чиновник окружної управи.

— Голубе мій, та ми вам раді як рідному батькові,— галасував, смикаючи Ілька за пояс.— У нас з кадрами отак,— черкнув ребром долоні по горлу.— Всіх приймаємо, хто вміє читати-писати. Народ хоче вчитися, і давай йому вчителів... А де я візьму, чи вони в мене в кишені? Ви, здається, в Гірському працювали? Чу-до-во! Рябий Масяк, голова гірнянський, вже боки мені обгриз: давайте вчителя, давайте йому вчителя... Соню, клепліть наказ,— звернувся до секретарки.

— Туди не піду.

— Пишіть, Соню! Я його, поганця, знаю: не вчитель, а професор.

— Туди не піду,— рішуче вперся Ілько.

— Голубе, не вередуйте, як малий. Ми вас можемо примусити... Ану, ходімо до мене.

Він перший кинувся до високих дверей, на яких висіла табличка з написом: «Завідуючий».

— Чого, власне, ви вперлися?

— Є причина... особистого порядку.

— Ми, голубе, соціалізм будуємо, а він — особисте...

— Люди залишаються людьми і в соціалізмі. У вас теж є особисте життя.

— У мене, голубе, нічого немає. Розумієш: ні-чо-го. Оцей кабінет, п'ятдесят шкіл без єдиного вчителя, які мушу з першого вересня пустити в хід. Розумієш мене, голубе? Ні-чо-го більше.

— Я вам не заздрю.

— Діло твоє, а мене цікавить, чого ти вперся.

Ілько розповів причину своєї відмови, але завідуючий тільки повеселішав.

— Ну й плюйте. Хай бачить, хай завидує вам, хай її болячки від заздрощів візьмуть. За-ві-ду-ю-чий школою! Ви собі уявляєте? — Величко зробив таку комічну гримасу, що Ілько мимоволі усміхнувся.

— Гаразд, умовили,— сказав він не дуже твердо.

Поки секретарка клепає одним пальцем на друкарській машинці наказ, Величко залюбки скаржився, власне, хвалився:

— Доля, товаришу Семенюк, вередлива. Хто б міг подумати, що я колись стану завідуючим?..

— І справді, трохи дивно.

— От-от-от, дивно: Величко — завідуючий відділом освіти... Ах, голубе, довга це історія... Кидала мною доля, прибивала то до одного, то до другого берега, а потім приперла до школи. Ще за мадярів працював рік, поки за ґрати не посадили... За що, питаєш? Допік їм, з підпіллям зв'язався. У партизани завчасно втік, а то, може...— знову черкнув долонею по горлі.— Тільки війна закінчилася, а тут в окружкомі (тоді ще не Олекса Іванович був першим): приймай, товаришу Величко, завідуючого, на тебе, старого підпільника, ми цілком покладаємось. Віднікувався: товариші, я в прибиральниці не годжуся, практики не маю, безпартійний... Ні-і-і, не може бути й мови. От і прийняв, ми, підпільники, народ дисциплінований. Тепер тягну, відсапуюся... Вас би, голубе, на моє місце — з практикою, партійний... Правда, партійний?

— Не знаю...

— Ну що ви, голубе, хіба так роблять? «Не знаю». А хто має знати? Може, я? Ідіть зараз же в комісію... до Олекси Івановича йдіть. Ви знаєте, який він чоловік? О! — підняв Величко сторч великий палець.— Золотий чоловік. У нас у загоні командиром був. Кожного наскрізь бачить. Оце недавно обрали його. Теж просив: не можу, старий, умов місцевих не знаю... Ну, що ви на мене дивитесь? Свідки у вас є?

— Пробачте, запалити можна?

Величко запропонував цигарку. Стуливши губи, мить перебірав по них, мов по клавішах, довгими рухливими пальцями.

— З цим, голубе, легковажити не треба,— порадив тоном бувалої людини. Квапливо вихопив з портсигара цигарку, припав до її від Ількового сірника.— З цим, голубе, не легковажать. Я говорю у ваших інтересах.

— Знаю.

— Ну і що? Чекаєте, поки вас попросять?

— Мене приймали в сорок першому, в підпіллі... Квитка тоді ніхто не виписував, а товариші загинули...

— Ах, незвучий ви,— сказав Величко співчутливо.— Партійність, голубе,— велике діло. Ну, йди і не зивай,— простягнув йому Величко руку.

Ілько вийшов.

Довго потім никав по майданчику, що перед будинком окружному партії. Йому не вистачало сміливості, хоч, ідучи з дому, мав ясний намір: «Зайду, розкажу все, попрошу поради». Але проста й невинна справа набрала потворного вигляду. «Що подумають про мене? За квитком прийшов».

Піднімався на другий поверх стомлено, лічив східці і так хвилювався, що спітніли долоні; від напруження на лівому оці докучливо грав живчик. Чомусь уявляв секретаря тендітним, з блідим інтелігентським обличчям, у чорному напрасованому костюмі. Проте був дуже приємно здивований, коли переступив поріг і побачив за столом зовсім іншу людину. В нього зразу спало напруження, і вимучена, якась бліда — після пережитого — усмішка розпливлася по губах.

— Слухаю вас,— сказав Олекса Іванович густим басом, подаючи Ількові стілець.

— Я до вас, Олексо Івановичу, в дуже важливій справі,— мовив Ілько, а для себе подумав з подивом: «Як знав я, що в нього бас?»

— Не сумніваюся. До мене всі приходять тільки у важливих справах.

— Чому всі? — поставив Ілько безглузде запитання і зняковів.

— Не знаю,— засміявся секретар.— Ну-ну, послухаємо, що за справа.

Огрядний, вилицюватий, якось по-домашньому сів за стіл, сплів у один кулак великі жилаві руки і трохи подався грудьми вперед, ніби боявся чогось не дочути. Його вилянула військова форма, вільно попушений пояс, розстебнутий комір кітеля — усе це якось не вписувалося в багате умєблювання й дорогі килими колишньої управи.

— Пробачте, я навіть не знаю з чого починати,— зам'явся Ілько.

Хотілося говорити про все водночас: про страчених гірнянських комуністів, про війну, про свою сімейну трагедію... Думки напірали на язик, як отара овець, коли чабан відчинить кошару, тому розповідав запинисто, плутано. Олекса Іванович слухав, примружившись, і час від часу, коли Ілько, обірвавши думку, стрибав на інше, перепитував:

— Стривайте, я вас не зрозумів.

Ілько й не стямився, як закінчив свою розповідь, після якої залишилося прикре невдоволення собою: не все сказав і не так, як хотілося.

— Це так,— промовив Олекса Іванович після деякої мовчанки.— Війна нікого не жаліє... Промине ще багато-багато років, поки зарубцюються рани... І даремно ви, молодий чоловіче, вважаєте, що все лихо минулося.

— Я такого не сказав, Олексо Івановичу.

— Сказати не сказали, а от думка в душі така: «Мучилися, страждали, проливали кров, а тепер давай один до одного в гості ходити і згадувати за чаркою старі заслуги...» Ні. Стіл для гостини накривати рано, та й нема чим його накривати... Треба нам засукувати рукава і проходити цілий університет соціалістичного будівництва, починаючи від азбуки і так далі, і так далі. У нас нема тямущих кадрів, місцями засіли явні бюрократи і шкідники,

що діють на руку класовому ворогові. Кожен великий перелом пробуджує до життя не тільки здорові сили. Ви як гадаєте?

— Не знаю.

— Давно повернулися додому?

— П'ять днів.

— Ну, ви ще нічого не встигли побачити.

— Дещо встиг,— заперечив Ілько.

— Наприклад? — перепитав секретар, і в очах блимнула лукавинка.

— Ну... Зміни величезні.

— Хочете сказати: «І сліпий побачить».

— Ну, сліпий, може, й ні, підсліпуватий — так...

— Це правильно,— відповів Олекса Іванович задумано, збираючи на лобі гармошку.— Але не забувайте, що вивіска інколи обманює. Мусите бути до цього готовим, якщо хочете працювати з людьми. Цінності завжди лежать у сховку, і не кожен побачить їх з першого погляду. А ми повинні відкривати в людях цінності... Ну, от і забалакалися. Люди під старість стають балакучими. А тепер давайте про вашу справу. Ось що. Вірю вам, не маю підстав не вірити. Я це добре розумію: підпілля, війна і так далі, і так далі... Могло бути. Тільки між «могло бути» і «було» лежить прірва. Ви зі мною погоджуєтесь?

— Звісно.

— Отак... Я уважно вислухав вас, а тепер скажу: в комісію вам не варто заходити. Доведеться оформлятися на загальних підставах: заява, рекомендації, словом, по встановленому порядку. До речі, Кирила Мاسяка ви знаєте? Теж — подібне.

— До війни я його знав,— не до кінця сказав Ілько свою думку.

— Ну-ну? — зацікавився Олекса Іванович.

— Про те, щоб він був у партії, я не знаю.

— Я вас зрозумів,— хитнув секретар головою.— Партизанський екзамен він витримав на «відмінно»...

Ількове вагання збентежило секретаря. Він сказав:

— А втім, час покаже. Погане зілля в нашому ґрунті не вкорениться.

— Нашкодити може.

— Безумовно. Та скажу вам інше: довір'я непогано лікує.

— Та ні, я нічого не кажу, Олексо Івановичу. Просто...

— Сумніваєтесь?

— Так.

— Це дозволено. Одне заборонено: в сумнівних випадках діяти так, як діють при доведених фактах.

Прощаючись, Олекса Іванович міцно потиснув Ількові руку і попросив:

— Заходьте влюбий час. І не тільки в дуже важливих справах. Розумієте, що я хочу? Не чекайте, поки дрібниця виросте у важливу справу. Не зможете на місці розв'язати — приходьте. Пора-

димось... Ну, як говорять мисливці, ні пуху вам ні пера.

Ілько причинив двері й хлопчаком збіг сходами вниз. «Чому деякі люди з першого погляду стають для нас близькими, ніби давно знаємо їх? — думалось.— Якби я з ним раніше зустрівся на вулиці, певно, привітався б як до знайомого».

Всю дорогу в Ілька був хороший, піднесений настрій. Здавалося, що поруч іде хтось знайомий. Навіть почав оглядатися, чи не побачить когось поблизу себе.

Обіч курного шляху ще весело шепотілися хліба, на виголених стернях густо золотились копи. Поміж нивами кукурудзи, розквітлого соняшника пливли вантажені збіжжям вози, танцювали під мухами спітнілі коні. Ілько, шукаючи затінку, зійшов до жита. На самій межі, в зруйнованому мурашнику, кипіла робота: мурашки тягли стеблинки, грудки глини і з розумною доцільністю вкладали їх у прошиті сіткою коридорів стіни.

Паркий, димчастий обрій грав маревом, поле пахло нагрітими хлібами. З-поза кущів до Ілька поважно наблизився дочорна засмаглий сонцем пастушок. Пом'явся мить, а далі стромив у шербатий рот заховану досі за спиною цигарку з соняшникового листу і спитав дискантом:

— Вогонь маєте?

— А «добридень, товаришу», де забув?

Пастушок мовчки припалив своєю цигарку і потупав геть, чадячи, як паровоз,— від нього шарахалися комарині хмарки. Як був уже далеко, брикнувся, відбіг за кущі й загукав:

— Добрий де-е-ень, товаришу! Добрий де-е-ень, товаришу!

Сміючись, Ілько помахав йому рукою і так підбадьорив цим пастушка, що хто б опісля не проходив дорогою, чув дзвінке дитяче:

— Добрий де-е-ень, товаришу!

ЧАСТИНА ДРУГА

1

— Чи думав я, учителю, що воно так буде? — мовив Їлькові смішкуватий Верб'яш.

— Як ти думав?

— Сам не знаю.— Поглянув на Їлька, важачи якусь думку, і за-сміявся з помилки своєї.— У перші дні визволення — весілля, та й годі. Отак і малював собі життя наше: сій, боже, роди, боже, а ти веселися, небоже. Усі ми тут од щастя ходили п'яні. Ніхто і в голові не мав тої думки, що треба буде знову приростати до обніжка. І на визволителів позирав я, вчителю, як на ангелів. Повірте, одного аж за руку взяв і вщипнув, думаю: ану, чи заболить, бо не вірив, що він такий чоловік, як усі. «Шалієш,— каже,— товаришу...» Де там — шалію. Якби він знав, що в мене тоді на серці робилося. Чиста оказія. Очманілий я був зовсім,— заготовав Верб'яш, витираючи рукавом сорочки засльозілі очі.

— Не ти один,— сказав Їлько, пригадавши, з яким майже побожним почуттям дивився біля Дону на червоноармійців.

— Тепер я, вчителю, інше думаю. Життя є життя, і брати його треба на тверезу голову. Доки чоловік п'яний, доти нічого не бачить. То я і своєю жоною, коли вперше її привів до хати, не міг намилуватися — найкращою була на світі, а тепер бачу, що й ніс у неї не такий, і стан не гнучкий...

— Постаріла,— пожартував Їлько.

— Та ні, вчителю. І тоді в неї ніс був горбатий. Та я це, вчителю, ось до чого кажу.— Оглянувся, чи не підслухує хто, і нахилився до Їлька: — Он Козар з попом... Відрізали трохи землі для людського ока, а корінь не ушкодили.

— А люди не бачать?

— Що люди? У кожного своя нора, і клопіт у кожного свій. Дістав наділ та й мовчить собі.

— Ну, а ти?

— А я мовчу, вчителю, бо сили не маю... От і мовчу.

— Рябого злякався?

— Ого, Рябого...

І тут, ще й не розпитавши нічого до ладу, зрозумів Ілько, що його думка про Рябого хибна.

— Поживіть, учителю, самі побачите.

— Так думаєш?

— Ого, Рябий,— не слухав Верб'яш,— партизанів, нагороду має. Люди його поважають. Якби не він — і половини тої землі не дістали б. День при дні їздив до начальства, поки не добився. Яблунчанам на п'ятсот дворів виділили стільки, як нам, а в нас що — двісті дворів. Ого, Рябий...

Ілько знизав плечима і подумав: «А хто його знає».

— Та заходьте до хати, чого ми тут стали,— запропонував Верб'яш.

Ілько переступив поріг і спершу, поки не призвичаїлись очі, нічого не бачив,— маленькі віконця ледве пропускали всередину денне світло.

— Отак і живу,— розвів господар руками.— При Радянській владі... воно й соромно... Будуватись треба...

— Так, так,— сказав Ілько, озираючись.

На всю довжину стіни тяглося дощате ліжко, на якому спала вся родина, в кутку велика селянська піч, стіл, кілька саморобних стільців.

— Читаєш? — спитав Ілько, побачивши поличку з книжками.

— Та... так, забавляюся,— зняковів чоловік, наче його зловили на злому ділі.— Від дітей навчився.

— То добре... А ідола цього чому не викинеш? Бачу, образи познімав.

Між двома вікнами на підставці стояла велика — в ріст дитини — статуя Христа, її скляні очі на світлі блимали, як у кішки. Господар і сам не знав достеменно, скільки правди в історії, що була пов'язана з цією статуєю, але, прийнявши її на віру в дитинстві, зберіг святість і до сьогодні. Як і сама статуя, так і віра в те, що вона приносить щастя, передавалася з покоління в покоління.

— Та... бачите, вчителю...— не знав Верб'яш що відповісти.— Їсти не просить, най собі стоїть.

Зустрів Рябий Ілька з перебільшеною радістю:

— Гой, чи думав хтось... новина така! Проходь, проходь, Ільку Івановичу. Але в мене тут сміття. Ти не дивуй. Знаєш, який з Гриця робітник, а сам я не встигаю... Завідуючим, кажеш? Гой, добре. Я тут без тямущого чоловіка, як без рук. Пороги оббив окружному начальству: дайте хоч учителя в село. Торік хлопчак

тут учителював. Шмаркля, пробач за слово. Гой, і порадував ти мене. Тут вже говорили, ніби тебе... А я думав про тебе не раз, навіть снівся мені. Бувало, аж заплачу, як почну згадувати: Зеленьак, Зеленькова Василина, Молоток, твій брат...— махнув судорожно рукою і затулив долонями обличчя. Довго ковтав спазму, неспроможний що-небудь сказати.

Поки Рябий, неспокійно соваючись на стільці, розповідав про своє, Їлько поглядав на нього розгублено. Той же нітрохи не змінився, наче його щойно витягли з нафталіну. Лише ліва кисть понівечена та над вухом блискуча пролісина — слід від поранення. Від цього Їлькове почуття болісно двоїлося.

Скріпили зустріч кількома чарками горілки, яку Рябий дістав із шухлядки стола, та щирої розмови не виходило. Всупереч усьому чужим залишався для Їлька цей чоловік з білястими миготливими віями.

— Гой, та кажи, де пропадав? — спитав Рябий.— Тут мені яблунчани говорили: розвідник, герой... А правда, ніби ти один врятувався?

— Не будемо згадувати,— відповів Їлько.

— Розумію тебе. Пережив чоловік — і згадувати тяжко, паморока бере. Оце-о, все в ранах, під нігті голки сували, підошви сікли до крові...

— Догадуюся.

Недобре вчулося Рябому в Їльковій репліці, і, ховаючи розгублення, почав щось шукати в столі.

— Не про старе нам згадувати, Кириле Петровичу... За страждання нагороду вже дістали... Шкода тільки, що не кожному відміряли по заслугі.

— Не розумію тебе,— насторожився Рябий.

— Козар, чую, благоденствує.

Рябий сподівався такої розмови і відповідь мав наготовлену.

— Що по закону, ми відобрали. П'ять гектарів одрізали.

— А треба було одрізати до стріхи. У Корнелової четверо дітей, а клаптика не дали. Верб'яша теж забули.

— Усім не вистачило,— перебив Рябий.— Не думай, що я склав руки і чекав, коли подадуть на стіл...

— А в Козаря земля вакує,— сліпо пер Їлько на своє.

— От що, товаришу вчителю,— зібрав Рябий останню силу витримки.— Одна голова — добре, а дві — ліпше. Може, я й помилився десь. Чи моєю дурною головою таке розв'язувати? Ї я тебе прошу: допоможи. Скажу тобі прямо, як комуніст: неладу в нас багато. Ти на свіжу голову лише один боляк помітив, а в нас їх — лопатою гребти. Сам я тут б'юся як риба об лід. А, та що й казати. Ухопився був як очманілий, думав: за одним махом у комунізм... Гой, не просто.

— Просто казка кажеться,— погодився Їлько.

— Їльку Івановичу,— перебив Рябий.— Я не за крадіжки сидів у тюрмі, не за себе муки приймав... Бачу: не віриш моїм словам.

— Чого ж?

— Гой, неборе,— невідомою скаргою забринів голос Рябого.— Я, неборе, роблю з чистим серцем.

— І Козаря оберігаєш з чистим серцем,— вирвалося в Ілька.

Рябий сіпнувся, пролив по столу повну чарку і, поки згрібав долонею смердючу рідину, блискавично планував своє подальше слово.

— Ти, Ільку Івановичу, по-дурному на чоловіка не наскакуй,— проказав ображено, з гідністю.— Я з тобою сваритися не хочу, але за такі слова... я можу образитися. Ворогів оберігати я давно забув. Хочеш — вір, хочеш — не вір. Щербака я не пошкодував, бо до кінця супроти закону йшов, а Козар у політику не плу-тався ніколи.

Своєю незалежністю Рябий пригнув Ілька. «Що я і справді? Хто з нас свого часу не блудив? Війна не одного перекувала, власне, кого вона не взяла залізною рукою і не спитала: з ким?»

— Гаразд,— сказав примирливо.— Ми з тобою сваритися, Кириле Петровичу, не будемо. Але Козаря в спокої не залишу.

— Що зробиш?

— Піду в окружний комітет...

— Доб'єшся — спасибі скажу,— все з тією ж холодною незалежністю відповів Рябий.— Думаєш, не сидить він мені в печінках, отой Козар, бодай би здох. Я сам собі мав такий план: що восени залишиться вакувати — заберемо. По закону.

— Ну що ж, спшити нема куди,— погодився Ілько.

Рябий кріпився, вдавав, що нічого істотного не сталося, але не міг себе обдурити. Чим більше тужився відігнати страшну думку, тим більше піддавався їй. Тікав до людей, очоче сідав з ними за горілку, щоб забутися. В хмільному ударі, коли йому не бракувало відваги, втішав себе: «Сидів я в тюрмі? Партизанів? Ось тобі дулю під ніс, дорогий Ільку Івановичу».

Але як тільки починав тверезо обмірковувати розмову з Ільком, відвага зникала.

Куди б не ходив, до якого діла не брався б, а почуття страху не залишало його. Мусив негайно щось робити для порятунку. Але що? Що він міг зробити? Припертий страхом, зважувався на крайнє, та тут же й відступав, дивуючись із своєї, досі незнаної м'якосердності: «А в партизанах, було, я міг чоловіка вбити — і оком не моргнув».

Гидко і страшно було Рябому уявити себе в ролі убивці тепер, коли й саме життя подобришало, стало людяним. Та ще проти кого замишляє? Ні, він не брехав Ількові, кажучи, що, бувало, пускав сльозу від жалю, згадуючи його. Та ось зустрілися на такій вузькій стежині, що не розминуться.

Думки до того змучили Рябого Мясяка, що став забуватися. Не раз ні з цього ні з того кидав роботу і починав кудись зби-

ратися або смішив людей недоречними, що не в'язалися до загальної розмови, репліками.

— Старість,— виправдувався перед людьми, страшенно розгублюючись.— Пам'ять починає здавати.

За кілька днів зважив усе і, жажнувшись нерадісної перспективи, серйозно задумався над тим, щоби класти всьому край. «Або робити нове зло, або признатися чесно, як личить комуністові: так і так, зробив і судить по закону». І коли вже, здавалося, готовий був до того — в останню мить холонув, відступав.

В неділю у крамничці, котру лише недавно відкрив Семен Смерека у тісній комірчині, випадково зустрівся з Біланюковим Данилом.

Повернувшись з війни, Данило тинявся по селу без домівки, перебивався по добрих людях. Розговорившись з ним, розпитавши про життя-буття, Рябого осяяла рятівна думка:

— Гой, чого б то я, Даниле, вештався, як пес бездомний?

— А що зробити?

— Анця, вважай, повдовіла. Поберіться двоїчко і живіть собі. Не будеш вити гніздо на порожньому в сорок років. Та й де його зів'єш? Землі тобі не можемо дати, бо всю поділили вже.

Данило зітхнув, промовчав, а Рябий раптом повеселішав і з не властивою йому щедрістю замовив нову порцію горілки.

2

Павлинка одягла квітчасте платтячко, повернулася перед плямистим дзеркалом. Відти несподівано глянула їй у вічі знайома дівчина. Павлинка здивовано застигла, потім перевела погляд, не вірячи відображенню, на свою талію. Нагнулась, щоб бачити себе збоку, рукою відвела полу широкої спідниці. На мить знову відчула себе такою, якою була чотири роки тому, коли вперше одягла на себе квітчасту обнову, подаровану Олексою. Але вона легко переконала себе, що то обман, і на серці стало важко. Адже з ким би вона не зустрічалася у ці дні, всі в подиву сплескували руками і казали: «Ой як ти, Павлинко, змужніла, аж упізнати тебе важко».

З дійницею в руках ввійшла до хати Олена, зупинилася біля порога. Хто зна, які думки пробігли в її голові, коли побачила Павлинку.

— Гарна ти, небого... зовсім дівчина,— сказала Олена і замовкла, не довівши своєї думки до кінця.

— Та ну тебе,— грубувато — з чужого голосу — відмахнулася Павлинка.— Я вдова, ти це знаєш.

Хотіла скинути з себе дівоче платтячко, та Олена попросила:

— Не скидай, ходи в ньому.

— Зробити з себе посмішище?

— Тобі не личить солдатське.

— Справді? — спитала Павлінка з посмішкою, але, побачивши на обличчі Олени розгубленість, засоромилась своєї грубості й попросила: — Не ображайся на мене. Я так зачерствіла, що себе не впізнаю.

— Я заздрю тобі, Павлінко.

— Знайшла кому заздрити.

— Ти дуже молода, все життя ще перед тобою, а я своє знівечила,— ненароком сказала Олена те, що думала.

Павлінка хотіла відповісти образою, але, наперекір подуманому, дзвінко засміялася. Обвила Олену руками за плечі й сказала:

— Дивна, чесне слово.

— Ой, пусти, все молоко розхлюпала,— запрячалася Олена. Визволившись з обіймів, узялася ганчіркою витирати з долівки розлите молоко. А Павлінка різко обірвала сміх, поквапом зняла з себе квітчасте платтячко, кинула його в куток.

— Ой надоїло мені все це. Давай підемо на танці, чи що. Погуляємо, може, хоч забудеться...

— Я вже своє відгуляла,— відповіла Олена.— А ти йди, тобі тільки повеселитися.

— А тобі хіба не треба?

— Я і так щаслива,— хутко затулила обличчя долонями і вибігла з хати.

Вулицею пройшла ріденька череда, зняла куряву. Далеко за нею пленталася жовтошерста брюхата корова із загнутими догори, як дитячі постільці, ратицями. Побачивши на подвір'ї жінку, замукала, наче привіталася, постояла трохи, потім повагом рушила за чередою. Довго курів у стоячому повітрі жовтий пил. Олена зачинила хвіртку і пішла в сад.

Низько поміж стовбурами дерев сяяло навскісне проміння, зломленим пучком відбивалося від шматка скла, викинутого під тин. Обігнувши безцільно город, Олена знову повернулася до хати.

— Ти куди ходила? — спитав стривожено Йосиф, помітивши якусь зміну в її обличчі.

Олена мовчки пройшла до світлиці й лише тоді, як відчинила шафу, зважилася: «Піду!» Десь поза свідомістю відчула безглуздість свого вчинку, та не могла зупинитись. «А може, його там побачу...»

— Ой Оленко,— від захвату сплеснула Павлінка в долоні, побачивши її в новому платті.— Ходімо, ну, ходімо.

І тут Олена жахнулася, зрозуміла, що нікуди не піде. Ціле літо ніде вона не була. Спочатку соромилась людей, а потім зрозуміла, що Йосиф так хоче, і вона знайшла мстиве задоволення в тому, щоб йому у всьому годити.

— Та, Оленко, ходімо,— не вгавала Павлінка, якій чомусь закортіло похвалитись перед людьми своєю невісткою.

— Ні, не піду. Щось у нездорова.

Простодушний Йосиф, сліпий у своїй любові, і на цей раз відігнав недобрий сумнів і посварив:

— А-а-а, бо кажу: до лікаря треба піти.

— Не треба лікаря,— трохи не прохопилася Павлінка.— До завтра все минеться, а тепер, будь ласкавий, одягайся — і підемо до клубу.

— А-а-а, вигадала.

— Ти справжній дідуган,— спалахнула Павлінка.— Здоровий від такого життя болячки схопить. Сидять, сидять, як ті монахи...

До того пиляла брата, що врешті завагався:

— А-а-а, може, й справді... Іди, Оленко. Трохи розвієшся.

Як Олена з Павлінкою вийшли, Йосиф став біля вікна. З відстані милувався дружиною, думав: «Яка вона, ой, яка вона дорога. Не прожив би я без неї і дня, умер би з жалю. Повезу її завтра до лікаря, бо то й не життя в нас — усе одно що чужі. Хворіє, небога, щось недобре з нею коїться». Та несподівано в нього прокинулись тихі ревності. Був не від того, щоб і собі податися до клубу. Поки важив, як зробити, про всяк випадок одягнув святкове, а як став перед дзеркалом, блиснула в очі лисина. Старанно й стурбовано замаскував її: брав гребінцем волосся з-над вух, рідкою пряжею стелив його по тім'ю, уявно при тому ставив себе в пару з вродливою дружиною, і ревності посилювались. Скінчилось усе так, як думав, коли тільки починав зайву мороку: переодягнувся в буденне лахміття і пішов доїти корову. Мацнувши за порожнє вим'я, притьмом сховав за спину дійницю і злодійкувато майнув до хати. Потім цілий вечір синя посудина, поставлена в кутку біля мисника, нагадувала, що він геть постарів, бо вже й забудькуватий став, а від того тягнулася нитка далі, в'язала до купи різні оповідання про якогось чоловіка, що мав невірну молоду дружину.

Все було схоже на Йосифову долю: і той неборака доїв корову, сидів вечорами сам, а жінка прикидалася хворою і йшла гуляти з іншими. Відчуваючи, що заходить дуже далеко, схаменувся, сказав собі: «А-а-а, дурниця — Оленка не така».

Сонце зайшло, розсіяло по селу прохолоду, яка буває лише після літньої спеки.

По горах слався веселий гомін молоді, що прямувала до клубу. Повагом ішли літні чоловіки, вдаючи невинних і дуже серйозних, щоб дружини не казали потім: «Побіг за чаркою, як теля за дійком». Котрі молодіші — в парі з жінками. Тільки самотніх молодіць не зустрічала по дорозі Олена, і це її бентежило.

— Може, я повернуся, Павлінко,— вагалася й кліщами вчіплялася тій за руку.— А що скажуть люди?

— Не журися,— заспокоювала Павлінка.— Знайдуть, що сказати. Ти про це не думай.

— Не пристало мені без Йосифа.

— Полохлива ти — страх! — посоромила її Павлінка.

Не рада була Олена за свою вдачу, та зарадити не вмiла. Був час, коли боролася з собою, навiть зрiдка здобувала перемогу: жартувала чи глузувала з усього нарiвнi з легковажними. Та при найменшiй невдачi кволiла, вiдступала перед своїм не-пiдвладним «я». З визiрванням вирiвнявся її характер, сяк-так звиклася з ним, i хоч мала його своєю найдошкульнiшою вадою, зате бунтувати перестала, бо врештi зрозумiла, що сили не рiвнi.

— Мене життя налякало — від того й полохлива.

— А чому мене життя налякати не може? Воно мене може тiльки обiзлити.

— Я була весь час наймичкою.

— Тепер ти господарка.

Олена журно осмихнулася. «Господарка... Ой нiчого ти не розумiєш». Бiля Козаря вона попросила Павлинку зайти за Анцею.

— Самiй менi буде нудно.— Це була неправда, й Олена, зловивши себе на тому, що бажає показатися в чужих очах музньою, засоромилася i кинула: — Як хочеш.

Вони зайшли на подвiр'я. Помiтне руйнування, що торкнулося в останнiй рiк газдiвського обiстя, чомусь лякало i смутило Олену. З настоогою, наче сподiвалася бiди для себе, поглядала на великi колодки, повiшанi на дверях зрубленої комори, на лиснiючі боки корiв, що виднiлися з дверей приземкуватого, обколупаного хлiва. Десь за повіткою форкали конi, випущенi на попас, бiля колодязя хлюпав водою, поливаючи ноги, юродивий Лука, що жив на газдiвському дворi на правах прибудного собаки.

— Гей, Луко! — гукнула Павлинка вiд хвiртки.— Анця вдома?

Лука, нiчого не кажучи, рушив за хлiв. Здалека оглянувся через плече, вишкiрився на них i шттовхнув босою ногою заснулого собаку. Той лiниво став на переднi лапи, солодко потягнувся i, вiдновивши цим своєю собачу завзятiсть, почав скажено гавкати, повисаючи на залiзнiй обручцi нашийника. Струною натягалася через усе подвiр'я блискуча дротяна линва.

— Йой, зiрветься,— затремтiла Олена.

— Ще й собак боїшся...— поглузувала з неї Павлинка, гордо цокаючи пiдкутими каблучками по мощенiй кругляком дорiжцi.

Олена скрадалася впригинцi попiд тином, не зводячи з пса наляканих очей. Раптом скрикнула i схопилася за Павлинку — зiрвася з прив'язи вовчак. Чекала, коли пес кинецься на неї, але той, зачувши волю, розгубився. Лише тодi, як Лука дротом схопив розiрванi ланки ланцюга, знову почав гасати по двору, повисаючи на дротянiй линвi.

На кухнi роєм гудiли мухи, густилася духота, пропахчена картопляними помиями з макухою. Це був той особливий запах козарiвського дому, який Олена затямила назавжди. Павлинка, наче в себе вдома, вiдчинила дверi до свiтлици й гукнула:

— Є хтось живий?

— Но-но,— долинуло з кiмнатного мороку.

— Анця вдома?

З світлиці з біблією в руках вийшов Козар.

— Но-но, сідайте,— сказав захрипло, підсліпувато оглядаючи молодиць.— А ти чия будеш, чи не Глиняникова?

Олена слухняно сіла на стільчику біл порога, а Павлінка сказала:

— Не велика радість посидькувати з вами. Нам Анцю треба.

— Анця така крутихвістка, як і ти. Нема чоловіка, щоб косу на руку намотав.

— Ходімо, Оленко, бо з цим старим Адамом не договоришся.

Олена хутко побігла до воріт, а Павлінка йшла повагом, ще й дражнила собаку:

— Цить, дурню. Газда твій ще більший пес, а гавкати боїться. Йому вже накинули намордник.

Погрозливе «но-но», що наздогнало Павлінку серед двору, викликало в неї шалений припад сміху. Вона мала неабияку втіху від беззубої люті старого куркуля і, по-дівочому кумедно горблячись, перекирвляла: «Но-но...»

— Павлінко, побійся бога, чи так можна з газдою?

— Ох, яка ти...— невдоволено відштовхнула її Павлінка від себе.— Навчилася бігати на ланцюгу, як газдівський пес...

Олена змовчала, а думка запекла страшно: «На ланцюгу, як пес... З мене тепер, мабуть, зняли нашійник, а я все ще не смію піти собі». Доведена своїм докором до сліз, відчула до себе огиду і злість. Зупинилася серед дороги, намірюючись повернутися додому, а тоді опанувала себе. Аж до воріт клубу й не здригнулася. Між обмацуючими поглядами чоловіків та парубків, що з'юрбилися на воротах перед клубом, пройшла, не чуючи під собою ніг, не торкаючись землі. Подолавши цей найважчий бар'єр, вона так повеселіла, що замужні молодиці, прирослі від ніяковості до чоловічих піджаків, почали значуще між собою переглядатись.

3

Ціле півстоліття простояла корчма в центрі Гірського над положистим берегом Бистої. Побудована в 1903 році заїжджим галицьким євреєм, з того часу незмінно була місцем для сільських гулянь: тут у розведеній горілиць топили своє горе заробітчани, зустрічалися давні знайомі, по неділях навколо чарки збиралися сусіди і проспівували цілісінькі ночі; один раз на рік у великому залі сільська інтелігенція влаштовувала пишні бали, на які приїздили вчителі, жандарми, нотарі та писарі з цілої околиці. Але такого гуляння, як сьогодні, не знала приземкувата будова з загратованими вікнами за всю півстолітню історію, хоч з осені, як у ній розмістився сільський клуб, майже щонеділі молодь організовувала вечори з музикою і танцями.

Вже той лише факт, що організаторами сьогоднішнього гулян-

ня були колишні добровольці та партизани, промовляв сам за себе. (Хто міг з ними зараз помірятись!). Музикантів найняли в Яблунці, найкращих музикантів, які грали колись на інтелігентських балах. У сінцях влаштували буфет — Рябий Масяк якимсь чудом зумів дістати три бочки пива, якого не завозили в село майже цілий рік... І вже з підвечірка клуб загудів веселими голосами, а з настанням темноти зібралось стільки люду, що голці нікуди впасти.

У боковій кімнатці зібрався цвіт села: колишні добровольці, партизани, члени сільської Ради і просто поважні селяни. Хоч і тісно,— плечем об плече,— зате за накритими столами, перед кожним своя склянка, та й горілку ніхто грамами не вимірює. І тема розмови тут не дідівська — «Бувало, за панів, бодай їх колька сколола!..» Глибше пірнали добровольці в життя, обмацували під добру наладу такі складні теоретичні речі, що й освіченому нелегко второпати. Але хіба є такий верховинець, що біля горілки міг би чогось не втямити? Коли господь спитав, що потрібно грішникові, щоб став праведним, одні казали — молитва, інші — сумирність, а верховинець каже: «Господи, треба чарку горілки і зубок часнику». Гомін і тут стояв такий, що годі було щось почути, бо після кількох чарок уже ніхто не мав витримки слухати іншого. Лише як Рябий починав говорити, люди з поваги замовкали. Морока була тільки з Грицем. Хмів, неборака, вже після першої чарки, а тоді на все мав своє суперечливе слово.

— Га, ти мені, куме Кириле, не кажи, бо я все знаю,— сіпав Рябого за рукав білої сатинової сорочки, мастив її пальцями.

— Не заважай,— відсторонював Рябий і повертався до людей.— Ми кажемо: «товариш» або «рівність», а подумати... Гой, не масти, чорте. Чей з курми в гної порпався...

— А ти послухай розумне слово. Га, я тобі про оте... У місті таке було зі мною. Значиться, горілку прошу від корчмарки. Но, кажу, налиий, небого, чарчину старому чоловікові, а вона і хвостом не махне, тим дає, що мають великі гроші. Рівність, ого...

— Гой, прийми руку, бо обтовчу,— незлобно посварив Рябий і замахнувся долонею.

— Я тобі обтовчу,— півнем підстрибнув Гриць.

— Та замовчіть ви, діду,— почали сварити його люди.— Товариш голова хоче розумне слово казати, а ви свої дурниці товчете.

— Га, хто товче дурниці? Я вам про оте... Рівність... Я ще в першу світову, коли під Перемишлем стояли... О, о, костур. А ти мені кажеш: рівність. Кашляв я на неї.

— Ти, діду, не плутай старий час з нашим.

— Кашляв я на наш час.

— Гой, замовчи, бо пошкодуєш,— раптом спалахнув Рябий.

— Кашляв я тобі,— повторював Гриць, уподобавши випадково набігле на язык слово.— І ти мені про рівність не говори, бо я її не бачу.

— Гой, іди спати! — попросив Рябий, гарячково мнучи в пальцях хлібну м'якоть.

— П'ятою ви, діду, думаєте, — посовістив старого Верб'яш.

— Я думаю головою, бо в мене голова розумна.

— Якщо розумна, то не міряйте на якусь корчмарку весь світ. Ви на інше перекиньтесь. Чи став з вами, до прикладу, мадярський пан у бєсїду або чи бачили, щоб він із простим чоловіком крутив у газету махорку?

— Га, закрутиш і ти, як нема паперків. А при мадярах та при чехах тих паперків було возом.

Рябий схопився, наче його окропом опарили, весь почервонів.

— Ти знаєш, щоб чорниш своїм паскудним язиком?.. До розстрілу треба за такі слова!

— Та він сп'яна, товаришу голово.

— Не зважайте, — почали заспокоювати люди.

— Не зважати?.. За таке?..

Гриць розгублено оглянувся на людей, косноязычно гомонів:

— Га, та що я? Люди добрі... Чи я Радянську владу? Куме Кириле...

Рябий відвернувся і на жалібне торохтіння Гриця відповідав коротко, до краю знервовано:

— Іди спати... проспися...

Не знаходячи ні в кого підтримки, Гриць, шморгаючи носом, пошкутильгав геть і цілий вечір у саду за клубом жалібним схлипуванням потішав дїтвору.

— Дарма ображаєш чоловіка, Кириле Петровичу, — сказав Ілька.

— Люди на смерть ішли, життям платили, а він... — кинув Рябий ні до кого. — Рівності нема, паперків нема... Шмарклі старі!

— Ой ні, не шмарклі, товаришу Кириле Петровичу. І при чому зразу Радянська влада? А рівності і справді у нас ще немає, і паперків немає...

— Немає? — перепитав Рябий, по-шулячому поглядаючи на Ілька. — Хочеш сказати, товаришу вчитель, за панів було ліпше?

— Що я хочу сказати, те й кажу і нічого тобі вгадувати. За панів було гірше, але товари в крамницях лежали.

— Не подобається, товаришу вчитель?

— Дурень, кому таке подобається.

— Ага... тепер я тебе розумію, — сказав Рябий роздільно, злорадо.

— Нічого ти, мабуть, не розумієш.

— У мене, слава богу, голова на місці.

— Треба, щоб і в голові було... А патріотичним криком підлість не затулиш, — пустився Ілька берега, та притьмом стриножив свою злість і вибачливо запропонував: — Давайте не будемо. Ліпше вип'ємо.

Рябий вирячив очі, мов йому в горлі застряв шматок хліба.

— Ти про яку підлість?

— Пий.

— З класовим ворогом не п'ю.

— Я був розвідником і доводилося інколи,— проказав Їлько, темніючи.

— Ми ще подивимося, за що ти випивав... як за Іюдин гріш продавав товаришів.

Їлько спішно вихопився надвір, бо знав, що може скінчитися погано. Сів над річкою на плиту, прилаштовану там для прання білизни, і студив палаюче чоло змоченою долонею. Покірно плюскотіла під берегом дрібна хвиля, а подалік, на закруті, вода хлюпотіла дзвінко, мов її виливали з корчаги. Бліду мерехтливу кладку перекинув уламок місяця через річку навскіс, ненадійно зв'язав нею вузькі береги, накошлячені верболозом. Мирний, лагідний гомін вечора м'якшив Їлька, вирівнював рвану образую думку, завертав її в своє спокійне річище. «Та доки воно буде тягнутися за мною? Там розумію: війна. Хіба розвідник не міг виявитися зрадником? Тим більше: з групи я один залишився. Треба було з'ясувати, перевірити — це закономірно. Але ж воно повертається чорним боком. Ось куди він!.. Ні, Рябий, ми ще подивимось, хто товаришів продавав. Підозрінням можна кожного обчорнити».

Їлько витер хусткою мокрий лоб і, запрошуваний тоненьким лоскотним голосом скрипки, рушив до клубу.

У сінцях перед буфетом творилося неймовірне. Щойно відкрили бочку з пивом, і люди атакували буфетника, навперербій гукаючи:

— Налий уже! Цілий вечір тут стовбичу.

— Випив одне горнятко — почекай. Кожному треба покуштувати.

З жадобою припадали щасливі до пінястих кухлів, облизували губи, дехто ганив:

— Моча кінська... Колись було, е-е-е...

— А ти хоч куштував колись? А ще рота кривить.

— Пиво таке, що й не було ніколи ліпшого.

— Без пива чоловік не вмере.

— Справа не в помиранні, а в тому, що я хочу випити доброго пива,— шахраювато водив посоловілими очима Соломка Побійця.— Я за що воював? Бачиш? — сіпав штанину, щоб показати подряпану кулею голінку.

— Хотів, щоб пивом заплатили? Не подешевив?

Їлько просунувся до зали. Йому поступилися дівчата-підлітки місцем на довгій дубовій лавиці. До нього тут нікому не було діла — всі танцювали, всі жили своїм молодим щастям. Мимо проносилися пари, обдавали його вітром, і він з прикрістю відчував свої роки. Вганяло в зажуру те, що багатьох уже не

впізнавав. «Чи то чужі якісь? Чи повіростали так? Павлінка, либонь... Ти бач, а отаке бігало, кісками маяло... З ким то вона? Десь бачив... Корнелів Іван! От убий, а не скажеш. Дубок молодий. Йому тоді було... стривай... А таки не скажу. Здається, з восьмого класу поїхав до Німеччини. От летять роки. Тут не стукнеш кулаком, мовляв, стривайте, бо я не встиг».

Після танцю Іван підбіг до Ілька.

— Не впізнали? А я вас зразу, ви зовсім не змінилися.

Юнак був трохи на похміллі, але тримався підкреслено ввічливо — зразу видно: побував між людьми, обтесався. Запал був той же, знайомий Ількові, — корнелівський, бунтівничий.

— Ти коли приїхав?

— Місяць тому.

— Що думаєш робити?

— Не знаю.

— Тобі треба вчитися.

— Я про це давно думаю.

— Тепер двері до школи відчинені перед кожним навстіж.

— Одні відчинені, а двоє на замку. Не лишу саму матір з малими. Ще й землі їй не дали, бо Рябий сказав, що я фашистам служив.

— Так...— спохмурнів Ілько. Він у чомусь почував себе винним перед цим юнаком, перед усіма людьми, що були чимось скривджені. Таку вину почував господар перед гостем, якого не зумів належно прийняти у своїй господі. Смішно, але колись Ілько не думав, що й після війни люди матимуть причину для невдоволення, смутку і нарікання.— Нічого, ти не журися, ми щось зробимо,— сказав весело, щоб підбадьорити юнака, хоч і не бачив ще ніякої перспективи.

Оголосили жіночий танець, і юнак зразу підтягнувся, стрельнув очима по строкатому дівочому ряду під протилежною стіною. Одна за одною виривалися звідти дівчата та молодичі і, червоніючи, вагаючись, несміливо наближалися до парубків. Коли встала Павлінка, Іван ривком пригладив куцуватого чорного чуба, сказав, не дивлячись на Ілька:

— Я до вас зайду. Думаю вчитись заочно, якщо допоможете.

Павлінка пройшла через галявину залу рівно, по-військовому підтягнуто. В кутиках її губів теплилася нерішуча усмішка, а в очах — строга зібраність.

— Вас можна? — ялось кумедно і навіть зневажливо козиринула перед Ільком, але обличчя її трошечки потеплішало.

Притупнула чобітком, другим — і пішла легко, як пушинка, чаруючи молодичь та дівчат своєю гнучкою фігурою, молодістю і вродою. Ілька бентежила її строга зібраність, крізь яку ледве проглядала весела й безтурботна дівчина, котру знав до війни.

— Ти дуже змінилася,— сказав, не ховаючи щирого подиву.

— Знаю... Змужніла, виросла...— відповіла з посмішкою, в якій була зневага і сум.— Я це вже чула не вперше.

— Не зовсім так... Просто я тебе знав іншою.

— Ви мене знали до війни. Я тоді дивилася на світ дитячими очима і всіх людей вважала хорошими. Я не знала, що люди можуть бути звірами.

— Так,— сказав Ілько. Він хотів додати: «Війна закінчилася, і тепер треба жити по-іншому», але відчув у цих словах нещирість і виправив себе: «Пам'ять зберегла все зло, воно ще довго отруєватиме людям мирний день».

— Ви над чим задумались?

— Думаю про тебе...

— Не варто.

— ...про таких, як ти, на кого війна впала, як травневий мороз на молоде квіття.

— Значить, я ушкоджена морозом? — засміялася Павлінка самими лише устами.

— Очевидно, не те слово, але по суті правильно.

— Спасибі.

— Я не хотів тебе образити.

— Ми часто робимо те, чого не хочемо.

Танець поступово підняв з лавиць усіх, хто вмів танцювати, навіть деякі діди — й ті пішли тупати ногами. У залі піднявся веселий гомін, крик, неначе ввірвалася сюди літня гроза. Павлінка щось сказала, але Ілько не почув, лише побачив давнішню дівочу теплоту на її обличчі, і він з радістю подумав: «Життя своє візьме».

— Давай, давай, давай! — гукали парубки, пересипаючи слова лячливим свистом.

— Давай коло, давай чортову карічку,— загудів своїм міцним голосом Біланюків Данило, крилами розставивши руки. В його богатырській постаті, в розсіпаному волоссі, в мішком надутій гімнастерці і в недбалих руках було щось гуляцьке, по-доброму безтурботне, отаке собі верховинське: «Гуляй, душе, бо маєш радість».

Пари чіпко з'єдналися руками: дві, три... п'ять... десять... Ілько притьмом забув, про що йшла допіру розмова, теж піддався загальному настроєві, легкому, завзятому, молодому. «Життя таки своє візьме»,— повторив для себе і мимоволі сіпнув плечима, даючи розгін. Ї летить, вихрється чортова карічка, жінки пови-сають на дужих чоловічих плечах, далеко поза колом креслять у повітрі випростаними ногами вихровий слід. Хто не потрапив у карічку, відступається до стіни і криком піддає гарту:

— Давай, давай, давай!

Музики теж запалилися. Побурілі від поту й кіптяви, гнуться з помостини до залу і ріжуть-гнуть смичками, фальшивлять, аж зуби ломить. Та хто тут розбере в такому пеклі. Кульгавий Янко гатить в бубон, аж будинок гуде.

— Янку, собака здох, не шкодуй шкіру!

— Давай, давай, Янку!

Десять хвилин... п'ятнадцять... Танцівникам градом піт очі заливає, ліпить до спин, як у косарів, змокрілі сорочки. Павлінка відкинула назад голову й тонко сміється, наче її під пахви лоскотуть. Летить кудись високо, аж під хмари, де все по-дівочому веселе, щасливе... Коли карічка раптом зупиняється і ноги торкаються підлоги, вона на мить повертається в курний зал, бачить знайомі обличчя. А карічка здригається, мов конаючий птах, жінки злегка підтопують ногами, сіпають плечима, а парубки б'ють — курява стовпом. І знову — виск, і знову мчиться-вихриться-шаленіє чортова карічка, і знову зал піддає гарту:

— Давай, давай!

І Павлінка знову летить у чудну казку, вона вже зовсім п'яна. Мов у дзеркалі, бачить свою струнку постать, перехоплену солдатським паском поверх гімнастерки, бачить високу постать учителя, і їй страшенно дивно, що то Ілько Семенюк, з яким вона шойно мала якусь неприємну розмову.

— Досить, Павлінко... Ми одні вже.

Вона заперечує головою, міцніше вчіпляється Ількові за плечі:

— Я хочу танцювати.

Ілько непомітно, кружляючи, сходить з середини. Перед ним розсувається юрба, а позаду зразу ж змикається, як хвиля за човном. Пролунали оплески, зірвався останній залп схвальних вигуків і — все вляглося. Знову зашумів зал, заколихався в сповільненому ритмі, мов нічого й не було. Лише Павлінка всім еством відчула, що таки щось сталося з нею.

— Ільку Івановичу, це правда?

— Що трапилось?

— Не знаю. Сядьмо отут, у куточку. Я хочу, щоб мене ніхто не бачив.

— Я, мабуть, п'яний,— сказав їй Ілько на вухо, коли протиснулися в темний куток.— Не пив, а геть п'яний.

— Правда?— чомусь пошепки спитала Павлінка.— Я хочу, щоб усе залишилося так, як зараз. Ви ні?

— Так... Мені зараз хороше.— Веселий танець немов витрусив з нього все невдоволення, що досі нило в душі, і вперше відчув себе зовсім вільним.

— Мені теж хороше... Я, мабуть, п'яна. Правда, я п'яна? Зі мною ніколи ще такого не було.

— Ти хороша дівчина.

— Знаєте, на фронті я інколи пила спирт.

— І п'яніла?

— Від капельки спирту голова йшла обертом.

— Що робила в похмільлі?

— Ставала злою і всіх людей любила.

— Любов і злість несумісні.

— Я і зараз всіх люблю. Всіх, усіх, вас — теж.

Ілько не зрозумів, чому це його так приємно зворушило,— «вас — теж». Та радість його миттю поступилася теплій тузі —

іншу захотілося мати поруч, кохану, рідну і недоступну. Збулось би бажання — справді повним стало б Ількове щастя, а так, мабуть, назавжди й залишиться ущербним.

А тим часом щастя його було в протилежному кінці залу, де світла менше й очі чужі не колють докором: «Уже Йосиф наскоменив?» Вона знітилася в куточку, по-баб'ячому низько натягла на обличчя хустку і тільки те й бачила, що ноги танцюючих пар. Ще поки поруч сиділа Павлінка — кріпилася, гнала від себе пекучий сором, а як Павлінка пішла танцювати, остаточно скорилася владному сорому і кволості. Вся увага зосередилась на одному: як вийти непоміченою? Хоч сіла б десь ближче до дверей, а то звідси — через весь зал, поміж сотні очей.

— Ти чого не танцюєш? — штовхнула її ліктем Цицькунова невістка — молодиця огрядна і лиха на слово.

— Не хочу.

— А може, тебе не хочуть...

— Я лише з Павлінкою, подивитися...

На якийсь час сусідка, встрявши в жваву перестрілку з Ганькою Недорідком, що язиком була їй саме до пари, відчепилася, та незабаром знову штовхнула Олену ліктем:

— На танці, кумочко, треба йти з своїм, бо чужі невчасні. Чи ти гадала, тут усі на тебе чекають?

— Ой залиш ти мене... Я не прийшла танцювати.

— Сиди, сиди собі квасом. Не буду, бо бачу, зараз розплачешся.

Як оголосили жіночий танець, схопилася, заворушила широкою талією і сказала:

— Ой покручуся за все голодне вдовування. Пня розворушу, до того маю жадобу.

Кинулася до Данила, але спізналася. Тоді схопила за плечі Верб'яша, що першим навернув під руку, по-чоловічому повернула його до себе.

— Гидуєш вдовою? Забув бик, коли був телятком.

— Та не танцюю я, жоно добра,— загоготав Верб'яш, вириваючись.

— Потанцюєш! Живого з рук не випущу, на кісточки розтрушу.

Верб'яш таки вирвався і хлопчаком, упригинці, шмигнув із зали.

— Тьху, пропадїть ви пропадом,— повернулася на своє місце.— Колись відбою від жеребців не було, а тепер і довготелесий чорт відвертається. А ти не сиди. Он твій перший чи другий... Ілько твій... З Павлінкою крутиться...

Олена хватнула розкритим ротом повітря. В кількох кроках і справді промайнула знайома, до болю рідна людина і сховалася

у вируючій юрбі. Олена схопилася, переждала мить, поки звільняється під стіною місця, і стрімголов кинулася до дверей.

Майже до ранку простояла за хлівом, судорожно кулаком затуляла уста, щоб не подати вовчого голосу. Довго зважувалася на страшне, уявляла собі, який гомін завтра зчиниться по селу, як нахлинуть у двір баби і мовчки стоятимуть над її тілом... Але й для цього в неї не вистачило сміливості.

Зоріло... На сході злегенька запливало прозеленню небо. Воно було глибоке й чисте, зірки вже зів'яли, порідшали, а над горами стелилася зовсім чиста галявина. Павлінка дивилася вгору, і їй хотілося думати щось незвичне. Їшла мовчки, бо не знала висловити того, що відчувала, у неї не було таких слів. І зараз, як у танцю, було їй хороше і трошечки моторошно, наче прямувала до чогось незнайомого і водночас бажаного.

— Їльку Івановичу, коли людина щаслива? — спитала тихо.

— Щаслива?.. Мабуть, тоді, коли нічого не бажає.

— Ні,— заперечливо похитала головою; коси її рясками замяглилися по спині.— Я бажаю так багато-багато...

Їлько замислився. «Я колись теж бажав багато і був від того щасливим. Я тоді не знав, що від бажання до дійсності так далеко. А потім я багато розчаровувався і навчився бути щасливим, коли нічого не бажав... Вона цього не знає. Вона тільки на фронті побачила чорне нутро життя і досі не може отямитись. А втім, вона тепер не та, яку я побачив. Здається, я не помилився. В її чисту душу війна вкropила отруту, і в ній іде боротьба. В душі людській, як і в крові, є свої червоні тільця».

Ніч хутко відступала в гори. Над обрієм стелилася прозора голуби́нь, а в zenіті ще дотлівали останні зорі. Долина виступала з сивого мороку, низько над річкою курів холодний туман. Побачивши напівзруйновану хатину на сільському пустирі, Їлько знову відчув тугу за втраченим.

— Їльку Івановичу, я хочу, щоб минуле не існувало, щоб тільки був оцей світанок і наступний день.

— Минуле застерігає нас від помилок. Воно мусить залишитись.

— Але ж воно все одно з часом забувається, і люди повторюють старі помилки.

— Старе більше не повториться.

— Ви вірите?

— Без віри не можна жити.

— А я все-таки хочу жити без минулого, без тямки про всі звірства. Я тоді добрішаю і можу сміятися.

— Воно в тебе надто свіже. Згодом притупиться, і ти все зрозумієш. А забути тих, хто жертвував за нас життям, ми не маємо права. Ми в боргу перед їх пам'яттю...

Зупинилися край саду, де завертала стежка. Обіч стелилася скатертина полеглої під росою отави. Павлінка широко, наче косою, повела чобітком по траві й сказала:

— Я себе не розумію.

Кругле, смагляве обличчя горянки із щедрим — на всю щоку — рум'янцем було трошечки притомлене, мрійливо збуджене. Їлько стояв поруч і дивився на неї з батьківським трепетом, з невимовною ніжністю. Він хотів її поцілувати — не по-парубоцьки, не як кохану. Поцілувати в смагляве чоло, у золоті ямки палених щік, щоб подякувати за те, що вона є на цьому світі, загадкова і хороша.

Попрощавшись, Їлько подався росою через городи. Мітлами була по чоботах трава-біляня, остюг, а на мокляках — голчастий; з рудими китицями ситняк. Буяли по схилах пешені погодою сади, до землі хилили обтяжене малахітовим зеленцем гілля, і в устоялій тиші барабаном гупали по дранці покрівель ушкоджені яблука. «Чистяться сади,— подумав Їлько.— Обсипається червинець.— І нахопилася думка на інше, співзвучне: — Земля, люди чистяться в таку погоду».

В улоговині бренькнула коса. З причмоком, прискорюючи ритм, пройшлася мантачка по лезу — від кісяти до ніска, а через мить: шшу, шшу...

Їлько не бачив косаря, але в уяві зринула біла постать з широко розставленими ногами, з незапхнутою за пояс сорочкою. У всій принаді й тузі воскресли далекі дні, коли брат з самого ранку косив біля хати і казав, відсапуючись: «До коси треба собачі груди». Плечистий, брунатний від загару, махав він косою легко, наче ціпком, а слідом лягали дві чіткі стрічки, видушені ногами в м'якому морігу. Будь-як міг уявити собі Їлько брата, тільки не мертвим, не бездіяльним.

— Ми не сміємо забувати,— сказав до себе.

Знову басовито, мов обушком сокири пройшовся хтось по дранці, скотилося на землю яблуко.

— Ти не спиш? — здивувалася Павлінка.

Олена сиділа на кухні, спершись ліктями на холодну плиту.

— Я тебе шукала. Ти коли пішла? — спитала Павлінка, не дочекавшись відповіді.

— Ти танцювала і нікого не бачила...— відповіла з кривдою в голосі.

— Хіба ти не танцювала?

— Я своє відтанцювала без музики.

— Що ти говориш, Оленко? Ну чому ти така? — вона відчувала, що спокій її ось-ось зникне і тоді кине ображено: «Та ну тебе».

Ранком розтрущували на городі за садом отаву. Під грушею на межі Йосиф вибивав з'їдений скісок. У домотканій сорочці

й штанях, білів далеко, як молодий гриб-боровик. Олена відверталася, але він незмінно був перед очима, круглий, сутулий, немилый.

— Ти чого нахмурена? — спитала Павлінка.

— Я погано спала, — відповіла після довгої паузи.

— Ти схудла, тобі треба лікуватись. Може, щось серйозне?

— Голова болить.

— Натягни на очі хустку, то від сонця.

Олена не послухала. Вона тепер не могла слухати Павлінку, не могла бачити її. «Він мусив питати про мене! Він мусив питати, цікавитись, але вона не каже, бо за брата боїться. Йї нема до того діла, що я втрачаю глузд». Вона аж задихалася від муки, від роздвоєного почуття до Павлінки, від того, що не вмiла відкрити йї душу. Як поверталися додому, несподівано наважилася:

— Ти чому з ним танцювала?

Лише сказавши, зрозумiла, що слід було якось iнакше; кров гаряче вдарила в голову.

Кинула з того дня тріщину сімейна злагода в Йосифовій хаті. Тиша входила між чотири стiни, коли там збиралися четверо рідних. Ховали одне від одного очі, почувачи за собою провину. З подивом і страхом мiркувала Павлінка: «Як воно між нами склалося: близькі, крeвні, а зашморгом висимо одне одному на шиї». Хотiлось йї порадити Олені: «Кинь Йосифа, адже ти його не любиш», але вигляд брата лякав її. «Він без неї зовсім пропаде». І в додаток — своє неясне почуття до Їлька, що пагінцем вибилося в душі з отих танців. Своє безсилля робило її дратівливою і мовчазною. Охоче стала завiдувати сільським клубом, тільки б не бути вдома.

А теплі дні байдуже ткалися під посивілим від сонця небом; буденними дрібними турботами, radoшами, надією навивалися вони на повне воротило літа. У проміжки між господарськими справами Йосиф моров себе книжками, щоб відійти від думок про особисте. Якось у місті на ярмарку купив з рук томик «Капіталу», знічев'я перечитав сторінку-другу і захопився. Негадано знову появилася в нього колишня любов до читання і легке відчуження до хазяйства. Годинами міг просидіти, сховавшись від людських очей, і тасувати думки. Йому бракував тямущий співбесідник, кому міг би вивернути свою душу. Часом перестрiвав кого-небудь на вулиці і запрошував до себе: «Ходи, побалакаємо про життя». Присташем почував він себе на власному обійсті. З коханою дружиною зустрічався тільки за столом, та й то на кілька хвилин. Охочий до їжі, тепер їв квапно і, не наситившись, чужаком висувався з хати.

Якось ненароком застала його Олена в саду з повними жменями яблук-падалиць. Йосиф почервонів, як зловлений на крадіжці підліток, незвично довго тягнув своє «а», марне силкуючись сховати яблука.

— Їсти я тобі, Йосифе, не даю? — докорила Олена.

— А-а-а, вигадаєш... не з голоду я... смачні, кислуваті...

Одне по одному просипав із жмень яблука, рештою спере-
сердя жбурнув за межу. Червоний як печений рак крикнув:

— То не буду, а-а-а... Не буду!

Прокинувся в Олені до нещасного чоловіка тяжкий жаль.
Підняла яблуко, вкусила: від терпкого квасу звело зуби, але
сказала:

— Справді смачні.

Йосиф скипів:

— Смійся, а-а-а, знайшла конопляне опудало... Насміхайся,
рубай мені на дурній голові дрова...

В розпачі не добирав слів, самі лилися, незграбні, недумані,
наболілі неподіленою собачою відданістю. Прагнув одного: до-
шкулити, показати, що все розуміє. Олена стояла перед ним
оніміла, спантелічена. Невпізнаний, ненависний, маячив перед
очима чужий чоловік, що затулив перед нею світ. Коли Йосиф
захлинувся кип'ятком слів, вона склала руки, заводала:

— Добий, мені буде легше.

— Чоловік я в тебе чи онуча? — обіруч схопив себе за сорочку,
сіпнув, наче хотів одним ривком вивільнити з грудей тяжкість,
що не давала йому дихати.

З того зриву остаточно і надійно пішло їхнє життя під укіс,
до розв'язки. Носила в собі Олена нерозхлюпане горе, і не було
кому довіритись, в кого попросити поради. Самотужки наважу-
валася на одчайдушне, а бабка Гафія, що збагнула нелад, при
всякій нагоді — і, як на бабку, досить дипломатично — гасила
Оленин порив, граючи вигадками на її боязливості:

— У Ярках ще до тої війни пішла одна від свого боженого,
а через тиждень, най ся не приказує, з глузду з'їхала. Таке
сталось, що бігала по селу гола і гавкала... Ай, божечку мій,
та де таке чувано? В голову нікотрій не приходило би раніше,
бо що бог благословив, того чоловікові і держатися до смерт-
ного дня.

Часто навіть у будні, почувши дзеленькіт малих дзвонів, хрес-
тилася і квапила Олену:

— Лиши ту роботу, не пропаде.

Допомагала Олені одягтися і перед собою проводила з хати.

4

У чорній рамі відчинених сінешніх дверей морочився
з сиром'ятними, залуб'янілими постоломи старий Козар. Сопів,
як ковальський міх, м'якшив до порога тверді онучі, курів ними
і спорскував. Після сну обличчя в нього було бридливе, обвисле,
у всій постаті — стареча неохайність. Та варто було йому облити
голову холодною водою, як зразу посвіжішав, наче той скруче-
ний листок після дощу. Обличчя витер полою домотканой сороч-

ки, перехрестився і впівголоса, сварливо промовляв «оченаша». Поки пройшов від колодязя до східців, устиг поквитатися з богом, і вже звичне — зовсім земне — понеслося в чорноту дверей:

† Но-но, вставайте, день білий!

Настирливо, як сліпий, не хотів він бачити того, що його сім'я складається тепер з невістки та ще юродивого Луки. Після того як уже сказав «вставайте», скрушно покругив головою. «Дожився, но-но». Не чекав, поки невістка подасть зсередины голос. Почвалав до хліва. Відчинив курник. Засокоріли, закудакали кури, потіснилися до виходу, ряботинням висипали на подвір'я і наввипередки поперли до сіней; статечно трусив позаду вогнисто-червоний півень, перламутром переливав його дугастий хвіст.

— Но-но, прокляті! Ї корели на вас нема.

Ввійшов у хлів. Порожні місця біля ясел, з яких наготові все ще звисали ланцюжки, серпом черкнули газду по серцю. Обвів лютим оком весь порідлий товар і тільки й мовив:

— Обскубли! Щоб вас чорти скубли.

Ступив під повітку, закріпив руками охапок прив'яленого бур'яну.

— Но-но, вставай, — гукнув до Луки.

Той притьмом схопився з лежанки, взувся і впригинці пострибав на своїх довгих, як циркуль, ногах до колодязя. Бризнув на обличчя води, потім повернувся до сходу сонця, вдарив земний поклон і став молитися. Один, як тичка, серед збезлюдного двору (де колись у цю пору товпилися заробітчани), зігнутий дугою, в куцій гонведській формі, весь, — руки, обличчя, ноги, що визирали з-під коротких штанів, — у білих плямах опіків, робив він на газду тяжке враження.

— Но-но, на вулицю вийди, бо ще тебе не видно, — затупав ногою.

Лука маленьким знаком хреста обірвав молитву і, знаючи своє діло, взявся зрідати лопатою з помостин гній. Робив уміло, як вповні здоровий чоловік, та Козар бачив у тій роботі наймитську непокору, зухвальство. «Но-но, одним миром мазані — що розумні, що дурні: біля своєї худоби не так ходив би», — позлився газда. Вихопив від Луки лопату і крикнув:

— Раб так робить, без душі...

— Раб... — вишкірив той круглі, як недорідні зернятка кукурудзи, зуби і витягнувся в позу «струнко».

— Но-но, дурень, я тобі так і скажу у вічі... Тьху!

Лука, видно, образився, бо недбало закинув ногу за ногу, привалився боком до стіни. З якоюсь лише йому властивою глузливістю чи зухвальством глянув на Козаря опуклими очима і, ткнувши в його бік пальцем, проказав:

— Раб.

Козар почервонів, шарпнув лопатою, аж на стіну ляпнув гній. Стояв би зараз перед ним здоровий чоловік... «Ні, нещасного не треба кривдити... А втім, хто тебе знає, що ти за чоловік».

Зранений безповоротним занепадом, підточений старечими недугами, Козар став надмірно вразливий, у всьому вбачав гадюче жало.

— Ти зі мною, Луко, не дурій, не дражни мене, бо вб'ю!

Лука з тим же наймитським зухвальством зігнувся, черпнув жменю теплої гній, замішаний на житній полові підстилки. Козар відстрибнув до дверей і крикнув, затуляючись рукою:

— Но-но!

А Лука неквапом тикнув до газди:

— З отакого-о... всі... А душа божа. Він її забере, коли захоче.

— Но-но.

— Ви згорите на вогні.

— Дурни-и-ний! — гаркнув Козар, давлячись гнівом.

Він ціле життя мав страх перед пожежею (не одного газду пустила біднота з димом), а Лука, наче на зло, вже не вперше провіщав йому страшний кінець. Кинув лопату і, весь погано сіпаючись, почовгав до свинарника.

Козар обома руками сперся на перекладину і важко дихав. З-поза лісу вирвався жмуток проміння, вихопив з тіні верхівки слив, повільно поповз униз і розтікся по двору. Зеленим спалахом зайнявся лужок за будівлями. Над горами, що димилися синюватим силуетом, з-поза кам'яного хреста короваєм викотилося сонце. Чи то від чистого світла, чи від задуми густо зборознилося маленьке чоло Козаря, затекли сльозою яструбині очі. Невтішна малювалася навкіл тим підсліпуватим очам вранішня земля.

Увечері з'їв шматок сала, випив глек кислого молока. Покректав у ваганні, палячи невістку недобрим оком за суху вечерю, і подався спати. Уже в просонку щось кольнуло в мозок, і він очманіло схопився. Але навкіл було темно і тихо. Звісив з ліжка босі ноги, що нили від втоми, удвоє згорбився і забився над чимось непіддатливим, виморюючим. «Но-но, що сталося?.. Отаву звели, худоба нагодована. Но-но, що таке?» Його вже кілька днів мучила ця безглузда тривога і не давала спати. Пройшов до вікна. Темно, тихо — все ніби в порядку. Над деревами — соковиті, як розквітлі соняшники, зорі; шелестіли в бездонній чорноті неба, мов вистигали там чийсь хліба. Далеко за обрієм палила блискавка, миготливо-малиновим розливом фарбувала вона крайнебо, майже не кидаючи світла на землю. «Но-но, спаде таке дурне на голову: згорите у вогні».

В темряві сіріло подвір'я, чорніли навкіл будівлі: хлів, повітка, дровітня, обороти. Біля колодязя в дерев'яному жолобі витрушеним з люльки вугликом жеврів відблиск зорі. «Но-но, то зірка, хто би там вогонь витрусив? Чужі не приходили, а Лука не палить». Переконавшись, що все гаразд, знову ліг. Десь міліцейським сюрчком обізвався цвіркун, щось насторожено за-

шкребтало на горищі. Козар прислухався. «Треба спати, бо завтра чекає робота. Но-но, воно тепер усе лягло на мої німічні плечі. До зорі, либонь, підемо з Лукою косити. Ні, ні, то не вуглик, нікому його витрусити... А з Луки робітник поганий: не накажеш — не догадається... Страшний він чоловік, щось у нього недобре за душею... Но-но, а може, лише прикидається дурним. Його треба берегтися, як шкідливого пса. А може, й справді він хоче мене підпалити? — В старого здвоїло серце. — То він навмисне кинув у корито вуглик. Корито тепер сухе, як скіпок... А, дурне думаю».

Не розплющуючи очей, повернувся до стіни і далі думав: «Треба би мені тепер у двір здорового чоловіка. Ой треба би! А де знайду, чи з тину його виламаю, чи що? В кожного своя земля. Від мене який шматок відрізали, бодай подавилися нею. Таку землю, що ціни їй нема. А дурний Воробок овес посіяв. У таку землю овес! Боже, боже, доки вони мене будуть мучити? Не переломиться до зими — пропаду. Пропаду, як сіль в окропі, жура мене сточить. Но-но, я не дамся. Мені би лише чоловіка роботящого, щоб до рук усе прибрав, бо моїм рукам воно вже не під силу. Треба послухати Рябого, він діло радить. Данило роботящий. Інакше воно пропаде, скипить без вогню... Но-но, то вуглик, Лука мене хоче підпалити! Ні, то зірка! Ні, вуглик, бо де би зірка так світилася, та ще й води в жолобі нема». Старому здалося, ніби щось припекло в спину, ніби почув стріскування. В одну мить був біля вікна.

— Слава богу, що не горить, — прошепотів полегшено, і серце почало заспокоюватися. Але так і не в спокоївся остаточно, поки не вийшов до колодязя. Мацнув рукою по жолобу — хлюпнула, охолодила руку вода.

— Но-но, чи я не казав...

Та сон не приходив і після того. Гнітючий тягар і тривога лежали на серці. «Щось не так, десь погано... десь воно у мене не клеїться. Боже, хоч ти від мене не відвертайся, вкажи, звідки маю чекати біду. — І раптом згадав. — Но-но, бодай він пропав без моєї голови, бодай повісився на сухій гілляці. Чим я йому не догодив, де я йому межу переорав, що зуба на мене гострить? Чому він піді мною ямку копле?» Сів на канапі, судорожно зведені кам'яні пальці боляче зашкребтали груди. До повернення Ілька жив якось спокійніше, бо його ніхто не чіпав, — шит стояв між ним і радянським законом, відшттовхувалася від того щита біда, що мала впасти на газдівську голову.

Попід вікном тихо човгнули насторожені кроки, і Козар здригнувся. Кроки замешкалися на східцях, далі тихенько клацнув замок. Догадався: Анця повернулася з вечіркування. «Ходить, проклята сука! Но-но, переламаю їй ноги, жебраком пушу між людей. У мене голова розпадається від жури, а їй — аби тільки вечір, і вже біжить. Біжить, як теля до корови. Ціле гніздо

витоптали собі на оборозі, ціле обійстя осквернили». Прочинив двері на кухню. Анця роздягалася без світла, смутно біліла. Старого напала ревнива лютя.

— Но-но! — крикнув у темряву і немилосердно грюкнув дверима.

Казився від люті, а розсудок радив інше: «Не кричи, неборе, бо, може, то само добро іде до рук. Проти Данила Ілько не піде».

Гримання старого на Анцю не діяло. Вона тепер не зважала на нього. Чужою, ненависною людиною був для неї. Якщо мовчала та виконувала його волю, то лише тому, що не хотіла затівати сварку. Жила великим щастям, світлими мріями. Світ для неї став хорошим, життя її набуло вагомого змісту, повернуло на молодість... Як і двадцять років тому, із завмиранням, з душевним трепетом думала про коханого, єдиного, дорогого. Знову, як і давно, важкі, сповнені клопотами дні змінювалися щасливими літніми вечорами. Коли згадувала часом, що молодість її давно проминула, ставало соромно. «Що я роблю, що зі мною діється? Я вся горю. Адже люди бачать, старий казиться. Мені не слід ходити з Данилом». І все ж вона ходила і знала, що буде ходити. Ст'янена, засліплена своїм пізнім коханням, навіть не силкувалася заглянути вперед. Власне, боялася відхилити завісу, що закривала майбутнє, бо в ньому був Андрій — її законний чоловік, що до пори до часу жив за кордоном. Об нього, наче швидка вода об камінь, розбивалося Анцине щастя. І вона квапилася пити крадене щастя, аж марніла з виду, аж синяки малювалися навколо щасливих очей.

Якось повернулася в хату поночі й застала старого сидячи. Зігнувся над столом, читав чергового листа від сина і плакав. Глянув на невістку понад масивну рогову оправу окулярів. Була в тому погляді така зненависть, що Анці мороз пройшов за спиною. Чекала, коли схопиться і піде перекидати стільці, але старий знову схилився над листом і засопів.

На зло йому Анця не пішла спати і листа не попросила. Підштовхувана страхом і рішучістю, крутилася по кухні й чекала, щоб свекор хоча б одним словом дорікнув їй. Але той мовчав, лише стріляв у її бік почервонілими очима. Анця мигцем глянула на годинник: була перша година ночі. І знову — очі старого: злі, палаючі, розгублені. Як ненавиділа Анця ті очі, того маленького чорного чоловіка, зв'язаного з залізних м'язів! Він разюче нагадував їй Андрія — маленького, чорноликого, горбоногого. Анця шаліла від Козаревої мовчанки. Несподівано стала перед столом і крикнула:

— Я була з Данилом! Я кожен вечір з ним!

Впритул підступила до старого, вихопила з його рук листа, зім'яла і кинула на долівку.

— Ви чуєте? Я з ним живу і буду з ним жити. Бийте, спробуйте вдарити!

Козар привалився плечем до спинки стільця, танцюючими руками зняв окуляри. Щербата усмішка, якої зроду не бачила Анця на цьому кам'яному обличчі, збила її з пантелику, замкнула уста.

— Но-но, чого кричиш на мене? — лагідно проказав старий.— Роби, як хочеш. Ти вже свій розум маєш.

Після цього випадку в Козаревій хаті все ніби стало на свої місця. Анця помітно подобришала до свекра, не чіпала його, навіть годила старечим примхам. Козар теж потеплішав до невістки. Якось сказав їй:

— Но-но, ти, коли можеш, не ображайся на мене... Старий чоловік і собі не радий... Та й чому радіти, коли все іде на загибель. Тут би здорові руки до всього. А рук нема, рук нема...

В Анці трохи не вирвалося: «Я приведу Данила, тільки не перечте. В Данила руки здорові». Вона не підозрювала, що саме до цього гнув старий, що над цим думав він у безсонні ночі.

— Хлів протікає, як решето,— скаржився Козар.— Журавель на колодязі підгнів, ще на голову комусь впаде, біди наробить.— І несподівано спитав: — Що тепер Данило поробляє?

Анця спалахнула, як дівчина.

— Но-но, я собі гадаю, чи не допоміг би. Одне йому, де робити.

Анця відвернулася. Насилу втримувала себе, щоб не видати старому свою радість.

І треба ж було долі так пожартувати, щоб саме під стріхою Козаря знайшов Данило своє пізнє кохання! Адже він не забув, не зарубцювали роки рану зненависті до старого куркуля. Не міг повернутися до цього обійстя спиною, пройти мимо, бо там була Анця. Не міг і забрати її звідси. Куди забереш? Сам притулювся в добрих людей. Можливо, будь їм по двадцять, зробили б просто, як у тій пісні: в степу під вербою, аби, серденько, з тобою... Та коли чоловікові сорок, він ризикувати не хоче. Колись воно буде ліпше, безумовно, а поки що скрутно. Хто не застиг на поділ панської землі, тому вихід один: на свої мозолі сподівайся. Зважив Данило всі «за» і «проти» й сказав:

— Ні, Анцько. Може, воно й на добро, а не можу.

— Не ради старого, а ради мене, Данилочку... Я хочу тебе бачити цілий час, хочу, щоб ти був біля мене. Буду така щаслива тоді.

— Для мене то не буде щастям. Гнів у мені сидить, у вічі його бачити не можу.

— Ти забудь, Данилочку.

— Забудь... Можу я забути кривду ту велику, що мені зробив? Боюся, що не втримаю себе і біди нароблю.

— Ти візьми себе в руки, Данилочку,— горнула, припадала до нього Анця, благала: — Послухай мене, на добре вийде.

І Данило не встояв. Адже він теж хотів бачити Анцю, хотів грітися теплом її безмежного кохання.

Лагодив перегниту покрівлю, і на мить не лишало його бридке почуття власного приниження і злості на себе. Його била трясця, коли по драбині, методично стогнучи, піднімався з оберемком білих драниць старий Козар. Прокидалися в пам'яті роки наймитування, сіллю в рану падала згадка про трагедію на Чортовому горбі, про тюрму... Ненависним було йому ціле козарівське обійстя, тлінню і страхом дихали будівлі, хотілося йому сікти сокирою дах, ламати нову дранку. До нарікань Козаря він залишався глухим, не розжалоблювали його серце гіркі скарги. Врешті Козар зрозумів, що співбесідник з Данила поганий, і теж замовк. Перекидалися словами лише з необхідності.

Не колишній Козар, перед яким тоді Данило ламав шапку, а справжня безпомічна руїна крєтала, сопіла поруч і скаржилася:

— Но-но, старість — не радість, бодай би я до неї не дожив.

І голос у нього запобігливий, собачий. Він слухняно, як наймит, квапився, коли Данило грубувато наказував:

— Дранку дайте... Латку візьміть. Де там молоток?

Хто дивився б на роботу збоку, не вгадав би, де господар, а де робітник. «Прийшов на пса мороз»,— потішався крадькома Данило і з усякого приводу бурчав. Знаджувала нудну роботу лише Анця, що, розчервонівшись, бігала по двору: то до колодязя, то до хліва, то просто ставала десь поблизу, щоб дивитися на Данила. Потай від старого перемовлялися вони очима. І було в тих жіночих очах стільки ласки, стільки добрих обіцянок, стільки незабгунутого, що Данило аж п'янів. «Ось візьму й залишусь тут! — мислено погрожував старому.— І що ти зі мною зробиш, старе корито?» Аж язик часом сіпало, так хотілося сказати, щоб налякати старого: «Ну, хочеш не хочеш, а житиму в твоїй хаті». Але в душі тоненько, як комар, спискував невивітрілий страх. Такий страх має чоловік до смертельно пораненого вовка — чи не прикинувся звір?

— На якого вам нечистого оці хліви? — бурчав Данило.

Козар похнюпився. І в самого часом закрадалася така гадка: на якого нечистого, але він гнав її від себе.

— Думаєте, залишать вам? — продовжив Данило, маючи лише одну мету: вколоти, та якнайболючіше.— Заберуть все, а вас у повітку до Луки пошлють.

Козар сів на драбину і, не ховаючи зневаги, глянув на Данила:

— Но-но, руки короткі.

Приніс із комори заіржавіле, закуплене ще до війни гвіздя і продовжив недоказане:

— Но-но, плакати не буду, най і сьогодні забирають.— Він кривив душею, але зовні слова звучали щиро.— Своє я й під тином доживу. Для себе, думаєш, побиваюся? Така в мене гадка: доки я тут господар, най буде по-людському.

По обіді старий якось помітно зів'яв, у рухах появилася хвороблива втома і безпомічність. Гірко скаржився на кольки, шкодував, що смерть десь забарилася, а потім страшно застогнав, ловлячись за груди:

— Но-но, кінець... Амінь.— Прихилився до даху і повільно почав осідати.

Данило поніс його в хату, поклав на постіль... Повернувся до роботи збентежений; замислений. Допомогати йому вийшла Анця.

Вона принесла з собою запах кухні, сімейного затишку, й уява намалювала бездомному чоловікові звабливу картину, вихоплену з минулого, коли він мав на Чортовому горбі свою хату, своє хазяйство. Анця весь час про щось гомоніла, а він поблажливо і неуважно усміхався, думаючи про своє, що допіру запало в душу.

— Ти чого мовчиш? — спитала Анця.

— Думаю, як мені з тобою добре... Ану, поглянь, що з ним.

Анця пішла, а він сів на гребені даху, мов на коня, і почав скручувати цигарку. Пальці від напруження так тремтіли, що тютюн розсипався на штани. Із завмиранням чекав, коли вибжить Анця і гукне, щоб ішов, бо... «Дурне лізе в голову»,— присоромив себе. У нього ще не було ніяких ясних планів, він лише уявляв собі маленьку хату, а в ній — себе з Анцею. Власне, він це не вигадував, лише відтворював в уяві те, що було багато років тому на Чортовому горбі, з тою лише різницею, що не Іляна поралася в господі.

Анця вийшла з хати, але не кричала. Помахом подола прогнала від порога курей, кинула під тин поліно, що завалалося серед двору.

— Що? — спитав Данило, стурбовано згрібаючи з колін тютюн.

Анця зустрілася з його очима, все зрозуміла і крадькома осміхнулася.

Удвох вечеряли на кухні, розмовляли пошепки. Не було й про що розмовляти. У хаті, де за дверима лежав Козар, вони не могли говорити. Вони раніше ніколи не зустрічалися в хаті, й обом було незручно. Данило спробував узяти Анцю за руку, але вона застергла:

— Побачать.

Хто побачить, звідки? Цього, не знали. Просто: не місце було залицянню в хаті, бо кохання їхнє в'язалося десь поза стінами, у затишку садів, у закутині за оборогами.

З світлиці рипнули двері, Данило схопився, як спійманий на крадіжці. Старий Козар, надсадно стогнувши, переступив поріг і сказав:

— Но-но, чому ти не даси чоловікові до вечері горілки? —

Він поставив на стіл ребрувату зелену пляшку і з наріканням: — Ой смертонько моя, смертонько, де ти забарилася? — повернувся до світлиці.

— Паленка й після вечері не шкодить,— відповів Данило, жвавішаючи.

Та підняла його настрої не горілка, а те, що старий наче благословляв їх на спільне життя, ніби казав: «Сидіть собі удвох, я вам не заважатиму». Водночас відчув Данило до старого Козаря людську жалість: «Догоряє, неборака, а кременний був. Трудився, гріб усе докупи, а тепер йому боком починає вилазити. Звір був, а шкода його. Не можу я бачити, коли чоловікові біда. Тепер йому, либонь, нічого вже не треба».

Продовжував цю думку й тоді, як лежав у Соломки на оборозі. В голові злегка шумів хміль, і думки від того були мрійливо-тужні, лагідні. «Чоловікові треба лише три речі: хату, хліб та супокій щоб був на землі. Багатство робить чоловіка звіром... Війна не одному розплющила очі». А низом, паралельно з цими загальними міркуваннями, тяглася блакитною шовковою ниткою інша думка, власне, і не думка, а безслівне почуття, прагнення: влаштуватись би якось у цьому світі. І коли попередня думка обривалася, шовкова нитка виростала у вибагливий букет: хатина на одну кімнату, городець з цибулею, маленький хлівець, корова...

На шовковій, візерунчастій з країв скатертині місячного неба, що заглядало під оборожаний дах, похитувалася гілка, наче хтось погрожував пальцем: «Ей ти, дивися мені!» І Данило провинно заплющив очі, сказав собі: «Дурне».

У сні побував на фронті. Пробирався кудись поміж трупами, поміж вигорілими оселями. Якийсь солдат тягнув його за руку і казав: «Там спокійно, не стріляють», він тулив до губів флягу і скаржився: «Для чого я мушу пити кров? Я хочу води, а мені дають кров з моїх дітей». Потім було поле, жінки серпами жали перестиглий хліб, складали в сніпки, а вони миттю обвинувались полум'ям, дим застелив весь діл, Данило задихався. Від переляку прокинувся і сів.

В гущавині саду дзвінко обізвалася перша пташка. Данило сказав:

— Нічого чоловікові не треба, лише супокій.— Зліз з оборога, обмився росою і до білого дня вештався понад річкою, милувався неповторною красою гірського ранку. За течією річки тягнув вітерець, розчісував верболіз, качався по м'якій отаві. Наче білим квітом розцвіли, поблискували до сонця танцюючим листом трепети. На намулистий берег під тепле проміння повистрибували з води зелені жаби, при наближенні Данила вони ббвтали в річку, наче хтось камені кидав. Данило скинув сорочку і вмився до пояса. Вода ще з учорашнього дня не остигла, але так приємно освіжувала, що довго не хотілося з неї виходити.

— Благодать,— скрякнув Данило, витираючи груди сорочкою.

Лише досхочу надихавшись чистим повітрям, наніжившись лінькуватим спокоєм, який може викраяти собі в літню пору тільки газда, на котрого роблять наймити, Данило рушив до Козаря. По дорозі ще постоякував із зустрічними людьми, балакав про погоду і з насолодою курих. Він мав час, а люди, перемовившись кількома словами, кидали йому «будь здоров» і спішили до своїх селянських справ.

І Данила повільно пойняла туга, захотілося і йому мати своє діло, котре квапило б його і не давало часу на лінування.

— Кажи, Луко, для чого живеш? — Лука німо шкірив круглі зубки, блимав порожніми очима. — Кожен для чогось живе, — пояснював Данило. — Людина не може так, щоб не мала нічого перед собою... Не може, розумієш? Я не маю такого дня, щоб мене не гризла якась думка.

— Ги... — крякнув Лука і з насолодою зашкребтав у пазусі.

— Ти, неборе, спиш під повіткою, вимазаний весь, як пропасник. Може, і воші тебе їдять... Чи не хотів би мати чисту нову сорочку?

— Таку, як у капітана?

— Точно таку.

Лука потягнувся, як роблять після доброго сну, і пішов до колодязя вмиватися. Данило знову пристав до юродивого, коли той дочитав молитву:

— Хату свою не хотів би мати?

— У мене хату бог спалив.

— Тому й кажу. Не хочеш жити у своїй хаті? Ну, щоб жінка... якась гарна молодичка подавала тобі на стіл смачну їжу: курятину, бринзу... Ти спав би з жінкою...

Лука довго затримав на Данилові непроникливий погляд, потім вишкірив щербатого рота.

— Ги-ги...

— Чого гикаєш? Я справді...

— Ти дурний...

Данило насупився, а потім засміявся:

— Маєш, Луко, правду... Всі ми дурні, лише кожен по-своєму... А ти щасливий чоловік.

До роботи того ранку він не квапився. Пройшов від будови до будови, обмацав усе своїми руками майстра-самоучки... Назовні кожному ясно: прикидає майстер, яка робота чекає на нього, який заробіток сховає в кишеню. А насправді в душі Данила інше: тиха, німа злість крає його зсередини, беруть заvidia, як прирівняє до свого пролетарського статку. «Один давиться від статку, а другий душиться».

Постояв на порозі хліва, помозолив очі на лискучій парі коней, на череватих коровах... І лише після того піднявся на дах і розсудливо пояснив тому Данилові, що прокинувся в ньому

несподівано: «Тобі платять — і знай своє діло. На фронті, не бійся, одне скиглив: господи, рятуй від смерті, надголодь житиму, чужим закутком вдовольнюсь». І той Данило замовк, присоромлений. Лука приніс в'язку драниць, роззявив рота, і Данило порадив:

— Закрий, горобець залетить.

Лука слухняно закрив рота, майнув очима по стрісі і, не побачивши поблизу небезпеки, сказав:

— Ги-ги, ти дурний...

Після роботи в Смерековій крамниці Данило говорив Їлькові:

— Я, неборе, від душі сміявся... Дурний... Тут, як скажеш: з свого боку він має правду. Що не по-нашому розуму, то по-дурному.— Зробив якусь вимучену гримасу, що мала означати сміх, та, видно, було не до сміху.— Йому, неборе, добре жити.

— Заздриш?

— Не заздрю, але й не шкодую. Нас треба шкодувати. А дурний спокійний...

— Ти, бачу, став філософом. З чого це?

— З добра,— поглузував Данило.— По чужих хатах, як той собака. А дехто давиться від ситості.

Їлько здивовано звів брови. Не раз він з Данилом розмовляв, та не чув скарги. Втішався Данило своїм життям і вів розсудливо: «Житиму я, Їльку, розумно: заробив — спожив. І нащо то на голову біду: хата, хлів, корова... Пропади воно. Від дитинства жили з себе вимотував, аби лише не відставати від людей, складав по піщинці, а то все чорт забрав. Війна мене навчила зорити на життя простіше, до людей відкрила серце. А то колись вовком дивився на кожного, заздрих, думав, як побільше до себе гарбнути». І після цього чистого, людського — скарга, нарікання.

— З чого ти так зразу? Старе засвербіло?

— У мене нема нічого.

— Брешеш,— сказав Їлько мирно, як другові. Поки Данило здивовано блимав очима, повторив ще раз, але вже з досадою: — Брешеш, друже, і сам собі не віриш.

— У сорок років, Їльку, я мушу починати від голого кілочка, як тоді на Чортовому горбі.

— Мені теж треба починати, але не скаржуся і Луці не заздрю.

— В тебе є якийсь фундамент.

— Як і в тебе: Радянська влада. Це — міцний фундамент, ти сам говорив.

Данило збентежено втупив очі у свої мозолясті руки. Зовні він охолонув, але неспокійні рухи виказували його душевну боротьбу, дивували і тривожили Їлька.

Дивувало те, що Данило був не перший з тих, кого налякали своєю одноманітністю будні, хто, пірнувши в них з головою, пішов старою, виходженою з дитинства стежкою, яка мала привести до особистого статку. Тривожило те, що не один колиш-

ній бідар, дорвавшись до наділу з панської землі, вріс у нього по горло і, знудившись за сподіваним статком, зорячи з-поза рогів власної корівки на широкий світ, скрушався: «А я то гадав собі...» Багато хто гадав, що зразу потечуть молочні ріки, забувши, що йшла страшна війна.

— Не впізнаю тебе, Даниле, мабуть, хтось наврочив.

Данило спалахнув, наготовився щось пояснити, та сказав, вимушено усміхаючись:

— Нема чого одне одного вчити.

Вони пили кислувате саморобне вино, що зовсім не п'янило, і спокійно, як роблять горяни після роботи, покурювали. Швидко сперечання забулося. Данило захопився оповіддю про старий скісок, який на безділлі вигострив і подарував Спасителеві. Говорив з таким захопленням і радістю, наче щиросердо подарував Спасителеві якусь складну машину.

— Чиста бритва: ти собі отак полегко поведеш рукою, а вона аж шумить,— робив Данило недбалі, ледацюваті рухи.— Іншу косу візьмеш — поперек ломить, мозоль за один гін натре, як сливу. Тепер із свічкою такої коси не знайдеш.

З коси думка нахопилася на інше; бездумно, як бісер в дитячих руках, без уваги на малюнок, нанизувалася вона на життєві дрібниці. Час минав швидко, непомітно.

— Пізно, мабуть, пора нам,— сказав Їлько.

Смерека вистромив через двері голову, поглянув на небо і уточнив:

— Скоро дванадцять.

— Ти скажи!— здивувався Їлько з Смерекового небесного годинника.

А Данило похмурнішав, зітхнув і промовив з докором:

— Ото й фундамент...

Лише тепер дійшло до Їлька, що з отого невинного, недуманого бісерного мережива вималював Данило гідкий малюнок, якому назва докір. Уже на вулиці Їлько різко взяв друга під руку. Поки добирав зле слово, той його випередив:

— Я тобі не доказав, не хотів біля Семена. Про такі речі можна говорити лише з собою. Коли починаєш сумніватися в порядності своєї жінки — іншому не скажеш: боїшся кинути на неї тинь. А тут, Їльку, думка не про жінку.— Данило зітхнув, й Їлько відчув, як конвульсійно сіпнулася його рука.

— За якісь ганчірки, Даниле?

— Не за ганчірки, а за справедливість... за рівність. Ми за неї воювали.

— Хочеш зразу?

— Циган казав: після мого коня хай росте і шовкова трава.

— Збираєшся вмирати?

— Жити я хочу... А ти поглянь навколо себе. Добре?

— Що ти бачиш поганого?

У нього в голові не було ясності, зате було відчуття невдо-

волення своїм життям, собою, а від того всім. Він належав до того типу людей, які важко думають, але тонко відчувають.

— Корнеловій землі чому не дали? — заговорив, вважаючи, що знайшов бажане.— То по-радянському, то рівність, Їлька? Козаря взяли за обшивки?.. Та я не про це... Дай запалити.

У світлі сірника бачив Їлька, як тремтять у Данила пальці, як блищать його очі.

— Даниле, тримайся від Козаря подалік.

— Не все одно де робити?

— Я тобі раджу.

5

У середу, повернувшись з міста кіньми, Тернинка привіз у село незнайому людину і зразу роздзвонив по сусідах: «Вчителя нового привіз, аж із Київщини родом». І з першої ж миті Панас Микитович Ліщук потрапив у гостинні верховинські обійми: його запрошували селяни до своїх господ, жарили ячню і з цікавістю розпитували:

— На постійне до нас?.. Нежонаті? А ми для вас тут дівку знайдемо.

— Що ви? — відбивався вчитель, по-хлоп'ячому червоніючи. Його бентежила надмірна увага, й охоче вигадував якусь причину, щоб скоріше піти.

Лише в Рябого знайшов бажаний затишок. Той зустрів учителя стримано, по-діловому.

— З людьми будьте обережні, не дуже довіряйтесь їхній гостинності,— насторожив незнайомого з перших же слів.

До свого благополуччя новий учитель виявив повну байдужість. Він охоче поселився в непривітній протухлій комірчині старого Волоха, що через дорогу від Рябого.

— Мені аби стріха над головою. Солдат не вибагає,— сказав весело, оглядаючи своє нове помешкання.— Ви завтра не впізнаєте цієї комірчини.

Тут же скинув гімнастерку, закачав рукава білої солдатської безкомірки, попросив у господаря відро та мітлу.

— Самі будете?..— не повірив Рябий.

— А що?

— Ого, ще такого вчителя ми не мали,— похвалив Рябий.— Ну, та я собі піду, бо діла не чекають, а ви якось отаборяйтесь.— Він вийшов, зів'ялий і кволий. «Гой, цього, либонь, не вломлю. Сучок».

З Їльком Панас Микитович зустрівся лише на другий день і з першого знайомства заприятелювали, відчувши один в одному якусь внутрішню спільність. Та й назовні між собою схожі: правда, Панас тільки нижчий від Їлька на півголови, в усьому іншому мало поступався перед ним — такий же кременний, добре збитий, широкоплечий.

По обіді, лежачи на гарячому піску біля річки, Панас запитав:

— Ти де воював?

— Багато розповідати.

— Бачу, не любиш згадувати війну... А зараз з ким не сядеш, кожен був чи не самим командуючим або таким героєм, що німці падали, як мухи. Та як заведе — за день не переслухавш.

— Не люблю згадувати... Рани залишилися на серці, хочеться скоріше забути...

— Сім'я загинула, так?

— Вважай, загинула.

— Пробач, я не знав...

Ілько просівав крізь пальці пісок, посміхався. На душі в нього було так легко, наче після довгих років розлуки знову зустрівся з сердечним другом. Саме хорошого, надійного друга, з яким пройшов би пліч-о-пліч несходженням шляхом нового життя, бракувало йому.

— Панасе Микитовичу...

— Так?

— Нас двоє на цілу школу, на село. У нас нема приміщення, парт — нічого нема. Потягнемо?

— Хомут надійний знайдеться?

— І його нема.

— Байдуже... Ти знаєш, як солдат з гвіздка борщ варив?

— Я думав: злякаєшся.

— Ти мене не знаєш, Ільку Івановичу. Чортом мене не злякаєш, а бог не злий.

— З чого будемо починати?

— Кутузов говорив, що перед боєм треба добре виспатися.

Він позіхнув і через хвилину вже спав.

Ілько сперся на долоні і з замилюванням дивився на гарне, залите бронзою загару обличчя з маленьким рішучим підборід'ям, децю крутим кавказьким носом і дротянисто-жорстким стоячим чубом.

Панас прокинувся лише тоді, як тінь від дерев поповзла на піщаний берег.

У село поверталися димчастими затінками попід гірку. Внизу, за гушавиною молодого вільшаника та верболозу, видзвонювала чиясь мантачка, а в зелен килимі лісу співали птахи, від річки дихала передвечірня свіжість. Сонце зійшло над гору, натягнуло між деревами тонькі білясті струни, і вони дзвеніли тисячоголосо — всіма звуками гірського літа. Ілько обвив рукою Панаса за плече і скрикнув:

— Чудово!

— Ти про що?

— Про все, Панасе Микитовичу. Адже чудово, правда?

— Так... — коротко відповів Панас, над чимось задумавшись, а згодом додав: — Тільки он... коса нариває селянинові на долонях мозолі. Я бачив, Ільку, як жінки впрягались у плуг... Це щось

неймовірно. Які сили в народі! Вистояти у найважчій війні.
— Давай зайдемо до Смереки, чи що,— перебив Ілько.— Я хочу сьогодні випити.

— З якої нагоди?

— За те, що ми разом. Я справді щасливий, що ми разом.

— Не признавайся в коханні, бо дівчина загордиться... А пити я не хочу. Краще погуляємо. Вечір же який! Страх люблю літні вечори, коли пахне сіно. Ти не пробував колись писати вірші?

— Ні.

— А я писав. «Сонце сходить, вітер віє, трактори в степу гудуть. Через гори, буревії простелилась світла путь». У стінгазетах їх поміщали, а потім... коли батько... Словом, дурниці... Так? Я писав погані вірші.

— Ти не це хотів сказати,— зловив Ілько на обличчі друга замішання.

— Та ні, мені важко згадувати. Так! Бачиш, я і зараз хвилююся... Ну, до завтра, Ілько. Ти мені пробач, я ще мушу листи написати.

Та листів того вечора він так і не понаписував.

Ранком Ілько застав Панаса ще в ліжку і жартома посоромив:

— Суд божий проспиш.

Панас струснув головою і, наче пружина, вистрибнув з ліжка.

— Ліг я дуже пізно,— почав зняковіло виправдуватись.— Тут... сусіди зібралися... балакали всякі нісенітниці.

Подаючи Ількові руку, якимось допитливо наче спросоння не впізнав, оглянув його і хутко побіг надвір. Вмивався під хатою, з насолодою хлюпав водою, потім витирався домотканим рушником і хвалив.

— Ух, ріже! Носа витри сопливному — довіку затямить.

Але й після вмивання настрій у нього був явно поганий. Більше мовчав, а очі його — неспокійно-бентежні, вимацуючі — крадькома ковзали по Ільковому обличчі. Схаменувшись, швидко знаходив виправдання:

— Спав я погано, хай йому чорт. Тут річка шумить під самим вікном, а я не звик.— І маленькі раковини вух з кінців черво-ніли.

— Ти щось утаюєш,— зрозумів його Ілько.

— Не знаю, хто утаює,— буркнув Панас.

Все-таки згодився поспідати в Ілька. Снідали яєчною та смаженою на олії цибулею. Обидва зосереджено мовчали.

— Підемо сьогодні по селу, уточнимо списки дітей,— обізвав-ся Ілько.

— Єсть! — по-військовому відповів Панас.

— Ти облиш це — не люблю.

— А уяви собі, що я люблю. Так? З сімнадцяти років устиг звикнути. І якби комісія не визнала непридатним, я б не пере-віряв списків дітей.

- А що в тебе?
- Контузія, нерви зіпсовані.
- Он як...

Панас силкувався вгадати, що хотів Їлько цим сказати, та, так нічого й не зрозумівши, взявся шматочком хліба витирати з миски скупі рештки яєчні. Він був голодний, а від того настрій ще більше погіршав. Щоб якось забутися, скрутив цигарку, почав розглядатись по хаті.

Сказав, маючи на увазі сніданок:

- Бідно живеш.
- До війни я жив непогано.
- Під окупацією? — перепитав Панас, звузивши очі.

В селі настрій у Панаса помітно піднявся. Їх частували. Від самогону Панас відмовлявся, зате охоче брався до їжі, щоб доповнити скупий учительський сніданок.

— Хороші люди, правда? — питав у Їлька, виходячи з гостинної хати.— Це не та гостинність, з якою зустрічали наших на Заході.

— На Заході теж хороші люди.

— Ти які міста звільняв? — По тону голосу Їлько зрозумів: запитання не випадкове. Його це образило, і він нічого не відповів.

І раніше неохоче згадував останні місяці свого фронтового шляху, соромливо, як відданиця чиряк, ховав його від людської допитливості за яскравими розвідницькими пригодами, а після того, як Рябий наугад хлюпнув чорної грязюки і заплямував солдатську славу страшною підозрою в зраді,— після того Їлько не зносив спогадів, притьмом виходив з рівноваги.

— Тебе ображає моя допитливість,— заговорив Панас зняково і водночас не в міру схвильовано.— Але ж ти знаєш, що ми виростили не в квітнику на грядці. Так?

Внутрішньо він якось переміг недобрий сумнів, трохи заспокоївся. В підвечірок у хаті Спасителя таки випив кілька чарок житнянки і, йдучи городами додому, доводив собі: «Брехня! Що це таке, врешті— остерігайся його? Ні, товаришу голова, ти, мабуть, перебільшуєш...»

Але чиясь рука доводила явно протилежне, старанно підкидала під ноги молодому комуністові колоди, щоб спіткнувся. Десь о другій ночі його вирвав з міцного сну дзенькіт шибки. Гостроребра каменюка пролетіла над головою і вдарилася в стіну. Панас до ранку вже не міг заснути, багато передумав і вийшов до людей похмурий, з маленькою подряпиною в душі.

Їлько цілу ніч уві сні пив воду: то з якоїсь бочки, то з рівчака, але вода скрізь була тепла, з присмаком тухлої риби і не тамувала спрагу. Прокинувся, а смак тухлої риби так і залишився в роті. Зачерпнув з відра повне горнятко, попробував, але вода

була така сама, як у сні. Вийшов під хату, де господиня тримала корчажку, напився через сосок, пророблений у вушку глиняної посудини. Вода й тут була гідка. Врешті Їлько збагнув, що справа не у воді.

Погляд його впав на одяг, жужмом кинутий біля стільця на долівку. Зловив себе на тому, що не знає, як і коли кинув його туди. Потім стало ще прикріше — він не знав, коли прийшов додому, як розстався з Панасом та Рябим. Внутрішньо відчував, що зробив щось недобре,— гнітючий осадок лежав на душі.

Одягнувся й пішов до Панаса, щоб розпитати про все. Та вдома його не застав: щойно поїхав з Рябим до міста. Щоб не повертатись додому, де його чекала прикра неясність, подався до школи. Саморобним залізним ключем відчинив двері. Вогкістю й пліснявою війнуло зсередини, вдарило в ніс застоєне повітря. Вузьким коридором майнув величезний щур і шаснув у непричинені двері класу. Їлько повідчиняв вікна, хоч сам потім догадався — ні до чого це. Не повітря, а горобці залітали крізь незасклені вікна.

«Школою називається,— штовхнув ногами напухлу від затьоків штукатурку; вона обвалювалася цілими шматками, оголювала поточене шашелем дерево.— Бомбу кинути — ото й весь ремонт».

Оглянувши все, він просто розгубився і не знав, з чого починати.

Добув із шафи старі списки учнів, засохлу чорнильницю, влив до неї трохи води, розбовтав. Робота над складанням списків трохи заспокоїла. Зате час від часу відкладав ручку і нервово човгав по гнучкій перегнилій підлозі. «Зчепилися ні за цапову душу. Знаю, що стукав по столу кулаком, а чого? За що сварились? А все той самогон. На якого лиха я так багато випив?»

Під такий настрій поява Корнелевого Івана була, як ніколи, вчасною. З ним Їлько міг відвести душу або принаймні на якийсь час забути неприємність.

— А я тебе чекав. Сідай.

— Я тільки так, побалакати.

Юнак часто навідувався до Їлька, і довгі одверті розмови так зблизили їх, що, без огляду на різницю в роках, вони стали майже друзями. Щось своє, неспокійне, давно відгуляне впізнавав Їлько в цьому запальному і допитливому хлопцеві. Його циганкувата врода нагадувала Їлькові першу дружину — Козареву доньку. Ловив себе на здогадці: «Чи не син Козарів незаконний?»

Вчився юнак легко і навдивовиж старанно перечитував все, що трапляло під руки. В голові в нього вклалася купа уривчастих, квапом — без системи — напасених знань, серед яких той губився і досадував на себе. Надмір енергійний, по-юначому закоханий в себе, різкий і вільний у міркуваннях, часто сперечався з Їльком за будь-які дрібниці і своєю впертістю доводив його до широї

злості. З сільською молоддю зате ладив полегко, брав її перевагою в знаннях, енергією. Дуже легко піднімав він гарячоголових на будь-яку справу. Із зібраних по селу старих книжок обладали при клубі бібліотеку, самочинно освоїли під спортивну площадку добрий шмат сільської толоки. Але своєю незалежністю швидко нажив собі й ворогів.

Їлько з задоволенням відклав роботу, яка була йому потрібна лише для того, щоб забутись, і запропонував юнакові:

— Може, погуляємо? В мене трохи голова болить.

Надворі було ясно, сухо. За вітряну ніч роса не випала, тому природа виглядала стомленою. Серпень вибілів небо, наче пудрою, засивив хворостяні тини, обскубану худобою придорожню зелень, згладив контрасти кольорів. Сіро-попеляста, пронизана плавленим сонцем запона вкривала гори. На дорозі в сажневій пилюці купалися жури, наводили своєю сонливістю тулу. Юнак зиркав навколо, хмурився і жував підхоплену з тину соломинку. Був чимось збентежений.

— Їльку Івановичу, ви пригадуєте, як у Шевченка? «Повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалялись, стави бур'яном поросли, село неначе погоріло...»

— Тебе дивує? Адже люди з голоду вмирали.

— Їльку Івановичу, хіба Штовка не може побудувати собі хату? Землю дістав, а тепер день при дні в корчмі валяється... Або сусід мій Коровканич: ліньки туалет зробити. Я йому по доброму спочатку: ганьба, кажу, сусідів уваж, а потім, знаєте, підстеріг і як огрів ціпком...

— Допомогло? — зайшовся Їлько сміхом.

— Як мертвому кадило. А ви кажете: бідність. Землю тепер кожен має... Голови треба лікувати.

— Ціпком?

— Декому не шкодить.— Юнак зупинився і раптом спитав: — Їльку Івановичу, ви що думаєте про Панаса?

Їлько примружився і теж зупинився. Він поклав руку Іванові на плече, думаючи про щось своє, потім рушив далі, так нічого й не сказавши. Запитання відгукнулося в Їлькові досадою і настирливою цікавістю. Адже над ним він бився з самого ранку. Тільки ставив його трохи інакше. Боявся, що Іван скаже щось зле, і, щоб якось припинити розмову на цю тему, сказав:

— Вода, певно, тепла, варто було б порибалити.

— Не хочу,— відповів той.

Поки йшли мовчки, Їлько кілька разів допитливо поглянув на Івана, з хвилюванням чекаючи, коли той заговорить. У голові майнула думка: «Чому я боюся, що скаже про нього погане? Про хорошу людину можна говорити тільки добре. Невже я сумніваюся?» Звідкілясь прилетіла оса, зробило коло біля Їлька, потім настирливо почала дзижчати перед обличчям Івана. Той даремно відганяв її обома руками: оса відлітала, та через мить робила новий захід.

— Здурила! — крикнув юнак і тим же роздратованим тоном продовжив: — Не люблю його, вашого Панаса.

— Он як, — сказав Ілько, спангеличений такою категоричністю, а коли з'ясував своє ставлення до почутого, погрозив: — Ти пере-стань. Він чудовий хлопець.

— Не люблю я людей, у яких всі думки прилаштовані, як листи скла в ящику. Такі живуть чужим розумом.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Ілька Івановичу, але я не машина, що робить, як машиніст захоче. Я маю голову...

— Стривай, стривай, — зборознив Ілько зморшками лоб. — Ти кажеш: не машина... не машина...

Це слово впритул підвело його до питання, що дошкуляло, як тупий біль у животі. Він тужився якось пов'язати його з учорашньою сваркою, яку начисто виголочила п'яна ніч, але даремно, хоч тепер уже знав безпомилково: було воно у тій сварці, навіть виклювалося в мозку однією фразою, яку сказав Панасові, грюкнувши по столі кулаком: «Чоловік — не машина». Та поза цим більше нічого не міг відтворити в пам'яті. Зате дружнє ставлення до Панаса змінилося якоюсь жіночою доскіпливістю, і, перебравши в голові по деталях коротке їхнє знайомство, обмацавши всі шершавості, спитав:

— Цікаво, що ти з Панасом не поділив?

— Ї ділити я з ним нічого не хочу, — відповів Іван, як вередливий підліток, ураз скипівци.

Ілько більше не став сперечатися з Іваном, не став ні про що питати. Зате як залишився з собою наодинці, пережив різкий напад збудження і образи. «Так не можна!» — хотів він крикнути комусь, не маючи за словами ясного змісту.

Схудлі в роботі, заїдені гедзями, коні трусили ліниво, як собаки з полювання. Тернинка зрідка похльоскував батогом, упрощував:

— Н-но, маленькі.

Дорога була томлива. Вранішня година не наладжувала на балачки. Рябий, ще не провітрившись від учорашньої п'янки, викурив підряд три самокрутки й тепер надсадно, аж горбився, кашляв. У проміжки між кашлем дрімав, кльовав носом. Панас теж супився і мовчав. Його муляло, що посварився з Ільком. Лише Тернинка не піддавався вранішній втомі. Був він з виду чоловік непоказний: худорлявий, з енергійним тонким обличчям, на якому, мов намальовані, жовтіли стрішки брів та гострі ву-сики.

Все життя провів у фурманках, об'їздив майже всю Верховину і тепер охоче оповідав про різні пригоди, що мав їх у дорогах, явно шкодував за старим часом, коли «кінний чоловік заробляв майже дарові гроші».

— Бувало, встану собі, як сонечко вже високо, запряжу коне-

нят і — н-но, маленькі. А коники в мене були, скажу я вам, як у святого Іллі. Благодать з такою худобиною. Раз якось біля Хуста з поїздом я взявся наввипередки. Іду я собі потихеньку, а тут, бачу, поїзд. Ну, гадаю собі, не обженеш. Як я нюкнув, як застьобав батогом, та як витягнулися мої коники, як посипалися з-під копит іскри! Мати божа! Машиніст піддає пари, а я батогом, а я батогом!..

Оповідав Тернинка з таким захватом, що аж підстрибував на сидінні, а маленький стіжкуватий капелюшок то зсував на потилицю, то хапав його в руку, наче і зараз боявся, що може здути вітром.

— Грошей мав, скажу вам, як того листу в лісі,— в яку кишеню не посягну, звідти й витягну повну жменю. Пани тоді були грошовиті, мільйонами бавилися. Йому сотку кинути за добру услугу, як мені копійку.

Але його розповідь у супутників не викликала бажаного ефекту. Рябий, знаючи Тернинкову схильність до вигадок, просто йому не вірив, а Панаса гостро дошкуляла візникова похвальба старим часам і лише стримував себе до пори, щоб не вилаяти його.

Як Тернинка замовк, всіх напала дрімота, і коні пішли ступою.

— Понукай тих шкап, бо тягнемоя, як жебраки на прощу,— пробурчав Рябий.

Тернинка свою думку на таку насмійку приховав у невиразному:

— Як?

— Якаєш, як папуга. Ану, стьобни лише здохлятину! — крикнув Рябий, заходячись кашлем.

І в ображеного Тернинки розв'язався язик:

— Ось на, спробуй, не шкодує,— метушливо почав совати Рябому в руки батіг.— Худобину мені не ганьби. Худобина їсти хоче, від соломи не побіжить. Ти лише своє знаєш: запрягай, бо урядові справи, а про корми най моя голова сохне.

— Тобі платять гроші, чого хочеш?

— Які то гроші, ти мені кажи? Що за них куплю? Тьху тобі на них, на твої гроші.

— Ти, дядьку, не плюй,— застеріг Панас.— Ти не плюй! Так?

— А ви мене не зацитькуйте,— визивно повернувся до нього Тернинка.

— А я ще раз прощу: не плюй,— в Панаса почав дратівливо сіпатися висок.

Натреновані коні біля Волинчукової корчми, що череватою купчихою сіла над дорогою у затишку яворів, завчено зійшли на узбіччя і стали.

Панас сплигнув з воза і, не дивлячись на візника, сказав гнівно:

— Ідь собі.

Зійшов на стежку, що лягла понад рівчаком, і подався вперед, курячи пилюкою. Рябий розгублено зачастив віями, потім комузь

зловтішно підморгнув і рушив навздогін. «Гой, неборе, буду я тебе пиляти, поки не підсічу».

— Ти як собі хочеш, Панасе Микитовичу, а на Тернинку дарма злишся. Гой, не з свого він голосу. Ану, подумай, добре подумай, Панасе Микитовичу. Ти чув учора?

І Панас думав. Від чого досі сьак-так відмахувався, списував на дрібне непорозуміння, сьогодні воно поверталося до нього іншим боком — чорним боком класової боротьби. Брудним кольором почали підтікати неясні деталі, затінені незрозумілою Їльковою мовчанкою. І все ж людська, дружня прихильність до Їлька брала верх, і Панасові хотілося сказати Рябому: «Набріхуєш!»

Тернинка під'їхав підводою і погнав ступою. «Чекайте, попросу,— досадував ображений чоловік.— Тоді б лише сіли, як буду вас просити». Та глянув на Панаса, й саме схопилося з язика:

— Кип'яток ви...

Розгублений і пригнічений, ішов той понад рівчаком. У Тернинки відлягло від серця, подумав співчутливо: «Він ще зовсім хлопчак, де такому знати, як чоловік свою худобину любить». Попросив вибачливо:

— Сідайте, бо коні під мухами не встоять.

Панас сів, у душі — вир. Раптом, здоланий сумнівом, випрямився і сказав Рябому:

— Набріхуєш?

Рябий спаленів і визивно відвернувся...

На ярмарковій площі, де Тернинка вибрав стоянку, стрибнув з воза й подався геть. Панас рушив було слідом, та тут же й повернувся.

— Ви з Їльком Івановичем часто зустрічаєтеся? — спитав Панас.

— А що?

— Та нічого.

Досадливо махнув рукою, ступки рушив від воза, а далі втиснувся в людську гушавину, що текла хідником, з таким виразом, наче хотів штовхнути когось грудьми, викликати проти себе.

Рябий тим часом неспокійно вештався по місту, десятки разів зупинявся біля одноповерхового будиночка, боязко перечитував вивіску, хутко відходив. Лише як випив дві чарки, сказав: «У мене іншого виходу нема: або я, або він» і злодійкувато шаснув у під'їзд. Перед оббитими цератою дверима зняв капелюх, старанно витер ним обличчя. Двері прочинив насторожено, наче йшов до чужої комори, і лише побачивши в глибині кабінету молоденького лейтенанта, бадьоро переступив поріг.

Годинник на вежі пробив другу, коли Рябий вийшов на вулицю. Йшов спроквола, виснажено, весь сіпаючись. На повороті, де невиходжена, забур'янена вуличка попід плакучими вербами завертала на базар, несподівано зіткнувся з Панасом. Хотів обминути, але той узяв його твердо за лікоть:

— Ти що, Кириле Петровичу? — в голосі ламка невпевненість, роздвоєння.

— Відійди, вчителю,— буркнув Рябий.

— Жарти облиш.

Рябий зіщулювся, як вовк, далі у відчаї вдарив себе кулаком по тім'ю і, визволивши руку, шугнув убік.

— З'їсти мене хочеш? — крикнув.— То бери, їж, розривай на шматки.

— Ти п'яний?

— Бодай так ніхто не п'янів.

— Я, може, й погарячився, але ж ми чоловіки... У мене нерви не з дроту, ти на це зваж. А по ділу, гадаю, на мене можеш спертися, так?

— Спиратися на когось не збираюся — свої підпорки є.

Рябий, якось угамувавши себе, повів продумано:

— А дружню руку прийму. Ось усі п'ять! Що тут таїтися: чоловік я невчений, інколи пригодилась би добра порада. Дотепер я на тебе надіявся... Та, як собі хочеш... Роби, як тобі каже совість.

На зворотній дорозі настрій у Рябого трохи піднявся. Тернинка, наслухавшись у місті всяких історій, з насолодою оповідав їх. Як не вистачало нового, освіжував у пам'яті застаріле. Щось із п'ять різних убивств скоїлося, за словами Тернинки, цими днями у навколишніх селах, та всі страшні, незвичайні. Там зарізали, там вирубали цілу сім'ю, а ще десь знайшли в лісі замордовану дівчину...

— Гой, люди добрі,— стурбовано розводив руками Рябий.— У нас лише каміння шибають, до такого ще не дійшли. А дійдуть.

— Чорт не спить,— погоджувався Тернинка.— У чоловіка ніхто не влізе, щоб бачив, яка в нього гадка.

Дорога, вилізана сонцем, тяглася попід горою, по ній топтався вітер. Пішоходи, що траплялися коли-не-коли, тиснулися до країв. На схилі, недалеко від Волинчукової корчми, підвода нагнала двох з чемоданами. Високий ставний чоловік у дешево-му напрасованому костюмі ступав підтягнуто; поряд накульгувала худенька біловолоса дівчина — мабуть, натерла ногу, бо тапочки, схоплені шнурком, перекинула через плече. Замість того щоб відступитися підводі, як зробив її супутник, вона зійшла на середину дороги, підняла обтяжену вузликом руку і проспівала:

— Товариші, підвезіть.

— Та куди я вас? Скоро коней доведеться на віз саджати, а самим лізти в хомути.

— Та вони у вас як соколи,— тим же кумедно-благальним тоном вела дівчина, самочинно втискаючи на підводу чемодан.— Вони літати можуть.

— Ого...— скрушно осміхнувся Тернинка.— Добре, що вітер не дме. Та вже...— І перш ніж вимовити оте «сідайте», насунув на

очі капелюшок.— Тпррру! Сюди, сюди, посередині кладіть, а вузлик під сидіння. Тпррру, лисиці б вас лякали!

На маленькій горянській підводі, розрахованій на круті дороги, стало тісно, коні пішли з нагугою. Панас, заглиблений у себе, напівзаплющено оглядав нового супутника, що справляв на нього не дуже приємне враження; не на користь незнайомця говорили й окуляри в тонкій — під золото — бронзовій оправі. Децю степлював холодину куций обрубок лівої руки та червоний, затеклий потом гіллястий шрам на лиці.

— Звідки будете та куди добираєтесь? — поцікавився Рябий.

— Ми, товаришу, звідти та туди, — відповіла біловолоса.

— Учителі ми, — пояснив однорукий. — Ірина Семенівна в Гірське...

— Ви теж? — подався вперед Рябий.

— В Яблуницю.

— Колеги, значить. Будьмо знайомі, — без належної радості простягнув руку Панас.

— Клименко Віталій Гнатович, — назвався однорукий.

Долоня його несподівано виявилася не пухово-м'якою, як Панас сподівався. Незабаром з'ясувалось, що однорукий зовсім не той, за кого прийняв його зопалу Панас. Капітан у відставці, прикордонник, воював на різних фронтах, визволяв Закарпаття... Розповідав той про себе стомлено і, здавалось, не зовсім охоче; в кутиках губів так і не згладжувалися черстві складки.

Не вшанований по заслугі увагою, Рябий хмурився, чадив самокруткою, згодом безцеремонно перебив оповідача, тукнувши до Тернинки:

— Цілю, ти не знаєш, де квартиру вчительці підшукати?.. Ще мені морока з тими квартирами.

— Та не май журу, — заспокоїв той. — Я з старою в комірчину переберуся, а їм — передню дам. — І тут же з надмірним перебільшенням почав хвалити свою квартиру: світла, чиста, садок, колодязь під дверима, до річки рукою подати... Від своєї хати перекинувся на село.

— Ніде такого на Верховині нема. Пани, бувало, всі до нас збігалися, бо ліпшого місця собі не знаходили. А вчителі, скажу вам, билися за Гірнянську школу.

Віталій Гнатович обірвав свою розповідь і, знявши окуляри, короткозоро поглядав на Тернинку. Вперше згладились на його суворому обличчі черстві борозенки, воно потеплішало зсередини і стало привабливим; уперше за дорогу він зворушено осміхнувся, світлячи вологою білизною щільних зубів, сірі очі пойняла гаряча запарина. «Хіба є десь на світі кращі місця, як свої рідні», — подумав він, зрозумівши Тернинку.

На підйомі перед Яблуницею Віталій Гнатович запропонував Панасові пройти пішки. Вони зійшли на широку кількаярусну стежку, що лучною тягивою зв'язувала навпростець величезну дугу дороги.

Віталій дашком наставив над очима долоню і зосереджено оглядав околицю. Врешті сказав:

— Ми ось через той хребет ішли. Мене там поранило... Здається, там... А втім, ніхто сьогодні не скаже точно, не покаже те місце, де пролита його кров. Ціла Європа скроплена нею.— На обличчя його знову лягла втома і суворість.— Здається, ти сказав: погано. Чи мені причулося?

Панас, палений зсередини невдоволенням, заговорив гостро, з болем. Під свіжим враженням сьогодні пережитого він недумано згушав усе потворне й страшне: недовіра, намовляння, вбивства...

За лісом виступили перші яблунецькі хати. Крайньою, відбившись від гурту, синіла стінами досить чепурненька садиба, по-хазайському обнесена новим штахетчатим тином.

— Ось,— жестом запросив Панас свого супутника полюбуватись чорною нуждою верховинського села.

Віталій, посміхаючись, зайшов на подвір'я, попросив напитися. З сіней вийшла чепурна молодичка.

— Я свіженької.— Жаріючи перед чужими, з відрами майнула під гірку. Від криниці бігла вигорілим городом тасьма темної зелені. За молодицею, мов собача, пострибало козеня, гвіздками прорізаних ріжків націлялось їй у загорілі литки. Напившись, Віталій подякував хазайці, а на вулиці ошелешив Панаса.

— Патякавш чортзна... Валиш все докупи в свій школярський портфель...

Панас вороже замовчав, а Віталій теж не продовжив розмови. У центрі зачекали підводи. Мов нічого допіру не трапилося, по-дружньому прощався Віталій з Панасом, міцно тиснув руку, зовсім не зважаючи, що той у відповідь відвертається.

В Гірське доїхали в підвечірок.

Ожила, засміялася дівочим голосом старенька Тернинчина хата. Защкварчали в чавунній сковорідці яйця, запахла солонина. Вчителька побігла на річку. Поки квартирантка купалася, в хаті Тернинки зібралися сусідки, артілью наводили в світлиці лад: переставляли меблі, настеляли на ліжко чисту білизну. Від свіжих перин, напухлих за день у садку на грядці, в хаті владно запахло сонцем. Робота пішла гладко, злагоджено, лише як був уже повний лад, заперечались жінки на темноликих образах.

— Зніми, небого, вона, либонь, безбожна.

Тернинчиха не хотіла рушати образи — гріха побоялася; її підтримали баби, і врешті всі зійшлися на тому, що вчительці, хоч і безбожній, святі не заважатимуть. На розмову жінок нагодився господар, що зайнятий був досі на обійстю. Він войовниче ступнув до світлиці, з чоловічою твердістю познімав святих і передав наляканій жінці зі словами:

— У коморі почепи.

Обізваний бабкою Черевканею богохульником, він жваво підкрив ріжки вусів і сказав:

— Як?..

Увечері хата наповнилася сусідами, і допізна лилося в тихий сад крізь вікна світло, гуділи голоси. Зловились на свіжу приманку сусідські парубки. Ввійшли бадьорі, впевнені в собі, а потім принишкли, знімали шапки, сідали поважно, як у церкві.

— Сюди, Іванку, за стіл,— вшпанувала особливою увагою Тернинчиха свого похресника.

6

Усе, що з приємністю згадував Ілько зі свого життя, було пов'язане з Оленою, і нічим не міг замінити її відсутність. Досить було опинитись на самоті, як його владно охоплювала туга.

З Павлинкою після тих пам'ятних танців зустрічався майже щодня, його тішила і бентежила увага, з якою ставилася до нього Павлінка. Якось у неділю попросила, щоб провів її додому. Ілько був цьому не радий, але відмовити не наважився. Власне, йому б тільки не залишатися на самоті з собою. Але наодинці з Павлинкою самотність — внутрішня, душевна самотність — ставала ще нестерпнішою. Він не міг ні на мить забути, що на його весіллі Павлінка була ще дитиною — отаке чорнооке та косате гасало з хлопчачками. Ніяк не міг звикнути, що вона тепер удова. Можливо, якби пов'язувала голову, як, за велінням звичаю, робили повдовілі її ровесниці, — можливо, тоді ще й скидалася б на вдову, але непокірна горянка знехтувала звичаєм, витерпіла насмішки та докори бабів і залишилася для всіх дівчиною. Тепер уже мало хто згадував пору її короткого заміжжя.

— Ви на мене сердитесь? — спитала Ілька, як вийшли на гори.

— За що?

— Мовчите весь час.

— А про що мені з тобою говорити?

— Про все. Мені з вами приємно... говорити про все.

Ілько в темряві спробував розгледіти її обличчя. «Насміхається з старого дурня. — І тут же насварився: — Ти бач, який парубок». Почував себе незручно, наче стояв на розпутьті й не міг угадати, в якій напрям іти. Боячись схибити, він і справді не знав, як з Павлинкою розмовляти.

— Не уявляю собі, яка може бути приємність дівчині в товаристві з дідом, — сказав парубоцько-жартівливим тоном.

— Я удова, — відповіла Павлінка.

— Ти надто молода.

— Мені двадцять років.

— Усе-таки ти дуже молода. — І трохи не схопилося: «Молода для мене».

Чи Павлінка про це догадалася, чи з іншої причини, але весело розсміялася.

— А вам скільки років? — спитала згодом.

— Думаєш купувати?

— Прицінююся,— жартувала, а Ілько бентежився і, пересильючи себе, незграбно підтримував веселий тон.

Було темно, пахла відволожена рососою земля, пахла отава. Повітря, парке і тепле, майже не освіжувало. Небо мов кинуло набакир шапку: вгорі нахмарене, а над горизонтом підковою гнувся зоряний пояс. На заході, звідки цього літа приходили дощі, темніла грозова туча. Блискавка часто полосувала її вздовж і впоперек. Тоді монолітність тучі зникала: виступало бескеття водяних хмар, увінчане вгорі білястим, на диво гарним мереживом. Хмари піднімалися вище, попелясті гриви виривалися вперед, напливали на гори навалом, як океанські хвилі.

— Дивіться, Ільку Івановичу,— промовила Павлінка, полонена грозивим небом.

— Гарно?

— Якби не страшно, було б гарно...

Хмари загорнули все небо, тільки невеличка галявинка на сході — між стиком двох верхів — залишалася визивно чистою, наче протерте пальцем вічко на замерзлій шибці. Природа вся знітилася, застигла. На трепеті злякано танцювало листя, грім гуркотів дедалі зліше. А вгорі кипіли хмари, піднебесний вітер збивав у них високу габу, кидав урізнобіч, то наганяв одну на одну.

— Ільку Івановичу, вам не здається інколи дивним,— перекинулася Павлінка на іншу тему, що була їй незмінно близькою,— просто так... дивним... усе, що є на землі... саме життя... Ось я іду з вами, розмовляємо... І оця ніч, небо, грозові хмари...

Павлінка замовкла, чекаючи відповіді, та Ілько не знав, що сказати. Все, що спадало на думку, виходило надто по-школярському, а він зараз не хотів бути вчителем.

— Ви смієтеся з моєї балачки. Правда?

— Ні, не сміюся.

— Я стаю несерйозною. Ви не помічаєте, що я змінилася?

— Ти стаєш такою, якою я тебе колись знав.

— Коли люди забувають про страждання, вони стають несерйозними. Починають думати про дурниці. У мене тепер дуже дивні думки.

— Цікаво, про що можуть думати молоді дівчата? — несподівано для себе перейшов на парубоцький тон і — як не дивно — не відчув недоречності. Навпаки, йому захотілося, щоб Павлінка його підтримала.— Так про що ж думають молоді дівчата? — повторив запитання, жвавішаючи.

— Ви такий серйозний, що мені соромно сказати. Я перед вами почуваю себе школяркою.

— І не дивно, я старий учитель.

— Панас Микитович теж учитель, а я з ним зовсім запросто. За всякими дрібницями звертаюся.

— А ти менше до нього звертайся,— буркнув Ілько, та, збагнувши, що поставив себе у смішнє становище, додав: — У нього й без тебе роботи багато.

— А знаєте, чому я з вами завжди про війну говорю?

— Не догадуюся.

— У вас є щось таке... Я не знаю...

— Осколок у мене в душі засів, стирчить звідти,— сказав дратуючись.

Пройшли разом аж до місця, де прощалися після танців. Ілько виразно пригадав теплий світлянок, своє невинне бажання поцілувати Павлінку в щоку і з досадою та страхом збагнув, що відтоді багато змінилося. Йому хотілося повернути все, що було того світлого ранку, затримати його назавжди, але час не питав Ількової згоди, настирливо руйнував моріжок, на якому тоді стояли.

Щоб надати цій вечірній прогулянці якоїсь доцільності, виправдатись перед своїм сумлінням, сказав:

— Я з тобою хотів поговорити про Івана. Власне, ради цього і йшов.— Це було так незграбно, що Павлінка почала сміятись.— Перестань, будь ласка,— попросив, червоніючи.— Зрештою, я не парубок і зовсім не наладжений на жарти.

— Ну чого ви тремтите, наче вас жінка вдома виглядає? Та йдіть же, на дідька ви мені здалися,— сказала роздратовано.— Ну, чого стоїте?

— Я тебе про Івана питаю.

— Він мене не цікавить, ви це знаєте.

— Ти комсомольський секретар.

— Так, я комсомольський секретар,— відповіла Павлінка.— І ви хочете спитати, чому не приймаємо Івана в комсомол.

— Так... За цим і йшов з тобою.

— Ви йшли, бо я попросила,— уточнила Павлінка.— Вчителєві не пристало говорити неправду... Свавільників і зазнаюк у комсомол не приймаємо.

— Він активний і розумний хлопець.

— Він зазнайка і самолюб. Панас Микитович теж такої думки.

— Чому ти на Панаса Микитовича киваєш?

— Комсомол працює під керівництвом партії. Коли ви будете партійним секретарем, я буду з вами радитися.

Уздовж неба прокотився лінійий гуркіт грому; він пройшов із заходу на схід, тричі, наче в потугах, затинаяся, а дійшовши до гір, гримнув так дико, що Павлінка механічно підняла до лоба праву руку зі складеними в пучок трьома пальцями.

— От теля хрещене,— посоромила себе.— І на фронті, бувало, веселила бійців дурною звичкою, а в дитинстві примовляла: «Божечку, рятуй і помилуй, я буду чесна».

— Дарма він тобі повірив.

— Ой не говоріть таке, бачите, як блискає,— зіщулилася Павлінка, чекаючи нового удару, і проказала не то жартома, не то

серйозно: — Я вже буду чесна, сваритись з вами ніколи не буду.

Глянула на Їлька такими очима, що він розгубився і сказав бозна для чого:

— Мені завтра до міста треба, завідаючий викликає.

— Хочете, я піду з вами... Ой, як страшно блискає. Я біжу додому.

Підхопила руками поли спіднички і впригинці, наче хотіла схватитися від грому, майнула в гушавину саду.

— Смішна, як мала кішка,— мовив Їлько, повнячись щастям, та раптом схаменувся і подався на вулицю.

«Що я, власне, від неї хочу? — збив себе тверезим запитанням, і біль, що стих був до пори, вдарив у голову навіженим хмелем, погнав по тілу струмок киплячої крові.— Що я від неї хочу? Дурень! Дурень! Вона не зілля для рани!»

Заполонений заганням, не звернув увагу на постать, що відірвалася від Козаревих воріт і перебігла дорогу. Як пройшов мимо, наче кольнуло щось, оглянувся. Постать завмерло стояла над рівчаком.

— Оленко?..

І нарешті, коли відклинула мертва залякність, він зробив назустріч кілька кроків, тягнучи вперед руки, та замість сподіваного долинуло до вух смертельно перелякане:

— Ні... ні...

Надто довгою і страшною була для нього та ніч. Горіла голова. Відчинив вікно, щоб впустити свіжого повітря, але в хаті й опісля залишалася нестерпна задуха. Щось тиснуло на груди, і не мав сили позбутися його. Таке почуття переживав колись на фронті, але там розумів: після вдалого наступу тягар спаде... А тепер був мир...

Врешті не то задрімав, не то впав у якесь томливе забуття. Чув відаалений гуркіт канонади, що з кожною хвилиною наростав, заважав спати. У розпачі крикнув: «Коли ж скінчиться?!» і прокинувся. І тут же майнув спалах. Їлько інстинктивно ввібрав голову в плечі, чекаючи розриву. Замотав голову ковдрою, затулив вуха долоньями, але заглушити гуркіт канонади не міг. Тільки склеплював повіки — сон гнав його в пережите пекло і під гуркіт мирної грози виморював душу до сьомого поту тяжкими боями.

Після нічної грози на дорозі валялося прибите зливою гілля, ще шумувала по ярах вода, вітер сипав з дерев дощ. Павлінка сьогодні була чомусь мовчазна, й Їлько на неї за це не ображався. Йому було б зараз краще взагалі нікого не мати біля себе, а цілий день залишатись на самоті, порозмовляти з собою. Відламав гілку, кришив її між пальцями.

— Що Йосиф... брат твій?

— Не говоріть про це.

До цієї теми більше не повертались, але вона поклала тяжкий відбиток на скупу розмову.

У місті розійшлися по своїх справах, навіть не домовились, де зустрінуться. А втім, так було ліпше: ні про що не домовлялись, не зустрічатись ніколи і не думати одне про одного. Павлінка з радістю подалася геть. Коли забулилася в юрбі, полегшено зітхнула. Та не минуло й години, як її почала смоктати туга. Щоб не нудитись, без інтересу оглядала у вітринах різномарочну непотріб, що бозна-звідки трапляла до рук приватника. Та очі самочинно повертали голову, никали по юрбі — чи не покажеться десь. «Ой що це зі мною?»

На міському ринку йшла жвава торгівля. Павлінка поткнулася туди в надії зустріти когось із знайомих і згаяти зайвину нудного часу. Рядами, прямо на землі чи на принесених із дому стільчиках, строкатів різноманітний товар: шинельки, потерте безпогонне обмундирування майже з усіх армій Європи, кофтини, сорочки, чоботи, відра, цвяхи, гральні карти, каструлі, книги,— все викинула нужда й жадоба на суд невибагливого покупця.

— Візьміть, паночку. Зовсім нове, не ношене,— зазивали прохожих перекупки.

— Бюстгалтерчик, трусики, панночко. Новенькі, з магазину.

Шили по юрбі тонкі, як балерини, циганки в довгих рамлених спідницях та квітчастих хустинах, умисне зчиняли тісняву і вправно чистили чужі кишені. До Павлінки підв'язався якийсь тувльвіса, жарко гудів на вухо:

— Все віддам, клянуся. З розуму зйду, панночко.

— Відчепіться.

— Панночко, озолочу. В мене грошей повний чемодан. Беріть...

— Циганці запропонуйте.

— Я тут недалеко, у мене двоповерховий будинок. Не хейте моїм серцем.

Схопив її за руку, почав тягнути на безлюддя, бурхливо дилюючи в обличчя винним перегаром.

— Пустіть!

— Панночко...

Павлінка визволила руку і так спритно замахнулася, що зіваки тільки ойкнули від захвату.

Ілько пішов прямо у відділ освіти. Величко прийняв його стримано. Мовчки показав головою на стілець і заглибився в якісь папери. Був схвильований, наляканий, не знав, як почати розмову. Потім підвів голову, вирячився на Ілька випуклими очима і сказав, черкнувши долонею по горлу:

— Отак, голубе, о!.. Гориш...

— Я вас не розумію.

Величко метушливо переклав папери, спер підборіддя на кулаки і задивився повз Ілька. Потім схопився, забігав від столу до дверей, щось бурмочучи під ніс.

— Що ти наговорив отому... Панас, чи як він? — різко зупинився перед Ільком.

— Ну, Панас Ліщук.

— О, треба язик отак, зубами, бо сам не знаєш, кому щось вибовкнеш. Мовчи.

— Про що мова, Миколо Андрійовичу?

— Мова, голубе, про все. Якщо принципово розібратись, то в кожного на совісті якийсь грішок. На днях тут одного... ну, як тобі сказати? Ніхто не знає: за старе чи тепер схибив...

Вимучена, крива Їлькова посмішка не на жарт образила Величка.

— Смієшся? Ти, голубе, смієшся? А тут про тебе... Наговорить хтось, може, й набреше, а ти доведи, що не так... Доведи, що ти чесний, не продав там когось.

— Миколо Андрійовичу, ви говоріть до пуття, в чому справа?..

— Іди, іди собі, от і все... Нічого я не знаю, ми з тобою не зустрічались. Ясно? Я лише хотів попередити. От і все. Мовчи.

Обідав у маленькій закусоchnій, в якій було вогко і пахло квашеною капустаю. На потісканій стіні висіла потемніла картина із зображенням вечірнього степу: тяглася в присмерк коричнева дуга просілку, темніла вдалині самотня постать.

Їлько їв без найменшого апетиту. Намагався спокійно обміркувати свою розмову з Величком, зрозуміти, на що, власне, той натякав, але досада лихоманила думки, втикала їх їжачими колючками.

З хаотичного потоку виразно виділялось тільки одне, що в даному разі для Їлька було найголовніше: невже Панас? А може, Рябий?

— Вина подати? — перебила його думки хазяйка, виринувши з-за ширми. Миловида, пухленька, як свіжий калач, і надмір люб'язна. — У вас неприємність, правда? Одну пляшечку. Закордонне, пайкрапої марки... спеціально для вас берегла.

Принесла вино, налила склянку і бочком присіла на стілець.

— Дозволите, я собі дві краплинки. Ви не зважайте, зараз горя стільки... Стільки бід, — щebetала хазяйка. — За ваше здоров'я. У мене був раніше магазин, а тепер оце все. Та я вже нічого не кажу. Ну, смачне, правда? Останні запаси, більше нема.

— Спасибі... холодне, — сказав Їлько.

Вино було поганеньке, звичайне закарпатське вино із абельних сортів, але хазяйка так уміло присмачувала його словами, що Їлько не наважився сказати їй правду, хоч і знав: не образиться — такі жінки обдурюють, знаючи, що їм не вірять, і не червоніють, коли їх ловлять на брехні. Вино пив короткими ковтками, навіть смакуючи. Йому не хотілось виходити на вулицю, що біліла в повені сонця і колола гостротою світла приривчаєні до затінку очі. Відпочивав у загижку й знічев'я милувався хазяйкою, думаючи: «Обманює, але я не можу на неї сердитися. Це треба вміти — так невинно виманювати гроші. Я їй, певно, заплачу стільки, скільки запросить, хоч знаю, що то нечесно». Але байдуже, ліниве роздумування неспокійно обривалося образливим: «Хто?»

Незабаром до закусоchnої ввійшла Павлінка. Вона вдавала,

що зовсім випадково, але від того, що почервоніла й умисне не дивилася в його бік, Їлько здогадався: шукала. Це й порадувало, і стривожило. «В мене своя дружина»,—прохопилась думка, та тут же її штовхнула свідомість, і на Їльковому обличчі з'явилася розгублена гримаса. Він попросив Павлинку до столу, налив у склянку вина. Хазяйка, розсипаючись ніжностями, подала смажену яловичину і поцікавилася:

— Дружина?

— Наречена.

— Гарна, молоденька... Ще принести пляшечку? Остання, більше нема.

Їлько очима спитав Павлинку. Вона ствердне кивнула головою.

— О, ви такі славні. Коли поберетеся, будете дуже щасливі. Дозвольте один ковток? За ваше сімейне щастя. Закуси ще?

Додому зібралися близько шостої, і поки пішки добилися до перевалу, зовсім стемніло. Від вечірньої свіжості руки Павлинки взялися гусячою шкірою, вона мерзлякувато тремтіла. Їлько зняв із себе піджак, наопашки кинув їй на плечі.

— Вам буде холодно,— сказала, знизу вверх глянувши вдячно на Їлька.— Вам не холодно? Дайте вашу руку.

Їлько злегка потиснув маленьку дівочу руку, та раптом випустив і, щоби позбутися того, що раптом відчув у серці, сказав:

— Ти знаєш, чого мене викликав завідуючий?— Павлинка мовчала. Взагалі вона сьогодні поводитимася якось дивно.— Я думав, що після війни люди житимуть як брати, та, видно, чистилище не робить людей святими.

Павлинка тихо позіхнула чи, може, зітхнула— обличчя в темряві Їлько не бачив. Він крізь піджак взяв Павлинку за лікоть, спитав, боячись повірити здогадці й водночас бажаючи не обманутись:

— Що з тобою?

— Нічого. Не питайте.

— Ти плачеш?

— Ні... ні... я не плачу,— кинула Їлькові піджак, відбігла до рівчака, притулилася до дерева.

— Павлинко, що з тобою?

Їлько повернув її обличчя до себе, і вона раптом обхопила його за шию і всліпки поцілувала.

7

І лякала, і тишила, і ображала Їлька ця негадама ускладненість, настійливо біла думка: «Треба на щось зважитись». Та життя його в ті дні в'язалося надто вередливо. А ще— вуглинкою в чоботі— стосунки з Панасом.

Посіяне Рябим погане зілля дало першу хрупку прорість,

позначилося на перших порах хворобливою жовтизною, а далі окріпло: кинулася між друзями тоненька, як скляний льодок, відчуженість, насторога. Під час ремонту школи зіткнулися вони за чужі гріхи гостро. Панас дорікнув:

— Не сьогодні починати б...

— За мною бачиш провину? — раптом спалахнув Ілько.

— А то ще за ким?

— Рябого захищаєш?

— Ні, тебе критикую.

— Я за ним ходжу, Панасе, як за богом, і кілька тижнів одне чую: почекай, подумаємо, може, сільраду дамо під школу. Що я мав робити?

— За горло взяти, ось що! Зубами треба рвати, а не лизати телячим язиком!

Панас у гніву пожбував у куток сокиру, якою зривав перегнилу підлогу, й мовчки подався геть.

— Ти куди? — гукнув Ілько.

Повернувся Панас перед обідом з півтора десятком молоді і сказав:

— Ось тобі армія, командуй.

Замість подяки Ілько потемнів: «Рябого захищаєш. Ну що ж...»

А Панас визивно відвернувся, торкаючись думкою болючого: «Невже він і справді?»

Як не старався Панас, а навчання розпочали із запізненням на цілий тиждень. Далі потяглися напружені шкільні дні, вантажні клопотиами, дрібними сварками, — в'язався вузлик до вузлика, звивався клубочок обопільної підозри.

Стосунки між Ільком та головою сільради — натягнута струна. Найменший дотик — і вже дзвенить. Якось у пору сівби згадав Ілько про Козареву землю, і Рябий тріснув, як дійшлий стручок квасолі.

— Там — Данило, ти знаєш, учителю? Ти знаєш Данила Біланюка, що бився за Радянську владу?

У гніві так ні до чого й не домовилися, а струну натягли ще на один виток. «Обхитрив старий куркуль, забарикадувався бідняцькою спиною», — подумав Ілько в тяжкій досаді. А Рябий лукаво осміхнувся. Він більше не відчував докорів сумління. Ухопившись наугад за невиразну пляминку в Ільковій фронтовій біографії, приживив її в собі, підкріпив надійно домислом, і вона заволоділа ним повністю. Більше не кривив душею, не йшов на виснажливий торг із сумлінням, як було на перших порах, коли тільки затівав бійку.

Застав Данила на городі, як той лагодив зітлілого хворостяного тина, попрошиваного курячими ходами.

— Відгороджуєшся? — спитав, переплигнувши через тин, умисне ламаючи сухі кілочки.

Данило зловив недоброзичливу нотку в Їльковому голосі, та, щоб у зародку загасити вогонь, сказав сміхотливо:

— Від тебе не відгородишся — довгоногий, як бузьок*.

Їлько жарт не взяв, почав ганьбити з ходу. Данило вислухував мовчки, димів цигаркою, як тліюча колода.

— Ти гадаєш, я цього не знав? — спитав, дивлячись спідлоба на Їлька.— Та що зробилю? За неї я тут, за Анцю. Не кину, бо дорога мені.

— А ти візьми її з собою.

— На вулицю? Тобі говорити легко, коли збоку дивишся.

— Люди сміються, Даниле.

— Хто сміється, а кого й заavidки беруть.

— Ось ти як.

— Гадаю я, Їльку, так: куркуль з мене не буде, а людям у біді допоможе. Як-не-як, а добро в моїх руках.

— Гляди, щоб самому за допомогою не волати.

— Не свар, Їльку... Надів я на шию ярмо, то правда. Без ярма мені не можна, брикатися буду. Але ти знаєш, як уміє старий віл: рогом скалку висунув — і на волю. Я зважив униз-уверх і бачу: на зло не буде. Старого я прикручу, що зігнеться, як лоза на вогні.

— Козар — не лоза. Залізо він.

— І на залізо знайдеться напильничок... Спитай Верб'яша, що я взяв від нього за оранку? Від Корнелової — теж. Може, мені нелегко було пригнути старого біса... Нелегко, ні.

— Даниле,— перебив Їлько.— Рябий тебе на це не намовляв?

— Ти гадаєш, у мене своєї голови нема?

— Ти мені не відповів.

— Може, тобі й смішно, а я, Їльку, радий, що для чогось живу, що потрібний став людям. Неспроста я пішов на при-ниження, не сліпки я прибився до газдівського двору. Може, я наперед добре обміркував, спланував усе.

Після розмови з Їльком приводив у лад чужі й свої думки, спаровував їх, як двох чужих волів у спільне ярмо. «Бач, як розумно,— насміхався з Козаря.— Думав, віслюка на подвір'я заманив жменькою вівса. Побачимо, ще ми побачимо, хто віслюк!» Чвалав подвір'ям поважно, з хазяйською гідністю. До вечері сів з першого слова, не давав себе умовляти, як раніше. Навіть попередньо помив руки, а шапку поклав не на коліна, як досі, а почепив на гвіздок. Їв ситно, з апетитом. Відсапувався, розпарившись гарячою стравою, господарем понукував Анцю:

— Ще трохи... виголоднів, як звір.

Повечерявши, попустив пояс і повагом, роздутий, як кіт, став серед кухні, почав крутити добрячу цигарку. Кидав веселі очі на Анцю, зважував слова.

* Бузьок — лелека.

— Що на мені побачив? — засміялася жінка, втішена хазяйською впевненістю Данила.

— Старого вдома нема?

— До церкви пішов. А що?

Данило почав на обличчя вдаваний жаль і поскаржився:

— Не в смак мені це життя... По-циганському в нас: зійшлися без усякого закону... Супроти людей незручно.

А втім, не це, не людей мав Данило на увазі. Хотів стати повновладним господарем на обійсті Козаревому, хотів прибрати усе до рук, щоб у прекрасний день розпорядитися по бідняцькій правді. Настільки звабливою була ця мрія, що й уві сні цілу ніч мав справу з землею і заважав Анці спати.

Порожніли поля, часто залягала сльота; іноді вранці вже білів пліснявою на стоптаній пащі мороз, нічні заморозки сережили калюжі. А в школі майже без змін. Ходили вчителі по хатах, як молотники з двору в двір, та Їлько розумів: даремно, бо така голинь, що інколи язик не повертався сказати: «Чому не посилаете?» В декого на сім'ю — старі військові керзові чоботи; по черзі взувають, щоб до вітру вибігти. Дехто завчасно, забачивши вчителів, замикав двері, і даремно було стукатись. Соломків Побійця, заступаючись за брата, кричав:

— Не пуцу! Хай росте турком!

— А кому від того зло? — соромив Їлько.

— Вам... Підете орати, як не буде кого вчити.

У середині листопада завітав у школу Величко. Потривожений анонімним листом, фиркав, як кінь, що втягнув ніздрами сухі висівки, погрожував:

— З роботи зніму, під суд віддам. Ти це умисне, ти умисне, голубе, зриваєш державний план.

— Я не голуб, а Їлько Іванович.

— Чорт ти, антихрист, — по-вуличному розійшовся Величко. — Я тобі наказую авторитетом завідуючого окружним відділом народної освіти: по-ря-док наведи!

Накричався, погримав об стіл кулаками, поколов на ньому трухляву дошку і поїхав. Їлько навіть не вийшов за ним.

— Добру допомогу подав. От і писати вже нема на чому. Сила, отаку дошку поколоти. — І несподівано зайшовся реготом.

— Ти ще смієшся? — вражено схопився Панас.

— Що ти, ось — сльози, — не вгавав Їлько. Від сміху в нього й справді очі наповнилися сльозами.

— Ти ще можеш сміятися? Тебе не болить оця карикатура на школу, так? — Панас повільно, наче поставлена у вогонь болванка, червонів, дедалі більше піддаючись тому, що невідступно переслідувало його. Від надмірного збудження почав сипатись висок.

— Плакати маю? — глухо перепитав Їлько, раггом угамувавши сміх.

— Робити!

— Що?

Панас люто — руки тремтіли — припалив цигарку, мить вороже дивився на Їлька. Скроня сіпалася так різко, що притиснув її долонею.

— Ти не хочеш, ти просто саботуєш... Так?

— Саботую.

Без стуку прочинив двері до вчительської Гриць: спочатку показалося червононосе обличчя, потім стукнув по мостині, як кінське копито, дерев'яний протез.

— Ідїть на сїльраду, вчителю,— звернувся до Їлька.

— Що таке? Хто кличе?

Сиячїсь сказати щось неприємне, старий виробляв обрїд-лими вусами якїсь кролячі рухи.

— Га, з міста товариші... Моє яке діло: послали — я йду. Палити маєте? — простягнув руку до Панаса.

Їлько накинув на плечі мокрий плащ і пішов. Гриць почекав, заким загіхли в коридорі кроки, тоді пальцем поманив у куток Панаса і зашепотїв на вухо:

— Щось з учителем нашим недобре. Ой не дай боже.— Підняв сторч обидві долони й різко сіпнув їх униз.— Ой недобре.— Незграбно повернувся і зашкунтильгав геть.

— Ось як,— промовив Панас до себе.

Другодні Їлько пішов до школи майже спокійний. Панас в учительську не заходив. Обминав зустрічі з Їльком, і цим тільки стверджував недобру здогадку. Після уроків, коли принїс в учительську журнал. Їлько спитав:

— Що ти надувся, як сич?

— Відїди.

Панасова поведінка розвіяла в Їлька останні рештки сумніву. Сїв за стіл, схилив голову на руку. Сидїв у такїй незручній позі ще й тоді, як в учительській уже нікого не було. Коли нарешті підвів голову, його вразила тиша. Залїзна грубка з барельєфом двох скрипалїв, що сплелися ногами, потрїсканї стїни, шафа — усе зношене, жалюгідне. Знайшов молоток, старї заіржавїлі цвяхи й заходився збивати на столї поколоту дошку.

З того дня він відчув до школи ще не вповні вистиглу відразу. Більше часу просиджував у клубї, де була Павлинка. Удавав спокійного і веселого, навіть якось визивно веселого, але досить було попустити попрути, забутись, як впадав у дратївливість. Почуття провини і злостї незмінно чатувало в душі. З Панасом вони не розмовляли, якось навіть умудрялися не зустрічатися, хоч працювали в одну зміню. Із змішаним почуттям сприймав Їлько різні, страшно суперечливі, чутки про Панасове минуле і лякався того, що починає вірити їм. «Адже то, мабуть, брехня, і нам слїд поговорити відверто»,— думалось.

Якось, зустрівши Панаса біля Смерекової крамнички, Ілько сказав:

— Зайдемо?

— Ні.

— Чумою я заражений?

Погляди їхні зустрілися, і кожен зрозумів думку іншого.

— Гаразд, зайдемо,— відповів Панас.

Смерека провів їх у знайому комірчину, де ще не так давно зустрічались вони близькими друзями. Як залишилися удвох, їм стало не по собі, наче в комірчині чогось бракувало. Розмова між ними рвалася, як перегнила нитка. «Щось тут Семен переінакшив»,— думав Ілько.

Чим більше пили, тим більше комірчина набирала вигляду фронтового бліндажа: чорні, визрублені з букового кругляка стіни, низенькі двері, маленьке, наче амбразура, віконце. З настанням вечора, а він наліг хутко, Семен приніс недогарок свічки, приклеїв до столу. І в бліндаж владно увійшло минуле: і блимання світла, і гудіння саморобної грубки, і військові гімнастерки на людях, і до всього — затуманена горілкою, схильна до нерального свідомість. Панас розстебнув гімнастерку, розлігся ліктями на стіл, і весь якось пом'як, подобришав. Ілько із змішаним почуттям радості й досади відчув, що поруч — фронтовий друг. Сам теж повільно відтанув. «Що це з нами? — запитував.— Невже тільки бліндаж об'єднує людей, неville нам потрібне тільки пекло, щоб зрозуміти один одного?»

А Панас віддався спогадам:

— Болота, знаєш, такі, трясовини, чортзна...— говорив якось грубувато, недбало, як роблять бійці під час коротких опочинків.— Ми ще вранці побачили його на обрії. І це, зваж: три дні без харчів. Камінь гриз би. Мені зразу уявилася рідна домівка, точнісінько, як той фільварок: на відшибі, під лісом. І що перше в голову: хліб. Мати, було вибравши з печі, складала його на довгу лавицю, скроплювала водою. Від того дужий запах... Цілий день жував я той хліб'яний запах, щелепи боліли. Знаєш, що таке фронтовий голод? Так?

Ілько погано слухав оповідача, він лише бачив його відкритий погляд і думав: «Адже він хороший хлопець. Чому я замкнувся і ще й злюся, коли дивиться на мене з недовірям?»

Стрепенувся Ілько на те, що в комірчині запала тиша.

— Ну що ж...— відповів у замішанні. Він боявся, що з мовчаням обірветься та людська щирість, яка надійно, мов бійців спільної долі, об'єднала їх в ефемерному бліндажі.— Війну ніколи не поясниш, життя... взагалі. Мене ось питають: «Як? Чому?» Війна — і все. Чи я чинив краще, ніж товариші, чи я був мудріший? Дурниці. А от живий. Я живий, а їх нема.

— Зі мною служив один, здається, з Херсона...

— Ось послухай,— перебив Ілько.— Оце вже було перед кінцем війни, на початку березня. Шосте березня, точніше. Ми переби-

рались за завданням центру в інший пункт. Автобусом виїхали з міста, а потім — на своїх. Дорога понад річкою звичайна така, польова, а берег скелястий... Ти був у Чехії? Ну, значить, урвище аж до води, як стіна. Про німців і не снилося нікому, якого їм біса шукати в такому безлюдді? А нас четверо, нав'ючені, як осли, кошиками з рацією та батареями — з базару ніби. І раптом — машина назустріч. Тут непереливки, мурашки попід шкіру сипнули, хоч і не вперше нам: були випадки — з есесівцями на одній машині їхали. Взагалі то брехня, ніби сміливець не боїться. До смерті звикнути не можна, бо що один раз дається, то не викинеш так собі, берить, мовляв, щоб мені... Ну, зупинили машину, перевіряють документи, а в кожного думка: в кошик не лізь, бо там він, справжній документ. А один, як на зло, до мене в кошик: покажи... От і все. Тямлю ще: кидав гранати, відстрілювався, а більше нічого. Отямився вночі... Сам. Що з іншими, чим закінчилася сутічка?.. Нічого не знаю.

Переживаючи оповідане, Їлько не зразу помітив ту зміну, що сталася з Панасом. Під його пильним поглядом вся оповідь раптом набрала іншого сенсу. «Виправдуюсь? Я перед ним хочу виправдатись? У чому?»

— Ну-ну, — попросив Панас. — Розкажуй далі, мені дуже цікаво.

— Цікаво... — зло всміхнувся Їлько. — А ось це ти бачив?

Їлько кинув чарку об землю, схопив себе за комір гімнастерки і смикнув його з такою силою, що гудзики відлетіли. Панас побачив зрізані рубцями груди Їлькові і хотів щось сказати, але той різко підвівся, пішов до дверей, на ходу одягаючи шишелю.

Остаточо добив його своїм співчуттям Смерека:

— Овва, недобре то, вчителю, з вами... Уже ціле село гомонить.

Надворі сівся мокрий сніг з дощем, холодний і дощукульний, борошнилий у присмерках охоплені димом і парою гостроверхі дахи хат. Їлька дратувала негода, шарудіння листу під ногами, камені — все дратувало, мов лежало не на своїх місцях. Штовхнув чоботом об камінь — не піддався. «Лежиш, сторожиш? Бо далі чуже, далі чортове? А чому чуже, до якого часу? Чому не навстіж і землю, і людську душу?»

Сидів потім за повіткою з Данилом. Із стріхи цебеніла вода, відзвонювала в заіржавілих ринвах. В кутку повітки на своїй лежанці куняв Лука. «Ще такий — раб. До чого колись був я наївний, до чого неточно уявляв собі життя. Правду, мабуть, казав Зеленьак, ніби я утопіст та ще інтелігент».

— Можеш на нього дивитися? — дорікнув Данилові.

— Прогнати?

— Не проганяй, а дай йому жити, як людині.

— Йому добре.

— Поставили б тебе на ніч сюди, не говорив би потім: «Добре».

— Ти його, Їлька, не знаєш.

— Але ж він людина, він такий, як усі. Це не важко знати. Гей, як тебе, Луко!

Юродивий підвів спотворену опіками голову, втупився очима в незнайомого. Тоді притьмом схопився, поправив куцу гонведську шинельку і відкозиряв.

— Сідай біля мене... Не бійся... я не офіцер.

Бочком, мов на гарячу плиту, притулився той біля Їлька. На запитання він відповідав плутано, невпопад; наче похідний дріб'язок у речовий мішок, скидав до купи всі події.

— Нас оточили на болоті і-і-і погнали аж далеко. А кулі біля вуха: дзів, дзів... Капітан скочив за смереку, а я тоді прикладом...

— Кого?

— Всіх... А дітей розстрілювали, їх не вішали... Він лише кричав: «Ді-і-іти мої, ді-і-іти мої!» А я тоді ррраз і на смереку, так теліпався смішно і дригав ногами, хі-хі-хі...

— Іди ти! — жажнувся Їлько від того сміху.

Лука відстрибнув, витріщив очі і, задкуючи вприсядку, задукав:

— Шпигун, шпигун! Стріляйте!

— Тьху, в дурному сні не побачиш, — відвернувся Їлько. — Зуби показує, як вовк...

— Дурний лякає зубами, а розумний — колючим дротом. Чую, тебе вже взяли на приціл...

Їлько схопився і подався з Козаревого двору. Блукав по безлюдному затихлому селу, з мукою відчував на собі допитливі очі освітлених вікон. Пройшов по рідкому снігу аж на Зеленькове зруйноване обійстя, але споглади тільки роз'ятрили рану. Завернув на світло до Корнелової. В хаті сиділи на довгій лавиці люди, й Їлько завагався. Марія пряла, примостившись на покуті. Спаситель, озброївшись окулярами, горбився біля кущого світла над якоюсь книжечкою.

— Сюди, сюди, вчителю, — запропонував хтось місце на лаві.

Перервана розмова, поки ручкалися селяни з Їльком, замережилась далі.

— Я колись своєю дурною головою міркував так: земля, падеться, дай її чоловікові — і нічого більше не пожадає, — несміливо, намацуючи, вів свою думку старий Соломка, — чоловік скромний і тихий, що рідко коли подавав у громаді голос. — А земля, людкове чесні, — то лише, падеться, фундамент під нову хату...

— У будинку фундамент головний, — амхнув, як паровоз, зеленкуватим димом Верб'яш. — Стіни без нього не вирубеш.

— В будинку, куме, все, падеться, головне, — не заперечив, а скоріше попросив Соломка. — Син у мене, падеться, старший... Мовлю йому: муха тебе, чи що, вкусила під хвіст? Та земля, мовлю, хвалити бога, є, роби собі чесно, а не заводь, як той сліпий під монастирем. Добре я кажу, вчителю?

Ілько не відповів. Він був у тому стані, в якому відчуває себе людина, що потрапила з сильного морозу під гарячу пару: і добре, і боляче, і лячно. Його доймав не то сміх, не то сльози.

— Я дурною головою міркую так,— продовжив Соломка уже зовсім невпевнено: підтяла вчителева мовчанка.— Фундамент тепер у нас є, а стін нема, то треба їх визрубити, бо тепла не буде. А ті стіни — то сам чоловік... Його, падеться, чоловіка, треба тепер обтесувати, та рівенько, за шнурочком, як тесля колоду.

— З чоловіка треба починати,— подав співучий голос Спаситель.— У Леніна десь тут так написано. Ану, почекайте лише.

Та осмілий мовчун, підтримуваний Спасителем, по-дитячому повеселішав і не хотів чекати, поки той знайде потрібну сторінку. В нього зібралася гора невивірених думок, і тепер хотів сказати їх за один раз.

— А що я мовлю? Бруду того на нас стільки, як на кабанові. Обпалювати його треба, ножем, падеться, шкребтати та кип'ятком мити...

— Го-го-го,— гусаком заготовав Верб'яш, уявивши, як то якогось чоловіка обмивають.— Біленькі, го-го-го... матюку я йому...

— Ти, неборе, смієшся, а Соломка діло каже,— посоромив Верб'яша наладжений на серйозний тон Спаситель. Так і не знайшовши шуканої сторінки, закрив книжку і поклав її на стіл.— Соломка, неборе, діло каже. Треба обіруч братися та ще й з головою. Колоду, хоч і чистий сучок, раз-раз — і обгладив. А чоловік... Господь спітніє, доки доступиться. Ану лише кажіть, учителю, чи не так?

У Ілька в душі вляглася буря, і, полонений радістю за людей, захоплювався: «Ось ви які, ось які ви, чорти вусаті! Та невже то ви, котрі тільки й знали, що про хліб насущний журитися? А я чомусь досі й не бачив, що ви змінилися». Довго потім розмовляв із селянами, читав ім Леніна, а, розходячись поночі, Спаситель ненароком наступив на рану і знову викликав біль.

— Що то, учителю, про вас говорять? — спитав він, крутячи маленькою білою головою: — Стара моя каже: біда з учителем... десь на фронті таке...

Ілько мовчки вийшов, з необережності стукнувшись лобом об низький одвірок. Спаситель загадково переглянувся з людьми і закінчив своє нерадісне:

— Отак і впізнай чоловіка. Зверху ніби все гаразд, а в душі червоточинка. В Поточині, гомонять, якогось учителя вже посадили. Під чужим прізвиськом ховався, Іюда. Людей невинних розстрілював під німцями.

— Подамала війна людей,— промовив Соломка.— У горах якісь бандити бешкетують, проти влади, падеться, ідуть.

Уже кілька разів Верб'яш поривався іти, та в останню хвилину чіплявся за якусь випадкову думку і знову вмощувався біля плити. Данило в'яло підтримував розмову. Давно зрозумів, за чим прийшов Верб'яш, але не міг нічого зробити, бо Козар, наче умисне, приперся з своєю біблією на кухню. Змушений нуждою на пониження, Верб'яш усе-таки не тягнув прямо руку: змилюйтеся. Данилові подобалося, що в бідняка появилася гордість і не хоче гнутися, як, бувало, за старих часів: «Христа ради, допоможіть». Нарешті Верб'яш таки зібрався іти і на цей раз, видно, рішуче. Та Данило сам затримав:

— Пообідай з нами, може, вдома ще не варили.

— Та, дякую... засидівся і дуже, а ще вдома якась робота чекає,— м'явся Верб'яш, стріляючи очима на сковорідку, в яку Анця кришила білу, як сир, солонину.— Я пізно снідав, та й не їсться, коли чоловік випочине. Візьму раз-двічі в рот — та й ситий.

Усе-таки положив на коліза шапку і ближче присунув до стола стілець. А як Анця накрила, так голодно напався на картоплю, густо перемішану з салом, так захрумтів на зубах черствим кукурудзяником, що Данило поморщився. «Чоловіче, встидайся, чи тебе хтось жене?»

— Беріть іще,— підкидала йому Анця.

— Не треба, Анцько, я вже ситий... Та чи я якийсь ненажера?

Наївшись, випивши дві чарки міцної зернянки, він зовсім преобразився. Сидів біля столу рівно, як аршин, і з гідністю сперечався з Козарем.

— Чоловік, куме Василю, за бога не забував би, якби бог не забував про нього. Релігія — то таке: молися не молися, а хліба не вимолиш. У вас діло інше: сидіти собі в теплі та про бога думати, а я рано очі протру та доки до молитви, десять разів чорта спом'яну.

— Но-но,— скрушно хитав темною бородатою голівкою Козар.— Уже й ти почав земному богові молитися, як Панас? Старий бог недобрий, но-но, Федоре, Федоре... «Да не буде тобі іншого бога, крім мене».

— Бідний чоловік, куме Василю, мусить про мирські справи думати. Я собі ліпше якусь розумну книжку прочитаю, аби знав, як жити, а біблія хліба не дасть.

— Уже не маєш що їсти?

— Та...— почав м'ятися чоловік.— Не густо, куме Василю.

— Но-но, брешеш,— кинув Козар і стрільнув очима на Данила.— Наміряй сусідові кукурудзи. Християни ми, но-но. Ї мені воно в горло не полізе, коли інший голодує. Бог мені дав, щоб і я давав.

Верб'яш, що не чекав від Козаря такої щедрості, розгубився.

— Та... дякую, куме Василю, у мене ще... на якийсь час...

— Но-но, треба брати, коли дають...

— Ї тикати, коли б'ють,— докінчив Верб'яш і збентежено заготовав.

Він і не помітив, як витягнув з-під пахви полатаний, аж коричневий від бруду мішок.

Поки Данило в коморі насипав мідно-червону кукурудзу, Верб'яш винувато шкірив рідкі кінські зуби, запобігливо гомонів:

— Як ті часи міняються! Та чи невтямки мені, як, бувало, опирався, коли до нього прийшов чоловік із скривленою рукою. Баран так не опирався, коли його на забій вели. А тепер: бери, не віднікуйся.

— Міняються,— коротко кинув Данило, потрушуючи мішком.— Буде вже мірка? — спитав, хоч знав: там уже добрих цівтори мірки.

— Та... ще, либонь, досип один черпак... Щастить тобі, неборе.

— Дурному завжди щастить,— віджартувався Данило.

— То у так, неборе, лише не кожному щастить бути дурним.

Данило взяв повний лантух за зав'язь, потрусив, весело сварячись:

— Чи іншого в тебе на хазяйстві не було? З таким мішком у жебри ходити.

— Щедрий ти, неборе.

— Не з свого міряю... Поїси це — шенни якось. А до старого не ходи, не кланяйся.

Під тягарем негнучкого, повного, як ковбаса, лантуха Верб'яш почервонів, на шиї стручками здулися жили.

— Донесеш? Гляди, щоб гила не зірвав,— пожартував Данило.

— Донесу, неборе, якось уже донесу... будь здоров.

Пішов через городи, щоб не побачив старий Козар, Данило провів його за хлів, потім зачинив плетену лісу і став під повіткою. На душі було світло й легко. Між пальцями диміла цигарка, струмував, кучерявився на безвітрі дим. «Мабуть, піде вночі сніг». Покликав Анцю:

— Ходи, слустимо на оборозі шапку, бо занесе снігом.

Міг би взяти для цього Луку, але чомусь він хотів зараз працювати з Анцею. З насолодою впирав плечем у солом'яний дашок, піднімав його і тримав так, поки Анця вибирала залізний чопок і встромляла нижче. Шапка лягла стріхою на сіно, і на оборозі стало темно. Данило струсив з одягу павутиння й обома руками пригорнув до себе жінку. З юнацькою приємністю відчув пружистість її тіла.

— Пусти,— зашепотіла Анця, випрочуючись.

— Сядьмо тут.

Анця, посміхаючись, сіла йому на коліна. Данило гарячково пестив долонями її плечі, неголеним підборіддям лоскотав щоки, а вона лозою гнула до нього, осміхалася на його невміле залищання. Уже кілька тижнів жив він з Анцею як законний чоловік, та все ж почував себе в хаті незручно. Тільки в при- смерку схованок було надійно і зважувався на гробуваті чоловічі

пестоші. Гладив Анцині руки, раз по раз припадав устами до її пошерхлих од вітру губів і думав якусь світлу думу, в якій було зібране все їхнє спільне життя, що пройшло отак поза людськими очима, у схованках; гірке було часом, невимовно хороше хвилинами, та протікало небачене, як чиста вода під заростями лагаття.

— Анцько... господине моя...— проказував Данило, соромлячись свого молодого почуття.

— Дурненький,— воркотливо сміялася жінка, вириваючись.— Не треба. Мені тут холодно.

— Добре, я не буду... я тебе завжди слухаю. Але посидьмо ще, мені так добре. Знавш, я насипав Верб'япшеві повний лантух, гила зірве чоловік, доки донесе.

— Ой, не говори так.

По обіді лушили на кухні кукурудзу, і Данило весь час томив на Анці свої добрі очі, злився на старого, що заважав. А жінка, пильнуючи, щоб старий не побачив, по-дитячому виставляла Данилові кінчик язика і насилу стримувала сміх.

У підвечірок, як на дзвіниці зателенькав дзвін, Козар згорнув біблію, поцілував чорну палітурку і зібрався на вечірню молитву. Щодня у церкві правилися якісь молебні, і Козар ретельно, як баба-богомолка, простоював їх у напівпорожній церкві, повертаючи на свою зношену постать, на своє апостольське — з цапиною борідкою — обличчя зори бабів. З часу, як прижився в дворі Данило, Козар став надто побожний і зовсім байдужий до господарських справ. Тільки встиг старий зачинити за собою двері, як Данило кинув у дерев'яну кадку неочищений качан. Не владаючи собою, своїм щастям, закоханим юнаком крутився біля Анці, заважав їй працювати, поки вона жартівливо, але рішуче не виштовхала його за двері.

— Ось тобі... і не впусти до хати, з Лукою будеш спати,— посварила жінка.— Уже мене замучив.

Ще раз того дня довелось Данилові пережити щастя багатой людини. Без жалю і скнарства, як і Верб'япшеві, насипав у мішок зерно Корнеловій Марії. Заохочена Даниловою щедрістю, жінка скосбочилася біля одвірка комори і говорила:

— Ціле життя у мене була лише одна думка: доробитися до того, щоб, нарізаючи зебракові, не дивилася, що й самій не буде що за зуб кинути. Землею мене обділили, а діти ростуть. Малі діти — мала жура, а великі — велика жура.

— Хлопець уже щось заробить... Легеня маєте на славу.

— Що заробить — на себе не вистачає.

— Ідіть, Маріє,— заквапив Данило, подаючи жінці на плече мішок.— Ідіть, бо старий скоро повернеться.

Але Марія не встигла піти — на воротах перестрів її Козар. Зупинив розгублену жінку, щось із нею поговорив, а потім разом рушили до хати. Данило в першу мить стривожився, а тоді вирішив: «Ні, ти від неї не забереш». Слідом за старим ступив до кухні.

— Чому ти не дав Марії солонини? — заговорив Козар.— Но-но, у нас ще, хвалити бога, трохи заваялося, а в неї діти малі.

Відчинив перед Марією комору і поскаржився:

— Он... ото і все... Не густо, не густо, Маріє, і в мене. Доки чоловік мав силу, якось вив собою, щоб було все, а тепер я вже не могу, хвороби долають, до землі гнуть... І зерно витікає, якби його миші носили. Державі здав три підводи, но-но...— Хотів було полаятись, а натомість сказав: «Держава своя, треба спомагати».

Марія дякувала за дарунки, а старий мотав руками:

— Но-но, богу дякуй... Без божої ласки ніщо не робиться. Йому, небого, дякуй, що просвітив мене, що серце моє одкрив.

Увечері таки пішов сніг. Данило з непокритою головою стояв біля колодязя, ліниво покурював, і раз по раз ним струшувала, наче вулкан, велика радість, що налітала ніби зовсім безпричинно, ніби від подуву крижаного вітру. Зайшов у хату і кинув від порога:

— Сипле... До ранку геть усе накрис... Можна буде возити гній.

В його волоссі зірками-блискітками горіли сніжинки, від тепла хутко танули і, збігаючи по волоссю, зривалися на землю краплинами води. Анця долонею повела йому по голові, дражнячи, сказала:

— Витри.

Сама взяла рушник і заходилася надмірно ретельно, умисне смикаючи за волосся, витирати чоловікові голову, а він від приємності ойкав і не дуже рішуче виривався з жінчиних гарячих рук.

— Досить, бо вуха мені обірвеш та буду ходити, як Хлипків Буркуш,— безвухий... Може, підемо до когось посидіти?

— Ходімо до Йосифа,— запропонувала Анця.

— До Йосифа не хочу. Я з ним не знаю про що говорити. Він усе з книжок, а я чоловік темний.

— Негарно, щоб сусіда сусіди цурався.

— Я не цураюся... Та сьогодні я хотів би туди, де весело.

Данило не вмів перечити Анці, бо він кохав її і знаходив задоволення в тому, щоб їй годити. А втім, мабуть, не лише від любові ішов цей послух та догоджання, а ще й від тої, майже вродженої поваги до заможних людей. Усе-таки на цей раз він не скорився.

— Іншим разом, Анцько, заїдемо до Йосифа. А тепер ходімо до клубу.

— Іди сам. Я піду до Йосифа, побалакаю з Оленою.

Данило поглянув на жінку: чи не з образи вона,— а тоді почав збиратися. Розчесав щіткою розкритення відрошених за лото чорних вусів, позазирав у дзеркало.

— Гарний, гарний,— подражнила жінка.

Данило вийшов. Сипався густий сніг, повітря було пахуче, під ногами — приємна м'якість... Зайшов до клубу. У залі Панас читав лекцію, і Данило подумав: «Дурниці то все». Завернуv у бокову кімнату, обладнану під читальню. Тут було зовсім порожньо і тихо, в кутку за столиком Корнелів Іван грав з молодого вчителькою у шахи.

Провів Данило той вечір у Смереки. Наче на підбір, зібралися там відсвіпані гуляки і нероби: любитель дурної чарки кривоногий Волоцук, Соломків Побійця, Петро Сорока, прозваний по вуличному Купа Мицька; Тернинка зайшов по сіль і теж застряг, почастований чаркою.

— Даниле, приставай до компанії,— запросили його гуляки.

— А що то у вас за компанія? — з удаваною серйозністю перепитав Данило.

— Така компанія, щоб випити та плювати на весь світ.

— Документ не треба?

— А, документик давай, отакий червоненький. Час ненадійний. Ти чув, у Поточині якісь бандити голову сільради вбили.

— Бери, Даниле,— не терпів довгих балачок Соломка Побійця.— А бандитів не бійтеся, скоро й самі ними станете.

Після кількох чарок Данило розгарячився. Статечно кидав на стіл гроші і пригощав кожного, хто під руку нагодився.

— Пий, тепер я частую,— казав поважно, пригладжуючи вуса.

— Ти бач,— здивовано і задрісно вилуцлював п'яні очі Сорока.— От кому Радянська влада за хресну маму. Чи ти, чоловіче, часом не до банку державного ключики підобрав?

— Будеш менше в чарку заглядати — і ти підбереш ключики.

Як мухи біля паточки, крутилися біля Данила любителі дарової чарки, підхвалявали, догоджали, а він аж виростав. Опівночі цілою чередою проводили його гульвіси додому.

З того вечора, добравши смаку, Данило зрідка почав заглядати до Смереки. Тягнуло до людей, хотів бути у всіх на очах, почувати себе господарем. «Плювати на все,— розмірковував.— Один раз на світі живу, і стільки мого, що з'їм та вип'ю». Якось після чергової гулянки Козар сказав:

— Но-но, про мене, пий собі, гуляй, але тут ще й моє дещо є.

Данило тупо, ще не отверезілими очима глянув на Козаря і відповів:

— За півроку і я щось зробив.

— Но-но, та чи для того чоловік робить, щоб крізь чарку все пустити? Ліпше би дав якомусь бідному.

Данило не наважився огризатись, але залишився при своїй думці. «Я у твоє газдівство, неборе, немало поту влив, і ти мене не попрай, бо я своє пропиваю. Думаєш, я забув кривду? У мене, неборе, пам'ять добра». А між людьми сп'яну хвалився:

— Я його, старого люципера, скоро з торбами по світу пущу. Думав — дурного знайшов. Тепер дурних нема, поженилися.

Данило вже має в голові добрий розум. Чорта вигріває старий Козар під пахвою. Я йому за всі кривди віддам сповна.

І помаленьку-помаленьку зайшов Данило так далеко, що врешті зрозумів: має наступити розв'язка. «Вижене старий». І розв'язка справді наступила. Це трапилося десь у кінці лютого. За вечерею, коли Данило дуже квапився, щоб піти з дому. Козар облизав ложку, поклав її на стіл денцем і поникло заговорив:

— Но-но, моє діло таке: добрий день, що поминаєш. А вам ще жити треба, діти ще у вас будуть... У ваші справи я вже не буду втручатися, і ти, Даниле, на мене не позирай. Я тут так: дасте щось поїсти та якусь одежину купите — і за те дякувати богу.

Говорив старий так жалібно, так блищали в його розкосих очах сльози, що Данило перестав їсти і нишком співчутливо зиркав на газду. Жалюгідний, справді безпомічний, зігнувся над столом і вертів у пальцях скоринку хліба. От жив чоловік, тремтіло перед ним усе село, нагарбав багатства, а тепер дійшов до вузького: аби тепло та щось поїсти. «Якими кружними дорогами не йди, а все одно дійдеш до цього», — думав Данило, бентежачись.

— Побивався я, грішив, а тепер воно мені ні до чого, — ніби стверджуючи Данилові думки, вів старий. — Чоловікові мало треба. Замозолив я тої землиці, а на той світ з собою не понесу. Поки чоловік молодий, мусить думати про свою старість... Ти, неборе Даниле, тепер повний господар... Отут ще... візьми...

Він простягнув Данилові в'язку ключів.

— Нащо ви? — відхопив Данило руку. Його злякала думка, що самого колись настигне подібна старість, а він такої не хотів. — Не треба.

— Но-но, викинь з голови дурне, бери. Нікому в світі не передав би їх, а тобі вірю, бо ти чесний чоловік. Для мене ти ближчий, як своя дитина.

Данило лише кліпав, силкувався зрозуміти, що надумав старий, та так нічого й не міг зрозуміти.

— На своїх дітей я ніколи не мав надії, а тепер і поготів. Кинули мене, старого, розбіглися по світу, а ти, няню, хоч під тин. У мене лише ви двоє з Анцею. Ви мені рідні діти. Біля вас мені свій вік доживати.

— Не говоріть таке, — бентежився Данило, відсуваючи від себе ключі, нанизані на ремінець

Старий жалібно крякнув і почовгав до плити. У хаті запала довга напружена мовчанка. Анця з Данилом приголомшено переглядалися; очі їхні то зустрічалися в німому радісному: «Що робити?», то поверталися до ключів. А Козар поникло, як підстрелений, привалився плечем до стіни і наставив кістляві руки над плитою. Долі щобою збігла сльоза і, заплутавшись у кущику бороди, заблищала сережкою. Данило торкнувся пальцем ключів, і вони дзенькнули. Відхопив руку. В цю хвилину, коли старий навмисне замовк, щоб дати Данилові можливість

подумати, Данило нічого не думав. Він зовсім розгубився, бо сталося те, чого ніяк не сподівався. Якби сказав Козар: «Забийся з моєї хати», він би знав, як відповісти. Ще раз потягнув руку до ключиків, торкнувся вказівним пальцем їх металічного холодку. Надовго потім збереглася в його голові ця непримітна деталь: зігнутий вказівний палець з чорним нігтем і -- ключики. В даному разі то були ключики від щастя, про котре Данило не міг би ніколи серйозно і мріяти.

Назужно кречучи, даючи цим зрозуміти, що йому вже небагато залишилося топтати рясту, Козар пішов до світлиці. Як через кілька хвилин Анця понесла йому ліки, він уже спав.

Так до ранку й пролежали ключі без господаря. Для певності все-таки Данило накрив їх мискою. Спав ту ніч, як на посту, разів зо два виходив на кухню, піднімав миску і, лише впевняючись, що ключі на місці, біг до кімнати і залівав під ковдру. А ранком, умившись, запаливши в печі, відсунув миску, взяв ключі в руку, ніби лише для того, щоб розглянути їх, а потім, повагавшись, сунув до кишені.

Незабаром вийшов на кухню Козар. Він лише ковзнув очима по столу і нічого не казав. Даремно сподівався Данило, що той заговорить про справу за сніданком, як у нього було в звичаї.

Ніколи більше мова про це так і не зайшла.

9

Панас прихилився плечем до стіни, на тугих його губах тепліла спокійна усмішка. Кабінет, щоправда, вийшов незavidний — надто вже великою була кімната, щоб при такому жалюгідному обладнанні мати затишний вигляд. Старенький письмовий стіл, дощата поличка, два стільці — на тому і все. Лише стіни були густо завішані паперовими гаслами та портретами; вони трохи скрашували бідність і сірятину. Та, власне, не кабінетові радів Панас: його тішила робота сама по собі. Працьовитий, тялучий, як ломовий кінь, він просто нудився без діла, а в час душевного неспокою важка виснажлива робота була йому прямо-таки необхідна, як повітря. Саме під поганий настрій і вхонився він за давнішню пропозицію Рябого: обладнати під кабінет партійного секретаря ніким не використовувану, остаточно занедбану кімнату в будинку сільради. Рішуче відмовившись від допомоги комсомольців, сам він обмітав віником запавутинені стіни, добіла в п'яти водах вимив загаджену до невпізнаного підлогу, почистив вікна...

Кілька днів після уроків потів за цією зовсім не чоловічою — за гірнянськими традиціями — роботою, дивував рідких відвідувачів сільради своєю бідною зовнішністю.

— Нічого... добре... — зробив остаточний висновок, оглянувши свою роботу.

Рябий прочинив двері й від перебільшеного подиву присвиснув.

— Що я казав?.. А ти ще опирався.

По-купецькому потирав долоні, заздрісно зорячи на ладно збиту, вабливу своєю чоловічою силою постать Панаса.— У мене кабінетик гірший, що правда, то правда.

Але причиною ширшої заздрості Рябого був не кабінет. Рано зістарівшись, зробившись негарним з обличчя і жалюгідним з постави,— довготелесий, вузький донизу, як веретено,— Рябий болісно заздрив дужим, фізично привабливим чоловікам. Ця заздрість з'явилася в нього не зразу, вона визрівала повільно й докучливо. Почалося з того, що якось сіг'яну переночував на оборозі з Ганькою Недорідком, і, дєбравши смаку, відсахнувся від своєї засушеної, як гриб-опеньок, дружини, і з властивою літнім чоловікам жадобою потягся до чужих молодлиць. Отоді й зрозумів, що недалеко втік від своєї сухореброї Килини, отоді й визріла в нього заздрість до вродливих чоловіків.

— Ти чув, говорять, ніби зловили тих, які вбили поточанського голову,— повідомив Рябий, забувши, що вже кілька разів говорив про це з Панасом.

— Та годі тобі! — скрикнув той.— Чув! Чув!

Рябий провинно висунувся за двері, але Панасів спокій було порушено. В одну мить наче розвалилися стіни кабінету, всередину знову нахлинуло невлаштоване верховинське життя, в якому Панас з недавнього часу почав болісно спотикатись. Косо-криво навалювалося воно на Панаса дрібницями — не за планом, не за традицією, не за законом. І відносини з Ільком, і якась холоднувата відчуженість, невинуватана замкнутість людей, і в довершення — оте вбивство в Поточині... Ні, це не просто дрібниці.

Раптом, наче щось згадав, сховився з стільця, але нічого не зробив, лише переставив на столі чорнильницю.

Крізь розписані морозним візерунком шибки бачив мерехтливий танок снігопаду. Перед стоячим зором у цьому танку малювалися картини давнішнього. Мов на глум, підсунула пам'ять на очі образ батька.

Збурений спогадами, поставленими в нерівну паралель з насуцним днем, Панас до того розхвилювався, що не знаходив собі місця. «Що це робиться? Адаже я нічого не розумію!» А вночі стряслося таке, що й зовсім збило Панаса з пантелику. Хтось вистрілив у вікно, кулі впилися в стіну на кілька сантиметрів над ліжком — лише сліпий випадок врятував Панаса від смерті.

А бабі Черевкані, що жила самотньо на відшибі, якісь злодії обчистили комору. Баба спростоння чула стукіт і лягла кішку: «Кись, кись, нечесна! Буду я за тобою чистити», а ранком, як виявила крадіжку, сиплючи на всі сторони чортами, побігла до сільради, накинлася на Рябого, наче той особисто лазив до її комори.

— Гой, замовчи, стара,— грубо відбивався Рябий.— Тут чоловіка трохи не застрелили, а вона за ганчірки лається.

Село тривожно загуло:

— Тут, куме, недобрим пахне.

— А мо', й справді ті бандери з-поза Карпат переметнулися?

Ще поки між людьми трималося,— без великого галасу, та скоро на дітвора перекинулося. Вони, діти, в перебільшеній пильності й розповіли Панасові про те, що в Корнелового Івана вечорами збираються люди на сходки. Панас був далекий від того, щоб надавати цьому якогось значення, але Рябий припечатав з першого слова:

— Підбурює людей, затям слово моє.

— Бачу, ти здоровий боягуз.

— Ліпше боятися, як налякатися. Випливе щось таке в селі — покладеш квиток, як у вікно глянеш, а може, й за ґрати... А я того добра скуштував, більше не хочу.

10

Панас розумів: потрібно щось робити. Але що він, молодий і не тіпаний на терлиці верховинського життя, міг придумати? Та хоч знав би те заплутане життя, був би його часткою... Але ж він чомусь опинився збоку, на безлюдді. «Я десь припускаюся помилки. Тільки в чому? Я мушу думати, як наладити справу, щоб і справді не сталось ще гіршого. Та з чого починати? Партія вчить у кожній справі знаходити основну ланку, за якою можна витягнути весь ланцюг. Де та основна ланка?»

І саме коли бився над цим, випадково зустрівся в клубі з Корнеловим Іваном.

— Зіграємо партію? — запропонував юнакові.

У читальні на ту пору саме не було нікого. За партією шахів велася між ними спочатку ріденька пустопорожня балачка: про те цікавився Панас, де працює Іван, як готується до іспитів, про Іринку згадав ненароком... Власне, він і не мав якоїсь важливої теми для розмови. Просто хотілося краще пізнати цього запального юнака і зблизитися з ним, згладити відчуженість, що встановилася між ними після давнішньої сварки.

Та Іван почував себе скуго, на невизні запитання вчителя відповідав неохоче, з пересторогою: «Чого так раптом подобрів? Щось винюхує?» Урешті спитав прямо:

— Скажіть, що від мене хочете?

Запитання було таке недоречне, що Панас образився.

— Ну й дивак же — «Що від мене хочете?» А чого то я мушу обов'язково хотіти? — Збагнувши, що дратівливий тон може все зіпсувати, притьмом замазав його натужним сміхом.— А може, я прицілююсь, щоб доручити тобі дуже відповідальну роботу? Тямущих, ідейно стійких людей у селі мало... А він: «Що від

мене хочете?...» Ну, скажу прямо: агітатором хочемо тебе поставити. Так?

Іван ковзнув недовірливим поглядом по збентеженому обличчі Панаса і подумав з насмішкою: «Так я тобі зразу й повірив. У комсомол не довіряє -- агітатором ставить...» Хвилюючись, зробив ненароком неправильний хід конем, хотів було повернути, а натомість сказав:

— Шах.

Кілька хвилин між ними йшов німий двобій, який сягав далеко за шахове поле. Затиснутий обманним ходом юнака, Панас, залишаючись зовні спокійним, погрожував: «Ось ти який! Ну, стривай, ми ще побачимо. «Що від мене хочете?» Ну й дивак... Як мені зробити? Якщо піду туди, тоді стрілець у небезпечі, отуди — королева неприкрита... Дивак. А може, Рябий говорить правду?»

Іван, здобувши явну перевагу, грав з холодною досадою: стискав у пальцях головки фігур і стукав ними об дошку розмашисто, наче бив блощиці. «Ні, він непоганий хлопець, дарма Рябий варикає. Просто надмірно гарячий і самовпевнений... У такому віці був і я такий... З комсомолу мене хіба за що виключили? Правда, я потім узяв себе в руки — інакше не сидів би отут. В Івана справа інша: він за чужі гріхи не відповідає».

— Ти довго був у Німеччині?

— Чотири роки...

— Як там живуть люди? Ліпше, як у нас? — запитав Панас без усякого розрахунку, та коли юнак відповів: «Ліпше», обережно підптовхнув: — Ну-ну? — І для себе: «А Рябий же говорив: хвалить фашистів. Цікаво?»

«Ага, ось ти чого захотів?» — злісно осміхнувся юнак.

В Івана на лобі виступив піт. Нервуючи, діяв непродумано і незабаром утратив задурно туру, потім офіцера. Ладен був кинути гру й піти, але знав, що цим тільки більше розвеселив би супротивника.

— Між іншим, ти добре граєш, але не треба гарячитись... Так хочеш агітатором, га?

— Не умію я агітувати, Панасе Микитовичу.

— У тебе ж вечорами збираються люди. Ось там і агітуватимеш.

— А що, хіба не можна збиратися?

— Я цього не сказав, — відповів Панас. — Та якщо збиратися, то треба говорити діло.

Іван по-своєму витлумачив цю розмову і вийшов з клубу ображений. Ступав якимсь косим кроком, наче тисло щось на одне плечі. Крізь призму настрою драгівливим малювався йому морозяний день, засльозілі очі ранила білизна снігу. Обминаючи небажану зустріч з парубками, що з'юрбилися на мосту, завернув на обхідну стежину, що петляла поміж сливником, заманюючи в тишу, в безлюддя, на вистиглий мороз.

Зупинився на роздоріжжі обличчям до вітру і витирав рукою холодину зсережених сліз.

Ї ще одна неприємність підстерегла його тої ночі, зранила найболючіше. Хоч і знав, що в такому настрої не слід заходити, і все-таки недоля погнала. Але ж, власне, куди, як не до коханої мав зайти в хвилину душевного розладу.

Кому, як не їй — біловолосій ляльці — звиритись у всьому?

Вони сиділи при слабкому світлі біля грубки. Іван тримав маленьку дівочу руку в своїй долоні. Іринка скаржилася на свої вчительські труднощі. Він її тоді -- біля грубки -- вперше поцілував і вперше побачив її чимось засмучену, серйозно стурбовану. Відійшла до столу і довго, затуливши губи долонкою, стояла до Івана спиною. Облямівка білого, просвітленого гасничком волосся наблизкувала навкід голови золотим ореолом. Іван ніколи не бачив більшого чуда.

— Іринко... сердишся?

— Ні... але ти не смій більше.

Він поцілував її в шию, де кінчалось волосся, і дівчина вдарила його по лицю, крикнувши:

— Не смій!

Опісля лише смутно догадувався про те, що в гніві наговорив, захищаючи свою легінську гідність. Вона вигнала його з хати, обізвавши негідником. Тоді думалося, зопалу, звісно: «Гаразд, без тебе обійдуся». А згодом каявся тяжко, та гордість не веліла іти з поклоном, шукала доводів у своє виправдання.

11

Зима була багата снігом, лежав він на землі завтовшки в цілий метр, і кожен день починався з того, що люди лопатами пророблювали доріжки від хат до хлівів та колодязів. У Козаря ця робота належала Луці. Передусім, як протирав очі, виглядав крізь щілину дверей (він спав тепер у хліві) і бурмотів до себе: -- Ого, який біленький...— Брав у руки притерту дерев'яну лопату, яку, мов солдат зброю, тримав наготові біля ліжка.

За зиму наробив Лука складну систему доріжок по всьому подвір'ю; вони дуже нагадували траншеї і ясномовно свідчили, що юродивий добре знався на фронтovому житті. А втім, це було не єдине, що кидало купе світло на стерту якимсь струмом біографію Луки. На всьому способі його життя залишив фронт рублений сокирою слід, назавжди підпорядкував своїм залізним правилам його затуманену психіку. Не раз спросоння кидався він в атаку з роздираючим «гура-а-а» або ховався під яслами чи десь у гноївці, переслідуваний своїми примарними напасниками.

Коли вдосвітку старий Козар виходив з хати і, покашлюючи, човгав по потребі за хлів, траншеї були вже прочищені. В усякому разі, та гілка, яка вела за хлів, була прочищена, як би Козар

рано не встав. Побачивши його, Лука відступав у сніг, випинав груди і козиряв за всіма правилами статуту хортистської армії. Ставав «вільно» лише тоді, як Козар кидав невдоволеною скоромовкою:

— Но-но, дурощі тобі в голові.

Та через якийсь час і до Луки дійшло, що в «командуванні» відбулися зміни. Назовні це він виявив так, як міг би будь-який бувалий солдат: перестав старому віддавати честь, більше того, виявив деяку солдатську зухвалість: коли старий чвалав за хлів, Лука недбало повертався до нього спиною. Кілька днів Козар здивовано придивлявся до Луки, навіть думав, що той почав видужувати. Одного ранку, коли Лука стояв біля доріжки, недбало закинувши ногу за держак лопати, старий зупинився і сказав:

— Но-но...

Лука на те вишкірив зуби і передражнив:

— Но-но... Тепер підеш у хлів... до мене...

Того ранку Козар ходив задуманий і збентежений. Їв неохайно і присікався до Анці:

— Но-но, скоро до дурного Луки запроториш.

Дорогою до церкви помігив, що й селени ставляться до нього не краще, як Лука. Грозив у думці: «Но-но, до ясел прив'яжіть та годуйте житньою соломою... Од вас ліпшого не дочекає, прокляті голяки!» На доріжку вибігло чимсь поросля; приперте Козарем у вузькій запруді, кинулося вправо-вліво і вимогливо закувікало, не бажаючи відступатись у глибокий сніг.

— Но-но,— grimнув Козар.— Ще й свиням маю давати дорогу!

У церкву зайшов весь засніжений. Неуважно, в злобі вдарив поклони і зачовгав на своє місце. Вошко і морозно. Неприємно тхнули з домішкою баранячого лою стеаринові свічки; у сутіні склепіння вони блимали над силою. Блискотіли червоною бронзою рами і золочені ореоли навколо чорних ликів святих. На криласі монотонно гугнявив дяк Голінка. Козар нехотя відкрив молитовник; він кожного разу брав його, холодного і засмаленого, з огидою. Перехрестився і почав беззвучно ворухити губами, швидко й рівномірно, наче кріль жував капусту. Але думки були не в молитві, а в тому, що сталося вранці. Згодом схаменився на тому, що настирливо повторює: «Господи, душу раба твого со святими упокой». Хотів сплюнути, та вчасно згадав, що в церкві не плюють.

Врешті якось заспокоїв нерви і заходився сторінка за сторінкою перечитувати незрозумілі молитви, бо знав, що тільки так, силоміць, зуміє ввійти в свою роль. Багато разів повторював чудернацькі слова: «херувими», «серафими», «архангели», бо в їх звучанні було щось дивовижне і найкраще виражало той душевний стан, гідкий і заплутаний, у який внадав Козар, коли переступав поріг церкви. Потік незрозумілих церковнослов'янських слів доводив його до отупіння і байдужості. У виразі обличчя появлялася риса блаженства, гострі очі притухали, пере-

ставало дратувати гугнявіння дяка. Та і в стані такого напівзабуття відчував, що виконує обов'язок. У цьому вибродженому чоловічкові була ще залізна воля. Він міг би відрубати собі руку чи ногу, якби допомогло.

Після одправи на прохання отця Олександра зайшов на фару. Сиділи у просторій, затіненій плюшем вітальні. Козар неспокійно переставляв під столом намерзлі ноги, очима понукував: «Но-но, кажи, я послухаю». А піп з першого слова запиляв скаргою і нагнав на Козаря страх.

— Часи, ой, часи-и-и, Василю... Воістину, як у писанії: перші будуть послідніми.

— Но-но,— кинув Козар, метушливо смикаючи борідку.— Недобре...

— В коморі в мене, прошу тебе, скоро миша не заваляється. Скудіють приношення вірників...

Козар відчув до попа глуху відразу. «Так ти он для чого. А дулю не хочеш?» Мимоволі помітив, що отець Олександр, відтоді як не зустрічались, помітно посивів, згорбився, у рухах не стало колишньої гордовитої впевненості. І Козар, шукаючи очима шапку, сказав глузливо:

— Но-но, кожному своє...

— Бог, Василю, палицею бити не йде. Напустив на людей біду, нагадав: «Покайтеся». А люди, прошу, одвернулися од лица його праведного, розтікаються з храму, як вівці з поганої кошари...

Козар злорадно подумав: «Трошечки тобі притисли колодою пальці. А треба ліпше, но-но, вони в тебе білі, ненагруджені.— Хоч був з попом спільником, та панські руки духовника викликали до нього селянську підозру і лють.— І сорому в чоловіка немає... Но-но, ти мені зуби не заговорюй. Розжалобити мене хочеш, як дурну бабу?»

— Часи, часи-и-и, Василю... Порадь, прошу, що тут робити?

— Моліться богу... Но-но, моліться всевишньому,— глузливо вишкірив зуби.

Піп раптом схопився, став перед Козарем і сказав роздільно:

— Молитися треба! Церква — єдина несокрушима сила, що простояла віки. Ти, Василю, мене розумієш? Несокрушима сила, яку і врата адові не подолають. Церква, прошу тебе, Василю, повинна стояти! — пригрозив комусь піп, замахуючись над столом малими кулачками, немов у дошку цвяхи вганяв.— Покликав я тебе, прошу, бо недобре бачу: приношення скудіють, а то знак: віра скудіє... Скоро, прошу, церкву закриють, клуб з неї зроблять для грішних іриш.

— Но-но, церкву закриють? — Козар раніше про це чомусь не думав і в першу мить злякався, наче його вже мали викинути з того місця, в якому сховався.

— Я з тобою говорю, прошу, не як душпастир, а як чоловік з чоловіком. Але я бачу, що ти мене розумієш.

— Но-но, я інакше не розумію: чи не прорахуємося, чи на ту карту ставимо?

— Падали земні царства, летіли корони земних правителів, а церква, прошу, вистояла. Іншої реальної сили, окрім церкви, на яку сперлося б усе чесне в нинішньому гріховному світі, прошу, немає. На підводних каменях розбивалися і найбільші кораблі.

— Но-но, у цих корабель залізний,— у голос виявив Козар свій сумнів.— Я вже скубаний, менс голіруч узяти не можна. Ї в зашморг сунути шию не хочу... Скоро рік, а вони держаться, міцніють.

— Для чого тоді, прошу, затіваєш?

— Лежачого не б'ють.

— Так, так, так... Розумію: лев підібрав хвоста,— білі пальці духовника судорожно шкрябнули по дошці стола.

— Но-но,— скрупуно вишкірився Козар.— Із лева вже шкуру здерли.

— Лише збираються, прошу, здирати.

— Ви щось чули про мене? — подався вперед Козар.

— Я чув, що робили з такими в Росії.

— А як світ?

Піп витримав паузу, значуще підвів указівний палець:

— В час небезпеки, прошу, півні разом кидаються на собаку, а як проженуть напасника, один на одного накидаються. Ї одному з них треба тікати з сміття. Ти, прошу, чув про виступ Черчілля у Фултоні?

— Но-но,— засіпав Козар бровою.— Мені цікаво: котрий півень буде тікати?

— Слабший.

— То й дурень знає, але по пір'ю влізнати силу не можна. Мене ця війна навчила... Чи в сорок першому році хтось думав... но-но...

— Аще хочеш перемогти, вір! — проказав піп роздільно, наче з євангелія.— Всевишній вклав у християнську правницю несокрушимий меч, який стирає з лиця землі цілі Содоми і Гоморри,— натякнув піп на американську атомну бомбу.

Бренькіт посулу, що долинув із кухні, де кривоока Параска рихтувала обід, спрямував розмову в інший бік: вона заструміла мілко, потекла по буднях, як пересохла поточина поміж камінням. Розситавши у Козаря про господарські справи, про Данила, піп для чогось старанно витер хусткою руки і, не ховаючи її в кишеню, натякнув:

— Бог тобі дає, прощю, щоб і ти давав.

— На церкву?

— На службу божу я від тебе не прошю.

Піп вийшов на кухню, кудись послав Параску, причинив щільно двері, ще заглянув у спальню, в кабінет і тоді підсів до Козаря. Заговорив пошепки, і Козар слухав, затамувавши подих.

І чим далі кидає піп химерні петлі гріховних думок, тим більше збирався Козар пружиною, борознив зморшками випуклий баранячий лобик. Мимоволі лихий вишкір спотворив його рот, паралітично затіпалась голова, і піп, підтасовуючи під сказане релігійну основу, пояснив:

— Не всяка молитва до бога, токмо же і не всяке злодіяння проти святої його волі.

— Но-но,— сказав Козар, шарпаючи руками кожух.— Я вже й не такі діла творив, і переді мною не ховайтесь... Бог не дітбак, він людські слабості знає. А ви, пане пресвелебний, но-но... Я ставав навколішки, складав руки і волав до господа: «Скарай, покрути ноги, напусти виздих на худобу, спали все, о милостивий, неземним вогнем». Ой як я молився, і бог мене слухав. Тьху, які ми паскудні.

Піп поривався заперечити, мотав руками, а це ще більше заохочувало Козаря:

— Усі ми чорні, як той котел, у котрому баби варять свиням. Тьху, а ви крутите, як лисиця... Но-но, мені чи Побійця, чи бандери... Сатану кличте на допомогу, а я дам на сто служб, лише най не буде даремно. Беріть,— викинув перед попом на стіл гроші.— Моліться, бо мене вже бог не слухає, сатані моліться, а я нічого не пошкодую.

— Дотепер ще, Василю, дякувати господа богу, вершиться праведне діло, прошу...— Він повернувся до вікна і покірною перехрестився на чорний хрест, облитий промінням, висвітлений у ньому до дзеркального блиску.— Да святиться ім'я твоє, да буде воля твоя, господи...

Козар і собі кинув на груди маленький знак хреста і, розчупившись, витер долонями очі.

Додому йшов, весь здригаючись, його так і підбивало чортом поперти посеред вулиці, щоб усі лякалися, як бугая, що вирвався на волю. Але не мав права цього зробити, тому лише стогнав, як поранений, привертав до себе співчутливі зори прохожих бабів. «Тьху, пропав би ти, ще й переді мною свої чортячі ріжки ховаєш, ніби й не знаю. Мене не бійся. Ми з тобою в одній упряжці. Но-но, сатала! Та вже ми їм зуби приламали, а скоро, но-но... Воли собі самі горла поперетризають...»

Удома ламав себе біблією, застерігав від непродуманості: «Не будь дурний, ще ми під столом, а за столом наші напасники...» Понад заяложеними сторінками біблії зір його падав на Анцині точені литки. В голоку зачала гріховна парубочька думка. Щоб не піддатись спокусі, пішов до світлиці. Бредучи очима по чорній мережці рядків, то тут, то там губив їх. Почувши в собі давнішню силу, мимоволі вихатувала пам'ять гідкі шматки, облизувала їх, як лакомство: «Все я міг колись: і карати, і милувати, і... Ах, що я витворяв, бувало, бугай проклятий! Я їх лапав, як яструб курей: понід пахви, понід пахви, а як зломив...» Покректав, облизався і знову пішов на кухню до Анци. Ліг на каналу,

щоб зручніше було дивитися. «Ах ти, суко. Он як розклала. Хотів би я знати, як би ти, но-но... Думає, проклята, що у мене в жилах розсіл». Стрибнув з канапи, націлівся очима на ключ, але в останню секунду зламав себе.

— Ой, ой,— застогнав, щоб сховати гріховний намір, і ліг.— Кінець мені, но-но...

Анця принесла порошки, нахилилася над старим.

— Випийте, полегшає.

Крізь прочинені вії Козар бачив білі лакомі пухлини Анциних грудей, що виступали з низького вирізу блузки, і, щоб не піддатись знову спокусі, крикнув:

— Іди!.. Біліє ними, прямо в тор мені тиче!

Врешті, провівши безсонну ніч, зрозумів, що він мусить це зробити. В ньому розмова з попом пробудила стару впевненість і мусив зробити щось зухвале, щоб довести собі, що не вийшов із життя, що йому все можна. Носився з гидкою думкою кілька днів і врешті, коли нагода трапилася (бабі Черевкані відніс вигаданий борг), зрозумів, що вже нічого не вартий, і це його підкосило. Та в неділю несподівано для домашніх попросив бритву і дзеркало. Старанно поголився і надів святковий костюм.

— Зроби мені, неборе, якусь палицю,— сказав Данилові.— Піду висповідатись перед смертю.

Сповідався перед початком служби, та так довго, що люди намерзли і почали ремствувати. Нарешті Козар таки вийшов із сповідниці і, не йдучи на своє місце, перед іконостасом опустився навколішки. Проколінкував аж до причастя, а потім тихенько зачовгав до свого стільця. Обличчя в нього було блаженно спокійне і нагадувало Христа, що дивився з ікони біля царських воріт. Не доходячи до лавиці, обережно заніс ногу, хутко притулив її до підлоги і почав руками ловитись за неіснуючі опорки. Люди попід пахви вивели його надвір, посадили на засніжену лавочку під липами. Хотіли послати по Данила, але Козар сказав:

— Но-но, пройде, най лише мало відпочину.

Додому добирався сам, не дочекавшись кінця богослужіння. Обережно, як сліпий, намацував ціпком дорогу і переставляв ноги з таким зусиллям, ніби до них прив'язані пудові гирі. Опинившись на безлюдді, за хатами, зразу пішов рівно, твердим козарівським кроком-дрібушкою.

12

Після сварки з Панасом та розриву з Іринкою Іван, на зло всім, демонстративно зблизився з Побійцею. Разом ішли до Смереки і в боковій комірчині пили бридкий самогон, який Семен нишком гнав із картоплі і відпускав за низьку ціну довіреним клієнтам. Соломка Побійця дудлив самогон, як воду,

і коли напивався, починав скрипіти зубами, не знаючи, де діти зайвину дикої сили.

— Давай, га? — штовхав Івана, запрошуючи до бійки.

Він пишався своєю силою, хвалився своїм геройством, сп'яну безсоромно брехав про свої подвиги на фронті, незмінно повертаючись до того, як потрапив у німецький окоп:

— Ну й сміху... Одного отак: рррраз по зубах! Другий хотів у мене стріляти, а я його чоботом у живіт...

— Бреши, та хоч знай міру.

— Я брешу?

— Не брешеш, то хваставш — один хрін.

— Ну добре, добре,— здавався Побійця.— Ти мене інколи гальмуєш, бо я можу зарватися. В мене така вдача.

— У тебе своя голова.

— Порожня, хай їй! — прикидався Побійця простачком.— Шкода, що ти слабкий, а до мене треба силу, слово не допомагає. На фронті я один раз уперся був. Сержант спочатку на словах, а далі як угрів! От чорт! Той мав кулак олов'яний. Я вертівся, як очманіла курка... Зразу знайшов на мене ліки. Я потім ходив, як гусарський кінь під музику.

Часом Іван думав: «На дідька я з ним зв'язуюся?» Хотів порвати з гульвісою, але той учепився, як реп'ях до баранячого хвоста. А потім, щоб заспокоїтися: «Гаразд, я буду з тобою дружити. Такого тебе зроблю, як ляльку. На користь наша дружба». І він із школярською ретельністю взявся обтесувати вуглувату, розбещену вдачу легіня. Той простакувато лупив очі, надмір дивуючись з Іванових порад:

— Ти скажи. А я ніколи над тим не думав. Жив собі, та й годі.

Насправді Побійця не був дурником, як про нього гадали. Він знав собі ціну. Між ним та Іваном весь час точився двобій, і ніколи не можна було сказати, хто верховодить у їхній двійці, хто кого «обтесує». Рубали один одного поспіль, і різниця була лише в тому, що Іван робив це методично, а Побійця стихійно, як сліпий косар.

— Мені давай їсти, гроші давай,— викладав він свою житейську філософію.— Я чоловік безкласовий, за гроші і чорту дитину поколишу.

— Сволота ти.

— За те, що правду ріжу в очі?

— Кому служить твоя правда? Не знаєш?

— Нічого ти не тямиш... Ми були добрі, як кров свою проливали, а тепер — у кошару, до порожніх ясел. А вони тисячі загібають. Сп'яну один виляпав мені на фронті: зарплата, каже, друже, про людське око, а основне так... Думаєш, Рябий із свого в жиру купається? Отут воно в мене сидить усе: і кому-ністи, і...

— Не смій! — згріб його розпалений Іван за груди.

— Дурня б'ють, а він богу молиться. А я...

У нестямі Іван ударив Побійцю кулаком в обличчя, ще раз замахнувся рукою, але її, наче залізом, обхопив той вище за-п'ястя.

— Ось який ти,— просичав. Вагаючись, випустив Іванову руку, а далі по-дурному зареготав, витираючи з губів кров.— Губу, розбив, дурень. Так і око можеш вибити.

— І виб'ю за такі слова.

— Ну добре. Ти, бачу, вогнистий. А за правду битися не треба. Може, я і перегиною — воно ж зібралось в душі, як того жабурина в мочилі. На фронті думав: повернуся додому — і все тобі по заслuzі. А воно оце і все, що на мені: фуфаячка, гімнастерочка та душа в грудях... Воно, не бійся, і тебе болить.

— Може, й болить, та не кричу.

— А я кричу! — наче бугай, замотав Побійця головою.— Я поки що придивляюся.

— А потім?

— Я не подивлюся ні на що. Арештують? Мені плювати, я вже сидів за мадярів. А декому голову вкорочу. Якщо хочеш знати, Радянська влада мені своя, я кров за неї проливав. А Панаси всякі та Рябі... дивитися не можу! За що він тебе ображає? Я за друга — горою!

Цими словами — чи були вони сказані від душі, чи дипломатично — Іван був підкорений.

— Пробач,— попросив він.

— Ну добре, чого там...— сунувся Побійця, поглажуючи пальцем розбиту губу.— Вчити мене треба, дурного, але ти словом... Іншому б я за таке,— о, я би дав здачу з доміркою... Тебе я бити не буду...

— Чому мені така шана?

— Ти розумний, а я розумних люблю... Дружи зі мною, я тобі ще в пригоді стану. Ми такі діла завернемо, що смішно буде! Панаси у нас ще затанцюють. Ми його схопимо десь нишком. Я за друга, ти знаєш!...— І спитав пошепки: — Зброю маєш?

— Що ти?

Побійця добув з нагрудної кишені якусь чорну річ, силоміць всунув Іванові в руку.

— Бери, бери, у мене ще, крім цього... Пригодиться, тепер банди всякі...

Іван потримав, мов щось дуже гаряче, потім юнацька захопленість узяла верх. «Десь сховаю, нехай!...» Відтоді між ними наладилась дружба. До Ілька Іван навідувався зрідка, геть за-недбав навчання. І розмова в нього з Ільком ішла врзнобіч, косо.

— Хлопче, візьмися за розум,— по-батьківському напучував Ілько, обережними словами намацуючи той боляк, що наростав у душі юнака. — Скажи, що ти від мене приховуєш?

— Чому ви мені не довіряєте? Чому кожен заглядає в душу? Я вже не дитина.

— Але й не скажеш: зріла людина.

— Наполеон у двадцять чотири роки був генералом.

— А що, коли ти не Наполеон?

— Людям треба довіряти.

— Є речі, які обійшлися людству дуже дорого, і дітям їх не довіряш.

— Я про це не говорю... Самого себе принаймні можна мені довірити?

— Ні.

Іван не сподівався такої відповіді і лише сказав:

— Ось ви як.

— Людям не байдуже, чи виросте з тебе хороша людина, чи розбійник, якого треба боятися.

— З мене розбійник не виросте.— І тікав від Ілька.

Зате він часто просиджував з Побійцею у Смереки, навчився пити самогон, кругити з газети цигарки.

— Раз живеш на світі, а молодість — сірник: спалахнула — і нема,— недуманими словами тихенько підмулював Побійця юначе серце.— Я, брат, молодість свою просто змарнив. Копійки ніколи за душею не було, а без неї — діло пусте.

— Де ти гроші береш? — поцікавився Іван.

— Краду.

— Справді?

— Тьху на тебе. Злодій я, чи що? Я з цим давно покінчив. І тюрма мене вже не вабить.

— А все-таки?

— Треба мати голову на плечах, тоді не пропадеш. Мені б тепер дівчину хорошу — озолотив би її.

— А Ганька Недорідок?

— З такою жити! За іншою мені душа болить.

Для Івана не було тасмницею, котру мав Побійця на приміті. Щоразу з млосною тугою згадував він Павлинку, тягнув його на дорогу до річки перестрівати, коли та поночі поверталася з клубу. Сиділи на тину, виглядали, але як Павлінка наближалася, у Побійці пропадала легінська мужність, і він, тягнучи Івана за руку, квапив:

— Іншим разом. Я сьогодні випив, а вона не любить.

Але коли був тверезий, тоді й зовсім не вистачало сміливості зустрітися з Павлинкою.

У понеділок після обіду Іван зайшов до Соломки. В хаті брудно, тхнуло з-під постелі пророслою білими нитчастими пагінцями картоплею. Два голопузих близнюки-чотирирілїтки гарцювали по підлозі на полінах, на покуті дрімала чорномаза кирпата відданиця, а двоє хлопчаків ганяли по столу кістяний кубик і галасували, сперечаючись. Побійця, приладжуючи перед вмащеним у стіну дзеркалом чорний костюм, покрикував на них:

— Я вас зараз, чортенята! Кричать, як недорізані!

Іван став у дверях і здивовано оглянув дружка.

— Новий?

Від голосу його схопилася відданиця, черкнула тилом долоні попід носом і кинулася до мітли. Побійця, дурно шкірячись, спитав Івана:

— Гарний?

— Малий на тебе,— відповів Іван, ковзнувши очима по своїй зрешеченій фуфайці, по рябих латках штанів.— Де дістав?

— А... тут одна... з міста...

— Бреше,— обізвався від столу грубуватим голосом хлопчак. Він сперся на лікті і, хитрувато посміхаючись, стріляв обіцяючим поглядом то на брата, то на Івана.— Сказати? Сказати?

— Маєш собі роботу? — погрозив Побійця.

Та малому не терпілося. Коли Іван виходив, смикнув його за рукав, по-змовницькому кивнув крючком чорного пальця, мовляв, нахилися.

— Параска попова,— шепнув Іванові на вухо.— А ти не кажи, добре? Бо буде бити.

Надворі, мов з міха, сипав мокрий сніг. Природа, засинена надвечір'ям, була до невимовного гарна: китицями висіла на гіллі пухнаста вовна, білими воронячими гніздами обліпила крони вільх над річкою. Тини позаривалися в намети, на місцях глибоких ярів виднілися невинно-підступні улоговини; повір їм — з головою провалишся. Легіні за мить обгорнулися снігом; він ліпився до одягу, як біле тісто.

— Зайдемо? — спитав Побійця.— Вона сьогодні вихідна.

— Он для чого ти чепурився,— засміявся Іван.

— Добре, добре... І зовсім не тому. Коліна визирали крізь старе. Пішли?

Іван завагався. Зустріч з Павлинкою і вабила його, і лякала. Але встояти перед Побійцевою настирливістю не міг.

— Ну, нехай,— сказав, зважившись, що мало означати: «Нехай сварить, витерплю».

Біля хати, зчищуючи з чобіт сніг, Побійця попросив:

— Як вийде проводити, ти нас залиши. Я з дівчатами біля свідків не вмію.

Дуже довго і ретельно поправляв костюм, пригладжував долонями лацкані, бентежився і підштовхував до дверей Івана:

— Відчиняй.

— Ні, я вперед не йду.

До того силкувались та підштовхували один одного до порога, що двері відчинились, і в них показалося тонке — в облямівці чорної хустки — обличчя Гафії. Злякавшись Побійці, стара хотіла стукнути дверима, але той встромив у прочіл обидві руки, наче побоявся, що двері зачиняться перед ним назавжди. Крекнувши, переступив поріг.

Павлинка запалила в світлиці, та вихолоділа за день кімната (топила тільки на кухні) нагрівалася погано, від стін дихало морозом. У світлиці було чисто, охайно; не звиклий до загишки, Побійця витріщався на все, як на нові ворота, і завзято чадив прибереженими для такої нагоди цигарками. Пригощав Івана і ронив бубоняче:

— Не шкодуй, у Соломки є.

Був весь червоний, кругле кирпате обличчя лисніло, наче змащене олією. Жалко було дивитися на його дерев'яно-безпомічні руки, на жалісливо-розгублену гримасу, що спотворювала й до того негарне — в фіолетових слідах прищів — обличчя. Він скидався на ведмедя, якого загнали на тонку тріскучу кригу.

— Димиш — дихати нема чим, — посварила Павлинка, долоньями розганяючи перед обличчям дим.

Побійця — незграбно великий, безшійй — заметушився, оглядаючись усім корпусом, куди викинути цигарку.

— Ось попільничка.

Гасячи цигарку об вінець скляної тарілки, витрусив вогонь з неї. Кваплячись схопити його пальцями, перекинув тарілку, зачорнив крохмалену білу скатертину.

— Лиши, лиши. — Павлинка сердито відштовхнула його широкі долоні, якими розмазував по скатерці чорний дьогтьовий попіл.

— Добре, добре, — забубонів Побійця, остаточно розгубившись. Мабуть, і Павлинці стало його шкода, бо сказала:

— Вода не мачуха — виперу. — Гарне її обличчя, скуте дотепер холодком потеплішало. Повернувшись до Івана, спитала: — Чому не приходиш у клуб?

— Що я там загубив? — відбився той, вимушено осміхаючись.

— Смішно? Дуже смішно... Зв'язався з цим... скоро до церкви побіжиш.

— Я туди й малий не ходив.

— А за цим підеш.

Іван насупився, глянув, догадуючись, на чорний костюм дружка. Той розгублено засовався.

— Бешкетуєш, і сорому нема, — тоном старшої посварила Павлинка. — У Смереки вподобав собі домівку.

— Я вже сам умію ніс витирати, — огризнувся Іван.

— Рукавом та долонею, — вколола Павлинка.

— Зате допомоги не прошу.

— Та ну тебе... Сів у багнюку та ще й радий: сам, бачте, сів і допомоги не просив. Ну й сиди собі, хлюпочись у багні, кому ти потрібний. Ми думали раніше: в комсомол приймемо, користь з нього буде...

— Чому не приймали? Не доріс?

— Комсомол не початкова школа, щоб усіх записувати, хто віком підходить...

— І не треба.

— У Смереки ліпше? Ну й сиди собі.

І, не бажаючи продовжувати сварку, перехопилася на свою радість, на свої веселі переживання. І пішла недумано грати на болючій нотці юнакової душі, пішла будити вовчу тугу за тим хорошим, до чого і сам він тягнувся і що через його гордість та злу непокору залишалося за сімома замками.

Даремно неволив себе до байдужості, корчив на обличчі зневажливу гримасу, ронячи час від часу:

— Подумаєш.

У світлі того щастя, яким жила молодь, жалюгідним виглядало його парубочьке зухвальство, що всліпки перлося бездоріжжям, відводило подалі від Іринки, від учорашніх друзів. Там у них — танці, репетиції нової п'єси, хор задумали організувати, вчать неписьменних, навесні хочуть будувати парк... А в нього що? Смерека, Ганька Недорідок, колюче бажання відомстити Панасові за образу і більше нічого.

Іван попросив у Побійці цигарку і, приховуючи гірке замішання, пішов до грубки, подалі від світла.

Вивів його з незручного становища Побійця, знайшовши в захисті друга і свій порятунок від нудьги, граючи цілий вечір важку роль мовчазного, не уваженого Павлинкою слухача.

— Пішли,— прогудів, підводячись.— Ми тут не свої... не вчителі. Павлінка їх не затримувала.

Побійця штовхнув Івана, похвалився:

— Я тут з нею... іди.

Але не легенька дівоча постать майнула через сіни; згорблена Гафія заскрипіла сухими чобітьми через поріг і прошамкала:

— Снігопадъ яка, господочку!

Довго ішли мовчки, обоє невдоволені.

— Ти що маєш з попом? — несподівано спитав Іван.— За що костюм...

— Свині разом пасли.

— Я не жартую! — металом бренькнув Іванів голос.

— Відстань! Дурень ти... Купив. Що? Не маю права за свої гроші? Дрова йому пиляв, і сторгувалися. Ще й двадцять червінців всунув шкіри. Спитай.

Смереків самогон нашвидкуруч, абияк залатав тріщину, що розтяла була нетривку дружбу.

— Добре, я з нею іншим разом,— бурмотів Побійця, умисне відводячи Івана від дошкульного.— Я з нею не так буду, ще побіжить за мною, як тель за цицькою. Подумаєш, велика пані — завідуюча клубом, секретар комсомольський...

Хвастання викликало в Івана досаду. Щось дошкульно шкребло його пазурами по серцю. Наче в того, що довго блукав по лісу, геть стомився, а кінця-краю тому лісові не видно,— таке було почуття в Івана. Сказав вимогливо:

— Ти скинь оце... попівщину!

Він хотів, урешті, довести собі, що не Побійця тримає його, Івана, в руках, а навпаки. Знав: якщо той не послухається —

дружбі їхній край, але знав і те, що й підкорення не дасть йому спокою.

— Кажу: скинь, віддай йому!

— Бачу, ти перехилив. Слабак. Пішли до Ганьки Недорідка.

— Подеру його на тобі, дурбаття зроблю!

Побійця зрозумів, що Іван не одступиться.

— Ну добре, відам... Не кричи.— І з жалем помацав добротну шерсть.— Грошки мої плакали,— додав з образою.

Але дружня розмова не відновилася. Пекло щось Івана всередині: «Нащо я з ним зв'язався? Самогон глушити, буянити?»

— Я більше не питиму,— сказав рішуче.

— Сьорбатимеш?

— Ти теж не будеш пити! Зрозумів? — схопив повні чарки, вихлюпнув їх на долівку.

— Ти й справді збожеволів.

З комірчини виходили темними сінцями, спотикались об якесь начиння. Раптом Іван зупинився, зашикав на Побійця. Той теж розрізнув у гудучому гомоні Панасів голос і весело штовхнув Івана в плече:

— Давай!

Вихопилися на вулицю, далі кинули петлю по стежині, що заводила до яру. Там, за старезним дуплавим буком, причаїлися.

— Застрелимо? — спитав Побійця, шукаючи рукою в нагрудній кишені.

— Дурень! — схопив його Іван за руку.

Вони напали на Панаса в яру, де траншеєю виляса стежина. Побійця звалився Панасові на голову, прим'яв до землі. Били кулаками, качали по снігу, і все — тихо, тільки сопіння, гупання кулаків та підземельний, заглушений шкіряною ушанкою стогін мордованого. Натішившись, колодою штовхнули Панаса в глибоке урвище й побігли.

— Дурень, треба було застрелити, собаку,— бурхливо дихаючи, посварив Побійця: — Я вже в нього стріляв, але промахнувся. Знаєш, коли той шум зчинився, ніби бандити...

Іван аж заточився. Не сказавши тому ні слова, спотикаючись на рівному, пішов додому. Коли це скоїлося, відчув смертельну, засмоктуючу нудьгу. Йому стало гидко і страшно навіть згадувати ті вечори, які просидів з Побійцею в комірчині Смереки. Хотів відсахнутись від злого друга — тепер уже рішуче! — та було пізно: прив'язав його злочин до Побійці.

— Викажу,— лякав той Івана.— Мені плювати, я і в тюрмі не пропаду. А за таке дадуть десять, як копійку.

Іван і не обманював себе сподіванням на прощення. Зранили вони Панаса так, що відвезли його в лікарню майже безпам'ятного.

Данило зібрався кіньми до міста — хотів продати кабана, бо до того зажирів, що очі йому позаростали. Старий Козар теж попросився:

— До кума я, небоже Даниле, хотів би ще заглянути. Може, й помру, то хогів би з ним наостанку поговорити.

Данило для годиться умовляв не їхати, але знав, що старого не переконати: зробить, як задумав.

Козар одягнув теплу білизну, взув нові чоботи. В чорному короткому пальті на хутряній підбивці і в такій же шапці виглядав надто поповнілим, неповоротким; ступав невміло, наче кіт, якого діти взули в горіхову шкаралупу. Данило під руку провів його до саней, допоміг полізти на сидіння. Анця теплою ковдрою закутала аж під пахви.

— Ще й мороз, як на біду,— бідкався Данило.

— Но-но, не бійся за мене. Мерзне той, кому би жити, а мене вже й смертка забула.

В дорозі Данило раз по раз повертався і запитував:

— Чи не холодно вам у ноги? Може, най ще сіном обгорну?

— Не треба, небоже, ти лише поганяй.

Кум — чоловік ще молоджавий, великоголовий — зустрів Козаря радісно. Писанкою провів його в хату, а Данилові наказав:

— Ви собі їдьте з богом. Як кумові у мене надокучить, сам відвезу.

Данило сунув старому в кишеню гроші:

— Візьміть, може, на щось пригодиться тут.

— Не треба, небоже,— запротестував старий, але гроші взяв.

Біля виходу Данило ще замешкався, сподіваючись, що старий дасть якісь загадування по хазяйству, але той і словом про це не обмовився, лише повторив слова господаря:

— Кум мене відвезе додому. Но-но, може, я тут кілька днів пробуду.

Як Данило пішов, Козар скинув із себе пальто. Побачив би Данило його впевнені рухи, не повірив би своїм очам: без кректання, без ойкання.

— Уладнав? — було перше запитання господаря, як посідали до столу, а кума — довгов'яза і худюца жінка — пішла в комору по сало.

— Уладнав якомсь, куме... Коли чорт бере все, чоловік і крихіткам радий. А Данило, він чоловік роботящий. Гадаю собі, що прикриє.

— Ой бере... Ой бере чорт усе,— у відчаї замотав господар величезною квадратною головою.— Під самим горлом стиснули, стрижуть до живої шкіри... З'їдять з тельбухами.

— Но-но, не так-то легко — з'їдять.

— Ти, куме, хитрий, як чорт, до тебе нелегко добратися, а я не того характеру. Я кажу так: або пан, або пропав.

— Но-но, не так куражся. Чоловікові голова на те, щоб думав...
У вас тут спокійно?

— Як у бога в пазусі, аж припікає.

— Ти не сиди, коли припікає.

— На дурне хочеш умовити? Ні, ой, ні... Наші тут двоє пробували, а тепер білих ведмедів пасуть. З цими, куме, в бійку іти — без голови лишитися. Ні, ой, ні... Ні, ні! — мотав той головою.

З міста приїхав Данило ще завидна. Виклав на стіл гроші, з неприхованим вдовolenням перелічив їх у Анці на очах.

— Добре виторгував, — похвалився, блискаючи очима.

Він ніколи не тримав у руках таку суму, тому й не міг нарадуватися. Вгамувався лише тоді, як Анця не виявила до грошей ніякого інтересу. Потім розв'язав полотняну торбину і витрусив на стіл нові юхтові чоботи.

— Подобаються?

В Анці радісно засвітилися очі. Не чоботам зраділа так, а тій увазі, яку проявив до неї Данило. Адже вона тільки між іншим сказала колись, що хотіла б мати нові чоботи.

— Ой які гарні, — крутила перед очима обновку, пробувала пальцями добротну м'ясисту шкіру.

— Приміряй. На око брав, може, ще й не підійдуть.

— Підійдуть, ти мої ноги знаєш.

— Були там ще одні, та шкіра тонка, як з півника. Вже як щось купувати, то нехай годяще... А ти приміряй лише, я хочу бачити...

Він хотів бачити жінку в нових чоботах, хотів милуватися нею, бо була для нього не просто дружиною, а тою лялькою, яку хотілося причепурити. Але цього він не сказав, як не сказав того, що прицілявся довго до шерстяного плаття, та не купив: побоявся викинути зразу таку суму. Зараз, щоправда, він щиро пошкодував за свою скупість. «Вона була б така щаслива...»

Анця видерла зі старого рушника дві онучки, взула один чобіт, другий, притупнула ногою.

— Добрі?

— В акурат, — відповіла, щоб не засмутити Данила. Чоботи кліщами обціпили ноги. Пройшла до дзеркала вперевальці, поверталась перед ним і не менше, ніж Данило, милувалася своїми зміненими ногами. Данило стояв біля порога, вдоволено усміхався і підкручував ріжок вуса. Намилувавшись, Анця хотіла роззутись, але Данило пригорнув її до себе, поцілував у оголену шию і, соромлячись, попросив:

— Не знімай, ходи так.

— То як же — в нових у хлів?

— Я сам худобу обійду.

— А хто подоїть?

— Ї подою. Глиняників Йосиф завжди сам доїть.

— Та чи в мене рук нема?

— Послухай мене... просто...

— Просто ти в мене дурненький.

В Анці млосно заблищали очі, і щоб приховати вогнисту хвилю ніжності, схилила голову Данилові на груди, і заходилася гарчково пестити долонями його плечі.

— Данилочку... іди вже... Іди, золотий мій,— просила пошепки і чимдужче горнулася до нього.

Данила щось затеплило в руки, і він здогадався, що Анця плаче. Долонями підняв її голову, і вона глянула на нього крізь жалібну й щасливу усмішку — така похорошіла, така рідна...

— Що з тобою?

— Нічого... Іди, Данилочку... я не можу...

— Хіба так роблять великі?

— Я, мабуть, малою стала... біля тебе.

У неї тремтіли губи, беззвучно ворушилися, таячи щось завітне, обом зрозуміле: щастя, просте людське щастя, від повноти якого так легко плакати.

Перед сном Данило накинув на плечі гуню, із світлом обійшов обійстя, перевірів замки, потім спустив з ланцюга собаку. Ріденький просівався з неба сніжок, і повітря було тепле, вологе, на зміну погоди гуділи гори. Від Смереки линули в глухоту ночі голоси п'яних, і Данило подумав: «Давно я не заходив». Та це не викликало в нього колишнього прагнення. «Що я там не бачив? Мені з п'яницями не по дорозі, дякувати богу, я маю собі чим зайнятися». Кинув у сніг великий недокурок і пішов до хати.

Це була перша ніч, коли Данило відчув себе повним господарем у Козаревому домі. Спав неміцно, на дослух, а ранком прокинувся дещо кволим і в душі признався собі, що бути господарем нелегко. Злазив з ліжка, пильнуючи, щоб не розбудити Анцю, яка ще солодко спала, підмостивши під щоку обидві руки, навшпиньках вийшов на кухню. «Хоч би не прокинулася, поки нагріється». Запалив у печі, наставив на плити горщики з дрібною — для пійла худобі — картоплею. І весь час, наче одинокий мідний гудзик на чорному піджаку, лоскотала його радісна свідомість того, що на господарстві лише він та Анця. «Коли вже помре? — невдячне стрибало в голову, та тут же стикалося з докірливим: — Так роблять свині!»

Вийшов надвір. Лука вже орудував лопатою, і Данило подумав: «Цей своє діло знає. Робить, як заведений годинник, а нічого не просить, ще й ту їжу не понеси йому Анця — голодним залишиться. Такому чоловікові добре жити». Світло ліхтаря вихопило з темряви сутулу довгоногу Лукову постать. Він стояв у наметі виструнчено, тримав долоню біля ока. У короткій шинельці, з лопатою біля ніг, з випуклими, мов яблуко, грудьми, виглядав дуже кумедно.

— Ану, йди сюди,— покликав Данило.— Ти давно встав?

— Я не встаю.

— Добрий ти, Луко, чоловік, роботящий. А оце лахміття,— засмикав за лацкани шинелі,— це лахміття треба спалити. Я тобі дам інший одяг, бо в такому ганьба на люди показатися. Ти не батрак, а такий собі чоловік, як і всі.

За сніданком попросив Анцю:

— Треба в щось зодягти Луку. Ходить, як опудало конопляне... Як-не-як ми... Козар може свого робітника пристойно зодягти. Буду в місті — щось йому куплю, а тепер переший йому з мого.

— У тебе воно святкове.

— Тіснувате воно на мене. Та й міль поїла піджак.

— Справді, ти купи собі нове.

— Правда, що куплю. Гроші варити не будемо, та й землю за них не куплю, бо скоро й оцю «товариші» заберуть.

Анця здивовано звела очі, і Данило збавнув, що сказав «товариші» з відразу — так вимовляв це слово старий Козар.

— Я просто так...— заспішив виправитись.— У нас немало таких, що на чуже лакопляться. Чесний чоловік на чуже не зорить.

Добув із шафи чорний, уже добре поношений, костюм, розстелив його на столі і, не дивлячись на Анцю, сказав:

— Лука на зріст — що я...

Удень потепліло, пішов сніг з дощем. Санниця до обіду зовсім зіпсувалася. Сніг відтанув, зробився глиняним, полозки просували його і черкались ґрунту. Данило повіз на Мочарки гній, геть заморив коней, сам теж запалився, піддаючи на підйомах плечем. У яру полозки проломили лід, надійно сіли на ринь. Понукувані батоном, коні копитили землю, люто схрапували, лягали один на одного, а сани — ні з місця. Озвірілий мерин взяв ривком, і обидві посторонки зразу тріснули, як перетягнута струна. Данило полаявся і взявся розвантажувати сани. Гній скинув обіч дороги, якось завузлив посторонки і порожняком погнав додому.

Вимушене неробство муляло його, псувало настрої. Вештався по подвір'ю, шкребтав досадливо потилицю. Остаточо заматеріле — з відсутністю Козаря — почуття господаря вимагало якоїсь дії, а негода кайданами зв'язувала робочі руки. Навів порядок під повіткою: склав на свої місця розкиданий без ладу всякий мотлох, підмів березовою мітлою долівку. «Безладдя — як, було, в старого Шулема,— ганьбив Козаря.— Нічому нема свого місця. А ще газди. Шмаркля, а не господар». За повіткою вхопився до дровітні. «Ото мені порядок — вода нанесла, не інакше. Он, що має глядати тут плуг, граблі? На спал воно, чи що? Такі газди водилися ще до Христа. На хазяйстві кожна річ мусить лежати на місці, усьому має бути лад». За якусь годину дровітня перетворилася в обжиту місцинку. «О, тепер поглянь. Видно, що господар тут об'явився». В зрубленій коморі теж знайшлося чимало роботи Даниловим рукам. Попереставляв кадки з зерном, поза-

бивав мишачі нори, познімав мітлою зі стін та стелі пізда павутини, на око прикинув кількість зерна: «Скучувато, а я думав... То ж іще на посів добра половина піде...»

Упоравшись з усім, пішов до хати і взявся лагодити хомут. Натомлений, розтурбований сотнями неполадок, збентежено бурчав:

— Не хомут, а гачник, що штати підв'язувати. Та й то не чхни на людях, бо сорому не обберешся, як колись старий Івантюх у церкві... Запустіння — страшно. Кінь упаде, доки тут якийсь порядок дасть. А... Буду я побиватися... Старому добре, а мені що?

Лнця відклала з рук шитво (лагодила для Луки костюм) і нашіпикувато притулилася до чоловіка.

— Побурчи, побурчи...

— А, дай мені спокій, не заважай... Бачу: тут і дихнути буде ніколи.

— Сам кажеш, що нема чого побиватися.

— Кажу... Казати легко...

Закінчити розпочату розмову перешкодила Корнелова. Вступила в хату несміливо, наче чекала, що її проженуть. Розмова між жінками почалася з нарікань на погоду, але в Корнеловій за цим невинним наріканням був свій боляк:

— Хоч би ті колгоспи скоріше зробили.

Данило від тих слів ураз спохмурнів і цим здивував себе.

Здивував і насторожив. Відповів Корнеловій:

— На все свій час, Маріє. І знаю я одце: печений хліб і в колгоспі з неба не впаде.

Марія хотіла заперечити, але прокуресий лантух, якого тримала під пахвою, вчасно нагадав: тобі треба мовчати. Жінка сказала не своє:

— Тото так, тото так... Бідному чоловікові, як тій корові в зелених окулярах: видається конюшиною, а скубне — житнянка в язик заколе.

Довго крутими ходами водила думку бідна жінка, не зважаючи на сказати просто: «Позичте, бо біда крутить». Натомість час від часу схонлювалася:

— То вже, мабуть, пізно, — чекаючи, що господарі самі наблизять розмову до бажаного. Та врешті таки зважилася: — Вже у мене язик не повертається: дай та дай. А мушу. Не в простибіг, Анцько. Щось малий заробить...

— Що ви, Маріє, — заспокоїла Лнця. — Чи я не розумію? Даниле, іди насип сусідці зерна.

Данило мовчки, суплячись, стромляв у дірку голку і не міг трапити. В думці відповів: «Насип, а з чого? Сама потім будеш бігати з мішком по людях. Там уже й на посів нема».

— Бачиш оце дрантя... Почекай, світ не горить! — буркнув він.

Здивований тишею, що запала після його слів, звів голову

і зустрівся з Анциними очима, повними німого докору і здивування. Жбурнув під стілець хомут і сказав, тягнучи до Марії руку:

— Дай мішок! — Сполоснув його в повітрі, збив хмару куряви і, злий, вийшов до комори.

Набирав із кадки бляшаним черпаком суху, шурхотливу, як галка, кукурудзу, мружився і согів. Спочатку мішок здавався йому надто малим, але як довів рахунок черпаків до двадцяти двох, полаявся: «Більшого не знайшла?» На око встановив, що в мішку буде вже майже мірка, та для заспокоєння набрав ще один черпак. Просипав з нього в мішок з половину і завагався: «То вже більше, як півтори мірки». Сухо цорконіли в мішок зернина за зерниною, а очі Данила метушливо стрибали то на кадку («Залишилося зовсім мало»), то на мішок, потім вони майнули по жінці, що, сясобочившись, стояла у дверях жebraчкою. Данило із співчуттям і злістю насипав мішок до зав'язі. «Господь з тобою, чи мені, думаєш, того зерна шкода?»

Уже в притемок завітав Верб'яш. Данило спитав прямо:

— По зерно?

— Що поробиш? — дурнувато гигикнув той. — Держава якусь допомогу дає, але то між дітей, як псові муха. Верховина — що дірява торба: насипай, насипай, а вона все порожня.

— Заговорюй мені зуби, — погано слухав Данило. — Та вас усіх і сам цар не наситить. Даси одному-другому — ціле село з мішками збіжитья. А мені воно з хмар не паде. — І раптом затявся: — Не дам.

— Та ти сам минулого разу казав...

— Сказав раз: не дам, значить, не дам.

Він і сам не дуже добре тямив, чому так уперся.

Коли Верб'яш сплюнув і, невдоволено крутячи головою, пішов собі, Данило встромив у гній вила і почав закурювати. «Хто я такий, щоб вам усім давати? Я на зерно не роблю, і такого права мені ніхто не дав, я тут наймит, та й тільки. Просить у Козаря», — виправдувався перед своєю совістю, що прокинулася несподівано. Вагаючись, пройшов за Верб'яшем до воріт і гукнув:

— Федоре!

Той оглянувся, через плече тільки.

— Ходи, на яку біду схопився, як переполоханий?

Верб'яш переступив з ноги на ногу, щось собі побурчав і пішов далі, а незабаром сховався за хатами. «Подумаєш — образився... Щось ви всі дуже образливі поробилися. А я тебе, неборе, добре тямлю, я тебе не раз бачив у Козаря з мішком, коли в сльозах благав хоч жменьку. Тоді не ображався! Іди, іди, я за тобою бігти не буду. Ще прийдеш сам».

Данило відмовився від вечері. Ходив насуплений, як градова хмара, зігхав. На стурбовані запитання Анці відповідав ухильно:

— А, нічого.

Нечутно кудись зник із хати і повернувся додому опівночі

п'яний як дим. Обсипав Анцю мокрими поцілунками, благав:

— Анцько, я не можу... Анцько, я так далі не можу жити...

— Що з тобою?

— Я піду світ за очі... Якщо ти не хочеш, я піду сам.

Запоєм пив два дні, сіяв грошима вправо і вліво. Дарма ходила за ним Анця -- не хотів її знати. Одне товкмачив кожному зустрічному:

— Не піду до Козаря, за світ білий не піду. Тут хочу вмерти -- біля своїх побратимів.

— Не дурій, Даниле, -- злякано цияв його Рябий.-- Ти би був великим ослом, якби кинув таке багатство.

— Не хочу я багатства! Мені його не треба, -- скреготав Данило зубами.-- Я хочу жити чесно! Проп'ю все Козарево до останнього кілочка, а потім спалю

— Правду маєш, -- плескав його по плечу Рябий.-- Стільки нашого на світі, що пити собі та гуляти.

Данило вилуплював червоні, як у собаки, білки, душив Рябого в обіймах і горлав:

І пий буду, і гулять буду,
А смерть прийде -- умирать буду.

— Гой, цуги, чорге, задушиш, -- давився Рябий.

— Задушу -- одним чортом менше стане.

Ідучи додому в три боки, впав на тин.

— Ще й ти мені заважаєш жити чесно? -- схопив руками похилену штахетчату огорожу і став зганяти на ній свою дику злість.

Третього дня Данило перевалився в ліжку до обіду і тихо ляв себе. Став смирний, тихий, як після важкої хвороби, старався всіляко годити Анці, щоб не згадувала йому про дводенне буяння. Він нічого не тямив, що робив за ті дні, не знав, де і як зранив собі обидві руки. Побачивши потропцєну на тріски огорожу, обережно спитав:

— Бугай, чи що, вирвався?

— Бугай...-- докірливо відповіла Анця. -- Ось він, безсовісний.

— І який мене нечистий підбив? Хоч би ти була мене вгомонила.

— Вгомониш такого... Від тебе всі люди шарахалися. Ти страшний, коли паг'єшся... Не пий більше...

— Не буду, Анцько. Ти мені прости.

Бажаючи загладити провину, з надмірною запопадливістю вхопився до роботи, але ні на хвилину не лишала його гризота сумління. «Що я паробив? А грошей скільки викинув на вітер... І ще оцей тин... Чим він мені на заваді став? Повернеться старий, не знатиму, куди очі ховати».

Та поки старий повернувся від кума, Данило встиг навести в господарстві повний лад: білозубо шкїрився до прохожих новий

штахетчатий тин, яснів новою стрілою колодязний журавель, впав у вічі Козареві і бездоганний порядок на подвір'ї. Ще й додому не зайшов Козар, а богомільні баби розповіли йому, як Данило у його відсутність сів грішми і погрожував пропити все до останньої ниточки. Але тривожився старий лише до того, поки не ввійшов на обійстя, а тоді, з першого ж погляду оцінивши Данилове хазяйнування, сказав собі заспокоїливо: «Но-но, перегорить і втягнеться. Я Данила знаю, селянська в нього душа». Жодним словом не дав зрозуміти, що він про все прочув, навіть по собі не показав, що його хоч якоюсь мірою цікавить хазяйство. Зате не забув похвалити Данила:

— Но-но, помучився ти, порядок усьому дав — аж любо.

Данило від похвали остаточно заспокоївся, віднайшов душевну рівновагу. Зрозумів, що присутність Козаря — нехай і бездіяльного, і німого — йому потрібна.

А Козар — все одно що його вдома не було: примощувався десь у кутку, щоб не заважати, озброював очі окулярами і цілими годинами топив їх у біблії або йшов, надсадно крехтячи, в церкву і простоявав там на колінах усі молебні. А в маленькому облісілому черепі, що скидався на прижовклий кавун, бурлила страшна думка. Чіплялась вона таких кутків життя, про які ніхто з близьких і не здогадувався. Зорячи в мережку рядків обтріпаного молитовника, надмірно старанно хрестячись, цілуючи заяложені палітурки, Козар цупко тримався грішного верховинського життя; не Христос і не святі наповнювали голову його, а звичайні смертні люди, з життям яких так персплів він свої могутні кореневища, що й сам не завжди вгадував, де свій корінець, а де чужий.

14

Весь час таке почуття, наче сидить у човні і, безвеслий, руками гребе на синій силует берега, а бистрина зрадливо завертає в інший бік. Їлька дивувало і злило: до чого б не брався, все розсипалося, як сухий пиріжок. У школі, щоправда, справи потроху викульгали, вирівнялися. Та не Їлькова в тому заслуга — Панас догадався гукнути на допомогу комсомольців.

А поза школою — ще цілина невлаштованого верховинського життя; сотнями дрібних струминок дзюрчало воно врзнісб'їч, розбиване якоюсь підводною скелею. Безнадійно заплуталася, зжужмилася, здавалось би, проста, звичайна справа з розподілом куркульської землі — годі було підступитись до неї, щоб не зранити Данила.

Згустилася була хмара над головою отця Олександра: півсела підписалося про закриття церкви. Гаряча молодь завчасно забрала від куратора ключі. Та хмара пронеслася без грому, а Їлькові та Спасителеві, як основним затійникам, перепало від округних представників за самоуправство.

На рівній дорозі то тут, то там спотикалися люди, болісно ранилися, і дехто сходив з прямого шляху, в обхід ішов. Струпом розрахованої брехні обростав Ілько, паскудно зачорнили його чисті стосунки з Павлинкою. Гидкі ласощі жували беззубі бабські роти про Панаса, мастили його приперченими вигадками.

У неділю увечері Ілько проти звичаю не пішов до клубу — думав не показуватися з Павлинкою на людях. Це був не кращий вихід. Та іншого не міг вигадати. Сидів біля теплої грубки, читав і задумувався над тим, чого й зовсім не було в книжці. Гарячково перегортав сторінки того роману, що день у день писало його бурхливе життя, туго заплутуючи сюжет.

Прийшов Іван, розрум'янений морозом. Ручкаючися з ним, Ілько лівою обгорнув юнака за плечі і сказав з докором:

— Рідко заходиш... Ну, сідай... У тебе якась неприємність?

— Байдуже, — відповів юнак, кладучи на край столу принесені підручники. — Неприємності у нас безплатні, вистачає всім.

— Думаю, тебе вони не лякають?

Юнак злодійкувато повів по Ількові, ковзнув очима по стінах і взяв у руки підручник — явно не хотів продовжувати розмову. Останнім часом Іван мовби охолонув трохи, обминав гострі місця, на яких раніше стикався з Ільком у гарячій сварці. Та Ілько був достатньо досвідчений, щоб не помітити під удаваною байдужістю старанно замаскований вогонь, який час від часу несподівано прохоплювався язичками крізь щілини юначої небережності й одразу ж згасав, збивався якимсь недоречним жартом.

— Ти від мене щось ховаєш. Я бачу, Іване.

Юнак злегка червонів і вивертася:

— У двадцять років і у вас були душевні тайни.

— Я не про них. У тебе інше.

Іван ще дужче червонів, але вже від злості й викрикував:

— Я нікого не вбив, чого допитуєтесь?

— Ну добре. Що там у тебе, алгебра?

Поки Іван, згорбившись над столом, розв'язував задачу, Ілько сидів мовчки, робив часті, довгі затяжки і стежив за юнаком. «Щось він не домовляє... щось у нього утаєне». Іван ліниво записував цифри, потім черкав олівцем на чистих полях листка; з хаотичних ліній визирнуло бородате обличчя. Іван швидким рухом олівця обвів навколо нього овал ореолу і друкованими буквами написав: «Бог єсть істина во мні». Схаменувшись, старанно все закреслив і сказав Ількові:

— Я цю задачу не знаю.

— Ти думавш не над задачею.

— Ільку Івановичу, — промовив юнак, метушливо стрибаючи поглядом, не наважуючись зупинити його на Ількові. — Ви вірите в бога?

— Для чого таке дурне запитання? Я давно не вірю ні в бога, ні в чорта.

— А я вірю. Ї мільйони людей вірять. Хто з нас помиляється?

— Ти.

— А я можу вам довести, що ви помиляєтесь. Ви кажете: матерія вічна, а я кажу: бог вічний...

— Хочеш об'єднати матеріалізм з ідеалізмом? Ти, хлопче... Я тебе не розумію... Може... Ну, безголовий ти... Завтра до попа побіжиш...

— А я до нього заходжу,— відповів Іван з усмішкою.— З ним цікаво сперечатись.

Їлько схопився, як ошпарений, і якусь мить нервово сіпав губами, не траплячи від обурення на потрібне слово.

— Дурень, ну їй-богу!...— крикнув, багровіючи.— Та ти хоч думай, куди унадився?.. Щоб більше я цього не чув!

— Я не ваш учень.

Неспокій і глуху злість залишив по собі юнак. Порівнянням вихоплювала думка з минулого свої юнацькі літа — теж гарячі, облудні від нестиглості, жадібні до незнайомого світу, виповнені екзотикою боротьби проти несправедливості, часом уявної, до неймовірного побільшеної. Пригадалися розмови, з першого погляду цікаві і зовсім невинні, з викладачем закону божого в учительській семінарії, їх наслідки: майже кулачні сварки з братом. «Дійде хлопець до трагедії — ми будемо в одвіті... Я не хочу признатись, а таки правда: переростає... А піп цим користується».

У понеділок зайшов до Корнелової. Івана вдома не застав. З жінкою пішла мова про дрібниці, на яких розіпнулося її вдовине життя: хліб, одяг, земля...

— За Івана побоююся, вчителю,— не скаржилася, а просто виявляла свій душевний стан жінка.

— Хороший він хлопець,— відповів Їлько, бажаючи заспокоїти.

— Не знаю... не знаю... Відколи робить на лісосіці, змінився якось. Чужі легені до нього заходять, якісь книжки читають...

Їлько умисне вибрав якось нагоду, щоб провести зі школи Ірину Семенівну. Дівчина спочатку палилася, невдоволена і засоромлена виставленою напоказ своєю душевною таємницею, благально просила:

— Про що ви, Їльку Івановичу? Я ж його і не бачила зблизька.

Та коли Їлько пояснив, відповіла:

— Вибачте, я думала: розпикаєте... Гаразд, я з ним поспробую поговорити.

Але Іринка вже не встигла. Через кілька днів Їлько почув новину, яка його остаточно спантеличила. Одні казали, ніби в лісі мали сходку, і там усіх схопили. Кого? Скількох? За що? Достеменно ніхто не знав. Так чи інакше, але юнак зник. Під час обшуку в Корнелової було знайдено в хліві якісь книжечки, пістолет, кілька патронів.

Злі докори мучили Їлька. «Я догадувався. Чому так байдуже поставився до цього? Його можна було врятувати. Власне, і тепер

ще, мабуть, не пізно: він же цього поганого не міг зробити». Битий сумлінням, паній бажаним допомогти, завів мову з Панасом:

— Порадь... Тільки не фукай, ради бога, хлопець не винуватий.

— Заступаєшся? -- Мука і подив лягли на Панасове обличчя.

Не в пору завів Ілько розмову. Гостро, болісно сприймаючи останні події, посячи на тілі пов'язки і ниття ще не зарубцьованих ран, Панас тужавів душею, як молодий качан у засуху...

-- Будь ти, врешті, людинною, Панасе Микитовичу.

— Ільку, не зли... Ільку, я тебе прошу: відійди від зла. Мені зараз небагато бракує.

— Камінь ти.

— Сльозу від мене чекаєш? Ні, жалості до зрадників не маю.

Ковтнувши гіркогу, поїхав до міста і добровільно відлучався в незнайоме йому павутиння ворожого підпілля, поставив голову під перехресний вогонь слідства. Незабаром зрозумів, що мова з юнака перекинулася на нього, ціпила зовсім іншим, ніж на початку, річищем.

У кінці березня його востаннє викликали у цій справі до міста, на цей раз до відділу освіти. На Величкову сварку він просто не зважав. Комусь мстячи, чекаючи, що його почнуть умовляти, написав заяву про звільнення з роботи. І був просто шокований, коли Велико туг же, видно, цього тільки й чекаючи, побіг до секретаря і наказав:

— Пиши наказ, — а потім тикнув його Ілкові, відвертаючись, як злий боржник. — Іди! — крикнув. — Мені з тебе вже отак, — показав долонею на горло. — Іди, я тебе не знаю.

Довго, без будь-якої мети, блукав по місту. Воно жило своїм звичним кропітким життям. Темлувата березнева погода зачорнила водянистий сніг окрай вулиць, геть зігнала його з хідників, розспівала ринви, поливаючи з них прохожих цівками води. У сквері зовсім по-вєснєяному галасували синиці та горобці, коричневим візерунком обліпили молоді берізки, що вартою виструнчилися біля бронзової статуї. Ілько звів очі на статую, вріс обважнілими ногами в брук доріжки. Сидів потім за пляшкою вина у знайомій закусочній і мислено складав того листа. «Пишу вам як рідному батькові, бо знаю, що ви мене зрозумієте...»

— Ще пляшечку? — цебетала хазійка. — З останніх запасів. Зробіть ласку.

— Спасибі, не хочу.

Спокійний повернувся додому. Так само спокійно передав Панасові наказ:

— Приймай справи...

За якусь годину-півтори передав Панасові всі справи, останньою кинув на стіл круглу печатку, вона покотилася на підлогу, але ні той, ні другий не пахилилися підняти.

— Що ти думаєш робити? — спитав Панас збентежено.
— Допомогти хочеш?
— Хочу порадити... власне...
— Яюсь обійдуся без твоєї поради... Я думаю: тепер ти щасливий — добився свого.

Панас ворухнув тугими губами і, так нічого й не сказавши, відійшов до вікна. Звідти крикнув:

— Ну якого ти чорта натворив? — різко повернувся, схопився руками за спинку стільця і замовк.

Ілько вийшов ніким не проводжуваний, уста його розколювала спотворена гримаса. По-парубоцькому засунув руки в кишені, хитком голови збив на очі шапку й пішов широким кроком, ковзаючись у розталі. Міцно пахло повітря замішаним на снігу кінським кізьяком: над хатами здіймалися в небо красиві, закучерявлені вруна диму. Північний вітер і пролизане над обрієм шафранне небо обіцяли крутий мороз.

Вдома Ілько написав листа й відніс його до листоноші. Як вийшов, той знічев'я прочитав адресу й за голову вхопився. Сунув лист у кишеню і подався в сільраду.

Від втоми і завіталого спокою Ілько проспав ніч глибоким освіжаючим сном. Ранком схопився у звичний час, сьгнув рукою за одягом і згадав, що йому нема куди квапитися. Цілий день сидів біля вікна, крізь нього бачив сусідські двори, школу, строкату зграйку дітвори, що вибігала на перерви. За вулицею під дровитнею морочився з старим плугом Тернинка, лагодив його з оглядки на скору весну: вистукував обушком сокири по якійсь залізяці, потім набивав люльку і шкребтав під шапкою, немов намацував застряглу в голові думку. Згодом знову хапався за сокиру. Дорогою попід вікном стугоніли підводи, вантажені паруючим гноем або каменем-плитняком.

Ішло життя своїм порядком.

У хаті темно, лише два розграфлені прямокутники вікон синіли незагустілим вечором. Прикипівши очима до червоних кружечків, пробитих у дверцях грубки, Ілько неспокійно, знервовано пестив вузькі плечі Павлинки. Був їй невимовно вдячний за те, що прийшла. Не викликало, як досі, неспокій і замішання її палке кохання. Здавалося, саме так і мусило бути: щоб сиділа поруч, щоб кохала, щоб тривожилася за його долю.

А втім, ставлення свого до Павлинки і по сьогодні не з'ясував остаточно — мав її бажаним другом, рідною сестрою і лише зрідка йшов наперекір глуздові. Але й у ті п'янкi хвилини, коли горнув до себе не рідну сестру, а кохану, наготові було сумління, щоб в будь-яку мить нагадати: «Оленка!»

Як перед півгодиною згарячу кидав у чемодан пожитки, зовсім забув, що не має права думати тільки про себе.

Павлинка сіла Ількові на коліна, притулилася головою до

його грудей. Він опустил додолу руки, не наважуючись пригорнути її.

— Обніми мене,— попросила. Сама взяла Ількову руку і положила собі на плече.— А знаєш, я колись думала, як ми будемо отак сидіти. Я собі все уявляла, і було дуже-дуже приємно.

— Приємніше, як зараз?

— Насправді ніколи так не буває, як ми думаємо. Це, мабуть, тому, що першу приємність ми вже пробуємо в уяві... Ти про мене коли-небудь думаєш?

— Думаю... дуже часто.

Ількові було приємно слухати закохане щебетання, але почуття провини тихенько щеміло в душі. Почував себе винуватим, бо несповна належав їй, наче скупар, виділяв Павлінці чвертки почуття, безнадійно беріг його іншої. «Негідник я,— сварив себе, хмуруючи.— Хто, як не вона, заслужить... Заслужить? Хіба кохання можна заслужити?» Він губився у своїй душі і кидався в крайнощі: то з усім жаром віддавався Павлінці, то раптом холонув, оговтуючи себе злим докором: «Що я роблю?»

Мабуть, Павлінка розуміла його думки і тому запитувала:

— Ти мене любиш?

— Люблю,— відповідав, не кривлячи душею і в той же час жахаючись своїй ширості.

— Ти мене не обманюєш, Ільку?

— Я щасливий, що ти прийшла... Не уявляєш, скільки ти даєш мені щастя і приємного неспокою. Але тобі, мабуть, пора.

— А я нікуди не піду,— сказала з такою вередливою впертістю, що Ілько розгубився і бовкнув:

— Ти ж комсомолка.

— Комсомолец теж має право на щастя.

Та як тільки Ілько пригорнувся до неї, раптом схаменулася, відіпхнула його від себе.

Надворі кілька разів повторила:

— Як добре... як добре. Не думай про мене погане.

— За що?.. Ти приходи будь-коли...

— Я прийду,— сказала, прощаючись, і побігла.

Залишившись сам, Ілько відчув до себе огиду. Боявся повертатись на квартиру і в нерішучості вештався по спорожній вулиці. Потім заглянув до Смереки і зрадів, побачивши там Данила.

Олена сиділа на кухні без діла. Світло лампи падало їй у профіль. Павлінці страшно було бачити її споганене журую обличчя і, щоб захиститись від її очей, сіла біля плити, спиною до Олени. Сьорбала прохолодий квасолевий суп, тримаючи миску на долоні. З печі стрибнула кішка, потягаючись, підійшла до Павлінки, стала їй передніми лапками на коліна, тихенько

нявкнула. Як подавала кішці хліб, ненароком побачила на стіні Оленину тінь. Мов на білому екрані, чорнів незворушний профіль братової. Якось об'єднано сприйняла Павлінка і саму Олену, і її непомірну тінь, і в той же час вони жили роздільно, наче дві окремі істоти. Обидві дивилися на Павлінку, заглядали прямо в душу, і від них годі було захиститися. Тінь на стіні ворухнулася, беззвучно розтулилися губи. Павлінка поставила на плиту миску і судорожно затулила обличчя долонями.

— Що з Ількаком? — наче камінь у плесо, впав у порожняву кухні горловий голос. То був голос її, отої величезної тіні, бо Павлінка його раніше не чула. І не могла видушити застрягле в горлі слово. Волила б зараз провалитися під землю, ніж стояти на хисткій, як днище човна, долівці і бачити — наяву бачити — ті величезні, пойняті стражданням очі, що дивилися зі стіни прямо в душу. Хотіла вибігти з хати, але знову голос:

— Ти з ним бачилася?

«Не знаю! — без слів крикнула Павлінка. — Я нічого не знаю!»

Тінь зірвалася з місця, майнула в куток, черкнули по долівці босі ноги, рипнули двері до світлиці. Павлінка повернула голову і нікого на кухні не побачила. З-під нещільно причинених дверей шкірилася до кухні чорнота, і саме їй, отій чорноті, послала Павлінка свою сварку: «Ти маєш свою сім'ю, чого ще хочеш?»

Не закінчила вечері, не сховала миску, і кішка тут же стрибнула на стіл, понюхала лишки страви, а далі хлопотливо притулилася до неї рожевим, тонким, як листок, язиком.

Погасло світло, і в Йосифову хату на чорних котячих ніжках нечутно просунула жадібну морду ще одна безсонна ніч. Улігшись у хатньому теплі, в зрадливому її затишку, точила з Олениних очей сльозу, видавлювала з Йосифових грудей зітхання, мерезила думки в Павлінчиній зажуреній голові. «Чому не можна вдосконалити життя, щоб ішло, як машина, — не заважала б одна деталь іншій? Чому я спричиняю Олені страждання, коли цього не хочу? Чому покохала Ілька? Адже багато є хлопців, що люблять мене». Тисячі «чому», і фатальна лаконічна відповідь, що ображала, як груба лайка: «Я нічого не можу. Сказав прийти, і я прийду, і він зробить зі мною, що захоче».

Ілько, розплющивши очі, довго не міг збагнути, де він, як опинився в оцій незнайомій комірчині. Лише як просунув у двері своє розпухле обличчя Данило, пам'ять скупко нагадала вчорашній вечір і Данилову гостинність. Довго одягався і ще довше хлопав у тазику крижаною водою, щоб освіжити важку голову. Неохоче залишився на сніданок. Потім зібрався іти.

— Куди підеш? — затримав його Данило.

— Бездомний я, чи що?

— Залишайся в мене. Не хороми, а жити можна. Старого не бійся, не заважатиме. Бачиш, і носа не показує. В нього тепер біблія на цілий світ.

— Милостиню пропонуєш?

— Перестань, Їльку... Чи ти мені мало допомагав?

— Ну що ж... Як хочеш,— здався Їлько, зваживши своє становище.

15

Весна наступала по-верховинському навально і бурхливо. Теплі вітри подули з низин по вузьких рукавах прирічкових долин, палили сніг. Товстий шар його зернився, рідшав, лив у долини водою. Вночі з неділі на понеділок проливом пішов теплий дощ. На ранок усе навкіл гуркотіло, вирувало, пінилося. Тихі струмки, що в засуху ледь перетікали від каменя до каменя, тепер загрозливо метляли каламутними гривами, дибали на запрудинах сині брили льоду, котили колоди, гримали ними, наче стінобитними таранами, об бики хитких мостів. Місцями приперті до берега кількаметрові колоди свердлили глиняну розталь, перекидалися впоперек русла і гатили неприступні барикади — піднімали воду поверх берегів і гнали її на поля.

Наче подурілі, заливалися на теплінь півні, а в хмарному небі курликали журавлі, правлячись поза Карпати, на приморські береги.

На майдані перед кооперативною крамницею з'юрбилися селяни.

— Замулить усе, ріні кине на оранці — чеканом будемо колупати.

— Селянин — той завжди битий. Тисячі бід за руки його хапають, стриножують, як коня.

— Як жити поодиноці — і ворони заклюють. Там, — рука на схід, — там інше: гуртом усі.

— Гуртове — чортове.

— Верзеш, що й сам не віриш.

Обіч, оточений юрбою, оповідав свої притчі Спаситель:

— «...жити, — каже, — господи, не маю де: комірчина тісна, а дітей — копичя...» А бог чоловікові радить: «Корову заведи до хати». — «Боже, та куди, уже й так ступити ніде». А бог лише своє: «Заведи корову». Зробив так бідний чоловік, і стало ще тісніше. Та й знову він до бога із скаргою: «Біда». А бог і радить: «Козу зажени в хату». Отак чоловік за божою порадою і свиню, і курей, і всю худобину запустив до хати. Ціле пекло зчинилося. Тоді він знову: «Боже, чому зі мною жартуєш, дихати нічим». — «Виведи корову», — каже йому бог. Чоловік вивів. — «Ну як?» — «Ліпше, господи». — «Виведи ще й козу». — «А тепер?» — «Ще ліпше», — радіє чоловік. «Тепер свиню виведи...» Вивів,

значить, чоловік усю худобу, а бог питає: «Як?» — «О господи, каже, тепер мені зовсім добре жити».

За хатами несподівано зчинився гуркіт, і сполоханий Спаситель обірвав оповідь, всунув до кишені непогаслу люльку. Поки люди пробували вгадати, від чого гуркіт, усе з'ясувалося. Жовтою каламуттю ринула з-поза хат лавина води, затопила вулицю, вихопилася на низьку ділянку майдану. Чиеся дівча, ніким раніше не помічене, прикувало до себе розширені з жаху очі людей. З десятка горлянок вирвалося застережливе, перебієне:

— Тіка-а-ай! Тіка-а-ай!

— За водою кидайся! Униз!

Та дівча не встигло. Відступалося від води на підвищений сухий острівець, він хутко танув, як грудка жиру на сковорідці. Зрозумівши всю небезпеку, люди кидалися по берегу, дехто забігав у воду, та тут же, як бистринь починала відривати ноги від твердого ґрунту, повертався назад. До дівчини летіли сотні порад, а вона, охоплена вже по пояс водою, тягла руки до людей, наче могла вхопитися за когось.

Панас вибіг з крамниці саме в ту мить, коли хвиля збила дівчину з ніг. Він рвонув руками чобіт, другий, на ходу скинув шинелю і, б'ючи — поки не глибоко — стовп води, кинувся в крижану холоднечу, що зводила тіло.

Зірваний хвилею, впав на воду і, наче дубовими веслами, вдарив руками по пінистих гривах, рвучись навскіс до потопаючої.

Люди завмерли. Нікому й на думку не спало змінити незручну позу. Верб'яш витягнув шию, округлив рота, наче вчився вимовляти «о» й без угаву тягнув високу істеричну ноту; Спаситель прилякнув, ухопився руками за розкарячені коліна і так стиснув своїми німіцкими пальцями сухожилля, що ладен був крикнути від болю. Ніхто не помічав, що й сам опинявся у воді, що і йому загрожує небезпека, а хто й зрозумів, — не відступався, вважаючи, що цим допоможе. Люди бачили тільки дві голови на жовтій пінистій каламуті: одну — в синій хустині, другу — в чорній блискучій шапці чуба. Та, що в хустині, часто пронурювалася і зринала десь нижче. І коли нарешті Панас доплив до дівчини, люди радісно загомоніли. Довго ще, уже на смерть втомлений, бився Панас із стихією. На берег вийшов заточуючись.

Відчайдушний людський учинок Панаса нітрохи не наблизив до нього селян, а тільки викликав подив.

— Станеш такому поперек дороги — розтрощить і оком не моргне, — висловив спільну думку Спаситель.

За тиждень зиму наче корова язиком злизала. Гріло сонце, парувала напоєна земля, а по всій долині ніби щойно прокотився фронт: мліли по городах постругані колоди, синіли серед ораниць, сльозячись, ніздрюваті криги; смішили своєю зайвістю на сухопутті цілі, добре збиті скобами мости. І вже зовсім погнуцалася весняна повінь над Іваньом, прибивши під самий по-

ріг його чепурної хати здохлого вовка з вищиреною пащею і голими, як бубон, боками. Чистоплотний і по-жіночому брезгливий чоловік трохи не зомлів, як побачив біля хати таку падаль.

На деякий час Гірське залишилося відріганим від сусідів, бо єдиний міст через Бистру поперло аж на третє село. По полях бродили люди, добиралися аж на низинні села в пошуках речей, вихоплених водою з обійстів.

Навпроти Козаревого городу повинь зробила загагу. Боячись, щоб приперта вода не замочила обороти, Данило із ломом у руках бродив по пояс у воді, розкидав загорожу. Від того схопив кашель, почалась ломота в усьому тілі. Не лягав, бо на Козаревому хазяйстві хворувати нема коли, але й робота його не брала; тинявся по обійстю, закутавши голову Анциною теплою хусткою, або просиджував у комірчині з Їльком за балачкою. Той, маючи дешевий лишок часу, займався самоосвітою і зі своєї комірчини майже нікуди не показувався.

Одного ранку прийшла Корнелова, попросила вивезти на город гній. Данило скрушно причмокнув і вичікуюче поглянув на Їлька.

— Піду,— сказав Їлько, зрозумівши його погляд.— Не їстиму даровий хліб.

— Я тобі не за дарове. Хотів, щоб не нудився...

Удвох запрягли відпочилих, гарцюючих коней. Гнідий мерин неохоче скорявся чужій волі, оголював плити зубів, хотів схопити за руку. Їлько вдарив його по ніздрях, кінь заблимав фіолетовим, у червоних прожилках, оком і присмирнів. Данило пройшов за возом на вулицю.

— Не пересилой худобу,— наказав Їлькові.— Дорога тепер яка. Більше понукуй підручного... А може би... я сам... Зачекай.

— Не бійся, батрак я непоганий.

— А, ти все за своє,— махнув невдоволено рукою.

16

У середу бубном скликали гірнянців лагодити зруйновані стихією дороги та мости. Зрання висипали до річки чоловіки з сокирами, лопатами, тачками... Кінні— з возами. Данило— на цей раз уже без вагання— звернувся до Їлька:

— Лиши, неборе, книжки, вони не пропадуть... Розвієшся трохи.

До волів він приставив Анцю, наказуючи:

— До тяжкого не хватайся, роби абияк... То не собі.

Анця за налігач вивела ліниву пару на вулицю, зачинила за собою ворота. Плечем виштовхав з вузького двору зношений возик Глиняників Йосиф. Наздогнав Анцю, прилаштувався їй у слід і погнав ступою.

— Об'їжджай,— подалася Анця на край.— Твому Гнідкові мої круторогі не пара.

— А-а-а, встигну.

Він був лінивий, до всього байдужий, замкнутий зі своїми нахмареними думками. «Геть змарнів, неборака»,— пошкодувала його Анця. Спробувала балачкою відвести від думок, але той уперто мовчав.

Звозив Йосиф до моста колоди, принесені водою. Робив без найменшого бажання, охоче відступався з дороги, зупиняв коня і крутив цигарки.

— Так ми, неборе, і до страшного суду не добудуємо,— квапили його люди.

— А-а-а, робить собі, я вам не заважаю.

— Очі мозолиш кожному.

— А-а-а, одчепіться од мене, — казав протяжно, доведений до німої люті.

В обід, як люди розійшлися по домівках, Йосиф зігнав коня до річки, кинув йому в'язанку сіна, підпукав сухий вигрівок і ліг горілиць. Узбіччя чутко прилікало - Йосифа зморила дрімота. Напівзаплющеними очима дивився на небо і пряв ліниву думку. «Чудне життя. Воно, як і це небо,— без кінця і початку. Все, що є в людях: любов, радість, страждання,— воно теж безко-нечне. Я страждаю так, як і первісний дикар. І ніколи, мабуть, не дійдуть люди до того, щоб не повторюватись. Діти на свій лад повторюють помилки батьків, хоч, здавалося би, а-а-а, чого простіше: послухати пораду старших і не робити дурниць. Це так легко... Але в чоловікові сидить якась сила і нашіптує йому: не вір, а-а-а, рискни, другим не пройшло, а тобі пройде, бо ти не такий, як інші. Чоловік повірить і калічить себе». Безплідне роздумування віддаляло Йосифа від справжнього життя, заводило його в інший світ, що був йому невимовно цікавий, але не заціпав за блючі струни особистого. Це був світ відособлений, свій і не свій: у ньому Йосиф почував себе спокійно, аж поки якась ненавмисна думка не повертала його до дійсності. «А-а-а, чи не знав, що роблю стару помилку?» — нехотя обпик себе докором і вмить повернувся з чужого світу на землю. Розплющив очі, сперся на лікоть. «Треба мені з цим кіпчати,— сказав собі по-чоловічому.— Піду додому і скажу: досить, небого, будемо виправляти помилку, доки не пізно. Досить, бо погане зі мною робиться. Поділимо все, що в нас спільне, та й іди собі. Поділимо... А чи можна поділити все? Як поділити радість, муки, любов? Їх не можна розповинити ні ножиком, ні сокирою, кожному треба взяти з собою ціле. Чудне життя...» Йосиф знову ліг і заплющився.

На сонце набігла волохата, як нестрижений баран, хмарка, тінь холодком торкнулася Йосифового обличчя. Він мерзлякуваго підігнув коліна, але не так від холоду, як від тої думки, що на землю в цю пору лягати небезпечно. Та тут же й заспокоїв себе: «А-а-а, чи не однаково. Ще й ліпше, коли б я помер... А втім, я і сам не знаю, я нічого не знаю. Я можу полегко

довести, що мені ліпше було б померти, але, якщо хочу, можу довести і супротивне. Мені не зашкодило б трохи й заснути: я тепер зовсім мало сплю».

Незабаром він і справді заснув. Проспав, поки люди не повернулися з обіду.

— Йосифе, вставай, суд божий проспий,— засмикав його за плече Спаситель.— Хто чув лягати на холодну землю? Ще біду якусь схопиш.

Йосиф протер кулаком очі, посоловіло оглянувся навкіл. Повернувшись до думок, обірваних сном, відповів Спасителю:

— А-а-а, чоловік від біди нікуди не втече. Треба робити так, як робиться.

— Ой неборе, не тим місцем думаєш.

— Думай не думай, а долю свою не перехитриш.

— Тьху на тебе,— з удаваною серйозністю замахнувся на нього Спаситель лопатою.

Йосиф відстрибнув, хотів полаятись, але саркастичний смішок сільського мудреця без слів розтлумачив йому цей оригінальний прийом.

— То, Федоре, інстинкт самозахисту,— трохи розгублено, дослухуючись до себе: чи не цілиться звідкілясь заперечна думка, пояснив Йосиф.— Все ми робимо за інстинктом,— додав уже зовсім упевнено.— Любимо, народжуємо дітей, ненавидимо...

По обіді кілька возів Рябий послав у колишній церковний ліс по дубові балки.

Щоб не мучитися довго, Йосиф зрубав біля самої дороги кривого дубка, без сторонньої допомоги повантажив його на віз, пов'язав абияк старим, на кількох місцях завузленим постронком і став чекати інших.

— Ти би ліпше хворостину вирубав,— поглумився хтось із бідлашного роботаги.— Таким і гуску до хліва не заженеш.

Йосиф сидів на пеньку, обволікався димом і на глузування селян не зважав. Та досить було, щоб Ілько кинув якийсь невинний докір, як той притьмом, мов ужалений осою, схопився, побілів.

— Ти... а-а-а, ти ще...— крикнув, давлячись.

Його пойняла така несамовита лютя, що не відступив Ілько з сокирою накинувся б на нього. А потім тремтів весь і ніяк не міг угамуватися.

Люди його більше не чіпали, робили собі артільлю, вели за ділом пустопорожні розмови.

Балакучий Тернинка хвалився кінями, які тримав колись на хазяйстві:

— Звірі такі, скажу вам, що на всю околицю не було їм пари. Хльосну, бувало, коло хати, потім — батіг за халяву, а вони — як машина, аж вогонь з-під копит сипле.

Звісно, ніколи в Тернинки добрих коней не було, але вигадка коштує недорого. Чому б не втішитися нею?

— Та ви, вчителю, вже мали би пам'ятати,— покликався на Ілька.— Хоч... ні, вас ще в селі не було. То ще в перші роки, коли ми з своєю старою стали на газдівство. Яюсь найнявся одному... чи то євреєві, чи мадярові... Словом, горіхові колоди на станцію возив. А в мене самого біля хижі, скажу вам, горіх такий — чотирьом людям в обхват. Спустив на камінну дорогу, а біля моста — ковбаня. Коні стали — та на самій середині, захропли, а люди ще й кепкують. Ну, думаю, пропав. Але в мені чорт сів. Зліз собі з воза та так тихенько: но, но, маленькі, а ті як ухопили — в обох хомути — на чисте клоччя... То були коники! Звірі!

— Є такі, є,— без тіні підозри погоджувалися молоді газди.

Перший вирушив з лісу Ілько. Біля Йосифа пройшов він, наче повз порожнє місце. «Заважаєш мені, неборе»,— мислену погрозу пустив йому Йосиф навздогін. Тернинка нокнув на своїх маштаків, але дорогу йому перегородила Йосифова підвода. Той не мав куди відступитись, і довелось — хочеш не хочеш — вирушати слідом за Ільком. Поки дорога виляся рівним плаєм, Йосиф згорблено сидів на головастому прикоренку, постеливши під себе ряднину з-під сіна. Очі його липли до широкої Ількової спини, до білої латки потилиці. Оговтавшись трохи, зрозумів, що повівся паскудно. «Лихим зробила мене біда. Міг я вбити чоловіка, а він не винуватий. Сам я собі постелив... А-а-а, може, й не сам. То війна постелила на таку кропив'яну постіль... Повернувся б Ілько на тиждень раніше,— біди би не сталося... А-а-а, нащо таке думати. Чоловік робить лише те, що йому доля судила».

Позаду гримотіли-поскрипували підводи — вони тяглися крученим ланцюгом по ґрунтовій дорозі. Під заколисливе рипіння в Йосифа часом прокидалося ліниве бажання: посидіти б собі без турботи на пеньку, погрітися на сонці. Тоді він притягав в'язки, та тут же попускав їх. «Нема куди відступатися... А-а-а, воно й у житті так: ні зупинитися, ні забігти вперед. Приладжуйся до всіх, бо пропадеш. А я вже, либонь, відстав від людей. Вони собі вперед, а в мене і ноги, і руки позв'язувані. А-а-а, хоч би він не стояв мені на дорозі. Ми би собі з Оленкою жили добре. Доки його не було, і мені світило сонце. Я тепер не знаю, що робити... А-а-а, не буду робити нічого, бо й так долю не обхитрю».

До Йосифових вух долітав голос Тернинки:

— Підхопило, як чорт грішну душу, і понесл-о-о. Дорога рівна, вигладжена, аж блищить. Коні в мене добрі, але без гальма на такій дорозі... Я мечуся в один бік, у другий, що тут вдіяти? Уб'є, гадаю собі, та й усе. Налечу на Цицькунові сани — і трісочки з мене не залишаться. Уже я і руки опустив: будь-що-будь. А потім думаю собі: ні, так легко не здамся...

«А-а-а, дурне. Не здасися,— посміявся Йосиф з хвалькуватого оповідача.— Про минуле кожен говорить з розумом, бо ніхто не перевірить. Люди завжди роблять минуле таким, яким їм хочеться,

видають себе за свідомих учасників, а насправді життя водило їх за ніс, як дурників».

— В такому ділі основне, щоб чоловік голову мав на плечах,— продовжував Тернинка.— Коли її загубиш — амінь.

«А-а-а, брехня,— досадливо сперечався з ним Йосиф, ревниво боронячи від розрухи свою, ще не окріплу, правду.— Не без голови сватався я до Олени. Ні, не без голови, а вийшло на перевірку — без розуму діяв, за внутрішнім голосом».

Заклопотаний роздумами, Йосиф прогавив те місце перед стрімким спуском, де мусив кинути на задні колеса гальма. Отямився, та було вже пізно: підвода, наче з печі, шугнула передком униз, кінь стрибнув і дав їй ще більший розгін. Йосиф зацьковано метнув головою вправо-вліво і прикипів стоячими очима до дороги. Глибока, як корито, стрімко падала вона вниз до річки. Але всю повноту небезпеки зрозумів лише тоді, як побачив перед собою, на відстані якихось двохсот метрів, Їлькову підводу. Силою наліг на віжки і з хрипотою загукав на коня:

— Гов! Гов! Тпррру!

Кінь дико рвав уверх голову, присідав на задні ноги, струною натягав ошийник, та дарма — з гримотінням, набираючи дедалі більшого розгону, летіла підвода в долину. Недумане стрельнуло Йосифові в голову: «Кінець!» Він випустив з рук віжки, обіруч хопився за дубка, на якому сидів, наче в цьому мав бути порятунком, і мислено повторював: «Все, кінець...»

Відстань між ним та Їльком зменшувалася з невблаганною швидкістю. Йосиф перестав відчувати своє тіло, втратив здатність щось розуміти і мислити. Остуділий, помітив, як з переднього воза сплигнув чоловік, замотав у його напрямку руками: давав якісь знаки і щось кричав. Але Йосиф нічого не чув і не силкувався зрозуміти тих рухів, у яких, очевидно, мав бути його порятунок. «Дарма, кінець!» Рвучись швидше до фатальної розв'язки, весь холонучи, він уявив собі, як Гнідко, налетівши на Їлькову підводу, смикне вбік, але, рваний силою інерції, потрапить між таран двох возів, і на тому все скінчиться. Бездумно, як об'єктив фотоапарата, мозок відбив дві зовсім не зв'язані між собою деталі: блискучі підкови Гнідка і чоловіка біля переднього воза, що сокирою рубав устромлене між колеса дерев'яне гальмо. Хто цей чоловік і з яких міркувань рубав гальмо — це для Йосифа вже не мало ніякого значення. І ще долинув до його вух Їльків крик:

— Стрибай, стрібай, безголовий!

Якби в очі не заглядала страшна смерть, Йосиф, певне, посміявся б з безглуздої Їлькової возні, адже долю не об'їдеш. Він і не силкувався вгадати, якому безголовому адресувалися ті слова. Він затулив долонями обличчя і в німому божевільному страху квапив: ну, ну, ну...

За кілька днів Олена геть змаріла: подовзнав, загострився ніс, виступили вилиці, пролягли біля губів зморшки. Доведена до повного безсоння й отупіння, впадала в круговерт думок, що засмоктували її, доводили до божевілля. Ночами схоплювалася спросоння і ніяк не могла зрозуміти, що її лякає, від чого тремтить і чому такий тягар на душі. Почала всього боятися. Якось у неділю, коли Гафія принесла з дров'ятні тріски для розпалу, Олена почула запах смерекових дощок, і думка без натуги накопилася на минуле: смерекова труна на довгій лавиці, а в ній незворушний Іван з розколотим черепом. Відчинила вікно, щоб провітрити кімнату, але запах живиці не вивітрювався. Вона тоді схопилася за голову, простогнала:

— Гафіє, робіть щось зі мною!

Гафія металася, як очманіла, сама не знала кому — Йосифові чи Олені — допомагати. Розраджувала Олену, як уміла, давала їй ліки, що були напхвати:

— Молися, молися, небого... На службу понеси.

Піп правив службу у вівторок, у день вітряний і дощовий. Олена з Гафією простояли всю службу навколішки. Висповідалася Олена, вислухала попову розраду й після цього відчула полегшення. Але як тільки повернулася додому і побачила скаліченого Йосифа, знову розридалася. До вечора німою просиділа на покуті, а тоді сказала:

— Піду до хреста.

У великодній піст щовечора біля кам'яного хреста збиралися богомолки співати церковних пісень, і допізна блимала на узгірку свічка; наводили на село нуду плаксиві мелодії. Олена почекала, доки зовсім стемніє, і, як була, в Йосифових гумових чоботях, в забризканому вапном платті, пішла через сад.

Біля хреста — чорний частокіл бабів, а подалік — рідше, острівцями, парами. Стала кроків за п'ять від юрби і тихенько, випробуючи, пустила давно не тренований голос; він злився з мелодією, загубився в ній, сплетений з дерзливих старечих голосів. Співала зібрано, силоміць томила очі на хресті, на безкровних руках розіяття, на тих руках, що так разуче нагадували Йосифові обезкровілі руки. Щось неземне, приречене було в тій картині, що малювалася її зору: докуч густа темінь ночі, а під хрестом стовпище бабів і блідий відсвіт наче потойбічного вогню: він освітлює крейдяно-білі обличчя, позападалі щокі, чорні ворухливі воронки ротів і такі ж чорні й великі западини очей; лише зрідка, трапивши під світло, блиміє живе око, а так — мертвий череп.

Сліпий Хашівник, що втратив на війні очі, зводить угору обличчя і тягне жебраком, не тримаючись мелодії. Поруч — його маленька дружина, вона не співає, а молиться тихо, зітхає, бичує себе, дрібно-дрібно трусить вигостреною лопаткою підборіддя.

Скорена співами, темними тінями постатей, нахмареним небом, Олена провалюється в якийсь мертвотно-блаженний стан.

Захотілося крикнути: «Що зі мною? Скажіть, люди, що зі мною?»

А дяк Голінка, клюючи носом у молитовник, гугнявив: «Кровцю свою за нас пролив, всім нам вічність уготовив...» Олена без натуги збagnула значення отого «всім нам вічність уготовив», а далі підсвідоме чуття дало безслівну, але повну відповідь на все інше, невиразне досі. Вона тепер знала, ради чого страждає, і в своєму стражданні знайшла втіху. Склала на грудях руки і, сповнена внутрішнього щасливого ридання, заспівала з жадобою, з владним душевним воланням.

Врешті світло під хрестом погасло, стало темно і чорно, а далека зоря спалахнула ще яскравіше. Обірвалася пісня, пішов навколо хреста гомін. Узгірок порожнів.

Тиждень щовечора ходила Олена до хреста, тиждень несамото вито тікала від життя, занурювалася у новий, знайдений нею світ. І остаточно скорила себе, якось хворобливо просвітліла. Покірно-тиха і ласкава, стала впадати біля Йосифа, радісно схоплювалася, як чогось просив, берегла його з якоюсь ревністю і трагізмом.

17

Третій тиждень жив Їлько в Данила у маленькій комірчині і з дня на день чекав відповіді на листа. Чекування виснажувало його: став колючий, до всього прискіпувався, навіть з Павлинкою пішло наперекіс: часто розходились в сварці, не розуміючи одне одного. Зрідка заходив до Смереки і пропонував малому Семенкові, що вчився раніше в його класі:

— Ну, покажи, чого навчився.

Семенко слухняно розкладав зошити, підручники і запитував:

— Читати?

— Читай.

Слухав Їлько, як читає хлопець, і покусував губу. Залишав мало в ширій дитячій розгубленості, не даючи його успіхам ніякої оцінки.

— Ти любиш Панаса Микитовича?

— Ух, строгий.

— Б'є?

— Що ви, нікого не б'є. Ще й грається з нами кожную перерву. Його всі діти люблять.

На прохання Павлинки Їлько погодився поїхати з драмгуртківцями до Вовчого. Драмгуртком він більше не керував — сам усунувся і не піддавався ні на які вмовлення. Зараз свою присутність відчував образливою для себе. «Подумають, що набиваюся». Після вистави вдячні вовчани почастували гостей. Усі були в доброму настрої, лише Їлько залишався похмурим, чим до сліз бентежив Павлинку. За столом сидів, сперши на кулак підборіддя, і мовчки, з заздрістю стежив за чужою радістю. Йому хотілося співати разом з усіма, та як тільки зустрівся

поглядом з Панасом,— наглухо стулювалися губи, вступаючи у невидимий двобій з собою: «Чому? Хто мені заборонив? Я нікого не вбив, щоб носити траур».

— Співай, Їлку,— попросила Павлінка, стиснувши під столом його руку.

Їлько здригнувся, наче електричний заряд пройшов по тілу. Низько, над столом, обвів усіх визивно світлими очима. Від його сильного і чистого голосу, що ввірвався в хор несподівано, на мить усі притихли, повернули голови, а далі ще завзятіше вхопилися за дужий Їлків супровід. Крізь навстіж повідчинювані вікна пісня вихлюпнулася на весняні гори, в темні провалля, що й самі співали без угавку. Один лише свіжий голос, а хор зміцнів, розбух повним щастям, сипнув по ногах мурашками, барабаном заухкала, відбиваючи такт, нова підлога.

Якийсь вовчанський дідок у сивому ворсі давно не голеної бороди розчулено сльозив зеленкуватими очима, ритмічно ганяв на тонкій шиї гострий кадик.

— Дітки, дітки,— проказав тягло і додав на високій, стиснутій спазмою ноті: — Бодай вам жити з світом порівну.

— Дякуємо, дідусю,— гукнула Їринка, синичкою озиралася навколо.— Ще й з піснею будемо жити.

Тихий дідок ураз схопився, сторч виставив перед собою круглі долоні.

— З оцим співом — о! — поплескав твердими, як дошка, руками.— Мозолем, дітки, мозолем!.. Гори не мертві, чують вони, як чоловік співає.

— А звідки у них вуха, діду? — сміялася Їринка.

— А дід твій, а прадід де?.. Там вони, дитино.— І не в міру зворушений своїми словами, сів і заходився рукавом витирати очі.— Хіба то просто — жити?

Зібраним і поважним залишався між веселою молоддю тесля Іваньо. Сто разів ошуканий долею в чужині, він і досі повністю не відтанув. Розсудливо, з принохом входив у нове життя, як входить дуб у весну: і відчуває благодатне потепління, і бачить wokil зелень, а сам лист до пори не викидає. З драмгуртківцями у нього стосунки ділові: сцену їм лагодить.

По тій потребі й у Вовчий приїхав — сам набився: «Піду, бо без мене не зробите». А втім, не за сцену клопотався чоловік: життя вабило, хотів його обмацати своїми пальцями з усіх боків, упевнитися остаточно, що з добротної матерії викроєне.

— Співаєте? — смикнув він Їлька за рукав і не то схвально, не то здивовано покрутив безволосою та вухатою головою.

Їлько розгублено поглянув на сусіда, і поки б ще встиг збагнути, в чому річ, той наніс удар:

— Отак ні про що ні за що — «вовчий» квиток? Ой, я не розумію, мій розум таке не бере.

Їлько у відповідь щось буркнув і насупився. Вимушено довів пісню до кінця і замовк.

— Кажіть мені, вчителю, ви чуєте за собою гріх?

— Ні!

Іваньо лукаво ошкірився, раз-удруге — через інтервали — хитнув головою і повторив за Їльком:

— Ні!...— Гладив блискуче, мов виполіроване, тім'я, довго погумкував, варячи свою скриту думку, а згодом сказав уголос, відсуваючись від Їлька: — Без вітру лист не тремтить.— І раптом ні з цього ні з того скипів: — Що ви говорите — ні? Я бачу, ой, я не сліпий. Не при панах, слава богу, живемо!

Додому повертались через ліс гомінкою ватагою. Зачарована чудом гірського відлуння, Їринка коритцем складала навколо рота долоні і гукала:

— Ау-у-у!

А їй з усіх боків багаторазове: «Ау-у-у, ау-у-у, ау-у-у!...»

— Я тут!

«Я тут, я тут... тут...»

— Хто ти?

А відлуння — зустрічне запитання: «Хто ти? Хто ти?»

Їринка враз замовкла. На тему дідової серйозної розмови навело її пустотливе відлуння. Схвильована і трохи налякана, Їринка підбігла до Павлинка. Обняла подругу за талію і зовсім не в унісон загальної веселості сказала тоном забобонної бабусі:

— А що, коли вони й справді чують?

Лісова темрява, химерні узори хмар, червоний відблиск небо-схилу на заході і перегук відгону по зворах — усе було для міської дівчини незвичним, нереальним. Лише слабеньке зусилля уяви — і бозна-що привидиться і причується в таку пору. Мов і справді віки (знай тільки їх історію) витають тут живі: без натуги почувеш десь у проваллі глухий гомін тих, що ходили горами в давнину. Ні-ні, та й зірветься десь постріл опришківського кріса чи совиний голос мордованої людини, що і в могилі не знайшла собі супокою.

Поруч, зовсім упритул з віками, проліг сьогоднішній день, і нікому не схватися перед всевидючими очима предків, не затаїти перед ними думку, бо на їхніх кістках вибуяла молодість.

— Мій батько загинув у добровольцях...— заговорила Їринка, міцно притиснувшись до подруги.— Діда замучили в концтаборі... А я... Хто я? Хі-хі та й більше нічого.— Зігнула маленькою бабусяю, похнюпилася.— Відтепер я буду зовсім інша, побачиш,— сказала по-школярському.

Та через хвилину десята самочинно весела вдача взяла гору над розсудливою старістю.

— А,— махнула безтурботно рукою і в підстрибку побігла схилом навздогін веселій юрбі.

Павлинка залишилася сама. Їшла з похиленою головою, ревниво дослухалася до чоловічих голосів і не знала, що з собою зробити. То її долала образа, то підступали до горла гарячі сльози. «Сліпий він, не бачить нічого... Кину його, сотою доро-

гою обминатиму»,— але це була порожня погроза, сама Павлинка не вірила їй. Адже не вперше давала слово і рвала його, як тонку нитку.

Ілько ж, ідучи за сотню метрів позаду, зводив рахубу з Панасом, і не залишалося в його серці найменшого місця для Павлинки.

— Кому ти віриш? — доскіпався він, злостячись і нервуючи. Будяк, що наріс за ці тижні в душі, раптом вистиг, вкрився заматерілими колючками і прирік мирно розпочату розмову на невдачу...

— Ти знаєш, кому я вірю,— коротко і холодно відрубав Панас, доводячи Ілька ще до більшої люті.

— З тобою говорити, що з богомільною бабою. Ти їй: «Чорт, бабо», а вона: «Да святиться ім'я твоє...» По-твоєму виходить: по заслугі?.. Мовчиш? Бо сам руку доклав.

— Нам нема про що говорити.

— Я тобі не ворог.

— Хто йде проти справи, якій я служу, він мені ворог.

— Ми служимо одній справі.

— Навряд.

Ілько злісно стиснув щелепи, потім сказав:

— У такому разі хтось із нас помиляється.

— Ні, тут не просто помилка,— заперечив Панас.

Він був холоднокровний і кам'яно спокійний. Таким бував у суперечках хіба що тоді, як мав перед собою явного супротивника і наперед підготувався до цілком безкомпромісної сутички. Панасова витримка впливала до певної міри й на Ілька, і це давало змогу вести розмову принципово, але без жовчних перебільшень.

— Гаразд, я ворог,— сказав Ілько.— Чим доведеш?

— Тобі вже довели.

— Чужим розумом живуть діти. А ти мусив би мати свою думку.

— Моя думка співпадає з думкою партії. Пов-ністю! І я цим горджуся.

— Партія в моїй справі ще слово не сказала, і не квапся загодя приєднувати свій голос.

— Спізнюватись не люблю,— відповів Панас.

— Ні, ти думати не любиш... Сказав хтось там, хтось там має таку думку...

— Як це — хтось там? Тітка Секлета? Так? — спалахнув Панас.— Дурник? Так?.. Ти тямши, що говориш?

— Нехай і сам господь, а я ж урешті не гарбуз ношу на шиї,— крикнув Ілько.

— В такому разі тобі не завадило б згадати Корнелового Івана.

— Я його згадую дуже часто.

— Ну й грець з тобою, згадуй. А від мене відстань.

— Стривай, Панасе.

— Що ти від мене хочеш? — буркнув той, не зупиняючись. У нього знову появилось роздвоєння, нагостреними клинками зіткнулися в душі однорідні поняття — правда і людина; від того зникла холодна твердість, Панас почав нервувати. Було йому дивно і навіть лячно від того, що Ілько все-таки залишався для нього Ільком, а правда, яку готовий був берегти до останку, оберталася образою. Глушачи себе, крикнув:

— Так це що? Ціла рота не в ногу, лише ти один правильно? — Криком відновив у душі лад, сяк-так спарував суперечності й сказав холодно, рішуче: — Зійди з дороги, не плутайся під ногами.

— Я... з дороги?.. Та на чийй я дорозі став?! — Ілько сказав це тихо, майже подихом, але з такою люттю, що Панас швидко подався геть.

У сварці Ілько вилив душу, перекипів. Коли наздогнав на узліссі Павлінку і почув від неї вже знайоме дорікання: «Який ти, Ільку, поганий», почав швидко заспокоюватись. Узяв Павлінку за талію і так міцно пригорнув до себе, що вона ойкнула, стала його лупцювати кулаками по плечу.

— Ведмідь!

— Мабуть, ти кажеш правду, — охоче погодився Ілько. — Я завжди своїми ведмежими лапами полізу не туди, куди слід, притопчу когось ненароком, а потім мене луплять, як сидорову козу... Коли здорово налуплять, тоді починаю розуміти, що діяв неправильно, в душі сварю себе, але розумнішим не стаю. Мене завжди били за незграбність. А є люди, як в'юни: кризь щілинку пролізе і бока не здрапне.

— Ти шкодуєш, що не такий?

— Мабуть, кожен із нас шкодує, що не є найдосконаліший.

— Якби я мала силу, усіх людей зробила б однаковими.

— Добре, що ти не маєш сили.

— Ні, а й справді, — перебила Павлінка, захопившись своєю наївною думкою. — Уяви собі: всі однаково розумні, гарні... ніхто нікому не заздрить...

— Ой і не цікаво було б жити на світі.

— Та-бо не смійся, Ільку, я серйозно.

— Ну, коли вже задумала серйозно, то зроби для мене виняток: залиши таким, як я є. — Ілько засміявся, і щось неоформлене, образливе полізло в голову, зіпсувало настрої. Продовжив злорадно: — Чудово! Ні своєї думки, ні поглядів, ні обличчя... На сільраді складуть річний план шлюбів з точними іменами і терміном виконання, словом... чудово...

— Але чого ти скипів? — здивувалася Павлінка.

— Дурниці говориш.

— Ти став просто неможливий.

Ілько схаменувся і попросив:

— Пробач, будь ласка... Коли кішці прищемлять хвіст, вона дряпає того, хто з нею грається.

— Якщо обридла тобі, скажи — і я піду. Але не муч,— злою рішучістю спалахнула Павлінка.

У хвилини гніву в ній важко було впізнати добру, ласкаво-послушну дівчину, з хорошого, вибуялого підлітка враз перетворювалася в бувалу вдову-солдатку, що мала за спиною чималий вантаж пережитого. З нею тоді можна було розмовляти тільки як з рівною.

— Я тебе люблю, ти це знаєш,— сказав Ілько.

— Ти нікого не любиш, окрім себе... Я тобі потрібна, як тепла одежка на зиму, а весною мене кинеш. Ти лише до часу грієшся моїм коханням, поки не прийде та, котра тобі до серця.

Ображена, вона говорила Ількові ту правду, в якій він не признавався навіть собі. Мовчав, бо не було тих слів, якими міг би заперечити, обманювати ж її порожніми обіцянками чи ухилитися від чесної відповіді було годі. Розумів: мусить зараз же на щось зважитися, аби припинити подвійну гру. Та яким широким не здавалось би розпуття, а людині йти тільки однією стежкою.

Дорога вивела з лісу, перекинулася через острівець березового молодняка до кісничі. Повітря пахло бухкими березовими бруньками, віддавало по-весняному кислуватим смаком застоюлої в яругах води і ранньої болотяної зелені. На затоці невеликої луки, вклиненої в березник, самотньо тягнув до неба чорні покручені пазури старезний дуб; його вже кілька разів палила блискавка, але доклати не могла.

Павлінка зупинилася біля дуба й сказала:

— Дальше я з тобою не піду.

— Ну чого ти, Павлінко?

— Іди,— сказала вередливо, потім виправилась: — Ідіть, Ільку Івановичу.

— Павлінко,— схопив її Ілько за руки.— Не можу я без тебе. Невже й ти не розумієш? Отакий я, як цей дуб... вигорілий... чорний в душі. Пробач, як щось...

— Ідіть,— злісно відштовхнулася від нього.— Я рабую бути не хочу.

Схопила в руки поли спідниці і за мить уже сховалася за переліском, лише тихе сплескування кроків долинало до Ілька, било докором: «Що ти робиш з нею? Чого, власне, зволікаєш?»

Після того вони не зустрічалися. Ілько майже безвихідно сидів у комірчині, ретельно перечитував усе, що трапляло під руки: мав твердий намір вступати до університету. «Я доведу... Ще мене побачите». Щодня біля обіду, коли вулицею з сумкою, з якої стирчали пачки газет, проходив шепелявий Липка, Ілько виходив за ворота. «Сьогодні вже напевне»,— думав він.

— Нема, нічого вам нема, Ільку Івановичу,— винувато казав листоноша і плескав долонею по сумці.— Може, ще буде.— Перекидав сумку з живота на бік, притискав її ліктем і поспішав.

Повертаючись до своєї комірчини ні з чим, Ілько довго потім не міг узяти в руки книжку. Весняні дні, що шумували по схилах, по свіжих ораніях, і радісні сільські турботи кидали його в нервові збудження.

Якось — саме під чорний настрій — Данило поскаржився на нестачу робочих рук, маючи при цьому недвозначну думку, й Ілько розійшовся:

— Наймитом хочеш зробити? Ні, я не підйду для такої ролі... І кому грабаєш, кому гребеш, ненаситний?

— Не лишу землю вакувати,— розгубився Данило.

— Ні, ти боїшся, що заберуть її. Бережеш куркульське добро від людей.

Припертий до стіни, Данило незграбно вислизав, а далі й собі скипів:

— Ти в моє життя, Ільку, не лізь. Сам управляюся.

— Погано ти з ним управляєшся.

— Кому не на зуб, най не дивиться, а мені добре й так.

— Смакує, значить, наймитування.

— Ліпше, як старцювання.

— Я до тебе не просився,— відповів Ілько, добитий влучним ударом. Пішов у комірчину, взяв чемодан. Вийшов, Данила не застав. Умисне сховався, щоб не кривити душею, мовляв: «Залишайся, ну чого там, погарячилися».

— Пішов, нахлібник,— промимрив Козареві, досадуючи і потішаючись.

— Но-но,— зламав той невдоволено брову.— Нечесно від тебе, не по-християнському.

— На дармоїда робити не буду.

— Думаєш ти не головою... Ягня для вовка не шкодує, бо з голоду вовк тебе з'їсть, а ягням у капкан його заманиш... Но-но, чоловік на те має голову на шиї, щоби з неї якусь користь узяти.

Данило зрозумів, що дав маху, але зарадити вже не міг.

18

Робота натискала, не було коли й дихнути. За весну Данило зморився, аж вилиці загострилися, обпікся під сонцем та вітрами дочорна, лише синюваті білки виблискували по-циганському. Затверділа, закорявіла в роботі й Анця. Зустрічалися вони з Данилом лише поночі, та й то розмови між ними не було. Скаже Данило: «Ти підеш завтра з волами туди, а я отуди» — і на тому вся сімейна розмова. Іноді, лягаючи, Данило думав: «Біс його вхопи з таким життям. Ні поїсти теплого, ні виспатися, а за що, власне? Не своє орю. Ні, більше ні святому. Для мене

вистачить. З'ялищу, най забирають». А вранці до схід сонця знову на ногах, знову, протираючи невиспані очі, бігла з дійницею до корів Анця. Нарізно снідали — хто коли міг, тоді й викраював для їжі скупі хвилини — й запрятали без зайвої розмови. І спалахнула між ними розмова раптово, як гроза. Якимось за сніданком Анця нагадала про Корнелову Марію, що, мовляв, пора б ужен їй зорати, і Данила прорвало:

— Чи я сільський слуга, щоб за всіх журився? Роби, як кінь, а ще і їсти не зварить. Смак теплої страви забудь!

— Розірватися маю? — недобрим блиснули Анцині очі. — Чи я сплю? Ти скажи, чи я сплю-вилежуюся? Запріг мене не гірше вола...

В ній теж зібрався накип невдоволення, навіть чекала нагоди, щоб сказати все Данилові.

— Я тебе запріг? — лютував Данило. — Це я тебе запріг? За своє стараюся чи за твое?.. Слуга я тут!

— А я служниця!

— Нікуди більше, з мене вистачить! Досить! На когось робити не буду! — гримнув дверима і вибіг з хати.

Сів на цямрині колодязя, і погляд упав на кістляву, чорну, як головешка, руку. «Ось ціпок, шкіра та кістка», — пошкодував себе. Анці, як та вийшла запрягати, кинув строго:

— Сиди вдома!

— На мене не гримай. Я Марії обіцяла.

Уперше за час спільного життя зробила чоловікові наперекір. Недобрим поглядом провів жінку за ворота і засопів, як ковальський міх. Схопив під повіткою ковдру, на якій спав Лука, розстелив її за хлівом на вигрівку і ліг. «Робіть, як знаєте, а слуга своє вже зробив. Най забирають до останнього клаптика — не пошкодую. Не моє воно». Крізь вузькі щілини вий бачив, як на схилі горбилися в плузі чиїсь корови, чув, як у хліві стукали по мостині коні. Звівся спочатку на лікті, а потім нехотя став на ноги. Усе ще приговорюючи: «Най забирають, берегти Козарево добро не буду», пішов у хлів. Керований невідвладною силою, почав запрягати. Ще викурив цигарку. Трохи заспокоївшись, сів у віз і лягнув батою. Виправдуючись перед собою, сказав: «На Чортовому горбі зорю, бо воно моє». Тільки виїхав на вулицю, як перед ним постав Спаситель. Данило притягнув віжки.

— Орати думаєш? — спитав чоловіка. Поки той збирався щось відповісти, наказав: — Сідай.

— Та що ти, з неба звалився? Побіжу по насіння та й жоні скажу, щоб обід варила.

— Сідай.

Розвернув віз у вузькій вуличці й погнав на Верхній кінець до Спасителя. Звідти поїхали навпростець ще не наїждженою польовою дорогою. Ощасливлений Спаситель охоче гомонів, шулячи маленькі — під червоними віями — очіци.

— Тяжко бідному чоловікові... Своя влада, а тяжко. Дірка на дірці. По-новому, либонь, треба господарювати, спільно братися.

Данило блимнув синюватими білками, що зблиснули на чорноті лица, мов яйця в чорній бабиній ряднині, і не відповів. Уп'яв зір у дорогу, що злегка курилася, нагадуючи томливу літню спеку. Чомусь повернулось у голову давнє: збезлюдніле село з тонким вереском дітвори і журливим голосом циганабляхаря, що замітає широкими штанами порох по дорозі, протяжно волаючи в порожні двори: «Горщики, відра лата-а-ати, гей!» Гадка ця напливла ніби й ні до чого, але так чітко розмежувала дві долі в житті Данила, що він, повернувшись до Спасителя, сказав:

— Чоловік і в раю буде носом крутити... Усе йому недобре.

— Га-а-а,— потішений, на ціле обличчя осміхнувся Спаситель.— Правду кажеш, Даниле. Чоловік такий, ненаситний. Світ загарбає до себе, а носом буде крутити: «Погано». То від минулого тягнеться та людська ненаситність. Воно як було: гріб кожен до себе, запасався, як білка горішками на зиму...

— При соціалізмі хіба такого не буде... при повному соціалізмі?

— При соціалізмі?— здивувався Спаситель з недоречного питання.— Зло, Даниле,— як та тінь: сонце вище, а тінь під ноги ховається... Для чого буде чоловік гарбати, коли знає, що і завтра буде світлий день, і післязавтра?

— Не знаю,— буркнув Данило.

Спаситель метушливо поправив під сидінням сіно і докладно почав оповідати про якихось чоловіка та жінку, що в своїй ненаситності дійшли до трагедії. Данило спідлоба косо поглядав на Спасителя, ганяв на вилицях жовна. «Про мене говорить, навчає. Бо то і в нас з Анцею недобре починає йти».

— ...Через рік-другий докупили латочку до своєї платочки,— жестикулюючи, розповідав мудрець.— А там ще за роками і— копіечку до копіечки, карбованець до карбованця, диви — і на ноги стали: і хліб, і одіжка, і земляця, і якась худобина в хліві... Лише би собі жити, та ні: мало їм, у людей більше... Жадоба, жадоба, Даниле. Уподобали собі газдівський маєток, що на продажу був. Та так їм той маєток упав у голову, що просто біда.

— Купимо, каже чоловік,— докинув Данило кепкуючи.

— Я тобі, либонь, уже розповідав?

— Ні, я так... із свого беру, із життя тобто,— засіпав Данило віжками.

— Ага, значить, я правильно веду.— Спаситель встроїв руку в кишеню, в другу і болісно зморщився.— Но, пек би йому. Налетів ти на мене, як дощ на сухе сіно, що й тютюн забув.

— Курить,— запропонував Данило свій кисет.

— Жовтенький, пахучий,— нюхав Спаситель дрібно насічений тютюн.— Живеш, неборе! У мамі під серцем такого статку не мав.

— Заздрите?

— Боронь боже,— замотав Спаситель руками.— Чи мало мені Козарево ярмо шию натерло?.. А тютюнець добрий... Та на чому то я? Ага, купувати, значиться. А тут — гроші. На великого пса і палицю велику треба брати... Скупляться, недоїдають і обдерлися, як той чорт восени. Ще й ненависть поміж них пішла. Бо то, неборе, жадоба з сваркою — дружки рідні.

Данило знову глянув на Спасителя і східно осміхнувся.

— Зібрали якомсь грошенята і ради собі з ними не дадуть, злодіїв бояться. То в скриню сховають, то в постіль у соломі, потім загребли гроші під піч. Але чоловікові і так спокою нема — всюди йому злодії ввижаються. Сокиру з собою до ліжка почав класти. А раз йому сон такий приснився, ніби злодії в хату забралися. Прокинувся він від страху, глянь,— Спаситель до шепоту понизив голос, зробив страшні очі,— а воно так і є: шось чорне ворухиться біля печі, гроші вигрібає. Чоловік за сокиру — і ррраз...

— Зарубав злодія? — здивувався Данило, чекаючи іншого кінця.

— Не злодія, Даниле, а жону свою. Погнала її біда серед ночі перевірити, чи гроші хтось не вкрав, бо і в неї був недобрий сон.

— Вигадка,— кинув Данило невдоволено, а про себе: «Мене повчає, залякує».

Коні пішли мочаристою кісницею, що ощетилилася густою поростою молодої трави: на місцях осінніх пожеж (випалювали куші), що розтеклися пагінням у різні боки, обпеченим, неживим тілом чорніла гола земля. З-під ніг коней випурхнув маленький жайвір і, описавши дугу, злетів у небо, сиплючи понад полем чарівний спів. Спаситель на ходу сплигнув з воза, натужно випростався і поскарживсь:

— Ніби вчора бігав у попівський сад красти груші-іванянки, а то глянь: і пожувати ті груші богма-чим. А життя тільки починає наладжуватися.

— Поки воно наладиться, тобі буде вже не солодке... Відколи світ стоїть, люди надіються на добре, а його пес із'їв.

— Ой, не кажи дурниці.

— У біблійі написано, що ще стародавні євреї чекали якогось месію,— продовжив Данило,— а його і нині нема.

— Лінюхи та дурні і зморуть, месію виглядаючи, а розумний чоловік не чекає, щоб жарений голуб у рот залетів... Он як взялися, як ті бджоли у теплу днину.

Данило не вмів сперечатись і швидко замовкав, але в душі залишався на своєму. Він думав так повільно, що часто потрібна думка викільчувалася в мозку лише тоді, коли вже ставала зайвою. На вузькій нивці, що коромислом зігнулася понад ярмом, Данило зупинив коней. Познімали з воза снастя і, не гаючи часу, перепрягли коней у плуг.

Данило накинув на шию віжки, ляснув у повітрі батоном і впригинці, пильнуючи, щоб не воратися в чуже, пішов по свіжій борозні. «Як бджоли, кажеш, узялися? — несподівано прийшла відповідь на Спасителеві слова.— Де би й ні. Бджоли несуть у спільний вулик, а люди — кожен до себе гарбає. Я вже бачу, куди воно йде... І дарма ти мені дурні притчі розповідаєш. Знаю я вас, проповідників. Ілько теж проповідував, поки йому хвіст не примісили».

Уже через кілька гонів Данило відчув у всьому тілі лому. На боронуванні передав коней Спасителеві, а сам приліг над яром і хутко заснув. Прокинувся лише на окрик Спасителя, коли вся робота була закінчена. В нього був поганий настрій, на серці лежав якийсь тягар. «Мабуть, я мав поганий сон. Я тепер до того перевтомився, що навіть сни не пам'ятаю. Сплю як камінь». Лише в дорозі, коли вітер освіжив напечену сонцем голову, згадав: «Так, посварилися ми з нею. Недобре в нас починається...» Але не тільки це було причиною такого настрою. Непокоїла суперечливість думок, нез'ясоване ставлення до життя.

— Ти віриш у комунізм? — спитав Спасителя.

— А хто не вірить?

Данило насупився. Його раптом образила тверда Спасителева впевненість, бо в самого її не було. І лише для того, щоб дошкулити щасливцеві, покористувався Козаревою думкою:

— А в рай віриш?

Спаситель здивовано закліпав, не знаходячи відразу логічного зв'язку між Даниловими запитаннями, а той, відчувши себе переможцем, повеселішав і, знічев'я погукуючи на коней, подумав: «Я, неборе, вірю в те, що в руці тримаю, а на далеке зоритись не вмю. То ще таке: може, буде, а може, не буде. А ставити на карту не хочу... Поки до біди не прийшло, землю з рук не випущу».

— Козаревим розумом живеш? Свого начисто позбувся? — несподівано огрів його Спаситель.

Данило почервонів і якомсь дерев'яно ошкірився. Він тепер вважав себе поважним чоловіком, і не було йому гіршої образи, як та, котру завдав Спаситель.

— Злазь! — наказав коротко, зупинивши коней.

— Тхне від тебе Козарем, як від шолудивой вівці гноєм.

— Злазь, кажу! — ще раз повторив Данило.

Не повертаючи додому, погнав просто до Чортового горба. Навпроти кам'яного хреста зняв капелюх, по-козарівському дрібно перехрестився і цим негаданим учинком завдав собі ще більшої образи.

19

Весна прискорила пульс, усі квапилися, кожен хотів устигнути, й ніхто не встигав. Земля пересихала, на підвищеннях

за орачами куріло, наче добрива розсівали за собою. Безкінні, чия земля нудилася за насінням і буйно гнала бур'яни, оббивали пороги тим, у кого було якесь домучене тягло, але даремно.

— Роби щось, Кириле,— перестрівали вони Рябого.

А той стурбовано розводив руками, бідкався:

— Гой, люди, та чи сам я в плуга впряжуся?

Нестача тягла була тільки на руку рвачам: правила за оранку нечуване й орали, що сорока пазурами дряпала: мілко, грудкувато.

Панас, запряжений у шкільну хуру, мало знав селянські турботи, не чіпали вони його своїм дерким нутром. Своїми клопотами селяни з ним не ділилися, а коли набивався, в замішанні заспокоювали: «Та байдуже, вчителю, тягнемо якось». А втім, і часу не вистачало для сільських справ: шкільна робота заїдала, стриножувала туго — коліно під саме підборіддя. Усі вісім класів — на двох учителів... Після другої зміни виходив з класу, як з лазні.

Хоч справи в школі йшли і не блискуче, та все ж здоровий пульс забився в стінах, розмальованих патьоками; радували Панаса, як удову пізні кохання, переповнені діворою класи, проганяли наглу фізичну втому. Тяжко дався цей успіх, не раз доходив Панас до крайнощів, часто скривджено схлипувала Їринка, що першою відчула на собі тверду владу нового завідувача школи.

— Не плач,— замість утішання сварив її Панас. Шкодував дівчину, та виду не подавав.— На фронті доводилося й важче, але сльозу не пускали.

— Я не на фронті,— заперечувала дівчина.

— Помиляєшся. Фронт тепер перемістився сюди, тут наша передова. Так? І перестань, будь ласка, хникати.

— А я кину роботу. Не буду я з тобою працювати.

— Зі мною не працюй, а з дітьми — зобов'язана. І нема чого паніку розводити. Ось наведемо повний лад, а тоді сядемо отут і виплачемо дуєтом за все. Може, і я змучився, ти не думаєш?

— Ти з заліза вилитий.

— Нічого ти не знаєш, Їринко. Так?.. А може, й мені хочеться часом стати і завити на місяць... Люди всі з одинакового матеріалу зліплені, тільки одні той матеріал розбавляють сльозами і роблять з нього тісто, інші ж випалюють на вогні так, що дзвонить.

Собі не шукав Панас у житті полегкот, та не терпів, щоби й інші тягнули у півсили. Не робив скидок й Їринці — цій тендітній дівчині, що пішла в нелегке післявоєнне життя прямо з учнівської парти, ще й не закінчивши училища. Під рукою Панаса вона хутко мужніла, у всіх на очах позбувалася наївних школярських мрій.

З настанням весни Панас узявся ремонтувати напівзруйновану синагогу, де мали розміститися чотири класи.

— На мою допомогу не розраховуй,— на першому ж кроці вперся Рябий.— Ти знаєш, скільки там роботи? А матеріал де візьмеш: скло, черепицю, дошки?..

— Сир та масло рахувати — галушок не їсти.

— Роби, як хочеш.

У вербну неділю Панас вивів на будівництво старшокласників. Селом діти йшли з піснями. Панас ступав попереду босоногої колони, глушив тонкий дитячий дискант своїм чоловічим голо-сом. З-поза церковної огради висипали на вулицю баби, за-плювалися:

— Тьху, пропасник! І неділі йому нема, дітей невинних на гріх спокусив.

— Покарай його, пречиста,— заклично кидала хрести чорна, як сажотрус, бабка Черевканя.

Робота закипіла по-артільному. Разом з дітворою копав Панас глину, носив з річки воду, місив ногами. Робота з дітьми завжди приносила йому вітху, моральне задоволення, а водночас — тихе ниття в грудях, бо інше бачив він поза школою. «Чому не можу я так з людьми?» — мучив його темний докір. У відповідь лізло в голову непрохане: «Клин вибивають клином».

За два тижні мозольної, але веселої дитячої післяурочної роботи справа дійшла до мурування саманних стін. Але весняні роботи прикували селян до поля, до городів — дарма умовляли вчителі підсобити школі. «Гаразд,— думалося Панасові.— Не святі горшки ліплять. Так?» На свій ризик залишив дообідню зміну на їринку, а сам з десятком переростків подався до синагоги. Почав з внутрішньої стіни, що мала перегородити простору залу на дві кімнати.

Кривою росла стіна під невидими руками, кладена на неутрамбованому фундаменті. «Байдуже,— бадьорив помічників.— З того не стріляють».

Зате на другий день довелося починати все від основи: уночі хтось розвалив стіну, понівечив саман і нехитре мулярське снастя. Панас пережив страшну внутрішню бурю, годин зо дві сидів заляккло на купі битого саману, долонею притримував висок. Прийшла дітвора і з щирим обуренням почала ляяти невідомого шкідника.

— Ми таки, хлопці, своє зробимо,— сказав з твердою і веселою впевненістю.— Знаєте, як ми на фронті? Тільки наладили пере-праву, а тут налетіли фашисти, розбомбили доценту. Так? Ми знову наладили, а фашист знову... П'ять разів наводили, а все-таки переправилися. Головне: не панікувати. Він на те й ворог, щоб шкодити, а ми на те будівники комунізму, щоб будувати... Правда, хлопці?

— Правда, Панасе Микитовичу,— погодилися діти, умить піддавшись бадьорому настроєві вчителя.

— Ну то як, почнемо?

— Почнемо, почнемо,— загаласував веселий хор.

— От і добре... А ворога боятись не треба. У нашому житті шкідник довго не втримається. Як би глибоко не закопувався, а життя його виштовхне зі сховку.

Жваво скинув гімнастерку і взявся розкидати битий саман; з веселим гомоном накиннулися на глиняну купу учні.

— Панасе Микитовичу, а ви нам розкажіть про війну,— просив хтось із дітей.

Дружна робота, фронтові спогади заховали від допитливих дитячих очей тяжкий настрій, загнали його вглиб, і там залишився він, як внутрішня рана. Тікаючи від нерадісних гірнянських буднів, Панас охоче заводив думку в минуле, в окопи, до старих друзів. Разом з ним, захоплені розповіддю, ішли учні, ішли по-дитячому весело й безтурботно, як у далеку пригодницьку мандрівку; і чим у страшніші ситуації ставила їх уявна війна, тим вони робились веселішими. Панаса спочатку дивувало дитяче ставлення до подій, а потім зрозумів причину і насторожив себе: «Чому я їм говорю неправду? Адже війна потворна, а я перетворюю її в бабусину казку, видаю себе бозна за якого героя. А втім, я чомусь ховаю правду і від себе, хочу довести собі, що там було добре, а тут погано».

— Все це, хлопчики, було не так,— сказав з властивою йому в ставленні до дітей щирістю,— не так просто... І зовсім я не казковий герой.

Саман за саманом піднімалася стіна вгору. На одній половині вона вже сягнула понад двометрову висоту і трохи накренилася. Помічений брак боляче дошкулив Панаса. Він відступився на кілька кроків, стурбовано звуженими очима міряв помітне відхилення від вертикалі.

— Все це, хлопчики, було не так...— повторив бездумно, міркуючи над тим, що зробити з стіною.

— Панасе Микитовичу, а то правда, що ви і зовсім не воювали? — поцікавився хтось із хлопчаків, по-своєму зрозумівши вчителеву щирість.

— Чому не воював? — жваво перепитав Панас.

Багато вигадок чув про себе, але це було щось нове і неймовірне. Він таки винудив дітей на відвертість (а втім, це було зовсім не важко), і йому розповіли таке, що Панас опісля вже не міг бути спокійним.

— На сьогодні досить,— сказав учням.— Ідіть до школи.

— Ми підемо з вами, Панасе Микитовичу,— почіплялись діти йому за руки.

— Ні, ні, я ще тут...— заперечив рішуче, маючи на меті без свідків виправити мулярський брак.

Як діти пішли, він кілька разів обережно торкнувся стіни пальцями, потім обома руками вперся у неї і злегка штовхнув. «Вони мене прирівняли до оцього, що в Поточині. Цікава логіка». Напер' сильніше. «Виходить, я фашистський поліцай, а тепер тут ховаюся... з чужими документами... А батько, виявляється,

розстріляний за антирадянську діяльність. Звідки це вони взяли?» Стіна подалася від основи, стала на бажане місце, але як тільки Панас відняв руки, вона почала йти на нього, як поставлена сторч дошка. Хотів відступитись, але, задкуючи, впав горілиць на купу саману і в ту ж мить був накритий з головою. Насилу визволившись з-під завалу, обдряпанний, замащений свіжим глиняним місивом і лихий як чорт, пішов у сільраду.

— Давай мені мулярів,— сказав Рябому.

— Що трапилось? — заметушився той.— Покалічило?.. Лице в крові. Хоч умийся, бо ще людей налякаєш.

— Я кажу: муляра дай. Так?

— Ось на,— вивернув Рябий кишеню, не зводячи з Панаса здивованих і наляканих очей.— Побився з кимось, чи що?

— Стіна завалилася. Ясно?

— Гой, неборе, ще жебраком себе поставиш зі своєю гарячою головою. Бо кажу: почекай, світ не горить...

— Чого чекати? Щоб на голови дітям завалилася ота стара халупа? Тоді спохватишся? Вона тільки на чесному слові й тримається.

— Не бійся, стара халупа ще й твоїх дітей вислужить,— заспокоїв Рябий.— То з чистого дуба визрублена.

— Ти мене не заколилуй, Петровичу, бо все одно не засну. Я від тебе муляра прошу.

— Та де ж візьму я його? — забідкався Рябий.— Почекай, най люди обсяються. Школа в ліс не втече, а земля чекати не буде. Чи ти не бачиш, що робиться?

Але встояти перед Панасовою впертістю було годі.

— Грицю! — гукнув Рябий до дверей.— Де тебе нечисте понесло?

Десь у коридорі загунали кульгаві кроки, потім у прочіл дверей просунулася голова.

— Майстра нам треба до школи... Ану, збігай до Іваня,— наказав Рябий.

Повернувся Гриць від Іваня десь через півгодини.

— Га, не йде, не хоче. Кажу: Панас Микитович просив, а він мені відкусив таке слово, що й тепер на зубах скрипить.

— От так...— мовив Панас пригнічено, озираючись навколо, наче хотів когось тут побачити, кому можна було б сказати якусь потаємну думку, але він нікого не побачив.

— А з сівбою як? — спитав лагідним і дещо кволим голосом.

— Як?.. Як?..— безглуздо засіпався Рябий.— Дорізує — ось як. Люди лають, а я вислужую... Сміються ці опришки з нашого графіка, кожен оре тому, хто більше платить.

Панас, здавалося, більше не слухав; він глибоко дихав, а очі його спочивали на порожнечі за вікном. Часто впадав він у цей дивний стан спокою, коли навколо відчувалася безмежна порожнеча. Було таке чуття, що коли б поворухнувся, напевно, по інерції почав би сунутися в тому напрямку, куди зробив

рух, і ніколи не зупинився б. До того полонювало його це почуття, що навіть не пробував ворухнути рукою чи ногою, бо знав, що це було б даремно. «Я тут або збожеволю, або зроблю щось неприпустиме... Урешті я щось мушу зробити». Повільно позбуваючись дивної заляккості, він побачив на столі карафку і зрозумів, що хоче напитися, але тільки зробив до неї один крок, як почав сіпатися висок.

— Зайшли ми... знаєш куди? — спитав Рябого кволим голо-
сом.— В тупик.— І тут зовнішній його спокій несподівано урвався.—
В тупик. Ти це розумієш? Так?.. Ти розумієш, що таке тупик
у партійній роботі? — повторив криком.— По-армійському — це
командир без армії або просто... нуль перекреслений...

Штовхнув ногою стілець, потім сів на нього і хвилину мовчки
безжалісно куйовдив стоячий чуб. Він не розумів, він уперто
нічого не розумів. Навіть не пробував ставити собі запитання:
що не розуміє, бо все від початку і до кінця було неясне,
хаотичне і бридке. Скроня засіпалася дужче, і Панас схопився
на ноги. Сказав тим же високим, здавленим голосом:

— Ні! Цьому врешті треба класти край! Я більше не можу!

— Та хоч умийся, куди таким пропасником між людей? —
зупинив його Рябий.

Сам налив у тазик води, поставив на табуретку, з-під шафи
добув кусень чорного саморобного мила.

У коридорі крізь шпару в дверях старий Гриць вислухав
усю коротеньку розмову, що відбулася між трьома людьми в ка-
бінеті голови. Власне, говорив тільки Олекса Іванович, а ті двоє
оніміло мовчали. Не відповідали навіть тоді, як секретар щось
запитував, а якщо й відповідали, то надто тихо, бо своїми тугу-
ватими вухами Гриць нічого не міг почути, і він навіть почав
побоюватися, що все це сам вигадав, а насправді ніякий секретар
не приїздив і зовсім то не його сердитий голос чути зсередини.
(Гриців мозок від старості до того одряхлів, що не вперше пере-
плутував бажане з дійсністю і часто виставляв себе бохтер перед
людьми в становищі брехуна). Хвороблива стареча цікавість і пе-
куче бажання впевнитися, що це не вигадка, самі підняли Грицеву
руку до клямки. Він відхилив двері лише на кілька сантиметрів
і, потішений побаченням, аж брикнувся. «Га, дивлюся я, а мої
голуби стоять собі у парочці, як мокрі кури під дощем,— уявляв
старий, як буде розповідати людям приємну новину.— А він їх
отак... Так... Так. Так їх, проклятих! А я ще говорив: з людьми
треба по-доброму, по душах. Але ні, щоб послухати старого
чоловіка».

— Ви думали, молодий чоловіче, на що йдете? Ви уявляли
собі результати вашого вчинку? — запитував Олекса Іванович
підвищеним тоном, і в словах були співчуття, образа, бать-
ківська грубувата ніжність.

Панас стояв з похиленою головою, трохи відставивши ногу;

тугу нижню губу прихопив різцем зубів. Якесь суперечливість проглядала в його зовнішності, і важко було вгадати, що переживав він у цю хвилину: каяття, сором, байдужість чи, може, тамований гнів.

А Рябий по-селянському запобігливо горбився, умисне показуючи секретареві свій переляк, розгубленість, нікчемність. Наче долоню між вовчі зуби, квапливо встромляв він у щілини секретаревої мови:

— Винуваті... Не подумали...

— Ото, не подумали... Ні, Кириле... пробачте... Кириле Петровичу, так? Ви, Кириле Петровичу, думаєте міцно.

Можливо, Олекса Іванович нічого й не мав на гадці, та в Рябого виступив на лобі піт. Метушливо розстібнув кожушок, потім комірець сорочки і, вдихнувши на всі груди, підступив до секретаря.

— Олексо Івановичу, я партизанив...— сказав благально, умисне виставляючи тому перед очі знівечену кисть.

— Воювали, а тепер...— перепинив його секретар, не зносячи чужого приниження.— Візьміть себе в руки.

Олекса Іванович якось стомлено посягнув за стільцем і сів, випроставши нездорову ногу, з якої лише недавно вибрали осколок. Черешневий ціпок упав на підлогу, і Рябий спритно підхопив його, обережно, мов скляну річ, положив на стіл.

— Ви офіцер? — звернувся Олекса Іванович до Панаса.

— Старшим лейтенантом демобілізувався,— відповів похмуро, не підводячи голови.

— Скільки вам років?

— Двадцять три.

— Що ви?.. Що ви? — Він не міг повірити, що цьому похмурому, кремезному чоловікові тільки двадцять три. Уявно порівнював його зі своїм молодшим сином, якому зараз теж було б стільки, і бачив між ровесниками величезний контраст. «А може, й Володя мій у війні змужнів, постарішав, і я би його не впізнав,— думав Олекса Іванович.— Хтось сказав, що на війні люди старішають по годинах». І в одну мить, здоланий якоюсь внутрішньою мукою, перетворився він із грізного секретаря окружкому в звичайного гірнянського дядька, стомленого цілоденною важкою роботою. В такому стані хотілося бути з ним запанібрата, ділитися своїми думками, разом крутити в газету зеленкуватий самосад.

— Олексо Івановичу, порадьте, що нам робити? — скористався зручним моментом Рябий.

— З чим?

— Та... з сівбою...

— Сівба — це просто, а от...— знизу уверх повів очима по Панасові, надовго, зосереджено затримав їх на його непроникливому обличчі. Так дивляться на людину, в якій невиразно вгадується знайомий.— Солдати вас любили?

Панасові питання здалося несподіваним і недоречним, він на нього не міг відповісти, і хотілося буркнути зухвало: «Я не дівчина, щоб мене любили».

— Не знаєте...— перепитав Олекса Іванович.— Та що, власне, кладете ви в основу своєї діяльності, молодий чоловіче?

Панас затремтів і сказав різко:

— Олексо Івановичу, я живу не для своєї вигоди.

— А для чого? Для роботи?

— Так,— не задумуючись, погодився Панас.

Олекса Іванович незграбно підвівся, накульгуюче ступив до Панаса, взяв його за пряжку пояса.

— Треба жити, молодий чоловіче, для щастя,— сказав по-вчительському роздільно.

— Щастя — в роботі, Олексо Івановичу.

— У якій?.. В оцій вашій?.. У криках, погрозах? У цьому ви знаходите щастя?

— Я пробував умовляти по-доброму, переконував.

— Треба не пробувати, а робити... І тільки по-доброму! Тільки по-доброму! Ми зводимо найсвітлішу будову, а ви в її стіни кладете мерзоту... Облиште! Припиніть, молодий чоловіче. У партійній роботі це найстрашніше — зневіра в гуманні начала, підозра всіх у підлості, а звідси — кавалерійський штурм і так далі, і так далі...

— Олексо Івановичу...— затнувся Панас.

— Ну-ну, я вас слухаю. А втім, ходімо звідси, тут страшенно непривітно.

На вулиці він узяв Панаса і Рябого під руки й повторив:

— Ну-ну, я вас слухаю.

— На мене тут усі дивляться, як на ворога,— заговорив Панас, густо червоніючи і з неприємністю відчув, як сіпнулася скроня.

— Капітуляція?— зупинився Олекса Іванович, випускаючи Панасову руку.— В такому разі тікайте з села, і чим скоріше, тим краще.

Наче на тому й скінчилося їхнє недовге знайомство. Олекса Іванович визивно не слухав подальші Панасові пояснення, болісно відмахувався від його слів.

Од майдану, на якому сиділо кілька гуртів качок та гусей, пішли вулицею вниз. Навпроти старого обшарпаного будинку школи Олекса Іванович став. Щось думаючи, сердито стукнув об камінь ціпком і сказав з досадою:

— Кабінети собі завели? Для чого?

Рябий зрозумів, що мав Олекса Іванович на увазі, й запобігливо пояснив.

— Ми вже прийняли постанову...

— Щойно?.. Отак ви, Кириле Петровичу, розв'язуєте справи? Сказав начальник — і рука, як по команді.

— Гой ні, Олексо Івановичу... ми радилися, з учителем говорили...

— Нічого ми не говорили,— буркнув Панас.

Із школи висипала на перерву дівтора, жбурнула по селу дзвінким гомоном, завирувало перед хвилиною мовчазне по-двір'я. Хлопчаки обхопили Панаса живим рятівним колом, силоміць поволокли за собою.

— Ідіть, ідіть,— кивнув йому Олекса Іванович, бачачи, що той не знає, як бути.

Розмовляв потім з дітьми, з Іриною Семенівною, а як почався урок, сидів в учительській, мовчазний, прояснілий. Знервовано і співчутливо, як добрий батько, маючи несподівану радість від свого блудного сина, поглядав на Панаса.

— Ну, який-бо ви,— кинув докірливо після уроку й замотав головою.— Незрозумілий... Та вам, молодий чоловіче, суворої догани — і то мало... На вас дивляться селяни знаєте як? На сонце так дивляться в косовицю, вгадуючи, яку погоду віщує. А ви їм показуєтеся тим боком, де плями. І де це таке у вас узялося, в такого молодого?

— Ви мене, Олексо Івановичу, не хочете вислухати.

— Ви самі себе послухайте. Притуліть вухо до свого серця, воно вам порадить. Вас життя не могло огрубити.

— Олексо Івановичу...

— Вас діти люблять? — перебив секретар.

— Люблять.

— От бачите! А чому вони вас люблять, чому вони вам вірять?..

Панас більше не зважав на запитання, ні на те, слухають його чи ні. У нього була незаперечна правда, вивірена життям. Досі він гнав ту правду від себе, та зараз піддався, повірив їй сповна. Не маючи ні порошинки на совісті, вперше простелив її перед чужою людиною на перевірку, як стелять навесні жінки для вибілу сувої конопляного полотна. Не скрізь однаково взяло сонце — там світліше, там темніше. Але ж то не сонце, а сувора історія становлення нового ладу, і не сувій полотна, і Панасове життя, пророцтвенне між лезами боротьби, яку він, Панас, якщо й не виправдував, то принаймні міг пояснити як бандитські постріли у вікно, побої в яру, непокору селян, так і свою нестриманість.

— Так ось як ви розумієте справу! — здивовано розвів Олекса Іванович руками.— Хто вас цьому навчив, молодий чоловіче?

Знову взяв Панаса під руку і спокійно, як старий учитель, почав доводити йому те, що той знав і розумів уже не сьогодні. Ні, в Панаса не було ніяких заперечень проти доводів, але він був ображений і тому ні з чим не погоджувався і насуплено мовчав.

Кілька годин знайомився Олекса Іванович з селом, балакав з людьми, що поралися на городах, навіть пройшов трохи за плугом, а потім щасливо, як хлопчак, котрому дозволили по-пробувати серйозну чоловічу роботу, говорив:

— А правда, непогано в мене виходить? Бачите, рівна борозна.

— Гой, та ще й рівніша, як у найліпшого орача,— без тіні фальші хвалив Рябий.

— Правда? — осміхнувся Олекса Іванович.

— Гой, та щоб так здоров. Бачите, бачите,— нахилився Рябий над ораницею, показуючи огріхи,— отут сказ, не втримав, бідолаха, плуга. У вас же рівненько, ніби ножиком відрізано.

Олекса Іванович насупився і, за звичкою в серйозній розмові торкатися рукою співбесідника, взяв Рябого за лікоть:

— Повір я вашим словам, Кириле Петровичу, завтра піду вчити селянина орати, а я в цьому ділі профан. Ви мене розумієте?

— Та-бо ні, Олексо Івановичу...

— Мене не підведете, я вже старий вовк. Бачите? — зняв капелюха, показуючи густу і сиву,— справді, як у старого вовка,— чуприну.— От я завтра з авторитетної трибуни наговорю вам усяких нісенітниць, а ви будете п'ять хвилин плескати. Правду я кажу?

— Та...— зам'явся Рябий,— либонь, правду...

— А я вам забороняю! — сказав Олекса Іванович строго.— Людям завжди треба говорити правду!

Перед тим, як сісти в розбитий віліс, Олекса Іванович запалив люльку, боком привалився до капота і довго мовчки й зібрано покурював, чомусь не наважуючись від'їхати. Потім ні з цього ні з того спитав:

— Панасе Микитовичу, ви коли востаннє сміялися?

Панас спершу подумав, що той жартує, але серйозний вигляд секретаря говорив інше. Панас затремтів. Відповів різко, навіть різкіше, ніж сам того хотів:

— У статуті партії не записано, що комуніст зобов'язаний сміятися.

— Так... так...— погодився Олекса Іванович.— У статуті таке не записано... А все-таки, якщо я — секретар окружкому — вас зобов'язу? Га?.. Ви повинні сміятися... Розумієте, до чого це я?.. До теплої грубки всі люди горнутья, а холодну ніхто й не помічає... Ну чого ви такий? Боже мій, та я в двадцять три роки всіх дівчат перецілував, усі пісні переспівав, а про танці нічого вже й не кажу.

— Мене життя не балувало, мені було не до пісень,— огризнувся Панас.

— Життя нікого не балує. От ви спитайте Кирила Петровича, як нас доля пестила в партизанах. Але ми сміялися і співали... Ми були всупереч лиху щасливими людьми.

— Я з одинадцяти років взяв життя на свої плечі. Так? — супився Панас, притримуючи долонею скроню.— І ніс не тільки своє.

— Я вас розумію,— співчутливо мовив Олекса Іванович.— Ану, розкажіть, будь ласка.

Панас сердито, розгублено засопів. «Ну якого дідька прилип, чого в душу лізеш?»—промовляло його розчервоніле обличчя і неконтрольовані свідомістю нервові ривки рук.

— Ну, я вас прошу,—повторив Олекса Іванович настійливо.

— Нічого я вам не скажу.

— Ви знаєте, у мене був син. Ваш ровесник... От розмовляю з вами, а в голові думка: «Це ж мій Володя. Він теж був би зараз такий». І знаю, що ви мені чужа людина, а не можу...— Олекса Іванович поколупав мідяним цвяшком у люльці, голосно зітхнув. Минула довга хвилина, поки він підвів голову: — Ну, я вас прошу,—повторив неголосно.

Панас зробив таку вибачливо-розгублену гримасу, наче його просили — і врешті він мусив погодитися — перед людьми зняти з себе весь одяг.

— Ну що...— сказав грізно, а далі соромливо понизив голос і продовжив уривано, вимучено.— В громадянську батько служив у кінноті Будьонного. Так?..

Кожну фразу піднімав він, наче важку гирю: з натугою, з зусиллям кидав її і робив паузи, віддихуючи. Суворонасупленість так і не сходила з його обличчя, зате незабаром тон голосу ледь-ледь змінився, лячно заблукала по ньому нотка ліризму: видно, і сам оповідач пройнявся деяким співчуттям до особистої долі-мачухи.

— Батько мав нагороди... завзятий був... комуніст, але... Я не знаю. Так?.. Ну, словом, зчепився з уповноваженим. Батько вдарив його — і все... на смерть... Потім батька судили, а мати померла від розриву серця. Мене в дитбудинок взяли... Я був для всіх чужий, у технікумі з комсомолу виключили за хуліганство. Мене дражнили, і я не втримався — і все...

— Оце цікаво... оце цікаво...— задумливо повторив Олекса Іванович кілька разів.— До речі, а ви кому-небудь взагалі розповідали про себе? Отак, ніби між іншим.

— Олексо Івановичу,—перебив його Панас з болем і подивом у голосі.

— Я розумію,— жваво погодився секретар.— Я вас розумію, молодий чоловіче. Але хіба можна робити з свого життя таємницю, загадку і так далі? Ану, подумайте... Ви зробили з себе загадку, а ворог відгадав її в свою користь... Ну чого дивитесь? Так, так, я не обмовився — ворог. Він діє, і не будемо закривати на правду очі. Він того й чекає, щоб ви затінили яку-небудь місцинку, отам, у затінку, він і буде діяти. Зло на чистому місці, у всіх на очах, не проросте. Подумайте над цим.

Рябий, як і досі, догідливо осміхався, схвально хитав головою, але між справжнім його настроєм і зовнішньою посмішкою не було найменшої спільності.

Лише тоді, як Олекса Іванович діловито сховав у кишені люльку і кинув шоферові: «Будемо їхати», усміхнувся щиро на ціле обличчя і попросив:

— Приїжджайте, Олексо Івановичу, частіше, ми вам дуже раді.

— Обов'язково, Кириле Петровичу,— весело відповів секретар.— От побалакаємо — позгадуємо партизанські будні. Занудьгував я за хлопцями. До речі, листа сьогодні одержав від нашого Васьки Солов'я. Оженився хлопець. Пригадуєте, отакий маленький Соловейко? «А с-под шапки чубчик так и вьється, гей, так и вьється...» — забіякувато, на манер Васьки Солов'я, заспівав Олекса Іванович і захоплено плеснув по капоту машини.— Ну от що, товариші. Побалакали, полаялись і — крапка. Будемо вважати справу закритою. А вам, Панасе Микитовичу, скажу на вухо: думав витягти на бюро окружкому, та передумав. У школі ви порядок навели. Молодець. За таке треба нагороджувати, і ми це зробимо.— Добув з нагрудної кишені заяложений блокнот, щось розмашисто черкнув олівцем на чистій сторінці і спитав:— Як вашу вчительку звати? Молодець дівчина. Передайте їй мої слова.— Ховаючи блокнот, збентежено пояснив:— Підмога корі великих півкуль. Колись пам'ять була як у чорта, тепер часом забуваю, на якій вулиці мешкаю. Ну,— простягнув на прощання руку, та раптом здивовано опустив її, приглядаючись до Панаса.

Як часто буває в таких випадках, похвала начисто злизала тяжке нашарування від розмови, що велася допіру, Панас якось раптом змінився: зникла з обличчя важка похмурість, на щоках проступив здоровий рум'янець, очі блищали весело і молодод.

— Так ось ви який насправді! — скрикнув Олекса Іванович.— Ось який ви.

Панас збентежено поглянув на себе, нічого не збагнувши.

— Злазьте ви з своїх ходуль, молодий чоловіче,— порадив секретар настійливо.— Злазьте і йдіть до людей такий, який ви є. Чому маскуєте себе під ченця? Ану, давайте на своїх ніжках. Сміливо, сміливо.— І забіякувато штовхнув Панаса в спину, наче той і справді боявся зробити перший крок.

Потім жваво сів у машину, стукнув дверцятами і привітно, світлячи білозубою усмішкою, помахав рукою.

— З тягловою силою ми вам допоможемо,— сказав уже крізь гуркіт мотора.

20

Ілько допомагав Полані ярувати, приводив у хазяйський лад запустіле без чоловічих рук батьківське обійстя. Він ні з ким не зустрічався. З Поланею рідко розмовляв — обопільна замкнутість встановилася між ними. Лише з вусатим Петрюком, що повдовів ще до війни, фронтowymi спогадами розважав душу. Оповідав той про все цікаво, докладно, наче читав із книжки, з дивовижною точністю відтворювала його чіпка пам'ять воєнні події, імена людей, назви поселень. Ілько заслухувався, вдячний

був сусідові за розраду. Та незабаром збагнув, що не ради нього приходять вусачі і не йому хвалиться своїм життям-буттям. Відвідини сусіда стали неприємні — охоче вигадував причину, щоби піти з хати. «Ну що ж, життя є життя,— доводив собі.— Світлою пам'яттю про покійника не проживеш». І все-таки, наперекір здоровому глуздові, не міг зломити себе, погодитися, щоб інший став господарем на цьому обійсті. Хотів, щоб усе лишалося як і багато років, як і в дитинстві. Дощата комора, оборіг, тоненька нитка стежки, кинута поміж дерев на узгірок,— усе це було наївно миле, заспокійливе. Бувало, в дитинстві знав заховатися десь у гущавині саду й відколотися в такий спосіб від усіх неприємностей, від усього світу. Це він охоче робив і зараз.

Якось, окучуючи на городі картоплю, Поланя сказала:

— Перемотається отак чоловік за дрібницями, оглянеться, а вже й жити нема коли.— Стосувалося співчуття її самої, а щоб Ілько не зрозумів, додала строго: — Женитися тобі треба.

Для Ілька це прозвучало: «Заважаєш тут», і він відповів:

— Мабуть, твоя правда.

— Чую, якесь молодичю мавш.

Ілько змовчав. За час, що не бачився з Павлинкою, він часто згадував її з теплотою, народжувалось інколи тужне бажання поділити з нею самоту, але було це не те владне бажання, що єднає на життя. А от тінь Олени йшла за ним невідступно, виснажувала його без жалю. Думалося раніше: зітре час, а виходило навпаки: що менше надії залишалося, тим упертіше рвався до неї.

— Не вагайся,— порадила Поланя, по-своєму зрозумівши Ількову мовчанку.— Не багато чоловікові відміряно. А чекати отак можна без кінця.

— Ти знаєш, що я чекаю.

— Знаю... я знаю... Боюся лише: дарма будеш чекати.

— Так думаєш?

І тепер збагнув ясно: чужий він у родинному гнізді, вивітрив з-поміж стін час усе, що ріднило його з ним.

Він надумав поговорити з Віталієм Гнатовичем, про якого чув багато хорошого. Зате, зустрівшись з цим не дуже привітним з першого погляду чоловіком, він зразу ж надійно приховав своє.

— Просто так, поговорити зайшов.

— І чудово,— зрадів однорукий.— Я вас уже десь бачив. Давайте погуляємо, день такий гарний. Я саме зібрався на прогулянку. Ви не яблунецький?

Проїшли аж за село. Недільний день у полі був безлюдний, лише дорідні хліба весело співали на бугристих нивах, вилискували дрібною попелястою хвилею заколосілі — в рясці квіту — жита. До темної смуги лісу стелилася яскрава зелень. Сліпий — і той побачив би: пройшли по землі благодатні весни, полили її, скупку, запліднюючими дощами.

Розмова між малознайомими велася про різне, невагоме. Їлько важив кожне слово, на прямі питання відповідав ухильно, а всередині було настійливе бажання відкрити душу сповна, вивітрити її в ширій розмові. Чомусь не здавалося перешкодою ні побіжне знайомство з чужим вчителем, ні його зовнішня черствість, що робила негарним позначене втомою обличчя. І все ж він зволікав, довго, з образливою — в першу чергу для себе — настороженістю обмацував співбесідника, приладжуючи місток до його душі.

— Що ви в мені шукаєте? — образився врешті Віталій Гнатович. — Наговорили вам, видно, всяких дурниць.

— Тут про вас говорять тільки хороше, — заспокоїв Їлько.

— Ото й прикро... Хіба треба людину хвалити за те, що вона як-так виконує своє людське призначення? Адже ви образитесь, якщо я почну вас хвалити за те, що досі не накинулись на мене з кулаками?

Мова ніби самопливом пішла в тому напрямку, якого Їлько хотів, і він, ніби до слова прийшлося, розповів свою історію, не сказавши, однак, що про себе говорить, — чув десь ніби таке.

Віталій Гнатович зняв окуляри, сунув їх під пахву короткого обрубка і взявся стурбовано чистити хусточкою скельця, поглядаючи проти неба то в одне, то в друге.

— От бачите, — відповів задумано. — Не завжди об'єктивність визначається більшістю голосів.

— А як ви вважаєте: можливий такий випадок? — спитав Їлько. — Чи можна поєднувати високий ідеал зі злом?

Віталій Гнатович пройшов кілька кроків мовчки, на обличчя його лягла суворість і втома. Згодом різко звів на Їлька очі і сказав:

-- Справа все-таки не в цьому.

— Піду я, — сказав Їлько, відразу втративши всякий інтерес до розмови.

Подаючи руку, Віталій Гнатович ще раз повторив:

— Головне все-таки не в цьому.

— Не знаю... — відповів Їлько ухильно, а в думці додав: «Зацепило б тебе особисто, я би тоді считав: у чому ж саме головне?»

Після обіду Їлько почав збиратися. Ніби чогось шукаючи, пройшов у сіни, заглянув на горище. Жовтавими кригами льоду звисали з бантин крайці сала. В коморі на долівці рябіли глеки з молоком, повні лантухи зерна. «За моєї тямки цього тут ніколи не було». Чим настирливіше дошукувався в цій хатині того, що допомогло б йому відчутти себе в затишку, між рідними, тим більше усвідомлював свій обман. Ішло життя навалом, і не було в ньому затишку дезертирові. Їлько зняв зі стіни братаву фотографію і попросив:

— Візьму собі, вона тут ні до чого.

Та жінка глянула на нього з таким докором, що додав у замішанні:

— Я гадав: у тебе є інша.

— Отут,— показала рукою на груди.— Знав би Іван... Та йди вже, господь з тобою, чи мені, бабі неписьменній, вчити тебе. Я ще пригадую, як тішився Іван, коли в партію тебе прийняли... Ой неладно живеш.

— Живу, як мені відміряли,— буркнув Ілько.

— Могилу відмірюють, а життя кожен міряє для себе сам... та й кладе межу так, щоб усім було зручно.

Ілько схопив у руку чемодан і вибіг з хати. Біля комори вузька стежка вихоплювалася з двору, робила петлю навколо обороту і стрімко пнула на гірку. Колись давно повела вона Ілька,— непримітна, ні на якій карті не позначена, на далекі дороги, між людей. Тепер не чекала його далека дорога, бо тільки в Гірське зібрався, і все ж хвилювався, як ішов упрямці через сад. Поперек усіх Ількових шляхів тепер лежала ваблива, бажана тінь Олени, і мусив іти передусім до неї, бо обходу не було.

Від перевалу подався праворуч і гребенем гори спустився до зруйнованої Зеленькової садиби. Затравило опустіле подвір'я, чорними зубами повистромлювалися з трави стояки тину, дичавів повзучий виноград. Геть викришився старий сад, владно п'ялася зі старого коріння молода пагінь, повнила прогалини. Біля позначки перелазу з кряжистого зітлілого трупа яблуні викрисла тились три чепурні деревця, похилили під тягарем здорового листу тендітне гілля. Ніхто і ніщо, видно, не в силі зупинити цього нестримного руху життя.

З благоговінням стояв Ілько біля обугленого, нецупко залаганого самосійним зіллям старого хижнища. На кам'яних східцях лежав свіжий снопик польового зілля. Крізь густе віття блистіло зелене позахідне — ще без зірок — небо, хутко летіли на гори руді шматки сухих хмар.

Ілько спиною привалився до стовбура, зажмурих очі, і на місці руїни знову піднялася стара хатина, дубова лавиця під горіхом, тин з понастромлюваними на кілочки глиняними глечиками. А всередині wokіл стола — живі побратими.

— Я боровся, три роки був на фронті, а мене зараз відкинули,— поскаржився їм Ілько.— Адже це образливо й підло.

— Так, це підло,— почув відповідь.— Але це не головне. Ти комуніст!

— Я нічим не можу цього довести.

— А серце? Чи каменем воно зробилося?

На цей раз не дійшов він згоди і з найближчими людьми. Пішов, збентежений, не закінчивши розмови. Стара хазяйка — повнотіла Меланчучка — прийняла його з явною неохотою.

— Живіть собі,— сказала неприємно.— Але платити будете щомісяця.

У кімнаті вже все було переставлене по-новому. На стінах знову з'явилися образи, холодно блистів між вікнами на чільному місці бляшаний хрест. І в цьому була своя, зрозуміла Їлькові закономірність: стоять одна проти одної дві сили — одній відступати. Почекав, щоб Меланчучка перестелила постіль, і зразу ліг. Проти скупого місячного сяйва прямо в очі дивилися схрещені холодні леза, й від того Їлько ніяк не міг заснути. Врешті він сердито схопився, зірвав з стіни хрест і кинув його під ліжко. Та розправа була дешевою і безглуздою — не торкнулася вона самої суті: по той бік ідола залишалось найдорожче, і занути було годі.

Ще за холоду починалися на річці роботи, і різноголосий гомін та сміх пливли по долині за водою. На другий день після повернення Їлько з нудьги теж пішов між людей. Робив він старанно, від людей не відставав, та чомусь радості не відчував у своїй роботі, а від того швидко стомлювався.

З-поза крон лип, що полонили довгасте тіло церкви, вихопилося сонце, стало над узгірком, чорна розкрилена тінь хреста сягнула через річку, наче рубель сіно на возі, опоясала село. Їлько підвів голову, і йому спочатку здалося, що хтось величезний стоїть на узгірку, розставивши перед людьми руки, ніби застерігаючи: «Куди ви!»

Зеленим схилом від своєї хати пройшов сліпий Хащівник, навпомацки добрався до хреста і став навколішки. Їлько відвернувся, відійшов за кущі, щоб того не бачити, бо інша постать ввижалася йому на місці сліпого. Він пристав до чоловіків, що борсалися із здоровенним буковим пнищем, сперечаючись зовсім не про те, чим зайняті були їхні руки.

— Ти мозоль спочатку нарви, а тоді будеш годуватися! — крикливо говорив Тернинка, вирячившись сердитими очима на Побійцю.

Той стояв збоку, чвиркав слиною крізь рідкі зуби і нахабно оривався:

— Нарвав уже, та чогось не ліпшає.

— Полуда в тебе на очах.

— Блаженні віруючі, вони царство боже обряцуть, — реготав легінь.

— А ти вір, ти вір, хлопче, — хвацько збив Тернинка на потилицю капелюшиком, ніби готувався до бійки. — Ти мені про плату говориш, а може, мені, скажу я тобі, і вся плата — віра, що залишу по собі слід якийсь.

Віддалік на піщаній улоговині смішила людей Ганька Недорідок:

— ...Стала над гробом та як узялася заводити: «Ой Бондіку мій, Бондіку, як я тебе годувала, — так артистично заводила дівка, що хто проходив берегом, оглядався: де покійник. — Ой Бондіку, я

тобі на останку два яйця зварила-а-а... А яєчка на полиці, а ти лежиш на лавці...»

Ілько затримався на річці допізна. Після денної втоми приємно пестила змучене тіло живлюща прохолода, а в душі залишався неспокій. Викурив із Спасителем цигарку, і разом рушили понад берегом. Унизу дзвінко хлюпотіла вода.

— Нема відповіді? — поцікавився Спаситель.

Ілько промовчав: він не хотів про це згадувати, а втім, саме воно й не давало спокою, бо йшло не в лад з тим, чим жили селяни. Як дьогтьова пляма на нових воротах, чорніло своє на ясному фоні верховинської доли.

— Ви, вчителю, не приймайте близько до серця,— порадив Спаситель.— Ви собі чесно робіть. Добре діло за чоловіком не пропаде.

— Толстовщина,— озлився Ілько.

Спаситель не розумів, що таке толстовщина, і сказав невиразно:

— Воно так... Самому чоловікові видніше.

У голосі селянина, у його ніби безкостих словах Ілько вловив осуд і ще раз повторив із жовчним глузуванням:

— Толстовщина... Хто в тебе каменем, ти в нього хлібом...

Хоч те, про що згодом повів мову селянин-мудрець, і не було по Ількові — плелоса ніби без зв'язку з його долею, а все-таки він дослухався насторожено і неспокійно.

— Людське життя — то діло непросте,— говорив Спаситель.— Якби воно просте, чоловік би собі наївся, напився, як та худобина, та й усе. А він, вчителю, мусить думати, бо землю в руках держить. Корова чи той кінь, до прикладу, відслужив свою службу та й кинув на тому — загребли десь у землю, і нема більше, а за чоловіком так не віддзвонять, щоб начисто відійшов з-поміж живих.

Ілько врешті почав здогадуватись, куди веде Спаситель, і зіщулився.

— Моя стара молиться: «Хліб наш насущний даждь нам днесь», а я їй кажу: чоловік мусить думати і за вчора, і на завтра.

Ілько більше не хотів слухати. Все це знав, з усім погоджувався і проти всього заперечував. Навростець подався до Смереки, щоб у того повечеряти. «Невже я і справді той єфрейтор, якому здається, що всі ступають не в ногу?» — доскіпувався до себе. Перед будинком Смереки зупинився, бо все ще не закінчив думки, але скільки не стояв, а вона прядлася і прядлася без кінця. Тоді до себе з досадою: «Ну що ж, я спробую, руки в мене здорові». Чи був це остаточний намір, чи зла погроза,— все-таки вона принесла якесь полегшення.

Смерека вже перебрався в нову — ще не побілену, під залізним дахом — хату. По двору гасав, гримотячи ланцюжком, молодий вовчак. З погородою і щастям показував господар Ількові

своє оновлене, затекле надійним жирком, як, зрештою, і сам хазяїн, обійстя.

— Кожному я товкмачу: подумай, неборе, ким був,— весело гомонів Смерека.— Овва, до жебрачої торби доходили. А тепер чоловік став на ноги.

— Ти, Семене, скоро Козаря переплигнеш.

— Овва, Козаря! У того землі скільки!

— А в тебе гроші...

— Гроші, вчителю, полова. Що з ними зробить чоловік? Варити їх не буде, а землю не купить, бо не продається. Землі би я прикупив, бо треба якось думати про дітей. Для дітей ми живемо.

— Тільки чи правильно ми думаємо про них? — не Смереку, а себе спитав Ілько.— Повечеряти хотів у тебе.

Замість відповіді Смерека стурбовано поглянув на небо, почав погладжувати кругле підборіддя.

— Дощу би треба благого на посіви.

— Ти мене чуєш, Семене?

— Овва, де би не чув... А ви тепер, вчителю, як? З чого живете?

— З надії.

— Овва, без заробітку — то не життя. Овва, без роботи чоловік довго не протягне.

— Я сьогодні на регулюванні Бистрої робив.

— А,— махнув той рукою.— Там не платять.

— Платять, та ще й добре.

— Справді? — зацікавився крамар.— Ви жартуєте.

— Не жартую, Семене. Але там платять новими грішми, отими, що для дітей, а ти на старі життя своє міряєш.

— Жартуєте,— уже спокійно осміхнувся Смерека.— Вам, учителю, треба подумати про себе.

— А я думаю... Думаю, що ми з тобою однакові. Мабуть, куркульська в нас хватка, паскудна... Ті, що йшли на смерть, не думали, скільки червінців життя їхнє коштує.

— Овва, овва,— бубонів Смерека, нітрохи не бентежачись.— Шкода мені вас, учителю.

— Обох нас треба шкодувати,— нервував Ілько, марно силкуючись довести собі, що немає в нього нічого спільного з Смерекою, що чисте в нього сумління.

— Мене, хвала богу, тепер шкодувати вже не треба.

— Хвалишся. А знаю: витрусився дочиста, хату будуючи.

Смерека прийняв співчуття в прямому значенні й охоче вхопився за нього, щоб затулити свою скупість.

— І не кажіть. Хату будувати — не будку для собаки збивати зі старих дощок.

Розмова з Смерекою так знервувала, що погано спав. До старої прикрості, з якою встиг якось освоїтися, додалося ще й дошкульне почуття схожості з крамарем. І даремно було перебільшувати свою образу, вигадувати десятки доказів для виправдан-

ня: сумління гризло собачими зубами, перетворювало ліжко на твердий камінь.

Прокинувся пізно, але був сонливий: неспокійно проведена ніч дала себе взнаки. Ліг на стіл, підмостивши під голову схрещені руки. У потилицю припікало сонце, гуділи за відчиненим вікном на пізньому огірковому квіті бджоли, поважно квоктала в холодильник квочка. З половини господарів долинала дзеленчання ложок, Меланчучка покрикувала на дітей:

— Квапишся, якби за тобою пси бігли.

Ілько затулив долонями вуха, щоб нічого не чути. Злий на голод, сказав: «Нікуди не піду» і, заспокоївшись на тому, почав дрімати. Може, й справді заснув би, та хтось постукав у двері, і жіночий голос спитав:

— Можна?

Ілько схопився різко, наче його щось уколало. Але замість бажаної жіночої постаті зустрів на порозі враз похолоділими очима бабку Черевканю. Стурбовано і ніяково посміхаючись, Черевканя дістала з-під поли фартуха якийсь клуночок і простягла Ількові.

— Що таке? — спитав здивовано.

— Та то ми, вчителю, щоб вас підтримати в біді... Церковна двадцятка зібрала... Тут яєчка, солонини шматочок. Беріть, вчителю.

Ілько настільки розгубився, що не знав, як поставитися. Нерішуче взяв у руку клуночок, але тут же повернув його Черевкані і сказав тихо, але з таким виразом, що стара не наважилась не послухатись:

— Забирайтеся геть!

Блукаючи опісля за селом, мов на зло, зустрівся з попом. Хотів удати, що не побачив його, або якось обминути, але той уже був у кількох кроках і міг би розцінити такий Ільків поступок малодушністю.

Розмова з попом тільки довершила загалом чорну картину, довела, що залишатись далі так не можна.— «Мямля! — сказав собі.— Врешті, я ж мужчина. Чи, може, думаю, що вона сама прийде? Ось зараз же і піду! Поки не владнаю цієї справи, я не можу розв'язати собі руки». Все-таки, як був біля Глиняникової садиби, завагався і пішов у обхід. «Пошлю Анцю, хай вона спочатку переговорить».

У Козарів застав тільки старого. Той надмірно зрадів Ільковій появі і бідкався Ільковою долею:

— Кожна буква святого писання збудеться. Но-но, тут так і написано: «І стане велике лихо на свій землі іудейській».

Ілько злорадо морщився. «Мені сьогодні таланить на релігійні балачки», — подумав про себе, а старому відповів:

— Я цієї казки давно наївся.

— Но-но, но-но... — у ваганні тихенько крєктав Козар.— Кривдять людей, кривдять... «Аз пошлю на ви диявола в чоловіче-

ській подобі». Чи не диявол, чи не його волею вершиться кривда, зятю?

— Пес вам за зятя.

Козар пропустив образу мимо вух.

— Всіх, усіх чесних людей вимучать, зятям слово моє... Кума Щербака знищили? Но-но, за тебе взялися?

— В одну упряжку з Щербаком мене?

— Но-но, при чому я? Вони тебе запрягли. Всіх чесних людей в одну упряжку: і тебе, і мене, і кума Щербака — всіх. І треба нам, неборе зятю, разом вpirати. Нема чого тягнути врiзнобiч...

— Куди тягнути? — спитав Їлько з удаваною довірою, викликаючи старого на відвертість.

— Ото й воно — куди? Ти вчений, тобі видніше...

Козар ще не осмілів, та одною рукою вже пустився берега, обережно намацуючи в Їлкові свого спільника. Але злий, не-підступний Їлків вигляд, нервово стулені щелепи злякали Козаря. Вчасно схаменувся і пішов по-лисячому, хвостом, замітати кинутий слід.

— Но-но, теляче моє діло: свербити, а ріг короткий, щоб пошкребтати. На старість чоловік і собі не радий. Домучили хвороби, на світ сей озлили... Ой смертонько моя, смертонько, вже й ти мене забула.

Їлько вийшов, стукнувши дверима. Черевканині подарунки, зустріч з попом і нарешті розмова з Козарем сказали йому те, чого досі і в гадці не мав. І було цього досить, щоб відкинути мізерні рештки вагання.

Коли Олена побачила його у воротах, розгублено застигла. Їлько довго морочився з дерев'яною засувкою, а вона капризно вислизала з-під пальців. Урешті штовхнув хвіртку коліном і, не зводячи з Олени очей, повільно рушив до неї. В одну мить, мов та хвіртка під напором дужого коліна, розсунулися всі перешкоди, що досі нездоланною стіною лежали між закоханими, — ніщо наче не заважало зійтися їм і продовжити обірвану війною спільну дорогу.

Впала Їлкові у вічі жінчина худорба, судорожне тремтіння сторч притуленої до губів долоні. Чомусь допіру Їлкові думалося, що Олена кине́ться йому назустріч, скаже щось радісне і налякане. Та Олена стояла на місці, наче залякла, наче вросла в землю, й Їлько притьмом піддався незнамому досі страху, в нього теж почали досадно тремтіти руки. Поки спромігся на якесь слово, Олена стрімголов кинулася за хату, сполохала курей і довго потім кудкудакали вони хором, з'юрбившись біля хліва на купі гною.

Двері до бажаного надійно зачинилися перед Їлком маленьким, квапливим знаком хреста (надовго затямив той судорожний рух Оленої руки зі складеними пучком пальцями), і він урешті збагнув, що стукати даремно, бо не в жіночих руках ключі від тих дверей.

Дотемна працював на будівництві дамби. У денну спеку гнули його кволість і втома, та з вечірнім похолоданням по-жвавішав. Не зчувся, як утягнувся в дружну роботу, як скоїлася з ним дивна переміна — так непомітно наступає похмілля від доброго вина: усі неприємності і труднощі, які ще годину тому здавалися непоборними, втрачають свою значимість, і людина з подивом помічає, що життя хороше. Почекав, поки всі розійдуться, тоді й сам рушив тихенько по бічній стежині. Утішався своїм добрим настроєм, як цінною знахідкою, і твердив собі: «Адже дурниці. В мене здорові руки. Світ не зійшовся клином на школі... І на Олені світ клином не зійшовся. Треба вміти бачити щастя, його багато. Ми часом поступаємо, як діти: робимо собі з звичайних речей кумир, затуляємо ним весь світ і даремно страждаємо. А варто тільки оглянутись wokil».

Мов і справді сподівався побачити десь поблизу щастя, почав оглядатися. Вечір уже сповив долину, відволожив росюю трави, запалив над горами рожеве багаття заходу, і воно палало велично, гордо, повільно гаснучи вгорі, даючи простір шовку неба. На потемнілих горах стерлися денні барви, й лише десь далеко, майже під самою вершиною, тепло ворушилася краплина чабанської ватри. Їлько уявив собі полонинський курінь, вівчарів, що сидять біля вогню і розповідають легенди.

— Щастя так багато, — сказав уголос, весело здригаючись.

Біля крайніх хат надібав Павлинку і невимовно зрадів. Тепер, коли переконався, що Олена для нього втрачена, зовсім іншою відкрилась йому Павлінка. Між ними більше не стояла тинь третьої, і могли зійтися впритул, відчутти повне тепло кохання.

— Я перемучилася, — сказала Павлінка, просячи пробачення за свою жіночу слабкість. — Як хочеш, але не можу.

На ній була голуба спідничка, розкрилена безрукава кофтинка, від чого вона справді скидалася на дівчинку, Їлько оглянувся, чи хтось не бачить, і спритно вхопив Павлінку на руки.

Від неї пахло свіжим, недавно прасованим платтям. Їлько догадувався, що чепурилася для нього.

— Ти ніколи не була такою гарною, — сказав, нахилившись над її обличчям.

— Ой, пусти, — попросила Павлінка, але не пручалася.

— Ти сьогодні схожа на квітку.

Усе ще не позбувшись усталеної в їхніх стосунках скутості, яку відчують захожані при сторонніх очах, коротко поцілував її в губи й обережно опустив на землю. Не чув, коли торкнулася ногами трави, і не міг зрозуміти, чи продовжує тримати її, чи вона стоїть.

— Та чи це й справді ти? — запитав, дивлячись у її блискучі зволожені очі.

— Ти мене не впізнаєш? — засміялася Павлінка. — Ти вже встиг мене забути. — Вона засміялася голосніше, сама не знаючи з чого.

— Ні, я тебе не забув... Але ж ти стала іншою.

Ілька почав бентежити її невиправданий сміх, та притьмом і собі розсміявся, думаючи: «Ну що це я роблю? А втім, хай йому дідько».

— Ну й діти ми,— проказував у захопленні, але те, що вони стали дітьми, не викликало ні подиву, ні заперечення.

А стежка, сива в сутінні, спокійно розмотувалася під їхніми ногами, вела навмання. Ілько отямився біля річки, на тому місці, де вчора сидів з попом. Але вчорашнє тепер здавалося далеким і давно минулим.

— Сядемо? — запропонував Ілько.

Він сів на тому камені, де сидів піп, а Павлінка навпроти. Камені були так близько, що дозволяли не випускати одне одного з рук. Ілько нагнувся і, тримаючи Павлінчину руку в себе на коліні, поцілував її щиколотки, а потім підніс руку до губів і по черзі торкався кожного пальця.

— Сядь біля мене,— попросив він.

Павлінка охоче пересіла.

Вони говорили довго і незв'язно, як говорять закохані. Як потім не старався Ілько пригадати ту цікаву розмову,— не міг. Цікаве й хвилююче було десь далеко поза балачкою, у безсловесних почуттях, у схованій в серцях взаємній теплоті і прагненнях.

— Ходімо, мені холодно,— встала Павлінка, тягнучи Ілька за руку.

За ніч сходили вони, притиснувшись одне до одного, неміряну відстань, дуже натомили ноги, а палке почуття не вгасало, не веліло розлучатися. Бродили по росі, по травах навмання, взуття зовсім промокло і чавкало водою, як після дощу.

— Я вже не можу,— поскаржилася Павлінка.

— Так, пора, мабуть,— погодився Ілько, але він знав, що нікуди вони не підуть з оцих тихих полянок, де ніхто не заважає, де пахне в маленьких копичках сіно, а обороти з низько спущеними шапками, ще майже порожні в цю пору, ваблять і лякають своїм сховком.

Ні Павлінка, ні Ілько потім не пам'ятали, хто запропонував відпочити. Сіна на оборозі було до пояса, всередині — залежане, мабуть, на ньому недавно ночували косарі, щоб до світання взятися до роботи. Павлінка охоче побігла до обороту, та коли Ілько, забравшись на сіно, подав їй руку, вона відсахнулася.

Стояла з опущеною головою, принишкла і розгублена.

— Ну, ходи,— попросив Ілько, дістаючи пальцями її плеча.

Павлінка відсмикнула плече, але присунулася ближче.

— Не треба, Ільку.— Вона це сказала якимсь особливим голо- сом, виділяючи з-поміж усіх звуків «р».

Ілько сів на сіно, звисивши донизу ноги. Павлінка — крок за кроком — відійшла далі, постояла кілька хвилин, потім пройшла за оборіг. За хвилину з протилежного боку зашаруділо сіно,

спочатку обережно, ніби хтось зменею пробував, чи воно добре просохло, а далі голосніше, з розпливчастим вирізненням повільних кроків. Їлько оглянувся через плече. Павлінка сиділа на сіні, підігнувши до підборіддя коліна. Коли Їлько обвинив її рукою за плечі, вона стрепенулася і зашепотіла:

— Їльку, ходімо звідси.

На другий день зустрілися на будівництві дамби. Павлінка так почервоніла, що Їлькові стало незручно. Хотів їй щось сказати, але їй сам відчув на щоках жар і зрадів, що Павлінка подалася з жінками на видолинок. До вечора не наважились підійти одне до одного. Їлько працював з натугою, без найменшого бажання. Хотів з людьми порозмовляти, та, сказавши кілька речень, утрачав інтерес. Жадібно хапався думкою за своє: «Що вона думає про мене?»

Увечері зустрілися на тому ж місці, де їй учора. Обоє щасливо зітхнули, наче скинули з плечей невимовний тягар. «Ой як я мучилася, як хотіла тебе побачити», — говорили трохи засоромлені, але неймовірно щасливі Павлінчині очі.

— Скажи, що ти думаєш про мене? — попросила настійливо.

— Я думаю, що на світі немає милішої від тебе.

— Ти мене обманюєш.

— Я хочу з тобою жити.

Знав би він, що доля готує йому удар, приберіг би їй слова. Та, власне, яка доля! Чорна рука тасувала карти. Притьмом схаменувшись, зваживши, куди йдеться, відступила від того, що вчора ще стверджувалося біблійними цитатами. Ні, виявляється, не гріх рвати церквою скріплений шлюб, коли не скріплений він кров'ю спільного кохання.

За північ повернувшись додому, Їлько сторопів від подиву, від несподіванки.

21

Йосиф пройшов за чимось до світлиці, звідти повернувся до краю розгублений.

— Вона в Їлька, — сказав домашнім, і голос його задрижав. — Меланчучка прибігала.

Гафія очманіло захрестилася. Павлінка вражено підвела голову і продовжувала безцільно, механічно поміщувати в тарілці. Некліпно дивилася на Йосифа, а очі наповнялися сльозами, злякано округлювалися. Через якусь мить обвила голову руками і вибігла з хати. Йосиф розпачливо крутнувся на одній нозі і знову пішов до світлиці. Як згодом заглянула туди Гафія, стояв біля відчиненої шафи, де висіли Оленині плаття.

— Що тут робиш?

Йосиф глянув на неї невидючими, повернутими в себе очима і промовив затаючись:

— Пішла... кинула мене...

Стара витерла фартухом очі, співчутливо шморгнула носом. Дурна, жаліслива гримаса лежала на її зморщеному обличчі, тягла донизу кутики губів.

— Хоч би попередила,— сказав Йосиф.— А-а-а, якось воно...

Сам же казав, сам умовляв: іди, не пропаду,— а от чорні ревнощі кублилися в грудях. Кортіло піти до Їлька (здогадувався, що там Олена, бо як прийшла вчора з церкви, зразу помітив по ній переміну) і запропонувати: віддай, бо лихом скінчиться.

Цілу ніч кулаками штовхала його в груди ця думка, десяток разів викидала з ліжка і гнала на вулицю. Лише як точну звістку принесла Меланчучка, гнів у нього відтанув, перейшов у глуху скаргу.

Одмовившись навідріз від сніданку, вештався по обійстю, зазирає за чимось у всі закутки, немов на чуже обійстя заблукав. В обід, оббігавши всіх сусідів, обгукавши все подвір'я, знайшла його Гафія за хлівом. Уперся лобом об стіну і плакав, вдавлюючи чолом горбаті дубові дошки.

— Іди їсти, прохолоне.

— А-а-а, не хочу, ситий я,— кволо відмахнувся від Гафії.

— Чуване таке — ситий... Журю об'ївся... Іди лише, іди.

Як мало, заштовхала в хату, посадила за стіл. Сама налила йому чарку самогону. Йосиф випив жадбно, цівочка пролилася по підборіддю — так і залишився блискучий мокрий слід. Другу чарку налив собі сам, але вже неповну. Почервонілі очі зробилися туманними, блудними. Заснув за столом. Дарма будила його Гафія, дарма підсувала йому теплі млинці. Він лише тягнув:

— А-а-а, відійдіть, бо вдарю.

— Оказія з чоловіком,— сплеснула стара об поли.

Встав з-за стола у підвечірок, злив на голову холодної води і, хворобливо посвіжілий, сказав тоном, яким говорять про речі добре продумані і зважені:

— Виділю їм трохи хліба, щоб на перший час мали що їсти...

А-а-а, голодують, мабуть... Оленин наділ — за нею, картопля там, кукурудза посіяна...

Ранком взявся насипати в мішки зерно, нарізати витки по-чорнілої від диму ковбаси, прохоплене жовтизною сало... Гафія тупцювала в нього за спиною, в старечій скупості складала в синювату ниточку губи і ронила докірливо:

— Буде вже, Йосифе, буде. Про себе подумай.

— А-а-а, мовчить ви,— гримав на стару і на зло їй пригорщави досипав у мішки.

Посадив стару на віз, і вона зі стиснутими губами вирушила з двору. Йосиф пройшов за нею на вулицю, там сказав:

— Як щось таке, най не соромиться... А-а-а, і її труд у цьому...

— Аякже, аякже,— запізнілою відповіддю обізвалася стара.— Труд... Плюнула йому межі очі, ославила на ціле село, а він ще й посаг...

Всю дорогу не вгамовувалася, а як побачила Олену, розм'якло її жіноче, від природи добре серце. Шмигаючи носом, у жалості промовила:

— Йой, небого, чи надовго цього вистачить? Казала я Йосифові: не скупися, бо маєш досить, і вона на це працювала, рук не покладаючи. Ай, чи думав хтось, люди добрі. Як без рук зосталася я.

Інших слів чекала Олена від старої, та язик не повертався, щоб спитати: «Йосиф як, що він, бідолашний, робить без мене?»

Прощаючись із старою, цілуючи її, попросила:

— Годить йому, Гафіє, він дуже добрий.

Стара змахнула сльозу і зашамкала, тужачись вилізти на віз:

— Бог тобі суддя... Скривдила ти його, перед людьми ославила. Журю морить себе, не їсть.

Олена безпорадно тюпала за возом, не пускаючись люшні. Думалося-згадувалося все і вірилося зараз: «Добре було, кохав він мене, а Ілько чомусь супиться». Крізь гуркіт коліс обізвалася до старої глухим голосом:

— Окорок я схвала за стелажем... Наріжте тонко, Йосиф любить...

Гафія паралітично відмахнулася від її слів ціпкуватою рукою і стьобнула коня.

Йосиф зустрів її надворі. Дарма ховав у собі цікавість — вона пробивалася назовні крізь кожен його нерозсудливий рух, коли розпрягав коня і коли питав:

— А-а-а, відвезли?

Зайшов за старою до хати, сидів гостем — незручно і неспокійно — на канапі, сварив добрими очима: «Кажи вже, мовчиш як мертва». Далі не витримував:

— А-а-а, як вони там?

Стара поийкала і почала розповідати про все докладно. Йосиф похилив посивлену — з місяцем лисини — голову і стурбовано схрускував пальцями, на губах його теплилося жалісливе щастя. Коли Гафія згадала про окорок, розчулився, почав душитися спазмою і, щоб не побачила стара, одвернувся до вікна і затримав загуманений погляд на зеленому мереживі саду. В далечині нерушною білизою манила зір весела хмарка, кострубатилася вруном.

— А-а-а, сама згадала... для мене берегла, небога...

Повеселійий, святково зібраний, розглядався по хаті, наче сподівався побачити десь Оленку. Попросив Гафію принести окорок. Тримав у руці зачорнений — з різаного боку бордово-кров'яний — окраєць і осміхався повним місяцем.

— Та їж, не шкірся,— образилася Гафія.

— Віднесіть, не буду.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Тяглися, мінилися погодою великі будні: то просвічувалися радістю, то нахмарювалися неспокоєм. Сортували вони людей, наче в'ялка ціпом намолочене жито, пересівали їх на великих решетах подій: добрий вітер видував з-поміж добірного зерна полову, і зсипалося воно окремо, а боковими жолобами зсівалось ушкоджене, бите головнею.

Плугом пройшлися три літа по цілині верховинського життя, проклали перші неглибокі борозни під посів нової долі, виорали межі між добрими сусідами. І все воно — наче саме собою, без надмірних зусиль, без зайвої натуги, — люди й не помічали того зразу, й не усвідомлювали, що не тими стали. Працювали собі спокійно, проходили покійників; під весільні барабани і співи створювали нові сім'ї, вили вони на ґрунях зрублені гнізда і затоплювали нові вогнища; на хрестинах хмільні куми співали обрядових:

Ой маленьку дитиночку кумиця сповила,
Авби тоту дитиночку доля не ввходила...

І серйозні — хоч і на хмільні голови — велися біля нових колісок балачки. Чудо-життя, почате з забавки, завжди наводить на вагомі роздуми.

— Отака жменька, а раз глянь — виколисалося, і вже йому ні нянька, ні мамки не треба.

— Молодому коренитися, виростати, а нам таке: поки без дітей, здається, — молоді, а біля них відразу бачиш: одступатися треба, йому давати місце.

А хрестин у ті роки — не підрахувати. Одні казали: «Не на

добро, і перед тою військовою щодня хрестили», для інших — це ознака супокою і щастя.

В суперечках люди доходили спільної думки:

— Як би там не було, а нашого їм не скуштувати, гіркого, хриного.

Другим місяцем ходила Анця. Лякало її і вабило пізні материнство, щастям і гордістю світилися очі. Ї чекати б весело, відраховуючи місяці і тижні свого жіночого щастя, та інше тривогою вклинювалося в її материнські мрії. Данило непокоїв. Засушила його робота, черствий став, як сухий дубовий стояк. Щоправда, Анцю він жалів, до роботи не силував, оберігав, та у своїй ревнивій любові до того, що носила вона під грудьми, часом безжально шмагав словами:

— Бережи, кому говорю!

Окрім покрикувань і швидких перемовок, що стосувалися господарських справ, не було між ними іншої розмови. Не Анці вдіяв він ті скупі хвилини відпочинку, що випадали між роботою. Видно, інші тривоги були в душі, на які не вона, а старий Козар або чужі люди могли дати відповідь та розраду. Безмовний, як тінь, маявся по обійстю або ж ішов до світлиці і з Козарем у таємній розмові скорочував летючі вечори. Без світла сиділи, як схимники, обидва в кушуватих, неголених стернях борід, обидва чорні, чавунні. Як за чимось входила Анця, уривалася між ними розмова, і очі чоловічі пекли: виходь, хто тебе просив?

Було таке з Данилом і раніше, але воно змінювалося, проходило, і в хату знову вселявся спокій.

Важко, з мукою вrostав Данило — потомствений наймит — у козарівське газдівство: кілька разів зривався, вганяв у страх Козаря. Восени, в самий розпал збирання, напала на нього якась чорна туга, вмовляв Анцю:

— Киньмо все, ходімо звідси, поки не засмоктало.

— Не засмокче, ти ж не дитина.

— Не знаю... Бачу, що я пропаду тут. Іноді мене нападає така жадаба, що від себе починаю шкодувати. Боюся, що стану звіром і буде мене Козар прив'язувати на ланцюг замість собаки.

— Чому так побиваєшся за всім? Не наше воно.

— У півсили робити не можу.

Не добившись згоди Анці, пішов з дому. Тинявся на перших порах по чужих людях, перебивався на задвірках в Ілька, допомагав тому чинити зруйновану халупу на пустирі. Виманював до себе Анцю, але та своїм жіночим розумом думала тверезо: «На хату поки змогтися — кров з потом пролити. Та й немолоді вже, щоб роки нерозумно спустошити. Воно й так скоро зміниться: не житиме Козар до страшного суду». Провинний, повернувся Данило до жінки. Розраджений Ільком, окріп, мав твердий намір: працювати, аби день до вечора. Незабаром знову зривався: полаявся з Козарем і запив-забуянив на цілий місяць. Так росте

в перші роки саджанець дуба: жовтіє, нудиться, та під ґрунтом нечутно галузиться коріння, а в одне літо й викинеться на зріст чоловіка, і піде буюти здорова зелень у всіх на очах. Переломивши себе після тої пиятики, Данило затвердів, і пішло в нього рівно, надійно: став він із зими твердою ногою господаря на Козаревому дворі — роки, підштовхувані лисячою хитрістю Козаря, взяли своє.

З жадобою голодного накинувся Данило на газдівство. Визрубив нову комору, навіз купу каменю-плитняку, а з потеплінням муляри звели кам'яні стіни хліва, вдарили від дороги паркан на кам'яному фундаменті. Продав на базарі старі воли і пригнав у замін їм пару яблукастих бичків-трилітків.

Щоправда, давалося воно нелегко. Не вистачало робочих рук — один божевільний Лука. Та й той, відчувши тягар хазяйських турбот, почав часом відлучатися. Скубла й держава — зернопоставки, данина... Але в міру. Чиясь добра рука відводила від Козаревого двору розор. Не потрапив Данило і в списки куркулів. Для себе він пояснював це просто: «Наймит я, а Козаря вже нема чого чіпати — догоряє старий». Не знав Данило, де його ангел-спаситель, але для Рябого не скупився, бо Козар навчав: «Начальство май біля себе, не шкодуй для нього». Важче було з Панасом. — той на випивки не ловився. Але і його гнув Данило своєю біографією злидаря, минулими заслугами, роздай-бідачкою щедрістю і беззаперечним, не в приклад іншим заможним родинам, повинуванням закону: справно розраховувався з державою, з надміркою відвозив до міста свій пайок зернопоставок, не скупився хлібом-сіллю для уповноважених, що час від часу приїжджали в Гірське.

А тим часом за кам'яним парканом життя ставало задушливе. У безпросвітних клопотах буднів умирав добросердий Данило, журую сходила Анця. А назовні — супокій і добрий статок. Ранило обійстя заздрісні очі селян своєю живучістю, затишком; хизувався Данило гостинністю, мирною вдачею. Довго самотужки тягла Анця зажуру, марне чекаючи радісних перемін. Та далі вже не було як.

— Що з тобою робиться, Даниле? — почала якось пиляти.

Данило сидів за столом, обхопивши руками голову, і не відповів, мов і не йому казалось.

— Даниле!

Підвів очі і крикнув:

— Чого тобі?.. Бачиш, думаю!

— Над чим?

— Не твоє діло.

— Чи їсти в тебе нема, чи обдертий залишився? Чому зі мною ніколи не поговориш?

— Відчепися.

Анця заплакала.

— Ото й знаєш,— буркнув він і пішов у світлицю до старого.

Анця накинула на плечі хустку і, тамуючи зітхання, квапливо, наче її хтось переслідував, подалася на пустир до Їлька. В душі заспокоювала себе: «Я просто так, посидіти», але знала, що це неправда, що на цей раз не зуміє стримати себе, і тому хотіла йти дуже повільно, а насправді майже бігла.

Їлько майстрував з березових полін поличку для книжок. Він нехотя помітив на Анциному обличчі сум і розгублення, тому спитав весело, вдавано жвавішаючи:

— Ну, як у тебе, сусідко? Що нового?

Він так втягнувся в одноманітність свого життя, яка продовжувалась ось уже цілу зиму, що мало сподівався на якусь перемену, зате кожного разу, як у хату входив хтось чужий, мимоволі насторожувався і ставав неспокійний.

— Що нового? — повторила Анця і затнулася. Вона затнулася, бо хотіла говорити спокійно, але голос її зраджував. Відчуваючи, що не зможе опанувати себе, розпачливо махнула рукою і більше не стала себе стримувати. — Мабуть, розійдемось ми з Данилом... Не можу... нема між нами ладу... давно нема...

Їлько відклав топір і встав. Для нього це було справжньою несподіванкою, і подумав, що Анця, як воно і буває в жінок, згарячу перебільшує. Знизав плечима і вперевальці, незручно налягаючи на затеклу ногу, пішов до столу.

— Дурниці ти говориш... Як це так — розійдемось? — сказав грубувато. — Хіба то як: дощик під стріхою перестояли, а потім кожен у свій бік?

— Давно ми не живемо в згоді... я лише мовчала, мені було соромно перед людьми, — продовжувала Анця, плачучи. Поки тримала горе у сховку, воно не здавалося їй настільки великим, як зараз, коли до нього додався ще й сором перед сусідами за те, що не зуміла зладити з коханим чоловіком.

Сусідчина доля своїм несподіваним поворотом до того налякала вразливу Олену, що якийсь час не могла промовити жодного слова і зацьковано озиралася то на Анцю, то на чоловіка.

— Ой Їльку, роби щось, — сказала таким тоном, наче Анця в цю ж хвилину мала померти. Та, бачачи, що Їлько не квапиться, підсіла до сусідки, пригорнулася до неї і загомоніла: — Ой боже, та як воно у вас склалося... Данило такий добрий чоловік... Я, небого, нічого не можу... Залишайся з нами. Так-так, Анцько, залишайся. У нас тобі буде добре.

— Та що ти, Оленко, хіба я можу його кинути?

Олена розгублено глянула на Їлька, благаючи поради. Він вичитав у її очах: «Я така безпорадна, Їльку, але хочу зробити так, щоб було добре». Їлько скрутив цигарку, ліниво кілька разів черкнув запальничкою, хоч гніт зайнявся з першого ж разу.

— Що ви від мене хочете? — сказав ніби байдуже, не здогадуючись, чим може він зарадити. — Ну, залишайся в нас, — приєднався до думки Олени, хоч і розумів, що це безглуздо.

— Ти поговори з ним,— попросила Анця.— Налякай, ніби хочу його кинути.

Але Данило нітрохи не злякався. Вислухав він Ілька мовчки, потім криво посміхнувся і сказав:

— Як хоче.

Сказав так не тому, що не любив Анцю, що осоружною йому стала. Знав добре: не кине його, повернеться. Ця його впевненість нічим, окрім звички завжди бачити дружину біля себе, не була підкріплена, але Данило так упевнився в прихильність долі, що поганого не сподівався.

— Я тебе, Даниле, не впізнаю. Ти став справжнім негідником.

— Хочеш мене виховувати?.. Нічого не вийде. І я тебе прошу: в моє життя не лізь. Буду гинути — на допомогу кликати не стану. І вся між нами бесіда.

— Отямся, Даниле.

— Залиш мене в спокої. І Анцю не підмовляй на дурне, бо ти мене знаєш. Коли в мене чорт сяде, я за себе не ручаюсь.

Він говорив незалежно і самовпевнено, як людина, яка знає вагу своїх слів.

— Дурень, добра я тобі хочу,— розгнівався Ілько.

— Я своє добро тримаю в руках надійно, і ти мені не вказуй, що маю робити.

Ілько переміг себе і сказав:

— Живи, як знаєш.

Анці про свою розмову з Данилом повідомив коротко і невтішно:

— З ним говорити — що з оцим поліном.

Він зробив такий обурено-розгублений вигляд і так рішуче й квапливо сів до свого майстрування, що Анця не осмілилася більше затримуватись.

Коли вона пішла, Ілько з полегшенням, наче несподівано обірвався якийсь дуже різкий і дратівливий звук, сприйняв слухом звичну тишу домівки. Старанно оглянув вистругане поліно, наче сподівався, що його встигли підмінити, потім зробив чорнильним олівцем позначку для дірки. Усе це робив з насолодою, відчувавши задоволення від того, що йому більше ніхто не заважає. Ось він зараз візьме стамеску і на місці позначки за якусь хвилину видовбає дірку, потім покличе Олену і спитає з погордою: «Ну, як по-твоєму?» Але як тільки взяв у руки стамеску, задалегідь смакованої втіхи не відчув. «Для чого це? — спитав себе з подивом.— Кому від того стане ліпше, що в мене буде полиця для книжок?» У нього раптом зникло бажання продовжувати роботу. Довго, без всяких думок дивився у вікно, нічого там не бачачи, а коли знов перевів погляд на білі березові поліна, вони здивували його своєю недоречністю. «До дідька все це!» — подумав з досадою і кинув з рук стамеску з таким виглядом, наче саме вона принесла знов у мирну хату неспокій. «Чого вона до мене ходить зі своїми скаргами? Хай

іде до Рябого, до Панаса, до дідька хай іде... Мені ні до кого немає діла, мені байдуже до всього».

А насправді до байдужості було далеко. На голках сидів цілу зиму, мозолі натерла на душі господарська робота, і з величезним зусиллям поміняв би її на іншу, була б тільки можливість. Але саме її, такої можливості, і не було в Ілька. Як часом і вдавалося звільнитися з полону цупких рук коханої дружини, тут же стикався з холодною рішучістю Рябого:

— Без тебе обійдемося.

Життя на безлюдді, поза загальним рухом ставало дедалі нестерпнішим: старило Ілька, робило його дратівливо-мовчазним, кволим. Його колись буйний чуб, протканий над скронями свиною, за короткий час зовсім прорід, зробився вівсяно-м'яким, на тім'ї позначилася плюгава пролисина. Щоразу, коли зачісувався, повний гребінець волосся породжував нез'ясовану гостру тривогу. «Оце і все»,— казав збентежено, і ці слова звучали як вирок, за яким він, Ілько, чомусь мусив сидіти в хаті, майструвати полиці, чинити селянам зіпсовані годинники, латати бляшані відра та горщики, готуватись до екзаменів, морити душу на огризках життя і втішати себе обманом: «Я теж при ділі. Кожен живе, як уміє».

— Ти обіцяв Цицькуновій на сьогодні полатати горщик,— обережно натякнула Олена.

Ілько різко, як можуть робити тільки дуже сердиті чоловіки, повернувся до неї, але зустрівшись з покірним і зляканим поглядом дружини, з її розгубленою і запобігливою усмішкою, що промовляла: «Я іншою бути не можу», Ілько раптом пом'якнув і відповів стурбовано:

— Щось мені зараз не працюється... Не працюється, от і все.— Очима перевіряв, яке враження зробили його слова на дружину, і, впевнившись, що вона його не зрозуміла, продовжив бадьоро: — Буває таке... Лінь чи втома, я сам не знаю... Я зробився лінивий, як старий кіт, коли на нього вигріє весняне сонце.

Його бадьорість, однак, не передалася дружині, вона продовжувала стояти перед ним така ж благально-розгублена. Ілько знав, що це буде продовжуватися доти, поки він не виконає її бажання.

— Ну що ж... Ти маєш правду: дав слово — треба зробити,— сказав усміхаючись, радіючи з того, що перемиг себе, та через мить, поки Олена сходила в сіни за горщиком та іструментом, відчув досаду.

«Отак і буду бігати все життя на повідку в дружини»,— допік себе образливою думкою, відчуваючи, що далі так продовжуватися не може, і водночас знаючи, що так буде. Він не міг, він був безсилий супроти її відданої безпорадності, супроти великого і німого кохання.

Олена поставила біля вікна стільчик, стурбовано перевірила, чи досить буде світла, і коли Ілько сказав: «Добре, Оленко»,

вона так радісно спалахнула, що в нього стиснулося серце і він подумав: «Хіба можна її ображати, вона ж просто ангел». У по-риві ніжності поцідував її в губи і повний сліпого щастя взявся до роботи. Олена послужливо подавала йому інструмент, ніби ненароком торкалася пальцями його руки, несміливо, як кішка до ніг чужого чоловіка, терлася своїм плечем об його плече. Вона заважала, та Ількові від цього було приємно. Боячись, щоб Олена не пішла до своєї роботи, умисне вигадував, чим би затримати її.

— Візьми отут,— просив, показуючи молотком.— Тільки бережи пальці.

— Ой, ти мене стукнеш.

— Не бійся, я обережно... Мені твої пальчики дорогі. Стань з цього боку.

Олена прилякнула, ліктями сперлася Ількові на коліна, і він з надмірною, справді-таки зайвою обережністю вирівняв на бабці бляшану латку, гвіздком проколов дві дірки, почав приміряти її до горщика.

— Ой, я тобі заважаю,— схаменулася Олена.

— Ні-ні, ти не заважаєш,— схопив її Ілько за руку.— Ти мені ніколи не заважаєш.

— Я краще піду готувати обід... Ти вже сам...

— Не треба, не треба,— м'яко, але рішуче заперечив Ілько.— Зробимо оце, а потім удвох будемо. Мені з тобою споріше.

— І мені з тобою,— сказала Олена, спалахнувши, наче призналася в коханні чужому парубкові.

Вона чомусь ніяк не могла звикнути з тим, що Ілько її чоловік, і по-дівочому соромилася своєї ніжності до нього. Щоразу був для неї якийсь новий, особливий, і любов її до Ілька кожного разу була свіжа, наче зустрілась з ним уперше; вона тремтіла і плакала від надміру почуттів і від тої підліткової невинності й страху, що сковували її. «Таж він мій чоловік, я живу з ним давно,— підбадьорювала себе, ніяк не можучи повірити своїм словам.— Ні, він не чоловік, він — Ілько». Зате коли Ілько своїм залицанням викликав її на щирість, проявляла свої почуття бурхливо і жадібно, не турбуючись тим, що буде опісля, знаючи, що це все, що більше нічого не буде, а якщо й буде, то їй однаково. «Ільку, я вмру, Ільку, я згорю від щастя»,— приказувала тоном приреченої. Та коли все проходило, вона німіла від сорому, дівочий рум'янець палив її обличчя, і довгий час не зважувалася глянути Ількові у вічі. Він знову ставав для неї чужий, недоступний, а від того ще більш бажаний.

Уже подзвонили на обід, а Ілько все ще не закінчив роботи. Старанно приклепана латка, виявилось, прилягала не досить щільно, і як тільки Олена влила в горщик води і підняла його над головою, біля латки з'явилася,— спочатку маленька, як булавочна головка,— краплина, а за кілька секунд набухла і злетіла на землю. Ілько сердито фиркнув, над очима зібралися хмури.

Тримав у руці горщик, приглядався до нього з таким виразом, наче думав, що з ним має робити: викинути отаким, як є, чи потрошити.

— Досить, Їльку, ти вже змучився,— запобігливо обізвалася Олена, збагнувши, що той зараз може спалахнути гнівом.

— Ну, а з оцим? — завагався Їлько, не зовсім розуміючи, чому дружина радить кинути незакінчену роботу. Та тут же охоче поніс горщик до сіней, намірився стукнути ним об долівку, але з вдячності до Олени, що вчасно розгадала його настрій, поклав його тихо, як писанку. Задоволено витер об штани руки.— Я після обіду ще подивлюся,— сказав, бажаючи зробити Олені приємність.

Разом готували обід, чистили картоплю, підкладали в піч поліна, потім по черзі пробували, чи зварилося. Їлько був веселий і спокійний. «Я щасливий,— думав про себе, пестячи дружину очима.— Людині для щастя потрібно зовсім небагато». Чо-мусь згадав, як торік улітку повертався з річки, де будували дамбу, як велично палало загравою небо, як жевріло в далечині багаття, і посміхнувся. Він почував себе зараз так, наче був десь далеко на полонині.

Нікого поблизу, тільки вони вдвох з Оленою та гірський вітер, що хлюпоче полум'ям багаття. Відчуття було таке сильне, що Їлько, забувшись, почав насвистувати мотив коломийки, по-полонинському голосно, дзвінко. Мелодія нагадала слова: «А я собі за всю біду пісню заспіваю, сорочина поточена, а гуні не маю».

— Їльку, ти як-небудь допоможи Анці...— несміливо сказала Олена.

— Що? — перепитав він, враз позбувшись доброго настрою, наче йому сказали щось образливе.

— Вона мучиться, небога.

— А чому я маю нею журитися? — спитав Їлько різко і замовк.

Він бачив очі, ті очі, що вміли сказати більше, ніж слова; вони не просили послуги, а лише молили пробачення за якусь провину, якої і самі не знали.

Обідав Їлько мовчки, боровся з собою, хоч знав наперед, що це безглуздо, бо він обов'язково зробить так, як схоче Олена. До порога ішов з тяжким небажанням, щулячись, наче ішов на північний холод і наперед відчував його безпощадну силу. Він знав, що отам, за порогом, обривається той світ, до якого звук, з яким навчився ладити, а далі починається інший, який може зруйнувати те, за що Їлько так боявся.

— Ну що ж,— сказав, тримаючись за ручку, все ще сподіваючись, що Олена покличе його назад. «Хіба не розуміє, що я для неї?...» — подумав і переступив поріг.

— Тільки не барися,— попросила Олена.

— Аякже, летітиму,— відповів сердито, наче це просила чужа жінка, до якої мав давнішню образу.

Він ще не мав ясної мети, не знав, до кого звернутися за порадою. Майже нічого не чекаючи від Рябого, усе-таки заглянув у сільраду. Вона містилася тепер у відремонтованій синагозі, ще не побіленій зовні, не обнесеній огорожею.

В кабінеті голови саме засідали, було накурено, й Ілько зрозумів, що прийшов невчасно.

— Тут засідання виконкому, сторонніх не треба,— попередив його Рябий, перекладаючи папери.

Грубий тон боляче хльоснув Ілька, і він затявся. З впертістю ображеного сів на вільне місце поряд з Панасом. Рябий закліпав білястими віями, невдоволено фукнув.

— Позику розбиваємо,— шепнув Ількові на вухо Верб'ящ, переставляючи ближче свій стілець.

Розподіляли весело, з посмішками, кумедним коментуванням. Люди добрали смаку в нудній, незвичній громадській справі, внесли в неї невинну селянську грубуватість. Мало хто серйозно ставився до своїх слів. Під загальний регіт і дотепи прикидали суму позики на Ганьку Недорідка, а Рябий палився, як черешня-маївка, і, марне нудячи себе до байдужості, шкірився:

— Люди, засідання тут чи базар?

— Го-го-го, ой не сідання, Кириле,— глушив усіх своїм реготом Верб'ящ, протираючи об стілець ветхі штани.

Біланюкові Рябий намітив п'ятсот карбованців, і всі, смакуючи великою сумою, дружно загули:

— Добре!

— Най платить! Той має з чого: присів Козарево добро.

— Повезло чоловікові...

Ілько враз схопився, але люди накинулися на нього.

— Не захищай його, вчителю.

— І не подумаю,— огризнувся Ілько. Він страшно нервував, притіммо згадавши, за чим прийшов, і тому не міг говорити спокійно і до ладу.— Чому п'ятсот. Чого ти, Кириле Петровичу, оберігаєш куркуля?

— Відколи Данило став куркулем? — стукнув Рябий по столу долонею.— Люди, ви знаєте, хто такий Данило Біланюк?

— А чому ти плутаєш до справи Данила? — крикнув Ілько.

— Що ти тут розкричався?

— Я тобі кажу: чому? Ти Козаря запиши. Десять тисяч... двадцять... Хай поверне людям, що загарбав.

— Ти мене не вчи, що маю робити! — кричав Рябий.

Панас мовчки, зацікавлено стежив за сваркою і повільно, наче в ньому випрямлялася пружина, підводився з стільця. Він же давно гриз цей твердий вузол, але зуб не брав його — щоразу мусив відступатись перед доводами Рябого.

— Он як...— сказав до себе,— он як... От що, Кириле Петровичу...— в голосі його — погроза і лиха іронія.

— Та ти сам, Панасе Микитовичу, радив,— випередив його Рябий.— Оце твоїми руками записано, впізнаєш?

— Пиши йому п'ять тисяч,— сказав Панас таким тоном, який не терпить заперечення.— Оце я зараз кажу.— Він ступив уперед і вказівним пальцем з розмаху стукнув по столу, наче хотів його проколоти. Примруженими очима подивився на біде обличчя Рябого, потім відвернувся від нього, як від людини, в якій обізнався, і пішов на своє місце, притримуючи рукою скроню.

Рябий відмовився вести далі засідання. Сперся грудьми на стіл і впалим голосом кинув секретареві — маленькому, з очима синиці Тимошку:

— Веди... Я тут не голова...

Той ковтнув повітря і, як молитву, взявся перечитувати подальші прізвища. Але люди вже не слухали — кожен приріс думкою до гарячого. Тихий, як риба, Соломка зігнувся в кутку, смоктав свою люлечку, брижив високе біле чоло і думав: «Скажись старий Козар, як почує, чортом стане. Ще аби чогось не наробив». Верб'яш зігнувся вдвоє, стурбовано пов'язував на постолі сиром'ятний ремінець і сварився: «Чортовиння рване... Гм, п'ять тисяч... То, неборе, не копійка. А Ілько не здобує. Козареві вірити не треба, він — поранений звір. У нього ще зуби добрі, вхопить чоловіка за горло, так, що й не оглянеться». Говорив у колишньому наймитові невивітрений страх. Рябий то холонув, то пірнав у гарячу купіль, нестихаючим шершуном нило у вухах йому Козареве застереження: «Но-но, Кириле, на одній ми мотузці висимо: один топиться — і другому не жити». Утопить він мене, в нього рука не здригнеться. Гой, боже мій, чи самому собі на шию зашморг в'язати?»

«А він, мабуть, нечесний,— думав Панас, манівцями добираючись до заплутаної правди; настирливо, як голодний пес кістку, обгризав думками нерівну, в останній час дещо загадкову поведінку Рябого.— Я ніяк не можу зрозуміти, чого на Ілька так злиться? Що не поділили між собою? А що, коли й справді намовляє?» Він крадькома поглядав на Ількову замашену фуфайку, на латані штани і мислено сварився: «Хто ти, врешті, ну хто ти є? Трясця була б тебе! Чому сховався від людей? Ні, був би ти комуністом, не всидів би біля жінки. У такий гарячий час не всидів би, нехай, припустимо, і скривджений. Мене ж кривдили. Я лише знаю, скільки пережив, але не тікав у кущі. Є щось на землі сильніше від особистої кривди».

Ілько пішов, не чекаючи кінця засідання. В нього було почуття, що чесно зробив своє діло. Ішов повільно, з закладеними за спиною руками, оглядався по боках, і від усього, що бачив, було йому приємно. Він згадав, що Олена просила не баритися. «Аякже, летітиму»,— подумав з роздратуванням, повторюючи слова, які сказав Олені, виходячи. Він не хотів повертатись додому і не міг собі повірити, що це він ранком був щасливий, сидючи у своїй хаті.

Ілька потягло в клуб — не заходив же цілу зиму. Поки не ступив у коридор, все здавалося звичним і простим, але тут раптом

захвилювався. Пам'ять нагадала минуле, і довго загаявся в коридорі.

У залі під гармошку човгали ногами дівчата-підлітки, хтось по-вчительському покрикував: «Не так став ногу. Лівою, лівою», а потім хрипким голосом підтягав гармоністові. Їлько помітив, що за час, поки сюди не заходив, усе тут змінилося: свіжо білили на вікнах марлеві занавіски, досить пристойні картини в рамках, посвіжішали меблі... На всьому — сліди дбайливих дівочих рук. Їлько хвилюючись пройшов у читальню. Тут застав саму Павлінку і розгубився.

Павлінка підшивала газети. Коли побачила Їлька, кинулася за чимось до шафи.

Не книжку, а неспокій поніс Їлько з бібліотеки. За городом глухо гуділа повновода Бистра, несучи рештки підхопленого десь на горах злизаного теплом льоду. Незворушно лежав між хатами густий туман, розплавляв обриси будівель, голих дерев, малював райдужні кола навколо освітлених вікон. Угорі — темне небо з блідою ополонкою місяця, що прозирає крізь тоненьку акварель хмар.

Як тільки ввійшов до хати, з першого ж погляду збагнув: щось сталося.

— Що з тобою, Оленко? — спитав стурбовано. — Хтось приходив?

— Нічого, — відповіла вона сумно і тихо зітхнула. — Ти де був? «Мабуть, їй хтось уже сказав, що я був у клубі», — подумав Їлько і почервонів.

— На сільраді я був, — сказав винувато.

— Знову з Панасом знюхуєшся?

Їлько в здогадці примружився. «Чому з Панасом? Хто вже встиг їй наговорити? Адже я нічого з Панасом не маю».

— Тобі хто набрехав? Я хочу, щоб ти сказала правду.

— Сідай вечеряти.

— Я і справді голодний... Ти ще не вечеряла?

— Мені без тебе не смачне.

Поки вечеряли, Їлько зовсім заспокоївся, забув про сварку з Рябим і зустріч з Павлінкою. Звичним дешевеньким щастям наповнилася голостінна хата. Зразу ж після вечері полягали, щоб не палити гас. Їлько заснув із щасливою думкою: «Все добре. Ах, як це все добре». Олена заснути не могла. Вчепилася обома руками в подушку, наповнену курячим пір'ям, що перекочувалося в пальцях, як галька.

— Їльку!

Він коротко, обриваючись, схропнув і підвів сонну голову.

— Ти не спиш?

— Їльку, не зв'язуйся з ними... я тебе прошу.

— Ти про кого? — не зрозумів Їлько.

— Не чіпай їх... Рябого, Козаря. Обминай їх десятою дорогою.

— А, он ти про що. І хто тобі наговорив дурниць?

— Я тебе прошу, Їлку. Вони злі, як пси. Я не хочу тебе втратити.

— Гаразд, будемо спати.

Їлко пригорнув до себе дружину, але заснув нескоро. Ранком за освіжілу голову жадібно чіплялися невиколисані звечора думки. По-новому якимось відізвалися в душі вчорашні події, боляче розтривожили. Сів було за роботу, та зразу ж вона йому обридла, і пішов неспокійно човгати по хаті, зазираючи у віконця. Кілька разів заводив розмову про Данила, сподіваючись, що Олена попросить: «Допоможи їм». Але насторожена Олена збагнула, до чого він веде, й ухильно, тамуючи страх, казала:

— За тебе ніхто не побивається.

Перед обідом взяв сапку і, супроводжуваний тривожним поглядом дружини, пішов на поле. Було воно ще холодне, непривітне; одноманітний чорно-сірий колір стелився до синього обрію, необхідним холодком тягнуло назустріч з мочаристих, затоплених талими водами долин. Але занесений звідкілясь димок був повесняному пахучий і лоскотний. Їлко побачив над річкою розпалене багаття і радісно здригнувся. «Ах, щоб йому!» — посварив тоном, яким від збитку любові сварять дітей. І тут же з досадою зрозумів, що радість його безплідна, бо димок, який вістуге початок весняних робіт, мабуть, не принесе ніяких змін у його одноманітне життя.

Охоче завертав до людей, що сапами зрубували на тогорічних кукурудзяних посівах бадилля, крутив з ними цигарки. В один бік хилилася між людьми мова: «Як далі? Куди правити?» Тугувато навесні безкінним, і не один нелукаво подумував: «Гуртом і батька добре бити».

Їлко пройшов до узгірка на Оленин наділ. Звідти навкіл стелилися прямокутники нив, тут-там уतिकані фігурками людей. Колишня панська земля нагадувала Їлкові погано зафарбовану шахову дошку. Сів на пеньок, врослий у межу, і, відштовхуючись думкою від уявної шахівниці, міркував: «Життя — воно, як гра в шахи. Тільки правила в нього суворі, безпощадні. Скількох гравців зняло воно з поля назавжди!» І стрибало в голову допіру почуте між людьми: «Гуртом і батька добре бити». Від уявної картини, перенесеної на куці гірнянські поля з українських степів, в Їлка напнулися груди — він вдихав глибоко, з насолодою, а потім випускав повітря повільно, як скупар, і прислухався до того, що діялося в ньому. «І все-таки я щасливий. У мене є ось ці поля, і я бачу їх такими, як мені хочеться. Ні, не мені так хочеться, а так буде. Історія ніколи не питає: «Вам подобається?» Ну, а мені подобається, їм теж подобається», — повів перед собою рукою, показуючи комусь тих, чия думка збігалася з його.

Бадьоро скопився з пенька, поплював у долоні. Та завзяття вистачило ненадовго. Зрубав кілька бадилін, а далі робити не міг — щось поманило додому; якась радісна надія гнала його

з поля. Ї передчуття не обмануло. Тільки ввійшов у хату, як постукав Гриць. «Чи я не казав?!» — радісно йокнуло в Ілька серце.

— Панас кличе,— повідомив з порога.

— А що сталося? — перепитав з вдаваною байдужістю.

— Позику будете, вчителю, збирати... Уповноваженим вас затвердили...— Гриць значуще підморгнув, ляпнув долонею по шапці і скрякнув: — Га, як воно!

Хто зна, що хотів сказати старий цим жестом, та, в усякому разі, значно більше, ніж сказав словами. Й Ілько заквапився, наче через хвилину мав відходити його поїзд. Зв'язав мотузкою березові поліна і поніс їх на горище: склав у снігах столярний інструмент, потім сів голитися. Довго шкрябав затупленою бритвою засивлену на підборідді щетину. Щоки зачервоніли подряпинами, годі й кров зупинити.

— Видно, що голівся: розмальований, як індієць,— весело кепкував із себе.— Гарний я, Оленко? Ну... що ти... чого ти?..

— Ілька... не йди.

Ї він побачив винуваті, покірно злякані, прохаючі очі. Вони заступили йому дорогу — і, з усього видно, рішуче й невмолимо. Ілько стриножено подався було до дверей, та відчув, що не зможе вийти, тоді став перед дружиною і, бурхливо дихаючи, дивився в ті очі, намагаючись побороти їх чоловічою твердістю. Але вони залишалися невблаганними.

— Не тримай мене,— сказав, сам не сподіваючись такої різкості.— Пусти, Оленко!

Ніколи не бачила його таким страшним, і вона відступилась.

Підписка на позику проходила з дрібними сварками, сміхом, з могоричачами, а де й з наріканням.

Більша частина уповноважених уже в перший день могоричувала з нагоди успішного закінчення роботи і шпетила відсталих:

— Не вмієте агітувати, бідолахи.

— А я просто,— хвалився дикуватий Сорочканич,— облігацію на стід, гроші в кишеню і — будьте здорові.

— З чесними людьми легко, а попробуй ти з Данилом або з Козаревою донькою.

Ілько три дні торгувався з Іваном, як циґан за сліпого коня:

— Десять — і ні копійки більше. Ї ті від сусідів позичив, бо не хотів відстати від людей.

— А я думав, що ви свідомий чоловік.

— Я, вчителю, свідомий. Я пройшов і Крим, і Рим, зі мною треба знати, як говорити,— а в очах селянська лукавинка, так і кажуть: «Ану, побачу, що ти зробиш?»

На третій день у підвечірок сам покликав Ілька, коли той проходив мимо.

Серйозно, наче правив якийсь обряд, відлчив йому на долоню п'ятдесят карбованців (замість тридцяти планованих сільрадою) і, глибоко вдоволений з себе, гукнув до дружини:

— Ану, стара, щось там наготуй.

Після чарки признався:

— На екзамен я вас, учителю, брав, хотів знати, що ви за чоловік.

— І як? — засміявся Їлько.

— Нічого,— поплескав Їлька по плечу.— Ви знаєте, як з чоловіком робити. О, то велике діло... А не всі знають.

— Правильно ви говорите,— сказав Їлько.

— Я правильно говорю, бо я думаю,— полестила Іваньові похвала.— Чоловік думає, бо на те має голову. Не картоплю варю я в ній свиням для пійла, а державну думку. Ви чуєте, що я кажу: державну. Перед сном я прочитаю газету, і доки мої сплять, я то все перетасую і кажу: «Тут правильно, а отут, товариші, хоч ви й розумні, а трішки схибили, не за ватерпасом поклали думку».— Іваньо покректав, збентежено погладив голе тім'я і довірливо нахилився до Їлька, весь змінившись на обличчі.— Хочу я вам одну таємницю сказати.

— Ну?

— Я ще нікому не говорив... От... Придивився я до нашого життя, обмацав його з усіх боків...

— Так, так...— насторожився Їлько, сподіваючись, що той скаже щось про нього:

— Добре, вчителю. Я кажу: життя наше ладне, розумне, на нашу мірку... А тепер я вас хочу спитати: хто його кроїв?

— Ну, звісно, партія... народ...

— Партія, о! — підняв Іваньо палець, зрадивши чи то за Їлько-ву кмітливість, чи за те, що думки їхні збігаються.— Так от що... Хочу я вступати в партію.

Його обличчя виразило таку святковість, таке внутрішнє щастя, що Їлькові мимоволі згадалися колишні свої переживання, і він збентежено опустил голову. Чогось йому стало соромно перед цим трохи дивакуватим, а загалом хорошим селянином.

На вулиці сказав собі: «Неправильно я живу». Він так говорив не вперше, і саме тому, що це знав, було нестерпно дошкульно. Наче висланий — від етапу до етапу,— пройшовся по роздоріжжях своєї біографії. Вступ у партію, війна, повернення додому — усе здавалося зараз далеким, незначним і напівзабутим. А от зустріч з Оленою в той вечір, коли несподівано застав її у себе в хаті, різко виділялася з-поміж усього, була вузловою у біографії, і дошкульне «неправильно живу» безумовно мало зв'язок з отим вечором. Колись думав, що, зійшовшись з Оленою, розв'яже собі руки для справжнього діла, а вийшло навпаки.

Данило затявся:

— Дві тисячі, а більше не можу.

День у день навідувався Верб'яш до Козаря і повертався в сільраду з порожніми руками.

Сплував старий усі плани сільським керівникам. За день до підписки на позику зробив він переполох на цілий кут. Спираючись на ціпок, вийшов на вулицю, тут привселюдно (саме з церкви перли бабі) простяг себе на землі. Люди внесли його до хати, а він лише глухо стогнав і блудив очима.

— Готуй, неборе, свічки,— порадили сусіди Данилові,— та клич попа.

Отак і лежав Козар хрестом на своїй постелі і глухий був до всього, що казав Верб'яш. Час від часу насилу ронив:

— Ой смертонько моя, смертонько...

Верб'яш безпорадно розводив руками, ішов за порадою до Панаса:

— Що робити?

— Старого, старого бери. Данила не чіпай. Старого ми тепер пристукнемо, гада.

— Вмирає, Панасе Микитовичу.

— Ти йому не вір. Прикидається, старий лис.

Та на третій день, як почали підштовхувати з округи, Панас пішов проти совісті:

— Нічого не зробиш, доведеться...

І Данило, що досі посмішкувався з безпорадності уповноважених, потрапив під обстріл: викликали його до сільради, умовляли, пояснювали, як нетямущому учневі, потім посилали додому, радячи;

— Подумай.

Тільки встигав повернутись, як знову Верб'яш стукав у двері:

— Іди, неборе, кличуть.

В суботу в підвечірок порав худобу і, заспокоєний тим, що від ранку його ніхто не тривожив, думав: «Пронесло, слава богу... Уберіг... Мені тих грошей тепер — возом не настачиш. Он хлів, дровітня... скільки того треба! А їм — дай. Не дам, ой, не дам! Держава багата, вона має не стільки, як я».

І на те — Верб'яш з Ільком.

— Знову йти? — неласкаво зустрів прибулих.

— Сам знаєш, неборе, ті спокою мені не дають,— забідкався Верб'яш.

— Не треба нікуди ходити,— сказав Ілько.— Сідай, побалакаємо.

Данила здолала дошкульна роздвоєність. Йому і справді хотілося сісти, поговорити з Ільком від душі, поскаржитися, та водночас муляла серце тупа образа: «Тобі мої гроші очі колоди,

ти на мене насудив п'ять тисяч». Він кинув під хлів відро, витер сіном руки і рушив з двору.

— Говори з ним, Їльку,— показалася з хати Анця.— Говори з ним, може, тебе послухає... Ой, що з ним сталося.... Перед людьми соромно.

У кабінеті голови Данило застав лише Панаса та окружного уповноваженого Величка, що, змучений безсонням, куняв за столом.

— Я тут,— промовив Данило, зупинившись біля порога.

— Що ви хотіли?— спитав Величко, погано тямлячи соння, що робиться.

— Нічого я не хотів. Гроші приніс.

— Сідайте, будь ласка.— Величко солодко позіхнув.— Котра година? Сідайте... паліть...

— Дякую, не буду.

— А я, голубе, палю, як швець. Ростом був старій миші по коліно, коли навчився. Бувало, соняшникового листу...— Знову позіхи роздерли його щелепи.— Ах-х-х...

Ласкавий тон уповноваженого збив Данилову войовничість. Він обережно сів на стілець, підмостивши під сидіння шапку, і забідався:

— П'ять тисяч, пан... товаришу уповноважений... Змилюйтеся, дві руки в мене. Та й ви самі знаєте... Бідняк я. Від дитинства на чужих роблю... Ви самі знаєте,— натякав на те, що Величко був у нього в хаті і знає, що він, Данило, не скупиться.— Якби в мене були ті гроші, чи я дав би себе так панькати?

Довго грав він на мінорних нотках, розчулювався над своєю долею, а Величко ліниво курих, нудно говорив про політичне значення позики, підбадьорливо поплескував Данила по плечу і тикав йому підписну відомість.

— Вірю, вірю, голубе... Підпишіть — і ми квити.

— Товаришу уповноважений...

— Знаю, голубе, тяжко. Мені теж тяжко. Пишіть і йдіть собі спати. Я хочу спати, а ви мені голову морочите.

Данило зрозумів, що все дарма, й замовк. Сидів, як соляний стовп, а в душі визривала непокора: «Не дам! Убийте, в тюрму саджайте, а не дам!» Панас нервово затягувався цигаркою, але в розмову не втручався — боявся, що зірветься. Не впертість Данилова була його пропасницею, а те собаче приниження, на яке йшов він у своїй скупості. Як Величко вичерпав усі свої можливості й безпорадно замовк, Панас підійшов до столу і сказав зі стримуваним спокоєм:

— Гідності в тебе людської нема — ось що.

— Панасе Микитовичу, чи ви мене не знаєте? Бідняк я...

— Куркуль ти!— крикнув йому Панас у вічі і відвернувся. Слів не вибирав, не стримував себе.

Данило похолов. Витер обом долонями дерев'яно-застигле обличчя і безвільно опустив руки. Лише як опинився нагородах

за хатами, зумів оцінити все, що сталося: «Куркуль... я куркуль...»

А вечір був сріблясто-світлий, ласкавий, як немовля. Малиново палав безхмарний небокрай, підведений темним візерунком зубчастого обр'ю. Тушню малювався на полотнищі неба покручений дуб з пишною шапкою лелечого гнізда. Плив долиною запах молододі зелені, десь по той бік річки двоголосо співали дівчата.

Данило зупинився біля млина, привалився спиною до стовбура груші. Внизу глухо гуркотіли жорна, шумувала в лопатях вода. «А за що я кров свою проливав? — сварився Данило з Панасом.— Рани за що ношу? Хотів би я це знати, дорогий Панасе. Ти мене з болотом мішаєш, а в мене дві медалі. Що я маю спільного з куркулями? Я жебрак! Жили свої молоді рвав на тому газдівстві, як струни. Я більше пив сліз, як молока коро-в'ячого. Ти цього не знаєш. Я не крав гроші, я чоловік чесний».

На подвір'я зайшов з городу. Витяг з колодязя води і пив з відра жадібно, булькотливо.

— Чого ти там став? — спитала з дверей Анця.

Від її слів Данилова злість змінилася пекучим жалем до себе, і скупі чоловічі сльози запекли очі.

— Я не куркуль, Анцько.

— Іди в хату.

— Я чесний чоловік, я нікого не обікрав.

— Вечеряти йди.

— Не хочу. Я вже такий ситий, що нічого не хочу...

— За грішми плачеш?

— Ти мене, Анцько, не хочеш розуміти.

— Ой перестань.

І знову міряв Верб'яш стежку через город до газдівського двору, незлісно лаючи Данила: «Я на тебе тепер напояду, ти від мене не вислизнеш легко. Я вже тепер навчився, як з куркулями говорити... Може, і я не з лопуцька — член виконкому сільської Ради. А що, як трапиться так, що люди скажуть: бери, мовляв, Верб'яше, у свої руки, керуй. Тепер світ наш, бідняцький. Я тебе на сільраду кликати не буду, сам з тобою поговорю. А хто я такий? Ого!» — Піддавшись на мить спокусі слави, сказав кризь гордаовиту посмішку:

— Матьку я йому.

Під дверима витер об драбинку постолі — тричі постукав пальцем об одвірок.

— Прийшов я, Даниле,— заговорив, не знаючи, з чого почати розмову. І трохи не зірвалося з язика завчене: «Іди, неборе, бо ті мені спокою не дають». Засовався на стільчику, переставив його ближче до канапи. «Я з ним спочатку злегка, а потім уже гримну».— Воно так: хто собі полежкує, а кого нечиста сила гонить поночі... Грошики наладив? Ану, давай, неборе, бо вже пізно.

Данило сопів, як ковальський міх, і Верб'яш так пошкодував його, що й не згледівся, як перейшов на скаргу:

— Тяжко, неборе... Ой, тяжко... Мені ти не кажи, я знаю твою могуту, знаю добре. Пригадаєш, неборе, як ми, бувало, пиляли за крону дрова у нотаря. Сіль очі роз'їдала... Жити не-легко, чоловік мусить мати якусь журу, бо без неї помер би. Я їм кажу: не може, товариші, бідняк облуплений, не має він грошей. Та де там, глухі. Глухі, Даниле, як сам господь бог.

Людське співчуття розплавлювало Данила, діяло, як прохолодна вода на спечене тіло.

— Ти моє життя, Федоре, знаєш,— прогудів скаргою.— У мене кожна копійка — солоний піт.

— Ти мені не кажи. Коню — і тому ліпше, бо нагодує чоловік, напоїть...

— А він мене куркулем називає.

— Без душі він, неборе, кам'яний. Знав би ти, неборе, як з Юлиною...

— Заплатила? — перебив Данило.

— Як мила,— зареготав Верб'яш.— Так ревла, якби її дорізували. Лічить на столі гроші, а реве, як за дитиною... Газди — то такі скупарі, що коліно дадуть свердлити за гроші. Всі, неборе, розраховалися, лише ти, неборе, тягнеш. А мене вже ноги не держать...

Довго сидів Данило у тяжкому ваганні, потім приніс із комори пляшку, зубами відкоркував і налив дві чарки.

— Бери.

Верб'яш для годиться віднікнувся, але рука зробила своє.

— Де маєш ті папери? — спитав Данило, випивши.— Буду кінчати. Я, неборе, чоловік чесний. Супроти влади я ніколи не йшов.

Поки Данило лічив гроші, Верб'яш схаменувся, і хоч пізнавато, та почав агітувати по-справжньому:

— Держава у нас своя. Треба дати. Не будемо капіталістів просити: споможіть нас. Най вони пропадуть, ті капіталісти.

На сільраду він біг, як з краденим. Положив на стіл непо-м'яті банкноти і видихнув:

— Цілі п'ять.

І тут здолала його така втома, наче з кісьби повернувся. Витер рукавом обличчя і попросив:

— Води принесіть.

Величко вже крутив ручку телефону і голосом, яким говорять про пожежу, доповідав про закінчення підписки.

3

В Рябого за багатою вечерею Панас затримався недовго. Пішов додому й ліг, не розстеляючи ліжка, не роздягаючись. Сон здолав його притьмом. Та не минуло й півгодини, як різко прокинувся. Відчинив вікно, всередину наплив терпкий холодок,

запах весни. На мочарах за хатами кричали жаби. «Тьху, чорт! І що зі мною було? Довідається старий — шкуру зніме. А таки довідається».

Вийшов з хати і за світлом рушив до сільради. Вона нагадувала зараз хату, в якій щойно гуляли весілля: порожньо, тихо, насмічено. За столом згорбився Тимошук, стукав рахівницею. Гриць березовою мітлою згрібав папери, недокурки, соняшникове насіння. «Оце я тут,— згадував Панас і червонів.— Тут я... тьху! І чого я сказився був? Чи й мені гроші засліпили очі, як куркулям?»

Гриць, сторонячись Панаса, наче той був чимось замащений, сказав:

— Га, не спите?

— Сон миші розтягли,— відповів Панас, дивлячись, чи й справді десь не замастився.

— Ви щось загубили, вчителю? Я тут не бачу.

— А ви подивіться краще. Так?

— Га, а що воно таке?

— Совість, діду. Отут я її, прокляту... у сміття впустив.

— А-а-а,— засміявся воркотливо Гриць.— Совість упустити на землю легко, а підняти важко.

Несучи на спині цілий мурашник, Панас вийшов надвір. Його супроводжували воркотливий сміх і схвальні слова Гриця:

— Куркулів, вчителю, шкодувати не треба... Га, борг треба повернути.

Панаса ображало, що селяни схвалювали його вчинок. Він хотів чути не похвалу, а справедливий докір, сварку. Хотілося з ким-небудь поділитися своїми невеселими думками. І чомусь перший, хто спав на думку, був Ілько. Довго стояв серед дороги, вагався,— глибоку межу виорав між ними час, нелегко було переступити. «Ні, таки піду!» — сказав до себе і ступив на узбіччя.

Данило лежав головою на столі і сопів.

— Не побивайся... Не в грошах щастя,— заспокоював Козар.— Но-но, могло бути й гірше. Слава богу, що так минулося. А гроші ти ще наживеш.

— Ідіть ви собі... не гроші мене мучать.

Данила дратувала розрада, він вийшов надвір. Без мети нишпорив подвір'ям, і чомусь усього було дуже шкода, наче мав з усім прощатися. Потягло на якісь дивні роздуми, котрих уже давно не чіпав. «Пролетить життя без сліду та й не вернеться ніколи. І хто знатиме, що я тут колись мучився? Що залишу по собі в пам'ять? Хрест дерев'яний на кладовищі». Зненацька згадалася мати. Вона так стерлася з пам'яті, що ледве міг уявити її велику чоловічу постать і чорне, як із землі виліплене, обличчя. Одне добре зберегла пам'ять: біла його часто, важко його за щось ненавиділа. Якось покликала: «Іди, золотко, мамка тебе

попестить», а коли довірливо наблизився, перекинула його, як маленький мішок, на коліно і страшенно побила, насікла різкою на голому тілі криваві рубці. Мабуть, тому врізалось це в пам'ять, що багато разів повторювала з ним доля материнський обман.

Потягнувся під повітку і ліг долілиць на тверду, пропахчену потом лежанку. Об стіну з того боку гримотіли рогами корови, бив копитом по мостині мерин і тонко, ласкаво, як голос матері, дзвеніли з хліва металічні прив'язі. З городу причалав Лука. Наче жук, гудів, читаючи молитву. На дверях завивисто позіхнув і скоромовкою, видно, кортіло скоріше лягти, зачитав упівголоса:

— Господочку, дай здоров'ячко нянькові й мамці, дідикові й бабці, жоні Василині, братові Івану, сестрі Парасці і всім хрещеним — амінь.

Данило вражено звівся на лікті. Ї дивно, і страшно було чути від юродивого цю молитву, що відкривала вузьку щілинку на його свідоме людське життя. У Данилову пам'ять ввійшов він людиною без минулого, без роду. А в нього ж, виходить, було колись те, що в усіх: мати, жінка, діти, брат, сестра... Невідомо, мабуть, безпредметно — самими лише словами — вросли вони в мозок навічно. «А що в мене не стерлося з пам'яті?» — зненацька спитав себе. Коли його мати біла, він думав: «Виросту, побудую хату, куплю землю...» І в зрілих літах, і сьогодні — хата, земля... земля... земля... «Я і в молитві згадував не матір, а землю: господи, дай мені землиці».

Лука догадався, що в повітці хтось є. Зляканим, умисне високим голосом спитав:

— Хто тут?

— Лягай, лягай.

Лука завагався, потім ліг, упершись холодною спиною Данилові в бік. Погніздився, безцеремонно штовхаючись, далі спитав:

— Нового призначили? — І додав, не чекаючи ствердження своїй здогадці: — Двом нам буде тепло. Взимку підемо на хлів, у сіно.

Це стало логічним довершенням усього страшного, що довелося пережити Данилові за цей день. Сіпаючись, схопився і в ту ж мить був на подвір'ї. Очманіло підняв над головою кулаки. Оглянувся довкіль і з усієї сили вдарив себе по тім'ю. Перед очима спалахнула віхола іскор.

— Бо-же мій!

Випер на вулицю. Там зустрів Соломку Побійцю, потягнув його до Смереки, і вдвох напилися дотемна. Як чвалав п'яний додому, міряючи неслухняними ногами широчінь вулиці та оббиваючи плечами тини, зустрів Ілька.

— Т-ти? Т-то ти, п-побратиме? — заговорив з робленою ласкою дерев'яним язиком, обмацуючи в кишені гайку, що бозна-як і коли там опинилася. — І-д-ди, з-золотко, я т-тебе п-попещу.

Ілько хотів взяти його під руку, щоб провести додому, але тут же сильний удар по голові звалив його на землю.

Серед дороги і нашттовхнувся Панас на Ілька. Черкнув сірником, повернув до світла закривавлене — з раною на всю щоку — обличчя. Поніс його до хати на пустир. Олена як стояла, так і зомліла. Панас побіг до Йосифа (куди ближче), підняв усіх на ноги. Гафія вискочила з хати в нічній сорочці, Йосиф усю дорогу силкувався застебнути неслухняними пальцями штани, та так і не зміг; Павлінка на ходу одягала плаття. Поки збіглися, Олена вже опритомніла. Лежала Ількові на грудях, голосячи:

— Ільку, ти не хотів мене слухати... ти пішов від мене.

Баба Гафія з Павлінкою розірвали на Ількові сорочку, наклали на груди і голову мокрі рушники. А Йосиф безпорадно хапався то за одне, то за друге і все не в лад — лише заважав.

— Ой, робіть з ним щось, — просив жінок.

Як Ілько розплющив очі, Йосиф обняв його і почав цілувати. Сміявся, щось радісно белькотів, сам себе не розуміючи. Ілько встав, хитаючись ступив по хаті.

— Стукнувся трохи, — сказав, силкуючись усміхнутись. — Спіткнувся — і як сніп...

Звісне, йому ніхто не повірив, але тільки Олена заперечила крізь плач:

— Знаю, як ти стукнувся.

Так назавжди Ількову та Даниловою таємницею й залишилася та подія. Та не проминула вона безслідно. Наглухо, як рабські кайдани, знову скувала вона відновленою дружбаю Ількову сім'ю з Йосифом, і по весняній пуховій травичці, по старому вже зарослому сліду знову пролягла між двома хатами стежка, яку топтали поспіль; гарматну пробоїну видовбала вона в стіні відчужених відносин між Ільком та Панасом. Лише перелякана Олена прибігла до облудного захистку: потай від Ілька несла замозоложено карбованця попові на службу; сама того не відаючи, рвала свою долю до прірви.

4

Данило, заматерівши в своїй жадобі, тупо розмотував беручкими руками чорний сувій літніх днів.

З потеплінням старий Козар знову трохи виклигав і ніс свій начисто виголений череп за хату на вогрівок, варив у ньому під весняним сонцем чорну думу. Добілював сьомий десяток його поганеньку, як овес на кам'яниці, борідку, в якій ще туттам виляса чорна, пружиниста волосина.

— Ой смертньоко моя, в могилу мені час, — бідкався на людях.

А на самоті:

— Переді мною ще хтось зійде в могилу, ой, зійде! Поки моя голова д'горі, доти з дороги не відступлюся. Ще й об труп мій хтось спіткнеться! Но-но, як так ляжу, щоб спіткнувся.

Його не збентежив провал задуманої справи, в яку втягнув і свого кума з Поточини, не гризло сумління за обдурених. Навчений роками, варив з блекоти гідку страву, присмачував її біблійною каламуттю, і все — за широкою спиною Данила.

А Данило черствів. Нестача п'яти тисяч відчувалася на обійстю, як засуха. Вигналися кам'яні стіни хліва під стріху та й застигли. Сіра кам'яна коробка в кінці подвір'я терням колола хазяйське жадібне око. Ходив навколо муру, і злість від нездійсненого бажання біла в груди міцним кулаком. «Бодай подавилися!»

У неділю по вечерні сидів на цямрині колодязя. Попасував неспокійну думку по краю стежок, якими пройшов у житті, доривався до правди і губився. Висновок напрошувався один: «Най йому чорт, ліпше було. І на Чортовому горбі не заїдала так жура. Посіяв, бувало, прополов — і ніяких тобі хлівів кам'яних. Малому — і то радів». Самовільно підсудвала пам'ять прив'ялені давністю картини, і бачив себе Данило то в колі бідарів за простою балачкою, то в спільній роботі по заготівці лісу для вдовиць, то десь на весіллі... «Добре було».

А перед очима — недобудований хлів, і думка від нього — далі: косовиця трав, жниво, нестача робочих рук, нестача грошей... Добув з кишні кісет, відкрояв шматок газети. «Уже й тютюн кінчається». Скрутив тоненьку, як мишачий хвіст, цигарку, черкнув запальничкою. Газета взялася полум'ям, обгоріла, оголений тютюн посипався іскрами на коліна. «Тьху, ще й це пропадає!» Затягнувся кілька разів — і нема. Дрібний недокурок розчавив у пальцях, сховав за стрічку капелюха.

На колоду неподалік сів Лука, засвітив крізь подерті штани коліньми.

— Навмисне дереш, окаянный! — посварився на юродивого.

— Деру...

— Ану, йди сюди.

Лука наблизився обережно, мов ступав по товченому склу.

— Он,— тикав Данило пальцями в безліч дірок старих штанів, манекеном повертав перед собою Луку.— Тобі ціла держава не настачить. На собачому весіллі гуляв, чи що? Як міг так обдертися?

— То ми наступали... у чагарнику. Отут гранатою... осколками. Климка тоді вбило наповал, а мені голінки попало.— Загорнув холощу, щоб показати опіки, і ще більше розірвав зітлілу матерію.

— Не рви, не рви! — закричав Данило і зробив таку гримасу, наче йому виривали всі зуби.— То ще можна полатати, ще якось перелітуєшся.

— Воно рветься,— невинно пояснив Лука.— Ви теж порветесь... Усе порветься, і потім нічого не буде.

— Дурний ти, неборе, дурний і... щасливий.

Лука гигикнув, схопив у руки дві грудки, щось над ними почаклував, потім одну кинув за межу, іншу простягнув Данилові.

— Для чого? Що це таке? — спитав Данило, поійнятий якимсь моторошним почуттям, яке завжди полонило його в розмові з юродивим.

— Я його кинув за межу.

— Кого?

— Тепер він більше не прийде.

— Хто не прийде?

— Ангелик... Ваш ангелик.

Данило сплюнув і заспішив до хати, але довго ще не міг прогнати від себе Лукові порожні, мертві очі, за якими ховалась якась таємничість. Заплутані, повні натяків слова юродивого наштовхували його на думку: «Він знає те, що мені недоступне». Покрутився по хаті, потім узяв біблію, залишену старим на канані, і сів за стіл. Сам того не помічаючи, по-козарівському дрібно перехрестився і розгладив пожовклі листки.

— Що ти робиш? — отетеріла Анця.

Данило усвідомив свій учинок, спаленів від стиду і буркнув:

— Це ти бачиш... мене бачиш, а на те сліпа, що Лука штани подер. Я буду йому латати?

— Що там латати? Купи нові, вже відколи говорю!

— Багачка!

— Даниле, схаменися. Що з тобою?

— Но, знаєш... Отут мені вже, в печінках сидиш... Жили вимотуєш із себе, а вона...

— Куди?

Без одвіту вийшов, покрокував до хліва. Лука саме лаштувався до сну.

— Ану, зніми штани.

Приніс у хату Лукову одежину і наперекір узявся латати завідомо негодяще. Уже й сам збагнув, що Анця мала правду, — нові треба купувати, — але не хотів відступати від свого. Морочився хвилини зо три, сподіваючись, що Анця попросить: «Дай, я сама», але та й уваги не звертала. Тоді, до краю збентежений, кинув жінці до ніг старе цурбаття, вибрав із скрини свої штани і вибіг, грозячи:

— Все роздам, до останньої нитки роздам.

Дав Луці штани, а сам, горблячись від душевного болю, рушив на вулицю. Духмяно пахли скошені над річкою трави, текла запрудиною вулиці неусталена липнева свіжість. Відмахнувшись від Луки, Данилова думка голодним вовком запустила зуби в хазяйські справи і зразу змужніла, заблищала чистотою і пружністю; з хазяйською кмітливістю пройшлася по завтрашньому дню, розставила трудові сили: «Жінки виберуть у Дубках ранню картоплю, доглянуть за сіном на Мочарці — воно поряд. Кого б ще на кісьбу гукнути? Одному не вправитися за роси».

Рушив до Йосифа. Десь здаля падав на село задумливий, глушений простором звук вівчарської трембіти. Немічно прив'язував Данила до тої далечі, що тепер здавалася лише казкою:

газдівські отари на полонині, і він, Данило, у прокуреній куценькій гуні... Дивно було від того, що отой карапуз — миші по коліно — оце йде до Йосифа домовлятися про кісьбу. «Тридцять вісім років тому мене ще ніде не було, і ніхто не знав, що я повинен бути,— подумав Данило.— А колись мене знову не буде і ніхто не знатиме, що я йшов до Йосифа... Дивно... Ну що змінилось би, якби я не народився? Нащо я тут був потрібний?»

Садом спустився до Йосифового двору. Чорна тінь лежала між хатою і хлівом, приперта від неба шатром дерев. З двору чулася розмова:

— А-а-а, цього зупинити не можна, бо воно діється не нашою волею. Коли жінка має родити, коли прийде той час... вона нікуди не втече...

— Землю, землю я шкодую випустити з рук, Йосифе. У мене, неборе, п'ятеро росте.

— А-а-а, для них ти мусиш і думати... Ми дітям живемо. Мій няньо жив для мене, а я для інших дітей, а вони — для своїх дітей. Чоловік, неборе, зв'язаний з віками, як той телефонний стовп: і позаді покоління, і впереді...

— То ти правду кажеш... Схиблю я — діти мені не простять. Тому й вагаюся. Бо коли поміркую, як няньо мій жив, царство йому небесне, як ми з братами бідували, та як на дітей своїх прикину, а ще й на тих, котрі не зачаті... Святу ти правду кажеш, Йосифе. Прийдуть вони на землю і дорікнуть: лопуховий був у нас няньо. Я свого не раз грішною думкою пом'яну. Привів нас, дев'ятьох, на світ, а місцинку під сонцем не наготовив...

Збагнув Данило, про що мова, і не радий був, що підслухав. «На спільне я тепер не піду! Нізащо в світі!» — сказав думкою.

З-поза Чортового горба вистромив криваве чоло повний місяць, зарум'янив гори, підсунув їх до села впритул. Просвітлений плай, померезаний чорними тінями ярів, нагадував тепер якусь химерну руїну незнаного міста, увінчану посередині місяцем, наче куполом східного біблійного святилища. Розбуджена балачкою сусідів, Данилова думка одірвалася від того, за чим ішов до Йосифа. Чи не в тисячний раз за останні тижні сягнула вона поза дрібниці буднів, намацала щось непіддатливе. Промовив з острахом: «А й справді, віки...» Та ці слова нічого йому не сказали.

Місяць зринув увись, погасив окіл зорі, по-денному пофарбував небо, виставив напоказ село з блискучим хрестом на узгірку... Обережно, щоб не видати себе, Данило позадував за хату, бо ті люди, що сиділа на східцях під хатою, були йому чужі, і він відчув до них страх. Городами пішов до Верб'яша. Його вразила ветхість бідняцького житла. Дивились на нього з чотирьох боків голі стіни, білили в кутку на полиці книжки; між віконцями на підставці — велика, потворно-незграбна статуя Христа з піднятою в благословенні рукою; скляні очі, трапляючи під світло лампи, блищали драгівливо і гостро, як живі.

— Страшний якийсь,— відвернувся Данило і заговорив про свою справу: — Косити завтра приходь.

Верб'яш схилив на плече голову, вивчаюче оглянув статую і, не забачивши в ній нічого страшного, сказав:

— То ще від прапрадіда мені дісталось. Ніби щастя від нього в хаті...

— Чуєш, що кажу? Косити приходь.

— Чую, чую.

— Прийдеш?

Верб'яш пошкребтав пальцем за вухом.

— Чому ні... Прийшов би з рада душею. Як не допомогти чоловікові.— А втім, щось не домовляв, воно прозирало з нього, як шило з мішка. Загнаний Данилом на вузьке, врешті сказав прямо: — Не піду, не сердься, але не піду.— І, наче клав межу, рубонув перед собою долонею.

— Чому?

— Своя робота є.

— Обкосився вже, яка ще робота?

— Ніяка... А не піду, бо не хочу на куркулів робити.— Від незвички йти навкір багатим людям Верб'яш геть спітнів, якомсь безглуздо сіпав руками, не знаходячи місця їм.

— Ого,— округлив Данило очі.— Забув, як з мішком прибігав? Пам'ять у тебе коротка.

— Я не забув, але не попрікай... Либонь, і за тобою є такий гріх, не все багатим був.

— Кажеш: ні? — востаннє спитав Данило і пригрозив: — Прийде ще коза до воза.

— Не лякай, бо я вже перестав боятися.

Вийшов Данило розгублений. Уперше зіткнувся з такою відвертістю і злякався. «Чи я межу йому переорав, що дметься? Губу копілить, як газда великий. Подумаєш — щастя приніс йому ідол. Тепер я його побачив — твоє щастя: облуплене, як бубон, лише книжечки на полиці... Подумаєш, прапрадід мав воли. Може, й тепер вони в тебе в хліві ремигають? Тому зі мною так гордо говориш?.. Оце, о! Оце тобі приніс твій окатий ідол», — сплів три пальці і ткнув на хату.

Зайшов ще до кількох селян, куди звук заходить в гарячу пору, як до своїх. І теж — своя робота підпирає. Отоді й дійшло нарешті, отоді й заслаб Данило. Щоб заспокоїтись, погрозив: «Прийде, скрута зажене. Я вам тоді нагадаю!» Та не полегшало — страх у душі: «Мабуть, не прийдуть». Згадав, як колись Щербаків старший набивався: «Гукни, як щось невідкладне. Нам — одне одного виручати». Тоді Данило послав його під три чорти: «Пес тобі друг», а зараз виходу не було.

На кісницю вийшов удосвіта, ледве позеленів на сході небокрай. Спав зле, від того ломило крижі, гуділа голова, на душі важко. Сліпою мухою билася думка навколо того, що сталося вчора. «Хто я? Для чого я живу, коли люди від мене відверну-

лися? Чому вони мене цураються? Я з того гнізда випав, що й вони». Незабаром прийшли гнучкі, як молоді дубки, два Щербаківі хлопці. А згодом з-поза кукурудзи вичвалав Соломка Побійця. Круглий, мов їжак, насилу лупав лінивими очима, заведено позіхав. Оглянувся доокіл і пробурчав:

— На чорта воно тобі. Жив би собі, як люди живуть.

Без прицілу кинута Побійцею фраза зачепила Данила за серце рибальським гачком — ні вирвати, ні проковтнути. «Жив би собі, як люди... А хіба я живу, як звір?» Мантачив косу довше, ніж треба, мантачка збивалася в ритмі, черкала по вістрію. Пішов перший, беручи широку ручку, слідом — Щербаків старший, а Соломка Побійця — напослед. Роса випала щедра, похилила своєю вагою вологтя трав, білила тижнями невмивані Данилові ноги, прала його старі, флотського закрою, штани. В улоговині трава вигнала дорідна, густа, як щітка, — поперек ламала коса, зате на підвищеннях ішла легко, як по воді, — рідкий чебрець, острівці духмяної медуниці скупно вкривали ґрунт. Викосивши гін, Данило став мантачити, дочікуючи друзів. Ген, майже на півгони, відстав Побійця. «З таким косити — нова роса випаде». На наступний захід Побійцю пустили першим. Данило пішов йому вслід, вкошувався аж під ноги і підштовхував:

— Махай, махай, бо п'яти черкну.

Побійця глипав через плече і піддавав. Робота пішла споріше.

— Оце й няньо, бувало, так, — сказав захеканий молодший Щербак. — Ну й гнав старий... Бувало, по десятеро збіжаться — кортить заробити. А старий їх поперед себе... і жене!

Данило ще більше спохмурнів. «Дарма ти, хлопче, з своїм няньом мене парущ, бо я жили ні з кого не збирався вимотувати». І на наступний захід знову сам пішов уперед. Умисне силував себе до повільності, та вдавалося це з трудом. «Я зроду не вмів гратися в роботу. І тоді чесно робив, коли на чужих гнувся».

Сонце хутко бралось увись, небо линяло, запливало попелястим кольором. Спекота почалася вже з самого ранку. Роса спарилася, коси пішли тупо, з сухим скреготом. Побійця перший рушив під дуба клепати. Вбив у коренище розплющену в головці бабку, приліг боком і сипнув по полю розміреним металевим стукотом. Данило примостився поряд.

— Чим я погано живу? — спитав легеня. — Кажеш: не так, як люди?

Побійця охоче відставив набік косу.

— А для чого тобі оце все? — показав рукою на лан. — Череву в тебе слоняче, чи що?

— Чоловік живе не лише для черева.

— А для чого? — глузливо вирячився на нього Побійця.

Данило не знав, що відповісти. «Ото і є: для чого?» Він спитав:

— Що ти розумне порадиш?

— Узав би я собі по силі, а решту — до біса.

— Зайцям на пашу? Так виходить по-твоєму?

— А по-моєму виходить, що ти дурним попом хрещений,— відповів той.— Радість мені велика ніч-день надриватися.

— Чоловік живе для того, щоб робити.

— Побачу, як будеш робити в колгоспі.

— Туди не збираюся,— спалахнув Данило.

— Добровільно підеш,— зареготав легінь.

Данило зморщив білясте, не запечене під солом'яною чоло. «А що й справді зроблю?» Спинив туманні очі, пойняті триво-гою, на великій ступні Побійця й перепитав:

— Так думаєш?

Побійця, регочучи, кинув на плече косу, вперевальці пішов з-під дуба. Його величезні підошви, злискуючи чорнотою, при-минали квітуче зілля. «Стеблинка я, коли до життя приміряти. Примнуть. Рушать всі навалом — розтrophать. А таки рушать, я то бачу». І Данило підвівся й собі.

Спекота наростала з кожною годиною. Над полем, як над пожарищем, струменіло гаряче повітря. Данило весь упрів, жо-лобом спини аж до пояса — під віддутою рогожово твердою сорочкою — збігав піт. На межі зняв сорочку, жужмом кинув її під кушик. Облизаний вітерцем, аж скрякнув від приємного холодка. Познімали сорочки й Щербаки, лише Побійця, сором-лячись бабської обвислості свого тіла, душився в гімнастерці.

— А в тебе м'язиці! — в захваті оглянув Данила молод-ший Щербак.— Чистий Геркулес. Будь я такий — чорта б не боявся.

Данило мимоволі повів очима по тугих клубках м'язів і неве-село посміхнувся. Йому ніколи й на думку не спадало: є в ньо-но м'язи, а чи й зовсім немає.

— Не боявся б? — спитав.— Ні, хлопче, м'язи — дурне. Он няня твого... А теж не з слабих був.

— Ти про це?

— Кого що болить, про те й говорить.

— А ви дурні,— кинув глузливо Побійця.— Всі куркулі дурні. За себе не вмієте постояти.

— Як постоїш? — насторожився Данило, на цей раз не звачивши на те, що його назвали куркулем.

— Он,— серйозно показав Побійця рукою на ліс.— Чорт не знайде. І такого їм жару дати, щоб і носа в село не показували.

Данило спочатку думав, що Побійця жартує, а коли той сер-йозно почав викладати свій план, що, видно, добре був ним продуманий, жажнувся.

— Ти не дурій, хлопче! — погрозив, холонучи.— Зброю проти... проти... своєї влади. Ти думаєш?

Побійця сплюнув, потім кинув на плече косу і, кумедно козирнувши, пішов геть. І Данило зрозумів, що неспроста непро-шений з'явився Побійця на косовицю.

— Дурень! І в кого такий вдався? Няньо в нього порядний

чоловік, що мухи не скривдить, а цей якийсь виродок... Боже, що він у голову собі взяв?

— Дарма ти його ображаєш,— сказав Щербак-старший.— Він добре радить.

— Добре? Ні, хлопче, я за Радянську владу воював, і вона мені дорога.

— Вона тебе, Даниле, змеле, як овес... І треба за неї братися, поки не пізно.

Данило шарпнувся, заніс над головою косу і, весь криваво-червоний, проказав:

— Ідіть, хлопці! Чуєте, я вас не бачив! Іді-і-іть! — закричав не своїм голосом.

Коли Анця принесла в петельках сніданок для трьох козців, застала на сіножаті самого Данила. Блідий, він стояв під дубом і підсвідомо водив по кісяті рукою.

5

Іржа з'їдала одноманітні дні, що чергувались без ліку, як шереха близьнюків. Здавалось би, пора вже звикнути, зжитися, але ні... Чітко трималася пам'ять минулого, обпікалася, жадібна, як на гарячій картоплі, на одквітлому. Тільки й щастя: зрідка звірком добирався до села, ярмом закрадався до хати. Коротка розмова — у темряві, пошепки — роз'їдалася ропою материних сліз. Плакала вона потай, без нарікань. І задалегідь смаковане щастя від зустрічі з матір'ю, оберталося в Івана подвійним горем. Грубувато відсував материну руку, що тяглася до нього з окрайцем сала чи житнього хліба, і бубонів:

— Не треба, мамо, нащо ви для мене... Не заслужив я... Піду я, а ви тут...

Але що, власне, міг він порадити матері, чим утішити міг її? Так і відносив у дикі ліси повне серце невимовленої ніжності, щоб виплеснути її сльозами в рукав піджака. А поруч з ним ішов г'янкий запах домівки, деś нечутно пливла побік материна тінь і ссала душу заслуженим докором: «Радість чекала я від тебе, а ти пішов не туди, куди людські діти».

І знову іржа холостих днів... Сонячні, хмарні, теплі, холодні... літо, зима і знову літо... Навіть думка — і та каруселила щодня одним слідом, як сліпий кінь навколо привідного колеса молотарки. «Де я оступився? Чому я не там, де всі?» Рік тому, що правда, думка була дещо інша: ще не втомлена, просвітлена якоюсь надією. В колі двох дружків, — двох парубійків з Вовчого, що переховувались від призову в армію, — життя було майже веселе. Вогка партизанська землянка, папоротяна постіль, скромний харч — це було більше, ніж Іван міг сподіватися. Радів тоді, що врятувався, що не сів з іншими.

Ніхто й не підозрював, що бездверна землянка, викопана партизанами під стрімким лісистим схилом, замкне їх залізними

замками. Присолоджували тоді юнаки неробство балачками-згадками про залишених вдома дівчат, прохоплювалися гордістю за свою відвагу, читали захоплені з дому книжки і всліпки намацували шлях, що мав їх знову повернути до коханих. Правда, реально такого шляху не було — в який бік не стелився б він, скрізь впирав у справедливість знехтуваного нерозсудливого юністю закону. Та все ж він, той шлях, десь був, власне, десь мусив бути. Полохливий хлопчак, до якого прилипло прізвисько Заєць, часом хвалився:

— Прийду я в село, а хлопці очі вилуплять: «Звідки, Мишку, де служив?» А я скажу: у зелених... генералом був.

— Та йди ти, вуханий,— зневажливо і грубо штовхав його дикуватий вдачею жилавий Симко.— Генеральським коням під хвостом чистив, та й то стільчик підкладали, щоб дістав.

Та час робив своє. Десь гнав він угору пагіння нового, щедро поливав людські сподівання, а в землянку втікачів щирився вовчою пашею. Перемацавши всі щілини, юнаки з жахом почали добиратися до суворої істини: виходу нема, замкнула їх партизанська землянка. Це робило юнаків неспокійними, хижуватими. Якось, хрумтячи суху скоринку, Заєць раптом ні з цього ні з того розплакався, бурхливо, зовсім по-дитячому:

— Йой, мамко мої, нас розстріляють... йой, мамко мої...

Чекав він, слабодухий, від побратимів розради, а дістав від прибитого безвихіддю Симка дзвінкого ляпаса.

— На чорта в ліс тікав, коли душа заяча?

— Ти мене підманув. Йой, мамко мої, нащо я тебе послухав!

— Замовчи!

— Не замовчу. Ти мене обдурив, ти...

Голодними звірками схопилися юнаки, качалися по траві, дряпали один одному обличчя. Іван кинувся розбороняти і сам устряв: його били, і він бив.

Не від болю ковтав Іван опісля сльози, сидячи з роз'юшеним носом перед землянкою. Жахнуло його те тваринне, що побачив у своїх друзях. Йому тепер неважко було здогадатись, куди заводять юнаків приреченість. Бійка стала ніби вододілом у їхній долі, виразно повернула зір втікачів у чорний бік. Не діяли більше на парубків Іванові слова про високе покликання людини.

— Цим я ситий,— казав Симко, позираючи на Івана зі зневагою й ненавистю.— Ти мені скажи, що будемо жерти? На те закон мені не зважить, що тут божою манною харчуюся.

— Йой, розстріляють нас,—полохливо прилаштовував до розмови свій страх Заєць і мерзлякувато шулив великі, настовбурчені раковини вух.

— Повіщають за ребро,—згвинчував нерви Симко.—Захотів чого — розстрілу. Надто ти вибагливий.

— Поб'ю за такі балачки! — грозив Іван.

Його погроза дещо впливала на юнаків, хоч Івана це нітрохи не тішило. Він мучився від тої свідомості, що юнаки скоряються

тільки його фізичній силі. З якогось часу тут почав діяти неписаний закон лісу. Це жахало Івана, зайвий раз нагадувало про те гідке становище, до якого він докотився. Їхнє товариство нагадувало табун, у якому кожна істота жила сама по собі. Симко часто запрошував Івана помірятися силою, демонстрував перед ним свої м'язи: ламав сухі поліна або виривав з корінням молоді дерева. Тужачись, люто сопучи,— очі робились страшними, стручками по всьому тілі здувалися жили,— він разюче нагадував у такі хвилини первісного дикуна. Іван відвертався.

— І дурень же ти,— казав йому.— Сила в людини не в руках, а в голові.

— Ти ці казки розкажуй Зайцеві,— зневажливо відмахувався Симко.— Він тобі повірить.

— А я тобі розкажу одну казку. Якось у поїзді їхали студент і здоровенний дядько. Студент хотів відчинити вікно, але він був слабкий і не міг. Дядько вхопив за ручку й полегко відчинив. «Отут треба мати, хлопче»,— гордо поплескав себе по клубках м'язів. Студента це образило: «Стривай, я тобі скажу, де треба мати». Тоді він узявся за гальмівну ручку і смикає, вдаючи, що ніяк не може. А дядько: «Ану, давай сюди». Смик, а поїзд зупинився. Заплатив дядько штраф, а студент йому: «Отут треба мати, дядьку» — і показав на голову.

— Ну добре, давай побалакаємо,— погоджувався Симко.— Я в школі вчився на двійки, а Заєць на п'ятірки. Чому він за мною пішов, а не я за ним?.. Не спіши, я тобі ще інший приклад скажу. У нас є один легінь — Левком звать. Дурний, як підошва, підписатись не вміє, а ціле весілля може розігнати. Його всі поважають.

— Боятись,— заперечив Іван.— Поважати і боятись — це не те саме...

— Поважають тоді, коли боятись,— не здавався Симко.— Люди ще до такого не доросли.

Іван почав читати Симкові цілу лекцію про переваги розуму, спираючись на приклади історії, про які Симко нічого не знав, а тому вони для нього і не існували.

— А, дурниці ти говориш,— відбивався він з тупою впертістю.— Люди до розуму не доросли.

— Ти не доріс...

— А,— махнув Симко зневажливо рукою.— Я би з тобою дуже просто розв'язав нашу суперечку. Був би ти слабший від мене, я би тобі довів, у чому сила — в розумі чи в кулаці.

Одного разу, повернувшись з дому без харчів, Симко кинув у куток порожню торбину і сказав Іванові:

— Жери чорта... Няньо в міліцію хотів відвести. Рідний няньо. А ти мені про щось високе.— Він сіпнувся, схопив у руки дрючок і з люттю трахнув ним об коліно.— Дурень ти!.. Розум, людяність... Ось де воно... Мені треба жертви, і більше тебе не буду слухати.

— А що зробиш?

— Красти піду, вбивати!

Іван схопив його за груди.

— Уб'ю, як собаку.

— Не вб'єш, бо сам скоро здохнеш з голоду.

— Здохну, а сумління своє не заплямую.

— Бач, чистий,— вишкірив Симко зуби.— Чого ж ховаєшся в лісі? Мама з дому вигнала?

Іван ковтнув наготовлені для відповіді слова і похмуро замовк. «Та-а-ак... Докотився я».

...З появою в землянці Соломки Побійці те, що викущувалося під ґрунтом, потайком, визріло і стало перед Іваном у завершеній формі. Без змовляння пішли юнаки на злочин.

Сталося те, чого вже давно Іван побоювався. До ранку не склепив очей. Сидів на трав'яному килимку біля землянки і ковтав спазму. Долиною курів туман, воложив землю, дерева; чорнів окіл незайманий ліс, блекотою цвіли над горами зорі. Куди не сягне око — первісна порожнеча. Та хоч би на хвилину забутися, повірити, що й справді нічого немає, окрім порожнього простору. А втім, усе було не так. Майже до самих грудей Іванові притулилося Гірське з усіма рідними й близькими, до яких він відрубав собі дорогу. «Чому я став поперек шляху? Я цього не хотів! Я думав жити разом з усіма... Ні, це трапилося не тоді, коли зустрівся з Вошинцем на лісосіці. Не міг я так просто сказати: клянуся. Та й у чому, власне, клявся, за що хотів боротися, проти кого?.. Мене обдурили... обдурили».

Юнаки повернулися на світанку. В підметеній голодом землянці запахло ковбасою, бринзою, горілкою; завітала в схованку сита веселість розбійників.

— Гей ти, освічений, не хочеш? — глузував з Івана Симко, вистромлюючи з землянки розчервоніле від горілки обличчя.— Не бійся, не крадене — чесні люди дали.

В стані душевного сп'яніння Іван кинувся всередину, почав викидати звідти хліб, горілку.

— Геть звідси, розбійники! — кричав він, не тямлячи себе.

Побійця схопив його за руку, але Іван смикнув так сильно, що той упав ниць, стукнувшись головою об кам'яний виступ. Від болю Побійця скрикнув і, не підводячись, згріб Івана за ноги, повалив на землю. Поки незграбний, повільний у рухах легінь спробував використати вигідне положення, Іван ногою штовхнув у живіт Симка і, схопивши за волосся Побійцю, завдав ним до виходу. Але сили були надто нерівні, і через якусь мить Іван опинився під ногами.

Його потім облили водою, привели до тями, і Побійця недвозначно попередив:

— Ще одне слово — і тобі капут.

Іван відлежався на вигрівку, якось привів до порядку подерттий одяг. Як повернулися сили, зібрався іти.

— Не пробуй! — шарпнув його за плече Побійця. — Звідси не підеш. Я знаю, що ти хочеш... Мене ти не обхитриш.

Іван зціпив щелепи. «Яке він має право? За чим сюди пришов?» А зустрічна думка довела: «Чого ти дивуєшся, хіба не розумієш? Адже так мусить бути. Ти любиш посилатися на законірності, не заперечуй і тепер їх». Іван ліг на траву. Все здавалося вже програним, і все-таки юнацьке завзяття не милося.

6

Що не день — виразніше відчувався в природі прихід гірської осені. Насувалася вона розсудливо: тут-там торкалася пензлем, випробовуючи кольори окремих листків на деревах, жужварила видихле в літніх пологах огудиння, наливала серйозною вагомістю поруділі шапки соняшників; вгодованими поросятами викинула з нив на суміжні стерні прижовклі дині. В заміну яскравих барв набирала вся природа якоїсь ситої солідності, поважної задуми.

Бралися поважною задумою і чола горян. Розумів кожен: не сьогодні-завтра треба буде дати собі ясну відповідь. Зволікати далі нікуди і нема бажання, бо життя в своїй старій, латчастій закрійці стало тіснуватим, обручем обхопило виростлого з пелюшок селянина. Вісті про те, що в притисянських селах уже створилися перші колективи, підперли Гірське, пожвавили в ньому пульс. Чимчикували гірнянці на Потисся, обмацували нєвинку, болісно вагалися. Різні балачки-здогадки велися на дозвіллі між селянами. Не могли дати на всі трепетні питання відповіді ні агітатори, ні Спаситель, що їздив з делегацією верховинських хліборобів аж до Дніпра.

До Їлька в скупі перепочинки та по неділях збиралися сусіди. Як тоді ще, коли сидів господарем у цій халупі Синичків Іван, валив надвір з повідчинюваних вікон тютюновий дим, а люди дробили кам'яні грудки думок, товкли їх, мов у ступах зерно. Їлько тепер для них був своїм чоловіком, побратимом по долі; а коли мова про те, як жити, — селянин тільки в свого питає поради, бо той, коли й прикурить страву, то й сам прикурує їстиме з спільного горщика.

— Чоловік тут з долею грається, — сказав Тернинка. — Кого слухати, кому вірити — сам не знаю... Колгосп — то відчинена комора, то поле без межі. А людей наших пустити на спільне — все одно, скажу вам, що голодним вівцям насипати в корито корму і наказати: бери лише свою частку... Тягатимуть, так мені боже, бо то з спільного... Ну, піду я полем... куди хочу, туди піду, словом... усе моє... І моє, і твоє, і Федорове — наше. А Федір — жменьку та в кишеню, ти жменьку, а в мене така жадоба, що черпну зразу дві.

— Будеш ситий — не полакомишся, — заперечив Спаситель, сльозячи почервонілими очима.

— А хто чоловіка нагодує досита? Ні-ні, треба межу. Не вірю.

— А я тобі кажу, Тернинко, поки та межа, поки той чортів рубець лежить на землі, добра не буде... Скільки від неї чорної ненависті між людьми! Ї душу вона почетвертувала чоловікові: своя частка — чужа частка. З одного боку чоловік чоловіком, поки за межею, а як на неї ступить, на межу, — звір.

— Відколи світ світом, усі так жили.

— А ти, Тернинко, вчителя спитай, як жили перші люди, значиться, предки наші. Свого в них нічого не було, а зате злагода між ними була і любов.

— Ти не прирівнюй тої людини до нашої. Тій аби наїстися, а ти хочеш і хижу мати ліпшу, як у мене, і радію собі вже купив, а завтра захочеш машину... У теперішньої людини шлунок — як безодня.

— Але ж людина має не лише шлунок, а й голову, розум та серце, що кажуть йому: своє дістав — відступися, бо й ближньому треба.

Верб'яш підходив до серйозної справи мілкіше, кидав на терези те, що було напихваті:

— Оранка, люди, на плечі напосідає. Ї землі тої — під полою можна сховати, а жури — не приведи господи: гнеш ту руку, ламаєш шапку перед кожним.

— То-то й воно, жебраком мусиш стати, — погоджувалися безкінні. — Хвоста кінського не допросишся, щоб розорати.

Тернинка на це хрумтів пальцями, морщився, наче кисллиці вкусив. «Коней з хліва не поведу, на те мене ніхто не вмовить, сили такої нема».

— Треба подумати, — авторитетно, наче своєю широченну долю, клав Іваньо на голови сусідів непереварену думку. — Треба зважити...

— Не вступиш?

— Сім раз відміряй, один раз відріж, — тим же незаперечним тоном холодив він легкого на спалах Верб'яша.

Лише старий Соломка мовчки мусолив свою череп'яну люлечку і добродушно осміхався на мову сусідів. Йому було добре так, як людям, він з усіма погоджувався, а коли питали його думку, казав:

— Підете ви — і я на цьому березі не залишуся. Одному чоловікові і в раю пекло.

— Ну, а ви, вчителю, що нам порадите? — зверталися селяни до господаря.

Ілько в розмові більше відмовчувався і завжди, перш ніж сказати щось, крадькома оглядався на Олену.

— Що я вам можу порадити? — перепитав. — Гості на порозі — відчиняйте двері. Багатого гостя варто впустити в хату, — почав він з алегорій, щоб Олена не зрозуміла.

— А, та ви теж щось крутите,— весело підхопив Тернинка і хвацько збив на потилицю капелюшик.

— Порада моя коротка,— взяв Тернинку за плече, просячи вислухати до кінця.— Треба вступати, тут нема чого...

— Їлку...— благально обізвалася Олена.

— Ну чого ти? — крикнув на неї.

Чим далі поринав він у сільські справи, тим нестерпнішим ставало його сімейне життя. Кайданами оберталосся йому жінчине кохання, колодою лежало впоперек на хатньому порозі і загороджувало стежку до людей. Сяк-так угомонував її і, несучи в грудях млосний тягар, ішов до сусідів у своїх агітаторських справах, а раз на тиждень — у клуб, де знедавна на прохання Панаса знову взявся керувати хором. Та весь час переслідували його тривожні думки. Постійне напруження виснажувало його, змушувало шукати виходу, і часом чужий голос нашіптував: «Не зладите, різні ви люди».

Почав заманювати Олену за собою. Після настійливих умовлянь якось згодилася піти з ним на репетицію. Решту, чого не міг Їлко, зробили молодиці та дівчата. Олена, непомітно для себе, навіть захопилася співом, і в хаті вселився спокій. Їлко радів цій зміні. Удвох іти було легко.

— Ось коли я тебе по-справжньому кохаю,— сказав їй, як разом увечері повернулися додому.— Раніше ти була від мене далеко, і тому я часто, розмовляючи з тобою, мусив кричати. Люди лише тоді кричать одне на одного, коли між ними лежить відстань у поглядах, в ідейних переконаннях... Ось ми зараз розмовляємо зовсім тихо, але добре чуємо одне одного.

— Я тебе завжди добре чула,— відповіла Олена.

— Але не розуміла.

— Я тебе і зараз не розумію. Ти мене теж не хочеш розуміти.

— Тоді ми чужі собі люди і нам треба...— Їлко квапом проковтнув необдумане слово, але було вже пізно.

— Ти цього хочеш? — спитала Олена.

— Чого? — Їлко спробував вдати, що не зрозумів.

— Я знаю, що ти лише цього хочеш... Я зрозуміла ще тоді, коли до тебе прийшла. Я не можу забути, як ти крикнув: «Чого прийшла?» Ти все робиш мені навкір.

— Таʼ годі-бо, Оленко. Хіба так можна? Їй-богу, ти мене просто мучиш.

Як уже сказав, тоді зрозумів, що не слід було.

— Я давно знаю, що мучу тебе.

— Ну, ти знову...

— Ти мене не любиш... Я бачила на хорі, як дивишся...

— Та ну, ради бога, перестань... Оленочко, ну як тобі сказати, щоб ти зрозуміла мене? На коліна перед тобою впасти?

Після цієї розмови зробилась мовчазна. На хор вона більше не пішла.

Якось після репетиції Панас узяв Їлька під руку і сказав:

— Ходімо, маю з тобою поговорити.

Вони пішли до річки. Світив точеним лезом молодий місяць, кидав матові бліки по хвилях. Хтось напував на броді коня, темний силует череватої шкапи з підрізаною щіткою куцого хвоста бовванів над ораницею води.

— Втягнувся в роботу? — спитав Панас, покусуючи губу.

— Байдуже...— невиразно відповів Їлько, передчуваючи, що тримає для нього Панас щось невтішне. Попросив: — Ти не зволікай, я не лякаюся, мене тепер ранили важко.

Панас спустився над кручу, бовтнув у пінясту крутіль під голову вербу камінь, витер об траву долоні і сказав:

— Гарний вечір...

Вечір був і справді гарний, але Панас його не бачив і сказав це, аби сказати. Він морив себе жадобою зрозуміти, розібратися у своїй душі і не міг. На зборах беззаперечно погоджувався з усім, сам дивувався, як і справді міг допустити таку сліпу безпринципність. Ще пошукав камінь, закинув його далеко; він глухо бовтнув у гладке плесо, забулькотіла вода, викинувши фонтан срібла.

— Справді маленький,— посварив Їлько.— Ходімо звідси.

— Ми колись із сусідськими хлопцями змагалися. Це в нас, там... Я тоді здорово кидав. Ходімо ось туди, до хреста.

— Молитися хочеш?

— Ні... Я хочу, щоб ти помолився,— чомусь раптом відповів Панас сердито.

Провів Їлька до хреста, нахилився над покарбованою призвищами плитою і спитав:

— Ти це бачив? Твоя дружина... бачив? Так?

— Ну?

Посідали на зламану огорожу, насуплені, злі. І лише тут Панас, скорившись чужій волі, твердим голосом сказав Їлькові: — Ось що... Давай без зайвої балачки. Для хору ми керівника знайдемо... з агітаторів теж... Словом, сиди собі вдома. Так?

Їлько сіпнувся, губи його розколола спотворена гримаса.

— Спасибі за хорошу звістку.

— Ти на мене не хмурся,— посварив Панас. Штовхнув каблучком об плиту.— Ти знаєш, що вона до попа ходить? Ти на хорі, а вона в попа.

Проминула добра хвилина, поки Їлько якось угамувався:

— Я цього не знав, Панасе... Але хіба за це?

— Хтось пришив до справи, розжував паскудно.

Їлько сперся на долоні, викинувши їх за спину, і довго дивився на плиту, на те єдине прізвисьце, що виділялося з-поміж десятка інших, і здригався.

— Ні, Панасе, в борсучу нору я більше не полізу, і не заганяй мене туди.

— Зажену! — сказав Панас нерішуче.

— А за що?

— Від мене чекаєш пояснень?

— Ні. Ти й сам небагато розумієш. Тільки в даному випадку для тебе просто: передав чужий наказ — і сумління чисте.

— Брешеш, друже,— з досадою відповів Панас.— Сумління чисте... Знаєш що? Іди к чорту! От!

— Криком себе не заглушиш.

— Ти що хотів цим сказати? — насторожився Панас.

— Нічого я не хочу сказати. Просто до мене воно не доходить.

— Що не доходить?

— Ти... Тебе я, Панасе, не розумію. Двох людей я в тобі бачу, два сумління, чи що...

Панасові чомусь раптом стало страшно, страшно перед самим собою. Уперше в житті він зустрівся з випадком, що гострим клинком вривався в його людське сумління. Зопалу, не знайшовши жодної відповіді ні для себе, ні для Їлька, буркнув:

— Нічого ти не розумієш.— Ї, кваплячись, рушив у долину.

Їлько просидів на огорожі кілька хвилин і лише тоді, як зрозумів, де сидить, схопився і сягнуто рушив до стежки, якою допіру спустився Панас. Як не дивно, але він на цей раз не злостився. Ні на кого. Йому було хороше і навіть весело. Він по-давнішньому любив Панаса, любив за те, що сварився, що кричав... Бентежило трохи те нове, непрохане почуття, що зародилося в нього до Олени. Але почутій вістці він теж радів, бо принаймні знав, чому відгороджує його Олена від життя. «А я сам і не догадувався, я не сподівався, що ті гади можуть пролізти навіть у таку дрібну щілину». Самоплином сівся на образ дружини чорний пилок, поганив його. Їлько цього не бажав, він заперечував, з готовністю хотів захистити жінку від нечистого нальоту. А вдома, того не бажаючи, зчинив бучу: порвав і спалив маленький молитовник, знайдений під соломою в ліжку, пошматував чотки і пожбував їх у вікно. Олена стежила за розправою отетеріло, так само отетеріло призналася:

— Заходжу інколи.

— Не смій!

— Їльку, я для твого добра.

— Ти мені з своїм добром знаєш що? Ти знаєш що? Тюрму мені зробила отут, у хагі... Ну, годі, не плач, я погарчався. А ти все-таки не ходи, зроби це для мене.

Як полягали, Олена палко цілувала його, спокутувала провину, якої за собою не знала, а для Їлька її губи на цей раз були холодні, як в ікони, яку, бувало, в дитинстві цілував у вистудженій церкві. Було це глуфом над ширістю, й опісля залишилися неприємний осад, сором. «Ні, не постіль еднає життя»,— скрушався Їлько, силувано пестячи дружинку. А вона в надії питала:

— Ти на мене більше не сердишся?

Їлько мовчав.

— Скажи, не сердися?

— І хотів би, та не можу. У вас, жінок, найбільша сила — це ваша слабкість.

— Їльку, ти будь завжди зі мною.

Тинявся вдома, просиджував за майструванням, удавав із себе доброго й щасливого сім'янина. І це було нове в його прямій вдачі, в стосунках з дружиною. І чим більше входив у свою роль, тим ненависнішим ставав собі. Ні з цього ні з того провину просив:

— Ти мені пробач.

— За що? — дивувалася Олена.—Ти щось наробив?.. Щось недобре?

— Так... так...— ховав він очі.—Я тобі цього не можу сказати. Власне, я ще нічого не наробив.

Загадкові слова Їлькові та якась нова, незрозуміла поведінка домальовували Олені картину, яку вона створила в своїй уяві не сьогодні. Кожен день лягав на розпливчатий фон новим яскравим мазком, і дедалі чіткіше вирізнялися деталі. Коли людина щонебудь уявить собі, вона завжди знайде напихваті потрібні докази. В середу — уже затемна — посланцем від хору прибігла Павлинка, й Олена, побачивши, як Їлько радісно спалахнув, поставила на картину останній штрих.

— Їльку Івановичу, вас кличуть,— сказала захекано Павлинка.

— Нікуди я не піду.

— Панас мене послав.

— Дуриш? — перепитав Їлько, але тут же встав і оглянувся за шапкою. Він зустрівся з Олениними очима і застиг. Це були очі, яких він раніше не бачив. До знайомого вже розгублено-вибачливого тону влилось не то розчарування, не то бліда посмішка.— Не піду я, скажи Панасові, що я не піду,— звернувся до Павлинки.

— Їльку Івановичу... я вас прошу, дівчата вас просять.

— Оленко... Ну що? Може, я піду? — підійшов Їлько до дружини.

Вона стояла обличчям до стіни. Їлько, думаючи, що вона плаче, заглянув їй в обличчя, але очі в неї були сухі.

— То я піду, га?

— Чого мене питаєш? — відповіла рівним голосом, якого Їлько та навіть сама Олена не сподівалися.— Ти все одно зробиш так, як хочеш.

— Я зовсім ненадовго.

Скорочували шлях навпростець — через городи, глибокими борознами. Павлинка — попереду, легко перестрибувала баюри, світила в млявому місяці виточеними литками. Перша зустріч на самоті після цілого року відчуження збентежила Їлька. Знайома була йому ця потаємна стежка через городи, що виводила в усі напрямки своїм розгалуженням по борознах. І життя так, як ця стежка, виводило на всі чотири сторони, іноді примхливо

заманювало на безлюддя, в непередбачені тупики. Їлько досі не думав, чому не інший напрямок вибрав. «Що це я?!» — різко обірвав себе, але не скорив, бо десь, видно, в житті його потаємно притулилася Павлінка. «Та годі вже!» А через якийсь час знову вихопилося тоненькою ниточкою: «Ми рівно йшли з нею пліч-о-пліч, а з Оленою штовхаємось». Та все це був сон, приємне марення. Дійсність залишалася сама собою. Здоровий глузд переконавав: «У дівчини та чужої жінки напоказ тільки хороше, а своя дружина — вся на очах». Згоджуючись і не згоджуючись, Їлько зітхнув.

— Тобі важко, правда? — спитала Павлінка через плече.

— Ні, чого б?... Я щойно згадав наше... давнє...

— Дай руку.

Павлінка, гаряче дихаючи, притулила його долоню до своїх грудей, і він чув дуже, часті поштовхи.

— Ти про це ніколи не згадуєш, — попросила суворо, наче її чимось образили, і хутко відбігла вперед, прогортаючи руками кукуруду.

Їлько розгубився. Він знав, що це підло, що не дозволено, і все-таки думав про те, чого не хотів. Його лякало почуття, яке десь узялося несподівано. Це не було ні почуття дружби, ні кохання, а щось нове. Просто невиразне прагнення, яке міг би зараз іще побороти. Але тільки зараз. «Я не знаю, що зроблю завтра, — признався собі з ваганням. — Врешті, все залежить від Олени».

— Ви не горюйте, Їльку Івановичу, — сказала Павлінка, свідомо перейшовши на «ви». — Все помаленьку владнається.

Їлько не знав, що саме вона мала на увазі, а втім, і не докопувався до того.

— Ви не судіть. Просто я дурна. Ну, я на вас дивлюся... сама не знаю... Близький ви мені, і все. Хіба я можу все забути?

Їлько злякався, що Павлінка скаже щось більше, тому перебив її першим випадковим запитанням, яке ставлять знайомим під час зустрічі або ж тоді, коли немає про що говорити.

— Ну, а так що нового?

— Не знаю, що вас цікавить. Кажуть, ніби Корнелів Іван десь переховується.

— Та не може бути? — В Їльковому голосі прохопилася радість. — Невже?

— Побійця теж днями десь зник...

Аж до клубу вони пройшли мовчки. Пропускаючи перед собою Павлінку в двері, Їлько полегшено, наче скінчив якусь важку роботу, зітхнув.

7

А час брав своє, як бере весна в березні. У Корнелової на артільних засадах визрубили люди хату, зав'язали дубові роги,

почепили на вершечку зелену гіляку з паперовими китицями; головний тесля Іваньо, тримаючись рукою за рiг, випив традиційну чарку; кинув склянку на землю, і вона, вістуючи щастя в новій хаті, розлетілася на скалки. Після того в саду під грушею могоричували. Добравши смаку в артільній роботі, Верб'яш трахнув по столу кулаком, зважився:

— Матку йому! Та ви гляньте, що то за робота, коли громада впряжеться! Панасе Микитовичу, робіть діло, ведіть нас.

Два дні працював Панас на будівництві, дивував людей своєю тягучістю і вправністю.

— Куди вас вести? — засміявся Панас із Верб'яшевої хлоп'ячої запальності. Він полюбив цього податливого чоловіка, що дивився на життя довірливими очима дитини і під впливом почуття здатний був на все.

— А туди, куди йдуть люди! У колектив! — відповів Верб'яш.

Спочатку серйозна тема дробилася реготом, жартами; відкритим голосуванням ділили люди керівні посади. Верб'яша під губний туш затвердили головою артілі, Йосифа — бухгалтером, а Іваня — за спеціальністю — бригадиром майстрів. А далі випетляли люди на рівне, ділове:

— Підіть ви, Панасе Микитовичу, в окружком, порадьтєся.

— Для чоґо ходити?

— А ви порадьтєся, порадьтєся,— значуґе застеріґ Іваньо.— Діло непробуване.

Панасові неприємно чути ваґання кандидата партії, хотів йому щось сказати, та по виразу синіх, завжди розумно спокійних і трохи шельмуватих очей, що неприродно подобрішали, зрозумів, яку внутрішню муку переживав тесля, як болісно-важко наближався до великого роздоріжжя. І Панас перестав ображатися: його поїняло хвилювання, наче сам зважувався на велику справу. Сказав надмірно бадьоро, навіть деґчо фальшиво:

— Мільйони так живуть.

— Живуть...— враз посуворів Іваньо і сторч виставив перед собою щиток долоні.— А те, що бідують і таке інше... Бреґуть люди?

— Бреґуть,— відповів Панас твердо.

Іваньо спалахнув, та раптом примирливо:

— Може, й бреґуть, я там не був... А нам треба правду, вчителю.

Але з усього видно: залишився при своїй думці. За весь вечір в розмову більше не втручався; слухав зібрано, а очі були серйозно-холодні.

— Матку йому, то собі люди живуть! — гукав Верб'яш заздрісно й щасливо.

Зате інші слухали Панаса понуро, з годиться — в захваті ніби — пускали схвальні слова, а для себе залишалося недоторканим, як сніг у затінку. «Ні, ні, вчителю. Таке лише в книжці, а життя не з книжки пишеться». Збагнувши недовіру до своїх слів, Па-

нас перегинав іще більше, а люди глибше входили в себе, на-тужно тасуючи в головах дві суперечності: чорне і біле. «Чому вони не вірять?» — мучило Панаса.

— Так... так...— зронив Іваньо, встаючи. Він наліг долонями на скрипливий стіл, розхитав його і додав з холодним спокоєм: — У нас, учителю, так не буде. Там, у вас, мабуть, інші люди.

— У вас так буде! — в тон йому заперечив Панас.

— Ми від вас хотіли почути святу правду,— поскаржився старий Цицькун і собі встав.

І вже на розході пішла розмова, справжня, гаряча, гостро-ребра, як товчений камінь. Витрущувалось з душі все потаємне, виколисуване безсонними ночами, неласкаво пешене на самоті. Це був той сухий спалах, що вибухає у хвилину відчаю, коли в зухвальстві на терези долі летить все: і правда, і кривда люд-ська. Не по-книжковому пригладжене і не по-ворожому потворне, а справжнє: вуглувате, мащене гноєм і потом, біте дрібними й великими неприємностями, гріте погідним сонцем, мочене невчасними дощами — таким ліпилося зі слів людей те нове, що стояло на порі. А поза цим — до слова й ні — кидали люди до ступи весь дріб'язок сьогodнішніх буднів, і врешті виходило вареву, хоч і не дуже смачне, та вповні їстівне. Панас пробував заперечувати, а люди його перепиняли:

— Ви нас не ведіть, учителю, як сватів, у причепурену світ-личку. Ми не гості в нашому житті, не переночуємо нічку-другу, а з сонцем — у дорогу. Лишатися нам у ньому до ско-ну.

— Ви нам, учителю, кажіть: так і так, не рай, а ліпше від нашого пекла, і ми повіримо, бо знаємо, що можна, а що не можна... Доброго коня перехвалювати не треба. Як перехвалюють, у мене тоді гадка появляється: десь має гандж.

Відгомонівши, розходилися всі у мирі й злагоді, як люди, котрим завтра знову зустрічатися на одній дорозі. Панас пішов до річки, скинув одяг і ступив у осінню воду. Вона обліпила ноги пекучим холодком. «Ух!» — вирвалося мимовільне. І тоді, перевіряючи себе, наказав коротко і владно: «Ну!» В одну секунду переміг слабість, кинувся боком і, зігріваючись, завзято запрацював ногами, руками. Біжучи в трусиках на квартиру, ще раз зухвало підштовхнув себе: «Ну!». Але, злякавшись, і на цей раз вчасно схаменувся, загнав углиб нерозв'язане пита-ння. Це ж не у воду стрибати, а у своє сумління, у свої переко-нання.

Пішов спати з радісним чеканням завтрашнього дня, а ран-ком знову прокинувся з неприємним почуттям незахищеності. В дорозі до міста це почуття так і не зникло, лише після роз-мови з Олексою Івановичем настрої його змінився.

Зустрів його Олекса Іванович своїм звичним дружньо-довір-ливим і трохи комічним: «Ну-ну, слухаю вас, молодий чоловіче» і, подаючи стілець, переставив ближче і свій... Коли Панас сів і почав розповідати свою справу, на обличчі Олекси Івановича

появився вираз легкого здивування, ніби хотів сказати: «Ах, так це ви?»

— Ну, от що я вам скажу, молодий чоловіче,— перебив він Панаса.— Чого ви так хочете, щоб селянин повірив, що в колгоспі потечуть молочні ріки?

— Олексю Івановичу, я молочних рік їм не обіцяю. Так?

— Ні, не так. Я чув, як наші агітатори працюють, і вважаю, що ви не гірший і не кращий... Вас цікавить тільки кінцева мета, і ради досягнення її ви нехтуєте правдою. Куркулі нашптують: «Дуже погано». А ви, щоб їм заперечити, кажете: «Дуже добре». Селянин же знизує плечима і скоріше вірить куркулеві, бо він на своєму досвіді переконався, що зло продається дешевше, ніж добро.

Панас слухав Олексю Івановича, пильно дивлячись йому в обличчя. Тепер він не помічав і тіні тієї розсіяності і втоми, яка лежала на цьому обличчі допіру; воно було свіже, бадьоре і привабливе. «А він звичайна людина,— подумав так, наче дотепер був зовсім іншої думки про Олексю Івановича. І цим поставив перед собою загадку:— Справді, що я думав про нього раніше?»

— Люди вірять у реальне, бо знають, чому хліб та сіль,— продовжував Олексю Іванович, жвавішаючи.— Ви бачили, як селянин купує косу? Пальцем пробує, язиком, усі камені перед крамницею обстукає... Сліпа віра — це ідеалізм, а ми матеріалісти. Здається, Фома Аквінський казав: «Вірю тому, що воно абсурд». Селяни теж поки що вірять в абсурд: у бога, в загробне життя, в чортів і так далі... Але це не зачіпає їхніх життєвих інтересів. Коли б від цієї віри залежала величина хлібного пайка, він, селянин, сказав би: стривай, тут щось не те, воно для мене незрозуміле... Чому мільйони вірять в комунізм? Тому, що воно розумові піддається... А ви селянинові обіцяєте рай і хочете, щоб повірив. Обіцяйте йому реальне...

Панас поривався заперечити, йому здавалося, що має потрібні доводи, але як тільки Олексю Іванович робив паузу, Панас ловив себе на тому, що заперечити нема чим, бо ж обіцяє він селянам те, чого насправді не буде.

— Якщо ви хочете, молодий чоловіче, щоб вас люди розуміли, ви повинні насамперед зрозуміти їх,— сказав Олексю Іванович, торкаючись пальцями Панасового коліна, щоб підкреслити важливість сказаного.— В індійських філософів є правило: перш ніж відповідати опонентові, треба повторити його слова, аби той упевнився, що його правильно зрозуміли... Ну от, молодий чоловіче...

Дзвінок телефону перервав думку. Коротко з кимось перемовившись, Олексю Іванович поклав трубку і знову:

— Ну от, молодий чоловіче.— Але він забув, що мав казати, і зморщив у догадці чоло.— Ну от що. Організуйте, проводьте, агітуйте... Тільки не забувайте принципу добровільності... Це у вас... Величко уповноважений? — Олексю Іванович невдоволено

зморщився, помовчав, якось особливо пильно придивляючись до Панаса.— Нічого,— спохватився після хвилини.— Ми цю справу потім розв'яжемо. Я думаю, вам буде під силу.

Панас не знав, на що натякав Олекса Іванович, але й не намілювався запитати. Зате, як був надворі, посварив себе: «Ну чого я не спитав? Він же проста, звичайна людина. Так? Я тільки зараз побачив, що він такий, як усі. Чоловіка треба добре знати, тоді він перестане бути загадкою. Люди, мабуть, і богу вірять лише тому, що не знають його. А якби він зійшов із свого неба та пожив день-другий на землі, певне, сказали б йому: «А нам, куме, брехали, що ти бог».

Панас був здивований такими думками. Вони були не його, тому обмацував їх, прислухався до них, як до всякої новинки.

Він знав, що міг би їх легко відкинути, якби тільки захотів. Але він хотів думати саме так. «Ну, сьогодні Олекса Іванович, а завтра хтось інший. Яка різниця? Головне, щоб він своїм духовним ростом відповідав посаді. А втім, це не завжди так. Я знаю товаришів, перед якими всі тремтіли, всі їх вихваляли, а коли їх змістили з посади, перестали з ними вітатися... Чому це так? Авторитет посади? Хтось казав: треба, щоб не місце красило людину, а людина місце... А Олекса Іванович кра- сить місце».

Задану Олексою Івановичем загадку допомогла розв'язати Сонька — секретарка з відділу освіти. Вона привіталася до Панаса особливо ввічливо і з властивою їй вдачі широкою гамою тонів у ставленні до відвідувачів використала на цей раз найприємніші.

— А ми вас тут усі чекаємо,— сказала з легким кокетуванням, та тут же зрозуміла, що цей тон не підходить, і продовжила запобігливо, як це вміла робити перед своїм начальником: — Ой, Величко аж пропадає, місця собі не знаходить. Він уже десь прочув. Ой, а ми тут такі раді! — Сонька звелася на пальчики, підняла руки, наче Панас міг спіткнутися, і вона була готова в будь-яку мить підтримати його.

— Про що це ви? — спитав Панас, догадуючись.

— Ой, хіба не знаєте? Уже всі говорять, що ви будете за- відуючим...

По дорозі додому він з огидою пригадував цю сценку. «Тварини пристосовуються до умов, міняючи колір шкіри, а деякі люди,— розмінюючи совість».

В Яблунці перестрів його однорукий Віталій Гнатович, запросив на обід. Панас завагався. З першого ж знайомства насторогу і зневагу викликав у Панаса цей відвертий у судженнях, завжди по-святковому напрасований колега — математик Яблунницької десятирічки. Він знав, що яблунчани його дуже люблять, і це деякою мірою двоїло в його очах образ Віталія, часом стримувало в прояві недобрих думок, зате він ніколи й не пробував приховувати своєї зневаги до однорукого: при всякій нагоді

колов його — свідомо вів на розрив, але той не приймав виклику і щоразу поновлював добросусідські стосунки.

Хазяйка, маленька горбата бабуся, подаючи на стіл, завчено буркотіла:

— Годуйте, всіх годуйте, бо дуже багато маєте. Оце поїсте, а потім будете траву пасти.

Вона поставила перед Панасом порцію зовсім маленьку, зате Віталієву тарілку наверхшила до вінців.

— Хто так частує, Марто Семенівно? — роблено присварив її Віталій, переставляючи до Панаса свою тарілку.

— Частує, частує... — передражнила бабуся. — Будете вмирати з голоду. Більше я вам нічого не дам. — Войовниче махнула широкою спідницею і подалася на кухню.

Незабаром звідти почулося шкварчання яєчні. Віталій весело комусь підморгнув, потім обличчя його набрало звичайного холодного виразу; і зовсім не в лад із зовнішньою холодністю голос його прозвучав мрійливо-лагідно:

— Святі вони, матері наші... А я свою дурю: почекай, оброблюсь, обживусь трохи і обов'язково приїду... — Він глибоко зітхнув, і було в цьому зітханні щось таке по-дитячому добре, симпатичне, що Панас подумав: «Я його не розумію». — У тебе як? — звернувся він до Панаса. — Чутки ходять, ніби в начальство.

— Дурне, — відповів похмуро, щоб не видати свого душевного стану. Але, як усім молодим людям, йому була приємна така честь, і мимоволі губи студилися в усмішці.

— Правильно, — ствердив господар і ввігнав Панаса в жар.

8

Данило почув новину від бабки Черевкані. Поки стара захлиним оповідала сусідкам, які зібралися в її дворі, спотворену жіночим домислом новину, Данило мовчки обвивав віжками кулак, потім з дрожем у руці стьобнув підручного. Коні рвонули в скік...

З батоном у руках вбіг до світлиці.

— Все, — видихнув, хапаючись руками за груди.

Козар по-козлячому стрибнув з ліжка і, готовий на все, став посеред хати.

— Но-но, не тягни жили! Коні?

— Колгосп організують... Величко приїхав.

Старий, безжалісно куйовдячи пальцями бороду, сів на ліжко і якось безтямно блудив очима.

— Но-но, діло — дрянь. Амінь!

— Що робити?

— Но-но, що тут поробиш?

— Вступати? — не так зрозумів Данило Козареву розгубленість.

— Тьху на тебе! Спалю скоріше, ніж маю віддати!

Данило на ніч старанно зачинив залізні ворота, оглянув замки.

«Паркан я зробив низький»,— посварив себе за недогадливість. Перед сном, коли в хаті запала розколисана гудінням мух тиша, він згріб з ліжка одіяло і збрехав Анці:

— Душно в хаті... піду на оборіг.

Анця йому нічого не сказала. Давно вже встановилися між ними холодно-відчужені стосунки, обопільне мовчання. Анця мужньо зносила чоловікову неповагу, зробилася ніби до всього байдужою. Лише зрідка розтуляла її суворо стиснуті губи тепло-та материнства, коли те нове владними поштовхами давало про себе знати. Лишилося чекати зовсім небагато, і тому силкувалася бути спокійною, щоб не тривожити його. Сьогодні, як почула від сусідів добру звістку, розхвилювалася і потім майже годину чула під грудьми настійливі поштовхи, яких не було раніше.

Данило для ночівлі вибрав крайній від двору оборіг — звідти видно все обійстя. Лежав з розплющеними очима, дослухався до нічного гомону. Врешті задрімав. Приснилося, що в Анці почалися пологи. Схопився, підняв голову. Тихо. Село вже вляглося, лише зрідка тут-там блимали вогники, нагадуючи Данилові: обдумують люди, прикидають. «Ні, я не вступлю! Я не вступлю, хоч зі мною що робить!» — і почав заспокоюватися; відчув у всьому тілі приємну сонливу втому. З задоволенням зрозумів: скоро засне. І тоді — якийсь насторожений шерхіт за оборогом. Схопився, мимоволі сягнув за вилами-трійчатками. У вухах від напруження задзвонили дзвони. За оборогом майже виразно тупнули кроки, загавкав-загомонів ланцюгом собака, а через мить запобігливо заскавчав і замовк.

Данило тихенько зліз з оборогу, взяв напереваги вила й обійшов навколо обійстя. «Паркан я зробив низький,— знову дорікнув собі. А потім: — Що паркан? Дурень я. Від недолі паркан не захистить». Засоромлено кинув під хлів вила і сховав руки в кишені.

Ніч була моторошно тиха, чорна. Німотно, без найменшого шелесту поникли wokіл двору обтяжені плодами сливи, височеною бабою з коромислом на плечі завмер колодязьний журавель. І все незворушне, кам'яне, наче з чорного граніту. Данило теж закам'янів; упершись плечем об кам'яний мур хліва, вріс у панораму двору.

Вирвали його з кошмарного стану перші півні. Зайшов до хліва, обняв за шию корову, судорожно терся обличчям об її шерстяну м'якість і душився сльозами. Розщедрившись у горі, взяв косу, щоб накосити худобі конюшини-третячки. Під вікном світлиці, що виходило в сад, здивовано зупинився. Від оборогу через вузьку смужку картопляща, через конюшину під саме вікно виднівся свіжий нічний слід — порохом сивили не змочені росою відбитки великих ступнів. Гнаний недобрим підозрінням, Данило пішов до світлиці. Козар згорблено сидів на ліжку. Вікно було відчинене.

— Хтось приходив уночі?

— Но-но, хто би мав приходити? — витріщив старий невиспані очі.

— Сліди за хатою...

— Мало що за хатою,— буркнув Козар.— Хто тебе цілиться пустити по світу з жебрачими торбами, той слідів не залишає.

Данила така розрада ще більше насторожила. «Він щось від мене ховає, щось робить за моєю спиною».

— Ти вночі нічого не чула? — звернувся до Анці.

Втомлений вигляд чоловіка, заліплени шерстю губи збентежили Анцю. Вона відвернулася і не сказала ні слова, бо що могла йому сказати?

Після цього в Данила не залишилося найменшого сумніву, що й Анця в змові з Козарем, що й вона щось знає, але мовчить. У цю хвилину він її так зненавидів, що навіть вибіг з хати, бо міг наробити лиха. У хліві на яслах сидів Лука, виробляючи перед очима в корови якісь шаманські рухи, бубонів:

— Ніжкою, ніжкою та під ребра — буць... буць... Він лише вночі страшний... не бійся.

Данило обома руками взяв юродивого за плечі і повернув до себе.

— Ти бачив?.. Уночі ти когось бачив?

Лука злякано вишкірив зуби, долоньями захищаючись від несподіваного удару.

— Луко, клянуса, поб'ю, коли не скажеш. Бачив?

— Бачив,— промимрив той заїкаючись.

— Кого?

— Його.

Так Данило нічого й не довідався від юродивого. Його напав містичний страх. І на довершення всього, умиваючись біля колодязя, побачив у себе на правій руці великий синій укус і в такому стані знайшов йому єдине виправдання.

9

За перший день поступило дві заяви. «Ще подумаю до завтра»,— зволював кожен. А завтрашній день був десь за сивою межею ранньоосінньої ночі з сіяним на дрібних ситах дощиком, що підкрався з-за гір тихенько та й замолочив село, заколихав його своїм лагідним шепотом. Така негода хилить до сну, навіть прозору тугу за чимось нездійсненим, хочеться помріяти...

Перші гірнянські колгоспники сиділи під хатою на пустирі. Мжичка, сіяна вітром, освіжала тіла, білястим мохом наростала на ворсі Верб'яшевої гуні, на гострих щіточках брів.

— Дурним, либонь, став я, Ільку Івановичу, на старість. Розум слід було б мати чоловікові, а я дурію,— бідкався Верб'яш,— Таке в голову спаде інколи, як хлопчаківі. Пишу, до прикладу, ту заяву, а в самого щось таке... і сам не знаю. Якось ніби всю

землю кладу собі на плечі. Повірте моїй душі — всю землю. Дурний я став, чи що?.. От зараз сиджу з вами, балакаємо, а в душі знову щось таке, що аж не вміщається. Хлопчаком після сповіді таке зі мною робилося: вийду, бувало, з церкви і не ступаю на землю, а лечу.— Верб'яш гикаво, як від холоду, гигитнув і тут же розгладив долонею обличчя, облизав губи і знову посерйознішав. І знову недоречно зламав його страх (уже не вперше за цей вечір).— Що ви скажете, Ільку Івановичу. Га? Стирчимо, як два обрубки на скаліченій руці... Бррр, холодно щось.— Загорнув на грудях куценьку туню.

Ілько взяв його за руку вище кисті; вона була холодна, як у мерця.

— От ми з тобою які,— сказав весело.

— Бррр, холодно стало,— знову затремтів Верб'яш. Довіриливо торкнув Ілька за плече і спитав: — Ба чи не встригнули ми?

Був він чоловіком мілкуватої вдачі і не раз зважувався на відчайдушне з безкостим «якось воно буде», тому й заскакувала опісля тривога: чи не схибив?

— Сумуєш? — спитав Ілько, з розмаху плеснувши його по плечу.

— Собака здохне, котрому давно б пора, а я і за тим сльозу пушу. А тут життя старе в могилу лягає... Було воно, яке було, а ми його прожили, тягли його, як вовка здохлого.

— Не сумуй... Цього хіба шкода? — штовхнув Ілько кулаком горбату стіну халупи.— Спалити треба, в дим пустити все, щоб і гадка не наверталася... Може, і не рай чекає нас, бо на грішній землі раю немає, але з пекла вирвалися, а це багато... Хай воно згорить, життя оте вчорашнє.

Босоніж прийшов через город Йосиф. Був тихий, як хлопчик, що розбив батькову люльку, навіть не наважився подати руки і сів подалік.

— А-а-а,— тягнув розгублено і дивився на сусідів, мов ті побували на небі і щойно приземлилися.— Ви вже там. А мене здолала слабість, боязкість... Дурним я став, чи що?..

Ілько з Верб'яшем затрусилися від реготу.

— Тьху, пропади ти пропадом,— лупив себе Верб'яш по гострих сучках колін долонями, наче праниками.— Тьху, пропасник. Дурний став... А я ще на себе...

— А-а-а, в кишені ношу, не повірите,— тикнув Йосиф перед сусідів аркушик з учнівського зошита, не знаючи, чому ті сміються.— Ще сьогодні ранком написав, а як прийде давати — наче чорт за руку вхопить.

— Не впізнаю я тебе, Йосифе. Адже сам агітував...

— А я, Ільку, впізнаю себе? Ану, кажи, чи я впізнаю? Прийшов із сільради по обіді, запрягаю-запрягаю, а щось негаразд. І в голову дурну не стукнуло, аж як рогом штурхнула в бік, тоді прозрів...

— Корову? Матько моя! — надвоє зломився Верб'яш від реготу.

— А то... Побив я її, дурну, а вона й ні до чого, не винувата. Самого б себе потягнути віжками по спині, щоб очумався, телепень сліпий.

— Корову, ох, матько моя,— не вгавав Верб'яш.

І додому йшов, а груди йому розпирав бурхливий сміх. «Узяв, неборака, Бураньку за роги та в кінський хомут... Чисто дурний чоловік від думок. Ну, я би такого — ні! У мене голова варить, як казан. Я лише один раз у житті з перепою колінкував навколо хижі і не міг знайти двері. Та то, люди чесні, з перепою, випив тоді цеберку паленки. Матьку йому, то я тоді колінкував, а потім ще й жона пекла».

Розноровивши себе згадкою про паленку, з півдороги повернувся. Гордо переступив поріг просторої Смерекової крамниці, що вже йшла на спад. Було тут незвично тихо, порожньо. Семен куняв за прилавком, незручно задерши голову; виглядав, наче за ніздрі підчепили його гаком і потягли до стелі. Верб'яш розглянувся і строго виставив сторч вказівний палець.

— Півдеці? — услужливо схопився Семен, зрозумівши знак.

Верб'яшеві полестила крамарева услужливість, і на ходу змінив попередню думку.

— Я не півчоловіка. Думаю, що я тепер цілий чоловік.

Семен налив гранену чарку і заохкав, заскаржився на утиски, наче стояв перед ним начальник, який міг чимось зарадити:

— Як тут жити, овва... І допіру: пришли, Семене, пляшку «Московської» та кіло ковбаси, бо окружний начальник приїхав. А платити — бог святий тобі, Семене, заплатить... Кажу йому якось: товаришу голово, воно — моя праця, я за то мозолюю... Ага, як ти бачив ті гроші, так і я.

— Правильно,— мовив Верб'яш, витираючи рукавом губи.— Тебе треба розкуркулювати. Приватникові тепер кінець. Старому світові — амінь і потемок. Най він згорить, той світ.

Семен проковтнув скаргу і сказав:

— Овва...

Він слухняно схилив голову, коли Верб'яш незалежно, як робили колись газди, кинув:

— Запиши, бо не вхопив із собою гроші.

Надворі так само мжичило, тягнув кволий вітерець. Не під настрій була Верб'яшеві така тиша. «Чи сплять усі, чи повмирали? — злився, що ні з ким поділити хороший настрій.— Ох, гукнути б на все горло: лю-у-уди, світ горить, пустий жебрацький світ горить, торби жебрацькі горять!» Став над рівчаком і, прикипівши очима до чорноти гір, коритцем склав навколо рота долоні.

— Люди, гори-и-ить!

Верб'яш отетеріло опустил руки і не зразу збагнув, що твориться. Він і справді почув свій, так і не випущений на волю голос. «Невже я від чарки сп'янів?» І тут же, за садом, спалахнула червона заграва. Верб'яш, розпираний зсередини страхом, гукнув дзвінко, пискливо:

— Горить!

Поки добіг на узгірок, вся його халупа була охоплена полум'ям. Вона — пересохла, багата, як шапчанка, соломною — горіла хутко, танула, мільчала масляною грудкою. З десяток чоловіків безглуздо плескали у вогонь воду. Подвір'ям безтямно бігала ошаліла жінка, почіпляні їй за поділ, клубками котилися слідом діти і різноголосо вищали. Верб'яш став перед хатою наче вкопаний. Полум'я пекло йому обличчя, але він не здогадався відступитись. Лиш як не то парою, не то димом закурили мокрі штани, схопив у руки головошку.

— Що робиш?

Та вже не було тої сили, що могла б зупинити його мстивого зухвальства. Хлівець зайнявся якимось відразу, наче його підпалили з усіх чотирьох боків.

— Най горить, най гори-и-ить! — закричав Верб'яш, у відчай піднявши над головою кулаки; вони, ті трударські кулаки, освітлені пожежею, малювалися до аспидно-чорного неба так виразно, наче самі світилися, наче були розпечені дочервона; здається, торкнись ними Верб'яш до сирої землі — миттю закуріє і вона, спалахне брунатним полум'ям.

Люди остовпіли. Під ноги вихлюпнули з відер рештки води і німо розтеклися. Сніговою грудочкою запустив хтось вагання:

— Либонь, він сам... Думає: з громадського хороми йому збудують.

Залишилося біля дотліваючого вогнища, поливаного густим дощиком, кілька ближчих сусідів. Йосиф узяв безпорадну жінку за руку:

— А-а-а, не плач, небого... У мене місце знайдеться. Ходи.

Але та опиралася, ловила руками за нужденні рештки свого вогнища, тулила до грудей потріскане глиняне начиння:

— Мисочко моя дорога, горщику поливаний... Чоловіче, чоловіче, ой, не стій, як соляний стовп. Діти, беріть, ой божечку...

Поминула ніч без сну, без супокою. Срібною мітлою ранок підмів небо, нагромадив за Тупим верхом гору чорного хмариного тіста; булькотіло воно, пухирилось. Із чистого неба злітали дрібні краплини роси. День стукався у ворота перевалу ясний і важкий, як обтяжена збіжжям селянська хура.

Потай вислизнув Верб'яш із Йосифової хати і, згорблений, поварений безсонням, пішов на своє обійстя. Геть-дочиста зливав вогонь нужденні будови, присмалив гілля дерев. Купи чорного попелу, приплескані нічним дощиком, лежали на тому місці, де з непам'ятних часів стояло вросле в землю людське гніздо, в якому оперювалося кілька поколінь Верб'яшів. Вештався по згарищу останній нащадок колись заможного (принаймні побутувала в селі така легенда) роду, що оселився в цій глушині після повстання куруцинів. Босими ногами перегрівав він холодний прах минулого, зблискували з-під гару шматки скла, знівченого хатного начиння. Майже непошкодженою пройшла кризь

пожежу статуя Христа. З благоговінням обмахнув її Верб'яш від чаду, пальцями протер очі, і вони засвітилися весело. Як дух предків, ішов цей фарфоровий бог з Верб'яшем ціле життя, обріс святістю спогадів. Те, що кулон уцілів, що спокійно блищали його очі, дивно заспокоїло горем убитого чоловіка. «Якось воно буде», — подумав Верб'яш. Поставив статую на вцілілі кам'яні східці і пішов. Оглянувся з вулиці — статуя стояла, благоговляла піднятою рукою згарище.

Коли Верб'яш піднявся сюди в обід з Йосифом та Їльком, щоб розчистити подвір'я під осінній посів, статуя була на місці. Їлько хотів кинути її на дорогу, але Верб'яш злякано схопив його за руку, попросив:

— Не! Не кидайде, то — пам'ять.

— Про злидні?

З гарчанням і злобою різав леміш закам'янілу рінювату землю. Ніколи Йосифів Гнідко, що до щелепів притер зуби, не орав таку страшну твердь; груди вивертались сині, гострореврі. Верб'яш дробив їх обухом сокири і лаявся:

— Будь ти проклята!

Це нагадало Їлькові, як римляни, завоювавши чуже місто, руйнували його, потім переорювали плугом, засівали сіллю і проклинали.

Кілька днів серед ораниці дивував прохожих своєю недоречністю чорний від чаду ідол — стеріг те щастя, якого ніколи там не було. Потім зник без сліду, а згодом на його місці пробилися перші молоді сходи.

10

У сутінковій комірчині на одне вікно, затулене до половини кущем бузку, снідали Величко з Рябим. Повітря густе, пропахле тютюном, пліснявою і самогоном. Незабаром прийшов Панас.

— Сморід який, — сказав, затуляючи долонею ніс.

Ногою штовхнув двері, вони натужно рипнули, вдарилися дерев'яною клямкою об сінешню стіну. Потік до столу, захвилював пару над стравою струмись свіжого повітря, пеленою торкнувся шибок.

— Сідай, — буркнув Величко, вороже поглядаючи. За ці чотири дні він глибоко зненавидів Панаса, впізнавши в ньому серйозного супротивника. Йому не тільки здавалося, а й був певен, що Панас робить усе можливе, щоби він, Величко, скомпрометував себе, довів перед окружкомом партії свою бездарність. «Ні, голубе, тобі не повезло. Ти зі мною нічого не зробиш!»

Величко належав до того типу бездарних, але щасливих людей, з якими і справді нелегко було щось зробити. На кожній посаді почував себе як невправний вершник у сідлі, проте ніколи не

падав. І не падав саме тому, бо знав, що в будь-яку хвилину може впасти. У нього було надзвичайно розвинуте особливе чуття, що допомагало вчасно помітити небезпеку, ба навіть передбачити її.

Не маючи майже ніяких здібностей входити з людьми в дружні стосунки, Величко все-таки вмів, як він любив висловлюватись, «мати за собою» кількох впливових товаришів, а в решти людей користуватися репутацією людини хоч і недалекої, зате ділової і безневинної.

— Ти чув? — звернувся він до Панаса.

— Чув...

— І що думаєш, голубе?

— Брехня все.

— Що — брехня? — схопився Рябий. — Гой, я їх знаю, як облуплених... Бандити? А звідки ті бандити взялися? З неба впали?.. Я сам чув, як радилися під хатою в Ілька: спалити, каже, треба, тоді ніхто не вступить.

Величко закінчив сніданок, витер рушником губи і спитав господаря:

— Вода в тебе є?

— Га? — дійшло до Рябого через якусь хвилину.

— Напитися в тебе можна?

— Можна, можна... Води! — гукав до сіней.

Звіди луною обізвався дитячий голос:

— Мамо, води принесить няньові.

Вбігла розгублена плоскогруда жінка у позапиханому за пояс подолі, блистячи темними горбатими литками.

— Здурила! — тупнув на неї чоловік. — Коровам пити даєш, чи що?

Вихопив від дружини дерев'яне відро і, палячи її, сердешну, злими очима, поніс до сіней, заgrimотів там горнятком.

Величко напився і встав. На обличчя лягла розгубленість, покора приреченого, кутики губів опустилися. Став серед хати, завзято тер пальцем перенісся, сопів. Боявся починати день, наперед знаючи безглуздість усього, що б не почав. Єдиний, хто міг щось зробити, — це Панас. Поки стояв серед хати з виглядом приреченого, розробив тактичний план. Насамперед треба озлити Панаса, наштговхнути його на безрозсудність, а тоді заявити в органи про умисну — з ворожими цілями — пожежу.

— Ну, що думаєш, голубе? — звернувся ласкаво до Панаса.

— Будемо продовжувати, — відповів той.

— Гм... — зневажливо посміхнувся Величко. Він так і хотів, щоб посмішка вийшла зневажливою і колючою. — Який ти дивний, хіба не бачиш, що ти дивний, голубе? А до якого часу можна продовжувати?

— Війну ми продовжували до перемоги.

Величко розгублено закліпав. «Ну що я з ним зроблю? Він мене просто ріже».

— Але ми, голубе, воювали! — раптом крикнув неприродно високим голосом. Це був саме той неприємний голос, який міг викликати у спокійних людей посмішку, а в запальних гнів.

Губи в Панаса сіпнулися, на обличчя лягла ображена гримаса. «Ага, бере!» — повеселішав Величко і ще раз крикнув:

— Але ми, голубе, воювали! — Відкашлявшись, не міняючи тону: — А тепер ти, голубе, відсиджуєшся в окопі, боїшся голову висунути під кулі, бабою став. Я тобі показую ворога, а ти смієшся. Герой... Тьху!

— Я, Миколо Андрійовичу, не бачу ворога, — відповів Панас спокійно, але цей спокій давався йому ціною величезного зусилля.

— А Ілько? Ілько Семенюк, Верб'яш?

— Ви впевнені?

— А мені плювати, голубе, — шаркнув Величко ногою. — Я маю організувати колгосп! Ти це розумієш? Тобі зрозуміла моя тактична лінія?

— Так...

Панас прикусив губу, перевальцем пройшов до стіни, де стояла довга лавиця. Сів стомлено, з якимсь зухвалим виразом закинув ногу за ногу і сплетеними пальцями обвив коліна. Нога його, туго обтягнута халявою чобота, ритмічно здригалася. Зосереджено Панас дивився на свою ногу. Над чимось напружено думав. А коли б спитали: про що, — не зміг би відповісти. Почував тільки образу і сором. «Та як же це? — запитував себе і водночас дорікав собі, дивуючись з того, що нічого не розуміє... — Плювати на все... головне — мета... будь-якою ціною...» У Панаса почала сіпатися скроня, і він затулив її долонею. Усе, що почув від Величка, було йому знайоме, наче своє, але не сьогоднішнє. І саме тому, що колись воно було своє, виглядало зараз тим більше потворним і гідким.

— Ну, чого мовчиш, голубе, — підвищеним тоном спитав Величко.

Панас не відповів — не почув, що до нього звертаються. «Ага, клюнуло! — з радістю констатував Величко. — Треба ще раз крикнути. Тільки здорово».

— Що думаєш? Чого мовчиш?

Панас підвів голову, глянув на Величка якось здалека, ніби не впізнав, потім зіниці його потемніли, і схопився з таким виразом, наче хотів на когось накинутися. Панасову вдачу — блискавично переходити з одного стану в інший — Величко знав. Він, хто до тонкощів продумував кожен свій крок і насторожено оглядався на всі боки, наче йшов не між своїми, а в оточенні ворогів, — він любив у людях цю слабкість. Поглядаючи на Панаса, до краю обуреного, з притиснутою до щоки долонею, Величкові кортіло засміятись. І зробив би це з великим задоволенням, якби воно входило в його плани. «Ось він зараз зирветься, наго-

ворить дурниць — і буде в моїх руках. Дужих, але незавбачливих / ловити легко, важче — хитрих».

— Ну, що ви хочете? — спитав Панас підвищеним голосом.— Поставити невинну людину під удар лише тому, що цього вимагає ваша тактика? Так? Не вийде!

Він говорив, що партії такі методи чужі, що партія не хоче форсувати колгоспне будівництво, що комунізм будується на переконаннях, а Величко перекручує партійну лінію, що селяни сьогодні ще не зрозуміли переваг колгоспного ладу, і не треба напірати, бо на все приходить свій час... Говорив холодно, логічно, і, здавалося, мозок його працював напружено, а насправді Панасом керували тільки емоції, і він опісля погано тямив, що казав.

Величко слухав його лукаво, з відтінком зневаги і з посмішкою, що промовляла: «Ти, голубе, верзеш нісенітниці, і мені хочеться сміятись. Але я не сміюся, бо твої нісенітниці страшні». Потім, коли вважав це доцільним, зробив на обличчі вираз жаху, обома руками схопився за голову і крикнув:

— Боже мій, що я чую!.. Кириле Петровичу, ти чуєш? Не доросли, партія діє неправильно.

— Я такого не сказав...

— Кириле Петровичу, будеш свідком,— не слухав Величко Панасового заперечення.— А ми тут б'ємося, Кириле Петровичу, об стіну, шукаємо, де причина. А воно осьь... Сам голова агіт-колективу, секретар партійної організації... Ну, голубе, я тепер тебе зрозумів, ти мені показав своє нечисте обличчя. За таке, голубе, доведеться відповідати перед окружкомом партії... Ось я зараз і доповім.

Недбало кинув на голову капелюха, швидко, човгаючи кроками і штовхаючи перед собою хлібину живота, кинувся до дверей.

Панас не вийшов, а вибіг, щоб не бачити цих людей, яких, як щойно зрозумів, ненавидів давно. «Не розумію. Не розумію... не розумію...» — сердито крутилося в голові. І чим більше думав, тим більше побоювався, що зрозуміє так, як зрозумів би це раніше. Треба було негайно з ким-небудь зустрітись, будь з ким, тільки не з цими двома.

Пройшов нешироку галявину кісниці і заглибився в сад. Лише для того, щоб забути, розглядався навколо. Сад був старий, як і всі сади в Гірському; посаджений без будь-якого плану,— груші, сливи, яблуні, горіхи — все росло навпереміж. Великі вікові дерева глушили молодняк, гнули його від себе, і він, прагнучи сонця, встромляв гілки у вузькі проміжки між могутніми кронами, ріс скрючений, горбатий. Видно, в пору своєї молодості горді ці велети також зазнали чорних кривд від своїх предків, озлилися на все життя і тому нині так бездушно споглядали страждання молодняка, ніби кажучи: «Не ми створили цей закон, не нам його ламати».

В саду вже повністю господарювала осінь: червоніли яблука, чорно-ліловими кетягами висіли на гіллі дрібні сливи, золотим відливом грав на сонці дожилий лист. Раптом Панас вражено зупинився. Немолода вже — видно з порепаної кори — приземкувата яблуня була вся обсіпана біло-рожевим квітом, і зовсім по-весняному гуділи навколо неї бджоли та різні комахи.

— Ой бідолашка, та що ж ти думала весною? — заговорив Панас до яблуні, широко усміхаючись, наче стояв перед ним з новеньким, шойно купленим букварем чотирнадцятилітній хлопчак, що вперше з'явився до школи в останній день навчання.

— Панасе Микитовичу, — почувся з-поза дерев дівочий голос. — Панасе Микитовичу!

Захекана, бігла до нього Іринка, тримаючи в простягнутій перед собою руці папірець.

— Що трапилось? Що з тобою? — кинувся Панас назустріч.

— Заява... від Спасителя... Ну, чесне слово... Я з ним просто говорила, ну, як з усіма... і зовсім не змушувала, навіть... ну, ні слова такого. А він, знаєш, пише, а... сльози кап... капають... Ну... ну... ой... — Вона шмигнула носом і раптом зайшлася таким дитячим плачем, що в Панаса теж виступили на очах сльози.

— Ну-ну, годі...

— Але ж він... ти знаєш, як старий чоловік плаче... Я йому зразу кажу: не треба, а він... «Треба, дочко, а сльози — то так, для очищення...»

11

Не фізично виснажився довгоногий Рябий, а душа його стомилася, просилася у відпустку хоч на якийсь тиждень. Чи йому, п'ятдесятилітньому, гасати поночі у чорних справах? Годилось би в такі літа відпочивати спокійно, чесно пожити між людьми, тим більше, що свого вже добився. «Гой, Кириле, Кириле, що ти наробив з собою!» — так і хотілося завити на всю ніч голодним вовком.

Ні, не сліпки, не із зав'язаними очима збився Рябий на ці чорні стежки. Може, замолоду й легковажив, навідагад ішов, та як настало припізнене змужніння, вибір робив свідомо. Не тому рвався до партії, щоб потім зрадити. Інша справа, що в критичну хвилину не вистояв. Але ж він не думав, що це обійдеться так дорого, що за тридцять срібних продасть і себе самого, і найкращих людей. Та злодіяння з легкої руки повернулося так страшно, що й сам зненацька жажнувся і не швидко зміг отямитись, а коли схаменувся, став іншою людиною. Не страх за зраду, а людська совість повела його тоді в ліс до партизанів. Більше грати не хотілося, жити хотів правдою, спокуювати свою страшну провину і твердо вірив, що ніколи більше

не схибить. Але вже на перших кроках зрада перебила йому коліна і надійно прив'язала до колісниць, що тягла до згиби. І чим більше борсався, щоб відв'язатися, тим надійніше заплутувався. Звичайне радянське життя, зовсім не заміряючись на долю якогось там Рябого, ідучи своєю світлою орбітою, все ближче і ближче тіснило його до пропасті. А зараз ось — явний кінець.

Уже кілька годин вештався Рябий над річкою за Козаревим городом, продумував до деталей весь план, а сили в собі не знаходив, хоч усе здавалося простим: Козар давно хворує, повірять, що своєю смертю помер. «Кириле, не зволікай,— підганяв себе.— Гой, Кириле, завтра може бути пізно». Тричі перехрестився і зважився.

На перший, ледь чутний стук у шибку всередині рипнуло ліжко, і в рамі вікна показалося обличчя. Кров ударила в голову Рябого.

— Но-но, що приніс?

Але Рябий не міг промовити й слова. Підступив ближче до вікна і, бурхливо дихаючи, ловив зручну хвилину, щоб схопити без промаху. Хоч і темно, добре бачив тонку Козареву шию з гострим, як і в усіх старих людей, кадиком, те місце, за яке мав уцепитися пальцями. «Спокійно, спокійно,— наказував собі, а серце штовхалося каменем, і руки дратівливо здригалися, тремтіли.— Що це сьогодні з моїми руками? Треба схопити надійно, щоб не підняв крику. Якщо промахнуся з першого разу, тоді все пропало. А я і не подумав, куди краще тікати. Спокійно, спокійно... Ну, тепер...» Він почав тихенько піднімати руки. В цей час на вулиці почулися кроки; вони були по-нічному лункі, часом цокали об камені підкови каблуків. Мабуть, той, що йшов, навпроти хати зупинився, бо кроки раптом затихли. «А що, як він мене побачив? — похолонув Рябий.— Ні, мене побачити не міг, бо біля дороги куці». Незабаром кроки знову обізвалися і швидко почали віддалятися. Рябий знову націлився. Він уже відчував у своїх пальцях хрящувату шию.

— Но-но, ти п'яний?

Рябий тихенько відступив убік, щоб не заважала рама, і тут Козар збагнув щось недобре.

— Но-но, задавити мене хочеш? Ти за тим прийшов, небораче? — І відступився од вікна.

Все було втрачено. Рябий застогнав.

— Ні... ні, ні... Гой, я нічого не хотів... Змилюйтеся, дайте мені жити,— забурмотів скоромовкою, плутаючи слова.

— Но-но, мене голими руками не візьмеш... А тебе згною в тюрмі. Розбійнику! Злодію! Так віддячуєш за мій хліб? Но-но, тобі кінець.

— Куме Василю...

— Іди, щоб я тебе тут не бачив. Так і знай: даси мене в обиду — не здобруєш...

— Куме Василю, я вже йду... я все зроблю, лише ви мовчіть. Куме Василю, в мене діти ростуть, не залишіть їх сиротами, бо спокою не будете мати і на тому світі.

— Іди, проклятий.

Пішов од вікна хутко, спотикаючись. За селом на узліссі сповільнив кроки і завагався. Але в нього вибору не було. Ліс стояв німий і загадковий, навертав на голову партизанські спогади. «Ось за оцим каменем ми вистежували жандармів. Вони низкою просувалися по дну ярка, попереду йшов офіцер». Але це був коротенький світлий епізод у його житті, тепер такий далекий і неймовірний, що скидався на приємний сон. «Ой боже мій, що я з собою наробив, куди пустив своє життя?»

Піднятий з доброго сну Соломка Побійця неуважно вислухав Рябого, потім позіхнув і сказав:

— Я спати хочу.

Рябий спалахнув, бо не чекав такого зухвальства, але Побійця легко вгамував його:

— Дулю я тобі покажу. Шепну два слова куди потрібно — і тобі капут.

Ось коли показав свою вдачу. Значить, грав він не гірше від Рябого і побив бувалоного гравця на першому ході. І піти б зараз Рябому з барлогу побитим собакою, визнати чесно: «Скінчилася моя гра», але в страху за життя ще не здавався. Почав беззубо вмовляти:

— Рятуй людей... не за себе я... допоможи людям.

— Спати я хочу.

— Гой, ще наспишся... Більше тебе турбувати не буду, лише тепер послухай мене.

— Спати я хочу,— знову повторив Побійця і повернувся до Рябого спиною.— А ти вимотуйся звідси, поки не нагнав у мене чорта... Завтра щоб приніс харчі та горілку. Чуєш?.. Принесеш — тоді будемо думати, що робити.

По дорозі додому Рябий раптом зрозумів, що все це даремно, бо супроти життя ніщо не встоїть... Його здолала кволість, довго сидів на колоді, відсапувався. «Кінець мені, тепер уже кінець». Відчуття свого скону було таке сильне, що, як підвівся з колоди, погладив її долонею і сказав:

— Ну, лежи, я більше на тобі спочивати не буду.

І чомусь — уперше в житті — йому захотілося побачити своїх дітей. Ніколи раніше не відчував до них батьківської ніжності, був для них вітчимом, про те тільки й дбав, щоб не голодували та не мерзли. А тепер несподівано відчув, що любить їх і мусить їм сказати щось таке, чого раніше не говорив.

Діти спали в хліві на дощатих нарах, застелених папороттю та горіховим листом. Рябий засвітив гасовий ліхтарик, що завжди висів тут, причеплений дротом до сволока, і сів обережно в ногах синів. «Но, діти, подивіться на свого няня, бо скоро його у вас не буде,— в думці заговорив до синів.— Та живіть, небо-

жата, чесно, не беріть прикладу з мене... Ви скоро дізнаєтесь, хто був ваш няньо. Будете ним соромитись перед людьми, а може, будете й проклинати. Гой, проклинайте, судіть. Я заслужив. А вам наказую: живіть так, щоб вас не судили ваші діти, бо то найгірший суд, що вершить його своя кров... У молодості ми на все дивимося з полегкістю. Молодість кріпка, виношує. І п'янствуємо, і не їмо вчасно, і силу не бережемо — думаємо, що воно ніколи не скінчиться. Гой, ні, безслідно ніщо не проходить — колись дасть себе знати... То, діти мої, такий закон має природа. Вона собі записує, а коли того вже назбирається багато — подасть рахунок. Піп каже, що на тому світі за ці діла бог чинитиме суд. Гой, діти, бога не бійтеся. Бійтеся людей, життя бійтеся, бо воно вчинить суд такий справедливий, що й бог не придумає».

Старший син уві сні поворухнувся, повернувся обличчям до світла; ворухив губами, наче хотів засміятися.

«Тобі, Кирилку, смішно з нянькових слів,— продовжив Рябий беззвучну розмову з синами.— Я знаю. Я теж сміявся, коли мене няньо навчав. Гадав — няньо нічого не знає... Гой, Кирилку, няньові треба вірити, бо він багато знає. Я тебе лише одне прошу: будь чесний перед людьми та перед своєю совістю. Не сподівайся, що злий поступок минеться. Він ніколи не минається. Не дожене чоловіка заживо — по смерті могили йому осквернить. Ти, небоже, вчишся, історію читаєш про давніх людей. Уже з тих людей і кісточок немає, а ти їх судиш, ганьбиш їх. Мільйони таких, як ти, щодня перед чесний трибунал їх ставлять... Королів, царів, великих полководців — усіх... Но, діти мої, спіть собі, а няньо ваш теж піде спати. Няньо ваш змучився так, що ноги його не держать».

Обережно погладив кожного, погасив світло і тихо вийшов.

12

Олена стояла біля печі з похиленою головою, із схрещеними на грудях руками; хустина зсунулася з голови на потилицю і скидалась на петлю, в яку жінка всунула голову. Стояла так цілу годину і, здавалося, готова була стояти ще, не міняючи пози, бозна-скільки. За той час не промовила жодного слова.

Ілько теж замовк. Сидів за столом, без упину курив — цигарка за цигаркою... Він уже не знав, що казати. Говорив стільки, що можна було розворушити камінь, до Олени ж слова його не доходили. Він запевняв, що нічого з ним не станеться, що ніщо не загрожує. Просто хтось кинув дурну підозру. Ну, затримали Верб'яша, але й це нічого не значить. Розслідують, перевірять — і випустять. Ще нікого безневинно не карали. Хіба може бути хтось таким безголовим, щоб повірив, ніби сама людина зважилася підпалити власну хату? Та це просто безглуздо.

Ілько пішов навіть на обман. Говорив, що вже знають, хто все це робить і скоро шкідник потрапить у руки правосуддя. Втішав Олену тим, що вісім сімей подали заяви в колгосп, а незабаром ціле село вступить, бо жити по-старому не можна. До того ж людям уже від природи властивий потяг до нового, вони не можуть залишатися на одному місці.

Олена мовчала, лише зрідка тихенько зітхала. Вона не слухала і нічого не розуміла з того, що говорив Ілько. Знала одне і тільки тим жила: Ілько вже більше не належить їй.

І скільки б він не переконував її, була певна — все обман.

Досі Ілько думав, що знає свою дружину; за роки спільного життя навчився бачити її наскрізь, як скляну статую. Він і не підозрював, що в цій слабій, покірно-тихій жінці зіткнеться з такою силою, перед якою сторопіє.

— Ну, скажи щось,— знову обізвався.— Адже нам нема за що сваритись. Чому ми затьмарюємо одне одному життя? Ніколи не треба думати на погане, в житті так багато щастя... Чому ти завжди думаєш, що зі мною щось станеться?

Ні, Олена зараз не думала, що з Ільком щось станеться. Вона думала про те, що над її щирим почуттям поглумилися. Якби зараз могла говорити, вона сказала б йому: «Ти мене завжди обманював. Ще в тридцять восьмому році, на третій день після того, як ми зійшлися, ти сказав: «Анця розумна жінка, вона мені подобається»; у сороковому році на різдво ти був п'яний і танцював з тою молододою вчителькою...» І так — день за днем — перелічила б йому всі проступки, зберегти які здатна тільки чіпка жіноча пам'ять. Олена не пам'ятала, коли почалася війна, коли підписано мир з Японією, але вона знала, коли Ілько повернувся з вечорниць і не поцілував її, коли крикнув: «Де твоя голова, Оленко?» і коли сказав: «Обід сьогодні несмачний». І ось тепер усе це зібралось в один клубок. І він, той клубок, зростає, як спущена з гори снігова куля. Хіба не за те подав Ілько заяву в колгосп, щоб зробити їй на зло? Хіба не тому не хоче вибрати заяву, щоб довести їй: «Не люблю тебе і слухати тебе не буду?» І чи не тому говорить: «Затьмарюємо одне одному життя», щоб Олена зрозуміла, що йому з нею жити тяжко?

«А я тебе так любила,— каялася Олена за свою жіночу сліпоту.— Ніхто ніколи не любив так, як я. Ради тебе йшла на все: кожного дня молилася за тебе, несла попові на службу, щоб і він молився...» Хоч відколи існує людський рід, мільйони жінок кохали, ішли заради своєї любові на страждання, на героїзм, та Олена зі своїм прикладом — як, до речі, і кожна з сотень мільйонів жінок — була єдина — перша і остання.

«Мені з Йосифом було краще,— думала вона.— Я його не любила, але мені було краще. І нащо я послухала попа? Хіба я не знала, що Ілько мене не любить?»

Ілько переминувся з ноги на ногу, в розпачі змахнув рукою і пішов з хати.

По-осінньому замряно світило сонце, гули на пізньому квіті динь комахи, мирно працювали на городах селяни: тут-там на борознах купками збиралися чоловіки, щоб іще раз спільно обміркувати тисячі разів обмірковане. На міліні Бистої, на її намулистому рукаві троє молодичь вибирали вимоклі горстки конопель і гомоніли так завзято, наче їх була ціла юрба. Побачивши Їлька, соромливо засмикали спереду позапахані за пояс поділki і припишкли.

За річкою, за смугою болота, сторч пнулася в небесну синяву гора, застелена зеленою ковдрою дрібнолісся, прихопленими жовтизною латками картоплиц; мліли на вигрівках голі, як бляха, пасовиська, зрідка попятковані бурими коровами та парочками білих кіз. Гребінь гори лисим чолом випнувся з лісу і жовтів плавленим воском. Був уже обід, а в провалах ще синіли холодні запарини. А ген далеко, в зеленому сідлі стигу двох берегів згорбився сліпучо-білий бородатий вершник, закучерявивши на величезній голові хмарину-шапку. Поки Їлько дійшов до кінця городу, вершник похилився зеленому коневі на гриву, підплив знизу сіривою, а врешті й зовсім розплагався на горі. Вся ця краса йшла якось не в лад з Їлковими переживаннями, і він тихо лаявся. Врешті, як уже не було сили стримуватися, сказав уголос:

— Ні, жити ми разом не можемо.— Але за прямими словами лежав заплутаний клубок неймовірно складних сімейних стосунків, і розплутати їх одним запереченням було годі.

Біля школи зустрівся з Панасом.

— Що це з тобою, Їлку? — здивувався той, побачивши Їлкову розгубленість.— Невже й справді злякався? Ти мене смішиш, їй-бо. Адже все це Рябий з пальця виссав. Так?

— А мені, Панасе, не смішно.

— Ну й справді боягузик.— Панас оглянувся навколо, підморгнув Їлкові, видно, лише для того, щоб його підбадьорити, бо зразу ж посерйознішав.— Знаєш, що я думаю? У Рябому я помилявся...

— Що? — жваво обізвався Їлько.

— Оте, що чуєш. Очевидно, ти мав правду... Ти знаєш... я думаю, що тут у всьому його рука. Щойно говорив з ним про оцю нещасну пожежу, і він каже: «То не Верб'яш зробив». Розумієш? А перед тим божився, що на свої вуха чув.— Панас зробив розгублено-нервову гримасу.— До чого я сліпець, Їлку.

— Приємно таке чути.

Коли Їлько повернувся додому, застав Олену в тій же позі. Можна було датися диву тій мученицькій витриманості, тій мовчазно-злій силі ревності, що заволоділи жінкою.

— Оленочко, схаменися!-- крикнув Їлько, втрачаючи самовладання.

Олена здригнулася, але не відповіла.

— Що ти хочеш, скажи, що від мене хочеш? — узяв її Їлько

за плечі й почав трусити.— Скажи, я все зроблю, тільки не муч.

Вона випручалася, намагаючись вибігти з хати.

— Не ходи нікуди! — схопив її у дверях за руку.

— Не тримай мене,— відповіла звично-лагідним голосом.

Якби вона крикнула злісно, Їлько, певно, нізащо не відпустив би її. Але цей голос, голос покори, спокою і ще чогось такого, чого Їлько ніколи не міг зрозуміти, вдарив його по голові, наче обух важкої сокири. Відступився назад, потім підійшов до вікна. Олена спокійно відчинила хвіртку, потім так само спокійно зачинила її за собою і стежкою подалася до церкви. Їлько крізь вікно добре бачив, як піднялася бетонованими східцями і взялася рукою за клямку. Двері, видно, були зачинені, бо, постоявши мить, повернулася і направилася до попового двору.

«Скільки то треба прожити з людиною, щоб її пізнати?!» — спитав себе Їлько, відступаючи од вікна.

— Ну йди! Їди! Їди! — закричав раптом так голосно, що й сам злякався.

В підвечірок прийшов Йосиф. Вніс у хату щасливу — на ціле обличчя — усмішку. Ще від порога повідомив:

— Вступив я, неборе.

Та, зустрівшись з вичахлими очима друга, з його тяжким невідущим поглядом, принишк.

— А-а-а, ходи до мене,— запропонував Йосиф.— У мене така радість... Ти не сердися, що я при тобі радість говорю?

— А хіба я проти радості?

— Ну, таке... неприємність у сім'ї. Ходи, виг'ємо трохи.

Їлько охоче погодився. Ідучи стежкою через сад, Йосиф сказав:

— А-а-а, люди всі на тебе стріляють.

— Як стріляють?

— Головою тебе хочуть обрати.

— Ще й не випив, а починаєш жартувати.

— А-а-а, то не жарти, Їльку. Побачиш. І Панас такої думки. Павлінка мені казала.

Незабаром, наче нюхом прочули, зібралися до Йосифа всі дванадцять чоловік, що вступили в колгосп, і гуляли до ранку.

Їлько кілька разів ходив додому перевідати, чи повернулася Олена, але її не було. Захмелілий Йосиф, не підозрюючи того, що хтось може за ним стежити, майже щогодини вибігав надвір, ніби по потребі, але збентежений вигляд, з яким повертався в хату, зраджував.

Було вже за північ, коли Їлько попросився з людьми. Проводити його вийшла Павлінка.

— Ну, добраніч,— сказала тихо, але в хату не повернулася.

Їлько переступив перелаз і зупинився по той бік.

— Добраніч,— відповів, подаючи Павлінці руку.

Коли вузенька, гаряча долоня лягла на його пальці, він потиснув її зовсім легенько і випустив, хоч відчув, що Павлінка не хотіла приймати руку.

Десь у темряві обізвався молодий півник — один раз, удруге... А незабаром півнячий хор до краю розспівав село. Небо над горами було чисте і так густо всіяне зорями, що місцями вони зливалися в суцільні золоті вогнища.

Ілько стояв біля перелазу і боявся поворухнутись, щоб не здмухнути того ненадійного настрою, що його раптом полонив. Йому страшенно не хотілося додому. Просто боявся опинитися знову у своїй хаті, у своєму старому житті.

13

З Данилом щось скоїлося, він це сам розумів, хотів якось зарадити і не міг. Раз по раз впадав у байдужу дрімотність, годинами бездумно просиджував, сховавшись десь на обійстю чи на городі. То раптом схоплювався, обіймав голову долонями і, поинятий розпукою жалю, горнув до себе все, що під руки трапляло. Кожна річ стала йому невимовно дорогою: знайде на подвір'ї якусь стару підкову, переїдений іржею цвях чи просто дрючок — і в комору. Наносив під повітку цілу купу яблук-падалиць, слив, великих жовтих огірків і скрушався, що воно скоро гниє. Будучи ситим понікуди, вибирав з купи, що вціліло, сам їв і просив Луку:

— Голодуєш, он, бери. Гріх добро пропадати.

Жив настроєжено, дослухаючись до всього з заячою полохливістю. Як хто чужий показувався біля воріт, притьмом тікав у хлів і крізь отвір, куди скидали сіно, вибирався на горище і не дихав. Цілий день ворота були на замку. Не знав Данило, що той, кого він боїться, давно знаходиться по цей бік кам'яного паркана.

Якось ранком, ідучи до худоби, впало йому в очі, що немає на подвір'ї Луки. Заглянув під повітку, обшукав ціле обійстя. Побачивши юридивого в темному кутку хліва, так йому зрадів, наче когось із рідних зустрів.

— Ти тут, а я тебе так шукаю... Що там робиш?

Лука стояв навколішки біля дверей, що вели до повітки. З-поза його спини блимнули на Данила два світляні бліки. Він ступив ближче. Точнісінько, як колись у Верб'яша в хаті: на підставці, просунутій між двома балками, стояла зачаділа статуя Христа. Данило мовчки позадкував. У страху пройшов аж до колодязя, звідти повернувся, став у Луки за спиною і, безглуздо сіпаючи руками, попросив:

— Неси його геть... Неси, бо викину.

Лука собою затулив ідола і застеріг:

— Не руште... спалить.

До чого б опісля не брався, а з голови не виходила статуя. Думав обманом умовити юридивого:

— Віднеси в церкву, на вітар постав.

— Спалить, не руште.

І Данило, пригнутий містичним страхом, не чіпав. «Буде якесь нещастя», — лякав себе в забобонній вірі.

І нещастя нагрянуло несподівано. Підсвинок виламав дверці, заблукав поміж худобу. Сколошканий Луковою молитвою, забрикався, натужно, з придмухом захрюкав і гасанув поміж лісом коров'ячих ніг у протилежний куток хліва — до коней. Мерин начисто зніс йому гострими шипами череп, заюшив кров'ю весь поміст.

Тільки встиг упоратись з підсвинком, засолити в кадці свіжину, як в Анці почалися перейми і довелося бігти за бабкою Гафією. Перший легкий приступ схопив її ще на світанні, але скоро все минулося. А зараз біль у крижах був такий нестерпний і затяжний, що вона стогнала низьким тваринним голосом. Та й на цей раз через годину біль відступив.

Досвідчена повитуха обмачала Анцю і зрозуміла, що роди будуть важкі, затяжні.

— Боюся, Гафіє... страшно боюся, — стогнала Анця.

— Цього, небога, не вбоїшся. Коли дитинка в утробі визріла, мусить іти на світ. А біль треба витерпіти, без болю ніщо не родиться. Ти не бійся, я буду біля тебе.

Повертаючись від Йосифа, Данило несподівано зустрівся з Їльком. Хотів пройти мимо, але той перегородив дорогу:

— Сусіда не впізнаєш?

— Нікого я не впізнаю, — прогудів Данило.

Стояв він перед Їльком якийсь до невпізнанного жалюгідний, прибитий. Важко було впізнати в цій пониклій, неголеній людині колишнього Данила, за яким оглядалися всі молодіці, а парубки заздрили його богатирській силі.

— Торби на тебе скоро Козар вішатиме, як на сухий сучок, — посварив його Їлько. — Ти хоч поглянь на себе, на кого став схожий.

— Їлку, відійди... Мені порадишків не треба, сам буду жити.

— Сам жити не будеш.

— Буду!

— Від життя, від людей кам'яним муром не відгородишся.

— Піду з села, — сказав Данило зяято, щиро вірячи в цю хвилину, що й справді ніщо не в'яже його до козарівського двору.

Думка, кинута в гніву, ненароком, прилипла в голові і приємно зворушила. Данилові раптом захотілося лягти на траву, випростатися на весь зріст. Як це мусить бути приємно! На мить, лише на коротку мить спали з нього тісні попруги, він почув себе зовсім вільним і від тяжких думок, і від обов'язку. Якось прояснено глянув на Їлька і сказав:

— Я, неборе, не знаю, що зі мною... Ти на мене не сердься, Їлку, я не владав собою, — згадав він старе.

Поки крутив сигарку і щедро — в знак примирення — насипав тютюн Їлькові, думка стрибала: «З мене досить по зав'язку. Хочеш мати — бери в свої руки, бо мої просять відпочинку!

Душа просить відпочинку!» Тихеньким дитячим голосом пома-нило його інше життя. Не колгоспне, а просто так: інше, з попу-щеними попругами, з Анцею біля себе.

— Ти заходь, Їлку, інколи, не цурайся мене,— попросив, про-щаючись біля двору.

Пронизливий скрегіт сухих петель хвіртки озлив Данила. Приніс з-під повітки бляшанку з коломазєю і тріскою змастив петлі. Потім взявся складати під тин звалені посеред двору грабові дрова... І закрутився. Дрібні хазяйські турботи непомітно вихолостили прояснені думки, підлили до них старої отрути. До хати — уже впритемку — чвалав не Данило, а хтось інший, чужий, ненависний самому собі.

Анця лежала на канапі, виснажена і строга. Хотів її Данило спитати, як себе почуває, та сказалося інше:

— Їсти не готовила?

Відповіді не дочекався. Зітхнув і пішов надвір. Допізна тинявся по подвір'ю, кури в кулак, пильнуючи, щоб вітер не підхопив іскру. Налякав його своєю несподіваною появою Козар. Вихопився той з хати тільки в нічній білизні і накинувся:

— Но-но, не кури на обійстю... Я вже гадав... Но-но... Ти бачив, що той дурний приніс у хлів?.. Недобре буде.

Сиділи на цямрині колодязя, як два схимники. Козар сипав навколо себе зубний цокіт і бідкався:

— Суша — не приведи господи. Одна іскра — і все...

З хати почувся стримуваний крик Анці, і Данило затулив вуха. Потім, як стало тихо, пішов провідати; якимось байдуже, наче йшлося не про його дитину, вгадував: «Хлопчик чи дівчинка?» Але не було ще нічого — пізнє материнство приходило важко.

Біля півночі Данило розбудив Луку, і вдвох поїхали звозити отаву. Так і проминула ніч: за роботою, за погукуванням на Луку, що засинав на ходу, як дитина. Часом Данилова думка поверталася до зігнутої на канапі жінки з болісно і строго стуле-ними губами, і він думав: «Хоч би скоріше, щоб не мучилася. Ой, як то тяжко приходиться на світ нове життя!» На світанні і сам задрімав на возі, а як прокинувся, піддався запізнілому страху: «А я міг впасти під колеса і скалчитись».

Місяць проплив на захід, зблід, палив спину відчутним хо-лодом. Данило загнав на подвір'я останню — третю за ніч — під-воду і тут же, не розпрягаючи коней, з насолодою притулив голову до отави. Коли прокинувся, місяць — високо над горами — зовсім вилиняв, але ще малював під деревами поблідлу тінь. У повітрі пахло димком.

Весь блідий, жалібно охкаючи, показався з-поза садиби Козар; горбився від свіжості і дрібно стукотів по камінню ціпком. Став перед Данилом, уп'явся в нього очима, як в ікону. Щось хрипів, ворушив беззвучно синіми губами і спромігся на єдине:

— Но-но...

І тут губи його по-дитячому студилися, засіпалися німим риданням. Кивнув пальцем, даючи знак, щоб Данило нахилився. Обняв його за шию й поцілував.

— Звідки дим той... дим... Боже мій... мушу згоріти,— прохрипів задушеним горлом.

Данило подався до хаги. Анця, сидячи на стільчику, м'яла в цеберці картоплю, на плиті булькотливо перемовлялися горщики. Бабка Гафія, що з учора не відходила від Анці, перемивала посуд. Данило хотів сказати жінці щось ніжне, та він так давно не розмовляв з нею, що від самого лише наміру завчасно засоромився і пробурчав:

— Не можна тобі робити.

Аncia випрямилася, кинула під плиту дерев'яний товкач, забризкала картопляним тістом підлогу. Обличчя її було спотворене мукою, змарніле, навколо очей темні западини.

— Іди собі... Бачити тебе не можу, ідола кам'яного.

— Но-но...— проказав Козар, що саме нагодився на розмову.— Нащо сваритися, діти... Діти мої, чи мало біди?

Але збирана довгими місяцями без'язикового страждання жіноча кривда не вгамовувалась:

— Іди мені з очей.

Данило переминався з ноги на ногу розгублено, зняковіло бубонів:

— Яка ти, Анцько... для чого так... не можна тобі.

— Камінь ти, не чоловік. Оте й чую, що погукування. Я мучуся цілу ніч, пальці собі обкусала, а він хоч би слово сказав. Газдівство стереже, молиться на нього, бодай воно згоріло.

— Но-но!— погрозливо проквилів старий.— Не лай, бо ще в недобрий час скажеш.

— Неси заяву, чуєш, неси заяву,— напосілась жінка.— Не хочу я більше бути рабою.

— Анцько, отямся, що ти кажеш?.. Анцько!..

— Не хочеш ти — сама понесу.

— Анцько, схаменися!— кинулася за нею Гафія.— На дорозі розродишся. Чей чума тебе напала?

— Но-но!— закричав старий, заносячи над головою ціпок.— Даниле! Даниле, зупини її. Не пусти з двору!

Боляче штовхнутий ціпком у спину, Данило побіг за Анцею, схопив її на воротах за плечі.

— Анцько, що ти робиш? Жебраком мене хочеш пустити по світу?

Підгюпцем, горблячись, подався під повітку і долілиць впав на лежанку поряд з Лукою, що спав блаженним сном.

— Даниле, Даниле, господом богом молю тебе: поверни її!— танцював біля лежанки Козар. Утративши надію миром умовити оглухлого чоловіка, потягнув його ціпком по спині і заревів:— Жебраку! Геть з мого двору, жебраку!

Не фізичний біль підняв Данила на ноги. «Жебрак... Чи тавро

на мені випечене, чи й на тому світі в зебраках ходитиму? Коли цьому буде кінець?!» Вирвав від старого ціпок, зламав його об коліно і коротким штурханом кулака звалив старого на землю.

— Кінець вам зроблю!

Козар схопився і з страшним криком побіг до хати. Стільцем потрощив начиння, сам упав серед руїни і нігтями дряпав підлогу.

Данило поволікся за город до річки, до вечора просидів на борозні. Тут знайшов його Лука, примостився поруч, дурно заглядав Данилові у вічі і, нічого не розуміючи, знизував плечима.

Анця не встигла повернутися з сільради. Біля Йосифової хати її схопив такий біль, що ледве зійшла за огорожу, а там упала, зарилася головою в лопухи. Гафія з Павлинкою внесли її в хату, і в чужій постелі розродилася.

Перед заходом сонця несподівано появився на селі старий Козар. Горбатий, білий, наче встав з могили, ступав він середньою вулиці. Люди, що майже встигли забути про його існування (рік з двору не показувався), мимоволі відступалися од нього, як від страшного привида. А старий, судорожно стукаючи ціпком по камінню, задихаючись смертельною втомою, ішов гордо, як і колись, на привітання відповідав абияк. Білою грудкою ввалився в сільраду, де слідчий — середнього віку чоловік — записував показання в справі підпалу Верб'яшевої хати. Його попросили сісти, та Козар відмовився. Ще раз, востаннє, був він вершителем людської долі і хотів своє діло зробити до кінця.

— Но-но, тепер мене послухайте,— сперся перед слідчим на ціпок.— Перед смертю я буду сповідатися... Чорту служив, чорту й сповідатися буду... Но-но, покличте сюди Рябого... попа покличте, бо спільно ми діло робили, та й сповідатися треба спільно.

Він не знав про те, що Рябий був уже затриманий.

— Ви розкажіть, ми їх потім покличемо,— сказав слідчий.

— Но-но, як хочете. Ви своє діло ліпше знаєте.

...Його чомусь не заарештували відразу, хоч він цього сподівався, хотів цього.

Повернувся додому і не застав нікого. З навстіж повідчинюваних дверей дихала погромна пуста. Пройшов по хаті, повідчинював вікна, потім знайшов у старій скрині пожовтіле сімейне фото, зроблене міським фотографом у тридцять п'ятому році. З ненавистю дивився Козар на молоді обличчя, обзивав кожного принизливими лайками і по-старечому танув. Було колись славне

газдівське обійстя, була колись велика родина, а ось зараз — він один, як старий пеньок, на цілу пустку. Більше нікого. Стара хворякувата його дружина, яку ненавидів лютою ненавистю, померла в жнива — лягла під снопа, так і застигла скоцюрбленою. Катерина в сорок четвертому отруїлася в хаті свого коханця — жандармського сержанта. Принаймні так було записано в акті — «отруїлася». Безнадійно відколовся від дому Андрій, безвісти загубився у війні батьків улюбленець Юрко. Довго затримав Козар ненавидющі очі на задертому догори тонкому обличчі Юлини. Потім порвав фото і вийшов надвір.

Стирчав посеред двору у присмерку, як загублений на полі, серед чорних ораниць, мішок з картоплею. А навкіл — усе німе, вимерле. І невивітрянаний запах диму. Через город подався до доньки Юлини, безпричинно облаяв її, обізвав сукою і, вже не тямлячись, не володіючи собою, пішов до хліва. Він стогнав, завмирав від страху, але йшов на свою згубу, як кролик удавові в пащу. Вперся руками в одвірок, широко розставивши ноги, ніби впирався якійсь силі, що штовхала його всередину. Як знесилився, переступив поріг. Стогнути, зняв з мерина вуздечку, пов'язав її на залізний цвях, куди вішали кінську зброю. Двері зсередини позачиняв на засуви, вилами накидав із сіянки повні ясла отави, застелив нею весь хлів. Сірник черкнув з убивчим спокоєм. З таким же спокоєм поніс до клинка стільчик-триніжок, крєктячи поліз на нього і надійно засилив навколо шиї петлю. Як почав задихатися від диму, носком чобота виштовхнув з-під себе стільчик. Дзвоном захлинулася налякана пожежею худоба, дибки поставали коні.

Заперте полум'я пролизало дощату стелю, кинулося жерти свіжу отаву на горищі. Раптом дах розірвався, наче всередині вибухнула бомба, і золотисто-червоний стовп вогню лизнув вечір-не небо. Поки збіглися люди, рятувати не було чого. Комора, дровітня, обороти, тісно приперті до хліва, згоріли до основи. Вціліла тільки хата та кам'яні мури недобудованого хліва.

14

День уже йшов на зменшення; не за липами сходило сонце, а бралось в небо біля сухого дуба, під узгірком, і не кидало воно на село крилатої тіні. Уночі хтось зламав чорний хрест, відніс його далеко на узбіччя і кинув у глибокий яр. Кам'яний, врослий в ґрунт двометрової висоти остов не подужав, і він залишився на місці.

До Жовтневого свята молодь довела до ладу затравілий скверик. Запозичивши міський план, розставила біля доріжок дощаті щити з діаграмами та гаслами. Щоб рештки хреста не псували чільного місця мальовничого кутка, його затулили плакатом.

Дзвони не дзвонили, бо не було кому правити, але сліпий Хащівник за давньою звичкою щоранку йшов до кам'яної брили, обмацував її пальцями і ставав навколішки.

Весело вистигало над річкою Гірське, золотилося жовтим листом. Аж до лісу плив запах налитих яблук, фіолетово темнів між живучим шкіряним листом перестиглий виноград, накидалися жадібні оси на солодкий п'янкий сік.

За селом гуркотів трактор. Від річки на крутосхил — через старі межі — стежкою тяглася за ним смуга ораниці; дугою обгинула яр, виходила на простір горбкуватого плато, і зникала по той бік у родючій долині.

З М І С Т

ВЕРХОВИНЦІ 5

КАМ'ЯНИЙ ІДОЛ 289

ЮРИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ МЕЙГЕШ
Верховинцы. Каменный идол

Романы

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор Р. К. Каруцяк
Художник А. В. Гета
Художній редактор І. М. Гаврилюк
Технічний редактор І. О. Селезньова
Коректори Т. Г. Білецька, Н. І. Харчук

Інформ. бланк № 805
Здано до складання 08.09.78.
Підписано до друку 30.03.79. БФ 01118.
Формат 60 × 90/16. Папір офсетний, № 1.
Гарнітура «конкорда». Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,5. Обл.-вид. арк. 37,923.

Тираж 100 000. Зам 8-373 Ціна в оправі тип 7 —
2 крб. 70 коп., в оправі тип 5 — 2 крб. 60 коп.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська 42.

З форм Головного підприємства
на Харківській книжковій фабриці «Комуніст» республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Держкомвидаву УРСР,
310012, Харків, вул. Енгельса, 11.

Мейгеш Ю. В.
М45 Верховинці. Кам'яний ідол. Романи.— К.: «Дніпро», 1979.— 551 с., іл.
ІСБН

В романах відтворено бурхливі події в закапатському селі напередодні Великої Вітчизняної війни і в перші післявоєнні роки. Нелегкі випробування випали на долю головного героя діалогії Ілька Семенюка. Бідяцькі маси на чолі з комуністами вступають у боротьбу проти підступу куркулів, попів та інших гнобителів, які, відчуваючи свою приреченість, шосили чинять опір новому.

М 70303-007 / 7-79 4702590200
М205(04)-79

У2

ВЕРХОВИНЦІ

ЮРІЙ
МЕЙГЕШ

КАМ'ЯНИЙ
ДОЛ

2 крб. 60 коп.